

গোপালতাপনী ।

সম্প্রতি অথর্কবেদীয় পিঙ্গলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি ছইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে । এই উভয় টীকার মধ্যে প্রথমটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিষ্ণুস্বরূপগুপ্তের প্রণীত । পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ । যদিও ইতি-
মধ্যে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষা পাবত্বেই বৈষ্ণবদিগের অভাব
চিন হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিন্তাশক্তির নিমিত্ত ভক্তিপ্রদান গ্রহণই অল্পশীলন করিয়া থাকেন ; কিন্তু, বিষ্ণুস্বরূপগুপ্তের টীকাটীতে ব্যাখ্যা প্রাণ
মগ্নপাতিনী । ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রদান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্তব্য ; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পুরুষোত্তর বৈষ্ণবগোপাল-ভাও
জ্ঞান, এই উভয়ত্বক সূত্রাং উভয়মত ব্যাখ্যাই প্রয়োজন । বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরিচয় মহাত্মা নৈকধর্মদেবের পাম আনন্দের দ্রব ;
এব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ দ্বন্দ্ব মনোহর টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই ; এবং অতীত যোগের জ্ঞান
শব্দত সমুদ্রপ্রধান মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অমূল্য জানিয়া এই উভয়বিধ টীকায় সর্বদা ১০ আনান্নে মুদ্রিত
হইয়াছে । ইহার মূল্য ৫০ আনা ; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ১০ মাত্র ।
ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে । ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ১০ আনা ;
বৈষ্ণব পক্ষে ৫০ আনা । বাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাহাদের পক্ষে ১০ এক টাকা ।

শ্রীচরিত্রচরণ বসু

সম্পাদক ।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্যালয়

নং পাথুরিয়াঘাটা স্ট্রীট—কলিকাতা ।

শকাব্দ—১৮১৩ । দাখ ।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

यकत्

यकदा

अन्तःस्थकारः । स च षड्विंशजलवर्णः ॥
अस्योच्चारणस्थानं तावु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौमुद्याम् । “इयुयशानां तावु ॥” तथा च
प्रिचायाम् । १७ ।

“कण्ठावहाविचुयशान्तालया ओष्ठजावुपू ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“यकारं श्चक्षु चार्चज्जि । चतुष्कोणमयं सदा ।

प्रतालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।

प्रणमामि सदा वर्णं मूर्तिमन्मोक्षमयम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥

वज्रीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।

नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥

मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“धूमवर्णा महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।

रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

महामोक्षप्रदां नित्यामृतसिद्धिप्रदायिनीम् ।

एव ध्यात्वा यकारस्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।

प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमयम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यो वाञ्छी वसुधा वायुर्विजतिः पुरुषोत्तमः ।

युगान्तः श्वसनः श्रीग्री धूमार्चिः प्राणसेवकः ॥

शुद्धाभमो जटौ लोला वायुवेशी यशस्करी ।

सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ॥

आग्नेयो व्यापकस्यागो होमो यानं प्रमा सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुसुखेश्वरी ॥

त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।

वेणुमः शोषको भीमो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ।

मेष्ठः सोमः पक्षिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”

इति

पञ्चमः ।

(धात्वनुबन्धविशेषः । स तु दिवादिगणस्तचकाः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे । “दिवाद्यो यूदादिकः ॥”
कृन्दः प्राक्कान्तर्गतमणविशेषः । तथा च कृन्दो-
मञ्जयाम् ।

“भादिगुरुः पुनरादित्युच्यते ॥”

अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, १२२ ;

कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलभः फलम् ।

यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं वसनमय लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”)

यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।

यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।

इति विश्वः ॥

यकः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे

टेः पूर्वं अकागमेन निष्पन्नः ॥ (“अथयसर्व-

नाम्नामकश्च प्राक् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति

पाणिनिस्त्वम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १८ ।

“चित्र इजाया राजका इदम्यके वके सरस्वती-

मत्तु ॥”)

यकत्, क्री, (यच् + “शक्नेर्हतिन् ।” उणा०

४ । ५८ । इत्यच् “बाहुलकात् यजेः कश्च ।”

इत्युच्चलदत्तोक्त्या ऋतित् लस्य च कः ।) कुचे-

र्हन्तिशभागश्रमांसखण्डम् । तत्पर्यायः । काल-

खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-

खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥ करण्डा ६ महास्त्रायुः ७ । इति

रमसः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।

“यक्ष्यं मतस्त्राभ्यां यकः प्राणिभ्यो विवृहामि ते ।”

“यकः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो

यकत् तस्मात् ।” इति तज्ज्ञाञ्चै सावयः ॥)

अथ श्रीरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह ।

“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्वयकतः स्थितिः ।

तत्तु रज्ज्वकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”

अथ यकद्रोगमाह ।

‘श्रीहामयस्य देत्यादि समस्त यकद्रामये

किमु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयो-
र्यथ यकद्रोगचिकित्सा ।

“जीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकत्तपि समा-
चरेत्

कार्यश्च दक्षिणे बाहौ तच्च शोणितमोक्षम

क्षारश्च विडङ्गणाभ्यां पूतिकस्यास्तु निस्तुतम्

पिबेत् प्रातर्वावाह्नि यकत्तुग्रीहप्रशान्तये ॥”

इति भावप्रकाशः

(तथा च ।

“वातेनोद्दीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।

पित्तेन वाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकतम् ॥

लक्ष्यं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।

क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते ॥

वमिक्तमस्तुघोहारो हृत्तापः श्वसनं भ्रमः ।

दाहोऽरुचिस्तृषान्च्छर्मा कण्ठे दाहः शिरो-

यथा

हृत्कूलश्च प्रतिश्यावः शीघ्रं कटुकायह ।

सशूलं हृदि मूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः ॥

हृदये मन्यते जाड्यं उदरं गच्छते भ्रमम् ।

एतैर्लङ्घ्यैर्विजानीयात् यकत् कौष्ठे च वक्षसि

अथास्य चिकित्सा ।

“निम्बनीपधवचेतसं निष्ठा

काशरौ च तुलसी च सिंहिका ।

क्राय एव हृदयामयापह

आमु मूलयकतश्च नाशकत् ॥

सौराष्ट्रीकासीसमहौघधानि

दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।

दाहार्थं यमानी ककुभः समञ्जा

कायः ससर्पिर्वहदाशु हन्ति ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये

“श्रीहृदवद्विषात् पार्श्वत् कुर्म्याद्वयकदपि

श्रुतम् ॥

इति बाभटे निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये ।

यकदात्मिका, स्त्री, (यकत इवात्मा स्वरूपं यस्य

बहुग्रीहौ कः । टापि अत इवम् ।) तै

पाथिका इति

का ।

देवी [न] पु (यक्षतो देवी नाशक) रोहि
तकवच यथा

“जीह्वो मासदलनो यक्षदेवी चलच्छद
इत शब्दचन्द्रिका ॥

व, क ड म हि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) क ड, यक्षयते । म हि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

नः, पुं, (यक्षते पूज्यत इति । यक्ष + यञ् ।
यदा, ईं लक्ष्मीमन्त्रोतीति । यक्ष + अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । वी,
१२ । इन्द्रहम् । धनरक्षकः । इति चारुखतः ॥
यक्षस्वरूपं यथा,—

“आजगम्यचनिकराः कुबेरवरकिङ्कराः ।

शैलप्रसरकरा अङ्गनाकारमर्त्यः ॥

विजताकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महीदराः ।

प्रटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्तम्बाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकण्वजस्रखण्डे १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ।

तेजो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।

अमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥”

यक्ष अन्तर्निर्गता,—

धातुयक्षयोस्तत्त्वदने क्षपणे च सः ।

द्वयचतुस्तवानेष तस्मादयसो भवत्ययम् ॥”

इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ११।५।४१।

मेवं भो रक्षतामेष येरुतं राक्षसास्तु ते ।

युः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ॥”

, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अम्बरा विश्वा वषणा विमा वा

न यासु चिजं दृष्टे न यक्षम् ॥”

न यक्षं न पूजा दृश्यते ॥” इति तद्वाक्ये

यणः । तथाच अयम्वेदे । १६ । २ । २४ ।

“तव वर्चं यशुपते अयूनः ॥”

हर्मः, पुं, (यक्षप्रियः कर्मः ।) कर्पूरागुरु-

क्षूरीककोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-

रः । २ । ६ । १२२ ॥ “कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः

मभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्मम-

यते । यक्षप्रियः कर्मो यक्षकर्ममः ।

कुमागुरुक्षूरीकर्पूरं चन्दनमथा ।

हासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्ममः ॥”

इति ध्वजन्तरिः ॥

यक्षाणि ।

[रागुरुक्षूरीककोलधर्षणादि च ।

रीक्षतमिहं सर्वं यक्षकर्मम इत्यते ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

हः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तसः ।

कपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति

जनिधैरुटः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-

२ ॥)

१, पु, यक्षप्रियो धूप

धूप । इति कैचित् । धुना इति ख्यात

इति कैचित् इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज

रश्च २ अराल ३ सन्धरश्च ४ बहुरूप ५

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ राख ६ धूनक ७

वह्निवल्गव ८ । इति रभसः ॥ सालसार ६

सालजः १० सालनिर्यासः ११ सव्यः १२ ।

इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्जरश्चः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरश्चसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यतेन साधवपूजननिवेधो देवीपूजा चोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् साधवाय कदाचन ॥”

“यक्षधूपेन वा देवीं सज्जामायां प्रपूजयेत् ॥”

चरलवृक्षरश्चः । टारपिन तैल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पायसः २ औषासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरश्चः, पुं, (यक्षप्रियो रश्चः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मन्वा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्युक्ता भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”

यक्षराट्, [न] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज् +

“सत्त्वद्विगुह्येति ॥” ३।१।६१ । इति क्षिप् ।)

कुबेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताश्च यक्षराट् प्राचिकाम-

दात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराजस्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ॥

यक्षा इव सज्जा राजन्तेऽत्र । राज् + क्षिप् ।)

रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । ली, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

सा च कैलासपर्वतस्थितकुबेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाली २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पेशाचीनाञ्च साधनम् ।

भूतदेतालगाव्यर्थं भारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-

खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्वहणः ॥

यक्षिणी, स्त्री, यक्ष पूजा

यक्ष +

इति स्त्रीप कुबेरपत्नी इति

वली ॥ यक्षभाष्या च ॥ यथा, कथासरित्

सागरे १० । १७८ ।

‘सोऽपि मुक्ताशु विजने भ्रातु पुत्र तमभ्यधात ।

अष्टति मा यथा पुत्र । मम सिद्धा हि

यक्षिणी ॥”

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + युंयाग-

दिति डीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहीस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्मान-

निन्दिते ॥”

यक्षोडुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वार्थे

कन् ।) अमृत्यफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षप्री, स्त्री, (यक्षाणां हस्ति । हन् + “अम-

रुध्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो डीप् ।) दाक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्या, [न] पुं, (यक्ष + “बाहुलकात् यक्षयते-

रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उञ्जलदत्तोक्त्या

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्या ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्याधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्यो विप्रलथं सन्निकृष्टश्च

निदानमाह ।

‘विगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रयान्

त्रिदोषो जायते यक्ष्या गदो हेतुचतुष्टयात् ॥’

विगोऽत्र वातसूत्रपुरीषाणाम् ।

‘वातसूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः ॥’

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तिगान्तिव्याघा

नशनेत्यादिषो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यते ।

साहसात् वलवता समं मज्जयुद्धादितः । विषमा-

श्रनात् बहु स्त्रोकमकाले वा दृष्टं तत् विषमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्यायः पर्यायाः राजयक्ष्य-

क्षयशोषाः ॥ ॥ यक्ष्यादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘वेद्यो वाधिभतां यस्मात् याधिर्यत्नेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्या प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदेः ॥’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राज्यक्ष्मस्यो यस्मादभूदेष क्लान्तमयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्यति केचिदाहुर्मनोयिष्यः ॥

क्रियाक्षयकरत्वात् क्षय इत्युच्यते बुधैः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कर्मप्रधानैर्दोषैस्तु रक्षेयु रक्षवर्त्यसु ।

अतिश्रवाधिनो वापि क्षीये रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥’

कफप्रदानेर्दोषे रक्षेयु अनन्तरा

सर्वे धातव क्षीयन्ते तदा मानव शुष्यति

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण च्रीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।
'रसत्रोतःसु बहिषु खस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन वक्ररूपः प्रवर्तते ।'
खस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोध-
यान् । उक्तञ्च ।
'वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अतुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ।'
अतुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।
अतिव्याधितो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमे-
णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते ।
तद्यथा । शुक्ले क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि
क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्वं पूर्वं क्षीयते ।
ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां
मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः
कुप्यति । यदुक्तम् ।
'वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।'
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्
धातून् संप्रोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः
शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
'आसाङ्गसादकफसंस्वतानुशोथ-
वम्यगिसादमदपीगसकासनिद्राः ।
श्रीवे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्ष्णो भवति मांसपरो रिरंशुः ॥
संप्रेषु काकशुक्रश्लकिनीलकण्ठ-
यथास्तथैव कपयः ककलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीविजलाश्च पश्येन्
शुष्कांस्तस्मिन् प्रवणधूमदवाहितांश्च ॥ * ॥
यत्प्रमाणो लक्षणमाह ।
'अंसपार्श्वभिन्नापच सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगच्छति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'
अंसयोः पार्श्वयोः अभिन्तापः पीडा अच
सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि
बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मानव इति संप्राप्तेः । एवं षड्रूपे एकादश-
रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि क्षीणि लक्षणानि
प्रायोभाविन्ते चरकशोक्तानि । सुश्रुतेन
अप्यपि षट्पञ्चान्युक्तानि ।
'भक्तदेवो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
खरमेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ * ॥
उल्लङ्घतया दोषाणां मेदादेकादश लक्षणा-
न्याह ।
'स्वरमेदोऽनिनाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तप्रक्तस्य चागसः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोर्ध्वो विद्धिः कफकोपतः ॥'
अनिनादुल्लङ्घात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत
आह सुश्रुतः ।
'एक श्वमत' शोष' सन्निपातात्मको गन् ।
उमेकात्मन शिद्धानि दोषाणां निपतन्ति च ।

असाध्यवन्निगमाह ।
'एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाद्यगामयैः ।
नद्याच्छोषादितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं वशः ॥'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्वैरङ्गैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मसवलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥'
सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अङ्गैः षड्भिः त्रिभि-
र्ज्वरकासरधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं बले
सति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरश्चैव यन्निगं परिवर्जयेत् ॥'
महाशनं क्षीयमाणमिदं कमसाध्यलक्षणम् ।
अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत
उक्तम् ।
'मलायतं बलं पुंसां शुक्रायसन्तु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसौ ॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-
माह ।
'शुक्लाचमत्रदेष्टारम्यर्हं शासनिपीडितम् ।
कच्छेय वहु मेहनतं यन्मा हन्तीह मानवम् ॥'
मेहनतं शुक्रं चरन्तम् । शुक्लाचत्वादीनि
एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुमिषगृभिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुमि-
षगृभिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-
स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र
जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो
मानवश्चेत्तरुणो भवति । स वैदौर्बलिकृत्यो
भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता
चिकित्सामाह ।
'ज्वराखुब्धन्दरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताभिमिश्रणं नरम् ॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं हृतिमन्तं वा ॥ * ॥
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
'अवायशोकवार्त्तिकयायासाध्यप्रशोषितान् ।
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणो लक्षणेः शृणु ॥'
ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । ब्रणशोषौ उरः-
क्षतशोषौ च ॥ * ॥ तत्र अवायशोषिणो
लक्षणमाह ।
'अवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गेरुपदतः ।
पाण्डुरेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,
शुक्रक्षये मेदप्रवणयोर्वेदना अशक्तिर्मेथुने
चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।
यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं
क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जा-
दयोऽपि धातवो यथापूर्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥
शोकशोषिणो लक्षणमाह ।
'प्रधानशीलः सक्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विमा सु विंकारैरुपलक्षितः ॥'

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोकां जनितस्य
ह्यानपरः । सक्ताङ्गः श्रितिलाङ्गः । तादृशः
अवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसम्बन्धात्तरु-
युक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मै-
दृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । आधि-
भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।
'जराशोषी कृषो मन्दवीर्यवृद्धिबलेन्निधः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भित्तकांस्यपात्रहनस्तरः ॥
क्षीवति श्लेष्मणा क्षीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रसुतास्यनासाच्चः शुष्करूपमलच्छविः ॥'
मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्करूपमलच्छवि-
शुष्करूपे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अथ
शोषिणो लक्षणमाह ।
'अथप्रशोषी सक्ताङ्गः संभट्टपरवच्छविः ।
प्रसुप्रमात्रावयवः शुष्कलोमगलाननः ॥'
संभट्टश्चैव परया हविर्यस्य सः । प्रसुप्रमात्रा-
वयवः प्रसुप्रः स्यर्शाङ्गः । क्षीमं तिलकं पिपासा
स्थानम् ॥ * ॥ आयासशोषिणो लक्षणमाह ।
'आयासशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरःक्षतकृतैः संयुक्तस्य चतं विना ॥'
एभिरेव सक्ताङ्गत्वादिभिरवशोषिणो लक्षण-
रेव । भूयिष्ठं अवयवम् ॥ * ॥ सनिदानं ब्रणशोष
माह ।
'रक्तक्षयादेदनाभिस्तथेवाहारयन्तान् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषो यापोऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुयायास्यतोऽन्यथं भारसुदृढहतो गुरुम् ।
बुध्यमानस्य वल्लिभिः पततो विषमोक्षतः ॥
दृढं हयं वा धावन्तं दस्यं चान्यं निरुक्तनः ।
शिलाकाष्ठाक्षगिर्वातान् क्षिप्रतो निघ्ननः
परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हतम् ।
महानदीं वा तरतो ज्यैष्ठा सह धावतः ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
अथात्मेः कर्मभिः क्रूरैर्भक्षमयाहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य स्त्रियाश्चप्रमिताश्रिनः ।
विजते वक्षसि आधिष्णिकवान् सन्तुदीर्यते ॥'
आयास्यनः आयासं कुर्वन्तः । दस्यं दुषादिकम् ।
अन्यच्च गजोद्यादिकम् । शिला दौर्बयापाणः ।
अश्वः प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽस्त्रविशेषः ।
आधिः उरःक्षतास्यः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षण-
माह ।
'उरो विरुज्यतेऽन्यथं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तत्पादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमादीर्यं बलं वर्णं रुचिरमिच्छ क्षीयते ॥
ज्वरो यथा मनोदैव्यं विद्धुर्मेदोऽशिवधक्तया ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विमथितो बहु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः साहस्रं प्रवर्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽन्यथं तथा शुक्राक्षयोः क्षयात्
अथक्षतं क्षयं तस्य पूर्वैरुपमिति स्मृतम् ॥
विरुज्यते पीड्यते भिद्यते विमथ्यत इव

भज्यते द्विधा क्रियते इव स पुरुष क्षत
रक्षतवान् अर्थं क्षीयते क्षीणो भवति
नवल सासकप्रश्रवादेव क्षीणो भवति
आश्रुक्रौञ्चसोः क्षयात् । क्षातिसेवनादिना
क्रौञ्चसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥३॥ उरः-
तस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

‘रोरक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
ीणे सरस्वत्तत्वं पार्श्वपृष्ठकटग्रहः ।’
ते उरःक्षतवति । उरोरक् शोणितच्छर्दिः
ासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
ारःक्षतवति सासकप्रश्रुक्रौञ्चसो क्षयात् क्षीणे
रक्तमृजत्वं पार्श्वपृष्ठकटग्रहश्च भवति ॥३॥
दानविशेषेणोरःक्षतस्य लक्षणविशेषमाह ।
।शारोवात् क्षयाच्च कोष्ठात् प्रतिमलात्तथा ।
।तोरक्स्थानपार्श्वे निःश्वसो वाति पूतिकः ।’
यात् धातुक्षयहेतोरतिशयावाहितः कोष्ठात्
तिमलात् कोष्ठात् प्रतिमलवातेन प्रतिशोम-
लात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥ ३ ॥ उरःक्षतस्य
।थ्यायासाध्यलक्षणमाह ।

।व्यलिङ्गस्य दीप्तयोः साधो वलवती नवः ।
रसं वलसरो यावः सखलिङ्गस्य वलयेत् ॥३॥
य राजयक्षचिकित्सा ।

।लिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
।क्षिणः क्षीयदेहस्य तत्क्षतं स्याद्विषोपमम् ॥
।लायसं वलं पुंसां शुक्रायत्तु जीवनम् ।
।लादयत्नेन संरक्षेत् यक्षिणो भलरेतसी ॥
।लियष्टिकगोधूमयसुनादयो हिलाः ।
।द्यानि जाङ्गलाः मच्छिन्नाः शृङ्गा विशो-
षिणः ॥

।पिप्पलीकं सयवं सकृन्तयं सनागरम् ।
।ङ्गिभामलकोपेतं स्निग्धमार्जं रसं पिबेत् ॥
।न षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
।शतो द्विगुणं मांसं स्रज्जतोऽष्टगुणं जलम् ।
।दस्यं संस्कृतञ्चाप्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥’
इवया । यवपत्र १ कुलत्पत्र १ क्षागमांस-
त १ जलपत्र १२ श्रेष्ठपत्र १२ ततः प्रलमिति
ये संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयं
रभाघं द्विजु च देयम् । पिप्पली नागरश्च
यक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाङ्गि-
मलकाभ्याममृजत्वं साध्यम् । षडङ्गयूषः ॥३॥
कुमलकं नागवला वानरीबीजं विचूर्णितं
पयसा ।

। मधुघृतयुक्तं ससितं यक्षादिकासहरम् ॥
।गमांसं पथ्यभ्यां क्षागं सर्पिषं नागरम् ।
।गोपसेवा शयनं क्षागमध्ये तु यक्षसुतम् ॥
।तापविडङ्गाभं जतुलोहृताभयाः ।
।त यक्षाणामनुयं सेवमाना द्विताग्रिनः ॥’
यं सुवर्णमाक्षीकम् ।
।करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
।राश्री लभते पुष्टिमनुष्ये चाप्यमाक्षिके ॥

री

यादृहं

मधुसर्पिषा ।

।लेहयेद्राजरोगार्तं कासश्वासक्षयातुरम्
।पार्श्वशूलनमल्याणि शुभ्रजिह्वं रुचिच्युतम् ।
।हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोद्गमे ॥
।सितोपला मिश्री । बहुला सख्मैला । इति
।सितोपलादिरवलोहः ॥३॥
।जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
।तालीशं चन्दनं पुष्पी खवङ्गसुप्रकुचिका ।
।कर्पूरश्चाभया धात्री भरीचं पिप्पली तुगा ।
।यवामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
।पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सख्समा मता ॥
।धूर्गमेतत् क्षयं कासं श्वासश्च ग्रहणीग्रहम् ।
।अरोचकं प्रतिघ्नायं तथा क्षानलमन्दताम् ।
।यतान् रोगान् निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राग्रनिर्धया ॥
।बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् ।
।अभङ्गे यक्षिणो नित्यं वृद्धवैद्योपदेशतः ॥’
इति जातीफलकाचूर्णम् ॥ ३ ॥

‘वासकस्य रसप्रस्थं माषिकासितशर्करा ।
।पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च ग्रनेः पचेत् ॥
।तस्मिन् लेह्यमायाते शीते चौद्रपलाष्टकम् ।
।दत्त्वावतारयेद्देहो जीहो लेहोऽयमुत्तमः ॥
।निहन्ति राजयक्ष्मायं कासं श्वासश्च दाहणम् ।
।पार्श्वशूलश्च वृक्षं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥’
इति वासावलोहः ॥ ३ ॥

अथ यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
यवायशोषचिकित्सा ।
‘यवायशोषिणं क्षीररसमासाध्यभोजनेः ।
।सुकूलेर्मधुरेहृद्वैर्जोवनीयैरुपाचरेत् ॥’
रसो मांसरसः सुकूलेर्हितैः ॥ ३ ॥ शोकशोष-
चिकित्सा ।
‘हृषण्याश्वसनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
।दोषनेर्जलुभिश्चात्रैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥’
आयामशोषचिकित्सा ।
‘आयामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
।उपाचरेज्जीवनीयैर्विभिन्ना क्षैष्टिकेण तु ॥’
अन्नशोषचिकित्सा ।
‘आस्यासुखैर्दिवास्त्रैः शीतैर्मधुरहृद्वैः ।
।अन्नमांसरसाहारैरन्नशोषमुपाचरेत् ॥’
ब्रणशोषचिकित्सा ।

‘ब्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दोषनेः स्वादुशीतलैः
।ईषदक्षैरनग्नैश्चा यूपमांसरसादिभिः ॥’
अपीरःक्षतचिकित्सा ।
‘बलाश्वगन्वा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
।ययसा नित्यमभ्यस्ताः श्रमयन्ति क्षतक्षयम् ॥’
श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री श्रुतावरी । इति
।बलादिचूर्णम् ॥३॥
‘एला पत्रत्वचो लाक्षा पिप्पल्यर्द्धपलं पृथक् ।
।सितामधुकखर्चूरश्चदीकाश्च पलोन्मिताः ॥
।संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
।अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥
।क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिकां वमं
।समम् ।
।मूर्च्छा मण्ड टर्षा शोष पार्श्वशूलभरोचकम् ॥

।जीहानामामवातश्च रक्त पित्त खरक्षयम्
।एल दगुटिका हन्ति वृक्षा सन्तपणी परा ॥
।द्राक्षाया प्रस्थमेकसु मधुकस्य पलाष्टकम्
।पचेत्क्षीय हकी शुद्धे पादशेषेण तेन त ॥
।पलिने मधुकमाक्षे पिष्टे क्षाण्यपलदयम् ।
।प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
।सिद्धे शीते पलाण्यक्षौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
।यनदाक्षाष्टतं सिद्धं क्षतक्षीये सुखावहम् ॥
।वातपित्तज्वरश्वासविस्कोटकक्षलीमकान् ।
।प्रदरं रक्तपित्तश्च हन्यान्कांसवलप्रदम् ॥’
इति द्राक्षादिघृतम् ॥३॥

‘क्षीरे धात्रीविहारीक्षुवरीक्षाश्च तथा रसे ।
।पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसमितैः ॥
।द्राक्षाद्विचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
।मधुककुसुमानन्ताकाशरीतणसंयुक्तैः ॥
।प्रस्थाद्धं मधुनः शीते शर्कराहृतजलान्तरा ।
।पलाहंकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् ।
।विनीय तत्र संलिप्तान्काचं नित्यं सुयन्त्रितः ॥
।अमृतप्राशमिषेतद्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥
।क्षीरमांसाग्निनां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
।वृष्णासिश्वासकासच्छर्दिस्खर्चाप्रमर्दनम् ।
।मृजकच्छ्वररजश्च वल्यं क्षोरतिवर्द्धनम् ॥’
इति अमृतप्राशावलोहः ॥३॥

‘यद्ययश्च तर्पणं शीतमांसादिह हितं लघु ।
।अन्नपानं निषेधयन्तं क्षतक्षीयेः सुखादिभिः ।
।शोकं स्त्रियः क्रोधमस्यताश्च
।त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
।तथा द्विजातींश्चिदघ्नान् गुरुंश्च
।वाचश्च पुण्याः शृङ्गुवाह्विजेभ्यः ॥’
अथ राजयक्ष्माणि रसाः । अमृतेश्वरो रसं
।राजयक्ष्माणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
।‘रसमक्षान्तासत्वं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
।अमृतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयक्ष्माजित् ॥’
इति अमृतेश्वरो रसः ॥
।रसमक्षः मारिती रसः । अमृततासत्वं गुरुक्षी
।सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥ ३ ॥
‘जयो’शर मारितात् सूतादेको’शो जेम-
।भक्षतः ।

।एको’शो मृततामस्य शितामस्यश्च ताजकम्
।प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सत्वं विचर्षयेत् ॥
।वराटोः पूरयेत्तेन क्षागोक्षीरेण टङ्कणम् ।
।पिष्ट्वा तेन सुखं रुद्धा मृद्धाह्निं ताश्च पूरयेत् ॥
।ततो गजपुटे पक्वा चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलम् ।
।रसो राजयक्षाङ्गो’शं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥
।मरिचैरुनविशुद्धा कणाभिर्दशभिस्तथा ।
।मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
।अनेन नष्टाति चित्रं वातश्लेष्मभक्षयः ॥
।इति राजयक्षाङ्गो रसो राजयक्ष्माणि रसेन्द्र
।चिन्तामणौ ॥३॥
‘शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्वीत खल्लेन कण्ठलीम्
।तयो सम तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कण्ठकादये ॥
।पिषाममातपे भोजं विधारयेत्

आच्छादोरेणपत्रेण स्यादण्य यामयुग्मतः ।
 धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रात्तदुद्धरेत् ।
 संचूर्ण्य गालयेदस्ते सत्वं वारितरं भवेत् ॥
 चिकटान्फलैलाभिर्जातीफलवङ्गकैः ।
 नवभागोन्मितैरैतैः सम एव रसो भवेत् ॥
 निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
 अथमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
 इति अग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
 राजयज्ज्याधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
 विवरणं यथा,—

“दिवौकसां कथयतामृषिभिर्विंशता कथा ।
 कामवसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
 रोहिण्यामतिस्तस्य शरीरं नातुरक्षतः ।
 आजगामाख्यतामिन्दोर्दहः स्नेहपरिस्थितात् ॥
 दुहिदृश्यामसम्भोगाच्छृङ्गणाच्च प्रजापतेः ।
 क्रोधो निश्वासरूपेण सूर्तिमाप्तिः ततो सुखात् ॥
 प्रजापतेर्हि दुहिदृश्याविंशतिमंशुमान् ।
 भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सञ्जास्ववर्त्तत ॥
 गुरुणा तमवध्यात् भार्यास्वसमवर्त्तितम् ।
 रजोऽन्वमवलं दीनं यज्ज्या शशिनमाविशत् ॥
 सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निवृत्तः ।
 देवदेवर्षिसंहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
 अथ चन्द्रमसः शुद्धां भर्तिं वृद्धा प्रजापतिः ।
 प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽन्विभ्यां चिकित्-

सितः ॥

स विमुक्तग्रहचन्द्रो विरराज विशेषतः ।
 तेजसा वर्द्धितोऽन्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
 क्रोधो यज्ज्या ज्वरो रोग यकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
 यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयज्ज्या ततो

मतः ॥

स यज्ज्या हुङ्गुतोऽन्विभ्यां भातुवं लोकमागतः ।
 जज्ज्या चतुर्विधं हेतुं समाविशति मागवान् ॥
 अथथावलमारम्भं वेगसन्धारणं चयम् ।
 यज्ज्याः कारणं विद्यात् चतुर्थं विधमाशनम् ॥”
 अस्य विशेषहेतुर्वथा,—

“शुद्धाध्ययनभाराच्चलङ्घनञ्जवनादिभिः ।
 यतनैरभिधातेर्वा साहसेर्वा तथापरैः ॥
 अथथावलमारम्भेर्जन्तोऽरसि विक्षते ।
 बाहुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति ॥”
 तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

‘स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
 कण्ठोद्धंसश्च कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ॥
 पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वज्रोर्भेदं गुदे स्थितः ।
 जम्भां ज्वरश्च सन्निधौ उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
 जङ्घनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफातुग्मम् ।
 जर्जरणोरसा लङ्घसुरःशूली निरस्थति ॥
 इति साहसिकं यज्ज्या रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
 एकादशभिरात्मज्ञो भवेत्तस्मान्न साहसम् ॥
 द्वीमत्वाद्वा तृणिवाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।

ीषाया यदा नरः ।

कफपित्तं समीरयन्

तथा

ऊर्ध्वं तिर्यगग्र कृपादिकारान् कुपितोऽनिलः । यजत्र पुं यजतीति । या + ‘अ ममन्तिव’
 प्रतिश्लायश्च कासश्च स्वरमेदमरोचकम् ।
 पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरसंसावमर्दनम् ॥
 अङ्गिमर्दं सुहृष्टाद्विर्वज्रोर्भेदं तिलक्षणां ।
 रूपाण्येकादशैतानि यज्ज्यायैरुच्यते महान् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“काश्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमम्ब-
 कम् ।

विदमं न्यतवैक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
 कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोपैलवालुका ।
 प्रत्येकं विन्दुमात्रश्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
 कान्तानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
 अजाक्षीरेण संभार्थं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
 चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारवेद्विषक् ।
 अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
 नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंशुतम् ।
 क्षयं हन्ति तथा कासं यज्ज्यांश्च स्वासमेव च ॥
 प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषचयसमुत्थितान् ।
 सर्वान् रोगान् निहन्त्याश्च भास्करस्तिमिरं

यथा ॥”

इति बृहत्साधनाभ्रवटी ॥

“शिलाजतुमनुबोधाप्यलौहं रज्ज्वांसि च ।
 क्षीरेणालोदितस्यासु यज्ज्या जयमवाप्नुयात् ॥”

इति शिलाजत्वादिनौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्ज्याधि-
 कारे ॥ * ॥)

यच्छन्, [त्] चि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
 दानधातोर्धमधातोश्च शृष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 यज, रे अ औ देवाच्चादानसङ्गकतौ । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अणिट् ।)
 सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । रे, इज्यात् । ज,
 यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
 पशुना वदं वजते पशुं रुद्राय ददानीत्यर्थः ।
 यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
 औ, यटा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “भृष्टदृष्टियजि-
 पर्विपच्यमितमिनमिहृषिभ्योऽतच्” । उणा०
 ३।१२०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (ऋविविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
 म० ६७।६८ । सक्तयोः ऋविः ॥ चि, यष्टयः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

“यज्ज्पूर्वो यजती धिष्ण्या यः ॥”

“यजती यष्टयः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।

“यथा विद्धां अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”

“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
 यथा,—

“यजतिष्ठ वेयजामश्च

इति मज्जमा

श्रुतिः ।

यजत्र पुं यजतीति । या + ‘अ ममन्तिव’
 वधिपतिभ्योऽतच् । उणा० ३ । १०५ । इ
 अजन् ।) अभिहोत्री । इत्युणादिकोवः
 (यजनशीले, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५।१।

“प्रिता च तन्नो महान् यजन्नो

विश्वेदेवाः समनसो जुषन्तः ॥”

“यजत्रः यजनशीलः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
 यजन्, [त्] पुं, यागकर्त्ता । यजन्नातोः शृष्टप्रत्यये
 निष्पन्नः ॥

यजनं, स्त्री, (इज्यते इति । यज् + ल्युट् ।) याग
 (यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।

“यस्य सन्नामरमणा बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वहजः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)
 तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मान्तर्गतकर्मविशेष
 यथा, मानवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
 अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराज्यपुरोडा
 सोमौषधिरूपप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाश
 श्वत्थव्योधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकुसुव
 दूखलसुपलकुटारखनिजयूपदारुदर्मचर्ममाव
 यत्रिभवाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुद्गाहोच्चव
 ब्रह्मादिभिर्हविर्भिः कान्तेनैर्मातिका
 पक्षादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समाप
 यजनम् । इति याद्विवेकधृतदेवलवचनम्
 (इज्यतेऽचेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यः
 स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६

“न्दहाव्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
 निन्द्यभास्वं यजनं समाविशत् ॥”

“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तद्गीतायां श्रीध
 स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजन्नातोर्भ्यश्च प्रत्यये
 निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + घानच् ।) अज
 यादेष्टा । तत्पर्यायः । ब्रती २ यष्टा ३ । इ
 मरः । २।७।८८ । (यथा, श्रीमद्भागवते । १।१।८८

“नाहं तथाहि यजमानहविर्विताने
 श्रोतदृष्टतद्गतमदन् हुतमुदसुखेन ॥”)

“ब्रह्मादिचयं यजमाने । अध्वरे यागविषये म
 इष्टसम्यादनाव यथार्थं कर्म कुरु इति ऋति
 जामादेश्चो वाशस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवा
 इत्यर्थः । व्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यते
 ब्रती इन् । यजते इति त्वनि यष्टा । य
 यजमानः । स ब्रती सोमपानवति अध्वरे या
 मानः सन् दीक्षित उच्यते अन्यचाप्युपचारात्
 दीक्ष मौखेऽप्योपनयनव्रतादेश्च ताः दीक्ष
 शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, चि, (यजतीति । यज् दाने + आकन्
 दानकर्त्ता । इत्युणादिकोवः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वेधातुभ्य इन्
 उणा० ४ । १२७ इति इन् यथा इत्युणा
 कोवः ।

[सू] स्त्री (इत्यतः नेनति यज + “अर्चि
नयिष्यतीति” उणा० २ ११८ इति
प्रास वदविशेष इत्यमरः १ ६ ३ ॥
इत्यतः नेनति यजुः यजे औ देवाच्चादानसङ्ग
तौ । चासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ ३ ॥
यजि च । यजुराह जेमिनिः । श्रुषे वा यजुः-
व्यः । श्रुषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
हितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षड्गोत्राणि भवन्ति । तत्र चरका-
म द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १. आह-
ताः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ अपिष्ठलकटाः ५
पैमस्याः ६ आहलकटाः ७ चाराय-
याः ८ वारायणीयाः ९ वार्तालवैयाः १०
तान्वतराः ११ मैवायणीयाश्चेति १२ । तत्र
वायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
नवाः १ दुहभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४
रिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायणीया-
त ७ । तेषामध्ययनमष्टौ प्रतम् । यजुः-
माध्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव
त्रिगु-
धीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
द्विविद्भवति । शिक्षा कस्मो आकरणं निरुक्तं
द्वौ ज्योतिषमिदं द्वौ । तत्र प्राच्योदीक्षा
तर्का निरुक्तः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
भेदा भवन्ति । जावाजाः १ औधेयाः २
जाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५
प्रायणीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्याः ८
वटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
ताः ११ डेधेयाः १२ वेनेयाः १३ औधेयाः १४
वाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
ः १७ । प्रतिपदमनुपदं ऋद्धौ भावा धर्मो
ऽसा न्यायसकं इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
ज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
वाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयूहम् ६
कल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
१० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
तानः १४ होचकम् १५ पशवः १६ उक्-
१७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
नि ।
वहस्ये प्रते न्युने सन्तं वाजसनेयके ।
ति परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
श्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
वारम्भ वेदान्तं ब्रह्मयाहतिपूर्वकम् ।
ध्याय एतेषां होमान्ते तु समारमेत् ॥”
तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
१. खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधा-
२ सत्यावाही ३ हिरण्यकेशी ४ औधेया-
५ । तत्र कटानान्तूपगानविशेषः । चतु-
शास्त्रयोर्वेदस्त्रिगुण यज्ञ पठ्यते ।

यजुर्वेद च (वह्नयोऽथ्ये शाखान्तरा स्मृता
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवद यजुर्वेदस्य भार
द्वाजगोत्रम् रुद्रदेवत्वम् वैष्टम्भक्यम् यजु
र्वेद ऋषिः । दीध कपाजी । तान्ववण
क्राञ्चनयवः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्नि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।
“वन्दे रौद्रं वैष्टम्भं तान्ववर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं क्षशाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीधमादित्यवर्णं
क्रापाजीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥”
य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं ऋद्धौ वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
लम्बलम्बनि वेदपारो भवति । लम्बलम्बनि
वेदपारो भवति । अत्रतो प्रती भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अत्रक्षचारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिसरो जायते । इति
चरणयूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)
यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याभिपतिर्यथा,—
“ऋग्वेदाधिपतिर्जोवः सामवेदाधिपः क्रुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शशिशोऽथर्ववेदराट् ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—
“ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य श्रावकं सोऽथ्वपयत ।
तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुष्टपिचत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तुतुर्धा यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यज्ञं स्तौन यज्ञमथाकरोत् ॥
अध्वर्यवं यजुभिः स्थावृग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्च ब्रह्मलक्ष्मण्यध्वभिः ॥
ततः स ऋच उडुत्य ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु प्रतेनाय यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
अथर्वाण्यस्यो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”
इति कौर्मौ ४८ अध्यायः ॥
यज्ञः, पुं, इत्यते हविर्दीयते च । (इत्यन्ते देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रक्षो नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः १।२।१३ ॥
इतिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मन्त्रः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिववः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शुन्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्ताम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
अप्रकाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिद्वयो य इत्यते
यष्टयमेवेति मनः स सात्त्विकः ॥”

राजासकयज्ञे यथा
“अ भसन्वाय त फल दम्भाधमपि चैव यत
इत्यत भरतश्च त यज्ञ (वह्नि राजन्म ॥”
ताम सकयज्ञो यथा
“विधिहोममन्त्राङ्गं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥
स च नानाविधः । यथा,—
“द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
खाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो वृथयश्चैतिथिपूजनम् ॥”
इति गारुड ११५ अध्यायः ॥ * ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।
वृथयश्च पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यापयेत् ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमाणाः सततमिन्द्रियेभ्यश्च जुहति ॥”
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे ब्राह्म
संहितायास्तुतुर्भाग । १८ । ८८—१०६ ।
“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥
कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्मयज्ञो हिंसा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो भुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत्
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्ता ततश्चतुः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते राज संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्ता ततश्चतुः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तदैश्वर्यवशादिह ॥
ज्ञानं तद्ध्या चिरादेव शिवसाधुज्यमाप्नुयात् ।
तस्मात्सुतो शिवाक्षतः कर्मयज्ञोऽपि देहिनाम्
अकामः कामसंयुक्तो वन्ध्यायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्थस्कीर्ण भवार्थवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्मकरा बह्व्रजातीवफलभाणिनः ॥
दृष्टा नरेन्द्रभवने तदहंजापि कर्मिणः ।
ध्यानिनां हि वपुः स्तब्धं भवेत् प्रत्यक्षमेव्वरम् ॥
तथैव कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशौः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाण्यन्मथान् ॥
नायन्नं प्रतिपदन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्य यः शिवव्यक्ता बहिरभ्यर्थयन्नरः ॥
हस्तस्य फलसुखं लब्धेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानाज्ज्ञानं भूयः प्रवर्तते
तदुत्तमायं सात ध्यानरतो भवेत्
तथा बहिः कटाटे भूयमात्तरे ॥

नासाग्ने वा तथास्त्रे वा कन्वरे हृदये तथा ।
नाभौ वा प्राश्वतस्थाने अङ्गाविद्वेन चेतसा ॥
बहिर्ध्यागोपचारेण देवं देवींश्च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नी वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्ज्येष्ठैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्ध्यागरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”
अस्योपनिषदा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
चेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं जयः ।
तन्नोऽद्य ओष्णमाणां कथयस्व महामते ॥

श्रीमाकण्डेय उवाच ।

इदं ध्वं द्विजशार्ङ्गा यत् पृथोऽहं महाकृतम् ।
यज्ञेषु देवास्तुष्टन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्याद्भस्मभवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् प्रभुविरारितात् ॥
यथाहं कथये तदः इदं श्रुत्वा विहता द्विजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्त्वयात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वेऽत्र प्रमथः सह ।
निन्युर्जलात् समुद्रं तच्छरीरं नमः प्रति ॥
तद्विभक्तुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्षुष खलुशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्मादयस्माच्च ये यज्ञास्तत् इदं श्रुत्वा महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्निष्टोमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मणो यजायत ॥
राजः पौनर्भवोऽमस्तस्य पीचोऽमस्तस्य ।
वृद्धोऽमस्तस्योमो जिह्वाभ्रान्तादजायत ॥
अतिराजं सवैराजमघोजिह्वान्तराद्भूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो वृष्योऽतिथिपूजनम् ॥
ज्ञानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
वाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीधो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोऽस्यैव यज्ञाश्च दानग्राह्यादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रजःसन्धेः सर्पसन्धेः सर्वेष्वेवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षजायश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोप्यतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्तादौ प्रकी-

र्त्तिताः ।

आङ्गूलसन्धौ ते । कम् ।
ती सङ्घर्षमास्थाय

आर्कमाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्भवाः ॥
कचोत्कर्षः क्षेत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरन्वयज्ञा जाताश्च जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका यैर्भावन्तेऽधुनापि च ।
सुगन्ध पोवात् संजाता नासिकायाः सुवी-

भवत् ॥

अन्ये सुकुसुवमेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्रावृणोऽनुसन्तमाः ॥
इष्टापूर्ते यक्षुर्धर्मो जाताः अवशरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-

वन् ॥

उद्गाता च तथाध्वं ह्युद्गाता समिध एव च ।
अग्न्यदक्षिणवामाङ्गपश्चात्प्रादेशु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्ध्यात् ।
कर्णैर्नयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्देवी मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाण्यं शरान्मन्त्राः समुद्भवाः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुज्ञाः कक्षात् समुद्भवाः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भागानि च हवोषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुष्टं कनकं घोरमासेदुर्ध्वतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि अधमन्मुखवायुभिः ॥
सुष्टतस्य शरीरान्तु अधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणामिस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान्तु आपयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याभिः पञ्चदैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः प्रभुर्भापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽभिस्तत्त्वयात् समजायत ॥
एतेऽस्मिन्निर्जगत् यामं चिच्छन् सकलं जगत् ।
एतत् यच्च त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधित्वा नमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते हूयन्ते अग्नयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतद्ब्रह्मः कथितं सर्वं यत् पृष्ठं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥*

ब्रह्मण आदिवज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
ततस तमेव सकल्य सख्या दृष्टि कुश ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्कर गत्वा कृत्वा यज्ञं विस्तरम् ।

ब्रह्मोद्गाता होताध्वं चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकेकस्य त्रयस्यान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोडश प्रोक्ता ऋत्विजो वैदक्षिन्तकाः ।
शतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-

म्भवाः ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ।

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे अतीते तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षि-

णाम् ॥

धेनुनाश्च शतं साष्टं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिष्यते ॥”

इति पाद्मो दृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥*

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मवज्ञा यथा,—

“आरम्भयज्ञाः चत्वारः सृष्टिविद्यया विप्रः

सृष्टाः ।

परिचारयज्ञाः यूजास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ।

इति मातृये ११८ अध्यायः ॥*

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः ।

देवतैः सह संदृष्ट्य सर्वसाधनसंभृतम् ॥

वस्थान्धमेधे वितते समाजसुसंहर्ययः ।

महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा हीनान् पशुभ्यांस्तदा ॥

विश्वं भुजन्ति त्वष्टृन् कोऽयं यज्ञविधित्तव ।

अधर्मो बलदानेध हिंसाधर्मस्यैव तव ॥

न नः पशुवधस्त्रिदशैव यज्ञेश्वरोत्तमः ।

अधर्मो धर्मघाताय प्रारब्धः पशुभिरन्या ॥

नायं धर्मो ह्यधर्मोऽयं न हिंसा धर्म उच्यते

आगमेन भवान् धर्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥

त्रिषिद्धयेन यज्ञेन धर्मगाथायसेतुना ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥

तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-

णाम् ॥

जज्ञमैः स्यावरैः केन यद्यस्मिन्ति चोच्यते ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तथ्यसृक्ता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्प्रमिन्त्रेण पप्रच्छुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टव्यं यज्ञविधिरूप ।

उत्तानपादे ! प्रब्रूहि संशयं नो नृद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम् ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वसुवाच ह ॥

यद्यर्थं पशुभिर्मर्धयथ मूलफलैरेपि ।

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

एवं ततोत्तरास्ते तु शुक्लात्मानं ततो धिया ।

अवशं भाविनं दृष्ट्वा समघो ह्यशर्मकृता ॥

इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्राववैश

धर्माणा य । राजा वसुरधो भूतः ॥

सात्र वाचो ह्येन वहुनेन पि सश्रय
सात्र हिवा यज्ञस्य यदुक्तमिति पुरा ॥

इति मातृ ११६ अध्यायः ।

‘द्विकपय्यायः । वेनः २ अश्वरः ३ मेघः ४
इयः ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इतिः
देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
रापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
मानि । इति वेदनिर्घण्टः १ । १७ ॥
यज्ञः । यथा, महाभारते १३।१४।१५।
‘यो यज्ञप्रतिर्यत्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥’
न, त्रि, (यज्ञं करोतीति । त्रि + कृप् ।
गकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते १।४।७ ।

“तामागतं तत्र न कञ्चनादियद-
विमानितं यज्ञवतो भयाञ्जनः ।

कृते खल्वेव जननीच सादराः

प्रेमाश्रुकण्ठाः परिवस्त्रुर्मुदा ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४ ।

८ ।

‘यज्ञद्वयस्य यज्ञो यज्ञस्य यज्ञसाधनः ॥’

पुं, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) षोडशः । इति
दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।

१ । ११ ।

‘रमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।

ये यज्ञपशुं सार्धं प्रोवाहति रोहितः ॥”

गच्छ ॥

यज्ञः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
मचन्द्रः । २ । २५ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।

१ । ७ । ११ ।

“सर्वे ममास भगवान् हव्यग्रीरवाधो

साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।

इन्द्रोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा ।

वाचो बभूवुरश्वतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥”

जनं, स्त्री, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ-

चम् । इति ञटाधरः ॥

यज्ञः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +

॥) श्वेतर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-

चम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
गे ।

‘शो र्भस्तथा वह्निः स्रज्यो यज्ञभूषणः ।

गोऽथो दीर्घपन्नः स्वात् चरपवस्तयैव च ॥”

ग्यः, पुं, (यज्ञे योयः उचितः ।) उडु-

रवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागार्हः, त्रि ॥

स्त्री, स्त्री, (यज्ञस्य वक्षो ।) सोमवक्षी ।

ते राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
शास्त्रे ज्ञातयाः ॥)

तः, पुं, (यज्ञस्य वाटो रहम् ।) यज्ञस्थानम् ।

ते हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।

१ । ३३ ।

‘युक्ता सुनिपन्नास्तं यज्ञवाटं पुनर्गताः ।

यानस्यवः खाभिः स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”

य पु (यज्ञस्य वृषः) वटीवृषः । इति

अनिर्घण्टः । विकटतः तत्पर्यायो यथा,

‘विकटतः सवाटो यज्ञियः सादुकाष्टक
स एव यज्ञस्य काष्टकी आग्रपानाप ॥’

इति भवप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे

यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
+ लुः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४ । १५ ॥

(यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४।३ ।

“पुत्रप्रेवस्तुतिर्यज्ञसाधनः ।”

“यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अमाधीनत्वात् यज्ञस्य ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञसूत्रं, स्त्री, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।

यथा,—

“पवित्रं यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतमित्यपि ।

यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्यादक्षिणी भुजे ॥

उडुते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमप्यहः ।

निवीतन्तु तदेव स्यादूर्ध्ववक्षसि लिखितम् ॥”

इति ञटाधरः ॥

तस्य प्रमाणं यथा,—

“ऊर्ध्वं त्रिष्टुतं सूत्रं सध्वानिर्मितं शनैः ।

तन्नुचयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विद्वद्भ्याः ॥

त्रिगुणं तदग्रस्थितं वेदप्रवरसम्मितम् ।

शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठाङ्गपरिमाणकम् ॥

यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।

वामस्त्वन्नि विधृतं यज्ञसूत्रं वलप्रदम् ॥”

इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥

अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—

“यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-

स्यामि ॥”

इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥

यजुषान्,—

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

वृहत्सतेयं सृजं पुरस्तात् ।

आयुषमयं प्रतिपुच शुभं

यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः ॥”

इति पशुपतिः ॥

युगमेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—

“सखे खर्गमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।

दापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पासदम्भवम् ॥”

इति वृहद्वाजसमिन्तः ॥

अन्यच्च ।

“यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमित्येते ।

सर्वे रौप्यं ताम्रसूत्रं पटं कार्पासवार्हियम् ॥

श्याविनं गुटं शङ्खी यथास्तव्यं निधाय च ।

यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मणि ब्रह्मियात्मकम् ॥

न तत्र नियमो याज्ञः सूत्रप्रज्ञस्य शङ्कया ॥”

इति वृहद्विद्यसंहिता ॥

स्त्री, (यज्ञस्य स्नानम्

इति

यज्ञाङ्गं पु यज्ञं यज्ञं त प्राप्नोतीति त अङ्ग
अङ्ग । उडुम्बर इत्यमरः ॥
(अङ्गं पथ्यायो यथा

“यज्ञाङ्गो वृक्षवृक्षश्च हेमदुम्बरोऽप्युडुम्बरः ॥
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

“उडुम्बरो जन्तुमलो यज्ञाङ्गो हेमदुम्बकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आक्षेप-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं

यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
१५ ।

“भूर्भुवःस्वस्तस्वस्तः स्वपिता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञप्रतिर्यत्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥” ॥

यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
स्त्री ॥ (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।

“यज्ञाङ्गो नित्यमवेक्ष्य यस्य

सारं धरित्रीधरणक्षमम् ॥”

यज्ञाङ्गः, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
अण् । टाप् ।) सोमवक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।

(विधयोऽस्याः सोमवक्षीशब्दे ज्ञातयः ॥)

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)

अवस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ याग-
शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४ ।

१५ ।

“यज्ञान्तकत्वं यज्ञसूत्रमङ्गनामाद एव च ॥”

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य हन्तृयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)

शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राज्ञस्य ॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति ञटाधरः ॥
(अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । “यज्ञार्थो मनुष्य

नास्त्वङ्गश्च वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति टण् ।

“टाञ्जादावूर्ध्वं द्वितीयादयः ।” ५ । ३८ । इति

प्रकृतेर्द्वितीयादय ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।

इति काशिका ॥)

यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति । यज्ञ + “यज्ञत्विग्भाभा
यज्ञ्यौ ।” ५ । १ । ७१ । इति वः ।) यज्ञकम्मे-

हम् । इत्यमरः । २ । ७ । ७७ । (यथा, हरिवंशे ।

२६ । १६ ।

“ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”
यज्ञाय हितम् । इति सुम्बोध्याकरणम् ।

(यथा, मनुः । २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति न्यस्यो यज्ञ स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देवो ज्ञेच्छेदशस्तनः परः ॥”

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + चः ।) दापर
युगम् । इति त्रिकाखण्डः ॥ (खदिरवृक्षः ।

तत्पर्यायो यथा,—

“खदिरो रक्तसारश्च मायची दन्तधावनः ।

काष्टकी बालपत्रश्च बहुश्रुत्यश्च यज्ञियः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—

“पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपृष्णकः ।

सारथ्येष्ठो पातहरो री सरिहरः ॥”

इति ख पु प्रथमे भागे ।

यज्ञोपदेशः, पुं, (यज्ञियञासौ देशश्चेति ।)
 यागकरणोपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ॥२२३॥
 “वृष्यसारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”
 श्रियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शालाः) याग-
 मण्डपम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञोप, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गृहादि-
 भ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कृः ।) उडुस्वर-
 णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
 चि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२४ । ६ ।
 “प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसम्पद्विभक्तम् ।
 क्षारयामास श्रयतिथ्यज्ञायतनसुत्तमम् ॥”)
 यज्ञोपवसनपादपः, पुं, (यज्ञोपवसासौ वस्त्रपादप-
 श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञोप, पुं, (यज्ञानामीश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
 “यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-
 भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
 तत्सन्निधानादपयानु सती
 रक्षांस्तेषांयसुराश्च सर्वे ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

यज्ञोप, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिणिकण्ठम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोप, पुं, (यज्ञोपचितः उडुस्वरः ।) उडु-
 स्वरवृक्षः । यज्ञउसुर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
 ५ उडुस्वरः ६ जनुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“उडुस्वरो हिमो रूचो गुरुः पित्तकफासहृत् ।
 मधुरस्तुवरो वण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥”

यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञधृतं उपवीतम् ।) यज्ञ-
 सूत्रम् । पैता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
 त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजावली ४ । इति
 त्रिकाशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
 वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं
 वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
 विशिष्टविन्यासधारकमेतथा कुरुते । किं
 तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “ऊर्ध्वं त्रित्तं कार्यं तनुचयमधोऽवतम् ।
 त्रित्तस्योपवीतं स्यात्तस्यैको यन्धिरिच्छते ॥”
 शमावर्तवर्जितं तनुचयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
 वर्तवर्जितं कार्यं एवं त्रित्तं त्रिसर्वं उपवीतं
 स्यात् । एको यन्धिरिति नानात्वनिधेयार्थम् ।
 तथा बौधायनः ।

“कौषं सौचं त्रिस्त्रित्तं यज्ञोपवीतमानामे ॥”
 कौषं कृमिकोषोद्भवं मृदुस्त्रादिमयमित्यर्थः ।
 सौचं कार्पासोद्भवम् । तथा मनुः ।

“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्वतं त्रित्तम् ।
 शब्दसूत्रमयं राज्ञो वैश्वस्याविकसौत्रिकम् ॥”
 त्रिस्त्रित्तमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रित्तत्वात्
 त्रिसर्वत्वेन विशेष्यम् । यत्तु पैठौनसिवचनम् ।
 कार्पासमुपवीतं षटतनु त्रित्तं ब्राह्मणस्य ।
 चौम राजन्यस्य आपिक वैश्वस्य । समव

तत्त्वसम्भवे षटतनुविधायकम् । नवतनुत्वं
 यज्ञमाह देवलः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
 एकेन यन्धिरा तनुर्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
 एकेन यन्धिरा युक्त इति शेषः । द्विगुण-
 स्त्रिगुणोऽथवेति । तनुवन्नेन द्विसर्वस्त्रिसर्वो वा
 कार्ययः । द्विसर्वत्वं त्रिसर्वत्वासम्भवे । गोभिले
 वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
 रज्जोः सूत्राशुक्लत्वप्रदर्शनार्थः । एवकार-
 स्त्रिसर्वत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
 अयुक्तमौज्ज्वालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
 परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
 भावे त्रित्तता सूत्रेण । कुशसूत्रवालप्रतिसर-
 रज्जुभिर्वा । वालोऽत्र मोवालः । यथा देवलः ।
 “कार्पासचौमगोवालश्रररज्जुलुणोद्भवम् ।
 सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
 तदभाव इति करणादस्वाभावे कुशरज्जुभिरिति
 बोध्यम् । इति आहविवेकः ॥ * ॥ अथोप-
 नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽह्ने ब्राह्मणस्योप-
 नयनं शक्तम् । क्षत्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भ-
 द्वादशे वैश्यस्य शक्तम् । अजासामर्थे ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
 शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
 पर्यन्तं तदुल्लानकाजः । तत्र मासाः माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
 तिथयः द्वितीयेकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमी-
 तृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
 शुक्ररवौषां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
 धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा ज्येष्ठा रेवती पुष्या
 चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
 उत्तरफल्गुनी पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
 रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र लग्नाणि ट्यसिंह-
 तुलाधनुर्मीनसंक्रान्तिः । तत्र पक्षः शुक्लः ।
 तच्चन्द्रादिशोभने आगन्धायादीन् परित्यज्य
 कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
 अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेऽह्ने
 ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेऽह्ने क्षत्रियं गर्भ-
 द्वादशेऽह्ने वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्थान-
 तीतः कालो भवति आहविशात् क्षत्रियस्य
 आचतुर्विंशत् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
 सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेदुर्नाश्याप-
 येयु न रभस्विवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
 विद्यावाहः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
 “षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
 अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ॥”
 इति प्रतीयत अनयोर्ममं

जन्मशयनाभ्यामविरुद्धता । तथा च भाष्यः ।
 “व्रतवन्धविवाहे च वस्त्रपरिमणनमाहुराचार्याः ।
 आधानपूर्वकमेकं प्रसूतिपूर्वकं सदाभ्यं तु ॥”
 यत्तु द्विजानामित्युपक्रमस्य पैठौनसिवचनम् ।
 द्वादशषोडशविंशतिश्चेतीता अवसृष्टकाला
 भवन्ति । तद्वादशवर्षानुपरि ब्राह्मणादीनां मन्दा-
 व्याहृतिर्होमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु
 प्रायश्चित्तमिति । तथा च शकलित्वा । ब्राह्म-
 णान्नायनं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-
 यणाशक्तौ धन्वद्वयं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
 कार्पापणाः गोमूल्यं कार्पापण एकः मिलित्वा
 सार्द्धं चोर्विंशतिकार्पापणाः देवाः । पितृमातृ
 रक्षितस्य निःस्वस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
 सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नाशुतिष्ठेद् यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कच्छान् यथाविधुपना-

ययेत् ॥

कच्छं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धनुचयं तन्मूल्यं
 वा नव कार्पापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
 नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृसंसर्गिणां
 प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च मूल्यन्तरम् ।
 “ब्राह्मणाचार्यस्य भुक्तान्नं कच्छपादेन शुध्यति ।
 यज्ञोपनयत ब्राह्मणं त्रिभिः कच्छैः च शुध्यति ॥”
 भुजवलभीमक्रात्रचिन्तामणयोः ।

“स्वातीशुक्रधनाश्विनिचकरभं पौर्णम्यचित्रा-
 हरि-

ध्वन्द्वौ तोयपतौ भगेऽदिति सुते भाद्रपदे सागरे ।
 केन्द्रस्य अगुजेऽङ्गिरःशशि सुते चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलार्थं वाराः सितार्क-

व्यकाः ॥”

अदिति सुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
 षाढा । दीपिकायाम् ।

“जीवाकेन्दूदृष्टुर्हौ हरिश्चयनवर्द्धिर्भास्करे
 चोत्तरस्ये

स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिमे
 नादितौ च ।

शुक्रार्केऽर्धजमे रविमदनतिथिं प्रोज्झा
 षष्ठाष्टमेऽह्ने

नो जीवास्तानिचारेऽर्कसितगुरुदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”

रविमदनतिथिं समीपं ज्योदशीम् । षष्ठाष्ट-
 मेऽह्ने लगापेक्षया । सत्यचिन्तामणौ ।

“माघे द्रविणशीलाढः फाल्गुने च हृद्रजः ।
 ज्येष्ठे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥

ज्येष्ठे महानतीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 श्रवण्येषु रात्रिः स्वाश्रिविहं निशि च व्रतम् ॥”

राजमार्गः ।
 “पुनर्वसौ हतो विपः पुनः संस्कारमहति ॥”

आश्वलायनः । उदययने आर्ष्यमाप्ते पक्षे
 कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः ।

विवाहः सार्वज्ञाधिक इत्येकः । आर्ष्यमाप्ते
 पक्षे शुक्ले पक्षे बृहस्पते

सु तदुक्तानवधायान् सप्तमीं च योदशीम्
चयोर्माघमासस्य द्वितीया परिवर्जयेत् ॥
पतिव्यवहारसमुच्चये
वार्तिकस्यान्वितायाः फाल्गुनायाः पक्षयो

रपि ।

कापक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्मुधाः ॥
जबलः ।
वैजयन्तद्वितीयायां तिष्ठन्विवाहकासु च ।
गौ च फाल्गुने चैव व्याघ्रादि कार्तिके तथा ॥
चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
कालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥
नयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्ति-
कौ ह्यपक्षे च द्वितीयानिवेधः पुनः-
स्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
उपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।
वप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौज्जी स्यादुत्तरायणे ।
क्षत्रिये च विष्णो कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
तथायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥
येना दक्षिणायनकृत्वापक्षयोः समुच्चयः ।
मत्तिकां प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
वापुशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्थेन निषिद्धा ।
श्रावणशुक्लद्वितीया युगादित्थेन निषिद्धा ।
ग्रामशुक्लदशमाभ्यां रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
मगनां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखावि-
नात् । यथा च ।

“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य उपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेऽरिश्चङ्गेऽथ पराजिते वा
जौवे भगवदुपनयः स्मृतिकर्मज्ञैः ॥”
यः शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुशुतोऽपि
विद्याविप्रैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते देखगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा प्रापयुतेऽप्युत्तरे ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रयाशं
प्रवाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”

ये कल्मे । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
म् ।

त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमानिशुन्वि-
जनिभ्यो जुञ्” । उणा० ३ । २० । इति ।
१) यजुर्वेदेष्टा ब्राह्मणः । इत्युणादि-
ः ॥ यजमानः । इति संक्षिप्तसारीणादि-
ः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
मने यज्यवे पाशुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।”

अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्वजमानस्य पाशुः
कः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

[न] पुं, (यज् + “सुयजोर्जुनिप्” ३ ।
१०३ । इति जुनिप् ।) विविना इष्टवान् ।
वेदानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ।
या, नैवधपरिते । ३ । २४ ।

“राजा स यज्जा विबुधव्रजजा
कृत्वाधराज्योपमयेव राज्यम्
सुडक्ते अतश्चोत्रियस तत्तत्तथी
पूर्व चहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥”

यज्यनांपतिः. पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यत्, ई ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, यत्तः ।

इ, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, क खेदोपस्कारयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।

क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।

यातयति रुहं रुहिणी उपस्कारोति इत्यर्थः ।

निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्तः । निधात-

यति घान्येन माघान् ओकः धान्यं दत्त्वा माघान्

रुह्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लणमदात् बहुशो यदेभ्यः
शीता ततो हरिणकैर्न विसृज्यते स्म ॥”)

यत्, [इ] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो

भवतीति । यज् + “यजितनिजिभ्यो ङित्” ।

उणा० १ । १३१ । इति अदिः ङित् ।) बुद्धिस्थ-

त्योपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं

सिद्धान्तकौमुदुणादिहतिश्च ॥ ये इति भाषा ॥

(एकविंशतिविभक्तिषु पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि

यथा, यः १ दौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ औ ५

यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।

तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।

चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।

पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येवाम् १८ ।

षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।

सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,

या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५

याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८

यभिः ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११

याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४

याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७

यावाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०

यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य

रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।

यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेषः पुंवन् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चम्यास्तसिल्” ५ । ३ । ७ ।

इति तसिल् । “तद्धितश्चासन्विभक्तिः” १ । १ ।

३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यावयवत्वम् ।)

चेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,

मनुः । २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

अददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिधादयेत् ॥”

यद् + “इतराभ्योऽपि ङश्चान्ते” ५ । ३ । १४ ।

इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।

२ । ५ । २ ।

“यद्रूप यद्विज्ञानं यत् सृष्टिमिदं प्रभो ॥”

येभ्य यथा भागवत १ । १५ । २१ ।

तद्दे धनुस्त इषव सरथ ह्यास्ते

सोऽहं रथी वृषतयो जन आबभूवन्ति ।’

यत्र यथा आभज्ज्ञानशकुन्तले

“यतो यतः षट्चरयोऽभिवर्जते

ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”)

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्रर्क

हतमच्” ५ । ३ । ६३ । इति हतमच् ।

बहुनां मध्ये निह्वारित एकः । एषां मध्ये यः

यच्छब्दात् हतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुभ-

वोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः” ।

इति काशिका ॥)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निह्वारणे द्वयो-

रेकस्य डतरच्” ६ । ३ । ६२ । इति डतरच् ।)

द्वयोर्मध्ये निह्वारित एकः । अन्ययोर्मध्ये यः

यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुभ-

वोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १० ।

“तयोर्वयं सत्वं यतरङ्गीयस्तदित्सोमोवति

हन्त्यासुत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दाधिकः । यतशुलि

इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनान् डतिप्रत्य-

येन निष्पन्नम् । इति सुभबोधयाकरणम् ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।

“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः” ।

“यति ते यावन्नस्ते भवन्ति” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । यत् --

“सर्वधातुभ्य इत्” । उणा० ४ । ११७ । इति

इत् ।) निश्चितेन्द्रियग्रामः । तत्प्रत्ययः ।

यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३

संन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसनः ६ परि-

व्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी

१० मस्करि ११ पारिरञ्जकः १२ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव

नाकार्ये ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—

“अष्टौ मासान् बिहारस्य यतीनां संघतान्-

नाम् ।

एकत्र चतुरो मासान्दं वा निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां बिहारस्तु न विद्यते ।

यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निवेद्यते ॥”

इति मातुल्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥

यतिधर्म्मो यथा,—

“अलापुं दारुपात्रश्च गृहस्य वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायद्भुवोऽब्रवीत् ॥

एककालं चरद्भूमैश्च न प्रसज्येत विस्तरं ।

मन्य प्रसक्तो हि यतिर्विषयं यपि सज्जति ॥

विधूमे सन्नसुतले व्यज्जारे भुक्तयज्जने ।

वृत्ते श्रावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥

अलाभे न विषादी स्थाक्तामे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणवाचिकमात्रः स्वाध्याचाशङ्गाद्विनिर्गतः ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सतेव सर्वेष्वपि ।

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥

भवहारेण रक्ष स्थानासनेन च ।

द्विधमायानि विधयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषचयेण च ।
अहिंसया च भूतानामन्यतन्त्राय कल्पते ॥
अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव प्रतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियेक्षेव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
चरया चाभिवचनं याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
देहादुत्क्रस्यन्नास्मान् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
योनिर्कोटिषु हस्तेषु स्त्रीणां स्थायान्तरात्मनः ॥
अधर्मप्रभवश्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसंयोगमनयम् ॥
सृज्यताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
दूषितोऽपि चरेद्भस्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न जिज्ञं धर्मकारणम् ॥
फलं कतकटुचक्षुः यदप्यक्षुप्रसादकम् ।
न नामयश्चणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
सरज्जगार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
अह्ना राजा च यान् जन्तून् दिनस्यज्ञानतो
यतिः ।
तेषां स्थात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
प्राणायामा ब्राह्मणस्य चयोऽपि विधिवत् कृताः ।
यादृतिप्रणवेयुक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
इत्यन्ते आयमानानां धातूनां हि यथा मजाः ।
तथेन्द्रियाणां इत्यन्ते दोषाः प्राणस्य नियन्त्रात् ॥
प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारैश्च संसर्गान् ध्यानेनानिश्चरान् गुणान् ।
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विज्ञौनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गेर्वैदिकेक्षेव कर्मभिः ।
तपसश्चरणेक्षीयेः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
अस्त्रिस्तृणं स्त्रायुदुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्माम्बुजं दुर्गन्धिपूर्णं सूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्रसमन्वितञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्याद्याहिसुच्यते ॥
प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विश्लेष्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निर्वृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्वोत्थयन्ना सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्यैवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रार्थितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाप्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
इदं प्रारब्धमज्ञानमिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गं ताम् ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेद्दुष्प्राप्तान् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥
(ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १८।
८।१ ।
“सनकाद्या नारदश्च ऋषिर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नेते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नर्हरेतसः ॥”
नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते १।७५।३० ।
“यतिं यथार्तिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनधामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १२।४।५७ ।
“आराणिर्नाचिकश्चैव चाभ्येयोज्ज्वलौ तथा ।
नवतनुर्वकनखः सद्यनो यतिरेव च ॥”
त्रि । कर्मरूपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
८।३।६ ।
“येनायतिभ्यो भगवे धने हिते
येन प्रसूखमाविध ॥”
“येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मरूपरतंभ्योऽयद्युभ्यो
जनेभ्यः सकाशान् धनमाहृत्य भगवे महर्घये
प्रयच्छसि ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
यतिः, स्त्री, (यन्त्रते रसनाच्चेति । यम् + “स्त्रियां
क्तिन् ।” ३।३।६४ । इति क्तिन् । “अनु-
दात्तोपदेशवर्णतन्तुनादीनामिति ।” ६।४।
३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
मेदिनी । ते, ४६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
यथा,—
“यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः प्रदेष्वाच्या गिजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहित्वा पूर्वकृतिभिः
पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्तत्रैवासी स्वरविहितसन्धिः अयति तां
यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
श्वेतमाख्यमुखास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वयन्ते गुर्वर्मे पुरुषोत्तमः ॥”
इति च्छन्दोमञ्जरी । १।१६—१८ ॥
(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते
व्रतादिरचार्थं इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
इत् ।” उणा० ४।११७ । इति इत् ।) विधवा ।
रामः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली । वाद्याङ्ग-
प्रबन्धविशेषः । यथा,—
“यतिरोद्गाथवच्छेदो गजदो रूपकं ध्रुवम् ।
गनपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं वृन्दनञ्च प्रबन्धाद्वादश स्मृताः ॥”
यथा हं यातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
सङ्गीतदामोदरः । (सा त्रिविधा । यथा,
सार्कण्डेयपुराणे । २३।५३ ।
“चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयचयम् ।
यतित्रयं तथा तोदं भया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)
यतिचान्द्रायणं, स्त्री, (यतिभिरुद्भूतं चान्द्रायणम् ।)
व्रतविशेषः । यथा
“अष्टावष्टौ समन्वीयात पिण्डान् मध्वादिन स्थिते

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥

इति मानवे ११ अध्यायः ॥
यतिचान्द्रायणे प्रादोन्धेयुचतुष्टयं तदप्रकृतं
सपादेकादशकाशीपद्याः । इति प्रायश्चित्त
विवेकः ॥
यतिनी, स्त्री, (यत् + संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
“विधवा जानिका रक्षा विश्वस्ता यतिनी
यतिः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
यतिमैथुनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
नीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
खड्गनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
यती, [न] पुं, (यत् + संयमोऽस्यास्तीति । यत् +
इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
७।४४ ॥ (यथा, सुम्भनोद्ये कारकप्रकरणे ।
“खट्वा दधिं शास्त्रकमेतद्वैका-
सुम्भोतवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पक्षे
यतुका,) उक्त । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
यथा,—
“रजनी स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयनविच्छप्रच्छरचो
नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) रूपादि-
चतुर्विधप्रतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
योनिः ३ । यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनिश्च ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तात्त्विकैः परिकीर्तितम् ॥”
तेषां कारणं यथा,—
“चिकीर्षा कृतिसाध्यैश्चाद्यभलमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्वर्यं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्देषाद्विदसाधनताधियः ।
यतो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
उद्योगः । यथा,—
“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
देवं निहृद्य कुरु प्रौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र रोगः ॥”
इति हितोपदेशः ॥
यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नशब्दात्
वतुप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६।६।
“कंसेनापि समाश्रयज्ञागूरः पूर्वमेव तु ।
योद्धव्यं सद्यः कथ्येन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)
यत्न, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा० पर० सक० सेट ।) दन्तवर्गाद्योपध ।
इ क, यन्त्रयति मन्त्रस्य वर्षं आह्वयिष्य यत्न

यननेवेष्टासहे इदमुक्तो वदेपकारणमेदार्थं
शत दुमानस

यथास्मन् येखाने इति भाषा अच्युत्तम्
प्रत्याख्यप्रत्ययन निघ्नम् इति सिद्धान्त
नौसुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
हेहाद्या यदि वा लोभाद् याति तत्तत् स्वरूप-
ताम् ॥ ”)

, अ, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । यत् २
। ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
। ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
वति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदुपधा
भवति शुचिर्विस्मोदयाहे मरणैर्दृष्टं चयः ॥ ”)

कामी, [न] चि, (यथा कामयते इति ।
मि + णिनिः । यथा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
स्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिठनाविति
नेः ।) स्वेच्छाचारी ॥ तत्पर्यायः । खरुचिः २
च्युत्तः ३ स्त्री ४ अपावृतः ५ स्वतन्त्रः ६
रवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
यन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
राजप्रवृत्तासंहितायाम् । १ । ८१ ।

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
दारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्त्रुताः ॥ ”)
मम, अ, स्त्री, क्रमात्स्वरूपम् । क्रममनतिक्रम्येति
ाकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्यथैव सः ॥ ”)
पि च ।

यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रतिक्रिया सदा ।
उतापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥ ”

इति आदृतत्त्वम् ॥

तः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
तः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते
या शौर्ष्येण वा न कोऽपि विदितत्वात् ।)
त्रेः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति
ाधरः ॥

त, अ, स्त्री, (यथा वर्तते तथानतिक्रम्य
अनतिवृत्तौ अवयवीभावः । अवयवीभावश्च ।

४ । १८ । इति नृपसकत्वम् । “दुखो
उक्ते प्रातिपदिकस्य ॥ ” १ । २ । ४७ । इति
ः । “नायवीभावादतोऽमृतपञ्चम्याः ॥ ” २ ।
। ८३ । इति प्रथमाविभक्तेरमादेशः ।)
थैम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
। ६ । १ । ४१ ।

न खधाक्षमौ भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
नामक्रियारूपैर्विभाज्यन्ते यथातथम् ॥ ”)

त, अ, स्त्री, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यवयवी-
ः ।) पूर्वदिग्देशकाज्ञास्वरूपम् । यथा,—

कृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु
य

यथ पूर्व यथा भाव खणादीनां न विष्णुता ॥
इति तिथ्यादिनक्षत्रतकालिकापुराणवचनम्

यथासुखीन चि (यथासुख + यथासुखसमु
खस्य दर्शन ख ५ । २ । ६ इति ख)
सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सदृशं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येयवीभावः ।
यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“ततश्चिचीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो नृमः ।

यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥ ”
इति भट्टिः ॥

सुखस्य सदृशं यथासुखं दर्पणादिस्थितिप्रतिविम्ब-
सुच्यते । सादृश्यार्थेयवीभावः । इति भरतः ॥
निर्मलत्वात् सीताया अवयवो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स्म इव-
शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, अ, स्त्री, (“यथास्ते यथायथम् ॥ ” ८ ।

१ । १४ । योऽयमात्मा यन्नात्मीयं तदुपधास्त्वम् ।

तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं कौवत्वश्च निपा-
त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमितिवेति । इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा-
स्त्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अत्रुरूपम् ।

यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तत्रोपाचूय गोपालान् कृष्णः प्राज्ञ विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामी हन्हीभूय यथायथम् ॥ ”

“यथायथं वयोवर्णाद्यस्वरूपम् ॥ ” इति तट्टी-
कायां श्रीधरखामी ॥ यथा च,—

“लिङ्गमयत्तमस्यत्वात् याचीनां तदुपधा
यथम् ॥ ”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“यथायथं यस्य याथैर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ॥ ”

इति तट्टाखाने विजयरचितः ॥)

यथार्थं, अ, स्त्री, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

“हे अवभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं
यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अवयवीभावः ।
यथायथमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥ ”

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

“सत्त्वं सम्यक् समीचीनमृतं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सद्वृत्तेऽस्तीके तु वितथावृत्ते ॥ ”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।

“कृतचापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रयद्यति ॥ ”)

यथाह, अ, स्त्री, (अहं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
वयवीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथाहन्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्वपार्ष्ण्यौ ॥ ”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

यथाहवर्णः, पुं, (यथाहं यथाशोभं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमस्य रूपं जातिश्च ।

यथाशक्ति अ स्त्री शक्तनुसारम् शक्तिमनति
क्रम्य इति सुम्भवाथयाकरणम् (यथा
श्रीमद्भागवते ६ । १० । १६

“पश्य मा निजन्त शक्र वृकणाद्युधमुजम् व
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिह्वीयमा ॥ ”)

यथाशक्तं, अ, स्त्री, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वं ।

“यथाशास्त्रञ्च निशान्तौ यथायाधि चिकित-
सितः ।

न श्रमं यानि यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधः ॥
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७६ ।

यथास्त्वं, अ, स्त्री, (स्वमनतिरस्येत्यवयवीभावः ।)

यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुत
चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।

“वत्सं ततोऽनुकुर्वीत परिवेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे सुक्ता यथास्त्वं शोधयेद्भिषक् ॥ ”)

यथेष्टितं, अ, स्त्री, (ईष्टितमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवादीदृष्य रात्रवोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्म्माम् ।

तपो मरुद्भिर्भवतां शराभिः
सन्मुख्यतां नोऽरिसमित्वनेषु ॥ ”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्तम् ४

निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

घट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वान्

कौवत्वमेषाम् । ईष्टितस्थानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यवयवीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, अ, स्त्री, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम्
यथा,—

“कुर्युष्येष्टं तत् सर्वमीशान्ते स्वधनस्य वै ॥ ”

इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +

णिनिः ।) प्रची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)

यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य एव च ।

यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥ ”

यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्टादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, स्वेच्छाचारी । यथेष्ट-

माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निघ्नः ॥

यथोचितं, अ, स्त्री, (उचितमनतिक्रम्येति ।)

यथायोग्यम् । यथायाम् । यथा । “अथो

भंशो यथोचितात् ॥ ” इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥

(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।

“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथावक्तम् ।

यथोचितं यथावित्तमकरोद्बुद्ध्यात्कृतम् ॥ ”

चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्थं आदाय ।

यथाहः । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६८ ।

“वयमाप्यधिता मर्त्येष्वभागे यथोचिते

दृष्ट्वा त मयान् ॥ ”)

यदितं, य, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यधीभावः ।) ययोक्तम् । यथा,—

“ययोदितन्ते पिबन्तिः कुरुदारपरिग्रहम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

रा, य, (यस्मिन् काले इति । यदु + “सर्वे-
कान्यकिंयत्तदः काले दा । ” ५।३।१५। इति दा ।)
यस्मिन् काले । यथा,—

“यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गागुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥
दि, य, पञ्चान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः ।

चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—
“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघकालगुणौ ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
“अपि चेत् सुदुराचारो भजते भामन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सन्त्यग्रावसितो हि सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥
“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्
इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थः ।” इति

तिथ्यादितत्त्वम् ॥
दौयं, त्रि, (यस्येदमिति । यदु + “वृद्धाच्छः ।”
६।९।११४। इति छः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,

“यदीयहलतो विलोक्य विपदं
कलिन्दतनया जलीकृतमतिः ।
विलासविपिनं विवेश सङ्घसा
करोतु कुण्डलं हली स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरीं द्वितीयस्तवकः ॥
दुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । पृथोदरादि-
त्वात् जस्थाने इकारः ।) देवयान्यां जातो

ययातेर्ज्येष्ठपुत्रः । तस्य वंशे पिबशापात् राजा-
चक्रवर्ती नासीत् । तदंशे द्वापरयुगस्थान्ते
श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
“जरां प्राप्य ययातिस्तु खपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्रव्रवीद्वचः ॥
त्वं यदौ ! प्रतिप्रदस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेव त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
इत्था संप्रतिप्रदस्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुवाच ।
सितस्रस्तुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसन्तनगात्रश्च दुर्द्धर्षो दुर्जलः क्षणः ॥
अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।
सहोपजीविमिच्छेव तां जरां नैव कामये ॥
सन्ति ते बहवः पुत्रा भनः प्रियतरा वृष्ट ! ।
जरां गृहीतुं धर्मेण । पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
यथातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः खं न प्रवच्छसि ।
यापाज्जातुलसखत्वात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”

इति मातुले ३१ अध्यायः ॥ ३॥
हर्षशराजपुत्र यथा, हरिवंशे ६३ ४४

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
मधुमदां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महावशाः ॥”)
यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—
“यदुपतिः क मता मथुरापुरी
रघुपतिः क मतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सद्विदं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥
यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । मन्त्रार्थायः । स्वरिता २ ।
इत्यमरः । ३।२।२॥ स्वरिता ३ । इति तट्टीका ॥
(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।

“यदृच्छया चोपपन्नं खर्गदारमपावृतम् ।
सुखिनः चक्षियाः पार्थ ! लभन्ते शुद्धमीदृशम् ॥”)
यदुवा, य, यद्दि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः
स्यादपि पशुनैव कुर्यात् । यदुवेति निपातसमु-
दायो यदर्थः । अपि च । यदुवा उभयं
चिकीर्षेद्वैजं ब्रह्मलक्ष्यं इति तेनैव कल्पेन
हृत्तमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दम्वटुं वा
ब्रह्माग्ने निधाय तेनैव प्रत्यावृण्व्यचेष्टेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
पञ्चान्तरश्च ॥

यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा,
रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारमूर्च्छांपगमे रथस्था
यन्तुपालभ्य निर्वर्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतून्
तानेव शामधृतया निजघ्नः ॥)

हृत्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,
माघे । ५ । ४२ ।

“सेवोऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ति ॥”)

विरतिकारके, त्रि ॥
यन्त्रं, स्त्री, (यच्छत्यनेति । यम् + “गुह्यवीपचिचि-
यमिसदिच्छदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ । १६६ ।
इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अस्त्राभावे तथा यन्त्रं नवार्थमन्त्रसंयुतम् ।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)
याचमेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
अभियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-
कण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ * ॥
वाद्यम् । यथा,—
“यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुसूदन ! ।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”
इति महाभारतम् ॥
कक्ष इति भाषा । यथा
“देवेश सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रास्तुानि भाषयन्

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१
अर्थः । “सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वान्गि भूतानि मा ।
विनश्रुता भामयन्स्तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् य
दारुयन्तमास्तुानि कृत्विमाणि भूतानि स
घारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्रा
शरीराणि आस्तुानि भूतानि देहाभिमानि
जीवान् भामयन्तिर्त्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी
अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम्
यन्त्रश्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदा हरेः ॥”
गौतमीये ।

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामखलेषु च ।
नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतये ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।
मण्डलस्थां महाभायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।
जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।

“यत्राप्रराजितापूषं जवापुष्पञ्च विदते ।
करवीरे शुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चण्डिकाचैवम् ॥”
एतत् सर्वं यन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि ।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”
तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्
कामक्रोधादिदोषोत्थमञ्जुः खनियन्त्रणात् ॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।
विना यन्त्रेण पूजार्था देवता न प्रसीदति ॥
दुःखनिर्घन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ * ॥
अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी
यन्त्रम् । शारदायाम् ।

“आलिख्याष्टदिग्गलान्मुद्रां पाशादिकं
चाक्षरं
कोष्ठेष्वङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टार्थमन्त्रद्वयम् ।
अक्षपूष्पां परशदकयुग्ं लयवरान् शोभा-
नानगले-
ज्वालित्खेन्द्रजलाधिपादिगुणशः संक्षिप्तवाक्तन-
परम् ॥
कोष्ठेष्वष्टयुगार्णमात्मसहितां युग्मस्वरान्तां तां
मायां केशरगां हलेषु विलिखेन्मूलं त्रिपंक्ति-
क्रमात् ।
त्रिः पाशाङ्कुशवेष्टितश्च लिपिभिर्वीतं क्रमादु-
युक्तक्रमात्
प्रदक्ष्येन घटेन पङ्कजसुरेनावेष्टितं तद्वद्विः ॥
घटार्णलमिदं यन्त्रं सन्निधां श्रीप्रदं मष्टत् ।
पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्दिराङ्कुशः ॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो कामिनि रञ्जनि ।
खाद्यान्तोऽष्टाक्षर सद्गिरपर परिकीर्तित

ह्रीं गौरि वज्रदयिते योगेश्वरि सर्वभूषट्
 द्विष्ट न्त षोडशाणोऽयमन्त्र साङ्गहरीरन ॥
 इति षट्कार्गयन्त्रम् ॥ १ ॥
 “तारे हूँ विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
 धानान्वितं
 मन्त्राणां वसुधैव कुटुम्बकम् वसुधैव कुटुम्बकम्
 तद्वाच्यतः ।
 प्रख्या त्रिः परिवेष्टितं षट्गतं पद्मसमजा-
 ननं
 यन्त्रं वक्ष्यकरं ग्रहादिभयहृत्क्षणीप्रदं
 कीर्तिदम् ॥”
 इति स्तुतिायन्त्रम् ॥ २ ॥
 “पद्मं भागुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्मिकायां
 पुन-
 स्तारं प्रक्षिप्यजीवसाध्यासहितं तत्केशरेशु
 क्रमात् ।
 मर्दिन्यामनुसन्धानं दुर्गलक्ष्मी वर्णान् पुनः
 पञ्चमान्
 मन्त्राणां गुणश्री विधाय विलिखेदन्त्रं
 तदन्त्रं दले ॥”
 मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।
 “उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिभिर्भयं मे ससुप-
 यदि प्रक्षयमशक्यं वा तस्मै भगवति शमय
 स्वाहा ॥
 मातृकार्णव संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
 मन्त्रश्च विन्ध्यवासिन्ध्याः प्रोक्तं सर्वसम्बद्धिदम् ॥
 रक्षाकरं विशेषेण क्षुद्रभूतादिनाशनम् ।
 राव्यहं भवराज्यानां वश्यदं वक्ष्यमिच्छताम् ॥
 उतार्थिनीनां सुतदं रोगिण्यां रोगशान्तिदम् ।
 इहना किमिच्छोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मयिः ॥”
 इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥ ३ ॥
 प्रथमं लक्ष्मीयन्त्रम् ।
 वेदादिस्थितसाध्यानामयुगलः श्रीशक्ति-
 मारान्वितं
 कञ्जल्लेख्यं दिनेशपञ्चविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वाच्यः ।
 शं यज्जनकेशरं स्मरन्तत्पञ्चाक्षरं धरा-
 मन्त्राभ्यां वषट्कन्तया त्वरितया यन्त्रं लिखेद्-
 वेष्टितम् ।
 पुरद्वयोः कोणेषु हृत्क्षौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
 ह्यालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥
 लब्धुःखप्रशमनं स्वर्गापह्निनिवारकम् ।
 हुनार किमिच्छोक्तेन परमसुखं विन्दते ॥ १ ॥
 इति त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थितम्]
 मध्याह्नं नवयोनिसु प्रविलिखेद्दीजानि वर्णा-
 यज्जः पुनरष्टपञ्चविवरं विलिख्य लिप्ता-
 वतम् ।
 विन्ध्यद्विमेन मन्त्रयुजा कोणेषु संवेष्टितं
 तं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं श्रीप्रदम् ॥”
 यन्त्री तु ।
 मन्त्रं त्रिपुरादेवि विद्याहे मरुद्वरेत् ।
 का कामेश्वरपदं प्रवदद्वय धीमहि ॥
 सो य प्रवदेद्भूयस्तत्र क्षिप्रं प्रदोदयात् ।

गायत्र्या समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥
 यन्त्रान्तरम् ।
 “वक्ष्ये ह्ययुगान्तरस्यमदने माया लिखेद्वागभव
 षट्कोणेऽथ सान्धु प्रावालयेत् हूँ कार
 मावेष्टितम् ।
 स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं त्रैपुरं
 यन्त्रं पञ्चमनीभवामकमिदं सौन्दर्यसम्यक्-
 करम् ॥”
 इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥ ४ ॥
 अथ श्रीविदायन्त्रम् ।
 “विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसज्जात् कथयामि ते ॥
 रेफहकारयोर्नर्धो देवीनामभिमुख्यकम् ।
 साध्यनाम द्वितीयात् तस्योर्ध्वं विलिखेत्क्षुम् ॥
 तत्रैव मातृको सञ्चो विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।
 पञ्चगव्यान्तेनैव स्त्रेण परिवेष्टयेत् ॥
 तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं धृतम् ।
 तत् सृष्ट्वा प्रजपेत्तन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
 हेनो मध्यगतं ज्ञत्वा रजतस्यायवा पुनः ।
 करे धृत्वा जगद्भयं हृदये स्त्रीयु वक्ष्यभम् ॥
 कण्ठे धनं लभेद्वाले स्तम्भनं जम्भनं भवेत् ।
 शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यज्ञेन धार-
 येत् ॥” ॥ ५ ॥
 अथ गणेशयन्त्रम् ।
 “बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरद्वनलपुरे तारगं
 दिक्षु लक्ष्मी-
 मायाकन्दर्पभूमीस्तद्वरसपुटेऽवलिखेद्बीज-
 षट्कम् ।
 तत्सन्निधौ जम्भान् वसुदलकमले स्तम्भनस्य
 वर्णान्
 शिष्टान् पञ्चेषु विद्यान् विलिखतु गुणश्रवण-
 मन्त्रं यज्जः ॥
 व्यावीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
 कुशाभ्यामपि
 भूविन्ध्यद्विमेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितुः ।
 साक्षात्कुम्भरोचनामगमदैर्भूर्जोदरे हेन्नि वा
 संलिखाभिवहन् लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
 शिवम् ॥
 उक्तं महागणपतेर्विधानं सुरपूजितम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥ १ ॥
 अथ श्रीरामयन्त्रम् ।
 “तारं मध्ये विलिखतु मरुं षट्सु कोणेषु सम्मि-
 ष्ण्वं मायां स्मरन्मपि लिखेत् कोणगणेशु
 पञ्चात् ।
 किञ्चल्लेख्यं स्मरन्ममतो पञ्चमध्यं माला-
 मन्त्रस्याणां गुह्यसुखमितानुभवे पञ्चवर्णान् ॥
 दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णेषु भूपुरे ।
 दिविदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥
 नमो भगवते व्यासतुर्था रघुनन्दनम् ।
 रघोर्विषदावाक्ते मधुरादि समीरयेत् ॥
 प्रसन्नवदनायेति पञ्चाष्टमितेजसे ।
 यथाय
 विष्णवे तदन्तरम्
 प्रणवादिनमोऽनोऽय मायामन्त्र प्रकीर्तितः ॥”

अथ रुद्रिहयन्त्रम् ।
 “वीन साध्यसमन्वितं प्रावलिखेत् षोडशपञ्च-
 मन्त्राणां श्रुतिशां विमथ्य विलिखेत् क्षण-
 य ह्यष्ट ॥ १ ॥
 बाह्ये कोणगवीजवद्वयसुधामिहद्वयनादृतं
 यन्त्रं क्षुद्रविषग्रहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥ २ ॥
 अथ गोपालयन्त्रम् । [पङ्क्तिः]
 “पिण्डं स्त्रेण वीतं दहनपुरयुगे कोणराजन-
 कुर्यात् पद्मं दशाक्षं स्फुरितदशदलं कामबीजेन
 वीतम् ।
 पद्मं किञ्चल्लसंस्पर्शरविलसितदशप्रोक्तसन्-
 षोडशाक्षं
 किञ्चल्लयज्जनाटं विक्षतिभुगदलेऽवलिखेत्पञ्चानु-
 वर्णान् ॥
 प्राश्नाद्गुणाभ्यामावीतं श्रीमीपुरयुगाक्षितुः ।
 अष्टाक्षरेण ललितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥
 धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्तुतम् ।
 प्रक्षान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दविभूषितः ॥
 पिण्डबीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
 स्मरः क्षणात् ठहन् पङ्क्तिं मधुरीरिनः ॥
 गोपीजनान्ते प्रददेत्क्षमायागिवलभा ।
 अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥
 प्रणवं हृदयं लब्धं देवतासुखा ततः परम् ।
 तादृशं देवकीपुत्रं हृष्टं दृष्ट्वा हासमन्वितम् ।
 षोडशाक्षरमन्त्रोऽर्थं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
 पिण्डं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।
 गन्धपुष्पाय वालाहिवपुष्पे श्यामलाय च ॥
 गोपीजनपदस्यान्ते वक्ष्यभाय दिठावधि ।
 अष्टपुष्पं मन्त्रं व्याख्यातो गोपालस्य भगवतः ॥
 अनङ्गः श्रद्धागोविन्दो देवतावष्टाक्षरो मनुः ॥
 इति गोपालयन्त्रम् ॥ ३ ॥
 अथ गोपालयन्त्रं यन्त्रान्तरम् ।
 “प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
 सष्टरंखाचतुर्ध्वं
 कोणोदक्चतुर्ध्वं वलययुग्मयुतं मध्यपूर्व-
 तदन्तम् ।
 श्लोकस्याणां पुरस्ताद्भुजपदविवरेऽष्टवर्णं
 लिखितम् ।
 तद्वाह्यं द्वादशाक्षं स्मरन्परिवृतं देवकीपुत्र-
 यन्त्रम् ॥
 तं सुकी देव देवतं तं वेदे वरतो वतम् ।
 तं वसो हृष्टो स्वातं तं स्वातो देवकीसुतम्
 लिखितं भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्वयथाविधि ।
 विष्टतं बाहुना निधं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 पलाशवृक्षफलकं लिखितं साधु चाक्षितम् ।
 गोस्थाने निखनेदेतत् सर्वां वृद्धिर्भवेत्तदा ॥ १ ॥
 अथ शिवयन्त्रम् । तत्राहो षट्कोणमख-
 क्त्वा तदन्तः साध्यनामयुक्तं प्राश्नाद्वीजं
 विलिख्य षट्कोणेषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्णा-
 विलिख्य विवरेषु षडङ्गमन्त्रान् तद्वाच्यः पञ्च
 दलानि विरचय्य तदक्षयु ॐ दशानाय नम
 ॐ तत्सुखाय नम ॐ अघाराय नम

ॐ सदीजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत् ।
तद्विहरदृष्टानि रचयित्वा तद्वर्ण्य मातृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्विह्वृतं चाम्रकन वेष्टयेत् ।
यतदयन्त्रं जपहोमादिना सम्यग्य धारयेत् ।
आपुरारोग्यैश्वर्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ
नवगुणस्य यन्त्रम् ।

“मर्ध साध्याचराटं भुवमभिविलिखेन्मध्यमं
दिग्दलेषु
कोणेऽन्यन्तं मनोस्तत् चित्तिसुवनमधो दिक्षु
चन्द्रं विदिक्षु ।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चैडभूतापमृद्यु
याधियामोहदुःखप्रशमनतुदितं श्रीप्रदं
कीर्त्तिदायि ॥” * ॥
अथकालीयन्त्रम् । वामके ।

“आद्यं बीजं सप्तार्धं प्रथमवसुदहे तद्विह-
आष्टकोणे
पूर्वाटां चाष्टबीजं तदनु वसुदहद्वन्द्वके
बीजषट्कम् ।
किञ्चल्लं तत् स्रराटं वसुदलविवरे स्वाहया
बीजषट्कं
कूर्चाभ्यामेव वीतं चित्तिगह्वरगयोरन्तरे
यन्त्रराजम् ॥
देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-
द्वयं तत्

कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः
शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”
अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
जैनकारिणे ।

“योनियुग्मे लिखेज्जन्तं मन्त्री हेमशलाकया ।
जीवह्रीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥
अष्टपञ्चवर्णान् तद्विह्वृत्तपुरद्वयम् ।

अष्टवर्जं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्जं वा कृष्ये वाय्य सुव्रते ।
विलिखेद्विम्बेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
दूर्वाकाष्ठेन वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥”
एकवीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जनुना परिवेष्टयेत् ॥
बन्धीयात् पट्टस्त्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम् ।
स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्त्रेणां दक्षिणे भुजे ।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा वध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।
प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”
अस्वार्थः । योनियुग्मे षट्कोणे । तस्य मध्ये
हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-
रक्तचन्दनजटाभांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति
क्रमेण षड्मन्त्रं लिखित्वा तस्य हृत्तेखारेफ-
मध्ये असुकस्य रक्षां कुश कुश असुकीनां शुभं
पुत्रसुत्पादयति वा अथ ज्ञानं कुश कुश
इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य षट्कोणे
जीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ईं ऊं ऐं औं व्यं

लिखेत् तदुक्तम्

“स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।”
अष्टपञ्चवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं षट्
खाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।
“वाग्भवं कुलदेवीच तारकं वाग्भवं तथा ।
हृत्तेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वज्रजायावधिमनुः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”
अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।

“काश्मीररोचनालाक्षाग्रेभमदचन्दनैः ।
विलिखेद्विम्बेखन्या यन्त्रास्येतां दिशिकः ॥
भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गतम् ।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णे राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्वा धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवर्षिकम् ।
भूर्जे द्वादश वर्षाणि तदहं ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत कालिकापुराणे .७७.७८.७९ अध्यायेषु
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-
श्वरतन्त्रे ।

“स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्चनमाचरेत् ।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं चिपेन्मन्त्री प्रणवेन समाकुलम् ।
तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पश्चाद्वेतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च ।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तुरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघृतजौदशर्कराक्षरैरुक्रमात् ।
तोयधूपान्तरैः कुर्यात् पश्चाद्विधिं बुधः ॥
हाटकैः कलशैर्देवीमष्टभिर्कारिपूरितैः ।
कथायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ।
यन्त्रराजाय विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो
यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।
अष्टोत्तरशतं देवि ! देवताभावसिद्धये ॥
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गेर्देवतां यजेत् ।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्त्यासञ्च कारयेत् ॥
उपचारैः शोढशुभिसंहासुदादिभिः सदा ।
फलताम्बूलनैवेद्यैर्देवीं तत्र समर्चयेत् ॥
पट्टञ्चादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।
अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि ! ।
सर्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रं सकलेष्टिसिद्धये ।
बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेच्चक्रराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं कृत्वा सन्ध्याताम्रं त्रिनिःक्षिपेत् ।
होमकर्मण्यशक्तस्ते हि गुणं जपमाचरेत् ॥
धैर्यमेकां समानीय स्वर्णशङ्खादलङ्कृतम् ।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देवा विसर्जनम् ॥”
अस्य प्रयोगः । कृतनिव्यक्तिः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । आदेव्यादि असुक-
गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः
पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति
वक्ष्य्य पञ्चगव्यानीय हौमतिमन्त्रेणाष्टोत्तर

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्
तत उत्तोल्य स्थापयेत् । ततः शीतजलचन्दन-
गन्धकस्तुकीकुङ्कुमैः स्थापयित्वा पञ्चगव्यामान-
हौमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवे
पूर्ववत् प्रोधयित्वा स्थापयेत् । तत्र क्रम
प्रथमं क्षीरेण स्थापयित्वा धूपं दद्यात् । र
दध्ना घृतंन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टरि-
कलशैः कुङ्कुमगोरां चनाचन्दनमित्रितैस्तो
स्थापयेत् । सर्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण त
यन्त्रसुतोत्तम कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजा
विज्ञाहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचं
दद्यात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रति-
कुर्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठासमन्त्रस्य ब्रह्मविद्य
महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि इन्द्रां
चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः
तद्वयथा । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं झं दं खं ह
हं सः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः
एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः जीव इ
स्थितः । एवं आमित्यादि असुकदेवतायाः मर्
न्त्रियाणि । एवं आमित्यादि असुकदेवताय
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागव्य सुखं चि
तिशक्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य त
प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप
चारैस्त्वा पूजयेत् । ततः पट्टञ्चादिकं दत्त
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तस्ते बलिं दद्यात्
ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहूतिसम्य
दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । तत
दक्षिणां दत्त्वा अष्टिदावधारणं कुर्यात्
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्यन्त्राणि
यथा,—

“भास्त्रे वितस्त्रिमभीरे मध्ये निहितकूपिके ।
कूपिकाकण्डपथ्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥
मेघजं कूपिकासंख्यं वज्रिना यच्च पथ्यते ।
बालुकायन्त्रमेतद्वि यन्त्रतन्त्रसुत्रैः स्मृतम् ॥”

इति बालुकायन्त्रम् ॥

“निबद्धमौषधं सूतं भूर्जे तन्त्रिगुणान्तरं ।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणैश्च हि ॥
सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्थावलमनसंस्थितम् ।
अधस्तात्कालयेद्दग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”
सन्धानं काङ्गिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥
“सामुस्यालीमुखे बद्धे वस्त्रे खेदं निधाय च ।
पिधाय पथ्यते यच्च तद्वयन्त्रं खेदनं स्मृतम् ॥”

इति खेदयन्त्रम् ॥

“अथःस्नात्वा रसं चिप्त्वा विदध्यात्तन्मुखोपरि
स्नालीभर्तुसुखीं सचक् निरुध्वा षड्गुह्यया ॥
जह्मस्यान्तां जलं चिप्त्वा चुष्ट्याभारीय दक्षतः
अधस्तात्कालयेद्दग्निं वायत् प्रहरणञ्चकम् ।
खाङ्गशीतं ततो यन्त्रादुत्कर्त्वावाहसुत्तमम् ।
विदाधराभिर्धं वस्त्रमेतत्तद्वैरद्वैतम् ॥”

इति विदाधरयन्त्रम् ॥

समस्ताह गते म्पारसावित्वा

दौप्रोपले मद्युयाद्यन्त भूधरनामकम् ।
इति भूधरयन्त्रम् ।
यन्त्रं डमरुसंज्ञं स्थाप्य स्थाप्योर्मुं व्रते सुखे ।
इति डमरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।
‘अन्धमूषा तु कर्मणा मोक्षनाकारसन्निभा ।
नैव किम्वान्विता मध्ये गम्भीराभारणोचिता ॥’
इति अन्धमूषायन्त्रम् ॥
‘हौ भागौ तु सदुग्धस्य एकावलीकन्दक्तिका ।
तोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
रक्तेशसमं किञ्चित् क्राशीदुधेन पेषयेत् ।
गवहयं दृढं मर्दय त्वेन मूषां सुसम्पुटाम् ॥
तोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्मेः सन्धिं लेपयेत् ।
‘मूषा समाख्याता सन्धकृपादसाधिका ॥’
इति मूषायन्त्रम् ॥ * ॥
‘शुक्रापूर्वितं भाण्डं तन्मध्ये स्तुतकं क्षिपेत् ।
सं मूषागतश्चैव भाण्डं साधेयं रोधयेत् ॥
‘मूषा तन्मध्ये सन्धिं पाचयेत्तुल्यकामिना ।
लुकायन्त्रमेतद्वि योजयेत्सकर्मणि ॥’
इति बाणुकायन्त्रम् ॥
‘यैककण्डं काचकुण्डा गिलयेत् खल्यभाण्डकैः ।
यैककृत्वा प्रचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्तुतम् ॥’
इति वकयन्त्रम् ॥
‘हौधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
‘चौयन्त्रमेतद्वि रसादिप्रथसाधनम् ॥’
इति कवचौयन्त्रम् ॥ * ॥
‘वैद्यकरसेन्द्रसारसंयवे जारणाद्यधिकारे ।
‘क्षिप्रपयगपरयन्त्रवित्तिर्यथा,—
यन्त्रप्रतमेकोत्तरमन्त्रं हस्तमेव प्रधानतमं
‘गामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्विज्ञा-
यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-
‘ः । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि
‘माह्वरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-
‘ण । तदुपया । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्द-
‘श-
‘णि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
‘कायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
‘चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । हे सन्द-
‘ । हे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टा-
‘तिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
‘प्रायशो कौहानि भवन्ति तत्पतिरूप-
‘ वा तदन्तर्भागे । तत्र नानाप्रकाराणां
‘रानां मृगपक्षिणां सुखैर्मुखानि यन्त्राणां
‘ः । सङ्ग्रहानि तस्मात् तस्माद्रूपदारागमादु-
‘दन्ययन्त्रदर्शनादुत्तितश्च कारयेत् ।
‘हतानि यन्त्राणि खरश्मत्सुखानि च ।
‘नि सुख्याणि सुगन्धाणि च कारयेत् ॥
‘स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
‘यावत्तत्कारककङ्कुररचासभासशृङ्गायु-
‘रक्षिणेनग्रक्रांश्चन्द्रराजाञ्जलिकर्णाव-
‘नन्दिमुखसुखानि मकराक्षतिभिः कौले-
‘नि सुखैर्दुःखवद्वातवारङ्गाण्यसि-
‘ । ॥ सनिग्रहो

‘निग्रहश्च सन्दर्शौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वग्मांस
‘सिरास्त्रायुगतश्लोह्रणाधसुपदिश्येते
‘तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतुल्यदकतालद्वि
‘तालके कर्णनासानाडीप्रस्थानामाह्वरणाथम् ।
‘नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
‘तोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि सोतोगत-
‘श्लोह्रणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-
‘सौकर्यार्थञ्चेति तानि सोतोदारपरिणाहानि
‘यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च ।
‘भगन्दराशौर्जुन्दव्रणवस्तुत्तरवस्तिमूत्रवृद्धि-
‘कोदरधूमनिग्रहप्रकृशसन्निग्रहगुदयन्त्राण्यलावु-
‘श्चङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।
‘शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
‘प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदौर्घाणि च तेषां
‘गण्डपदशरपुरुषसर्पपक्षवडिप्रसुखे हे हे एषय-
‘यूहचालनाह्वरणाथसुपदिश्येते । मकरदल-
‘माचसुखे हे किञ्चिदानतामे सोतोगतश्लोह्र-
‘रणार्थम् । षट्कार्पासकृतोष्णीयाणि प्रमार्जन-
‘क्रियासु । त्रीणि दद्यात्ततोनि खलसुखानि
‘क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-
‘दनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वायिकर्मस्व-
‘भिप्रेतानि । नासावृन्दह्वरणार्थमेकं कोलास्थि-
‘दलमाचसुखं खलतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गनार्थमेकं
‘कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलायम् । मृज-
‘भार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाण-
‘परिमण्डलमिति ।
‘उपयन्त्राण्यपि रज्जुदेगिकापट्टचर्मोन्तवल्कल-
‘लतावल्काङ्गीलाश्च-सुहर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
‘जिह्वा-दन्तनखमुख-वालाञ्चकटकशाखाङ्गीवन-
‘प्रवाह्यहर्षावस्थान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि
‘चेति ।
‘एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
‘सन्धौ कोहे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
‘यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनयूहनवर्धन-
‘चालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
‘र्षणाह्वरणान्नोष्णमनविनमनभङ्गनोन्मयना-
‘न्वयैषणहारणार्ण्यकरणप्रक्षालनप्रघ्नमनप्रमा-
‘ञ्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
‘खनुङ्गा चापि विभजेदयन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
‘असंख्येयविकल्पत्वाच्छलानामिति निश्चयः ॥
‘तत्रातिस्थूलमसारमतिदौर्घमतिदृक्स्वमयाहि
‘विषममयाहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं ऋदुकोलं
‘ऋदुसुखं ऋदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
‘एतेदौर्वैविर्निर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
‘प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥
‘दृश्यं सिंहसुखादौस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
‘निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिरपेक्षया ॥
‘विवर्तते साध्ववगाहते च
‘शल्यं निग्रहोद्धरते च यस्मात् ।
‘यन्त्रेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं
‘स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥’
इति सुश्रुते खलस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥

गोलाध्यायेऽयन्त्राणि यथा
‘अथ यन्त्राध्यायो व्याख्यायत तत्रानौ तत्र
‘रम्भप्रयोजनमाह
‘दिनगतकालावधवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
‘यन्त्रे ।
‘वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति
‘चित् ॥
‘गोलो नाडीवल्वं यष्टिः शङ्कुर्धटी चक्रम् ।
‘त्रापं तुयं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ।
‘“अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
‘अपवृत्तगरविचित्रं क्षितिर्जं धृत्वा कुतैन
‘संमर्क्तं
‘नाडीवृत्ते बिन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षिति
‘जम् ॥
‘रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्यं यथा तथा
‘विधृते ।
‘उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाड्यो दुधाताः स्युः ।
‘“अथ नाडीवल्वमाह ।
‘अपवृत्ते कुजलमे लयं चाधो खगोलनलिकान्तः
‘भूस्थं भुवयष्टिस्थं चक्रं षष्ट्या निजोदधेऽक्षाङ्गम् ।
‘अक्षैर्यष्टीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिकां श्रेयाः
‘इष्टच्छायादध्यान्तरेऽथ लयं प्रभायाञ्च ॥
‘केनचिदाधारेण भुवाभिसुखकीलकंऽन धृते ।
‘अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्थन्ता नाड्यः ।
‘घटिकायन्त्रलक्षणार्थिकं षटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ।
‘“अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः]
‘समतलमस्तकपरिधिर्भूमिसिद्धो दन्तिदन्तज-
‘तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥
‘इति शङ्कुयन्त्रम् ॥
‘अथ चक्रमाह ।
‘चक्रं चक्रांशान् परिधौ अथष्टल्लादिकाधारम् ।
‘धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भाण्डेऽत्र
‘खाहंश्च ॥
‘तन्मध्ये सृष्ट्वा च जिप्पाकाराभिसुखनेमिकं धार्यम् ।
‘भूमेरुन्नतभागास्तवाचच्छायाया सुक्तः ॥
‘तत्खाहान्तश्च तत्रा उन्नतलवसंगुणीकृतं द्रुत-
‘लम् ।
‘द्रुतलोन्नतं शमक्तं नाड्यः स्थलाः परैः प्रोक्ताः ॥
‘“अथ वैधेन यहजानमाह ।
‘“पैत्रर्चपुण्यान्तिमवातगाना-
‘न्वहयं नैमिगतं यथा स्थान् ।
‘दूरेऽन्तरेऽल्पेभुवखेचरौ वा
‘तथाच यन्त्रं सुधिया प्रधायम् ॥
‘नैमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्
‘खेटश्च धियास्य च योगताराम् ।
‘नैमिङ्गयोरचयुजोस्तु मध्ये
‘येऽंशाः स्थिता भधुवकी युवस्तेः ॥
‘प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते ते-
‘होनो भुवः स्वारत् खचरस्य सुक्तम् ॥’
‘अथ चापं तुयं गोलं चाह ।
‘दक्षीणतं चक्रमुपशान्तिं चापं
‘खड्गु तुयंगोलम् ॥’

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।

दृष्ट्वा खले च स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्वर्तितं मयातः ।
सन्नोलयुक्तेर्गणितस्य सारं
स्रष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-६० कुले-
विस्तृतं
विस्ताराद्विगुणा-१८० यत् सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः क्षयश्चक्षुलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
न्नाधारादवलम्ब्यचक्षुसदृशी सा लम्बरेखीयते ॥

लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यग्गतः प्रसार्य ।
स्वचाणि तत्रायतस्वक्षरेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुधिरश्च स्वरूपम् ।
इष्टप्रमाणा सुधिरं प्रलाका
जेप्याश्चसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
यष्टाङ्गुलयात्रमतश्च रन्धात्
हत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
यष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यङ्गकं चाक्षुपलैश्च दिग्भिः ॥
अये सरन्धा तत्पट्टिकेका
यष्टाङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलायं
तन्मोक्ष-१६ हतं स्याच्चरशिञ्जिनीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ घटिच १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ फलकर्षनिष्ठाः ।
अर्कोदृष्टताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्वङ्गलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तेः क्रान्तिपाताद्वारवेर्भुज्या
पट्टाङ्गुलाश्चवयेन युक्ता ।
दिग्भौ हताग्रा भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्थं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
ह्याश्वज्जा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
मन्त्रांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अक्षप्रोतां रविलगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरयादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यन्त्राद्विषयश्चरदण्डगुणस्तत्र या ज्या तथाच
क्षिप्ते वृत्ते तलगघटिकाः स्फुर्नता लम्बकाङ्गाः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिव्याविष्कम्भाहं वृत्तं कृत्वा दिग्द्वितं तत्र ।
दत्त्वायां प्राक् प तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ यष्टाङ्गु यष्टिर्नष्टयुतिस्तत्र केन्द्रे

त्रिव्याङ्गुला निधिया यष्टाभ्यामन्तरं यावत् ॥
तावत्या मौर्ध्या यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाढ्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीवन्तं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।

अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धौमतो भूरियन्त्रैः
स्वकारकलितयष्टेर्दत्तमूलान्नष्टयेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यदृष्टममानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽप्यस्थलस्थम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चायं
तत्स्थान्तरं तस्य ससुच्छयश्च ।
यो वेत्ति यष्टैव कस्ययासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्टा भुवर्विधेन फलमाह ।

यष्टाग्रमूलसंस्थं विद्वद्वा भुवमग्रमूलयोर्लम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बीच्छायांन्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पक्षप्रभा
ज्ञेया ॥”

“इदानीं वंशाद्विधमाह ।

विद्वद्भवे वंशतलं दृष्टुच्छायाहताद्वाहोः ।
कोट्या लब्धं ज्ञेयं स्ववंशमध्ये भङ्गीमानम् ॥
विद्वाधो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छाया दृष्टुच्छायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टवर्षिर्दुर्गुच्छयः ।
यदकरास्तलवेधे दीः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा १२६ दीः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रं विन्धोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विज्ञेयः ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दगौचाविशेषः
भूमिर्वंशौचामतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिषयवृद्धितस्याप्ययमानं सखे ।
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्वस्थान्तरं चोच्छ्रयं
मये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
विदुः ॥

उदाहरणम् ।

इष्टयष्टोर्ध्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
दृष्टुच्छतुष्करोऽथान्ययष्टा खाङ्गाङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छायाश्च वेधयितु ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवं तोयेऽप्यौचं तत्र दगौचोऽनितं भवति ।
किंवा यष्टा कोटी दृष्टुच्छाया जलान्तरे
बाहुः ॥

अत्र प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य भक्तिर्दृष्टायमानं सखे
अथव समवस्थितो यदि चोच्छ्रय

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजयाजेन मये भुवि ॥
उदाहरणम् ।

दृष्टा चेत्तु यङ्गुला कोटिर्द्वादश चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थो नोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ।
त्राकहस्तौ दृष्टुच्छायौ वंशौचं चान्तरं वद ॥
“किंवा यष्टैवस्योदाहरणम् ।
यदङ्कैरमरैस्तुलान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौचं चान्तरं वद ॥
“अथ स्वयंवहमाह ।

लघुदाहजसमपक्षे समसुधिराराः समान्तरा
नेम्याम् ।

किञ्चिद्वक्रातोऽन्याः सुधिरस्वार्थे पृथक् तासाम् ।
रसपूर्णे तत्तत्तं द्वाधाराचस्थितं स्वयं भ्रमति ॥”

“अथान्यदाह ।

उत्कीर्णं नेमिमधवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधिरं रसं क्षिपेत्
तावत् ॥

यावदसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
कण्टम् ॥”

“अथान्यदाह ।

तान्नादिमयस्याङ्गुशस्त्रपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं त्वक्षीतुस्वस्थ
बहिः ।

युगपन्मुक्तं चेत्तु कं गलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेम्यां वद्वद्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
साध्यम् ।

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्वघटीभिः समाकण्टम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”

“इदानीमन्वेष्टा स्वयंवहसुपहसन्नाह ।

यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं क्रान्त्यम् ।
चतुरचमन्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि भ्रान्त्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कृद्भक्तविद्यया भवति ।
नेहं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्नयाप्युक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, ज्ञी, यन्त्रकाष्टम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः ।

३।५७३ ॥) कुँ द इति भाषा । यन्त्रते काष्ठमने-
नेति यमधातोश्चप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।

“कार्यो गोफणिकावन्तः कस्यामावेष्ट्य यन्त्रकम् ।
न कुण्यात् स्रष्टसेकश्च तेन क्लियति हि व्रणः ॥”

यन्त्रयाति वध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्र +
शुब्ज् । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, जि । यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १ ।

“खकम्माभिरताः मूराः खणका यन्त्रकास्तथा ॥”

“यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रयसमर्थाः ।” इति

तट्टीका ॥)

यन्त्रहं, ज्ञी, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलशाला ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ घानिघर इति

भाषा ।

नमोऽस्तु, पु. कलाविविधेः । इति प्रवृत्तिका ॥
 मटर इति भाषा ॥
 नमः, क्री, (यन्त्र + लुट् ।) रचयन्, रचयन् ।
 (यथा, सुश्रुते कृत्वास्ते अष्टादशधाध्याये ।
 “यन्त्रयन्त उद्धृतमध्यायेकः ॥”) नियमनम् ।
 इति मेदिनी । क्री, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे ११ अध्याये ।
 “रक्तचयाद्देवामिस्तथैवाहारयन्त्रात् ।
 ब्रह्मिन्स्य भवेच्छीघ्रः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)
 वृणा, स्त्री, (यन्त्र + “वृणासञ्ज्यो युच् ।” ३ ।
 ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
 वैद्ये । ४ । १० ।
 “मदनताप्रभरेण विदीर्य नो
 यदुदपाति हृदा दमनस्ततः ।
 निविडपीनकुचद्वययन्त्रा
 तमपराधमघातं प्रतिवृत्तौ ॥”
 (पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)
 श्वेयली, स्त्री, (पिथतेऽनेनेति । पिथ् । करणे
 लुट् । डीप् । यन्त्रमेव पेषयती ।) पेषणार्थयन्त्रम् ।
 इति जटाधरः ॥ योता इति भाषा ॥
 त्रका, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका पीडय-
 तीति । यन्त्रि + क्तुल् । टाप् अत इत्यम् ।)
 पत्न्याः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।
 “कनिष्ठा श्यामिका ह्यली यन्त्रिका केलि-
 कुञ्चिका ॥”
 ततः, चि, (यन्त्रि + क्तः ।) बह्वः । इति धरणिः ॥
 (यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।
 “ते भूता अगृह्णन्तुं हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।
 भगमाका मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥”)
 ते, [न] चि, यन्त्रविशिष्टः । यन्त्रशब्दादस्यर्थे
 नृप्रत्ययेन विध्यतः ॥ (यन्त्रयति वृत्तातीति ।
 निन्नि वन्त्रने + णिनिः । वन्त्रनकारकः । यथा,
 तमायणे । १ । १ । ७६ ।
 अस्त्रिणोन्मत्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
 वरात् ।
 अर्धेन राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद-
 क्षया ॥”)
 औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 २०-अक०-अविट् ।) औ, अथाप्तीत् । अभति
 तां । इति दुर्गादासः ॥
 औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।) औ,
 क्ता । उ, यमिता यन्त्रा । विरतिर्निवृत्तिः ।
 कृति प्राप्तात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥
 क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-तेट् ।) क
 न, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
 णम् । वेष्टनमित्येके । विषयव्याप्तावित्यस्य
 यमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवार्थं
 लुबन्तः । यमयत्यसं द्विजाय गृही । अन्यज-
 त्यामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु
 परिवेषण एवार्थं

विभार्गप्रस्थितानां दण्डम् । इति शाकुन्तले ।
 परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्विजाय गृही इत्याहु-
 तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
 चापनार्थश्चातुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥
 यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
 मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।
 तत्पर्यायः । धर्मेराजः २ पित्रप्रतिः ३ सम-
 वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभाता ७
 प्रमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११
 आहृदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।
 इत्यमरः । १।१।६१ ॥ धर्मः १५ धर्मेराट् १६
 जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औडम्बरः १९
 दण्डधरः २० कौणाग्रः २१ दध्नः २२ महिष-
 वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५
 कङ्कः २६ हृदिः २७ । इति प्रवृत्तरत्नावली ॥
 कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्दश-
 यमतर्पणं यथा,—
 “यां काश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपत्ने चतुर्दशीम् ।
 यमुनार्थं विशेषेण नियतस्तर्पयेद्युयमान् ॥
 यमाय धर्मेराजाय नमो वै चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 औडम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 हृकोदराय चित्राय चित्रशुभाय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मित्रास्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-
 झलीन् ॥
 सर्वस्वरक्षतं पापं तत्तृणयादेव नश्यति ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वचतुर्दशविषयपुराणवचनम् ॥
 तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लीचने ।
 यतस्ततः सरोधोऽर्कः संज्ञां निरुमज्जवीत् ॥
 भवि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।
 तस्माज्जनिष्यसे स्मृते । प्रजासंयमनं यमम् ॥”
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ।
 यमश्च यमुना चैवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतसम्बन्धे ७७ अः ॥
 पुण्यात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
 “तामागतांस्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।
 भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
 चतुर्धाहुः श्यामवर्णः प्रपुष्ककमलेश्वरः ।
 शृङ्गचक्रगदाप्रदधारी गरुडवाहनः ॥
 खर्गध्वजोपवीतो च स्मरिचास्तुरासनः ।
 किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”
 पाणिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—
 “चिंशद्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।
 धूम्रवर्णो महतेजाः प्रलयामो धरध्वनिः ॥
 त्रयाधिराजलोमा च क्वलदक्षिणशिखायवत् ।
 नासारन्ध्रस्तुरङ्गसस्रनेत्रितमहानिलः ॥
 सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्योपमनखावलिः ।
 प्रचक्षुर्महिषाखण्डः संदहदशनच्छदः ॥
 दण्डस्तस्मैवासा भूकुटीकटिलाननः ॥”

अस्याधिकारो यथा
 “प्रोवाच धर्मो यदहं ब्रवीम
 कार्यं त्वया तत खलु धम्मराज ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।
 स्वकर्मैरितरा दान्ता न नियम्या हि ते त्वया ।
 कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः समुपास्मिनः ।
 येनैव नियं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 नमः कृष्णाश्रुतागन्त वासुदेयेत्युदीरितम् ।
 येर्भावभाविनो धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 दानं ददद्विषैरुक्तमभ्युतः प्रीयतामिति ।
 अह्वापुरःसरैर्धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 उत्तिष्ठद्भिः स्वपादौ च ब्रजद्भिश्च जनार्दनः ।
 येः स्मृतस्तु सदा धर्मे । न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युचरन्ति च ।
 तद्भावभाविनो ये च न ते त्वद्विषयोपमाः ॥
 स एव धाता सर्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
 यमसंयमने व्यक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”
 इति बृहद्विषयपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
 अपि च ।
 ब्राह्मण उवाच ।
 “यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मेविनिर्णये ।
 प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-
 यमः ॥”
 यम उवाच ।
 यमो यम इति श्रुत्वा हृथा हृदविजते जनः ।
 आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥
 आनृशंसं जमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥
 यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।
 स चादृष्टा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”
 इति तत्रैव यमशर्मिलोपाख्यानम् ॥ * ॥
 सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—
 सावित्रीवाच ।
 “तपसा धर्मेमाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।
 धर्मेर्धं यं हृतं प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥
 समता सर्वभूतेषु वस्य सर्वस्य साक्षिणः ।
 अतो यमाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥
 येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।
 कर्मानुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥
 विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।
 नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥
 विश्वे च कलकलेव यः सर्वायुष्य सन्ततम् ।
 अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥
 तपस्वी वैद्यवो धर्मी संयमी विजितेन्द्रियः ।
 जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥
 स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतो भवे ।
 पापिनां क्षेमदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥
 यज्जस्रं ब्रह्मणो वंशं क्वलकं ब्रह्मतेजसा ।
 यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवंशं नमाम्यहम् ॥८॥
 इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणमामं यमं मुने ।
 यमर्चा

यमः

यमकं

यमजः

इदं यमाद्यकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमाक्षस्य भयं नास्ति सर्वथापात् प्रसुच्यते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ! ।
यमः करोति तं शुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
पारिभाषिकयमदस्ता यथा,—
“कार्तिकस्य दिनात्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमस्य दृशना एते लज्जाहारी स जीवति ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

(“पङ्कमव्यवसातेष्वष्टमगन्धं ये नराः ।
नष्टगन्धं ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका जलाटमायान्ति वलिं नाप्नुन्ति वायसाः ।
येवां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकमे । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यंकार्यं यत्कर्म सत्वास्तेयादि तद-
यमः । यमेरम् ।

‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्मषता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव ब्रह्मणि च ॥’
इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥
स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया ज्ञान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्मषता ।
अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमस्त्वैतं यमाः स्मृताः ॥”
इति गारुड १०६ अध्यायः ॥ * ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमौरितम् ॥”
इति तत्त्वैव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”
इति पातञ्जले साधनपादे ३०॥ यच्छ्रुति निय-
च्छ्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + ञच् ।
संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
“विद्यामो वियमो यमो यमः संयामसंयमौ ॥”
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।
‘अतीन्द्रः संयमः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥’
“अन्तर्यच्छ्रुतीति यमः ।” इति तद्वाक्ये शङ्करा-
चार्यः ॥)

१, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + ञच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तथोर्व्यञ्जलनिरूपणं यथा,
“बहिर्वर्णेषु चारित्र्यादयमयोः पूर्वोऽङ्गकतः ।
यस्य जातस्य यमयोः प्रयच्छन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राप्त्यात् ज्यैष्ठं यमयोः न तु निषेका-
प्राप्त्यात् जन्मप्राप्त्यस्य सन्देहे सुखदर्शनप्राप-
त्वात् ॥” इति उदाहृतस्त्वम् ॥ (यथा —
“धीश्वरसर्वायुनामित्रे दीप्तीव कृषिमायसौ

यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य वृद्धिरपरस्य क्षीयताकथमित्यत्र
आह ।

“कर्मोत्पत्त्यादिष्वर्माश्रमेदात्
शुक्रास्त्रेण वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

यमकं, कौ, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
कै + कः ।) शब्दाक्षङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
“सत्यर्थे पृथग्गर्थायाः स्वरयङ्गनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित् सार्धकत्वं
कचिन्निरर्थकत्वं कचिदेकस्य सार्धकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादिविभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादाद्वञ्जोकावृत्तिरेव
प्रादादावृत्तिस्त्वनैकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
नटुलतान्तलतान्तमणिकयत्
समुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । लतान्त-
लतान्तित्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपराग-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-
कादौ भवेदेकं ङलोर्ज्योर्लोरोक्तया । इत्युक्त-
नयात् । सुखलतां जडतामवलज्जन इत्यत्र
न यमकत्वहानिः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काशीयमकगर्भ-
यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-
यमकलन्तयमकविषययमकसत्त्वयमकसर्वयमक
यमकावलीमेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणेदाह-
रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-
दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अहविशेषः ।
यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमाद्यत्र वाजिनः ।
यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥”
“यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ सटशम् । यथा, महा-
भारते । ३ । १६ । ८ ।
“मण्डलानि विचित्राणि यमकावीतराणि च ।
सयानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”
“यमकानि सटशानि ॥” इति तट्टीकायां नील
कण्ठः ॥ चि, यमज इति मेदिनी के १४२ ॥

यमकः, पुं, (यम् + भावे ञच् । स्वार्थे कन् ।
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री, (यमः कालिन्दी च सुतः सु-
त च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥

यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) सुधूरनाम
कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमकीटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वस्य पृथिव्यास्तुर्थभा
देशविशेषः । यथा,—

“लङ्का कुमर्थे यमकीटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ दाम्ब्ये वडवानलञ्च ।
कुडसपादान्तरितानि तानि
स्थानानि वड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्टि +
अण् ।) योगविशेषः । यथा,—
“इमे मघापूर्वफलशुभौ पुष्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ॥
हस्तार्द्रा चन्द्रवे मृगश पूर्वाषाढा च रेवती ।
जीवे ह्युत्तरभाद्रश्च शुक्राष्टे स्वातिरोहिणी ।
शनिवारे श्रुतमिषा अवशा यमघण्टकः ॥”
इति सारसंग्रहः ॥

अपि च ।
“घण्टोऽखण्डचतुर्लोकैः स्रष्टुहपतिदिने सौम्यदारे-
र्धमापि ।”

अस्य वर्ज्यकालनिरूप्यो यथा,—
“यमघण्टे द्यजेदष्टौ न्यौ द्वादश नादिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”
अस्य होत्रा यथा,—
“एभिर्जातो न जीवेत् यदि शक्रसमो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां भरणं भवेत् ॥
निष्कलं क्षत्रिवाण्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
यहप्रवेशे भङ्गः व्याघ्रहृदयां भरणं धुनम् ॥
कण्ठदाने फलं नास्ति अतदाने च निष्कले ।
शुभकर्माणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १९ । २० । बुधवारे १३ । १४ ।
शुक्रवारे १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ।
शनिवारे २४ । २५ । २६ । २७ । इति
यमघण्टयोगः ॥

यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।
जन् + ङः ।) एककाशीनैकागर्भजातसन्तान-
द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।
“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काकी शमने शनौ ॥”
(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६९ ।
“शान्तिकरोऽपि पुद्गोधा आहृतस्तं शान्ति-
सोममपरश्च ।
वै—
यमधौ ॥”

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्दं द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविप्रेषे,
पु। यथा, अश्ववेदके। ३। १५२।
“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विप्रेषतः।
यमर्चं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
दातिम् ॥”)
द्विः, पुं, (जमन् हृतमक्षयशीलः प्रज्वलितो
रगिरिव। एषोदरादिवात् जस्य यः।) जम-
द्विमुनिः। स तु परशुरामपिताः। इति
भरतदिक्षुपकोषः ॥ (विष्टितसु जमदग्निशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)
दूतः, पुं, (यमस्य दूतः।) यमस्य चरः।
यथा,—
“यमदूतप्रशाचाद्यैर्वत् परासुरपास्यते।
वह्निरोषधवैर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥”
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मस्य उवाच ।
के यूयं विजिताकाराः पाशसुहृदप्राणयः।
“आकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥
यं सर्वं महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः।
ता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”
यमदूता ऊचुः ।
मदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा।
“दुदत्तोऽयं दिवास्माकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ॥
तकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन्।) काकः।
ति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन्।)
मदूतञ्च ॥
तिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेन।) तित्तिङ्गी-
वः। (यथा,—
जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरयः।
माश्वर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
इत्युद्धटः ॥)
वता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः।)
एणीनचमम् ॥ इति हेमचन्द्रः। २। २२ ॥
मः, पुं, (यम इव भयावहो ह्रमः।) शास्त्रलि-
वः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
स्मालिप्ये ज्ञातव्यम् ॥)
तौया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
लोपिकर्म्मधारयः।) कार्तिकशुक्लद्वितीया।
द्वितीया इति ख्याता। तत्कृत्यं यथा।
इपुराणे।
र्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाद्रपूजनम्।
न कुर्यादग्निश्रद्धां भातरः सप्तजन्मनि ॥”
श इति शेषः। महाभारते।
र्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधश्चिह्नः।
ये यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयम्।
ग्निरजस्यै पार्थ। न भोक्तव्यमती बुधैः ॥
न भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्द्धनम्।
गि च प्रदेशानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”
अथ प्रपन्नं पूजयेत्

अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥”
सहजद्वयैर्भगिनीभाद्रभिः। अर्घ्यमन्तः।
“एहोहि मार्जज्ज पाशहस्त
यमान्तकालोक्तधरामरेश।
भाद्रद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वर्गपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”
यमुनाय संपूज्य नमस्कृत्यात्।
“यमस्वसर्गमस्तेऽस्तु यमुने लोकोपूजिते।
वरदा भव मे नित्यं स्वर्गपूजिते नमोऽस्तु ते ॥”
अन्नं दत्त्वा पठेत्।
“भातस्त्ववाजुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विप्रेषतः ॥”
ज्येष्ठा चेत् तदाजुजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र
भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-
फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुख-
कालोऽध्याविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः। यथा
दत्तः।
“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाहृतः।
पिण्डदेवममनुष्याणां क्रीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः प्रेतभुगभवेत्।
इतिहासपुराणादौः घृष्टञ्च सप्तमं नयेत् ॥”
संविभागो विभज्यान्तस्य प्रतिपादनम्। देवोऽत्र
वैश्वदेवसम्बन्धी। पञ्चमांशालाभे तु।
“न भुङ्जीतोऽहृतस्त्वेहं नातिसौहित्यमाचरेत्।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”
इति मनुस्मृत्युद्धृतसूक्त्योदसीतरकालोऽपि
ग्राह्यः। सौहित्यं तृप्तिः। अत्र भोजनस्य राग-
प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य।
“सुनिमिर्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम्।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहृदयामान्तः ॥”
इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य
वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तप-
ञ्जीविपर्युदासासङ्गतिः। अत्रानध्ययनं भ्रान्ता-
नाम्। प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात्।
यथा च राजमातङ्गे।
“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या।
या तु कोजागरे याते चेत्त्रावल्याः परेऽपि च ॥
चातुर्मास्ये मसाम्ने च द्वितीया या भवेत्तृप्तिः।
परास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
ज्यातिषे। तथा यमद्वितीयायां याचायां मरणं
भवेत्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-
विधानं यथा,—
नारद उवाच ।
“भगवन्! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-
त्विताः।
तद्ब्रतं ब्रूहि मे स्वामिन्! नित्यं येन न पश्यति ॥
अल्पदोषं महत्युत्तमं शोभनं व्रतमुत्तमम्।
प्रसादं कुरु मे स्वामिन् यथाहं तव करोमि
भो ॥

व्रत्तोवाच ।
यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतमुत्तमम्।
व्रतं यमद्वितीयायां दृष्टुं तं नित्यवारणम् ॥
कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुभीश्वर-
कर्त्तव्यं तद्विधानेन ह्यपष्टुनिवारणम् ॥
ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्
प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
ततः शुक्लाश्वरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः।
कृतमित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः।
विधिं विष्णुश्च रुद्रश्च संस्थाप्यौङ्म्वरं शुभे।
पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुखमानसः ॥
चन्द्रनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्विजसत्तमः।
पुष्पैर्धूपैश्च नेवेदोर्नारिकेलादिभिः फलैः ॥
सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम्।
ध्यायेत् शुक्लाश्वरधरां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥
ततो नित्यविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम्।
विप्राय वेदविदुषे गात्र दद्यात् सवत्सकामम् ॥
अपष्टुविनाशाय संसारार्थवतारिकाम्।
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्पददे ह्यहम् ॥
इति वाक्मविचारेण धेनुं दद्याद्विजातये।
कुलीनाय सुशान्ताय रोगह्रीनद्विजाय वै ॥
तदभावे सोदकुम्भं सवत्सं सहिरस्यकम्।
औङ्म्वरविधानेन सम्पददाद्विजातये ॥
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र! विप्राय सदुपानह्यौ।
दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥
ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा दृष्ट्वा संपूज्य चाभिवादयेत् ॥
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥
ततः सोदरसम्पन्ना भगिनीं धामयन्मुनेः।
तस्या गृहं समागत्य अदधानोऽभिराजयेत् ॥
भद्रे भगिनि! शुभगे त्वदङ्गिरसीरुहे।
श्रेयसेऽद्य नमस्कृतुं मागतोऽहं तवालयम् ॥
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम्।
नित्यवाक्यैस्तत्कस्य पूजनं क्रियते मज्जन् ॥
अथ भाद्रमती भातस्त्वं नो वयसि बान्धवः।
भोक्तव्यं भोऽद्य मर्त्ये त्वागुषे कुलदीपकम् ॥
कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वयं हेऽर्चितः।
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा
स्वसुर्नरो विस्रानि यो न भुङ्क्ते
यमद्वितीयादिनमेव सन्ध्या।
तं पापिनं सर्वसुराः प्रबुध्य
संसारमार्गं रटयन्ति विप्रः ॥
तस्माद्भ्रात्रा स्वयं गृहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके
शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वश्रेष्ठाय भो द्विज।
वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यशसे आरुधे श्रिये।
ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्त्यै सुविधानतः ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमाहरात्।
प्रदद्यान्निशार्द्धं प्रश्रयावनतः सुधीः ॥
स आशीर्षं प्रश्रयास्या नमस्कृत्य तस्मापयेत् ॥
सर्वा भगिन्यः सन्तोषा ज्येष्ठाशुक्रमशस्वदा ॥
भगिने पुष्टिवर्द्धने
करोम्येव नरो विहास याति यमयातनाम् ॥

अपश्यत् न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
 यैर्मगिन्यः सुवासिन्यो वस्त्रालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वस्त्रं वायु कलहो न रिपोभयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राज्ञसाः ।
 दूरादेव प्रलायन्ते धर्मेराजेन ताडिताः ॥
 यो देवो महिषाक्षो दक्षमुदगरधारकः ।
 वेष्टितः किङ्करैर्देवैस्सस्त्रैः कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं दिवशाहूतः । कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
 रक्षं यमद्वितीयाख्यमपश्यत् निवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सत्त्वं वदामि ते विप्र ! यद्यस्यः स्यात् सदेव हि ॥
 गार्हस्थान समो धर्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्देहोऽत्र न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्तजन्मव्रतं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं पुत्रं कुलसम्भवम् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातद्वयः ।
 तस्यां भुवन्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥”
 इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥
 यमराजः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यच्च ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्तास्त्रविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥
 मनं, स्त्री, (यम् + भावे ल्युट् ।) बन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यप्रवृत्तिः । १६ । ४८ ।
 “अणुर्वात्मननामासि यतस्त्वं वामनाख्यया ।
 मननाम्निरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)
 मन, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + ल्युट् ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तट्ट-
 भाष्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।
 “यन्तौ राज्ञ्यन्तसि यमनौ ध्रुवासि धरित्री ।”
 “यमनौ सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तट्टाचार्ये महीधरः ॥)
 यमनिका, स्त्री, (यच्छति आह्वयतीति । यम् +
 ल्युट् । कन् । टाप् ।) यवनिक्ता । इत्यमर-
 टीकायां रामायणम् । कानात् इति भाषा ॥
 यमनी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य द्वे भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
 जटाधरः ॥
 मप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रियः ।) पट्टपत्र । इति शब्दरत्नावली ॥
 ममगिनी, स्त्री (यमस्य मगिनी सखा यमुना
 इति शेषः । ४ । १४६ ॥

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यटच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥ अथ पुण्यादि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तसु लेखकः ।
 भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥
 स च विमात्रा ह्यायथा श्रुतः । (यथा, मार्क-
 ण्डेय । ७७ । २५—२६ ।
 “ह्यायासंज्ञा त्वपत्येव यथा स्वेष्टतिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वर्तत ॥
 जलिनादुपभोगेषु विशेषमनुवाचरम् ।
 मनुस्तत्त्वान्तवानस्या यमस्तस्या न चचमे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
 तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमागोष्ठी विचलत्पाणिपङ्कवा ॥
 पितुः पत्नीममर्यादं यन्मां तर्जयसे पदा ।
 भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥”)
 तच्छापान्तं यथा,—
 “स्वरूपधारिणीं चैवामानिनाय निजायमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं मास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवखतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शपाद्धर्मदण्डिभूत सुतः ॥
 क्रिमयो मांसमादाय पादस्ते महीतलम् ।
 पतिष्यन्तीति शपादान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्मेदण्डिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं धाम्ये चकास तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जङ्घे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ॥
 यमराट्, [ज] पुं, (प्राक्संयमनात् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 यमलं, स्त्री, (यमं जातीति । जा + कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
 “सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्व्याणधराः किल ॥”)
 यमलपञ्चकः, पुं, (यमलं यमजं पञ्चमस्य । बहुव्रीहौ
 कः ।) अष्टमन्तकटक्षः । कोविदारट्टक्षः । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 यमलार्जुनहा, [न] पुं, (यमलार्जुनौ हतवान्
 इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 यमलार्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोकुलस्थार्जुनद्वन्द्वम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमणिग्रीवौ । नारदशपात्
 दत्ततां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ यथा,
 “यदिमौ पुत्रौ भूत्वा तमभूतौ
 न त्मानं विधावीत सुदुर्भेदौ ॥

अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः
 सृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात्
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशूरच्छते ।
 दत्ते खलोकतां भूयो लब्धमक्ती भविष्यतः ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूबरमणिग्रीववास्तुर्यमलार्जुनौ ॥
 ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्त्वं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम शनैस्तत्र यत्र स्तो यमलार्जुनौ ॥
 देवर्षिर्मे प्रियतमौ यदिमौ धनदात्मजौ ।
 ततथा साधयिष्यामि यदुगीतं तत्त्वहात्मना ॥
 इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
 आत्मनिर्वैश्वामित्रेण तीर्थे गतमुदूखलम् ॥
 वाकेन निष्कर्मतामगुदूखलं तत्
 दामोदरेण तथोक्तलिताङ्घ्रिवन्द्यौ ।
 निष्पेततुः परमविक्रमितातिवैप-
 र्क्यप्रबालविटपौ कृतचक्षुःशब्दौ ॥
 तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
 सिङ्घातुपेक्ष कुजयोरिव जातवेदाः ।
 कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
 बद्धाङ्गलौ विरजसाविद्वत्ततुः स्म ॥
 वाणी गुणानुकयने अवगौ कथायां
 हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 सृष्ट्वा शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ।
 संजातो मयि भावौ वामीक्षितः परमोऽभवः ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 बद्धे लूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥
 यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
 द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो
 शाटीपर्याये हेमचन्द्रेण शङ्खिता खैव चोटिका ॥
 यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “महिषो घोटकारिः स्यात् काधरश्च रजखलः ।
 पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्मेराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्मविशेषः । स तु पञ्चपातं विना
 पानिनां प्रासनरूपः । इति पुराणम् ॥
 यमखसा, [ज] स्त्री, (यमस्य खसा भगिनी ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आख्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
 “जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः क्षमा दया ।
 व्योम्ना यमस्य भगिनी नीलकौशियवासिनी ॥”)
 यमानिका, स्त्री, (यमानौ + स्त्रियां कन् ।)
 यमानौ । अष्टमोऽ २ ३
 “यत्तारि यमानौ हि गक

त्रयमानी सा कजमोदा इत्येव ख्याता ।
 परा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
 तेरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिव्यं
 त्रयमानी ब्रह्मर्षादिव्यं यमानामित्याहुः ।
 यमनाजमोदाख्या स्मृता क्षेत्रयमानिका
 न । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च
 नानिका ।' इति च रत्नः । यच्छ्रुति विर-
 त निवर्तते अमिमाम्भमनया यमानी । यमौ
 विरतौ नास्तीति अनट ईप् यमानी स्वार्थे
 यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या ।
 तानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित् ।
 ते भरतः ॥ ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
 शित्वम् । हृद्यत्वम् । पिताभिकारित्वम् ।
 युक्तप्रमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 ति, स्त्री, (यच्छ्रुति विरमति निवर्तते अमि-
 न्धमनयेति । यम + करणे लुट् । ङीष् ।
 मोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
 श्रृङ्गावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
 'मानी दीपको दीप्यो भूतिकञ्च यमानिका ॥'
 इति वैयकरत्नमालायाम् ॥)
 नकाः, पुं, (यमस्यान्तकः । नृदुङ्गपत्वादेवास्त्व
 शत्वम् ।) शिवः । इति श्रृङ्गावली ॥
 यमञ्च अन्तकञ्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
 ली । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
 'जसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
 गन्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणीपमः ॥'
 'मो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।' इति तद्वी-
 र्या नीलकण्ठः ॥)
 स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गथाः श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
 तीयां वङ्गकामेके तासां वंदास्तुतास्तथः ।
 'येयमी आङ्गदेवस्यायायाश्च सुतान् प्रदधुः ॥'
 , स्त्री, (यमयतीति । यमि + 'अजियमि
 ङभ्यश्च ।' उणा० ३ । ६१ । इति उभनृ ।
 प्र ।) दुर्गा । यथा,—
 'आञ्जि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च ।
 तति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
 इमाङ्गमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
 'स्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥'
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥
 यच्छ्रुति विरमति मङ्गायामिति । नदी-
 शेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि-
 य प्रयागे मङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
 लिन्दी २ सूर्यतनया ३ शमनखसा ४ ।
 रमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्-
 द्या ६ यमखसा ७ प्रहामा ८ तापी ९ कलिन्-
 दनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
 श्रृङ्गावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
 ता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 'आ सरस्वती शोणययमुना सरधूः सची ।
 ग इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥'
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
 खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावनत्वम् । वङ्गि-
 दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ सा यमस्य भगिनी ।
 यथा,—
 "सावर्णिर्मेरुपृष्ठं तु तपो घोरं चकार ह ।
 अद्याहि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
 धाता शनैश्चरन्त्यास्य ग्रहत्वं स तु लब्धवान् ।
 तयोर्वीर्यवीर्या या तु यमस्य सा यशस्विनी ।
 अभवत् सा सरिच्छेष्टा यमुना लोकपावनी ॥"
 इति वङ्गपुराणे सागरीपाश्यानाम् ॥ ॥
 सा च वृन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः । यथा,
 श्रीभगवानुवाच ।
 "इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
 तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः कौटा नराधमाः ।
 ये वसन्ति ममाधिष्ठं नृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
 तत्र या गोपपत्न्यश्च निवसन्ति ममालये ।
 योगिन्यस्ततः । एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
 पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहकूपकम् ।
 कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमानन्दवाहिनी ॥"
 इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ ॥
 अस्या जलस्य क्षयावर्णत्वकारणं यथा,—
 पुलस्त्य उवाच ।
 "यदा दक्षसुता ब्रह्मन् । सती याता यमचयम् ।
 विनाशय दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
 ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
 अपतन्वीं तदास्त्रेण औन्मादेनाभ्यताडयत् ॥
 ततो हरः शर्रेण्याय औन्मादेनाभिताडितः ।
 विवचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
 स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताडितः ।
 न शस्त्रे लेभे देवर्षे वायविह्व इव द्विपः ॥
 ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
 निमग्ने शङ्करे चापे दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
 तदाप्रभृति कालिन्द्या दमङ्गननिभं जलम् ॥"
 इति वामने ६ अध्यायः ॥ ॥
 अष्टशुक्लदादश्यादिभ्यस्यां ज्ञानपिण्डदानफलं
 यथा,—
 "यच्छैलशुक्लदादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
 मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 यमुनासज्जिते स्नातः पुरुषो मुनिव्रतम् ।
 ज्येष्ठान्त्यामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत ॥
 समभ्यर्चयितुं सत्यक् मथुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 ज्येष्ठान्त्ये सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 धन्यो नः पिण्डनिर्वाणं यमुनायां प्रदास्यति ॥"
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
 यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
 यमुनाभित्, [६] पुं, (यमुनां भिनतीति । भिद् +
 क्तिप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ॥
 यथा, हरिवंशे १०९

"स हृषीकानताग्रेण कुले गृह्य मङ्गानदीम् ।
 चक्रर्ष यमुनां रामो युस्थितां वनितामिव ।
 सा विङ्गलजलमोता हृदप्रस्थितसङ्घया ।
 यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गागुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिहमार्गा सा वेगमा वक्रगामिनी ।
 सङ्कर्षणभयजस्ता योषिवाकुलतां गता ॥"
 यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भ्राता ।)
 यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
 यमेवका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
 वाहुलकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः २ । इति
 जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
 "नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
 यतिर्ययातिः संयातिरुद्धवः पञ्चमस्तथा ॥
 स्वर्गातिर्मेवयातिश्च सप्तैते वंशवर्द्धनाः ।
 ययातिरकरोद्राण्यं धर्मेकशरणस्तदा ॥
 शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपत्न्यः ।
 भार्गवस्याङ्गना तद्विद्वयानी च सुव्रता ॥
 ययातिर्देवान्यान् पुत्रावजनयन्तृपः ।
 यदुश्च तुर्वसुश्चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥
 तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपत्न्यी ।
 इत्युत्तराश्च पूरुष जीन् कुमारानजो जनत् ॥
 ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवानां शुचिस्मिता ।
 ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
 ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवस्तपिणः ।
 क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
 किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः । ब्राह्मणः पिता ।
 विव्रत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदिशन्वा तमेव वृषसत्तमम् ॥
 ब्रूवा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥
 ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
 शर्मिष्ठोवाच ।
 यदा तया वृती राजा वृत एव तदा मया ।
 त्वतो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न केतुसि
 तन् ॥
 शौनक उवाच ।
 श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
 राजन्नादोह वत्स्यामि पिप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
 अविश्रुवन्ती किञ्चिच्च राजानं साश्रुलोचना ।
 अचिरादेव संप्राप्ता काञ्चस्थोऽग्नसोऽन्तिके ॥
 देवयान्युवाच ।
 शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहिता वृषपत्न्यः ।
 त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
 दुर्मगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात । नवीमि वः ॥
 शुक उवाच ।
 धर्मज्ञः सन् महाराज । योऽधर्ममस्तथाः प्रियम् ।
 तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥
 ययातिरुवाच ।
 अतुक्कामां स्त्रियं वस्तु गम्यां रहसि याचित
 गोपेति सप्त धर्मेण भूयतेत्युक्ते युगे ॥

अधर्मेभ्यसंविमः शुभ्रिष्ठासुपजम्भिवान् ॥
अलभो यौवनस्याहं देवयान्या भृगूदह ॥
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरयं मा विशेत माम् ॥
शुक्र उवाच ।

नाहं ऋषा ब्रवीन्मेतन् जरां प्राप्नोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्ते संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुत्रं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीदह ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विधयानहम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्पत्तिप्रत्त्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुतवाच ।

सन्ति ते ब्रह्मवः पुत्रा भक्तः प्रियतरा नृप ! ।
जरां गृहीतुं धर्मज्ञ ! पुत्रमन्यं दृशीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाभ्यामुल्लसन्त्यात् दुष्पुत्रा ते भविष्यति ॥
तुर्व्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विधयांस्तव पुत्रक ! ॥

तुर्व्यसुतवाच ।
न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
वस्त्ररूपान्तकरणौ बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्यसो ! तव यास्यति ॥
इह्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वस्त्ररूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥

इत्युतवाच ।
न गजं न रथं चान्धं जीर्णं मुहूर्तं वरिष्ठियम् ।
नारोगञ्चास्य भवति तां जरां त न कामये ॥
ययातिरुवाच ।

दस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते ॥
कचित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥
अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुरिषादन्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्थयोक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपद्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योशनसः प्रापान्न च लभोऽसि यौवने ॥

पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्काशं चरेयं वै विधयान् वयसा तव ॥
पूर्णे ॥ तु प्रतिदास्यामि यौवनम्
यथैव प्रतिपद्यामि जरया सह ॥

शौनक उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथाह्य त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।
पूरो ! प्रीतोऽसि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसन्ध्या ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।

“पौरवेण्याथ वयसा ययातिर्नृपात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरं पुनमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽसि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥
शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीक्षितम् ।
राज्येऽभिविध्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाग्रानो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”

इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥
ययोः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + “यापोः
कित् दे च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
दित्त्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोपः । १ । ३५४ ॥
(याति इतं गच्छतीति । अन्धः । इत्युज्जुलदन्तः ॥)
ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो दे च” । उणा०
१ । २२ । इति उः दित्त्वञ्च । यजन्धनेनेति ।
यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्त्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अन्धमेवीयाश्चः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

ययः, पुं, (ययते अभ्यसा इति । यु मित्रयो + अप् ।)
स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ शितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली । मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६
कश्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तुः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुग्रीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च ।
अशूकसुखववगुणाः । वलप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“ययः कषायमधुरो बहुवातशक्तदुर्गुरुः ।
रूचः स्नेह्यकरः प्रीतो मूत्रमेदकमापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।
“ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवभ्योऽतिथवान् विशेषैः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
“रूचः प्रीतो गुरुः स्वादुर्वहुवातशक्तदयवः ।
स्नेह्यक्तु सकषायस्तु वल्यः स्नेहाविकारस्तु ॥
रूचः कषायानुरक्तो मधुरः कफपित्तहृ ।
मेदः क्रिमिविघ्नश्च वल्यो ज्येष्ठयवः स्तुतः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“कचिद्वाक्प्रशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कुप्रभृतौ स्नेह्यानां दीर्घशूके च श्लेष्मणो
यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्यायत्वात् यवमयश्चरभवेतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।
‘वचन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रश्रातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिश्रशालिनः ॥’
इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाद्वाक्प्रशेषादीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नेमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये
यवानामेव सुखत्वम् । यथा,—

“हविष्येयु यवा सुखास्तदनु ब्रीहयः स्तुताः ।
माधकोऽवगौरादिसर्वालाभिरेपि वर्जयेत् ॥”
इति कव्यायनसंदिता । ८ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं आहं कार्यं अकरणी
प्रत्यवायप्रवणान् । यथा,—
“नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्त्रावलीकने ।
इच्छाआहानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ।”
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणवृत्तरवचनेषु
नवान्नश्रुतेः नवान्नगमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माधो प्रौष्ठपदार्थं कण्य-
चयोदशी ब्रीहयवपाकौ च ।
एतांस्तु आहृकालान् वै निव्यानाह प्रजापति ।
आहमेतैर्व्यकुन्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति आहृतत्वे नवान्नयाह ॥)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धान्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः ॥ षट्सर्वपरिमाणान्नकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भागौ यच्चानु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंश्या लिखाषड्भिश्च सधैर्यः ।
षट्सर्वपर्यवस्त्विको शुद्धैका तु यवैस्त्रिभिः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसंयुक्तौ यवौ पुचार्यदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चेवाङ्गुलिः पूर्वधनप्रदः ॥”
अपि च सामुद्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यवश्चितं त्रयं प्राप्नोत्यङ्गुलिके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्वश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादेनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४।
३१। “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अक्षय्यन्त यवा-
न्नायवाऽधाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षा अथवा ।” इति तट्टी
कायां मधीधरः ॥)

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

ययः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
ब्रणेषु पथ्यस्तिजवच निबं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्जः ॥
स्नेह्याभिमेधा स्वरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो हरणोऽतिरूच्य
प्रसादन ॥

यवकाः, पुं (यवप्रकारः। यव + “स्थूलादिभ्यः प्रकारवच्चेने कन् ।” ५।४।३। इति कन् ।) यवः । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,— “यवका ज्ञायनाः पांशुवाप्यनेषधकादयः ।

श्रालीनं श्रालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥ अथ, चि, (यवकानां भवनं चित्रमिति । यवक + “यवयवकषष्टिकाद् यत् ।” ५ । २ । ३ । इति क् ।) यवभवनोचितचित्रम् । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

हारः, पुं, (यवजातः चारः । श्राकपार्थिवत् समासः ।) चारविशेषः । यथा,— नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक-यन्त्रैः । इति रत्नावली ॥

हृशः पाठ्यं सत्त्वं तद्वि महाभावकशाम ॥”

इति रत्नावली ॥

त्ययायः । यवाग्रजः २ प्राक्ग्रजः ३ । इत्यमरः । ६।१०८॥ यवलावः ४ यवशूकः ५ चारकः ६ वकः ७ यवनालकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

यशूकः ६ चारः १० तर्कः ११ तीक्ष्णरसः । यवनालकः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७ ।

स्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातो-क्तिनाशित्वम् । आमशूलाम्लरक्तकुष्ठविष-घहरत्वम् । सरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैः न्वासगुल्मयक्ष्णीपाण्डुहीहानाहग्लामय-शिलम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

तत्र चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः । चारो लघुः क्षिप्तः सुष्ठुश्चो वद्विदीपनः ॥

इति शूलवाताम्लक्ष्णस्वाग्लामयान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

इः, पुं, (यवानां चोदः ।) यवचूर्णम् ।

यायः । चिकित्सः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

इः, पुं, (यूनो गण्डः स्तोटकः । पृथोदरादि-तु यवादेशः ।) हुवगण्डः । इति शब्दरत्ना-

॥ वयस्कोडा इति भाषा ॥

, पुं, (यवाज्जायते इति । जन् + जः ।)

हारः । इति रत्नमाला ॥ (यथाश्च पर्यायः ।

यशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।

सौक्ष्ण्यक्षीक्ष्णरसो यवजो यवनालकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वं, स्त्री, (यवजादुद्भवोऽयम् ।) तवचौरम् ।

राजनिर्घण्टः ॥

।, स्त्री, कलाप्रभेदः । शङ्खिनीति यवेची च ख्याता । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।

तित्तातैलं सर्वदोषप्रशमनमीषित्तम् ।

शीपनं लेखनं मेघां पथ्यं रसायनम् ॥”)

।यः । महातित्ता २ दृग्पादविस्पर्षिणी ३

ती ४ नेत्रमीणा ५ शङ्खिनी ६ पत्रतण्डुली

कुली ७ अक्षमीणा ८ अक्षपुष्पी १०

यश्विनी ११ माहेश्वरी १२ तित्तापला १३ यावी १४ तित्ता १५ । अस्या गुणाः । सतिक्ता-न्तत्वम् । हीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । क्षमि-कुष्ठविवर्णासदोषनाशित्वम् । रेचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम् ।) यवचूर्णादि-

युक्तपकतैलविशेषः । तत्प्रकारं गुणश्चाह ।

“यवचूर्णाङ्गकुडवं मञ्जिष्ठाङ्गपलेन तु ।

तैलप्रस्थः शतगुण्ये काङ्क्षिके साधितो जयेत् ।

ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाश्च प्रहृषणम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

यवहीपः, पुं, (यवनामा हीपः इति मध्यपद-

लोपिकर्म्मधारयः ।) उपहीपविशेषः । यावा

इति भाषा । यथा,—

“यत्नवन्तो यवहीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।

सुवर्णरूपकं हीपं सुवर्णकरमखितम् ॥”

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्याकाण्डे

४० सर्गः ॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवहीपं तथा सुवर्णहीपं

विचैतयमिति शेषः । सुवर्णकरमखितमिति

सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम् ॥” इति

रामायणतिलकनामस्तटीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः । (यथा, मातृ ॥ १२०।४३।

“तान् देशान् ज्ञायन्ति स्म स्नेह्यायां च सर्वशः ।

सशैलान् कुङ्कुरान् रौद्रान् वर्वरान् यवनान्

खसान् ॥”)

वेगः । वेगाधिकाश्वः । इति मेदिनी ॥ मोधूमः ।

गर्जरहणम् । तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यौति मिथीभवतीति । यु + “सुयुक्तञ्चो

युच् ।” उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) जाति-

विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन-

देशोद्भवयथातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः । यथा,—

“यदोस्तु जाता यदवस्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।

हृदोस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्नेहजातयः ।

पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽपि पार्थिव ॥”

इति मातृ ३४ अध्यायः ॥

सगरराज्येनैवा सर्वशिरोमुखं सर्वधर्मराष्ट्र-

त्वञ्च कृतं ते चात्मधर्मपरिग्रहात् स्नेहत्वं

ययुरिति विष्णुपुराणीकत्वात् यवनः मोसल-

मानेन्द्रजोभवजातिवाचकः । यवनशब्दस्वर्ग-

हतीवादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि-

तम् ॥ जवनादीनाम् सर्वधर्मराष्ट्रित्युक्तं

हरिवंशे । यथा,—

“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।

धर्मं जवान तेषां वै वैशान्त्यत्वं चकार ह ॥

अहं शकानां शिरसो मुकुटित्वा वसजयत् ।

जवनानां शिरः सर्वं काम्योजानान्तयेव च ॥

पारदा मुक्तकेशाश्च पद्भवाः शशुधारिणः ।

निःस्वाध्यायवष्टकाराः क्षतास्तेन महात्मना ॥

शका जवनकाम्योजाः पारदाः पद्भवास्तथा ।

कोलिमर्षाः समहिषा दार्व्याश्चोलाः सकेरलाः ॥

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भववाची स्वर्गहतीयादिः । जवनो देशविगिनोरिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात् । तेष स्नेहत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा अतश्च जवनादीनुपक्रम्य । ते चात्मधर्मपरिग्रहात् स्नेहत्वं ययुरिति । बौधायनः ।

“गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते ।

धर्माचारविहीनश्च स्नेह इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—

“सप्त गर्हभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः ।

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुलारश्च भविष्यति ॥

अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसंज्ञया ।

भोक्ष्यन्त्यशीति तद्वच्च वेदपि गर्हभिनः स्मृताः ।

शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीनि शतानि वै

शकानां राज्यकालः स्थाज्ञविद्यो गिन्धयो

गन्धः ॥

शतस्याहं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः ।

मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति तं

महीम् ॥

मरुत्ता वृषलेः साहं तथान्ये स्नेहसम्भवाः ।

भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये नदिधारितम् ।

शतानि त्रीणि वर्षाणां यौवना राज्यभुजः

स्मृताः ।

अश्वानि पार्वतेयास्तु हे शते परिसंज्ञया ॥

शताहं मन्यन्ते तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति तं वृषाः ।

सप्तवष्टिस्तु वर्षाणि दशातीवाह्यतः स्मृताः ॥

तेषु चतुष्टे कालेषु ततः किलकिला नराः ।

भविष्यन्तीह यवना धर्मेतः कामतोऽर्धतः ॥

तैविमिश्रा जनपदा आर्या स्नेह्याश्च सर्वशः

विपर्ययेण वर्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥

कल्याणिवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः ।

तेषां अतीते पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥

राजानः संप्रशस्यन्ति कालेन महता तनः ।

कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या स्नेह्याश्च

सर्वशः ॥

अधार्मिकाश्च वै सर्वे पाशुषाश्चैव सर्वशः ।

सुष्टे वृषतिशब्दे वै सन्ध्याश्रिते च वै कलौ ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे २६ अध्यायः ॥

सुनिविशेषः । यथा,—

“जातं दिनं दूतवते वशिष्ठ-

श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाष्टम् ।

जम्बाख्यमासं किल भागुरिश्च

व्रते विवाहे स्मरकर्णवधे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालयवनोत्पत्तिर्वथा,—

औपराश्वर उवाच ।

“मार्यं गोष्ठे द्विजं श्यालः यत्न इत्युक्तवान् द्विज ।

यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्वाद्वास्ततः ॥

ततः कोपवन्तः विष्टो दक्षिणापथमेव च ।

सुतमिच्छन्नापस्तेप य वधम् ॥

यवना

यवम

यवागू

आराधयन्महादेवं सोऽयच्छूर्णभक्षयत् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 सभाजयामास तं तं यवनेऽपि ह्यनात्मजः ।
 तद्योयित्स्वमाचास्थ पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां वलिनो वृषान् ।
 यप्रच्छ नारदश्चास्ते कथयामास यादवान् ॥
 स्तेऽकटिषहस्राणां सहस्रेः सोऽभिसंवृतः ।
 गजान्धरयसम्पन्नैश्चकार परमोदमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं क्षिप्रयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सासर्धो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
 कृणोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गर्भं सागधस्य भविष्यति ॥
 सागधस्य वलं क्षीणं स कालयवनो वली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां वसनं द्विधा ॥
 तस्माद्दूर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः विं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥
 इति सचिन्त्य गोविन्दो योजनानि महीदक्षिम् ।
 ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥
 मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्दनः ।
 आसन्ने कालयवने मथुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनञ्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहूपहरणो नृपः ।
 अत्युयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुधातः कृणोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्रुते महावीर्यो सुचक्रन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास कृणं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्ट्वाभान्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
 ततक्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्तृणान् ॥
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 नः, त्रि, (यौतीति । यु + "नन्दिग्रहीति ।" २।
 १। १३४ । इति ल्युः ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ ॥ (यथा, नैवधचरिते । १। ६५ ।
 "तमन्धवारा यवनाश्चायिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्त्रयुः ॥")
 वनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 नयात्वम् ।) गुगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) भरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 भरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 नानाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) व्योतिः-
 शास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । इति वराहमिहिरौ ॥
 नानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । "यवनालि-
 प्याम् ।" ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 ङीष् व्यानुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुमन्वोदटीकायां दुर्गादायः ॥
 नारि, पुं (यवनानामारिः । यवनः कालयवनो
 ररियेऽस्तीति वा श्रीकृष्ण इति त्रिका
 शेषः ।

यवनालः, पुं, (यवनानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूणाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 "यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गधीयात् कुशलो भिषक् ॥")
 यवनालजः, पुं, (यवनानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "चारसीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥")
 यवनिका, स्त्री, (युनात्वाट्टोत्थनया । यु + लुट् ।
 ङीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 "मायायवनिकाच्छत्रमज्ञाधोक्षजमययम् ।
 न लक्ष्यसे स्फुटश्रुता नटो नात्यधरो यथा ॥")
 यवनो, स्त्री, (यूयते पच्यते सुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । ङीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + ङीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 "यवजोमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥")
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) सौख्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 गृह्णन्म् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लयुनः । राज-
 पलायुः । निम्नः । पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 "पलायुर्व्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रस्था, स्त्री, (यव इति प्रस्था यस्याः ।)
 चन्द्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 "यवाकारा सुकटिना यष्टिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका क्षीणवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥"
 यवाकारा मध्ये स्थूला प्राप्ते कृशा ॥ तच्चि-
 कित्सा यथा,—
 "अन्नालर्जो यवप्रस्थां पूर्वं खेदेरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥"
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामासी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्त्र पर्यायो यथा,
 "कुटजः कुटजः कौटो वल्लको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाशुरद्वयः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 यववत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्य स्त्री, (यववत् मध्य यस्य
 प्रमेद यथा

"प्रिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृतिः ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।
 १ । ६ ।
 "यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥"
 यवाकारमध्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्स-
 स्थाने १ अध्याये ।
 "शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥")
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव
 "असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।" ४।३।१४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ।
 २ । ३ । १३ ।
 "अकंपलाश्राभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यचा-
 ह्वनीयमाधास्य न भवति तन्निदधाति ॥")
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवनानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य
 अर्शश्चाद्यच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 "यवशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारसीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + "वहियुभ्यां णित् ।"
 उणा० ३ । ११६ । इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वाद्
 ङङिः ।) हणम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७।
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 "तत्प्रादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यत्नेर्यवसेनोदकेन च ॥")
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । "सुरासेना-
 ष्कायाशालानिशा स्त्रियाश्च ।" जिह्वाशुभासरे
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति जीवत्वम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + "ल्यु-
 वचिभ्योऽन्युजागूजकुचः ।" उणा० ३।८१ । इति
 आगूच् ।) षड्गुणजलपक्ववनद्रवद्रवविशेषः
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० ॥ "यूयते मिश्रते यावागूः शु ल मिश्रणे
 नान्नीति आगूः गुणः । व्योषति हिनस्ति
 ज्वरादिदोगं उष्णिका उष्णं वाधे दहि पूर्व्येण
 निक् । आद्यते पच्यते स्त आणा आ ल पाके स्तः
 सुल्वाद्योदिति नः । विलिम्पति विलेपी नि
 लिपौ प्रप ण लेपे ————— नदादिमा
 दीप तरति प्रवति तरला त तरोऽभिभवे
 प्रवा नापीति अथ ।

न पञ्चगुणे साध्य विलपी च चतुर्गुणे
इत्युद्देशगुणे यवाम वडगुणमसि ।
न वेद्यकीको मेर इह नादत ॥ इति तद्दी
यां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।

वागूर्ज्वरहृणाग्नी लघुी वस्तिविशोधनी ।
रीचारे ज्वरे दाहे हिता वक्षिप्रदीपनी ॥
इति राजवक्त्रभः ॥

यास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी खेदकारी यवामः
सम्पाचनी दोषमलामयानाम् ।
सन्तपणी धातु वस्तिविशोधनी
शस्ता भवेत् सा ज्वररोगिणाञ्च ॥
नैकञ्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।
नक्तं पिप्पलीकूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥
यस्य समंशानि पिष्ट्वा श्वेताञ्च तण्डुलान् ।
ह्ना शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्ज्वरहृते ॥
गुणप्रसङ्गानो जनो नास्तिमाचरेत् ।
समाधकलेयुक्ता यवागुः स्याच्च दुर्लभा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥
गः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कशरा घना ।
गूर्ज्वरहृणी बला तर्पणी वातनाशिनी ॥
मध्यखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
१, पुं, (यवायात् जायते इति । जनु + डः ।)
वारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
१, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कः शारी यवचारो यवामूको यवा-
मजः ॥”

नौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।
+ चच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥
१, १ स्त्री (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषः”
१ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तिकीत्या
आहुभागमच्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)
क्षिमेदः । योयानि इति भाषा । तत्पार्थायः ।
कः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवागजः ५
१ ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-
६ यवजः १० दीपनीयः ११ शूलहन्त्री १२
नका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
वातारः । क्षेपशूलान्घानकमिच्छद्दिनाशि-
दौपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि
अथ यवान्या नामगुणाः ।

निकोयगन्धा च ब्रजदभोजमोदिका ।
ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ॥
१ पाचनी रक्षा तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
१ च तथा तिक्ता पित्तला भूक्षशूलहृत् ।
१ मोदराणाहगुल्मघ्नी हृज्जमिप्रशुत् ॥
श्वभोदाया नामानि गुणाश्च ।
१ दा खरास्या च मायूरी दीप्यकस्तथा ।
१ दा कुशला प्रोक्ता कारवी लोचमस्तथा ॥
१ दा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातशुत् ।
विदाहिनी हृवा वृष्या नक्षकरी वडु ।

नेनामयमिच्छद्दिहिकावस्तिरुजो हरेत् ।
अथ खरासानौयवानीनामगुणा ।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुण
विशेषात् पाचनी रक्षा माहिणी मादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यवापत्यं, स्त्री, (यवस्यापत्यम् । तज्जातत्वात्तथा-
त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाभ्रजं, स्त्री, (यवाभ्राभ्यां जायते इति । जनु +
ङः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “कृतव्यञ्जीति ।”
उणा० ४।२ । इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।
यथा,—
“यासो यवासो दुष्पार्थो मयुर्यासो दुरालभा ॥”
इति रत्नमाला ॥

खदिरमेदः । यथा,—
“कण्टकी वासपत्रञ्च यवासः खदिरस्तथा ॥”
इति शब्दमाला ॥
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-
पार्थायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
क्षुद्रकुक्षी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषजः ९ कण्टकालुकः १० त्रिक-
लिका ११ गान्धारी १२ अगन्ता १३ । अस्य
गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम् । बलदौपनकारित्वम् । लघ्णा-
कफच्छर्द्दिविस्पर्पित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।
“यथाकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
गुच्छीन्निफलावासानावमाणाववासकैः ॥”)
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।
शार्कपार्थिववत् समासः ।) यवासरसवटित-
शर्करा । तत्पार्थायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३
तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-
मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।
पित्तश्रमलघापहृत्वम् । हृष्यत्वम् । विदाह-
स्त्वार्त्तिभान्तिशान्तिकरत्वम् । सरलञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“यवासशर्करा मधुरकषाधा तिक्तानुरया श्लेष्म-
हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुल्मासिनीलक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
यवाङ्गः, पुं, (यवमाज्जयति स्वकारणत्वादिति । आ
+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“यवाङ्गगौरिकोष्मिन्नेः पादलेपः प्रशस्यते ॥”
गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन युवा इति ।
युवन् + इष्ठन् । “स्थूलदूरेति” यणादिसोपगुणौ ।)
अर्ध (यथा, अग्वेदे १।१४७ २

“वोप्रा मे अस्थ वचसा यविष्ठ
कानष्ठभातरि पु इति हेमचन्द्र १० ११ १ ।
। अज्वपि यथा भागवते ३ २ ५
“भ्रातृव्यावृष्टस्य सुतान् विवस्नुन्
प्रवेक्ष्य लाक्षाभवेन ददाह ॥”)

यवीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन युवा ।
युवन् + “दिवचनविभक्त्योपपदे तदर्थो यमुनौ ।”
५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,
मनौ । २।१२८ ।
“अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत् ॥”

अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥
यवीत्यं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद् + स्या
कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यव्यं, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम् । यव + “यव-
यवकवष्टिकाद् यत् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)
यवादिभवनोचितक्षेत्रम् । तत्पार्थायः । यव-
कम् २ वष्टिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥
यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-
यवमायतिलहृषन्नखञ्च ॥” ५ । १ । ७ । इति
यत् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)

यथाः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।
यथा,—
“यद्यद्वयं आवणादि सञ्ज्ञा नलो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मन्त्रामाहास्याम् ॥
(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।८।८ ।
“वार्कत्वा यथाभिर्ज्वन्ति मूरत्रक्षारिण ।”
“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति
नदीनामसु पाठात् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुतं याप्नोतीति । अश्रु -
“अश्रुदेवने युट् च ॥” उणा० ४।१६० । इत्य-
सुन् युट् च ।) सुख्यातिः । तत्पार्थायः । कीर्तिः
२ समज्ञा ३ । इत्यमरः । १।६।११ ॥ समाख्या ४
कीर्तिना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समव्या
८ । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कीर्तिः प्रौढादिप्रभवं यशः ।
इति माधवी ।

अतएव यशःकीर्त्याभिर्दस्यापि दर्शनान् यशः-
कीर्तिपरिभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति । इति
कस्याचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्भ्रष्टो ज्ञतस्य
ख्यातिः कीर्तिरिति केचित् । तत्र साधु कीर्तिर्न
दुष्ट दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ कीर्तिनाशे दीपो यथा,—
“हन्ति यः परकीर्तिञ्च स्वकीर्तिं मानवाश्रमः ।
स कृतज्ञ इति ख्यातस्तत्फलञ्च निशामय ॥
अन्वकूपे वसन् सोऽपि यावदिन्द्राचतुर्दश ।
कीर्तेर्नकुलमानेञ्च भक्षितः सततं दुष्ट ॥
तत्र चारोदकं पापी निम्बं पिबति खादति ।
ततः सपौ जन्म सप्त काकः पञ्च ततः शुचिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याये ।

(अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।
 “वयं स्याम यशसो जनेषु ।”
 “यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ चि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 ७६ । ५ ।
 “त्वमिन्द्र यशा वासुजीवी प्रवसस्यते ।”
 “लं यशाः यशस्वसि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 प्रःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः । शाकपार्थिव-
 वत् समासः ।) उक्ता । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
 प्रःशेषः, चि, (यश एव शेषोऽस्य ।) न्तः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ६१ । ४४ ।
 “ततः क्रमेण तेनैव स्मरन्वरभरोष्मणा ।
 प्रचीयदेहः प्रययौ स यशःशेषतां वृषः ॥”)
 भरणी, पुं ॥
 यशं, क्ली, धातुविशेषः । हस्ता इति भाषा । यथा,
 “यशं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
 यशं तुवरं तिलं शीतलं कणपित्तहृत् ।
 चक्षुष्यं परमं मेघान् पाण्डुं श्वासश्च नाशयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यशस्करः, चि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
 यशस्करोति य इत्यर्थे (“कृषो हेतुनाच्छील्यानु-
 लोम्येषु ।” ३।१।२० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 यशस्करी विद्या इति आकरणम् ॥ (यथा,
 मनौ । ८ । ३८३ ।
 “एतेषां नियहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वकी ।
 सान्नाय्यलत् सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”
 विष्णुसैनविशेषे, क्ली, यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
 “विरजं पुष्पवत्यायां बालस्यामौकरे विदुः ।
 यशस्करं विप्राशयां माहिष्यायां हुताशनम् ॥”
 शोभावतीपुण्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
 कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
 “तस्यां यशस्करो नाम विद्वानाष्टो बहुक्रतुः ।
 ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्यलो मेखलेति च ॥”
 यशस्वा, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
 जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
 निर्वण्टः ॥
 यशस्वान्, [न] चि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + मत्तुप् ।
 मत्तु वः ।) कीर्तिविशिष्टः । इति आकरणम् ॥
 (यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
 “यद्येको दावापृथिव्यैः यशस्वान्
 यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥”)
 यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन + डीप् ।) वनका-
 र्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
 ज्योतिष्मती । इति राजनिर्वण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
 पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५७ ।
 “अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
 भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥”
 गङ्गा यथा, काशीखण्डे मत्तयने
 २६ । १४१
 “यशस्विनी यशोदा च योस्या युक्तात्मसेविता ।

यशस्वी, [न] चि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
 “अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
 यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति आकरणम् ॥
 (यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
 “विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
 नाम् ।
 पुत्रैश्चैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)
 यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
 पारदः । इति राजनिर्वण्टः ॥ (कौवेऽपि-
 दृश्यते । यथा, वाराहे ।
 “सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
 सौख्यं लौहश्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
 यशोदातरि, चि ॥
 यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
 नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
 “नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
 यशोदा वा महाभागा पयो यस्यास्तनं
 हरिः ॥”
 (दिलीपमाना । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
 “तेषाम्भु मानसी कन्या यशोदा नाम विभुता ।
 पत्नी सा विश्वमहन्तः क्षुधा वै वृहदुष्मणः ।
 राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
 यशोदातरि, चि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
 याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
 “यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥”
 यष्टा, [ञ] पुं, (यजते इति । यज् + णच् ।) याग-
 कर्ता । तत्पूर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
 “स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
 यष्टिः, पुं, (इच्छते इति । यज् + बाहुलकात्
 तिः । इति उणादित्तौ उञ्चलदन्तः । ४।१७६।)
 ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ भुज
 दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥
 यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सङ्गच्छते । यज् + तिः ।)
 तनुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
 वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
 “कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
 र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितप्रङ्कजानां
 इन्दोवरैरुत्सवितान्तरेव ॥”
 “यष्टिः हारावलिः ।” इति मल्लिनाथः ॥ ३ ॥
 भार्गी । मधुका । शब्दभेदः । इति मेदिनी ।
 टे, २६ ॥ शेषस्य पर्यायः । दण्डः २ । लगुङः ३
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,
 बह्निपुराणे ।
 “यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने मुदुर्बले ।
 तेषाम्भु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
 (स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
 “चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परश्चतोऽकुक्षी ॥”
 “चूतयष्टिं चूतशाखा इव ” इति तत्र मल्लि
 नाथ ॥ यष्टिमधु यथा
 “मधुक यष्टि क्षीतक

यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यष्टिका, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुण्डः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
 दण्डश्च ॥
 यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
 भेदः । यथा,—
 “यष्टिका दण्डिका चैव तिलका सारिकेत्यपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 वापी । यथा,—
 “पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका भीमगोधिका ।”
 इति त्रिकाख्यशेषः ॥
 यष्टिमधुका । यथा,—
 “अथ यष्टीमधुकं स्थान्मधुयष्टी तु यष्टिका ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लगुङः । यथा,—
 “अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
 दण्डः काण्डोऽपि लगुङः पशुघ्नो दण्डको-
 र्पि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 यष्टियष्टः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + यष्ट-
 “शक्तिराङ्गलाङ्गुशयष्टिभोरिति ।” ३ । २ । ६ ।
 इत्यस्य वार्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुङ
 ग्राह्य । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।
 यष्टिमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुय्यमस्य ।) यष्टि-
 मधुका । इति हलानुधः ॥ (यथास्य पर्यायः,
 “यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः क्षीतकं मधुयष्टिका ।
 यष्टिमधु स्थलेजाना जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कौ +
 कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । क्षीतकम् २ मधु-
 कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।२०६ ॥
 यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चैत् यष्टिमधु
 जलजा चैत् अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ।
 अपि च ।
 “यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्षीतकं तथा ।
 अन्यक्षीतकं तत्तु भवेत्तोयं मधूलिका ॥”
 अस्या गुणाः ।
 “यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ध-
 कत ।
 सुस्निग्धा मुक्ता केश्या स्वर्था पित्तानिला-
 खजित ।
 व्रणशोथविषच्छर्दिदृष्ट्यान्लानिचयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “हृदिकारादृक्त्विनः ।” इति
 ङीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
 (यथास्याः पर्यायः ।
 “यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।”
 इति मारुङ्गे २०८ अध्यायः ॥
 गुणा भाव पूर्वखण्डे ।
 “यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ध

यज्ञः

यागः

यागः

सु खम्भा शुक्रला कश्चा खर्चा पित्त निजा
सक्ति
ब्रह्मप्रोथविषकृद्दिष्टाग्लानिचयापहता ॥
(हारमेदः। तत्त्वयं यथा, वृहत्संहिता-
याम्। ८१। ३६।

“संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यद्येति सा भूषणविहिता ॥”)

कं, ज्ञी, (यद्यी + कन्।) यद्यिमधु। इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पः, पुं, (यद्यीपुष्पमिव पुष्पं यस्य।) पुत्त-
जीवश्चः। इति भावप्रकाशः ॥

मधु, ज्ञी, (यद्यी + मधु माधुयंमस्य।) मिष्ट-
मलविशेषः। जेठीमधु इति मूलहटी इति च
हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। मधुयद्यी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यद्यी-
कम् ७ यद्यीकम् ८ ॥ (तथा च।

‘यद्यीमधु तथा यद्यी मधुकं ज्ञीतकन्तथा।
अन्यत् ज्ञीतकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। किञ्चित्तत्त्वम्।

ग्रीतलत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। पित्तहरत्वम्। रुच्य-
चम्। शोषहृत्वात्रणापहत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने

२७ अध्याये। “तत्र विद्वज्जलजलचूर्णमाहृत्य
यद्यीमधुयुक्तं यथावत् शीततोयेनोपयुज्जीत ॥”)

गङ्कं, ज्ञी, (यद्यीयाज्ञा यस्य।) यद्यिमधु।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने

१६ अध्याये।
‘यवाश्वगन्धा यद्यीगङ्गैस्त्रिलैश्चोद्भूतं

हितम् ॥”)

इह य उ यतने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सिद्धः। ज्ञावेदः।) इह,

अयसत् अयासीत् अयसीत्। अस्मात् पुषा-
हेलान्निभं उ इत्यन्ते। य, प्रयस्यति। क्रम

तम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्
अनु विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति

यसति। उ, यसित्वा यस्त्वा। यतनं यत्नः।
ति दुर्गादासः ॥

य, पुं, (यसति मोक्षायेति। यस् + क्तिप्।
‘ज्ञायां कन्।) सुनिविशेषः। इति सुम्बोध-

पाकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
र्द्धे। ६। १०। १०। “यस्त्वधाधौलमौलमौकशार्क-

चिमाश्चिवावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदेवत्याय-
नां भागैर्वैतह्यसावेतसि ॥”)

, पुं, (यजतीति। यज + “शेवायज्जिज्ञा-
पेवापासीवाः।” उणा० १। १५४। इति

नृप्रत्ययेन निपातितः।) यजमानः। इत्यु-
दिकीवः ॥ (जि, महात्। यथा, ऋग्वेदे।

११। १२।
अदुक्षिया जनिता यो जजानापां यमो नृतमो

यद्यो अपिः”
यद्यो महान् ॥” इति तद्भाष्ये सायकः ॥

या ल गती इति कविकल्पद्रुमः (यदा०
पर० सक० अनिट् ल याति। इति दुर्गा
दासः ॥

यागः, पुं, (इज्यते इति। यज् + घञ्।) यज्ञः।
इत्यमरः। २। ७। १२॥ तत्र श्रौतामिकव-

हविर्यज्ञाः सप्त। यथा। आग्न्याधानं तदे
वाग्निहोत्रम् १ दग्धपौर्णमासौ २ पिष्टपिष्ट-

यज्ञः ३ आग्नयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुद-
पशुबल्यः ६ सौत्रामणिः ७। स्मार्त्तामिकव-

पाकयज्ञाः सप्त। यथा। औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्यालीपाकः ३ आग्नयणम् ४ सर्प-

वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७।
श्रौतामिसप्तसंस्थाः। यथा। सोमयागः स

एवामिष्टोमः १ अत्यमिष्टोमः २ उक्थः ३
घोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था

कुरुक्ष्म। अतिराजः ६ अपतूर्यामः ७। उत्तर-
क्रतवो बहवः। यथा। महाव्रतम् १ सव्यतो-

मुखम् २ राजसूयः ३ पौष्टरीकम् ४ अमि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ वृहस्पतिसवः

८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश २७। इत्यादि
श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,

शुक्र उवाच।
“सर्वेनेव तु ब्रह्मेण महापुण्यं यथा भवेत्।

तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ॥
ब्रह्मोवाच।

अथ वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिरुच्छसि।
अत्यक्तेन महापुण्यं ग्रहर्तितियौगिकम् ॥

भृगुपूर्णाष्टमीयोगं शिवयामेव चोत्तमम्।
वृद्धवर्गश्च भाग्यश्च उभाया भृगुवासरे ॥

देवयोगात् यदा वशी पुष्यश्चरविवासरम्।
स्नन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥

वारेण वा यदा सूर्यः सप्तमीं विजया मता।
तदा तु भवते भानोर्यागः सर्वगुणावहः ॥

शशिरिक्तानुसंयोगे अर्कर्क्षे चोत्तरासु च।
नवम्यां मङ्गलायोगो भातुमूलदिनं यदा ॥

अष्टम्यां वायु चक्राद्देवयोगेन शुभावहम्।
अहिब्रह्म कुजाद्देव तु गणेशे तस्य वाहनि ॥

पुनर्वसौ गुरोर्वारे द्वादश्यां अवशेन वा।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥

द्वितीयायां यदा सौम्ये कृत्तिकर्क्षे भवेत् कश्चित्।
ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥

स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥
उत्तरासु च सर्वासु भातुपौर्णमासीषु च।

शान्त्यभिवेकयोगेषु सर्वकामार्थदायमी ॥
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः।

सुतसौम्यायकामाय यागो रुद्रविनायके ॥
पूर्णिमासु च सर्वासु अष्टमीद्वादशीषु च।

चतुर्दश्यां तृतीयासु ग्रह ऋक्षे शुभेषु च।
सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुखे ॥

सन्तसाधनद्रव्यायो रुद्रयागादवाप्यते।
आश्विनमे ॥

सिद्धिं महादेवादवाप्नुवात्
विष्णुं महादेवादवाप्नुवात्

आरोग्य संप्रापत्वा भास्करान प्राप्यत नमः ॥
गतिमिहां यथाकाम प्रयच्छ त त्रिप्रक्रम

विष्णो न भवत तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम्
विगतारिर्भवेत् यथा दृष्ट्वा स्नन्दं मखे जगताम्।

मातृयागान्नहासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥
भवते धनवान् पुंसः प्रथमाद्देवनाश्रितान्।

स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गावाशात् प्रजायते ॥
माघादीर्मङ्गलांशोऽप्योऽष्टाद्यैर्ब्रह्म जायते।

ईशादोः कालिकाद्यास्तु यद्यपि विधिना सुते ॥
इत्याद्यै देववतारे उदयतिष्ठत्यर्चयामाहात्म्य-

कीर्तनम् ॥ * ॥
अथ ग्रहयागविधिः।

“प्रणम्य नव रथादीन् शुभाशुभफलप्रदान्।
ग्रहयागविधिं सन्त्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः।
तत्र रविशोमबुधशुक्रशुक्रवारेषु चिचानुराधा-

मृगशिरसिरेवतीपुष्याश्विनीज्येष्ठारोहिण्युत्तरा-
चयेषु चन्द्रतारातुल्येषु शुभलक्ष्मि यागः कार्यः।

अथ आनन्दग्रहभूतग्रहप्रवर्तनरराधिपशुक्र-
दुःसहयोगाभिभवाद्भूतदुःस्वप्नावलोकनग्रहदौ-

ष्ट्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि
कर्तव्यम्। अथग्रहं विना केवलदृष्ट्यादुःपुष्टिपुत्त-

श्रीकामादिपौष्टिकान्तु मलमासादीतरकाल एव
कार्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः कृतज्ञानादि,

गोमधोपलिप्ते देशे सदर्भासनोपविष्ट उदहसुख,
स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्प-

निलदर्भत्रयसहितजलपूर्णनाम्नपात्रं गृहीत्वा
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुत्वा ॐ तत् सदि-

त्युच्चार्य ॐ अग्नितादि असुक्तगोत्रः श्रीअसुक्त-
देवशर्मा असुक्तकामो ग्रहयज्ञमर्चं करिष्ये

इति सकृदपि तज्जलमेवैशान्यां निःक्षिपेत्।
अन्यार्थत्वे गोचनान्तोः गृह्यन्तता। करिष्ये

इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः। ततः श्वेतमर्षपा-
नादाय।

ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सदी-
रुपाः।

अपसर्यन्तु ते सर्वे ये चान्ये विप्रकारकाः ॥
ॐ विनायका विप्रकरा मङ्गोमा

यज्ञद्विषो वे पिशिताशनाश्च।
सिद्धार्थकेवैजसमानकल्पे-

मंथा निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतमर्षपप्रक्षेपेऽभिप्रा-
रकानप्रसारयेत्। ततः सगण्याधिपयोदश-

मातृकापूजा वसोधारा आघुष्यजपं तदज्ञाने
गायत्रीजपं वृद्धिप्राप्त्यर्थं कृत्वा तदशक्तौ भोष्-

सुतुल्यं ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स्वयं-
मशक्तौ कर्त्ता प्रादुर्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-

नास्त्वामिति वदेत् ॐ साध्वहमासि इति प्रति-
वचनम्। ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्कुरीयकादिना

गुरुमन्त्रकृत्य दक्षिणं जातु स्पर्श ॐ अर्घ्यं
यादि मन्त्रं कर्मणि ग्रहपूजा

होमकर्मकरणाव असुक्तमोच असुक्तेन

यागः

यागः

यागः

शुभेनाथं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे । ॐ
 वृणोःस्तौति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं
 पूजादिकर्म्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणीति
 प्रतिवचनम् ॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे
 वितस्तिद्वयविक्षृतायां वितस्तिविक्षृतायां उदक्-
 जवायां वेदां गौमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दना-
 दिना मध्ये वर्तुलं सूर्यम् । आग्नेयां श्वेतमर्द्ध-
 चन्द्राकारं सोमम् । दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलम् । ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम् ।
 उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम् । प्राच्यां
 श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम् । प्रतीच्यां श्यामं सर्पा-
 कारं शनिम् । नैर्ऋत्यां श्यामं भकराकारं
 राहुम् । वायव्यां धूम्रवर्णां खड्गगाकारान्
 केतून् विलिख्य खड्गोक्तविधिना अग्निस्थाप-
 नादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म्म कृत्वा मण्डले
 गृह्णानावाहयेत् ॥ * ॥ तत्र क्रमः । मध्ये ।
 ॐ चक्षिणं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशा-
 ङ्गुलम् ।

पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताम्बवाहनम् ।
 शिवाधिदेवतं ध्यायेद्ब्रह्मिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्या-
 म्बरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्यग्रह
 इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ १ ॥ आग्नेये ।
 ॐ सामुद्रं वैष्णमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
 श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
 दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
 जलप्रत्यधिदेवत्वं सूर्यास्तमाङ्गयेतथा ॥
 चतुर्दंष्ट्रां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
 ॐ आवन्त्यं चक्षिणं रक्तं मेघस्थं चतुरङ्गुलम् ।
 वारक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणोर्ध्वक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
 आदित्याभितुखं देवं तद्वदेव समाङ्गयेत् ।
 स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
 ॐ मार्गधं द्वाङ्गुलात्रेयं वैष्णं पीतं चतुर्भुजम् ।
 वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम् ॥
 सूर्यास्थं सिंहं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् ।
 नारायणाधिदेवत्वं विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
 द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।

पीतं सैत्यवस्त्रं पञ्चङ्गुलम्

पीताम्बर पीतं सरोजस्य चतुर्भुजम् ।

वरदक

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्थमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
 एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्ल-
 तण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
 ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
 पद्मस्यमाङ्गयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
 सदाचवरकरकादङ्गुलं सिताम्बरम् ।
 शुक्राधिदेवतं ध्यायेत् शुचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
 नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
 स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
 तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ६ ॥
 पश्चिमायाम् ।
 सौराष्ट्रं काश्यपं शुक्रं सूर्यास्थं चतुरङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
 तद्गङ्गावरमूलधनुर्दंष्ट्रं समाङ्गयेत् ।
 यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 कृष्णचतुर्दंष्ट्रां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
 इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य
 स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैर्ऋत्याम् ।
 राहुं मलयजं शुक्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
 कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाङ्गयेत् ॥
 चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
 कालाधिदेवं सूर्यास्थं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
 पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
 इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलै-
 रावाह्य स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
 कौशुद्रोपं केतुगणं जैमिनीयं षड्ङ्गुलम् ।
 धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाङ्गयेत् विस्तृताननम् ॥
 सूर्यास्थं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
 चित्रगुप्ताधिदेवत्वं ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
 अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
 ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् केतव इहागच्छत
 इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलै-
 रावाह्य स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
 प्रत्यधिदेवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ । तत-
 स्तत्तद्गर्गवस्तत्तद्गर्गमन्तत्तद्गर्गपुष्यं दद्यात् ॥
 धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
 सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
 मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
 शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
 गुडलवम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडलवम् ।
 अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
 सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
 मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
 रक्तचन्दनश्चित्तचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
 भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कसूरीम् ।
 राहवे पद्मपाठम् कसुम्यञ्च
 पूजयेत् ॥ * ॥ अग्नि

ऐषता

यथा ।

८

सोमस्य उमा कलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः ।
 बुधस्य नारायणविष्णु । बृहस्पतः ब्रह्मा
 इन्द्रश्च । शुक्रस्य शुक्रः शुची । शनैश्चरस्य वसः
 प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
 चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
 ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । एवं
 सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा-
 दिना । वलौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
 घृतपायसम् । मङ्गलाय पक्ववच्चूनात्मकधाव-
 कम् । बुधाय चीरान्नम् । गुरवे दध्नीदनम् ।
 शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय कशेरुम् ।
 राहवे कृष्णमांसम् । केतुभ्यः अजाचीर-
 साधिताजकण्ठरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
 चित्रौदनम् तत्तद्दद्यात्ताम्रं भस्मान्तरं
 दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं अययेत् । तत्र साम-
 गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
 यान् कुशानास्तीर्थं तदुपरि प्रक्षालितवारुण-
 सुदूखलं वैष्णवश्च सूर्यं वारुणचर्मसंस्थजल-
 प्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीहौन् यवान् वा अग्रक्षौ
 प्रालिततण्डुलान् सूर्यं निधाय ॐ सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले
 स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
 निर्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तृतीया ।
 ततो दक्षिणहस्तस्तुपरि कृत्वा सुषेनावहृत्य
 सूर्यं प्रस्तौटयेत् । इत्यमेव वारज्यम् । तत-
 श्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तरायं पवित्रं
 निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
 तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति
 तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिर-
 पलाशोडुम्बरायामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
 उभयथा सार्द्धाङ्गुलप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
 मेक्ष्य दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत्
 यथा अन्तरोष्णया सम्यक् पाकी भवति मण्ड-
 गालनं दाहश्च न भवति । सम्यक्पाके भूते
 चरुमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नित
 कृत्वा चरुमूवतार्थं अग्नेरन्तरतः कुशोपरि
 स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
 भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्म्म कृत्वा
 अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्वमाख्यं
 पश्चाच्चरुं निधाय उदकाङ्गलिसेकं कृत्वा
 विरूपाक्षजपान्तां कुशखिकां समापयेत् ॥ * ॥
 यजुर्वेदिनान्तु आख्यस्थाल्यामाख्यनिर्वपणा-
 नन्तरं सूर्यं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
 दूखलं विन्यस्य ब्रीह्यादन्यतमं तत्र निधाय
 ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं
 गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति
 उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजत्वेन प्रोक्षयेत् । एवं
 सोमाय त्वा इत्यादि । ततः ॐ अग्नये स्विष्टि-
 स्तवे त्वा इत्यादिना यष्टं प्रोक्षयानि
 कृत्वा द्विस्तृतीया कुश्यात ततः पूर्वमेव

यागः

तमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भामयित्वा तमग्निं
वेदायै क्षिपेत् । तत आधाराव्यभागान्
न कुर्व्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनां प्रोक्षणी-
त्रस्यापनानन्तरं पवित्रान्तिर्हति ॐ सूर्याय
क्षुष्टं निर्वपामीति प्रीत्याद्यन्तमसृष्टिं
नय्य ॐ सूर्याय ला क्षुष्टं प्रोक्षामीति
तेनाकलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा
दि । ततः स्विष्टिदधैकिष्टिदधिकं तूष्णीं
ः कृत्वा पवित्रान्तिर्हति कृत्वा पूर्व्यग्रीवोर्ह-
नक्षत्राजिने उद्वृत्तं निधाय तत्र स्पर्श-
शब्दाद्यन्तमं प्रक्षिप्य सुषलेनावह्य स्पर्शेण
प्रीत्या प्रस्फोष्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं
स्यात्वा प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्या
श्रमगे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं
ति । ततः शान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरद-
ासीति नाम कृत्वा ।

पेङ्गुभूक्षुकेशाचः पीनाङ्गजठरोऽरुणः ।
स्यः साक्षरुजोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः ॥

दिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामन्नमे
गच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ
वाच्य प्राद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पौष्टिक-
णि तु वलदनामाभिः । अहहोमे अग्नी-
गोभिलः ।

इत्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
तेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्विष्णुः स्तुतः ॥
यतौ शिखी नाम शुक्रो भवति छाटकः ।
सरे महातेजा राहौ चैव हुताशनः ।

लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विनिर्णयः ॥
खरुहोक्तविधिनानेन चरणा सूर्यादि-
यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः ।

अ आहव्येनेतिमन्त्रस्य हिरण्यसूपाङ्गिरा
सृष्टुप् इन्द्रः सविता देवता आदित्यस्य
होमकर्मणि विनियोगः । ॐ आहव्येन

वर्षमानो निवेशयन्नतं मर्त्यं हिर-
न सविता रथेना देवो, याति सुवनानि
। स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः ।

तेतरेः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्वेति-
श वरुण ऋषिरिन्देवता सोमस्य पूजा-
तर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्वेवा अस-

द्ववत् महते क्षत्राय महते व्येशाय ।
मुख्य पुत्रमसृष्टे पुत्रमसृष्टे विशे स्वाहा ।

सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निमूर्ध्वेति-
य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री चन्द्रोऽग्नि-
मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-

॥ ॐ अग्निमूर्ध्वी दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
यां रेतांश्च जिह्वति स्वाहा । इदं

य ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुध्यस्तेतिमन्त्रस्य पर-
द्विस्तुष्टुप् चन्द्रोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-
तर्मणि विनियोगः । ॐ उदुध्यस्वामे
राहि त्वमिष्टापूर्तं संहजेयामयचाक्षिन्
अधुनरक्षिन् विन्देवा यजमानश्च

यागः

बीदन स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ बृहस्पतेः बृह-
स्पते अतीतिमन्त्रस्य एतमद ऋषिस्तुष्टुप् चन्द्रो
ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-
योगः । ॐ बृहस्पते अतियदर्थोऽर्हाद्युमहिभाति
क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयस्तरस ऋतु प्रजात तद-

स्मासु त्रिविधं वैहि चित्रं स्वाहा । इदं बृह-
स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य
प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती चन्द्रोऽग्निसरस्वतीन्ना

देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः ।
ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवत् क्षत्रं
प्रयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं

विपानं शुक्रमन्त्र इन्द्रस्येन्द्रियमिदं प्रयोऽन्तं
मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य
शनी देवीतिमन्त्रस्य दध्यज्ञायर्वण ऋषिर्गायत्री

चन्द्र आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-
कर्मणि विनियोगः । ॐ शनी देवीरभीष्टवे
आपो भवन्तु पीतये संयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।

इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-
दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री चन्द्रो दूर्वे-
हका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-

योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः
परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतं न
च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं

क्षत्रमितिमन्त्रस्य मधुचन्द्र ऋषिरनिर्ऋत्यर्त्ती-
चन्द्रोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि
विनियोगः । ॐ केतुं क्षत्रम केतवे पेयो मर्या

अपेयसि । समुद्रङ्गिरजायवा स्वाहा । इदं
केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुघृताक्तां घृताक्तां

क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणं साम्रामर्कसमिध-
माहाय ॐ आहव्येन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-
द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अष्टाया ।

शक्या अहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अष्टोत्तर-
सहस्रं क्षुह्र्यात् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-
वल्क्यः ।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्रयामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होमी यद्वादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।
अतिपीडाकरो यस्तु तन्नु वनेन पूजयेत् ॥
ततो होमानन्तरं उदीच्यां कर्म कुर्व्यात् । ततो

गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्व्या-
जामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-
सामर्थ्ये तत्तद्व्याधि पाणिना प्रतिग्राहयेत् ।

ततो मत्स्यपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् ।
धेनुः शङ्खस्थानङ्गान् चैव वासी हयस्तथा ।
ह्यणा गौरायसं क्वाण एता वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥
तत्र ।
कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रौहिणी ।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति पठित्वा ॐ अदीत्यादि क्षतैतत्सुख्यग्रह-
यज्ञकर्मण्य प्रविष्टार्थं दक्षिणां कपिलां धेनु

याज्ञिकः

रुद्रदेवताकां अमुकभोज्याय अमुकदेवशर्मणे
ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रददे । अन्नाद्यं
क्षेत् ददानीति नूयात् । कपिलाभावे गोमात्र-
वा । तदभावे काञ्चनम् । तदभावे रजतार्कं
वा दद्यात् । काञ्चनादिकस्तु श्रद्धादि दक्षिणा-
भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यत्वं शङ्खपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृती नित्यमनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य पूर्वांस्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे शङ्ख

दद्यात् ॥ २ ॥
ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टन्तैरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावकोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काञ्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ प्रीतवस्त्वयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् ।
वरप्रदानात्तद्विद्योरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्वयुगं दद्यात् तद-

भावेऽन्ववर्गवासीयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥
ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादग्नवसम्भवः ।
चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै शतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी मर्त्या धेनुः केशवसम्भवाः
सर्वपापहरा नित्यमनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य शनैश्चरयज्ञे क्षणां धेनुं अन्ववर्गं वा

दद्यात् ॥ ७ ॥
ॐ यस्मादायुधकर्मणि त्वदधीनानि सर्वदेवाः ।
काङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय व्यव-
स्थितः ।
यानं विभावसांनिध्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्युच्चार्य केतुयज्ञे क्षामं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं

शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्व्यात् ।
ततः क्षताञ्जलिः ।
ॐ गच्छध्वममराः सर्वे गृह्णीत्यार्चां स्वमा-

लयम् ।
सन्नुष्टा वरमस्माकं दत्तेदानीं सुपूजिताः ॥
इति विष्णुयस्मांत्तरीयं पठित्वा गृहान् विस-

र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातया गृहाणाञ्च विस-
र्जनमिति वशिष्टवचनात् ॥ इति रघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचितग्रहयामप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु डु च अ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० उभ०-द्विक०-सट् ।) याचनमात्मने

दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । डु, याचि
विमम् । ऋ, अययाचत् । अ, याचति याचते
वृषं विप्रः । अह्वयार्थं प्रेरणेऽपि याचति वित्तं

गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
याचकः, जि, (याचत इति । याच् + युच् ।)
याचनाकर्ता तत्पण्याय । वनीयश्च २

याचनश्च २ मागश्च ४ अया ५ इत्यमरः

३ १।१६॥ वनीपक ६ भिक्षुक ७ भिक्षा
कर ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्व
यथा,

“लघादपि लघुस्तलस्तत्वादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।
“कुजस्य कौटघातस्य वाताभिष्कासितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम् ॥
अगत्यतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वा मनतां गतः ।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न जाय-
वम् ॥”

इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥
याचनं, [त] त्रि, (याचतीति । याच् + श्रुट् ।)
याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः खरो हीनो गात्रखेदो महद्भयम् ।
भरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”
इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, स्त्री, (याच् + भावे ल्युट् ।) याच्ना ।
(यथा, नैषधे । ५ । ११२ ।
“भीमजादयाचनवाचने
ययमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, त्रि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१४६ ॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।
“आचारहीनः स्त्रीवच्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे शिच् + शुच् ।
टाप् ।) याच्ना । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।
“नयस्य मां सावु कुर्वन् याचनाम् ॥”)

याचमानः, त्रि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनशीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचांजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥”
इति वररुचिः ॥

अपि च ।
“दिवेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाक्षवान् लोकान् येभ्यो नावर्तते
पुनः ॥

षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्वि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”
इति बह्विपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥

याचितं, स्त्री, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।
तत्पर्यायः । न्यतम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्व्यासं स्तनन्दते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

“हे । याचनवृत्तिर्भरणमिव दुःखजनकत्वात्
न्यतम् । अयाचितं अन्यतमिव अन्यतम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । २८ । ६७ ।
“पिता ते याचित पूर्वं मया ते सततं
२७७ ॥”

याचितक स्त्री (याचितेन निर्दृष्टम् याचित +
‘अपमित्ययाचिनाभ्या ककनो १ ४।२१
इति कन्) याच्नाप्राप्तम् । इत्यमरः । २.६.४॥
“याच्यया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्यया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गच्छति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ण्ये कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याच्ना, स्त्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतञिच्छप्रच्छरचो नट् ।” ३।३।६० । इति
नट् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्चना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लाससा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
“आयान् गुणैरवरजोऽध्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
ज्यां वामनेन जगहे त्रिपदच्छलेन
याचनान्दते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)
तद्देहिकपर्यायः । ईमहे १ वामि २ मन्महे ३
दहि ४ शग्नि ५ पूडि ६ मिमिदृष्टि ७ भिमिहि
= रिरिदृष्टि ८ रिरिहि १० पीपरन् ११
यन्तारः १२ यन्त्रि १३ इत्युच्यते १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याच्नाकर्मणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६५७ ।
“याजोपवाचौ ब्रह्मर्षौ शास्त्र्यन्तौ परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतच्चापि काश्यपौ ॥”)
याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + कृल् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञी गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अग्नीषादा धनेर्वाय्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

“यजमानेन धनेर्वाय्याः धनानि दत्त्वा इहसत्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अग्नीषप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अग्निं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अग्नीषाः इन्मी चि ध ड द्युतौ चिः
नान्नीति रः मनीषादित्वाज्ञोपः । आदिना
ब्रह्मोद्गाहोऽज्यं वासनाच्छं विप्रभृतयः यो-
द्धश गच्छन्ते । वाय्या इति इहयासोरिति ध्यञ्
टञ्जुवेत्यादौ व ज इति आनुवन्निर्देशान्
अन्यवधातोर्न कप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
क्विप् । यजन्ति याचकाः गजः ।” इति
भरतः ॥ * ॥ बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अज्ञाज्ञास्तु षट् प्रोक्ता ऋविमिस्तत्त्वदर्शभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
यनादिवाच य पूर्वी वादिवाचैव पथि
ग्राम

नोपासीत द्विज सन्ध्या स षष्ठेऽब्राह्मण
स्त्रुग
इत्याहुकतस्त्रि सन्ध्यापासनम्
अपि च ।

“श्रुतसन्निहितवाजी ग्रामयाजीति कीर्तितः
श्रुतपाकोपजीवी यः स्तूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्त्रुतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे २७ अध्यायः ।
याजनं, स्त्री, (याज्यते इति । यज् + शिच् + ल्युट् ।)
यागक्रियाकारणा । याग करण इति भाषा ।
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिवपियजिराजीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारीणादिश्रुतिः ॥ यागकर्त्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इहमिति । यजुष् + अण् ।)
यजुर्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + क्त ।)
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । २ । २०५ ।
इति यञ् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मरात्रिः २ योगेशः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ।
(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सत्यान् शुक्लयजुर्वेदं
प्राप्तवान् । तच्चाहौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेद
वेद्यासो मन्त्रमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु
कृपापरः चतुर्धा अस्य ऋग्वजुःसामाथर्ववा-
चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिमुनयः
क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र ग्राम-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि
हेतुना क्रद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अर्धीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-
वलेन अर्धीतयजुर्विद्यां ऋत्विमतीं विधायोह-
वाम । वान्तानि यजूंषि गृहीतेति गुरुत्वा
अन्ये शिष्यास्तितरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् ।
तान्येव यजूंषि कुडिमालिन्यात् कृत्वा
जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ
वल्क्यः शूयंमाराध्य शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्
तानि च जावालगाथेयकाणामाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते
द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।
“तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनेविभुः ।
सत्यावृत्तिकान् सोङ्गारांश्चातुर्होत्रविवचया ॥
पुत्तानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकाण्डिनां
ते तु धर्मापदेशार सप्तमेभ्य समादिशन् ॥

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्युगेष्वथ यत्ना द्वापरार्धौ महर्षिभिः ॥
स्त्रीयायुवः स्त्रीयधत्ताधर्मिणान् वीक्ष्य कालतः ।
वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्तान् हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥
अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
ब्रह्मेशादीर्लोकपालैर्वाचिषो धर्मगुणधरे ॥
पराशरात् सत्यवत्यामं प्रांशुकजया विभुः ।
अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
सत्यध्वंयजुःसाम्नां राशीलुहृत्य वर्गशः ।
सतस्रः संहिताञ्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैलोक्ये ददौ विभुः ॥
त्रेलाय संहितामाद्यां बह्वृचास्यासुवाच ह ।
त्रैश्वर्यायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
गान्धा जैमिनये प्राह तथा कृन्दोगसंहिताम् ।
प्रथमाङ्गिरसी नाम सप्रिष्याथ सुमन्तवे ॥
वैश्वर्यायनप्रिष्या वै चरकाख्यं चोभयम् ।
चेदब्रह्महत्यां च कर्मणं खगुरीत्रतम् ॥
अथवल्काश्च तच्छिष्य आह्वयो भगवन्

कथितम् ।

रितेनाख्यसाराणां चरिष्येह सुदुस्तरम् ॥
युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।
प्रावमन्ता प्रिष्येण मदधीतं त्वजाम्बिति ॥
वरातसुतः सोऽपि च्छेदित्वा यक्षुषां गणम् ।
गो गतोऽथ सुनयो दृष्टुस्तान् यजुर्गणान् ॥
तूष्णि तित्तिरा भूत्वा तन्नोनुपतयाददुः ।
क्षीरीया इति यजुःप्राखा आसन् सुप्रेक्षाः ॥
अथवल्कास्तो ब्रह्मन्मन्त्राधि गवेषयन् ।
रेरविद्यमानानि रूपतस्त्यैर्कमीश्वरम् ॥
वं स्तुतः स भगवान् वाल्मीकिपधरो रविः ।
अथयातयामास सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
भिरकरोच्छाखा दश पञ्च श्रुतैर्विभुः ।
हुर्वाजसन्धस्ताः काण्वमाध्वन्दिनादयः ॥
मेव महर्षिर्मथितास्त एव सामश्वरः प्रमृ-
मः अविभिवन्ताः अमेतरधर्मज्ञानार्थमादिष्ट

चारयवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्वमाध्वनं
प्राक्कं प्रणीय तैभ्यः आवितवान् । यदुक्तं
वल्कासंहितायां यत्नारम्भे ।
गीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
अमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रेषतः ।
गतास्त्यः स योगीन्द्रः क्षयं ध्यात्वाब्रवीन्-
सुनीन् ॥
उपनिषत्विशेषः । यथा, सुत्तिकोपनिषदि ।
पाणतापनं कथं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥
१. स्त्री, यज्ञसेनस्य स्त्रीप्रथम् ॥ (यज्ञ-
-अण्. डीप्.) सा च प्रौढी । इति हेम-
। ३. ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४.
। ६ ।
। सेनीं पुरस्कृत्य यक्षेवाथ प्रवव्रजुः ॥
विवरणं प्रौढीशब्दे दृष्टव्यम् ॥
, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय क्षितो वा ।
ठक्.) एर्मर्ह । यज्ञ यज्ञविद्यामधीते
। यज्ञ + ठक् वाचकः । यज्ञकर्त्ता

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
१० । २३ ।
“इष्टुह देवता यज्ञैः स्वर्गोक्तं याति याज्ञिकः ॥”
रक्तखदिरः । पलाशः । अन्धत्यः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
याज्ञिकं, स्त्री, (याज्ञिकानां धर्मं आम्नायो वा ।
याज्ञिक + “कृन्दोगीकृषिकयाज्ञिकवृत्तचनटा-
वृत्तः ।” ४ । ३ । १२६ । इति जगः ।) यज्ञः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
याज्यं, स्त्री, (इज्यत इति । यज् + यत् । “यज-
याचरचप्रवचचैश्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
निषेधः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि॥ (यथा, मनौ । ८ । ११७ ।
“अन्नादेर्भूगृहा माष्टिं पत्नौ भार्येपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
यातु ॥”
शिष्यः । प्रावनाहः । यथा, देवीभागवते । १ ।
१८ । ६ ।
“याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + यत् + टाप् ।)
कृक् । इति सुगबोधयाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । २६ । १४२ ।
“योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”
यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
शीर्लिङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
विध्यादर्थक आशीर्वादाद्यर्थकश्च । इति व्याक-
रणम् ॥ सुगबोधमते विध्यादर्थे अख्य स्त्रीसंज्ञा ।
आशीरर्थे ङीसंज्ञा ॥
यातं, स्त्री, (या + क्तः ।) निषादिनां पादकर्म ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
मिति पाठः । यथा,—
“अपठन्तुः शुश्रूषायां यातमङ्गुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”
यातः त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, मनुः । ४ । १७८ ।
“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायान् वतां माम् तेन गच्छन् न
रिष्यते ॥”
यातना, स्त्री, (यत् + लिच् + “आसयज्यो युच् ॥”
३ । ३ । ७७ । इति युच्. टाप्.) गाढवेदना ।
तत्पर्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथया ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
“छिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
निषांसुरकरोन्नानायातना ऋणहेतवे ॥”
नरकरुणा । इति केचिदिति भरतः ॥
यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकाणो
वीक्ष्यं वा यज्य ।) जीर्णम् । (यथा, भट्टि-
काके । ५ । ६६ ।
“त रावण
विजितवान् स राम यदि किञ्चित् ॥”

परिस्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४५ ॥ उज्जि-
तम् । इति मेदिनी । मे, इ२ ॥ (प्राप्तश्रेया-
वस्थम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
“यातयामं गतरसं पूतिपर्युपितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । ३१ ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवहरा
अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
“यातयामः गतरसः ॥” इति सायणः ॥)
याता, [कृ] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमेवावेति । यत् +
“लृच् ॥” उणा० २ । ६८ । इति लृच्.)
प्रतिभाटपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ वा
इति भाषा । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
“स्वामी निश्चितेऽप्युद्यति मनो जिघ्रः सपत्नी-
जनः
अश्रुजितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
वा + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, बृहत्
संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥
“उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
“यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दृष्टातिवर्तनान्याहुः श्रेष्ठे दृष्टो विधीयते ॥”
“यातुः सारण्यादेः ।” इति कुल्लूकः ॥ इत्यादि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
“अहेयांतां कमपश्य इन्द्र ॥”
“यातारं हन्तारम् ।” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
यातायातं, स्त्री, गमनागमनम् । यथा,—
“एष्टे आस्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावायकच्छूयनान्
निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः आसरानिजाः
पान्नु वः ।
यत्संस्कारकलातुवर्तनवशाङ्गैरानिभेनाम्भसां
यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्रा-
म्यति ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
वातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राश्रयेनास्यस्येति ।
यात + लृच्.) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
यातु, स्त्री, (सर्वेषामस्मिन् यातीति । या + “कमि-
मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
“यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥
(पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
“न यातव इन्द्र जूजुवर्णो न ॥”
“यातवो राक्षसाः ॥” इति तद्वाच्यं सायणः ॥)
यातुः, पुं, (सर्वास्मिन् याति गच्छतीति । या + “कमि-
मनिजनिगाभायाद्विभ्यश्च ॥” उणा० १ । ७३ ।
इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
कौमुदासुयादित्तिः ॥ वायुः । इति संचिप-
सारोणादित्तिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
ऋग्वेदे ८ । ४६ । २०
“मा नो रक्ष
माधातुर्गु
म ॥”

“यौतुयातना पीडा ।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहसा न ह्येन कृतं प्रापान्व-
रुषस्य दृष्टः ।”

“यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥

यातु, चि, यातीति । या + “कमिमनोति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥ क्रियापदं चेतु गच्छतु ॥

यातुमः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तुं के च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) शुभ-
गुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षां वि दधाति पुष्पा-
तीति । धा + बहुलमन्त्रापीति युच् । खजाति-
पौषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
२ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।

“दक्षिणदिष्टां कृतमार्त्तजाने-
स्तद्व्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पतु ॥”)

यातकः, पुं, (यातेवेति । याट् + स्वार्थे कन् ।)
पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

यात्रं, चि, यतितव्यम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाशुभसिन्धुः ॥”
उणा० ४ । १६७ । इति चन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा १
अभिनिर्घाणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ६ । १५ ।

“यात्रामार्त्तं लहरहर्देवादुपनमत्युत् ॥”
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।

“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
अवधारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।

“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहव्यवहारः ।” इति तत्र नील-

कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ * ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा

कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्थम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्थम् ।

पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्थम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्थम् । पूर्वस्यां

दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाञ्चित्ते बुधवारे च न गन्त-

व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारः । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारः न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया

चतुर्थी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्तमनक्षत्राणि ।

अश्विनी अश्लेषा रेवती मृगशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या ज्येष्ठा व्योम्ना । मध्यमनक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वाषाढा चित्रा स्वाती श्रवणा
अवका धनिष्ठा ।

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रशूलकथनम् । स्वाद्यां ज्येष्ठायाश्च

पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विनाश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च

पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां ज्येष्ठायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रातुक्तकरणानि ।

गरं वणिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलयाणि । सिंहवृषकुम्भ-

कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां

एकादश्याश्चामिकीये । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थ्याश्च नैर्ऋतकीये ।

षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकीये । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-

दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकीये ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।

पापयोगत्रयस्यार्त्तमासदग्धादिषु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-

भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या । द्विरागमनदिनं
नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-

विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याशमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।

रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्

अवका भरणी चित्रा एतद्वतिरित्तानि ।
योगाः । व्यतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-

भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीज्येष्ठापुष्यमृगशिरःपूर्व-

फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदतुराधाधनिष्ठा-
अवकाः । वाराः शुभशुक्राणाम् । तत्र खमं

शोभनम् । तत्र शोभनक्षत्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्बलप्रयुक्ता वृषमजतुरगा दक्षिणावर्त्तवङ्कि-

दैवस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।

सद्योमांसं हतं वा दधि मधु रजतं काचनं
शुक्लघान्तं

दृष्ट्वा शुक्ला पठित्वा कृतमिष्टं लभते मागवो
मनुकामः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—

“सम्मुखे रजकं पश्चात् चुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्ययोगोऽशुभः ॥

अजो लुण्ठति गौः कासीं चतुर्त्तं वा कुरुते वरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या स्त्रीवं पश्यति वायतः ॥”

इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—

“मृगाहिकपिमाज्जिरान्वातः शुकप्रचिह्नः ।
नकुलो मृषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभा ॥

शुभो रघुपद्ममेरीवसुन्दरा
अ यात्रायां वामके यमा ॥

धेनुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—

“कार्पासौवधनेनैव पङ्काङ्गारसुजङ्गमाः ।
सुक्तकेयो रक्तमालां नम्राद्यशुभलक्षणम् ॥” * ॥

यात्राकाले छिकायाः फलं यथा,—
“छिकाया लक्षणं वल्ले लभेत् पूर्वे महाफलम्

आग्नेये शोकसन्तापी दक्षिणे हानिमाप्नुयात्
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापी मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।

अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिकाफलाफलम् ॥”

अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“सप्तिकादौ तु पूर्वमेव सप्त नक्षत्राणि वै ब्रजेत् ।

मघादौ दक्षिणे मृगशिराधनिष्ठा पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।

अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदनङ्गताः ।
मृगाश्विचित्रापुष्याश्च मूलज्येष्ठा शुभौ सदा ॥”

यात्रादौ लम्बादिषु मृगशिरानिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिकादिषु कर्मसु ।

शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयकौ ।

भौममन्दशशाङ्काका बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थकौ ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सङ्घिबदाहृतौ ।

मन्दार्केन्द्रकुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रजावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः ।

अर्काकिंचन्ना दशमे एकादशेऽश्विना मघाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव मार्गवः सुखदो भवेत् ॥”

इति मारुते ६० । ६१ अध्यायौ ॥ * ॥
अथ राजयात्रा ।

“इदानीं सर्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद ! ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीचिताम् ॥

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्णिप्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

योधान्मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतश्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥

अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पार्ष्णिप्राहाधिकं सेव्यं मूलं निःक्षिप्य वा ब्रजेत् ।

चेन्न वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिपः ।
चेन्नी नश्यति नैदावं हन्ति पुष्टिश्च शारदी ॥

एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
शुचोऽन्वा धामने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥

दिवान्तरीक्षचित्तिजेतुपातैः पीडितं परम् ।
सद्व्ययोडासंतप्तं पीडितश्च तथा अहैः ॥

ज्वलन्तीव तथैवोक्ता दिशं यस्थ प्रपश्यते ।
भूकम्पोक्ता दिशं यान्ति याश्च केतुः प्रपश्यते ॥

निघातश्च पतेद्यत्र तं यायादमुधाधिपः ।
सबलवसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥

सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ।
यूकमाक्षीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम्बम् ॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथा मङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रवृत्तिश्चैव निरापश्च तथा चयेत् ॥

विदि सैनां तथा भिन्ना ।

यात्रा

कानामशुक्लाणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च
प्राप्त्यपि पश्यन्ति बलन्तभियोजयत ॥
[हवलसम्यग्वाहुरक्तवजस्तथा,
[हवलो राजा परानभिसुखो ब्रजेत् ॥
स्फुरन्त्ये धन्ये तथा दुःस्वप्नाशने ।
ते सङ्कुले धन्ये जाते प्रचुपूरं ब्रजेत् ॥
वृषट्सु शुद्धेव प्रवेष्टुमुक्तेषु च ।
तस्मिन् भुमे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
[देवसम्यग्वाहुरक्तवजस्तथा,
[तलोपपन्नान् यात्रां यायान्नराधिपः ॥
[तस्य निशि ध्यातुः स च तस्य दिवा वशी ।
देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
तनागवहुलां सेनां प्राट्वि योजयेत् ।
ने शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
वृषट्सु सेनां तथा श्रीशे नराधिपः ।
वृषलोपेतां वसन्ते वा शरद्वध ॥
पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
गोव्यो भवेत्तेन शत्रुविषयमाश्रितः ॥
वृषावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
तस्मिन् तथा यायाद्बहुनामो नराधिपः ॥
वृषट्सु यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
यन्तो वहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
वृषट्सु राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
स्थोऽपि योव्योऽरिस्तदा प्राट्वि भूसजा ॥
गतयुते देशे स्थितं श्रीशेऽभियोजयेत् ।
वन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ सृता ॥
विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
प्रायात् परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥

इति मातृ २१४ अध्यायः ॥ * ॥

ज्ञात्वा मातृद्वयानि यथा,—
[पर्यं खट्वान्तं तातुक्ता च शुभस्थी ।
[सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोऽसुखः ॥
मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
मनसा सर्वं विजयं वैरिणश्चयम् ॥
ज्ञात्वा च पुरतः शुश्राव सङ्घसा हनिः ।
[व्यं शङ्करं वराहदुन्दुभिवादनम् ॥
शवाङ्गीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
तस्य कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
यात्रां भगवान् श्रुत्वा तैर्विवर्णं शुभम् ।
पुरतो विप्रवन्दितैश्च भिक्षुकान् ॥
दीपं विभन्तीं प्रतिपुत्रवतीं सतीम् ।
दर्शं स्मेरास्तां नानाभूषणभूषिताम् ॥
शवां पूर्णकुम्भं चासङ्घं नकुलन्तथा ।
ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
[रं गजं सिंहं तुरगं मङ्गलं द्विपम् ।
राजहंसश्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
खड्गश्चैव शङ्खश्चैव कोरकम् ।
व वज्राकाश्च पावकं चटम् ॥
मनीं सुखं सुखसमां शुभाम्

यात्रा

मातृद्वयं रजतं सुक्ता मङ्गीन्द्रश्च प्रबालकम्
दधि लालं शुक्लवायं शुक्लपुष्पं च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लश्च पताकाश्च दण्डश्च श्वेतचामरम्
धेनुं वत्सप्रयुक्ताश्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धश्च रोचनामाप्यमस्तं पायसं तथा ।
शालग्रामं पञ्चफलं स्वस्तिकं शंकरां मधु ॥
माञ्जरीश्च वृषेन्द्रश्च मेघपद्मं तम्रपिकम् ।
मेघाच्छत्रं च रवेरुदयं चन्द्रमङ्गलम् ॥
कस्तूरीं कञ्चलं तोयं हरिद्रां तीर्थन्तिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्वयं दूर्वां विप्रबालश्च बालिकाम् ॥
[रुद्रं वेष्ट्याश्च भस्मं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषश्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्तु रम्यं गोशालं गोरतिं शुभम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं मञ्जोत्पलम् ॥
तान्नं स्फटिकं रत्नं च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धश्च ह्रीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोरात्राणं प्राप विप्राधिपं शुभम् ।
इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
“राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
[सार्द्धं सैन्यसमूहेश्च वाद्यभास्करसंस्थितैः ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्तमानं वर्तमानं ।
ययौ तथापि समरं न जगाम सहं पुनः ॥
सुक्तनेशीं क्षिप्रनासां रुदन्तीं दिगम्बरीम् ।
[कृष्णवस्त्रपरीधानामपरं विधवामपि ॥
सुखदुष्टां योनिदुष्टां याधियुक्ताश्च कुङ्कुमीम् ।
पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचैलमपि रुक्षाङ्गं नयं काषायवाचिनम् ॥
वत्सविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
क्षितां दम्भशवं भस्म निर्व्याणाङ्गारमेव च ॥
सर्पसतनरं सर्पं गोधाश्च शृङ्गकं विषम् ।
आहपाकश्च पिण्डश्च मोदकश्च तिलांस्तथा ॥
देवलं वृषवाहश्च शूद्राहासमोचिनम् ।
शूद्रासपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाश्चैव शूद्रदाहनाकारिणम् ।
शूद्रकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं खड्गमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृङ्गाणां कुर्वन्तं भेरवं रवन् ॥
कपर्दकश्च चौरश्च क्षिप्रकेशं नखं मणम् ।
कलहश्च विलापश्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं श्लोककारिणम् ।
मिथ्यावाचिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चलीहनमोचिनम् ।
देवतायुगविप्राणां वसुवितापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पिलमालविरक्तश्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् ॥
सव्यग्रश्च खट्वग्रश्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मिषदह मिषग्रश्च चत वि म् ॥
विन्दकं साङ्गघातकम्

यात्रा

अनोपवासहीनश्च दीक्षाहीन नपुंसकम् ॥
मलिनवाधिराजश्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
पुङ्गवश्च क्षिप्रजिह्वश्च सुरामत्त सुरा तथा ॥
क्षिप्रं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा ॥
मूत्रं पुरीषं क्षुद्राणं कन्धिनं वृकपालिनम् ॥
भक्तभावात् रक्तवृष्टिं वाद्यश्च वृषवातकम् ॥
वृद्धश्च शूकरं ग्रधं श्वेनं कङ्कश्च भल्लकम् ॥
पाशश्च शुष्ककाष्ठश्च वायसं गन्धकं तथा ॥
अयदानिन्नाक्षयश्च तन्मन्त्रोपजीविनम् ।
वैद्यश्च रक्तपुष्पश्चैवौषधसुषमेव च ॥
कुवार्ता नृतवार्ताश्च विप्रशापश्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवार्तं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्तमानं ॥
मन्त्रं कुतूषितं प्राणाः क्षुभिताश्च निरन्तरम्
वामाङ्गसन्दर्शनं देहजात्रं रात्रौ बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
श्रीकृष्णस्य मधुरायात्रा यथा,—
“राधिकायाश्च सुभायां सुभासु गोपिकासु च
पुष्पचन्दनतले च वायुना सुरभीकृतं ॥
हृत्तीयग्रहरेतीति निशायाश्च शुभस्थी ।
शुभश्चन्द्रयोगे चास्तयोगसमन्वितं ॥
सौम्यस्वामियुते जने सौम्यग्रहविकीर्णने ।
पापपक्षसमासक्तदृष्टिदोषादिविच्यते ॥
यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
बन्धुनाश्चासन्नामास ससुखाश्च हरिः स्वयम् ॥
वादां निषेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
स्वतन्त्रो विश्वकर्ता च पाता भर्ता स्वतन्त्रयत्नः
प्रचाल्य पादयुगलं धृत्वा श्रौते च वाससी ।
उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
फलपत्रवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वङ्गं दिप्रं स्वदक्षिणे ।
प्रतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
दूर्वाकाण्डश्च सुखिगन्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम्
गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ मस्तकीपरि ॥
हृतं ददर्श माञ्जरीं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
गुरुवर्गं ब्राह्मणश्च वन्दयामास भक्तितः ।
शृङ्गध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
विप्राशीर्षचनं रम्यं शुश्राव परमादरम् ।
ध्यात्वा मङ्गलरूपश्च सर्वत्र मङ्गलप्रदम् ॥
चिच्छेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
विष्टव नासिकावामभागं मध्यमया विभुः ॥
विष्टव्यं वायुमिष्टं नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्मुखं वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णवत्सखण्डे ३१ अध्यायः
अथ यात्रावृत्तिः । तत्र समयः ।
“यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सङ्गजस्तथा ।
प्रोक्तं यात्राधिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः
सङ्गजः खेच्छया राज्ञा तस्य निर्णय उच्यते ॥
यात्राजिघृक्षमथा शनैश्चरुषोऽशनसां रथैः
भानौ कुलीरवृष्टिश्चकोभिर्दीर्घा
शृङ्गस्तु देवसमतेऽध्वनि पृथतोऽर्थः ॥

यात्रा

मैत्रं नृगशिरो सुखा यात्रायासुतमाः स्तुताः ॥
 भस्वी कृत्तिकाश्च वा विशाखा चोत्तरात्रयम् ॥
 मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥
 पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
 यमे जलेषु पवने महेषे ।
 व्याघ्रं नरस्य प्रतिपत्तक्रमेण
 युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 स्यात् संसृजे यानमसुचयाय
 पञ्चाङ्गवेत् सर्वसुभाय पुंसाम् ॥
 सूर्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
 अश्वतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥
 पूर्वमेतद् दक्षिणे यानपादं
 रोहिण्ये तच्चाप्येमांश्चाष्ट शूलम् ।
 कामं यायात् साम्यरात्रेषु कार्ये-
 ल्वन्यदापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्शूलम् ।
 “वहाहमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
 चतुर्दशी कुङ्कुल्याद्या यात्रायामशुभप्रदाः ॥
 प्रायो जगुः सहजश्चन्द्रशाय संस्थाः
 पापाः शुभाः सविलजं परिसृत्य खस्यम् ।
 सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
 स्थकारिचंश्चममरारिगुरुं जिगीषाः ॥

नाकालवर्षविद्युत्कृन्तिविज्रं कथञ्चिदपि यानम् ।
 आसप्राज्ञात् दिवातन्त्रीचभौमेक्षथोत्पातैः ॥”
 तत्र क्रमः ।

“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनीम् ।
 नीराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
 गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रि यात्राक्रमो मतः ॥”
 तत्र नीराजनाविधिः ।

“वर्षान्तेभ्युदितं शुक्ले चन्द्रे पूर्वे शुभचये ।
 अश्वनीराजनं कुर्यात् यद्योक्तदिवसतमैः ॥
 उदीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
 गजनीराजनं कुर्यात् मङ्गीपालो जिगीषिवान् ॥
 वृश्चिकस्य रवौ कुर्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
 नौकानीराजनं कुर्यात् दक्षिणाग्रां प्रतिष्ठति ॥
 अन्येषाञ्चैव यानाणां विजयादशमीतिथिम् ।
 ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां प्रक्रीत्यने नीराजनम् ॥
 हजस्य नवदहस्य तथा सिंहासनस्य च ।
 गृहस्य नगरस्यापि महाविधुवचक्रमे ॥
 आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
 खजन्मदिनसे राजा कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 अभिवेकदिनं प्रोक्तमेवां जन्मदिनं मया ॥”

तद्वया, —
 “अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
 गजानां देवता शक्रः पत्नीनां कालिका मता ॥
 नौकानां वरुणो देवो यानानां जयन्तकः ।
 अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
 ध्वजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
 तान् पूजयित्वा विधिवदेतानीराजयेन्नुपः ॥
 द्वादशमहिषे पुष्टेष्वाभरचण्डास्त्रनादिभूषाटैः ।
 क्षाण्डैर्महिषादगुणैः पुरुषैस्तद्विगुणैश्चावदीपि-
 काभिः ॥

यात्रा

भयं वा सहस्रांशुदिने नीराजयेद्राज्ञा ।
 द्वादशवाहै रुचिरेः साङ्गोपाङ्गैरतोर्हतञ्चोद्वैः ॥
 तस्याङ्गतो यात्रैर्गजपुतनीराजनं सम्भवति ।
 क्षामलशतं वृषभशतं शतञ्च मेघाङ्गाम् ॥
 तुरगा दश हृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
 भल्लका हि कुकुराश्चैकैकाः पत्तिलक्ष्मणस्य ॥
 नौकाशतकं साङ्गं नवदशकं काञ्चनादिभि-
 र्घटितम् ।

बहुशतमपि जन्तूनां नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
 यदा द्विपदं यानं सर्वनाभिष्यते तुरगैः ।
 सुदशावत्सरवसितैर्वीर्याङ्गैर्वीर्यवर्गैश्च ॥
 अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादस्त्रनीराजनाविधिम् ।
 गजान्नरनौकाभिर्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
 रत्नैर्नानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनेस्तथा ॥
 सिंहासनेश्च योग्यैश्च कुर्यात्नीराजनाविधिम् ।
 गृहनीराजनाप्येवं नरस्याय निगद्यते ॥
 शभिः खरैः शृगालैश्च यात्रैरुद्वैक्तयोद्धतैः ।
 पुरं नीराजयेद्राज्ञा चिरसम्यत्तिहेतवे ॥
 न्या दशाश्वसदहने नरस्यैव तदर्हतः ।
 यात्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
 अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
 वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
 नवग्रहाश्च सूर्याद्याः श्रेलाः सप्त घटास्तथा ।
 योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखण्डजन्यन्तथा ॥
 निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
 आत्मनीराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
 अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्याद्युवराजनीराजनम् ।
 अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
 मन्त्रिनीराजनं राजा हृद्येनैव समाचरेत् ॥
 अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां घनिनान्तथा ।
 वस्त्रैर्नीराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
 नीराजनाया वस्तूनि न पश्येत् पुनः सृष्टेत् ।
 सप्तकृत्वः परिभ्राम्य कुर्यात्नीराजनाविधिम् ॥
 न्यसेद्वा पररात्रेषु गृहने वा जलेऽपि वा ।
 देवज्वैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
 इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नीराजनाविधिः ।
 अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”
 तथा हि गर्गः ।

“नीराजना महीन्द्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
 सेव सप्तह्नं राज्ञां कषुकेनेव संयतः ॥
 नीराजनावन्दितानां न भवं विदते कश्चित् ।
 नीराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”
 तथा च वात्स्यः ।

“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्तं
 कुर्वन्ति नीराजनकर्म सम्यक् ।
 तेषां न लज्जीः चवतामुपैति
 साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
 एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
 इति नीराजनाविधिः ॥ * ॥

अथ यात्रा ।
 “गुहातिशयसम्पन्नः शत्रु-
 यदि पश्चात् प्रसीधो न यदि रात्रे न कण्टका ।

यात्रा

संज्ञायान्यत्र यायाद्वा पार्श्वग्राह्येण शत्रुणा
 राजाशुलको विनिहन्ति काकान्
 काकोऽप्युलकान् रजनीवपाथे ।
 इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
 कावे फलन्तीह समीहितानि ॥

प्रवलयसनोपेतं दर्भिजादिप्रपीडितम् ।
 सम्भृतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
 निजदेवाशुक्ल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
 यायाद्गुपो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
 अन्यत्र तु ।

“निरातङ्गे निरुत्पाते निरुदिम्बे निरामये ।
 विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥
 इति युक्तिकल्पतरुः ।
 शुद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
 “तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानीऽस्थि सुखतो-
 २भवत ।

ध्वजे खरोह कापीतः शिवा प्रलामा च
 दक्षिणा ॥
 पिङ्गला चक्षुगोघ्रा च शूकरी केवली तथा ।
 गजवानरसेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
 पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भीदकं अश्रीर्यत ।
 खराव वानरो अक्षो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
 तेजतक्रहणकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
 वान्तीक्षत्तजङ्गमूलक्षुत्तुत्तामनक्रलं रवम् ॥
 तुषकापीसलवणानां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
 रक्ताम्बरधरो मुखः पङ्कामिधं तथा वसा ॥
 कलाटं शक्रजञ्चाप उल्कापातध्वजारुणाः ।
 दिग्धा द्वादशमहीकन्याः सरजः कलुषं नभः ॥
 निस्तेजस्तेपते भानुर्नद्यः प्रनिमुखावहाः ।
 उष्णोदकं मञ्जाकूपं दरुणं दीर्घिकासु च ॥
 अकालविक्रतिः पुष्पफलानामन्वभूतदा ।
 श्रुत उष्णविषयासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
 चारण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिनः ।
 क्रोष्टृसर्पसम्बहाश्च शशश्चानः पिपीतिकाः ॥
 अस्त्राणां महती सेना नृगाणाञ्च तथैव च ।
 इति च पुरप्राकारे निपतन्मुत्पतन्ति च ॥
 दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दीनां योधा हतप्रभाः ।
 शुकम्बाश्रुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
 अजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
 कलकूमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
 ज्योतलाकूटनञ्चापि नाराचानाञ्च कुक्षता ।
 गदानां मुङ्गराणाञ्च शीर्णता ह्यशुभिन्दता ॥
 शुष्कप्ररोहश्चार्कसार्रपातस्तथैव च ।
 प्रतिमावदितं खेदो नृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
 गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च बह्वपलता ।
 स्त्रीसूते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुशोभनम् ।
 बालानां घातनं युद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रजाः ।
 मन्त्रिकादंशमखूकबहुमोनावदर्शनम् ॥
 निस्तेजा न वहेद्बहिः सधूमः स्फुटते सहुः ॥
 एवंविधान् तथोत्पाताम् दृष्ट्वा घोरैश्च वासव-
 पप्रच्छ नारद सोऽथ किमेतद्विहितं दिव । ॥”
 इत्यादौ देववतार धीरवधाध्यायः ।

अथ द्वादश यात्रा

प्रणम्य जगतां नाथ कलिकल्पावनाशनम् ।
इदं दशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दन ॥
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात्
यादौ स एव निरूप्यते । तदुपधा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूर्वाविधिं सुते ।।
श्रोतुमिच्छामि देवेषु यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
जैमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य श्राद्धिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते
श्रुणु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्थापत्यदीरिता ।
आषाढे रथयात्रा स्यात् आश्विने शयनी तथा ॥
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्तिके मासि द्वादसी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे श्राव्योदनी तथा ।
फाल्गुने दीलयात्रा स्याच्चेन्न मदनभञ्जिका ॥
एकैका सुक्तिदा सर्व्वा धर्मेकामार्थसाधनाः ॥”
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाद्यसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेत्तत्त्वलेपनैरतिशोभनेः ॥

वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशनी ।
व्ययमात्रिकृता चैषा प्राजापत्यसंयुता ॥

यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यावद्युतमन्दिरम् ॥

वैशाखा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तदा हरिम् ।
नानास्तोत्रनिषेदेर्विशेषं संस्तुवन्ति च ॥

वैशाखीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विशेषयेत् ॥

वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डपे वा दृष्टव्येन ॥

चन्दनागुरुह्रीर्वरं कुङ्कुमसरोचनाः ।
जटासांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्कं विदुः ॥

एतेर्गन्धैस्तथाप्येव विष्णोर्गन्धानि लेपयेत् ।
हतश्च तुलसीकाष्ठं कुर्यात्पुष्पकर्मभिः ॥” १ ॥

अथ ज्ञानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
“ज्येष्ठामहर्षावतीर्णस्तत् पूर्यं जलवासरम् ।

नद्याश्च स्नापनं कार्यं महाज्ञानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च मान् ॥

रामं सुभद्रां सुखाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥”
तथा ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नद्यन्ते शक्रदेवते ।
पौर्णमास्यां हरिः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥

सर्वतीर्थसमः कूपसाक्षात् निर्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यर्च्य भवति दिवाः ॥

तस्मात् ज्येष्ठ्यां समुद्भूय होमाप्यैः कलसैर्व्रजैः ।
प्रापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥

जन्माहनि हरिः स्नानसुखं परमाहुतम् ।
उत्सवो वै न हीयेत तस्मात्तद्व्रजतश्चरेत् ॥

प्रव्रजन्तं च
ज्येष्ठ्यां भगवतो ये पश्यन्ति सुदामिताः ॥

न ते भवन्ती भवन्ति यात्राया यतमानसा
ज्येष्ठे च स्वपण कुप्यान् श्रीविष्णोर्नवासरं
दैनन्दिनन्तु दुरितं पञ्चमासस्तुवर्षजम् ।

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च
सर्वकलेशसुरापानगुरुतत्त्वशुतानि च ।

कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥
सर्वार्थैव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।

पुरुषस्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।

पञ्चाभ्युतेः श्रोततोयैर्दूष्काकूर्परासितैः ॥
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।

स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
ॐ धं वण्टायै नमः इति वण्टावाद्यं निवेदयेत् ।

य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शूद्रः ॥
सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।

चतुर्दशां दृष्टं मघं कारयित्वा सुशोभनम् ॥
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्बुसमुत्थितम् ।

एवं मघं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।

जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नयते जगदीश्वरः ॥
जयस्व राम हृष्येति जयभजेति चोदिते ।

नीयते मघदेशन्तु निश्रीषे ब्राह्मणादिभिः ॥”
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुह्यिकास्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-
श्वर ! ॥

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।

यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीत्येव दिवान् बहून् ॥
जलाभावे तिथौ काव्या सदा सा श्रोतये मम ।

सप्ताहं करितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥
अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् मार्त्यैर्विभूषयेत् ।

भवन्त्यामानयेद्देवास्तेषु प्रीतः सन्निविदन् ॥
दक्षिणामिसुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदर्लभा ।

यथा पूर्वा तथा चैवं ते वै सुक्तिप्रदायिके ॥
अष्टाद्वे विस्मयेच्छक्रं तदर्थेन तु याज्यतीम् ॥”

इतिवन्ति तिथिना एकादशो बोध्यः ।
“तिथिनेकेन द्विसप्तचान्दमानेन कीर्तितः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरान् ॥
यत् ।

“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्वभावे पुष्य एव हि ॥”

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।

“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।
आषाढपुष्पलौकादशां जपहोममहोत्सवम् ॥

नातः परं हि जलाशयं यात्रान्तरमपेक्षते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् ॥

नाशयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥

ये पश्यन्ति सुदा भद्रा वाससीयां हरिः पदे ।
सद्यः सद्यः पुनः सद्यः प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमा ॥
नातः अत्र परी विष्णोरेव श्राव्यसमात ।

रथयात्रैव यात्रा या मुख्यय ह पत्र पति ॥
महावर्णा व्रजन्त त रथस्य पुरुषोत्तमम

वल्गुनद्र सुभगाश्च नृप सु कल चाप्यथा ॥
आषाढस्य सिते पक्षे दिनान्तरं शुभपद ॥

प्रतिष्ठाप्य सन्निहिते विधिना पुष्यवर्षिणाः ॥
रथं नरी हरिः कुर्व्यान् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ॥

भूषयेद्विधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमान्दकैः ॥
मृदङ्गपणवाद्यैश्च मेरीचकादध्वजधराः ॥

नटनर्तकमुख्याश्च गायना वज्रवस्तथा ॥
विश्या यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ॥

ध्वजाश्च वज्रवस्त्राश्च पताकाभिधृतान्तराः ॥
गरुडश्च ध्वजं कुर्व्यान् रक्तचन्दनमयितम् ॥

दीपनासं पीतदंष्ट्रं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥
चतुर्भुजमुज्ज्वलं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥

देव्याः पद्मध्वजं कुर्व्यात् पद्मकाष्ठवनिर्मितम् ॥
मप्रच्छदमयं कुर्व्याच्छीरिणो लाङ्गलम्बजम् ॥

सारथिं वाजिनश्चैव कर्तुं बलसुदायितम् ॥
ह्रीरकर्मज्ञलेदोन्नेज्जलवर्गः सुशोभनम् ॥

इत्थं सुवटितं तन्तु रथं देवजयस्य च ॥
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रव्रजयेत् ।

ब्राह्मणैर्लेख्यैः मार्गं यतिभिस्त तपस्विभिः ॥
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायां स कृताञ्जलिः ॥

ततः कर्पूरपद्मैश्च सुमनोभिरवाकिरन् ॥
पथि शोभनस्तत्त्वानि प्रपठन्ति द्विजानयः ॥

केचित्पद्मजलायाश्च केचित्पद्म नयति च ॥
जितन्तु इति सर्वं ये कर्तव्यं पुष्ये जपन्ति च

स्नानमागधमुष्याश्च कीर्त्तिं ज्ञातव्यां सुदा चतुः
चर्चरीभक्तैर्दोषगुणयोगाभाधुनिकादयः ॥

श्रद्धायन्ते सुगन्धं गोविन्दपिण्डयान्तरं ॥
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुङ्गवम् ॥

नमन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विश्वस्तथा ॥
करे हत्वा जगन्नाथं भगवदित्थं रथवधम् ॥

रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमग्रे निवेशयेत् ॥
पुत्रयेदुपचारैस्तैः अष्टाभक्तिसुसंयतः ॥

रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां क्षमयेदिति ॥
तदेवमुपसक्ततनुस्त्वज्जै पापमं हतम् ॥

सगन्धमुपसिञ्चेत् सर्वज्ञाज्ञानजं प्रकृतम् ॥
ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेषां मोक्षमवाप्नुयुः ॥

अनुगच्छन्ति ये जगतां ते देवतुल्यविमहाः ॥
वेदः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मां च भगवन् ॥

इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैश्चापि सुसंस्कृतैः ॥
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ॥

ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये
जर्तनं कुरुते वापि गायन्तश्च नरोत्तमाः ॥

वैष्णवोत्तमसंस्मार्त्तानां प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते धाम्नि यमास्तथ

जयस्व रामहृष्येति जयभजेति यो वदेत् ।
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवकमाप्रधानः ॥

वासरेत्येवनेः पुष्येः स्वयं केशानवर्णकैः ॥
रथस्थायै स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तम
स वीज्यामानोऽपरोभिदेवमन्त्रैर्विजितान्
सकृत्तु यावदाजतय व्रजम्

जानः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरी योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृद्व्यये तत्र दानं ददति वै नराः ।
 यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामण्डये यान्तं भद्राक्षं सहायजम् ।
 नत्रातप्रयान्तगात्रं दर्पणैश्चभिवैचयेत् ॥
 पञ्चान्तैः शीततोयैः पुष्पकपूरवासितैः ।
 नारिकेलजलेनाय तथा तालफलाम्बुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुलिप्येच्च चन्दनेन्दुसुन्दरे ॥
 सुगन्धिमाख्याभरणैश्चैव चेलैः सुशोभनैः ।
 कामरैश्च जलामेक्ष शीतलेज्येनैस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
 सिताभिः पानकैश्चैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
 खजूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभिः ।
 तथा जीरविकारैश्च पनसैरिचुभिस्तथा ॥
 वासितैः शीततोयैश्च गन्धताम्बुपत्रकैः ।
 सकपूररत्नवङ्गाद्यैः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवचयं ये पुरुषर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराक्षे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शूनैः शूनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे सूर्यश्चास्तं गतोऽभवत् ।
 दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकारैश्च मनोहरैः ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमात्यचामरभूषितैः ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
 उपहारदिभिस्तत्र सप्ताहानि जनादेनम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामण्डपे स्थितम् ।
 भास्व रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरते कर्म्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्द्धोद्वाद्यो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अष्टाष्टे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखान् यान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विद्योरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिसुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविहो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्भेदो जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुत्रान् पापावलसमन्वितान् ॥”३॥
 अथ श्रयणयात्रा । स्कान्दे ।
 “व्यापाठे शुद्धवाद्यां कुर्यात् स्थापमहोत्सवम् ।
 मण्डले रथयन्त्रं श्रयणागारमुत्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः श्रुत्या रक्षादिनिर्मितोपरि ।
 आसीत् अद्भुतः सुभाम् ।

पुष्पगन्धयुतां सुस्कारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 चाधुदारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्थापयन् कृत्वा निशीथे स्थापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूज्य भावयेद्देव्यं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
 एहोहीति च संप्रार्थ्य स्थापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छ्रयणद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पञ्चान्तैः स्थापयेत्तान् पृथक्फलश्रुताधिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिमन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगद्वन्द्य इत्यादि ।
 “सुहृदं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयणवेक्षणः ।
 स्थापयित्वा जगन्नाथं जमते सुखसुत्तमम् ॥”५॥
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्थ परिवर्तनम् ।
 नभस्त्रयिमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्थापमहद्वारं शूनैर्गता प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कश्रितं सुदा ॥
 अवधाय शूनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्थापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चैवं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परिहृतमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चेदितरेव जायन्तस्वप्नसुषुप्तिभिः ।
 जगद्विनाय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वदग्नौऽयं शक्रोऽपि ध्रुवे तिष्ठेत् ससुतसुकः ।
 दृष्टं तत्पादकमलं विमुञ्च मूर्ध्नि तज्जलम् ।
 मूर्ध्नी जलं ज्ञापयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 खादूनि भस्त्रद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 श्रुत्यामहद्वारि विभोः शूनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृद्व्यं यत् कुर्यात् सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वं च जम्भदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं व्याश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्वोक्तविधानेन श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्त्तिकम् ।
 मतान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्णीं राजतीं मासीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 द्विंशं चैव न कर्त्तव्यं कदापि द्विष्णुपूजकैः ॥”६॥
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान् कार्त्तिक्यां सुक्तायां पृथिवीपते ।
 कृष्णमुत्थापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशि जगत्पते ! ।
 वीक्ष्येतत् सकलं देव ! प्रसन्नं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुष्करिकाक्ष ! मीहरे ! श्रयणेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेवायति ॥
 ये ते स्मार्त्ता द्विधा सर्वा प्रवर्त्तन्ते तनो ध्रुपम्
 स्तने ।

जयशब्देस्तथा देवं नवेयुर्नृत्तमण्डपम् ॥
 तैलेनाभ्यष्य तोषेन स्नापयेत् पूरणीतमम् ।
 पञ्चान्तैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
 ध्रुवयेत्तुलसीचूर्णेनैव पयैर्नृत्तचन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकैस्तथा ।
 स्नापयित्वा चयेत् पादं बहुजम्बोपपादितम् ।
 महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परमा सुदा ॥
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे निते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवं ।
 कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ।
 वासोऽधिवासं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म्म-
 वित्
 प्रभाते मण्डलं कुर्यात् पद्ममहदलान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्विष्णुं क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
 चण्डप्रचण्डौ च बहिष्कृतुर्द्विष्णुं प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्यन्त्रं ज्वालयेदुष्णवारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेद्विष्णुम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासीभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्जं सर्वङ्गे शीतप्रावरणैर्द्विजाः ॥
 दूर्वाजतैः प्रपूज्याथ कुर्यात्नीराजनां विभोः ।
 भगवन्तं सहस्रिभ्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं ददात् सन्न परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै वरसमुत्तमम् ॥”७॥
 अथ पुष्पस्नानयात्रा ।
 “पुष्पस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पार्च्यं च संयुक्ता पौर्यामासी यदा भवेत् ।
 पौषे मासि तु तत् कुर्यात् पुष्पस्नानोत्सवं हरैः ।
 चतुर्दशीनिशायात् कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुनरोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शं प्रतिविम्बितम् ।
 ततः पुरुषकृतेन कुम्भास्नानमभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्थापयेद्विधिवत्ततः ॥”
 स्तुतसुचरेत् ।
 “ततः पञ्चान्तैरेव वासुदेवश्च स्नानयेत् ।
 तस्मात् सुतां पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुराद्यैः स्तुतिभिर्वाद्यैः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कपूरं दद्यात् सुसङ्कुलान् ॥
 नीराजयेज्जगन्नाथं कपूरं रत्नवर्त्तितम् ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्टवन् प्रणमेत् क्षितौ ॥
 पुष्पस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदाम्बिताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्तैः व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”८॥
 अथ नवशस्त्रयात्रा ।
 “कुर्यादथनसंक्रान्त्यां नवशस्त्रमहोत्सवम् ।
 पूर्वदिवसं नव श्रावि सकुट्टिमम् ।

तथा च पाज्ञे।

“संक्रान्त्यां साधमासस्य साधिवासिततस्तुलान्।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत्॥

त्वयि तुरे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ! मृत्तुतां पिष्टकं शुभम्॥

त्राक्षयान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान्॥”

अथ च भगवद्भक्त्यादि॥

“नवेन वासवावेष्टा दूर्वाससंप्रपुष्पकैः।

पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णस्वामभिरक्षतु॥

पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेद्वन्धवन्दनैः।

वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि॥

नीराजयित्वा देवेशं तत्तुलानधिवासितान्।

स्यात्कीयु पाकपात्रेषु मधुखण्डाद्यभिष्रितान्॥

पङ्क्तिशः स्थापयेदग्ने गन्धपुष्पाक्षतान्वितान्।

संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्देवक्रपाणये।

दशवर्षकपिष्टश्च विष्णोः प्रियतरं परम्॥

ॐ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो!।

तन्मयाः प्राणिनो ह्येते त्वमेव जनिताः प्रभो!॥

लोकानुग्रहकार्याय गृहीत्वा चित्तविरहम्।

तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णाण परमेश्वर!॥

त्वयि तुरे जगत् सर्वमनेन प्रभविष्यति।

स्वाहाकारस्वधाकारवदकारा दिवौकसाम्॥

आध्यायना भविष्यन्ति तेनैवाध्यायितं जगत्।

रक्ष सर्वं जगन्नाथ! तन्मयं सचराचरम्॥

इति संप्राप्य देवेशं प्रालींस्तान् विनिवेदयेत्॥१०॥

अथ दीलयात्रा।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दीलारोहणसुतमम्।

अत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहकार वै॥

प्रत्यर्च्य देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत्।

फाल्गुनस्य प्रकुर्वीत प्रसादानि प्रसादानि वा॥

फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निप्रासुखे।

वज्रपुत्रं प्रकुर्वीत दीलमखपपूर्वतः॥”

पाज्ञे।

“पौर्णमास्यां समारभ्य यज्ञस्याश्च समाप-

येत्॥११॥

अथ मदनभञ्जिका यात्रा।

“वासनिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनभञ्जि-

काम्॥

यस्यां कृतार्था दृष्टार्था प्रीणाति पुरुषोत्तमः॥

चेत्तुल्यचयोदयामाहरेत्तत् सभूलकम्॥

देवस्थाने विराचिते मण्डपे साधिवासिते॥१२॥

इति यात्रातत्त्वम्॥

देव्याः षोडशप्रकारोत्सवः। यथा,—

“वैशाखे मन्थयात्रा च चन्दनागुरुकल्पना।

ज्येष्ठे महास्नानयात्रा अम्बुवाणीदिनजयम्॥

आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा।

प्रावर्णे जलयात्रा च वस्त्रभूषणयामरेः॥

भाद्रे यात्रा धूननाया च खड्गकाया दिग्जयम्॥

आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया॥

कार्तिके दीपयात्रा च नवामस्यहायणे।

गौळे चाङ्गरामयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणेः॥

माघे मासि महादेवी रटनी च चतुर्दशी।

दीलयात्राः फाल्गुने च चेत्ते यात्रा चतुर्दशी।

द्वितीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका।

एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः॥

(रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम्। यथा,

“इदानीं निर्गमे पुनः। प्रवेशे वा गृहस्थे च।

शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च॥

राजा गजो द्विमयूरकखञ्जरीटा-

चावः शकुन्तरजकः सितवस्त्रयुक्तः।

पुष्पान्विता च युवती गयिका च कन्या

श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति॥

नटाश्चाप्यो भासद्वारीतचक्रो

भारद्वाजोष्णिकरश्वागवन्दः।

एते श्रेष्ठा दक्षिणे वाप्ये सखे

वैद्यावेष्टो निर्गमे श्रेयसे च॥

सर्पौलूको वानरः शूकरश्च

गोधा ऋक्षः ककभाशः शृगश्च॥

एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे

कार्याचारतो नोपकारेण शस्ताः॥

न्यो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा।

निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः॥

एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या।

भाग्यकाले नराखान् नृगा यान्ति प्रदक्षिणाः॥

प्रिखिहयगजगोधारासभो भृङ्गराजो

सुखरपिककपोतो पोतकी शूकरौ वा।

तदनुविहगराजो मङ्गलार्थिनः स्तु-

र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः॥

तिसिरिः कुररः कौशः सारसाभासशूकरः।

वामे तु शुभशंसौ च निर्गमे कार्यविहये॥

काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः।

प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः॥

जालको हि शृङ्गकोऽपि कर्कटो-

कीर्तनश्च गदितं न सुखाय।

न शुभदर्शना अमी भवेयुः

सर्पगोधाककलाशविङ्गलाः॥

दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति

खञ्जरीटमराण्डिकराणाम्।

वामतः शुभकराः प्रवदन्ति

दार्ढ्याघाटवराटकशुकश्च॥

इति शुभाशुभशकुनानि॥”

इति द्वितीये द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥

तथा च।

“शुक्लाष्टपलाशानां युष्कानां पथि सङ्गमाः।

नेष्णन्ते पवितान्तस्यदीनान्तरिपवस्तथा॥

नृदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः।

खरोष्णोऽनित्यगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः।

अन्यार्लदादिषु सदा ह्येदृशब्दश्च पूजितः।

विद्रुधुदरगुल्मीषु मेदृशब्दस्तथैव च॥

रक्तपित्तातिसारेषु रङ्गशब्दः प्रशस्यते।

एवं आधिविशेषेषु निमित्तसुप्रधारयेत्॥

तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रुष्टदित्तखनाः।

हृर्मां वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोदयो॥

प्रतिविहं तथा भयं क्षतं स्वजितमाहतम्।

हौर्मनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते॥”

इति सुश्रुते स्तवस्थाने २६ अध्यायः॥

यादृशः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां वा

ईशः।) समुद्रः। इति हेमचन्द्रः। ४।१३६॥

यादः, [स] क्ली, (यान्ति वेगेनेति। या + असुन्।

बाहुलकात् दागमश्च।) जलजन्तुः। इत्यमरः।

१।१०।२०॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्।१०।२६।

“अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसा-

महम्॥”

जलम्। इति निवर्णः। १।१२॥)

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः।) समुद्रः। इत्य-

मरः। १।१६।२०॥ वरुणः। इत्यजयपालः॥

यादवः, पुं, (यदोरपत्यम्। यदु + अण्।)

श्रीकृष्णः। इति शुद्धरत्नावली॥ (यथा, भग-

वद्गीतायाम्।११।४१।

“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण! हे यादव! हे सखेति।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात् प्रत्ययेन वापि॥”)

यथातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रो यदुक्तस्य वंशः। यथा,—

“यथातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वंशं नरवंशः॥”

इत्युपक्रम्य।

“माधवा दृष्टयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञितम्॥”

इति त्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः॥

(यदुसम्मान्ति, चि। यथा, भागवते। १।१।१३।

“मन्वेऽवनेर्गन्तुं गतोऽप्यगतं हि भारं

यदयादवं कुलमहो अविमलमासी॥”)

यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति। यदु + अण्। ङीप्।

दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यदुर्गंणीयस्त्री

सामान्ये। यथा, महाभारते। १।६५।१३।

“प्राचीनान् खल्वश्वकीसुपथमे यादवो तस्या-

मस्य जज्ञे संयातिः॥”)

यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां नाथः।

मष्ट्या अशुक्।) वरुणः। इति हज्यायुधः॥

यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः।

मष्ट्या अशुक्।) समुद्रः। इत्यमरः। १।१।६४॥

वरुणः। इति मेदिनी। ते, २६२॥ (यथा,

देवीभागवते। ३।६।३५।

“अश्विनौ वसवश्चष्टा कुयेरो यादसांपतिः॥”

कश्चित् विशेष्यमपि। यथा, मार्कण्डेये। २२।११।

“यादवन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम्॥”)

यादक, [श] त्रि, (य इव दृश्यते। दृष्ट् + “त्वहा-

दिषु दृष्टोऽनालोचने कम्पः॥” ३।२।६०। इति

अकारात् क्तिन्। “आ सर्वज्ञाश्चः॥” ६।३।६१।

इत्याकारादेशः।) य इव दृश्यते सः। इति

सुगंधोदयाकरणम्॥ येमन इति भाषा।

(यथा, भागवते। ४।२६।६४।

“नाशुभूतं कथानेन देहेनादृष्टमस्त्वम्।

कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादवात्मिन॥”)

यादचः, त्रि, (य इव दृश्यते यस्मिन् प्रशंसति वा।

दृष्ट् + “दृष्टे कश्च वस्तु” ३।२६० इति

दानिकोक्तेः कः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६१।
इत्यत्र “इच्छे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।)
य इव दृश्यते सः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

दृष्टः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृष्ट + “अदादिषु
दृष्टः इति ।” ३।२।६० । इति कप् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

‘यादृशीऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ॥)

दोनायः, पुं, (यादसां नायः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नायशब्ददर्शनात् ।)

दोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

नं, स्त्री, (या + ल्युट् । अर्द्धचौदित्वात् पुल्लिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्त्यादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमूलराश-
रचस्य शचीरास्कन्दनाथ यात्रा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥”
यान्यनेनेति । या + ल्युट् ।) हस्त्यश्चरयदोलादि ।
तत्पर्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । २।८।५८ ॥ विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ३०॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
शोभिरश्वैश्च यानैश्च कृत्वा राजोपसेवया ॥
अथान्यथाजनेष्वेव नास्ति क्वेन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः ॥”
अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजितुल्याः ।
दिशानया सर्वचतुष्यदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥
तथा यथाश्वादिपौषणेन
यानेन वा शीघ्रगुणौ भवेताम् ।
तथा तथैवान्यचतुष्यदानां
प्रकीर्णितौ शीघ्रगुणौ बुधेन ॥
वरमयानमपौषणमेव वा
वरमिवान्यशरीरमपौषणम् ।
न खलु शीघ्रगुणं च चतुष्यदं
स्तुतिं प्रश्रुतिं शोभनचेतनः ॥

सुराविहङ्गद्वयति पयोषट्शतं यथा ।
तथा सर्वं दूषयति शीघ्रदृष्टचतुष्यदः ॥”
इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ ३० ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।
“सानुमेः पश्चिभिर्वापि तथान्येर्द्विपदेरपि ।
यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो कृनेकधा ॥
विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—
“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते ।
चतुर्भिर्व्यक्तिसंयुक्तेर्दण्डधातुगुणान्वरैः ।
दीर्घेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥”
तत्र समयः ।

“उपेन्द्रमूलादिप्रिवागिवर्णं
शक्तेन्दुतारातिथियोगलम् ।
वृष्टिचमापुत्रयमाहवर्णं
दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥
चतुर्विधानासु हृष्टं मन्त्रादीनां यथाक्रमम् ।
सुराणामसुराणाञ्च चतुर्लोक्यसु दाहृतम् ॥
त्रिहस्तसम्मितो मध्ये तदङ्गं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीचिन्ताम् ॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।
वितस्थेकैकसंवृद्ध्या दोलाः षट् स्तुः सुखान्नदाः ॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्वत एव च ।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥
हंसः कैकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।
कुम्भाद्यग्रे निघातयं चतुर्विधमर्हीचिताम् ॥
अत्रापि वर्त्मनिव्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”
भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।
मृगो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥
सुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्म्मणि ।
दोलोपर्युपरि न्यस्यो बहुभिर्भूतिशासनम् ॥
यद्वक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्यङ्गमिति स्मृतम् ।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदङ्गं परिणाहवान् ।
पर्यङ्गः चैमनामायं भर्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
चैमो न्यतुर्जयो दुःखखत्वारस्ते यथाक्रमम् ।
वितस्थेकैकसंवृद्ध्या यथा चाख्युर्न सङ्गिनः ॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववक्तव्यः ।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्गस्य यथाक्रमम् ॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च मृगश्चङ्गलधेव च ।
अनूपादिकजातानां पर्यङ्गेषु न्यसेत् क्रमात् ॥
पद्मशङ्खगजान्शालिहंसकोकशुकान् क्रमात् ।
आदित्यादिदशाचारानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥
महीन्द्राणां विशेषेण सिंहमानेव श्रूयते ।
निर्माणे शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥
तदेवावक्रदण्डान् खड्गायानमिति स्मृतम् ।
अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्गन्धः ॥
विशेषश्चरयोक्तायः परिणाहार्हसम्मितः ।
तदेव चैत्रिचरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रपदेतः ।
मानादिकं पूर्ववत्तुल्यं विशेषाच्चतुरसता ॥
एवमन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च ।
सामान्याख्यानि जानीयात् प्रिस्थिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥
मनीहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।
प्रोक्तं द्वि । सञ्च भोजभूतया ॥
इति द्विपदयानकायनम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ३० ॥ विशेषद्विपदया
चतुर्दण्डाद्वि निष्पद्यानोद्देशस्तु नौकाप
द्रव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वे
१० । ११० । २ ।

“तन्नूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्या समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥”
“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ॥” ।
तद्वाच्यं सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गति
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
“यानं खरोरुमाञ्जिरकपिशार्दलशूकरैः ।
यस्य प्रतेः शृङ्गालैर्वा स न्यतोर्वर्तते सुखे ।
यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपात्रि
वत् समासः ।) निष्पद्यानविशेषः । जाह्न
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वह्निचक्रम्
वोहित्यम् ३ वह्नन् ४ पोतः ५ । इ
हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ समुद्रयानम् ६ । इ
वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १४५।६३
“समुच्छ्रितैः चितैर्पोतैः यानप्राज्ञैस्तथैव च
नौभिश्च भिक्षिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥”
यानमुखं, स्त्री, (यानस्य मुखम् पुरोभागः
रथादेः पुरोभागः । तत्पर्यायः । धूः
इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम्
कालक्षेपणम् ॥ (मथा, कामन्दकीये । १७।३
“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”
निराशनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (याप
तीति । या + णिच् + ल्युट् । प्रापके, त्रि । यथ
भागवते । ३ । २२ । ३३ ।

“अथातथामास्तस्यासन् यामाः खान्तर-
यापनाः ॥”
यामा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥
यायः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः
इत्यमरः । ३।१।५४ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्
३६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्दे मासजं तस्य दृष्टिः
शुभफलमपि चैवं यायमन्योऽन्यतायाम् ॥”
यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथ
अध्याये ।
“शोणितं तदसाध्यं स्यात् यायं संवत्सरोन्मि-
तम् ॥”
क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८
आधिविशेषः । यथा,—

“साध्या वाप्या असाध्याश्च साध्यास्तत्रिधाः
स्तुताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥
वाप्यलक्षणासाह ।
यापनीयस्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हितार्थं
क्रियायास्तु निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ॥
ग्रामा क्रिया धारयति सुखिनं वाप्यमातुरम् ।
प्रपतिष्यद्विवागारं स्तम्भो यत्नेन बोधितः ॥
साध्या वाप्या असाध्याश्च साध्यास्तत्रिधाः
प्रति प्राप्तायानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम

आक्रियावतां चिकित्साद्वितानाम् ।" इति
भाष्यकाशः ॥

पयधानं, स्त्री, (यायं अश्वमं यानम् ।) शिविका ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यमः, पुं, (यम्यते इति । यम + यञ् ।) मेघ-
नम् । यथा । वृषाश्चयोर्वाभिर्धे सन् । इति
लिङ्गुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १६ । ६ ।)

"प्रीवानं प्रसृज्यं प्रेष्ठं मीढुं यामकोविदम् ।
स एकोऽजहृष्टस्तासां वङ्गीनां रतिवर्द्धकः ।
रेमे कामयह्यस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥"

यमः, पुं, (याति यावते वा । या + "अर्त्तिस्तु-
सुहृन्तृचिन्तुभावावापदिवचिनीभ्यो भन् ।"
उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।)
दिवाराजोचतुर्थभागैकभागः । तत्पर्यायः ।
प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ ।
७ । १४५ ।)

"उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताभिर्वाक्कांश्चाच्य प्रविशेत् स शुभां
समाम् ॥"

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।)

"उशो ये ते म यामेव युजते ।"

"यामेव गमनेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः । गमन-
साधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

"कुर्वित् देवीः सनयो नवो वा

यामो बभूयादुषसो वो अय ॥"

"यामो गमनसाधनः स इयः ।" इति सायणः ॥
देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।

"यज्ञस्य दक्षिणायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽक्षरे ॥"
मघोषः, पुं, (यामे प्रतिग्रामे मघोषः रवोऽस्य ।
प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्त्य तथात्वम् ।)
कुक्रुटः । इति शब्दमाला ॥

मघोषा, स्त्री, (यामे यामे मघोऽस्यः । यामान्
प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घृष् +
अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४
प्रमेरुका ५ दण्डिका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गाली, स्त्री, (यामस्य गालीव ।) याम-
शेषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलं, स्त्री, दुग्धम् । इति छेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥

गन्धशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"छटिष्ठ ज्योतिषाश्चर्मं भिन्नकृत्प्रद्वीपनम् ।

मसृजं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
गन्धमैत्र्यं संखान्तो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥"

तु घट्टविधम् । आदियामलम् १ अक्ष-
यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४
योगयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति
राक्षसीतन्त्रम् ॥ यथां श्रीकचंश्चा तन्त्रशब्दे
यथा ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति ॥
याम + मतुप् । पत्य व डीप् ।) राज्ञिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [क्व] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् ।
अस्त्य यः ।) जामाता । इहितुः पतिः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-
तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहिजजननात्
प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-
पुराणम् ।

"विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रत्यायान् कन्यायां नास्तीयात्तस्य वै गृहे ॥"
इत्युदाहृतत्वं ॥

यामार्हं, स्त्री, (यामस्यार्हम् ।) प्रहरस्यार्हम् ।
तस्याधिपा यथा,—

"वारेणादह्ययामेऽरात्राङ्गोऽप्यष्टकमातुः ।
अधिपाः स्युर्गृह्णास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥
रवीन्द्रेभ्यस्तुत्याजशनिश्चरवयो निशि ।
रविशुक्रजराक्षीशशनीच्यकुलभास्कराः ॥
दिने तूत्याः परेत्वेवं तत्राध्यक्षाचतुर्गृहाः ।
पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मैरन्माच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्कलतां व्रजेत् ॥
यस्यार्हयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्हाधिपसंख्यानो द्वितीयस्तु तदर्हतः ।
तदर्हास्तु तृतीयः स्यात्तदर्हास्तु तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदर्हो वसुसंख्यकः ।
भस्माङ्गस्य परिव्यागाद्विद्वदङ्काधिपा यथा ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।
या + बाहुलकात् मिः ।) खसा । कुलस्त्री ।
इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ "खसा भगिनी ।
कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संवसे यामो यामिः
खलकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थौ रभसः ॥ जिह्वस्तु
कुटिले निन्द्ये यामिः खलकुलस्त्रियोरिति
त्वगंलतीयादावणयः इति भरतसुकुटौ ॥ यथा,
कामयो यामि मेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥
इति खामी ॥ जे शये बाहुलकाच्चिः । यद्वा
जसु अग्ने बाहुलकादिष्ण यामिरिति । अन्तः-
स्थादौ या प्रापये घातुर्नोयः ।" इति रामा-
श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
"यामयोऽश्वरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ॥")

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी ।
तस्याः कन्या नामनीयी । यथा,—

"अरुन्धती वसुर्गामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च सुहृन्मौ च साध्या विश्वा च नामलः ।
धर्मपत्नी दश त्वेतास्तास्यपत्न्यानि मे श्रेष्ठा ।
लम्बावाञ्चैव घोषोऽसौ नामनीयी तु यामिजा ॥"

इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे निवृत्तः । "याम +
ठक् । घ चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-
दार इति भाषा यथा,

"उन्नाहामुदवर्द्धितान्तमसः प्रभृदिदृष्टुं खले
काळे जाग्रदुदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले ।
कर्णस्यासुहृदस्यैवास्त्ववङ्गवावङ्गैर्धेदन्तःपुरा-
दायातावि यदम्बुजाक्षि ! कृतकं मन्ये भयं
योधिताम् ॥"
इति कर्णाटः ॥

यामिचं, स्त्री, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"घीस्थानं पञ्चमं ज्येष्ठं यामिचं सप्तमं स्मृतम्
द्वनं द्वनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"
यामिचवैधो यथा,—

"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् प्रापित
सुतोऽथवा
यत्नेनाशु दिवर्जयेन्मनिमतो दीपोऽप्ययं कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः शौरिषु रोगोद्-
भवा-

ऽप्युदाहे विषवा व्रते तु भरतं शूलक्ष पुंस्कर्म्मणि ॥
रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाक्रान्तं सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडामु गृहकर्मप्रवेशने ॥"
इति यामिचवैधः ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

"सूत्रचिकीर्षाणिजमन्दिराद्योऽथ पूर्णो
मित्रर्चसौम्यगृहगोऽथ तद्वाञ्छितो वा ।
यामिचवैधविहितानपश्यत्य शोषान्
शोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम + इति ।
डीप् ।) राज्ञिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५।१।
"ततः शयनमाविश्य प्रसप्तो मधुसूदनः ।
याममाजार्हशेषायां यामिन्यां प्रत्यकुञ्चत ॥"
हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।
यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

"तार्क्ष्य विमता कदः पतङ्गौ यामिनीति च ।
पतङ्गाश्चन पतमान् यामिनीं प्रलभानय ॥"
प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-
सागरे । ४६ । २२ ।

"प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥"
यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) शम्भुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।
३५ । २५ ।

"यदुपतिर्हिजराणविहारो
यामिनीपतिरिवैव दिनाम्ने ।
सुहितवक्र उग्रयानि दुर्गन्तं
मोक्षयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥")

कपूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्यैवम् । यमो देवतास्याः इति
वा । यम + यञ् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

"—याम्यां सुरौ न व्रजेत् ॥"

यामि + डीप् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।

"मातापितृभ्यां यामीभिर्भावा पुत्त्रेभ्य भाव्यया ।
द्विजना विवाद न समाचरत् ॥"

याम्योङ्

यावकः

यावति

धर्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे १२।१५।१०५।
 “अरुन्धती वसुधामि लब्धा भानुमन्वती ।
 सङ्कल्पा च सुहृत्ता च साध्या विष्ठा च
 ता दश ॥”
 यमुनं, स्त्री, (यमुनायां भवम् । यमुना + अच् ।
 यमुनाया इदमित्यर्थः वा ।) ओतोऽङ्गनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्म्य पण्यायो यथा, —
 “अङ्गनं यासुनश्चापि कापोताङ्गनमित्यपि ।
 तत्तु ओतोऽङ्गनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुं, जनपदमेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् मूरसेनान् स यासुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्तानप ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
 “कालिन्दीं यमुनां रम्यां यासुनश्च महा-
 गिरिम् ।”
 तीर्थमेदः । यथा, महाभारते । ३।८४।४१ ।
 “यमुनाप्रभवं गत्वा सप्तपथं यासुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
 यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्वथ यासुनम् ।
 नाम्नेदं दशभिर्मासैर्गाङ्गां वर्षेण जीयेति ॥”
 मुनेष्टकं, स्त्री, (यासुनमिवैष्टकम् ।) सौसकम् ।
 इति जटाधरः । (विशेषोऽस्य सौसकशब्दे
 विज्ञेयः ॥)
 मेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रित्यनुशासनात् यासेरपत्यमित्यर्थे ऋय-(टक्)
 प्रत्ययनिष्पन्नः । (यास्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 “ककुदः सङ्कटस्तस्य कौकटस्तनयो यतः ।
 भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥”
 न्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अगस्त्यमुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यावमिति । यम + एणः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
 “अथमागस्त्य यास्ये च नरकं च पाततः ।
 पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”
 न्या, स्त्री, (यमस्यैवं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाप्तेति वक्तव्यम् ।” ४।१।५५ । इति
 वार्तिकोक्ता एणः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३ । २६ ।
 “प्रहृष्टं तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”
 भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।५१ ।
 “कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्मा चकार ह ॥”
 न्यायनं, स्त्री, (यास्यायामयनं वास्यं अयन-
 मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “याम्यायने हरौ सुमे सर्वकर्माणि वर्षेदेव ॥”
 याम्योङ्, पु
 इति राजनिर्घण्टः ।

यावजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
 “यजजपदशां यङः ।” ३।२ । १६६ । इति
 ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्ता । तत्पठ्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यावजूकः सतां गतिः ॥”
 याथावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यञ् यङः ।”
 ३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कारमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २४३ । १७ ।
 “तात प्रत्यक्षधर्मागस्त्ययाथावरा गताः ॥”
 जरत्कारमुनिरेवैतदङ्गीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३।११ ।
 “जरत्काररिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
 याथावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संश्रितव्रतः ॥”
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा, —
 “याथावराः पुण्यफलेन चान्ये
 प्राणैरुत्थिता जगदर्थनीयम् ॥”
 इति भाट्टः । २ । २० ॥
 (स्त्री, याच्ञा । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
 “वार्त्ता विचित्रा शालीनयाथावरशिलोऽङ्गनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “याथावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)
 यावः, पुं, (यौति व्युते वा । यु + अच् अप् वा ।
 ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । २२५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “लाक्षा पलङ्कपालतो यावो वृक्षामयो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैयथे । २२ । ४६ ।
 “तत्तत्तदीयाधरायावयोगा-
 द्दुदेति विस्मयविम्ब एषः ॥”
 यव एव । स्वार्थे ण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४ । ३ । ६ । २ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”
 यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादित्वाः कन् ।”
 ५ । ४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्लासः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ “हे वोरोध्यान् ।
 कुलस्य इत्यन्ये मावाकतिपत्रे काश्मीरेषु तुल-
 सीति ख्यातिः । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे णः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्लासः मसीवे ई परिमाणे परीक्षां यच्
 मनीषादित्यादौक् । कुल्लासो दन्त्यसकारवान्
 मूर्द्धन्यसकारवांश्च । कुल्लासो रभसश्चेति
 दन्त्यान्तं रचित इति मधु । कुल्लासो यावके
 पुंसि काष्ठिके तु नपुंसकमिति
 रभस ” इति भरतः ।

“यवकः ख्यातकुल्लासः कुल्लासो यावकोऽपि च
 वोरोध्यान् षष्टिके वा कुल्ले काश्मीरदेशजे ।
 शालिध्यान्तेषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 यावात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनी । १ ।
 १०६ ।
 “सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमेन्दवम् ।
 मलिनी करणीयेषु तप्तः स्यादुयावकेऽस्त्राहम् ॥”
 अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथ
 किराते । ५ । ३६ ।
 “इह सनियमयोः सुरापगाथा-
 सुषसि सयावकतथापादलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विशमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावज्जीवं, य, स्त्री, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विभ्ज्जीवीः ।” ३ । ४ । ३० । इति
 णसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा
 “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता
 माता च भम बन्धासौदृष्टश्च पिता मम ॥”
 इति आह्वनशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावन्, य, (यद् + ङावतुः ।) साकल्यम्
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः
 ३ । ३ । २४५ ॥ “साकल्ये निरवधिः । यथा
 यावद्वत् तावद्भुक्ते ॥ अवधौ मर्यादायाम्
 मृतात् शाखां यावत् प्रकाशः ॥ मानं प्रमा-
 णम् । यावदुद्वादि तावद्विचित्रः ॥ अवधारण
 मित्युत्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इत्यन्ता परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्वाक्त्राणामान्त्यस्य । यावत् कातृच्छे-
 दवधारणे प्रशंसार्थां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सन्तमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणस्य इत्यर्थः । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् ।” ५ । २ । ३६ । इति वतुप् ।
 “यासर्वनाम्नः ।” ६ । ३ । ६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनादतु-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ।
 (यथा, भागवते । २ । ६ । ३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥”
 यथाच मधुः । ८ । १५५ ।
 “यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हसि ॥”
 तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
 “यावत् शस्त्रं विनश्यत् तावत् स्यात् क्षैत्रिणः
 फलम् ॥”)
 यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ।” ५।२।४८ । इति ङट् । “वतोऽरि-
 युक् ।” ५।२।५३ । इति इयुगागमश्च ।) यावत्परि-
 माणम् । इति सुश्रवोऽध्याकरणम् ॥ (यथा,
 मधु । १ । २० ।
 “ ति परं पर ।
 वो यो यावतिथश्चैव स यत्तावदुगुणश्च ॥”

याष्टीकः

वन, पु यवने यवनदेशे भव यवन +
अण् ।) सिद्धाख्यानद्वयम् इत्यमर । २६
१२८॥ विवृतिरस्य सिद्धकप्रत्यये ज्ञातव्या ॥)
वनान्, पुं, (यवनान् एवेति । यवनान् + स्त्री
अण् ।) धान्यविशेषः । जोदार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । यवनान्, २ शिखरी ३ वृत्त-
तण्डूलः ४ दीर्घानान्, ५ दीर्घशरः ६ चैत्रेणुः ७
इक्षुपञ्चकः ८ । तस्य गुणाः । धवजत्वम् ।
गौल्यत्वम् । बल्यत्वम् । विदोषजित्वम् । वृष्य-
त्वम् । रच्यत्वम् । अर्शो यन्मगुक्तप्रणवाश्रित्य
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनान्शरः, पुं, (यवनान्श इव शरः ।) शर-
भेदः । जोडुरली इति हिन्दी भाषा । तत्प-
र्यायः । नदीजः २ दण्डवक् ३ वारिसम्भवः ४
धावनान्निभः ५ खरपञ्चः ६ । अस्य मूल-
गुणाः । ईषन्नधुरत्वम् । रच्यत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्तलघानाश्रित्यत्वम् । पशूनामवलप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वनानी, स्त्री, (यवनान्स्य विकारः । यव-
नान् + अण् । ततो ङीप् ।) यावनान्शकरी ।
तत्पर्यायः । हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-
शकरी ४ क्षुद्रशकरीका ५ क्षुद्रा ६ गडभा ७
जलविन्दुका ८ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अतिपिच्छित्वम् ।
वातघ्नत्वम् । सारकत्वम् । रच्यत्वम् । दाह-
पित्तासदाधित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वयस्कः, पुं, (यवस्क एव । यवस्क + स्त्री-
अण् । यद्वा, यावस्य यवस्य स्कः कारणत्वेना-
स्थत्येति । अर्शोऽप्यच् ।) यवचारः । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
१ अध्याये ।
“सौमं श्रोतं पितुं केनं यावस्कं ससन्धवम् ।
ककैशानि च पञ्चाणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥”)
वयः, पुं, (युयते इति । यु + “वच्चिभ्यां णित् ।”
उणा० ३।१।१६ । इति असच् । तस्य गित्वञ्च ।
यद्वा, यवसर्गा सम्बन्धः । यवस + “तस्य
सम्बन्धः ।” ४।२।१७ । इत्यण् ।) यवससम्बन्धः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यं, जि, (युयते इति । यु + “आसुयुवपिरपि-
क्षपिचपिचमश्च ।” ३।१।१२६ । इति ययत् ।)
मिश्रणीयम् । युयते यत् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥
योधरेयः, पुं, (यथोदरस्यायत्वं युमान् । यथो-
दर + ङ ।) प्राक्कयुनिपुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
यौकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य । यष्टि + “शक्ति-
।ष्टोरीकक् ।” ४ । ४ । ५६ । इति ईकक् ।)
‘छिधारिवोद्वा । खेठेरा इति भाषा । तत्प-
र्यायः । यष्टिहेतकः २ । इत्यमरः । २।८।७०॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २०३ ।
आकण्ठ्य इतं दिष्टा सन्त्यथ्य प्रार्थनादिकम् ।
हे प्रभुय याष्टीकास्तस्य इमु अयस्यवत् ॥”

युक्तः

यास पु (यस + घञ् डुरालभा । इत्यमर
२ ४ ६९ (यथा
‘यासो यवासो दु व्यर्थे धन्यथास कुनाशक
डुरालभा डुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया डुरमिग्रहा ।
यासः खादुः सरस्तिस्तुवरः शीतलो लघुः ॥
कफमेदोमद्भान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित् ।
दृष्ट्याविसर्पवातास्रवमिन्वरहरः परः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श-
आद्यच् । टाप् ।) मदनशलाकापक्षी । इति
शब्दमाला ॥
यु, ङ क निन्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ क, यावयते । इति
दुर्गादासः ॥ (“यावयते बाला वृद्धम् ।” इति
मनोरमा ॥)
यु, अ ग वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि
न वेद्यावन्धकीजनेरिति हज्जायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
यु, ज मिश्रये । अमिश्रये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) ज, यौति ।
मिश्रये यथा,—
“यौति काले कुलस्त्रीभिः सत्तसन्तानवृद्धये ॥”
इति हज्जायुधः ॥
अमिश्रये समवायलक्षणे । अयुतसिद्धानामिति
मिलितसिद्धानामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
युक्, [ज] चि, (युज्यते समाधत्ते इति । युज्यो ङ
समाधौ + क्तिप् ।) समाधिमान् । इति सुम्ब-
बोधयाकरणम् ॥ (युज्यते परस्परमिति ।)
युग्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २७७ ।
“युक्तु कुर्वन् दिनेर्त्वे सख्यान् कामान् समनुते ।
अयुक्तु तु पितृन् सख्यान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”)
युक्, अ, निन्दा । युज क ङ, निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (एतच्चिन्त्यम् ॥)
युक्तं, चि, (युज्यत स्त इति । युज् + क्तः ।)
न्यायम् । तत्तु न्यायगतत्रयादिकम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । २४ । (यथा, प्राकृतले । १ अङ्के ।
“जम्ब यस्य पुरोर्वेष्टे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥”)
अपृथग्भूतम् । मिलितमित्यर्थः । इति मेदिनी ।
ते, ४७ ॥ (यथा, आनन्दलहरीयाम् । १ ।
“शिवः श्रुत्वा युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्यादितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्या हरिहरविशिष्टादिभिरपि
प्रणम्य स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥”)
युक्तं, स्त्री, (युज् + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥
युक्तः, पुं, (युज्यते स्त योगेनेति । युज् + क्तः ।)
यथा,

युक्तिः

‘योगो द्विविधो योक्त युक्तयुज्जानभटन
युक्तस्य सञ्चरा भावाचन सङ्घर्षो यः ॥’
इति भाषापरञ्चद ६६ ॥
तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम् । २ । ८ ।
“ज्ञानविज्ञानरूपा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाप्रमकाश्चनः ॥”
“योगास्तु स्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तसुपसंहरति
ज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु-
भवः ताभ्यां तपो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्त
यस्य । अतः कूटस्थो निर्विकारः । अतएव
विजितानि इन्द्रियाणि येन । अतएव समानि
लोष्टादीनि यस्य । सन्ध्यावर्षावाणसुवर्णेषु
हेयोपादेशबुद्धिभूतः स युक्तो योगास्तु इत्यु-
च्यते ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(रेवतमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंश । ७ । २० ।
“अथ पुत्रानिर्मांसस्य निबोध मदतो भम ।
हृतिमानयथो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरन्तुकः ॥”)
युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः ।) राक्षा ।
इत्यमरभरतौ । २।४।३० ॥ कौटा व्यामहती
इति भाषा । (तथास्याः पर्यायः ।
“राक्षा युक्तरसा रक्षा सुगन्धा रमना रता ।
रक्षापणां च सुरसा मुग्धा श्रेयसो तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ रत्नानी इति भाषा ॥
युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + क्तिन् ।)
न्यायः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । १६३ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिनमन्वितम् ।
उपगम्य ततोऽष्टयः कपोतः प्राह सुखकम् ॥”)
लोकव्यवहारः । इति व्यवहारात्माट्टका ॥
“वर्त्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्तनः ॥”
इति स्तुतिश्च ॥
अहुमानम् । यथा,—
“युक्तिप्रत्ययसङ्घात सपद्येनेनमर्हयेत् ॥
युक्तिरहुमानम् ।
अहुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पञ्चमाक्षिणौ ।
इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम् ॥ अथ युक्तिः ।
नारदः ।
उल्काहजोऽपिदो ज्ञेयः शस्त्रपाक्षिश्च वानकः ।
केप्राक्षीश्रेष्ठहीनश्च युगपत् पारदारिकः ॥
कुदाशपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेता सर्मापगः ।
तथा कुटारहस्तश्च वनस्तेला प्रकीर्णितः ॥
प्रत्यक्षचित्तेर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकभरः ।
असाक्षिप्रत्यता हृते पाकथ्ये तु परीक्ष्यम् ॥
प्रत्यक्षचित्तेः रुधिराक्तसङ्गमादिभिः । पाकथ्ये
वाक्पाकथ्ये । शङ्खः । कोमलस्तस्य चौर इति ।
नारदः ।
अभीक्ष्णं दिशमानोऽपि प्रतिहन्ता तद्वचः ।
विचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं तमावहेत् ॥
यदा धमिकेनाधमर्शिकश्चिचतुःपञ्चकलो वा
म मे अश्च धारयसीति पुन पुनर्दिशमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमनिकायं नापये
। न्त्यथ इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * नास्या
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
रर्थावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यदिसमरमपास्य नास्ति स्थली-

भेदमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ॥’

इति वैष्णोसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥

(उदायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

“तस्य शृङ्गसुजां देशान्निव्यास्थिताचिरात् यथा ।

तां पुत्र ! चिन्तयेयुं किं त्वमन्येभ्यां ह्यभिः सह ॥”

भोगः । यथा, सूत्रसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकर्णयुक्तास्ते द्विघ्नास्त्रिचतुःहताः ।

स्फुटाः स्वकर्णस्तिथ्यामा भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥”

प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते

वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ।”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यविद्विरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥

यत्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्य-

निर्ममलाः ।

लेप्रीक्ता ये कचित्काले तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥

यथाम्बुजवनस्याकः प्रदीपो वस्मनी यथा ।

प्रदीपस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥”

इति सुवृत्ते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

१. इ वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-मक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥

१. जी, (युज्यत इति । युज् + षच् । कुलम् ।

न गुणः । “युजेर्वचनस्य निपातनादगुणत्वं

विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-

विशेषे रथादुपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-

ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।

१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।

६ । ७२ ।

“उपनेतुमुन्नतिमतेन दिवं

कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रमसोत्थितामुपगतः सहसा

परिरभ्य कञ्चन वधूमरुधत् ॥”)

कृतादिकालचतुर्थ्यम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।

“परिजाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सन्मवामि युगे युगे ॥”)

दृढिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।

गे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“हे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणीर्यादिवेद्यन् ।

चतुर्हस्तं घनदुर्दखो नाडिका युगमेव च ॥”)

देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्थ्यं भवति ।

मनुष्यामानेन चतुर्थ्यपरिमाणं विंशतिषट्सा

धिवचिचत्वारिंशच्चम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्

१७२००० वर्षा ये १२६६०००

वर्षा द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षा । कलि
युगस्य ४३२००० वर्षा इति श्रीभागवतमतम् ॥

तेषां भारतवर्षवासत्वं ववरणञ्च यथा,

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।

कृतं चेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्युगम् ॥

पूर्वं कृतयुगं नाम तनखेता विधीयते ।

द्वापरञ्च कलिञ्चेव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेयु ससन्ध्यांषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

चेतां चीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।

तस्यापि त्रिंशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्या सप्तः ॥

हे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चौ तु चतुःशते ।

सहस्रमेकं वर्षाणां दिवं कलौ प्रकीर्तितम् ॥

हे शते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोषिभिः ।

एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥

कृतं चेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थ्युगम् ।

तत्र संवत्सराः दृष्टा मानुषास्ताद्विबोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा चीणि कृतं युगमथोच्यते ।

विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्थ्युगः ॥

पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

निवृत्तानि दृष्ट्वे च पञ्च चेवात्र संख्या ॥

अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।

अधुतन्तु तथा पूर्णं हे चान्ये निवृत्ते पुनः ॥

यट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्या ।

चेतायुगस्य संख्येषा मानुषेण तु कीर्तिता ॥

अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःशतसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥

चत्वारि निवृत्तानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्थ्युगम् ।

द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्या ॥

एतन् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।

एषा चतुर्थ्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥

चतुर्थ्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चकेन च ।

एषा चतुर्थ्युगाख्या तु साधिका त्वेकसंप्रतिः ।

कृतचेतादिभुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मी यथा,—

“ध्यानं परं कृतयुगे चेतायां ज्ञानमध्वरः ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्तेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्वे एव कलिष्वपि ।

पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकहृक् ॥

आद्ये कृतयुगे धर्मश्चतुर्थादः सनातनः ।

चेतायुगे त्रिपादः स्याद्दिपादो द्वापरे स्थितः ।

त्रिपादहीनस्तिथे तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”

इति कूर्मपुराणे युगधर्मकीर्तनं नाम २८

अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—

“कृते युगे परं ज्ञानं कपिनादिस्वरूपभृत ।

ददाति सर्वभूतात्मा रतः ।

वे पिस प्रम ।

दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपातं जगत्त्रयम्
वदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा प्राखाशतेविभु ।

करानि बहुलं भूयो वदथासखरूपहृक् ।

वेदांस्तु द्वापरे यस्य कलिरन्ते पुनर्हरिः ।

कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ।

एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।

हन्ति चान्येव्यनन्तात्मा नास्त्यस्माद्वातिरेकि

यतः ॥

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्मान्तरं यथा,—

जैमिनिस्वाच ।

“कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे

भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्दृष्ट्वा मे ॥

आस उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राकृततस्त्रेताञ्चयं युगम् ।

ततश्च द्वापरं त्रिप । कलिमन्त्रं विदुर्बुधाः ॥

कृते धर्मश्चतुर्थादः सर्वधर्मैरता जनाः ।

वर्णायमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणार्चनपराः श्लोकयाधिविर्वाजिताः ।

सखीकृतिभाषिणः सर्वे सदया दीर्घजीविनः ॥

धनधान्यादिसत्पन्ना हिंसादम्भविवर्जिताः ।

परोपकारिणश्चैव सर्वशास्त्रविदस्तथा ॥

एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका दिवोत्तमाः ।

राजधर्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥

अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ।

अधर्माचरणं तत्र जनाः केचित् कुर्वन्ते ॥ * ॥

चेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः ।

अल्पकृशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ।

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।

वर्णाश्रमाचाररताः सुविनः सुस्थचेतसः ॥

चत्ता भूमिसृष्टः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।

ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्ध्या जितेन्द्रियाः ।

तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षे तद्वित्वाश्च श्रियः सन्नाः पतिव्रताः ।

वसुन्धरा च श्रद्धाढ्या पुत्राश्च पित्रसेविनः ॥ * ॥

चेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगतं ।

दिपादो भूतवान् धर्मः सुखदुःखान्विता नराः ।

केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्मरतास्तथा ।

केचित् केचित् मुखैर्हृताः केचित् केचित्कहा-

गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनस्तथा ।

प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्ट्याम् ।

भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्दृष्टवन्ते प्रजाः ।

विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥

तदा विष्णुर्वासरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥

कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरे ।

एकपादोऽभवद्धर्मः सर्वे पापरता जनाः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।

निवाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः

परावलोचुषा नित्यं नरोन्नतपरादसुखा
पापखसङ्गमुखाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे
वित्तार्थं ब्राह्मणा कश्चिन्महाकपटधर्मेण
बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः प्रसृष्टधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ वास्यन्ति निर्वृता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना वास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्विद्वन्ति कुसाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परीक्षितवन्काः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परशीर्षिकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमावाप्तमतिधिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभाषिनः ।
ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोपहतमनश्चलाः ।
दुर्नैतिव्याधते तासां स्त्रामिणश्च न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
सनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुने ।
अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरोः ॥
वास उवाच ।
अनर्पितस्तु यत् कर्म्म तद्भवैश्वर्यफलं खलु ।
यकेन मनसा विप्रः सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ॥
यन् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इति पाप्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
'कृते धर्म्मेऽस्तुत्याश्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
वतुर्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
नतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
रस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः क्षत्रं जवाणश्च ॥ ॥
तायुगे त्रिपाङ्गधर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
रा यज्ञपरास्तर्हिस्तथा क्षत्रोद्भवं जगत् ॥
क्षो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतापुषः ।
त्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो राजसान्वहन् ॥ ॥
इपाच हापरे धर्म्मः पीतताञ्चाच्युते गते ।
तुःप्रतापुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
दा दृष्टाल्पबुद्धीश्च विष्णुर्थासस्वरूपश्च ।
देकान्तु यत्तुर्वर्द्धं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
ध्यानस्थापयामास नामतस्तान्निबोध मे ।
अवेदस्य पौलस्त्यं सामवेदश्च जैमिनिम् ॥
अथर्वणं सुमन्तुस्तु यत्तुर्वर्द्धं महासुनिम् ।
ग्रन्थाधनसंज्ञस्तु पुराणं सूतमेव च ॥
टादृशं पुराणानि चेष्टु वै हरिरेव हि ।
मं च यशो वि च ।

वशास्तुचरितश्चैव पुराणं प्रचलत्तमम् ।
ब्राह्मणं पाद्म वैष्णवश्च शैव भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चति विस्तृतम् ।
माकेन्द्रेयं तथाप्येवं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मातुल्यं गारुडश्च वायव्यमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुदितं ब्रह्माख्यमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुदितं कुमारैः तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षात्तन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनश्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माख्यं वासुदेवाय कालिकाञ्जयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा श्वाभं सौरसंस्कार्यसंज्ञयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाञ्जयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रं च वेदा अङ्गानि यत्सुने ।
न्यायः शौनकः ।मीमांसा आशुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
हापरान्ते च च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥ ॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यद्वतिः ॥
यदा कर्म्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा जेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनकः ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो भानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाश्चापि काम्यानां हापरन्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्त्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शौक्रमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोपि शूचत्कटुकभाषिणः ।
दश्युक्ता जनपदा वेदाः पाषण्डद्विषिताः ॥
राजानश्च प्रजामक्षाः शिशोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽश्वौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा आसिनो नित्यलोचुषाः ।
हृस्वकाया मन्दाहाराश्चौर्यमावोरुसाहसाः ॥
अत्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्ता एव च ।
शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तपोविश्रोपजीविनः ॥
उद्विग्राश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्त्रातभोजनेनाभिदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदत्तक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रघायाश्च शौनकः ।
बहुप्रजात्यभागाश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कवेदोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कौर्त्तनादेव कृष्णस्य सुक्तवन्तः परं ब्रजेत् ॥
कृते यज्ञप्राप्तो विष्णुः जेतायां यजतः फलम् ।
हापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिकीर्तनात् ॥
तस्माद्यज्ञो हरिर्निर्दयं धीय पूषश्च शौनकः ॥
इति गारुडे युगधर्म्मा २२ अध्यायः ।

युगं प (यज्जेत वल वङ्गो अस्मिन्नि त
युज + घञ युज्यन्तस्य निपातनं युगत्वम्
इति काणका ६ १।१६० रथहल
वाङ्मम् । इति मादनी । मे. १८ ॥ जायालि
इति भाषा । (यथा,—
“नावेव नः पारयन्तं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”
इति ऋग्वेदे । २ ३६ । ४ ॥
“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
नडाप्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
६० । १० ।
“तस्मैकदा वणिज्यार्थं गच्छती मथुरां पुरीम् ।
भारवोऽङ्गा युगं कथं भारेण युगभञ्जतः ॥”)
युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य
कीलकः । जीयानेर खिन्न इति भाषा ।
तत्त्वार्थायः । प्रश्ना २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञार्थां
भृतृवृत्तिधारिसंहितपिदमः ।” ३।२।४६ । इति
खच् । “अरुर्दिपदन्तस्य सुम् ।” ६।३।६७ । इति
सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासंध्यते तत्र ।
रथस्यास्या यत्र बध्यन्ते तद्दुग्गकाष्ठं तद्दुग्ग
धरति युगन्धरः । इति भरतः । तत्त्वार्थायः ।
कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पञ्चन-
विशेषः । यथा,—
“निपथो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्धरः ॥”
इति शुल्बतन्त्रावली ।
(तूष्णिपुत्रः । स च मातुल्यः पौत्रः । यथा,
हरिवंशे १६० । ३१ ।
“तूष्णैर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)
युगपत्, अ, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । ३।
४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।
“कालमज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छाक्तसुसक्रमः ।
चयोर्विंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)
युगपन्नः, पुं, (युगं पन्नमस्य ।) कोविदारवृद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१२।८ ॥ युगपन्नवृत्तमात्रश्च ॥
युगपन्नकः, पुं, (युगपन्न + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
वृत्तः । इत्यमरः । ३।४।२० ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपन्नकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च स्नानकः स्वल्पकेशरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तकप्रथमे भागे ॥)
युगपन्निका, स्त्री, (युगं पन्नमस्याः । कप् । टाप् ।
अकारश्चेत्त्वञ्च ।) शिशुमावृत्तः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिशुमावृत्तं ज्ञानार्थम् ॥)
युगपान्धगः, पुं, (युगस्य पान्धे गच्छतीति ।
गम् + लः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपान्धवङ्गो गौः ।
पाँटे वान्धा गरु इति भाषा । तत्त्वार्थायः । प्रश्न-
वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
+ वृधादिभ्यः कलच् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)
युग्मम् । इत्यमरः । २।५।२८ ॥ (यथा, भागवते ।
४ २६ २०
‘पक्षशं चोत्सङ्गकाविताम् ।’)

युगान्तः

मलमलः, पुं, (युगलाख्यो मलः । शाकपार्थिववत् समासः ।) लक्ष्मीनारायणमलः । यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणाङ्गयम् ।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं शरणागतम् ॥
इयान् परतरो मलो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते ।
दयान् परतरो धर्मो नास्ति लोकेषु कश्चन ॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम् ।
मलं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजयमनुत्तमम् ॥
सर्वतो युगलं मलं कार्ण्यं परतरं वृष ।
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञातुं श्रेयं न तदुपासकैः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥

गलाखः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य ।) वर्वर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, युग्मनामकः ॥
मांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः चूद्रांशः इति ।)
वल्हरः । इति हारावली ॥ २८ ॥ युगविभाजकश्च ॥
गाढा, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
तिथिः । यथा । “अथ युगाद्याः । तासु च ।
‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रववदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इत्यनेन अवस्था ॥

ब्रह्मपुराणे ।
‘वेशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु चैताथ नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलिं युगं स्युतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः ।
अत्र वेशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिक्रमाभिधानात् । मुख्य-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवैष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति अर्थं स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथ शुक्लकृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥*॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

‘वेशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यासौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
यता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तिययश्चतस्रः ।
उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिखण्डकाष्टयनद्वये च ॥’

उपपन्ने ग्रहश्च ।

‘पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् प्रितरो वदन्ति ॥’

स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।

संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च साधनत्रयफलं लभेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
या प्रथम इति प्रजापुष । यथा, महा
भारते ५ । ४८ २५

युग्माद्

“उहर्तयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्तयन् युगमन्यदयुगान्ते ।
यदा घट्याम्यभिवत् कौरवेया-
स्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः सयुजः ॥”

युग्मशेषश्च ॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति । युज् + “युजिर्लुचि-
तिर्जा कुञ्च ।” उणा० १ । १४५ । इति भक् ।)
द्वयम् । योद्धा इति भाषा । तत्पर्यायः । द्वन्द्वम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६१ । ७६ ।
“पादुकोपानहाश्चैव युगान्यत्र सहस्रशः ॥”)
द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशमद्वादशराशयः । यथा
“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विभमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामयेवा
मेवादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—

“युग्मायुक्तभूतानि यमून्योऽसुरान्युयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या पौर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्याप्तं महावीरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरैकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-
मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेलनम् । तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तके कर्मणि महाफलम् ।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिखण्डविशेषनियमनम् । स्वतिथ्या कर्मानि-
व्याहे सहायभावेनान्यतिथ्यसु प्रवेशादुपवासा-
द्याचरणम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-
विशिष्टे, चि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु राज्ञिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तदे स्त्रियम् ॥”)

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाष्ठनटुचः ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपत्रं, स्त्री ॥
युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः । “शेषादि-
भाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टापि अत
इत्वम् ।) शिंशुपात्रुचः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विषयोऽस्याः शिंशुपात्रुच्ये ज्ञातव्यः ॥)

युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्षः
सप्तपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

युग्मकुला, स्त्री, (युग्मं कुलमस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी ।
वृक्षिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका ।
इति रत्नमाला ॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिखण्डविशेषस्यादरणम् । यथा । “पञ्चमी
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-
तिथेर्यह्नादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
ब्रूयम् ॥

, स्त्री युग्मस्यादरम् । युग्मतिथि
पूर्वता यथा

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः
न तत्र युग्मादरण्यमन्त्रं हरिवासरात् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

युज्यं, स्त्री, (युगाद्य हितम् । युग्म + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् । युग्महर्तृतीति
वा । दृष्टादित्वात् यत् । यदा, युज्यत इति
युज् + “युज्यं च पठ्ते ।” ३ । १ । १२१ । इति
क्यबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम्
इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५६ । ६ ।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुज्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म न तस्तदा ॥”
यथा च मनौ । ८ । २६३ ।

“यत्रापवर्तते युज्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दृष्टो हिंसायां दिशतं दमम् ॥”
वायलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, “युज्यो गौः ।
युज्योऽश्वः । युज्यो हस्ती ।” इति काशिका ।
३ । १ । १२१ ॥)

युज्यः, पुं, (युग्मं वहतीति । युग्म + “तद्वहति रथ-
युगप्रासङ्गम् ।” ३ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।)
युगवोढा । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ (“रथं वहतीति
रथः युज्यः प्रासङ्गः ।” इति काशिका ॥)

युज् [ज्] चि, (युजिर् योगे + क्तिन् । “युजेर-
वमासे ।” ७ । १ । ७१ । इति रुमागमः ।)
योगकर्ता । मेलनकर्ता । इति सुश्रुतबो-
धाकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ११८ ।
“गुह्याया निरगादाली सिंही नृगमिव द्रुवन् ।
भातरं युद्धभयः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥”
युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।

“युद्धं कुर्वन् दिनचौह सव्यान् कामान् समन्वते ।
अयुद्धं तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥”

वमः । स च हन्सति द्वितीयचतुर्थप्रादरूपः ।
यथा, कन्दोमज्ज्याम् । ३ । १ ।

“विषमे यदि सौ सत्तगा दले

भौ युजि भाद्गुरुकावुपचिचम् ॥”)

युज्जी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणी जातः । यथा,—
“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युज्जी प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥

युज्ज, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
पर-अक-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-
खरी । प्रमादोऽनवधानता । युज्जति पापे
साधुः । ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः ।
पचादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठवर्ग-
शेषादिरिति त्रिलोचनः । सुच्छति । इति
दुर्गादासः ॥

युज, इर् ध अ औ युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा-उभ-सक-अनिट् ।) इर्-अयुजतु
अयौचौव व युजति युजते हतेनात्र ओष्ठ
औ, धोक्ता इति दुर्गादासः ॥

रज कि सयमे युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-प्रक्षे-भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्त
स्थादादि कि योजयति योजति सयमी
त्रयसम् । इति दुर्गादासः ॥

रज, ड क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

रज, य औ ड समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अदिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य ड, स्वयमर्थे नियुज्यते । इति
हलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

रजानः, पुं, वारयिः । इति संक्षिप्तसारोदादि-
वृत्तिः ॥

रजौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) आश्विनीकुमारौ ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

रजानः, पुं, (युज् + ज्ञानच् ।) वारयिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजी द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वज्ञा भागं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधविद्वयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वज्ञेति
चिन्तासहकारं विनैतद्धर्मः । भागं सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्ज्ञानः । विषयव्यापृता
मानससमाधिस्थः । अयञ्च युज्ज्ञान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मावहितविप्रकृतान् अर्थान् मनः
प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
न, क्ली, निन्दा । यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

र, [ध] स्त्री, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । १।८।१०६ ॥ (जि, युद्धकर्ता ।
यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति क्रुवाणावयोन्यं धर्मजिज्ञासया वृष ।।

युयुधाते महावीर्यानिन्द्रजौ युधां पती ॥”

, ऋ ड दौप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुधोक्तम् । ड,
धीतते । इति दुर्गादासः ॥

, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

, जि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग्-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाव्ये । १ । ७ ।

“स्त्रीभिर्युवाण्यश्वरसामिवौघै-

मैरौः शिरांजीव गृहाणि यस्याम् ॥”

र, क्ली, संशयः । युग्मम् । नारीवत्त्वाच्चक्षम् ।
क्षम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-
दिन्या । के, १४३ ॥ भेजीकरणम् । इति

। स्त्रीवत्त्वमेव इति हेमचन्द्रः ।

अथ शूपायम् इति

युद्ध [ध] स्त्री, योधनमिति युध् + क्तिप् ।
युद्धम् इत्यमरः २।८।१६ । यथा
रामायणे । २।५१।१० ।

“यो न देवासुरैः सखैः शत्रुः प्रसङ्गितु युधि ।
तं पश्य सुखसंसृप्तं तृणेषु सङ्घ सीतया ॥”

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-

धनम् । अन्यम् । प्रघनम् । प्रविहारणम् । स्थम् ।

आस्कन्दनम् । ७ संखम् । समीकम् । ८ साम्य-

राधिकम् । १० समरम् । ११ अनीकम् । १२

रणः । १३ कलहः । १४ विग्रहः । १५ संप्रहारः । १६

अभिसम्यातः । १७ कलिः । १८ संस्रोतः । १९

संयुगः । २० अभ्यामर्हः । २१ समाघातः । २२

संग्रामः । २३ अभ्यागमः । २४ आहवः । २५ समु-

दायः । २६ संयत् । २७ समितिः । २८ आजिः । २९

समित् । ३० युत् । ३१ इत्यमरः । २।८।१०६-१०७ ॥

संरावः । ३२ आनाहः । ३३ सम्परायकः । ३४

विदारः । ३५ दारणम् । ३६ संवित् । ३७ सम्परायः ।

३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् । ३९

अमरीषम् । ४० बलजम् । ४१ आनर्तः । ४२ अभि-

मरः । ४३ समुदयः । ४४ । इति जटाधरः ॥ ५ ॥

युद्धे वर्णनीयानि यथा । वर्णम् १ वर्णम् २ वलम् ३

चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्वनः ६ सिंघनादः ७

श्रवणमूलम् । ८ रक्तनदी । ९ क्षिप्रच्छन्नम् । १०

रणः । ११ चामरः । १२ हस्ती । १३ अश्वः । १४

केतुः । १५ विदीर्घकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता । १६

युद्धरचनादस्थितसेना । १७ सुरपुण्यवृष्टिः । १८ ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अग्निहोमादिभिर्धर्मैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे वदवाप्तवान् ॥

इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्मविशारदाः ।

तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यन् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—

“धर्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।

यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनीम् ॥

यस्य धर्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः ।

परं क्षमिष्ये हत्वा तयोः पश्चाद्विरोहति ॥

विज्जोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।

अन्धमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मणा ॥

यस्तु शस्त्रं समुत्तम्य वीर्यवान् बाहिनीमुखे ।

सम्मुखो वर्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्तते ॥

राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।

हतः क्षत्रेण यः शूरस्तस्य लोकोऽश्वयो ज्ञवः ॥

वावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।

तावता लभते लोकान् सर्वकामदुहोऽश्ववान् ॥

वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।

मत्तार्थं ब्राह्मणस्थार्थं गोक्षान्त्वर्थं च वे हताः ।

ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्तुः सुहृत्तिनस्तथा ॥

अमर्यो यः परं सैव भगवत्परिरक्षति ।

पृथस्थितः पातयति सोऽपि गच्छति तद्व्रतम् ॥

यद्यपि पातान् यम्यजते युधि ।

हतश्च क्षपते युद्धे स स्वर्गान्न निवर्तते ॥

दष्टि म गङ्गा भवेत्प नथा सख्यैव स्व
स्वाम्यय य हता राजकुला स्वम न लश्व
शस्त्रादिना सुनिद्ध स्वगृहे न यत न
सयामान्निप्रत र जस्तस्य स्वगा न मण्य
भयेन लज्जया वापि स्निहेन न रणाजिरे ।
सम्मुखो भियते राजकुला स्वर्गो न मण्यः ।
यत्तु भिन्नीकृतं गात्रं शरशक्त्युत्थितो मरः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमान्ति च ॥
वराभरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
वरितान्मभिधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥
यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अश्वान् लभते लोकान् यदि स्त्रीयं न भाव
जितेन लभ्यते लब्धोर्नृतेनापि सुराङ्गनाः ।
क्षत्रविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे
हतस्याभिमुखस्य ये लोका न निवर्तिनः ॥
हते गोस्वामिप्रियार्थे नरमेधफलं हि नृत्तम् ॥

स्थानाभिधाति शरणागतं च

राज्ञो विपत्तौ दिग्दशार्थघाते ।

स्त्रीबालवृद्धाश्वनगोमदि च

शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥

यौ यज्ञसर्वेभ्यः प्रमा न प्रियाः

सर्गोपयोगी यत्र न वे यथान्ति ।

क्षणेन तामेव गतिं प्रयान्ति

महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः ॥

सर्वोच्च वेदान् सुमहद्विरतिः

सर्वेष्वपि योगेषु यने विद्यमानम् ।

कृते गृणात्तु मरणे प्रविष्टा

महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्तः ॥

दमो गिरं वेदविदः श्रुमान्तरा

सुभाषितां वृत्तमिदा द्वितीयाः ।

चन्द्रमुखे यः मरान्ते दृष्टव्यति

न हन्यते हन्ति च सोऽपि धैरिणः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्गः सुखः सर्वलो सुखः ।

सर्वेभ्योऽपि वर्णानां जलियस्तु विप्रमतः ॥

भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्मं सनातनम् ।

यादृशाश्च प्रवर्तयेत् यादृशं परिवर्तयेत् ॥

आततायिनमावाप्तमपि वेदान्तमं द्विजम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयात्त तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

कोऽश्वाश्च पाणिस्तु प्रहरन्ते द्विजं यदि ।

हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत्

ब्रह्महा जायते यैस्तु हतेस्तत्त्वं प्रमुञ्च मे ॥

वचःसंखेय वृषप्रिय । कायवज्ज सनातने ।

विरथं विगतं यश्च विवर्णं विमुखस्थितम् ।

युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशस्त्रं विधुष्यन्तं तं भीतोऽस्मीतिवादिनः

वर्णशाखायुतांस्तान् हत्वा न ब्रह्महा भवेत्

अन्याहतो न हन्त्यो गालो हृष्टो नपुंसकः

तवाहं प्रवक्ष्यामि शक्तुः शक्तोऽथ भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्मभर्ता वरः ।

सत्यगवश्च फलसर्वो हन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत्

शस्त्रादिना सख्यैस्तु यज्ञे क्रतुशतैर्नृपा

रत्नाग कर्त युद्धे सुदुष्करः ॥

ब्रह्महा युध्यतेऽशुद्धो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे ।
न शुद्धी रणभयानां ऋते कश्चिन्महाप्रयात् ॥
संग्रामे युध्यतो लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गनि-
स्तथा ।

भयस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारणान् ॥
तस्मान् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे श्रुपसत्तमम् ॥”

इत्याद्ये बह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“अत्रायुद्धे युधं नाशी युद्धे जीवितसंग्रहः ।
तं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विमृश्यात् आभी नात्मबले यदि ।
असने च प्रहर्षेण प्रचौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं चेऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

नृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमतराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिचक्ररः ।
अश्वयुद्धं मरौ देशे पतियुद्धश्च दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्थात्रीकायुद्धं जलध्रुते ।
संहत्य योधयेद्व्यान् कामं विस्तारयेद्भुजम् ॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निवृण्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चवटसप्तसहिताः क्षतनिक्षयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अन्यद्वारा विप्रचक्षु विमृश्यासनमुच्यते ।
अरिं विमृश्या वा स्थानं विमृश्यासनमुच्यते ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विमहे ह्यीयमानयोः ।
सन्धाय यदवस्थानं सन्ध्यासनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिप्रक्षया ।
एकैभूय अवस्थानं सन्ध्यासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।
स्तत् प्रीत्यासनं नाम सन्ध्यासनमहत्तरम् ॥”

अथ हन्तयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं हन्तमेव बलं बलम् ।
अप्यवबलवान् राजास्थिरो हन्तवलाद्भवत् ॥”

तथा च ।

“एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दृष्टसहस्राणि तस्माद्गुणं विशिष्यते ॥
अत्रचिमं कत्रिमश्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यदेवमुचितं हन्तं गिरिनदादिसंश्रियम् ।
अत्रचिममियं ज्ञेयं दुर्लभमरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिखारगणसंश्रयं यज्ञवेदिह ।
कचिमं नाम विज्ञेयं लज्जालज्जानु वैरिणाम् ॥”

अथाकचिमद्वन्द्वयुक्तिः ।

“अत्रुच्चविस्तीर्णशिरो दुरारोहः सकाननः ।
भजलाश्रयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
मुखनिःसरणो हन्तः पञ्चेताख्यो महीभुजाम् ।
नदी गभीरविस्तीर्णश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यद्यन्यत्किरकाजीनं दुर्लभं विपिनादिकम् ।
तन्मध्यरविता भूमिद्वन्द्वेनोपतिष्ठते
वमद्वन्द्वमिति स्थात यथापूर्वं ॥”

कचिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—

“अस्मिन्नाख्ये गिरिर्नास्ति नदी वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कचिमं हन्तमारभेत् ॥
गजेरलङ्घना विस्तीर्णा गभीराः पूर्णवारधः ।
हन्तत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुवर्णं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
हन्तत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवत् ।
हन्तत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलध्रुतदेशत्वाज्जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
एषामभावे निवन्धस्य भूप्रदेशस्य बन्धना ।
दर्शसुप्रगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरेपि संमिन्नात् संमिन्नां हन्तमाचरेत् ।
आश्रित्य कचिमं हन्तं बलवदैरिणी दिशि ॥
अन्यत्र कचिमं हन्तं कृत्वा नरपतिर्विश्रेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजान्धनाचक्षेडैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिहन्तं वृषः सेवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रचेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।

“सप्रवेशापसरणं हन्तमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्यज्ञमाश्रयेत् ॥
धनुर्हन्तं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मनुष्यद्वन्द्वसंगं वनद्वन्द्वश्च तानि वट् ॥”

अन्ये तु ।

“न हन्तं हन्तमित्याहुर्विद्वद्वन्द्वं प्रकीर्तितम् ।
योद्धृन्मयं हि यद्युद्धं न्यतकायसमं हि तत् ॥”

अथान्यत्रापि ।

“वावत्तमायं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिंशज्जलक्याष्टगुणोत्तरेण
त्रिदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यद्वन्द्वद्विविधं हन्तं प्रीच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु देवाङ्गिनेषु मन्त्रद्वन्द्वान्वयेषुपः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम् ॥
यदेव वैरिदुर्लङ्घं विस्तीर्णं विषमश्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तदयुद्धसुत्तमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्देशिकपर्यायः । रणः १ विवाक् २ विस्त्राहः ३
नदहः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
पुतनाज्यम् ९ अभीके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ भीडं १७ एतनाः १८ स्युषः १९
मघ २० एतुम् २१ समतम् २२ समर्थ २३
समरथे २४ समोचे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृ-
तुर्थे ३२ एजे ३३ व्याखौ ३४ शूरसातौ ।
वाजसातौ ३५ समनीके ३६ खले ३७ खजे ३८
पौष्ट्ये ३९ महाधने ४० वाजे ४१ अजम् ।
सङ्ग ४२ संघत् ४३ संवतः ४४ । इति वटचत्व-
रिंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टु-
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेय-
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८
“अन्योऽन्यं जप्तिरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः”
युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ङ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
आत्म०-अक०-हने सक०-अनिट् ।) य ङ
युध्यते । औ, योद्धा । संमुखस्थितयोर्द्वयं
सांग्रामिकरीत्या परस्परामिभवेच्छा युद्धम्
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविप-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धनेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य कृते न युष्मदिति अस्माद्भावे किं
तमिच्छतीति कथं नं करोतीति कष्टादित्या-
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादायः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधियुधिष्ठ-
किञ् ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स व-
किन् ।) अतिथिः । इत्युणादिकोयः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् धिक्प्रत्ययेन
निव्यञ्जः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गाव-
युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति बलम-
“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । न कुन्ती
गर्भे धर्माज्जातः । तत्प्रत्यायः । अजातशत्रुः =
शत्रुारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमोहः ५ । इति
हैमचन्द्रः । ३ । ३७२ ॥ (वृद्धश्रापाभितप्तः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा
धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । युचिस्मिते । अनपत्यो
हि न सुभलोकार्ह इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्रसम्पादयेति । एवमुक्ता कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्युरागच्छातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय
दुर्व्यासः प्रदत्तमन्त्रबलेन धर्ममाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२३ । ५—८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमर्तिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्रायश्चित्तं हितम् ॥
येन चक्रसमायुक्ते सुहृत्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥
सहस्रधनुसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वाशुवाचाप्रारोहिणी ॥
एव तस्मैभवा श्रेष्ठो भविष्यति भरोत्तम ।
विक्रान्त, सद्यवाक चैव राणा एष्यता भावयति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥
अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
स्थापितोऽयं दयादाक्षिणादिगुणपरस्परया
प्रजासु लब्धकौत्सीरसुजैः सह सुखसुवासः । अथ
जनुमदाहानन्तरं तत्तराज्यो हृपदराज्य-
मभिगच्छ्य द्रौपदीं सासुजः परिकीय पुनः
स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
सूययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
वृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास ।
ततोऽष्टवापरवशदुर्व्योधनमतानुसारिणा कैतव-
पटुना शकुनिना सह द्रुतं कृत्वा पराजितो-
ऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
प्रस्थितो द्वैतवनमधुवासः । ततो द्वादशवर्षैर्वन-
वासजातं मह्यं कष्टमनुभूय अज्ञातवासाय
त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
सहायः स्वराज्यप्राप्तये महतीं चेष्टां कृतवान् ।
कृतेऽपि यत्ने यदा विगुणग्रहो दुर्व्योधनो
राज्यादिकं न दत्तवान् तदा कञ्चनैवबलोरसौ
कुरुक्षेत्रं गच्छन् युद्धं कृत्वा विनाशं च दुर्व्यो-
धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सञ्जाटं बभूव ।
अथान्वेषणादिना सुरगणान् परितोष्य, षट्-
त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
विप्रशपात् यदुर्वशमयमाकर्ण्यतिनिर्विण्णः
षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
स्वराज्येऽभिषिष्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं
कृतवानिति । तथाच देवीभागवते ॥ २ ॥ ८ ॥
१५-१७ ॥

“देहत्वागं हरेः श्रुत्वा यादवानां श्रयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥
ऋत्विंशद्वर्षिकं राज्ये स्थापयित्वा तत्ततम् ।
नर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भावितः सह ॥
ऋत्विंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाङ्गये ।
तत्त्वा हिमाचले षट् ते जहुः प्राणान्
पृथास्तुताः ॥”

अस्यान्यद्विशेषविवरणं महाभारतादौ विस्त-
रं द्रष्टव्यम् ॥

यः, जि, योहा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
, पुं, (युध्यते इति युध्यते धेनेति वा । युध् +
इविद्युधीन्विद्विष्याधूस्वभ्यो मक् ॥” उणा०
॥ १४४ ॥ इति मक् ।) संयामः । धनुः । इति
दिनौ ॥ वायः । इत्युणादिकीयः ॥ योहा । इति
गङ्गान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
॥ ५५ ॥ ५ ।

“स इत्यहानि समिधानि मज्जमना
कथोति युष्मन् योजसा जनेभ्यः ॥”
[यः योहा ।” इति तद्वाक्ये साधयः ॥) शिष-
यः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
य इर् विभोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विभोह आकुली-
णम् । य, युष्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
दित्वात् उ इत्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्षुरः, पुं, (युर्निश्चितः युक् योजनाय । तादृशः
खुरो यस्य ।) क्षुद्रथाप्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “सुत्तियुधिभ्यां
सन्वच्च ।” उणा० २ । ६१ । इत्यानच् कित्कार्यं
सन्वत्कार्यम् ।) सात्यकिः । यथा,—

“श्रेनेयस्तु शिनेनेमा युयुधानश्च सात्यकिः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । चत्विथः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
ट्तिः ॥ जि, योहा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगणः, पुं, (युवां गण आश्रयत्वेनास्त्वस्य । युव-
गण + अर्शआदाच् ।) यूनी गणस्थप्रणविशेषः ।
वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—

“युवगणो यवगणः स्थात् वयस्फोटाङ्गये द्वयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
निङ् ॥” ५ । ११३४ इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
“युवजानिर्धनुष्याणिर्भीमिष्ठः स्वविचारिणः ।
रामो यच्चदहो हन्ति कालकल्पप्रिलीमुखः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यन्तिः ।” ४ । १ । ७७ ।
इति तिः ।) प्राप्नयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले ४ अङ्के ।

“शुश्रूषस्व शुक्लं कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुं विप्रकृतापि रोषणतया मास्व प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव हजिणा परिजने भोगेऽनुत्सेकिनी
यान्त्येव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुल-

स्थाधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शृट् + डीप् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति डीप् । इत्यु-
ज्जलदन्तः । १ । १५६ ।) प्राप्नयौवना । यथा,
वृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं

यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)

तत्पठ्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी
५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनौका ८ मध्यमा ९
दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ईश्वरी १२ वर्या १३ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१२ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोडशाङ्गवेहाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति काशिरासः ॥

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
विदाघशरदोऽन्वाका प्रौढा वर्षावरुन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योस्या न वृद्धा कापि प्रसृते ॥”

योस्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राप्नयौवना युवति-
रिति वातुस्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । ८ । १४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीहा, स्त्री, (युवतीनामिहा ।) स्वर्णयूपिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाम्नः, पुं, स्वर्णवर्णीयराजविशेषः । स च
गौरीमर्भं प्रसेनजितो जातः मान्वाटप्रिता च ।
यथा,—

“तस्याः प्रसेनजिज्ज्जे लेमे भाव्या पतिव्रता ।

गौरी नामाभिज्ञा सा नदीभूता तरङ्गिणी ।

तस्यां प्रसेनजिज्ज्जे युवनायं मर्हीपतिम् ॥

यावन् सुखं उदेति सा यावच्च प्राततिष्ठति ।

सर्वं तद्वयौवनायस्य मान्वातुः जैवसुखते ॥”

इति वह्निपुराणे समरोपाख्यानाध्यायः ॥

युवनाम्नजः, पुं, (युवनाम्नान् जातः । जन् + डः ।)
मान्वाटराजः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४६३ ।

युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पठ्यायः ।
मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपुत्रः । तत्पठ्यायः । कुमारः २ भर्तु-
दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा

बालो राजा यूनां वा राजा युवराजः । तस्य-
होराज्ञ इति वः । कुमारयति कुमारः ।

स्थात् कुमार कुमाल न क केलौ अन् ।
भर्तुंदारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्चेति

वा भर्तुंदारकः । दारको भद्रके शिष्टाविति
निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ७३ । १६ ।

“मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्स्वदनन्तरम् ।

युवराजो महाराज । सलमेतद्वर्धमीम ते ॥”

युवा, [न] जि, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
युवपितृचिराजिधन्विदुप्रतिदिवः ।” उणा०

१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,
मनौ । २ । १२० ।

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्वविर

आजति ।

प्रलुप्तानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”
श्रेष्ठः । निवर्गवन्तशाली । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥

युवा, [न] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)
यौवनावस्थाविशिष्टः । षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-

पर्यन्तवयस्कः । इति कचित् ॥ षोडशवर्षात्
सप्ततिवर्षपर्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आषोडशाङ्गवेहाला तरुणी त्रिंशता मता ।

इति भरतधृतस्मृतिः ॥

“आषोडशाङ्गवेहालाः पञ्चत्रिंशत् युवा नराः ।
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

तत्पठ्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । इति जटा-
धरः ॥

युव, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ यौवधातु
रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित युवद ।

इति दुर्गादासः ॥

युवद, (योषति भजतीति । युध् + “युध्धविभ्यां
मदिक् ” उणा० १ । १३८ । इति मदिक्

यूका

यूथम्

यूषः

सर्वनामयुक्ताश्चः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि । (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि ।) यथा । त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३ ।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६ । त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९ । तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२ । त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५ ।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८ । त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१ । (द्वितीयाचतुर्थी-
प्रथमीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा । द्वितीयैकवचने त्वा ।
चतुर्थीप्रथमीरैकवचने ते । आसां द्विवचने वाम् ।
आसां बहुवचने वः । श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-ह्य-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यदृश्य-
धातुयोगे च न स्युः ।) इति आकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनानि ।

शिरो मदीयं यदि याति यातु ।

नीनानि नाशं जनकात्मजार्थं

दशाननेनापि दशाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

यू, क्ली, यूषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६८ ॥
कः, पुं, (यौतीति । यु + “अजियुष्मन्नीभ्यो
दीर्घश्च ।” उणा० ३ । ४७ । इति कन्
दीर्घश्च ।) मत्कुणः । इति जटाधरः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ।

“यका ललाटमयान्ति त्रिणिं नाशन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)

का, क्ली, (यक + क्तिच् टाप् ।) मत्कुणः ।
यनी इति उक्तम् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

केशकीटः २ स्नेहजः ३ षट्पदः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकमिः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मग्नौ । १ । ४५ ।

“स्नेहजं दंशमशकं यकामचिकमत्कुणम् ।
उग्रशस्त्रोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥”

क्रिमिविशेषः । तद्वयथा,—

“नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोज्जवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाभराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च स्रक्काश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कीटप्रिङ्काः कखगखान् प्रकुर्वन्ते ॥”

इति माधवकरसंग्रहीतरुविनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
बाह्या यूकाः प्रविद्धाः स्युः किष्कुकास्तथा-

न्तराः ॥

सप्रधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे वृणाम् ॥

रूक्षादिति वलात् स्नेहादिन्या प्रोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥

यका कृष्णा परा श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि
श्विता

मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ।
चर्मयूका नेत्रचर्मं स्रक्सी रोमणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने ।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतेलमेतत् ।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुद्धाणां

यूकादिलीलाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलान्जलेपो यूकानिवारणः ।

पारदं मर्दयेन्निष्कलणधुस्तूरजद्रवैः ॥

नागवल्लीद्रवैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ।

तद्दृक्त्वं वेष्टयेन्मौलौ धार्यं यामचयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषान्तस्तकामात्र संशयः ।

द्विनिश्चानवनीतेन लेपाम्मौलौ प्रकण्डुतु ॥

नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम् ।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशामग्न्यकगोमूत्रं विडङ्गकटुतेलकम् ।

पारदेन समं मर्दय लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३७ ।

“परमाणुः परं स्रक् च सरैर्युग्मेहीरजः ।

बालाग्नयेव निष्काश्च यूकां चाथ यनोदरम् ॥”

यूतिः, क्ली, (यु + “ऊनियूतिजृतिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च ।” ३३ । ६७ । इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च ।) मिश्रणम् । इति सुम्बबोधव्याकर-
णम् । (यथा, भट्टिकाये । ७ । ६६ ।

“करोमि वो बहिर्युतीन् पिबध्वं पाणिभि-
र्दंशः ॥”)

यूथं, क्ली, (यु मिश्रणे + “तिथृष्टगूथयूथयोः ।”
उणा० २ । १२ । इति यक्प्रत्ययेन निपाति-
तम् ।) सजातीयसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४१ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ५४ । ४१ ।
“तत्र कुञ्जरयूथानि नृगयूथानि चैव हि ।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि ब्रह्मसि राघव ॥”)

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः ।) वन्धकरिणां
समूहस्य ईश्वरः । तत्पर्यायः । यूथपः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति । पा + कः ।) अरण्य-
हस्तिनां प्रधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १५ । २८ ।

“घोरमादाय परशुं सतूयं वर्मकामुकम् ।
अन्धधावत दुर्मर्षो नृगेन्द्र इव यूथपम् ॥”

प्रधानमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । १८५ ।
“राजा पाण्डुर्महाराज्ये नृगयाननिवेधिते ।
चरन् मेधुनधर्मस्य ददर्श नृगयूथपम् ॥”)

यूथभट्टः, पुं, (यूथादृभट्टजनितः ।) यूथात्
पक्षाधितहस्ती । इति शब्दमाणा ॥ (यूथ-
भट्टमात्रे, जि । यथा श्रीमद्भागवते । ४ ।

२८ ४६

“यदा

राजपटुरर्थतो

यदा

राजपटुरर्थतो

यदा

राजपटुरर्थतो

यूषिका, क्ली, (यूथं युष्पृष्टमस्या अस्तीति । यू
+ ठन् । टाप् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः
अखानकः । इति मेदिनी । कं, १४४ ॥ यूष्य
विशेषः । युं इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ
दूते । १ । ८८ ।

“विश्रान्तः सन् व्रजववनदीतीरजातानि सिन्धुः
उद्यानानां नवजलकगैर्युथिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः । गणिका २ अखण्डा ३ सागधी ४
सा पीता चेत् हेमपुष्पिका । इत्यमरः । २

४ । ७१ ॥ यूथी ५ प्रहसन्ती ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८ । इति
रत्नमाणा ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १०

भृङ्गानन्दा ११ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् ।
शिथिलत्वम् । शर्करार्तिपित्तदाहलघुनाना-
त्मगदोषनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“यूथीयुगं हिमं तिलं कटुपाकं सरं लघु ।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।

व्रणसुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।
“पटोलश्लेष्मसुनिष्ययूथिका
वटातिसुक्ताकुरमिन्दवारणम् ॥”)

यूथी, क्ली, (यूथ + अश्रं आटप् । ततो डीष् ।)
यूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति । यूथ + खः ।)
यूथपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूनिः, क्ली, योगम् ॥ मिश्रणम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

यूनी, क्ली, (युवन् + डीष् । “अयुवमघोनाम-
तद्धिते ।” ६ । ४ । १३३ । इति वक्ष्य उत्वम् ।)
युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैध्यवभावा-
दधूः ॥”

इति कलापे अयुवमघोनास्येतिस्त्रे कुलचन्द्रः ॥)

यूपः, पुं क्ली, (यौति मिश्रयतीति । यूथते युज्यते-
भक्तिमिति कर्मभाष्ये सायणः । १ । ५१ । १४ ।
यद्वा, यु + “कुयुभ्यां च । उणा० ३ । २७ । इति
पः दीर्घत्वश्च ।) यज्ञे पशुवन्धनकाष्ठम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥ तस्य परिमाणादियं यथा ।
सूतौ ।

“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यश्चतुश्चसृङ्गवः ।
वत्तुलः शोभनः स्तूलः कर्त्तव्यो दृग्मौलिकः ॥”

भविये ।

“विलस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्तते ।”
इति सामवेदितोत्सर्गैतत्त्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु + पः । दीर्घश्च ।) जयस्तम्भः । याम-
स्तम्भः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । ३८ ।

“संशामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

प ।
शब्दो

यूषकटक, पु (यूषस्य कटक इव यज्ञसमाप्ति
कृतक पशुवन्वाद्यर्थ यज्ञभूमौ यत काष्ठमारी
यत स यूष तस्य शरसि बलयाकृतिर्दमरका
कृतिर्वा यः काष्ठवकारः सः । यूषस्ये निहित-
कोहबलय इति केचित् । इति भरतः ॥ तन्-
पथ्यायः । चघालः २ । इत्यमरः ॥ २।७।१८॥
यूषकर्णः, पु, (यूषस्य कर्ण इव ।) यूषैकदेशः ।
तत्पथ्यायः । घृतावनिः २ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४८८ ॥

यूषदः, पु, (युपाय इः ।) खरिदवृक्षः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

यूषद्वयः, पु, (यूपाय द्वयः ।) खरिदवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नखरिदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

यूषलक्ष्यः, पु, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य ।)
पक्षी । इति शब्दमाळा ॥

यूषा, स्त्री, (यूषस्यायम् ।) यूषस्यायभागः ।
तत्पथ्यायः । तन्म २ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । १८ ॥

यूष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-
सेट् ।) यष्टखरी । यूषति । इति दुर्गादासः ॥

यूष, पु, स्त्री, (यूष + कः ।) सुज्ञदिकाधरसः ।
इत्यमरः ॥ ३ । ५ । ३५ ॥ यूषोऽन्तःस्थादिः ।

यूषगादिष्वेति सुकुटः । इति भरतः ॥ * ॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः ।

“सुज्ञयूषोऽग्निदो हृद्यः सुज्ञानां वणिनामपि ।
प्रथो वलाशपित्तज्ञो ज्वरहा च कृताकृतः ॥

अक्षेहलवणं सर्वमशतं कटुकैर्विना ।
विज्ञेयं लवणखेदकटुकैः संस्कृतं कृतम् ॥

स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्याद्रागभाजवः ।
वचिलक्षधुपीकश्च दोषाणामविरोधकः ॥” * ॥

मसूरयूषगुणाः ।
“मसूरयूषः संघाही टंडी खादुः प्रमेहजित् ।

पित्तक्षेपज्वरहरस्त्यातीसारनाशनः ॥” * ॥
कुलत्थयूषगुणाः ।

कुलत्थयूषोऽग्निलहा शर्कराशरिनाशनः ।
खीप्रतूणीकासाशोऽग्नौमेदःकफापहः ॥” * ॥

अम्बेन सह भाषयूषगुणाः ।
अम्बेमाषो गुरुर्मेही वातघ्नो दीपनो मतः ॥”

य खड्गयूषः ।
अं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजालिचिकैः ।

पक्वं खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः ॥” * ॥
इकाम्बलिकयूषगुणाः ।

इध्मो लवणक्षेहितलमावविपाचितः ।
इकाम्बलिकौ यूषौ आहिवातकफापहौ ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥
ये च । अथ यूषस्य विधिर्गुणाश्च ।

रहादशसुखी नौरे शमीधान्यद्वयो रसः ।
लात्रे घनः किष्किव पेयातो यूष उच्यते ।

॥ स एव निर्यहो रुचिकश्च विशेषतः ॥”
स्य प्रकारान्तरमाह ।

एकत्रयपलं शुष्णौ पिप्पलीचाङ्गकार्षिकीम् ।
एस्मिन् विधेचक्षुषो यूष उच्यते ॥”

अथमर्थ यूषात्र पलमित तन कल्कीकृत
शुष्णौ पिप्पली च समुदितार्द्धकषामता कल्की
कृता उभयमपि प्रक्षमितन वारिणा पचत
तद्वयो यूषः ।

“यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्टः कफा-
पहः ॥”

अथ सुज्ञयूषविधिः । ट्वन्ट्रीकायां तन्नातरे ।
“सुज्ञानां द्विपलं तोये ज्ञतमर्द्धाङ्गकोष्मते ।

पादस्यं महितं पूतं दाडिमस्य पलेन तन् ॥
युक्तं सेन्ववविश्याङ्गधान्यकैः पादकांश्चिकैः ।

कषानीरकयोस्त्रुणां च्छाणैर्कैनावचर्यितम् ।
संस्कृतो सुज्ञयूषोऽयं पित्तक्षेपहरो मतः ॥” * ॥

अथ सुज्ञयूषगुणाः ।
“सुज्ञानासुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः ।

ब्रणोर्हयज्वरगदाहकफपित्तज्वरामहत् ॥” * ॥
अथ सुज्ञानलकयूषगुणाः ।

“सुज्ञानलकयूषस्तु मेही पित्तानिलापहः ।
हृद्दाहप्रमनः शीतो मूच्छांशममदापहः ॥”

मसूरयूषगुणाः पूर्ववत् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कुलत्थयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम् ।

मेहाक्षरी घायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च ॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च ।

अग्नापहं पित्तहरं नराणां
कर्मिं निहन्त्यादपि दास्यते ॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित् ।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥

मासूरो आहको यूषो टंडी खादुः प्रमेह-
जित् ॥

पित्तक्षेपज्वरघ्नः स्यात्तथातीसारनाशनः ॥
कषायं कटुकक्षौणां वातघ्नं गुल्मदोषकृत् ।

रक्तपित्तं निहन्त्याश्च चक्षानां यूषमुच्यते ॥
घनं सवातं कफकृष्णायूषं स पित्तकृत् ।

अम्बं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने ॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यान्युषितानि च ।

मसूरास्त्रिपुटा बल्याः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
इति यूषविधिः ॥ * ॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“त्रेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः कृताकृतः ।

स तु दाडिमन्ट्वीकायुक्तः स्याद्रागभाजवः ॥”
“पटोलनिखयूषौ तु कफमेहोविशोषिणौ ।

पित्तघ्नौ दीपनौ हृदौ कम्पिज्वरवारपहौ ॥
आसकासप्रतिश्लाय प्रसेकारोचकज्वरान् ।

हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोग्लामयान् ॥
कुलत्थयूषोऽग्निलहा आसपीनसनाशनः ।

तूणी प्रतूणी कासाशोऽग्नौमेदोदावर्तनाशनः ॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संश्रमनो लघुः ।

प्राणायामजननोमूच्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ॥
याही पित्तक्षेपे हित

यवकोलजुनत्यागा घा कखड्गीरनिन पद
इ त सुश्रुत सूत्रस्थान ४५ अ ३ प

यूष पु (यवतीति यूप + क) प्रत्ययानुज
इति शब्दरत्नावली ॥

येष, कठ उ यज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-व्यक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । क,

अधिघेषत् । उ, येषते यियेषे । इति दुर्गा-
दासः ॥

योक्ता, [क] चि, योगकर्ता । इति सुजघातोः
कर्तरि लृट्प्रत्ययेन निघञन्तम् ॥ (यथा, वाच-

सनेयसंहितायाम् । ३० । १२ ।
“मन्वेद्येयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं

श्लोकायाभिसर्तारम् ॥”
“योक्तारं योगकर्तारम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

योक्तं, लौ, (युज्यतेऽनेनेति । युज् + “दास्त्रीप्रत्यु-
युजस्तुतेति ।” ३ । २ । १८२ । इति युज् ।)

युगेन सह ईशादख आवध्यते अनेन तन ।
योन् दङि इति भाषा । तत्पथ्यायः । आवन्व, २

योत्रम् ३ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । १३ ॥ (यथा,
कर्मवेदे । ५ । ३३ । २ ।

“सत्त्वं न इन्द्र धियमानो अर्केर्द्धरीणां वृषन्
योक्तमयः ।”

“योक्तं नियोजनरज्जुं व्यथः व्याथयति ।” इति
तद्भाष्ये सादृशः ॥ गगनरज्जुः । यथा

राभायणे । १ । ४५ । १८ ।
“ततो निश्चित्य मयनं योक्तं कृत्वा च वामु-

किम् ।
मस्थानं मन्दरं कृत्वा समस्युरभिर्नौजसः ।”

योगः, पु, (युज ममाधी + भावादौ यचावर्थं घञ ।,
सन्नहनः । उपायः । ध्यानम् । सङ्गतिः ।

युक्तिः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २२ ॥ (प्रेम ।
यथा, देवीभागवते । ३ । १५ । १३ ।

“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवर्त्तसदासौ
तां प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः ॥”

“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः ।” इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥ छलम् । इति मनुः । ८ । ११५ ॥

अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अपू-
र्वाद्यसंस्थापिः । वपुःस्थेयम् । प्रयोगः । विष्का-

भादिः । मेघजम् । विश्रब्धवातकः । द्रवम् ।
कार्मणम् । इति मेदिनी ॥ नैयायिकः । घनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ चारः । सूत्रम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ * ॥ (येन वाक्यं युज्यते स

योगः । यथा,—
“तेनं प्रिवेद्यान्तवक्तिनिम्ब-

र्हिन्नाभयाश्चकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदास

हिताय नित्यं गतगच्छरोगी ॥
सिद्धं प्रिवेदिति प्रथमं वस्तुत्वे लनीयपादे सिद्धं

प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं
योगः ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चप्रवृत्तमेऽध्याये

दृश्यतेऽनेनेति ॥) अथ समं प्रतियोगानां
नामानि । यथा

योगः

“विष्कम्भः प्रीतिरायुमान् सौभाग्यः प्रोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मो च धृतिः शूलस्तथैव च ॥
गण्डो वृद्धिर्ध्वजैव आघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चाह्वक् अतीपातो वरीयान् परिघः शिवः ।
सिध्यः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥”
तथा वर्जनीयभागा यथा,—
“परिघस्य व्यजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।
तज्जादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त गूले च नाडिकाः ॥
गण्डाघातयोः घट् च नव हर्षणवजयोः ।
वैधृतिव्यतिपाती च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु प्रोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भोगभाजिताः ।
गनगन्धाश्च घटिना नाभ्यो सुखान्तरोद्धृताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतिसंज्ञाककालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरवीन्द्रकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमिती क्रमात् ।
अथ हृता खगतेष्वविलिप्तिका
निजजघन गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्कररीयसिद्धान्तशिरोमणौ गणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्याः । तथा नक्षत्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्याः । उभयत्र प्रतायकेन
चूले प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारचुनानि गन्धानि स्युः तेषां गतानां सन्-
न्ध्यां विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः । यल्लभ्यते
ता गतनाडिका भवन्ति । यद्येव्याणां विकला
भक्तास्तदेव्या घटिका भवन्ति । इति मिना-
चरानास्त्री तत्तुल्यतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भोगपराक्रमे ।
“अश्विनो सह सूर्यश्च सोमे न्यगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
बारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽथ प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । होयिकायाम् ।

“भूमिपुत्रार्कयोरङ्गि नन्दा मरु-
द्धारुणाद्रन्ध्रचिन्नाहिमूलाभिभिः ।
भार्गवैणाङ्कयोरङ्गि भद्रा
भवेत् फल्गुशुभोद्गुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्तु वारे जया स्थान्दुग्धो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयान्याभिजिह्वाभिभिः ।
शीघ्रतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वप्रज्ञाभिश्चुक्पिन्नादिलम्बुभिः ॥
सूर्यस्तुतस्तु दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिप्रविष्टेः स्यात् ।

भरेव समेता
सिद्धान्तयुक्ता ॥”

अथमेव योग ॥ * ॥ अ योग

योगः

“ध्रुवगुरुकरभूजापौष्ठाभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सर्वरीनाथवारे
गुरुशुभनलवातोपान्त्यपौष्ठाणि कौजे
दहनविधिप्रताप्यामेत्रभं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्यामेत्रभं जीववारे ।
भगयुगजयुगम्भो विष्णुमेत्रे सिताहे
असनकमलयोनी सौरिवारेऽनृतानि ॥
यदि विहित्यतीपातौ दिनं वाध्यशुभं भवेत् ।
हव्यतेऽनृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अनृतं सिद्धियोगश्च यत्केकस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनम् भवेदुष्टं मनुसर्पयथा विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिद्वयपापयमघटयोगाः । यथा,—
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा नृगुणवृक्षकुवाकौज्य-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येष्टाशामिषड्दसुनिमित्ततिथयोऽर्कादि-
वारेः प्रदम्भाः ॥”

राजमार्गश्चे ।

“मासा रुद्रादिशो रामा घटपक्षसुनयस्तथा ।
दक्षन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्गर्ह्येः ॥”
अपि च ।
“द्वादशकंयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा हतीवा
बुधे ।
घडी नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुके द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भविनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
प्राप्तेऽर्काहे विषाखात्रयमसुदुपस्थाङ्गि
चित्राचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिह्वं त्वय कुजदिवसे खत्रयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहे मूला विशाखा यमघनतुरगान्त्यानि जैवे-
रुद्र पित्रं
रोहिण्याद्रां यमेन्द्रशतभमथ भगोरङ्गि पुष्या-
त्रयेन्द्रौ ॥
सौराहे हस्तयुगार्थमयमजलधुक्पौष्ठा-
धनानि
वगटोऽखखर्कयुक्ते खखहपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्थमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिविधेयुक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
उत्पाटा नृत्यवः काणा अन्ततानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलप्राशीष्यभान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ नृत्ययोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”
अथ यमघटादीनां जनिष्यं
“यमघाटे लजेष्टौ नृत्यौ द्वादश नाडिका
अन्येषां परत शुभम् ।

योगः

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिर्हृता इमे ॥
करकचा नृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति तृचा वज्रहृता इव ॥”
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथ
श्रीपतिः ।

“विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च वे वै ।
हूनाङ्गवङ्गेषु खषेषु वज्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ *

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाभ्युपमयाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम्
उत्तरेषुर्भवाभ्योधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम्
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
बहिरुवाच ।

आराध्यर्धं विश्वेषां जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तन्निरापेक्षा एवमुक्तं प्रवाक्यथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरङ्गनिर्गमम् ।
व्रतोपवासेर्विधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तैस्तेष्वात्महितैः कामैर्ये स्वर्चैतानि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराध्यत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्मैश्चस्तदायथाः ।
तद्दृष्टयस्तत्त्ववसः सर्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि ।
संन्यत्यर्धं स वः कर्त्ता समस्तावरणचयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य प्रदत्तं भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचित्तरूपमन्त्रपरिग्रहं यत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मवाः ।
अयौ मोक्षं परं जन्मुत्तमात्तन्मोक्षकारणम् ।
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ॥
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परावणम्
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ब्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
मुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वर्पंश्चिन्तय माधवम् ॥
व्यूमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता भयुद्धदम् ।
अस्मन्मनुजरागाहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपरायणीह मुक्तिकार्याग्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥ *

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाखिवज्र ! श्रूयतां गदतो मम ।
यच्च स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलवं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो नुनं ।
ये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभाव वयमेव धिन सुते ।
वि प्रश्ना जोहमाकर्षको यथा

आत्मप्रयत्नसाधने विविधा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमन्तर्गते शिष्टाद्युक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी सुसुचुरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी बुद्धानः सोऽभिधीयते ।
विनिवृत्तसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यदन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिवृत्तसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगान्निदधकर्मणा च यो-
चिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायप्राज्ञसन्तोषतपोऽपि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ॥
मते यमाः सन्निधमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काश्चा निष्कामानां विमु-
क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समाख्याय गुणैर्धृतः ॥
यमाश्चेर्नियमाश्चेष्ट शुद्धीत नियतो यतिः ॥
प्राणाख्यमनिर्गन्धमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वोऽप्येव च ॥
परस्परैवाभिभव प्राणापानौ यदानीतौ ।
कुरुतः सहिधानेन तृतीयः संयमात्तथोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्वितीयम् ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनीऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिव्यवृत्तानि निवृत्त्याश्चापि योगवित् ।
कुर्व्याच्चिन्तासुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवशैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन प्रवर्णैः प्रत्याहारेण चैक्यैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्यात् स्थितं चैतः शुभाश्रये ॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग । चेतसो यः शुभाश्रयः ।
प्रदाधारमशेषं तद्वन्ति दीपफलोद्भवम् ॥
श्रीकेशिप्रह्लाद उवाच ।

प्राश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च सभावतः ।
रूपं । मूर्तममूर्तञ्च परस्मादपरमेव च ॥
अविद्या भावना विप्र विभ्रमेतन्निबोध मे ।
‘आत्मा कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
सभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
‘भयात्मिका तथैवास्या विविधा भावभावना ॥
नन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
स्नेहावनया चान्ये देवाद्याः स्वावराचराः ॥
‘रश्म्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मालिका द्विधा ।
धाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
क्षीयेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
‘श्रमेतत् परं चान्यद्देहिभ्रष्टदृशां वृष ॥
प्रसमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
‘सात्तात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
‘विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
‘अखरूपवैकल्प्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्विद्योगयुजा शक्यं वृष ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्तयं द्विष्यगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका यक्षाः ॥
गन्धर्वश्चदैत्याद्याः सक्ता देवद्योनयः ।
मनुष्याः पशवः श्रेणाः ससृदाः सरितो हमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशेषान्नं चैतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् ।
मूर्तमेतद्वरे रूपं भावनाञ्जितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिरमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रीक्ता चैवज्ञाया तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यथा चैवज्ञशक्तिः सा चेष्टिता वृष ! सर्वमा ।
संसारतापानखिलाववाप्नोत्यनुसन्तनाम् ॥
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चैवज्ञसंज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु खल्लास्या स्यावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्ता पतन्निषु ॥
पतन्निष्यो नृगास्तेभ्यः सशक्ता पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्ता पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता वृष ! ।
शक्तः समस्तदेवभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रुपलक्षितः ।
एतान्यश्रेष्ठस्य तस्य रूपानि पार्थिव ! ॥
पतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ॥
अमूर्तं ब्रह्मण्यो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता वृष यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विष्णुरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेमहत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतित्यंद्मनुष्यादिष्टेष्टावन्ति खलीसया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य आपिन्धयाहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो वृष ! ।
चिन्तयमात्मविशुद्धार्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
यथाभिरुद्धतश्चिखः कर्णं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया श्रुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां वृष ॥
अन्ये च पुरुषाश्च । चेतसो ये यथाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मद्योनयः ॥
मूर्ते भगवतो रूपं सर्वपापश्रयनिसृष्टम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥
तच्च मूर्ते हरे रूपं यादृक्चिन्तयं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं भद्रपचायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णलाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समक-

कस्यपीवं सुविस्तीर्णशीवलाङ्कितवक्षसम् ॥
बलीत्रिभङ्गिना समनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितोरुजङ्घाश्च सुस्थिराङ्गधिराम्बुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकेयूरकटकानिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राचवलयान्वितम् ॥
‘चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ॥
तावदुयावद्दृष्टीभूता तत्रैव वृष धारणा ॥
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्नेह्यया कर्म कुर्वन्तः ।
नापयाति तदा चित्तान् सिद्धीं मन्येत तां तदा
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरर्चनं वृष ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षरञ्चक्रम् ॥
सा यदा धारणा तद्ब्रह्मस्थानवती ततः ।
किरीटकेयूरमुखेभूषणे रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्बुधः ।
कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्रूपप्रत्ययेकसन्ततिश्चान्यनिस्तृष्टा ।
तद्भुजान् प्रथमेरङ्गे षड्भिर्निष्पाद्यते वृष ॥
तस्यैव कल्पनाहोर्न स्वरूपमहत्त्वं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापणीयमथैवात्मा प्रचीनाशेषभावनः ॥
चैवज्ञः करुणां ज्ञानं करुणं तेन तस्य तत् ।
निर्याद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकञ्च निवर्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽपि परमात्मना ।
भवत्यर्भदी भेदश्च तस्याज्ञानकतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तं मेया योगः स्वाधिक्य ! परिच्छन्ते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्महृतयोगो यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीपवत् ॥
इडां सुषुम्णां मेधाश्च पिङ्गलां नलिनीं धुराम्
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्रयवतः ॥
सूनाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञास्थं षट्चक्रञ्च निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमादिधिः
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार च ॥
निरुध्य वायुं मेधान्तामानीय क्षुद्रास्त्रजम् ।
तं वायुं स्वाभयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो हतो हरिणा पुरा
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुकृतञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदास्त्रजम् ।
ददर्श क्षुद्रास्त्रोजे सर्वं तेजोमयं सुखं ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोजरम् ।
दिभुजं सुरलीलस्थं भूषितं पीतवाससा ॥
श्रुतिमूलस्थलान्यस्तललङ्कारकुण्डलम् ।
इषडास्थं प्रसन्नास्थं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
नवीनजलदाकारं श्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जगद्गुरु सर्वेषु निलिप्तं सान्तिरूपिणम् ॥

स्वात्मारामं पूर्णकामं जगद्वापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्ववरं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्वारार्थं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
यदृष्टं ब्रह्मरूपं च हृदि तद्वहिरेव च ।
इष्टा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठाखण्डे २० अध्यायः ॥*॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

“अयं योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते ध्येयो ध्यानेन हरिरौश्वरः ॥
ततः शृणुष्व सहेषान् । सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो ब्रह्मा श्रोता व्राता ह्युतीन्द्रियः ॥
तद्वर्णरहितः सटा नामगोचरविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाद्यय एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्णपरिवर्जितः ॥
तत्सत्ता तन्निवन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जायतुस्वप्नसुषुप्तिस्मृत्सत्ताक्षी तदिवर्जितः ॥
तुष्टीयः परमी धाता इष्टूपो गुणवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मासगृहं शिवः ॥
एवं वे मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं परम् ।
प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शृङ्गार । सुव्रत ! ।
मतेदृश एतत् सततं विष्णुलोकं स मच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सर्वज्ञेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च लङ्घिताया अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सर्वं भूतद्वितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्यं सर्वव्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्नियमगृहः ॥
स्वाध्यायः स्वात्मज्ञापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ज्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भश्च प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकात्रेचकजिघा ॥
लघुदादशमात्रः स्वाचतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशद्भाजिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥

ध्यान

मनसो हृति

अहं ब्रह्मे

स

स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सर्वं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्माहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्यम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जायतुस्वप्नसुषुप्तिस्मृत्सत्ताक्षी ज्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतानन्दतां व्रजेत् ॥
प्राणात्मैवात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तज्जये यत्र तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्देहद्वेषान् धारणाभिश्च कित्स्विवम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्

गुणान् ॥

यथा पर्वतघातूनां भ्रातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनियहान् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाश्च प्राणायामस्त्रिधौदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदङ्कं । शृणुष्व मे ॥
लघुदादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोक्षेपे मात्रा तालो लब्धचरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् खेदं मथ्यमेव तु वेपथुम् ।
विषादं हि हृत्तीयेन जवेदोषाशुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेयमानास्तु सिद्धिं शार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न

मातुषान् ।

तद्वन्निषिद्धः पवनः कित्स्विवं न रुष्ठां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
अयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च सहीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमान् ॥
कर्मणाभिरुदृष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकानुष्णिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च

यान् ।

निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रियैर्चायद्यानां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावंस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
यान्ति प्रसादं वेनास्म मयं पञ्च च वायव

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम्
युञ्जतश्च यथायोगं याद्विहितमासनम् ॥
पद्ममङ्गासनं वापि तथा खस्तिकमासनम् ।
आस्याय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत् चरणाबुधौ ।
संयतास्थस्तथा चोक्तु सन्ध्याविष्टश्च वाग्यतः ॥
पार्श्विभ्यां लिङ्गदृष्ट्यावस्य शूनं प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्हन्ता संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं खं दिशश्चानवजोकयन् ॥
रजसा तमसो हृत्तिं सत्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् क्रुम्भोऽज्ञानीव सर्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्थः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाह्याभ्यन्तरं शौचं निषाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभिरुत्तमैः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राज्ञतांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणून् च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् बाधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरजि-

जिता ।

विवर्जयति नारीहेतस्नाङ्गभिर्मनिर्जिताम् ॥
प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेद्युच्यते चैवं धार्यते यन्ननोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि वदन्त्याणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ।
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्ननास्नादिभिः शनैः ।
आपिषेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणायामां हृदये बाधं हृत्तीये च तथोरसि ।
कण्ठे सुखे नासिकाग्रे नेत्रभूमध्मद्वन्द्वे ॥
किञ्चित्स्नात् परस्निग्ध धारणा परमा स्मृता
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाश्नातः क्षुधितः शान्तो न च व्याकुललोचनः
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे हृद्वे नान्मृनिषात्मके ।
कालेऽप्येतद्व युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽपिजज्ञाभ्यासे जीर्णं गोष्ठं चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नदां श्मशाने ससरौन्दवे ॥
सभवे कूपतीरे वा चैतवल्लीकसङ्घे ।
देशेऽप्येतद्व तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्थानुपपन्नौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दशन योगे तस्मात्
दोषा न्यस्तादयो युनक्ति वै ।

योगः

योगः

योगः

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्नबोध मे
वाधिष्य जडतालोपं स्मृतं कत्वमन्वता
ज्वरश्च जायते सदास्तद्वदज्ञानयोगिनः ॥
प्रमादाद्योगिनो दोषा यथेतं स्फुटिकितितम् ।
तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
स्निग्धां यवागमयुष्मां मुक्तां तत्रैव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
यवागम्यापि पक्वे वायुगम्यान् परिचिपेत् ।
तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
विधाति वचसो वापि वाधिष्यं श्रवणेन्द्रिये ।
तथैवान्धफलं ध्यायेत्तृणाक्षीं रसनेन्द्रिये ॥
यस्मिन् यस्मिन् रजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
णीम् ॥
धारयेद्धारणासुखी शीतां शीते विहाञ्जनीम् ॥
कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
येत् ॥
लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ॥
द्यावापृथिवी वायुमौ आपिनावनुधारयेत् ।
अमाशुषात् सत्त्वजाताद्वाधास्थितिचिकित्-
सितम् ॥
अमाशुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
वायुनिधारणा चेवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
एवं सत्त्वात्मना कार्या रक्षा योगविदा वृषः ।
धर्मायैकामभोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
प्रवृत्तिलक्षणा स्थाता योगिनो विस्मयात्तथा ।
विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
अलौक्यमारोग्यमनिष्टुरत्वं
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमन्वयम् ।
कान्तिः प्रसादः खरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
असुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ।
विन्यति च सत्त्वानि विह्वलं च सुत्तमम् ॥
शीतोष्णादिभिरत्युपैर्यस्य बाधा न जायते ।
न भीतिमेति चान्धेयस्तस्य सिद्धिरपस्थिता ॥
ति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानाम् ३६
प्रध्यायः ॥ (तथा च ।
ईश्वर उवाच ।
मयैकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
धनान्यदृष्ट्वा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
मात्रं नियमास्तावदासनान्यपि वक्ष्यामि ॥
आयामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
तानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रवच्यते ।
हिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
माः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ॥
ः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
यमाः कथिता तस्य योगविद्धिप्रदायिनः ।
वैशामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ॥
हंसा कथिता सद्भिर्योगविद्धिप्रदायिनी ।
एकैक्यं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
येन वा बलेनापि परस्परहरणं च यत् ।
गमिष्यते सद्भिस्तैर्यं तस्य वर्जनम् ॥
च भैषुन्यामो ब्रह्मचर्यमिदोच्यते

ब्रथागामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
अपारग्रह इत्युक्तो योगविद्धेस्तु साधनम् ।
चान्द्रायणादना यत्तु शरीरस्य च शोधनम् ॥
तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना शृणु ।
प्रणवः शतस्त्रीयं तथाथर्वणशिरःशिखा ॥
एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्तितः ।
यदृच्छालाभसमुत्तः सन्तोष इति पश्यते ॥
वाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
स्तुतिसरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
भयि भक्तिर्द्विधा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपान्न तु विस्तरात् ॥
यमेव नियमेभ्युक्तो योगी भोक्षाय संस्तुतः ।
स्थिरबुद्धिरसंस्पृष्टः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
पद्मकं स्वस्तिकं पीठं वैहं कौकुटकौष्ठरम् ।
कौर्मं वज्रासनं चैव वैद्यानं चाङ्गवस्त्रकम् ॥
दण्डं ताक्ष्यासनं शूलं खड्गं मुहरमेव च ।
मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
भीमं वीरासनं चापि वाराहं नृगवैष्णिकम् ॥
क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ॥
योगसंमिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
एवमेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपराधयः ।
हृन्दातीतो जयेत्प्राणान्ध्यासक्रमयोगतः ॥
अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यरोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽनयः स्मृतः ।
द्वितीयः सजयः प्रोक्तो भुवं यादृतिमाहभिः ॥
रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
असूनां नाड्यः प्रोक्ता गमनागमनाश्रयाः ।
रेचनात्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
पूरकः पूरणाद्वायोक्तमिरोधाच्च कुम्भकः ।
देहिनी दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
स्तुता ॥
पितृयोनिरिति स्थाता भातुरुज्जाधिदेवतम् ।
दक्षिणेतरेगा वा च इडा सा नाडिका स्मृता ।
देवयोनिरिति स्थाता चन्द्रस्तवाधिदेवतम् ॥
एतयोर्बभौर्लक्ष्ये सुयुक्ता नाम विश्रुता ॥
पद्मलवनिभा नाडी कार्याख्या ब्रह्मदेवतम् ।
ततः शून्यं निरालम्बं मध्ये स्थातानि योजयेत् ॥
बाह्यस्थानो घनाद्वायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
चन्द्रदेवतया भूयः पिवेदस्तुतमम् ॥
आप्यायनं भवेत्तेन स्थावनं कल्पयस्व तु ।
आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
कुम्भकः कुम्भवत्स्य श्वात्रिको वर्तितस्तस्य च ।
उत्तुचिप्य प्रयती वायुमज्जदेवत्वमानयेत् ॥
अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
सङ्कोच्य कूचिकाचक्रमर्द्धं नीत्वा रसाजयम् ॥
संक्षोभ्य शङ्खिनीं सम्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
अनेन शोधयेन्नागमैश्वरं विमलं मुनिः ॥
क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभाग भवेत् ।
सुसुप्तां सदा वत्स योगाङ्ग योगविद्धये ॥

विज्ञाय बद्धिमर्गं च चक्षुःश्रोत्रं शने शने
सौम्येनाकषयेद्वायुं नाभाव कष्य धारयत ॥
धारयन्निधतप्राणा योगैश्वर्यममन्वित
जायते वत्सरादोगी जराभरणवत् ॥
वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
नाभिनासान्तराध्यायं स्निः प्राणान्श्च जयेद्-
भुवम् ॥
मनःस्थेयं भवेद्वत्स ! त्रिषु स्थानेषु धारणान् ।
अङ्गुष्ठनाभिनासामि वायुं योगी जितसमः ॥
अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशत ।
सदा तत्रैव सन्त्येव यद्य वायुजयक्रमः ॥
रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विदते ।
निरालम्बे मनः शब्दा लक्षणात्प्राणजतो भवेत् ।
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु समापनः ।
निग्रहः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
यदनु पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमादेतरं धनं ।
यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदाजयम् ॥
उदात्तान् दृष्ट्वा पञ्चैव कारयेद्धारणां बुधः ।
प्राणवायुं निवार्यैव मनः सुखेऽन्तरं स्थितम् ॥
देवान्श्च सिद्धान् गन्धर्वान्श्चारणान् खैरान्
गणान् ॥
यस्मात्सन्ध्यासयोगेन सुदृढमनोतिः प्रपश्यति ॥
दृष्टे न स्थाञ्जरा शृणुः सन्ध्यासश्च प्रजायते ।
स्फोटोदाह्या नाडिका प्रोक्ता कुम्भलोकास्तदा-
न्तर ॥
उच्चार्य विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणयत् स्मरत ।
भूतं भयं भविष्यञ्च वर्तमानञ्च दूरतः ॥
ज्ञानं यत्तद्वैदुषं स्फोटोदाह्ये ज्ञानमन्यते ।
ललाटे स्फुटिहृदये सदाश्रयसमुत्सरेत् ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटं चैव स्मरन् ।
पञ्चवक्त्रं दशभुजं संपद्येत्तौ पर्वतान् ॥
ध्यात्वेवमात्मनि विभुं ध्यानं तन् शूरयो विदुः ।
ततोन्मनस्त्वं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
जराभरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
गमनागमनाभ्यां यो ज्ञीनो वै विषयीजन्तितः ।
एकान्तरोन्मनीभावः समाधिर्भविष्यति ॥
न दृढदृष्टुर्नास्ति न नृहृदस्यापि चिन्तनम् ।
न वह्निर्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मसन्निधिर्भवेत् ॥
न स्थूलं न कणं वापि न सूक्ष्मं नापि लोपितम् ।
न शुक्तं नापि वा पीतं न कणं नापि कर्बुरम् ॥
कृत्वा हृत्पद्मनिजशे विश्वास्थं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
सर्वस्थाधारमयत्तमानन्दं प्योतिरथयम् ।
प्रधानपुसवातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दरदिगुणाजयम् ॥
महान्ता पुरुष वक्त्रं ब्रह्मस्य तस्य चाययम्

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ॥
 कारणं सर्वभावानामानन्दैकरसाग्रयम् ॥
 पुराणं पुरुषं शुभम् ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ॥
 शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तुमिच्छति ॥
 नृपो यथा श्वलाङ्गुलेः समुद्रं तर्तुमिच्छति ॥
 तथा विना शुभमुसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शुभमुर्नान्या काचन देवता ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ॥
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्ववृत्तानां यत्र लोकः प्रलीयते ॥
 आनन्दं ब्रह्मणः सृज्यं यत्प्रशान्तिं सुसुखवः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
 प्रातुं तिलेऽन्वहेष्येन सोऽनुते योगमैश्वरम् ॥
 नैकलक्षं हिलक्षं वा विजृम्भं न नवात्मकम् ॥
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुनः यत्र यत्र मनः स्थितम् ॥
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
 संस्थाप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ॥
 सहर्तुं तितृणः साक्षात्तस्य चाहुमवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः प्ररिपूर्णश्च जराभरणवर्जितः ॥
 भूतप्रसादाद्भवयोगी नान्यथा क्रौञ्चसदनम् ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मेजातं सुदुष्करम् ॥
 मामेकं शरणं गच्छेद्दशानं नाशयाम्यहम् ॥
 आकाशः चन्द्रिया वैश्याः शूद्राश्चाप्ये च
 सङ्कराः ॥
 मङ्गलित्वावना पूता यन्ति मत्परमं पदम् ॥
 जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ॥
 मङ्गलता नैव नश्यन्ति स्वेच्छावियहधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ॥
 अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरे शिवस्कन्द-
 संवादे धर्मनिवमप्राणाशामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते बुद्धतः पुनः ॥
 नश्यन्तेऽप्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
 इति उवाच ॥
 “आलस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिप्रीडा प्रजायते ॥
 प्रमादः संशयस्याने चित्तस्थिहानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं आन्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ॥
 दौर्भनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 दशधाभिप्रजायन्ते सुनेर्यागान्तरायाकाः ॥
 आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च शुरुत्वात् कावचित्तयोः ॥
 आधयो धातुवैषम्यात् कर्मेजा दोषजास्तथा ॥
 प्रमादस्तु समाधिस्तु साधनानामभावनम् ॥
 इदं वेत्तुभयसृक्तं विज्ञानं स्थानसंश्रयः ॥
 अगवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ॥
 अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
 साधो चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिव
 विषययज्ञानामति आन्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ॥
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ॥
 इच्छाविवातात् सङ्गोभवेत्तस्माद्दराहृतम् ॥
 दौर्भनस्यं निरोद्धव्यं वैराग्येण परेण तु ॥
 तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्भनः स्फुटम् ॥
 तदा मनसि सङ्गातं दौर्भनस्यमिति स्फुटम् ॥
 हटात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोभता ॥
 अन्तराया इति ख्याता योगस्येते हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ॥
 प्रनष्टेऽन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिसूचकाः ॥
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया अवगा स्फुटा ॥
 वार्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ॥
 आखादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्फुटा ॥
 खल्वष्टसिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 सुनेः ॥
 प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभां व इति स्थितिः ॥
 बुद्धिर्विवेचना वेत्तुं दृढयेत बुद्धिरुच्यते ॥
 सृष्टौ अवहितेऽतीने विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
 सर्वज्ञं सर्वदा ज्ञानं प्रतिभाशुक्रमेण तु ॥
 अवगात् सर्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
 इन्द्रदीर्घवृत्तादीनां गुह्यानां अवगादपि ॥
 रश्मिस्थाधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
 दर्शना दिश्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ॥
 संविद्दिवरसे तस्मिन्नाखादो ह्यप्रयत्नतः ॥
 वार्ता च दिव्यगन्धानां तस्मात्ता बुद्धिसंविदा ॥
 विन्दन्ते योगिनस्तस्माद्ब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
 जगत्सिन्नु हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ॥
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
 सन्ध्यायं सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ॥
 पेशात्ते पार्थिवश्चायं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
 याच्ते तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ॥
 ऐन्द्रे योमात्मकं सर्वं सौम्ये चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्यं त्वहङ्कारं ब्राह्मी बोधमनुत्तमम् ॥
 आदौ चाष्टौ द्वितीये च तथा शोडशरूपकम् ॥
 चतुर्विंशत् तृतीये तु द्वाविंशच्च चतुर्थके ॥
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमावात्मकं स्फुटम् ॥
 गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ॥
 प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तत्स्फुटक्रतोः ॥
 तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ॥
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
 औपसर्गिकमात्रं भुवनेषु परित्यजेत् ॥
 लोकेष्वालोक्तयोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
 स्थूलता दृक्त्वता बाल्यं बाहुक्यं यौवनं तथा ॥
 नानावातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
 पाणिर्वाणं विना नित्यं सुरभिर्गन्धचन्दुतः ॥
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 जले नियमनं यदभूत्प्राप्तं विनिगम
 इच्छेत्स्व खयं प्रातु समुद्रमपि नातुर ॥

यत्रेच्छति जगत्सिन्नु तत्रास्य जलदर्शनम्
 वदयदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामनः
 तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ॥
 भावं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारयन्
 अत्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ॥
 एतत् शोडशकं प्रोक्तमायमेवैश्वर्यमुत्तमम् ॥
 देहाद्विनिर्माणां तत्तापभयवर्जितम् ॥
 लोकं दग्धमप्रीहान्यददग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवहश्चाधाय परिरक्षयन् ॥
 अग्निनिग्रहणं हस्ते स्फुटिभाजिणं चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्माणां यथापूर्वं स्वकामतः ॥
 हाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्तत्त्वं ह्येतत् तैजसं सुनिपुणवा ॥
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पञ्चतादिमहाभारस्त्वनेरोद्धनं पुनः ॥
 लघुत्वश्च गुरुत्वश्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यग्रनिपातिन भूमेः सर्वत्र कम्पनम् ॥
 एकेन देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्यं स्फुटं बुधैः ॥
 क्वायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणां च दर्शनम् ॥
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियायैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ॥
 तस्माजलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्दर्शनम् ॥
 ऐन्द्रेऽभ्यर्थमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ॥
 यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिगमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्दर्शनम् ॥
 कामानुरूपविनिर्माणां वशिष्ठं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ॥
 हृदनं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च न्यलुकालजयस्तथा ॥
 प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्सृष्टिस्तथाशुभह एव च ॥
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
 असादृश्यमिदं यत्तं निर्माणाश्च पृथक् पृथक्
 संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैश्वं पदम् ॥
 ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्येनं शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं श्रैवं विद्युना नावगम्यते ॥
 असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
 बुद्धाने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्तिताः ॥
 निरोद्धयाः प्रवर्तने वैराग्येण परेण तु ॥
 नाशान्तिप्रयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ॥
 अश्रद्धया त्यजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्तितः ॥
 वैदग्ध्यं पुरुषे ख्यातं गुणवैदग्ध्यमुच्यते ॥
 वैराग्येणैव सन्ध्यायाः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमात्रं भुवनेषु परित्यजेत् ॥
 निरुद्धोऽव त्यजेत् सर्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
 प्रसन्ने विमला सुक्तिर्वैराग्येण प्रदेय वै ॥
 अथवाशुभहार्थश्च लीलार्थं वा तदा सुनिः ॥
 अनिरुद्ध विचेहेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवति ॥
 क्वचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते अथवा ॥
 उद्विरेच क्वचिद्वान् समासत
 क्वचिच्छ्रुते तदर्धेन लोकावस्थ करानि च ॥

योगजः

कश्चिद्दृष्टकवन्तु कुर्याद्वन् सहस्रशः ।
 नृगपक्षिसहस्रस्य रतज्ञानस्य विन्दति ॥
 ब्रह्माद्यं स्थावरान्तश्च हस्तामलकवज्रवत् ।
 बहुनाच किमुत्तेन विज्ञानानि सङ्गमः ॥
 उन्मत्तस्ते सुनिश्चिन्ता सुनैस्तस्य महात्मनः ।
 अभ्यासेनैव विज्ञानं विप्रुह्य च स्थिरं भवेत् ॥
 तेजोरूपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
 देवविमान्यनेकानि विमानानि सङ्गमः ॥
 पश्यति ब्रह्मविष्णुश्रमामिषरुणादिकान् ।
 ग्रहनक्षत्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
 प्रातस्ततलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
 आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्तेनाचलनेन तु ॥
 प्रसादान्तपूर्वेण सत्त्वप्रावस्थितेन तु ।
 नमो विहृद्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
 तस्य प्रसादाद्गन्तव्यं ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
 वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्या विचारणा ॥
 न शक्नो विस्तराद्भक्तुं वर्णाश्रमभुतेरपि ।
 योगे प्राप्नुयते निष्ठा स्यात्तस्य सुनीश्वराः ॥”
 इति जिह्मपुराणे ६ अध्यायः ॥
 अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगास्तयो मया प्रोक्ता नृणां त्रयोविधित्वया ।
 ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपाधोऽन्योऽस्ति कुत्र-
 चित् ॥
 निर्विस्त्राणां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
 तेष्वनिर्विस्त्रचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
 यदृच्छया मनुकथादौ जातग्रहस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विस्त्रो नातिवक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
 तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्वेति यावता ।
 मनुकयाश्रयणादौ वा अज्ञा यावन्न जायते ॥
 स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाश्रीः काम उज्ज्वलः ।
 न याति स्वर्गनरकौ यदन्यन्न समाचरेत् ॥
 अस्मिन्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
 ज्ञानं विप्रुहमाप्नोति मङ्गलं च यदृच्छया ॥”
 इति श्रीभागवते ११।२०।६—११ ॥ * ॥
 सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
 योगः ४ सत्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
 योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
 योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक
 योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
 आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
 योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्नीतायां द्रष्टव्याः ॥* ॥
 (कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
 ३२ अध्याये ।

“न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ

तपः ॥

तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।

“चञ्चलेन्द्रियवृत्तिः स्यात् कलिकल्मषजृम्भणात् ।
 अल्पायुः स्यात्तथा नृणां केह योगमष्टोदयः ॥”
 गङ्गेशं, श्री, (योगश्च ज्ञेयश्च तयोः समाहारः)।
 अनागतानयनागततरलये । यथा मनुः ।

“देवा रक्षन्वा पावे राक्षो सामिति तदुदये

योगजः

योगक्षेमोऽथवा चेत्तु पालो वक्तव्यतामिधात् ॥”
 हृद्दङ्गिराः ।
 “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
 रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
 भाक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायाम् । ६।२२ ।
 “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”
 “योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
 वहामि ।” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
 क्षामं क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
 मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।” इति
 श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वं
 पुलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
 “योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
 नृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”
 इति भट्टिकाव्ये । ५।५० ॥

“फलपुण्यादेरलक्ष्यस्य साधनं योगः शरीरादे-
 र्लक्ष्यस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”
 इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
 ३।२।१६ । इति टः ।) हनुमान् । इति
 शब्दरत्नावली ॥

योगजं, स्त्री, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
 अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
 चि ॥

योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
 अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
 भेदतो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्षणे ज्ञानलक्षणे योगजस्तथा ॥
 आसत्तिराश्रयान्तां सामान्यज्ञानमिष्यते ।
 तदिन्द्रियजतद्वन्मैवोपसामग्रापेक्ष्यते ॥
 विषयी यस्य तस्यैव आपारो ज्ञानलक्षणः ।
 योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥
 युक्तस्य सर्वदा भागं चिन्तासङ्कतोऽपरः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥ * ॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
 श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्त्यति ।
 युक्तयुज्जानरूपयोगिशेदेविध्यात् धर्मस्य द्वैविध्य-
 मिति भावः । युक्त्येति । योगाभ्यासावगता
 वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
 इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
 च्यते । सर्वदेति । चिन्तासङ्कारं विनेत्यर्थः ।
 भागं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः ।
 विषयव्यावृत्त्या मानससमाधिस्थः अयश्च
 युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
 तत्सङ्कारात् स्थूलसूक्ष्मवहितविप्रकटा-
 नघान् भगः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।” इति

योगजो

योगदानं, स्त्री, (योगेन दानम् ।) कृत्रेण दानम् ।
 यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वायुपथिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
 इति मानवं ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्चलन्वाचो कृत्रेण के-
 वल्यकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
 ऽन्यथापि निःक्षेपादौ यत्र कृत्रं जानीयात्
 वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
 येत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
 गंगाटः २ । इति हारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
 समाधिरूपानिद्रा ।) दग्गा । यथा,—
 “या निवृत्तान्तःस्थलाधस्था जगदखकपालतः ।
 विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेय देवीमाहात्म्ये । ८२।४८।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्प्रकाशवोक्तः ।
 आसीत्तं श्रेयसमभजन् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥”
 योगेन सन्नहनोपायादिना साध्या निद्रा ।
 वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
 सारे । १५।४४ ।

“मार्गे च दुर्गे त्रिविधसेन्यो

विधाय रक्षां विधिवद्विधयः ।

सन्नद्धपार्थस्थितिवीरयोधः

सर्वेत् सार्धं मुखयोगनिद्राम् ॥”)

योगपट्टं, स्त्री, (योगस्य पट्टं यस्यनविशेषः ।
 योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वर्द्धय एष्टजानुवस्त्रं
 भवति तत् । यथा,—

“पादुके योगपट्टश्च तन्मन्त्रां रौप्यधारणम् ।
 न जीवत्पिष्टकः कुप्यात् प्यष्टे आतरि
 जायति ॥”

तत्तत्क्षणं यथा,—

“एष्टजान्दोः समायोगे वक्तं पल्यवदुदुम् ।
 परिवेष्टा यद्वर्द्धयुक्लिङ्गसद्व्योगपट्टकम् ॥”

इति पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
 (योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, वाच-
 पत्करः ।

“अभावे धौतवस्त्राणां श्रावणौमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

योगपट्टकं, स्त्री, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजार्थं
 धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ।
 यथा,—

“त्रिविधं योगपट्टकमाहं आप्राप्तिनोद्धवम् ।
 द्वितीयं नृगश्चम्पाटं तृतीयं तन्मुनिमित्तम् ।
 चतुर्मात्रप्रविस्तारं देवेण यद्वर्द्धयवत् ॥
 चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलमात्रम् ॥” इति वीर-
 मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, स्त्री (योगस्य योगार्थं वा पीठमात्र-
 नम् । देवानां योगासनम् । यथा,

“मखजं योगपीठं पद्मं पद्मं विचिन्तयेत् ।
 प्रावादी चासनानौह चत्वार्यपि विचिन्तयेत् ॥
 योगपीठं पृथग्धात्वा मखलेन सङ्केतात् ॥
 पुनर्धात्वा नतः पञ्चान् पूजयेदासनं ततः ॥
 ध्यानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
 नैवेद्यपुष्पधादि तन् स्वयच्छोपनिष्ठते ॥
 सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
 विन्मिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥”
 इति कालिकापुराणे ५३ अध्यायः ॥
 गमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
 सा च विष्णुमाया । यथा, —
 “ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
 सुतं समादाय स स्तनिकाग्रहात् ।
 यद्वा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
 या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 गमरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रामो यस्य ।) नारङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्दस्य विशेषो
 ज्ञेयः ॥)
 गमराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
 वातरोगादीनामौषधिविशेषः । यथा, —
 “नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं सृग्गान्तिचक्रम् ।
 अष्टं हिङ्गुजमोदं च सर्वपौ जौरकद्वयम् ॥
 रोगुक्तेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
 कटुकान्तिविषा भागौ वचा मूला च पञ्चकम् ॥
 देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना सुस्ता च सैन्धवम् ।
 एला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
 धात्री च त्वग्गुग्गुरश्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
 एतानि समभागानि स्रक्चूर्णानि कारयेत् ॥
 आवल्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
 संमले सर्पिषा पञ्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
 एकं पिष्टं ततः कुर्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
 गुटिकायकमात्रास्तु खादेत्ताच्च यथोचितम् ॥
 यथोचितमिति दोषकालान्नाद्यपेक्षया ॥
 परिभावा च ।
 आदौ प्राणोष्मितं खादेत् ततः कर्वाङ्ग-
 भाञ्चकम् ।
 ततः कर्षमितं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
 दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलुः प्राणमाहरेत् ।
 द्वितीये कर्षमर्हन्तु पूर्वं कर्षं ततः परम् ॥
 गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महान्मुखो रसायनः ।
 मैथुनाहारपानानां नियमो नान विद्यते ॥
 सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
 स्त्रुतिम् ।
 वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टप्रणानपि ॥
 अर्शोऽपि अक्ष्णीरोगं ग्रीहगुल्मीदराण्यपि ।
 व्यानाहं मन्दमयि च श्वासं कासमरोचकम् ॥
 ग्रमेहं नाभिभूलश्च कृमिं च यमुरोग्यहम् ।
 शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
 रास्नादिकाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
 काकोल्या पित्तं दिना ।
 मोहाच्च गोमूत्रेण च

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बज्जनेन च ॥
 क्षिप्वाकाथेन वातासं श्लोकं सूतकजात्
 इतान् ।
 पाटलाकाथमहितो विषं सृष्टकसम्भवम् ॥
 त्रिफलाकाथसंयुक्तो दासुणां नेत्रवेदनाम् ।
 पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
 अत्र रास्नादिकाथो यथा, —
 रास्ना पुनर्नवा सुष्ठो गुह्ये रङ्गं इतम् ।
 समधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गणे पिवेत् ॥
 इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
 योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
 “योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥”
 “ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
 पञ्चजादयः । पञ्चजनिकप्रत्यये, पञ्चजनिकचर्भि-
 धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
 न कुतुमाद्यर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
 रूढार्थ एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-
 महिम्ना स्मृतिति पञ्चस्यैव स्मृतेः ।” इत्यलङ्कार-
 कौस्तुभे २ किरणः ॥ (“योगरूढं नाम लक्षयति ।
 ‘खान्तर्निविष्टशब्दार्थसार्थबोधकशब्दः ।
 योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः ॥’
 यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वार्थस्या-
 न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पञ्चजनिका-
 सपाधर्म्यादि तद्वि शान्तर्निविष्टानां पञ्चादि-
 शब्दानां वृत्तिलभ्येन पञ्चजनिकार्थादेना समं
 स्वशब्दस्य पञ्चादेरन्ययादुभावकं पञ्चजनिक्या-
 दितः पञ्चजनिकर्त्तं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
 त्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्गूढमपि मखपरय-
 कारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव
 रूढार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मखपे-
 शिते इत्यादौ योगार्थस्य मखपानकर्त्तादेरिव
 मखपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेर-
 योग्यत्वेनान्वयबोधात् । योगरूढस्तु पञ्चादि-
 पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्ता
 चावयववृत्त्यर्थमेवानुभावयति नत्वर्थं शुत्पत्ति-
 वैचित्र्यान्तयेव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पञ्चजं
 कुसुदमित्यत्र पञ्चजनिकर्त्तत्वेन भूमौ पञ्चज-
 सुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पञ्चजपदस्य लक्ष्य-
 यैव कुसुदस्यलपद्मयोर्बोध इति वार्तिकम् । ननु
 पुष्पं पञ्चजेत्यादौ पञ्चजादेरन्यस्याबोधात्
 बोधाच्च पञ्चजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पञ्च-
 जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्यधीसामान्यं प्रत्येव
 तादृशपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्मम्
 श्वं पुष्पं पञ्चजमित्यादौ अन्यव्यबोधदर्शनात्तदनु-
 रोधेन सविभक्तिकपञ्चजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
 बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वश्च
 अतस्तदुपस्थापितस्य पञ्चजातादेः कथं पदा-
 न्तरानुपस्थापितं पञ्चादावन्य इति चेदपञ्चज-
 वृत्तिः सत्तेत्यादौ च अभिप्रायादुक्तयुत्पत्ति-
 रसप्रोभि जम्
 इत्यादौ सङ्गोवेगनि गृहात् नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीवपङ्कजादिपदस्यापि
 पङ्कजातत्वादिविशिष्टपञ्चादौ रूढिरेवास्तु न
 योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृत्रिमप्रसक्तिभ्य
 पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिबेन पङ्कज
 निकर्त्तत्वादेर्नाभिसम्भवे तद्विशिष्टस्य पञ्चाद-
 गुरोः समुदायाशब्दत्वादनन्यत्वस्यैव शब्दात्
 त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकपदप्रत्यये एव पङ्कज
 विशिष्टस्य लक्ष्यगया लाभसम्भवान्न पङ्कज
 भागस्य तत्र प्रसक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यै
 शब्दशब्दत्वमित्युक्तत्वात् कतिवर्त्तमानत्वयोरि
 वैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपद्मयोर्मिथोऽन्यस्य
 सम्भवितात् तथाप्यवयवानां प्रसक्तिरन्यत्रैव गृह्यते
 वा पद्मादौ तदर्थस्यान्यधीविरोधिधीदृशाद
 पङ्कजमस्तीत्यादिनः पद्ममस्तीत्यादनुभवार्थ
 भवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
 रूढिरप्येवा इतरथा प्रसक्त्यर्थवच्छब्दस्यैव प्रत्य
 यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्यस्य व्युत्पन्नतया डा
 त्वयोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सङ्गा
 न्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदामुद्गीत
 प्रसक्तिस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्व
 कर्त्तास्तीत्याकारको नान्यबोधः प्रत्ययमात्रोप
 स्थाप्यस्य कर्त्तरन्यवान्वये निराकाङ्क्षत्वादि
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतप्रसक्तिकान
 कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्ष्यगया तत्त
 दर्थानुभावकत्वसम्भवात्कनखादिसमुदायस्यापि
 तत्तदर्थं प्रसक्तिर्विनीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य प्रसक्ति
 ग्रहं विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभवार्थं त
 समुदाये प्रसक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं जादि
 प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क
 जादिसमुदायात् पञ्चादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध
 त्वात् । नचैवं चित्रगुरिवादावपि चित्रगोखा
 न्यादौ समुदायस्य प्रसक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या
 विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकर
 पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां कर्त्तृत्वस्या
 पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य
 वक्ष्यमाणत्वादिति ।
 पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ
 र्थस्य वा बोधयुदासार्थान्तादृशार्थयोर्मिथ
 साकाङ्क्षत्वनियमो न कक्ष्यते परन्तु रूढार्थभिन्ने
 योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिबन्धकत्व
 तेन रूढिरप्रतिस्वानन्दशायामवयवप्रसक्त्यैव
 पङ्कजं कुसुदमित्यादौ पञ्चजनिकर्त्तत्वादिन
 केरवादेरवममस्तथावयवप्रसक्तेरनुपस्थितौ समु
 दायशब्दस्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कज
 प्रकारेण स्थलपञ्चादेरतएव च तैलपदं योगे
 तिलप्रभवं रूढ्या विजल्यन्प्रत्ययवसितं स्नेह
 बोधयेदोगरूढमपि तैलं प्रज्जमित्यादौ सर्वपस्य
 तैलमित्यादौ च शक्तेरैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
 मीमांसकानामतस्तमुपन्यस्यति ।
 ‘रूढार्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
 वदन्ति कचिद्वैकवृद्धिस्तै कचिद्विद्यते ।
 कचिस्तमुदाय रीरेकमात्रस्य प्रसक्तिप्रति

सन्धानस्यैव यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वा-
न्वयधीसामान्यं प्रति पञ्चजपदं पञ्चशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्ममलादिशब्देभ्यस्तादृशेण कैरवादेरवगमात्
नापि पञ्चजपदत्वतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभमेय वा पञ्चजपदात् पञ्चजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पञ्चज-
पदजन्यपञ्चान्यधर्मिकपञ्चजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभमदशायां तादृशेण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधित्वा रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकेत्यनेन पञ्चत्वानवच्छिन्नविशे-
यताकत्वस्योक्तत्वात् । पञ्चस्यैव कुसुदस्यापि
समुदायशक्त्यवधीदशायामवयवशक्त्या पञ्चजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्वं
ज्ञानाजन्यत्वं नापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोम्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पक्षे योगार्थस्य
पञ्चजनिकर्तृत्वान्वयस्तत्रावयवशक्त्या पञ्चजा-
त्वेन कुसुदादिवोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मौर्मासकाना-
मेष्टत्वात् ते हि मखपं भोजयेत्वादावपि
तादृशै रूढिधीवत्त्वं मखपादिपदानामवयव-
शक्त्या मखपानकर्तादेन मन्यन्ते बोधं भ्रमत्वा
गहानास्त्वित्येव रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ज्ञानादभावविशेषस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धतायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव
शक्त्येन पञ्चजनिकर्तृत्वेन च शक्तिः प्रमान्यमाभ्यां
पञ्चजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिक-
तर्हर्न च पञ्चजनिकर्तृत्वेन कुसुदस्य नान्य-
धीः तदावयवशक्त्येन पञ्चजातं पञ्चजपदघटक-
व्यवस्थेति प्रतिबन्धकुक्षौ निक्षेपणीयं तद्वट-
त्वचेष्ट तद्विवितायापकविधिताकत्वमात्रं
एवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पञ्चजपदजन्यं पञ्चजनिकर्तृत्वेनान्वयबाधं
ति पञ्चत्वं हेतुत्वं कार्यस्य विशेष्यत्वं तदव-
हेकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्य-
प्रत्यासक्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्यादया
सुदादेर्विधुदासम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पञ्चत्वं पञ्चजप्रयो-
पाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
यवसानादिति तत्तुच्यं पञ्चायहीतशक्तिक-
पि पुंशः पञ्चजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
द बोधादुदयप्रसङ्गात् नचैतापत्तिरुभय-
रोधात् नच रूढिज्ञानकासीनमेव योगार्थस्य
धं प्रत्युत्तरीया पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
त रूढिधीदशायामपि तदसमाभकासीनस्य
जातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामयी-
हेत्वा दुर्भारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
सीनतादृशबोधं प्रति विशेषतो हेतुत्वरस्या
नत्वात् तद्व्यपने नातिगौरवात् । यदपि

पञ्चजननकर्तृत्वं पञ्चादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पञ्चजपदान् तादृशेण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्यादया पञ्चजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोचप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति शुद्धिहिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्ती-
युत्ताद्यवगमात् । यदुक्तमभिप्रेतैः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्थां स्यमचोपपादिता ।
जहत्स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ।
पञ्चजं मनसादेवी पञ्चनामो शुद्धिहरः ॥
इति । तदेतदेवाकरणमतं पञ्चजमस्तीत्यादितः
पञ्चजातं पञ्चमस्तीत्याद्युभयस्य न्याय्यमीमां-
सादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाण्य-
कत्वाद्नादेयमन्यथा व्यवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्काष्ठे पञ्चजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तीत्यादितो
द्रव्यनिष्ठं सरोजनिव द्रव्याभिज्ञे सरसि जातं
पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोर्मदान्वये तन्त्रस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थबोध्युपपत्त्युपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिवाचिण्यादाहत्वान्वयशुद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिजभ्यार्थयोक्तात्-
पर्यायग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्य-
यधीस्तत्र योगार्थमर्यादया पञ्चजातत्वेन कुसु-
दादेः समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिकन्मतं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्यो मणिकन्मतः ।'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र वस्मिन्मन्यवान्तरवृत्तित्वभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्त्वदैव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामयीकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्यबोधशुदासाय तु रूढ्योगोपाहारिता-
प्रवाहोरूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्यबोधसामयी-
स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामखिलताम्मतम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विवाक्तामिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं ह्यन्तस्य समासत्ववस्थितेः ॥'
तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं लघु-
सपादि वद्विताक्तं वासुदेवादि ह्यन्तस्य

पञ्चजादियोगरूढस्य सामासिकं यवान्
इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वा-
तीति । वह् + णिच् + अण् वा ।) अनुस्वा
विसर्गः । जिह्वाभ्रजीयः । उपाभ्रानीयः ।
याकरणम् ॥
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + णि-
+ अण् । ततो ङीप् ।) आरविशेषः । यथा,
"खर्चिस्तु खर्चिकासुप्तो योगवाहो सुवर्धिका
इति हेमचन्द्र
पारदस्य ॥ (पुं, रोगविशेषे मिकितानामाग्धा
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगमलप्रजैः ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारमन्त्रे रक्तपित्ताधिकारे
योगवारः, पुं, (योगस्योपधप्रयोगस्य वारः ।
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिखाद्य ।
"सर्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम् ।
प्रश्नु सुश्रुत ! संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ।
निमेषादिहृत्विःकालाश्चिन्ताभिः भव्यविधौ भवेन
कषायकटुतक्तान्मखपादादिभ्योऽनानात् ।
चिन्ताथवायवायामभयशक्तिप्रणामरात् ।
उच्चैर्भाष्यतिभावात् कर्मयोगातिक्रमणात् ।
वायुः क्षुध्यति पथ्यन्ते जीमाश्च दिनचर्यायै ॥
उष्णत्ववणचारकटुकाजीर्णभोजनान् ।
तीक्ष्णतपाप्रसन्नपमदकोधनिवेचनात् ॥
विदाहकां भुक्तस्य मन्त्राह्ने जलदागरे ।
यीक्षकांश्चरुंरात्रेऽपि पित्तं क्षुध्यति दिहिनः ॥
खादन्तवयसिन्मगुरुशीतानिभोजनान् ।
नवान्नपिच्छानूपमाशामिस्तुन्दिरसेवनात् ॥
अथवायो दिवास्वप्नश्रयासनसुखादिभिः ।
कफः प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पास्यन्मूलसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनान् ।
खरता सुपता हर्षरोक्षस्तम्भनशीघ्रम् ॥
श्यावत्वमङ्गविशेषवर्णनाशमवर्तनम् ।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाहोष्णपादसक्तदक्षीपरागपरिरुवाः ।
कङ्कलशवैगम्यस्त्रिदशच्छातलट्टयमाः ॥
हारिकं हरितवस्त्रं पिशङ्गिङ्गानि तैलेभ्यः ।
स्त्रीपदेष्टमायुर्गच्छिरकारित्ववत्यनम् ॥
स्त्रीमिथ्यदृष्टिंवातशीथशीतत्वगौरवम् ।
कक्षुनिद्राभियोगश्च लज्जया कक्षसम्भवम् ॥
हेतुजस्यसंसर्गाद्विद्याद्वाराधिं हिदोषजम् ।
सर्वहेतुसमुत्पन्नं चित्तिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
दोषघातुमलाधारो देशिनां देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं क्षधट्टही विपश्येयः ॥
रसास्त्रुणांसमेहोऽस्थिमज्जशुक्राणि धानवः ।
वातपित्तकफा दोषा विषमजाया मलाः स्मृताः ।
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूढीऽस्मिरा
बर्जो ।
पित्तमखकटूष्णश्च पक्षीभोरोगकारकम् ॥
मधुरो लवणः क्षिप्तो गुरुः श्रेष्ठातिपिच्छश्च

सुदश्रीग्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाश्रयस्थितम् ॥
कफस्यामाश्रयं स्थानं कण्ठोरुद्धसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कङ्कालवर्णाः पित्तं स्नादूष्णलवणाः कफम् ॥
एत एव विपर्यक्ताः श्रमावैषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां श्रान्ते सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि मारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)
योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन बन्ध-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वायुपक्षिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”
इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, चि, (योगं विवर्त्तयितुं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्म्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मसमुपपद्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कौटिल्येन योगारूढो यस्य श्रमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदिति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्म्मसु यदा
नानुपपद्यते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिरूपभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्म्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाव्ये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वे एवास्तुर्वङ्गा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमङ्गिकौ ॥

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽथलखनयष्टिः ।)
वज्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगीभ्यस्त्वा इति । योग + इनिः ।
डौप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ ऋष्युभे द्विज ॥”

भगवत्पराः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
यथा । नारायणी १ गौरी २ प्राकम्बरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भामरी ६ पार्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवर्णा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
उमाक्षी १८ लक्ष्मिपङ्कजा १९ अ- २०
रौद्रमुखी २१ , २२ तपस्विनी २३

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
बलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
घोररूपा ३० महावला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तृष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ ज्ञप्तिः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ लाकिनी ४४
प्राकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महापङ्की ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ रेन्नी ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीनागी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी प्राङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा प्राकम्बरी तथा ।
भीमा शान्ता भामरी च यदाणी चाम्बिका
तथा ॥

चमा धात्री तथा स्वाहा सधापर्णा महो-
दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भद्रकरी ॥
चैमङ्करी चोगसखा चण्डोगा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोमथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः
क्रमात् ॥

ताभिराभिञ्ज सहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेन्मन्त्रलस्यान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चजस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥
शैलपुत्री चण्डवर्णा स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कुम्भाक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महामौरीं चाग्निकोणे नैर्ऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”
इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिग्विशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमौ तिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमी तिथौ ॥
स्थिताभ्ये च कौमारी हवीर्धैकादशी तिथौ ।
नारायणी च नैर्ऋते चतुर्थीद्वादशी तिथौ ॥
पञ्चम्याश्च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे तथा ।
षष्ठ्याश्चैव चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥
सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।
अष्टम्यामावास्यायोश्च महालक्ष्मीशगोचरे ॥
योगिनीसमुत्थे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति मारुडे ५८ । * ॥

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमौ पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।
शरन्नयोदशी धाम्ने वेदा मासाश्च नैर्ऋते ।
षष्ठी चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गमिन् ।
द्वितीया दशमी यक्षे रेण्वानां चाष्टमी क्रुद्धः ।
वामे शुभकरी देवी मल्लुदा दक्षिणे स्थिता ।
वधवन्धकरी चाग्ने पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिशुर्दग्धं याति ततो यामार्हसुक्तिका
भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरकुशाशनकौण्डण्ड-
वायव्यवाक्कयमाधिपशङ्करेषु ।

एषु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवम्याः

पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयाष्टतम् ॥ + ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतखामरं ।

“अथान्तःसंभव्यामि योगिनीसाधनोत्तमम्
सर्वार्थसाधनं ताम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ।
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
वासामभ्यर्चनं कृत्वा यत्तेशोऽभूदनाधिपः ।
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
अस्या अभ्यर्चनं नैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः सप्तम्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम्
प्रासादश्च समासाद्य कुम्भादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते सहस्रारे कृत्वा फट् दिग्बन्धनं परत
प्राणायामं ततः कुम्भात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

बद्धङ्गं माधवा कुम्भात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यां समाचरेत् ।

पौष्टे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ।
पूर्णचन्द्रनिर्भां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।

पीनोत्पुङ्गुक्वां रामां सर्वैवामभयप्रदाम् ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम्

पुनर्घृणं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकपूरं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते भुवनेश्वरीं आगच्छ सुरसुन्दरि । ।
वहेर्भायां जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यश्च दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मावान्ते व्याप्य दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनाम् ॥

कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।
सुदृढं साधनं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकाग्रे सदा स्मेरमुखी ततः ।
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।
मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा वित्तं द्रव्यञ्च सुमनोहरम् ।
भूपतित्वं प्राप्येत यत्तद्ददाति दिने दिने ।

पुत्रवत् पाति तं लोके सर्वं सर्वं सुनिश्चितम् ॥
स्वसा ददाति द्रव्यञ्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।

दियां कन्यां समानीय वागकन्यां दिने दिने ॥
यद्युपवति भूतश्च मविष्मतीति यत पुनः ।

तत सर्वं स निवेदयति निश्चितम् ॥

योगिनी

यन् यन् प्रार्थयत सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 अथ हवत प्रातः त लोके कामना भवने गते
 भाषा स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा
 राज्ञेयः सर्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गं सर्वं च पातालं गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद् यद् ददाति सा देवी कथितुं नैव शक्यते ॥
 तथा साहसं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीभग्नं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीतीरं समासाद्य कुर्वात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ।
 स्वमन्त्रं तत्र संलिखावाह्य ध्यायेन्नमोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरदिङ्गवक्त्रां
 विन्धाधरां चन्दनमण्डलप्राम् ।
 चीनांशुकां पीनकुचां मगोज्ञां
 श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्पसङ्घैश्च ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
 तारं मायां गच्छ मनोहरे पावकवक्त्रभा ।
 कृत्वाद्युतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते प्राप्य दिवसं कुर्याच्च जपसुत्तमम् ।
 आनिशीर्षं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं ढङ्गम् ॥
 भत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुष्पाति प्रार्थिष्व यत् ॥
 स्वर्गं शतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 सावशेषं यत् कुर्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीभग्नं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
 अथाहृतगतिसिद्धिं भवतीति न संशयः ॥
 इत्थं ते कथिता विद्या सुगीया वा सुरासुरैः ।
 तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शृणुष्वैकमनाः प्रिये ।
 भत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणावाप्तं वङ्गं च मायाय समानरेत् ।
 सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ॥
 अर्घ्यसुच्छिदरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रच्छवद्वर्णां गौरीं पद्मविन्धाधरां प्रिये ॥
 रक्ताम्बरधरां बालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं मायां तथा कूर्चं रत्नं कर्मणि तद्विधिः ।
 आगच्छ कनकान्ते तु वलिः स्वाहा महामहः ।
 आनिशीर्षं जपेन्मन्त्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रं ढङ्गं मत्वा आयाति साधकालये ।
 साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भार्या स्यात् कामभोजनैः ।
 अन्धभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवं भार्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञातुरुत्पतः ।
 प्रात्रभार्यां परित्यज्य भजेत्तां विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 एवं भुवनेश्वरीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 हे भार्या महामाया साधकाया

योगिनी

पूर्ववन सकलं कृत्वा भूजपने सुप्रोभने
 गौरीचर्याभि प्रातर्मां विनिम्नाय स्वलङ्घनाम्
 श्रय्यामारुह्य प्रजपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः
 सहस्रैकप्रभायेन मासमेकं जपेद्बुधः ॥
 घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं श्रयाङ्गायां चलत्खल्लनलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाक्षिशिलीमुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन सदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नाद्वैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
 गीत्वा राज्ञौ सुखैश्वर्यदेवता च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारदद्यादौ न प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिम्नाय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौराङ्गौ सख्यलङ्कारभूषिताम् ॥
 नूपुराङ्गद्वाराद्यां रम्याश्च पुष्करेणयाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पाद्यसुत्तमम् ॥
 सचन्दनेन पुष्पेण जातोपुष्पेण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 वद्विजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
 तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदद्याति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा ढङ्गं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जातोऽकुसुममालया ।
 सुसन्तुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेद्वैरतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भार्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भूतादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
 साधकाज्ञातुरुत्पेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निर्वर्त्ते प्रान्तर् देवि सिद्धिः स्यान्नान्न संशयः ॥
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्तां च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये स्वयं हि शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं सुवनेश्रीश्यामच्छ पद्मिनि वक्त्रभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
 पद्माननां श्यामवर्णां पीनोत्पलपयोधराम् ।
 कोमलाङ्गौ स्मेरमुखीं रक्तोत्पलदलेचयाम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं च दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्वर्त्तां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिशीर्षं जपेन्मन्त्रं ढङ्गाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुण्डलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
 भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
 भोगैर्द्विभूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके निजं स्वर्गं च सर्वदा ।
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत् तां साधकेन्द्रः सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामिन्नेन धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साधिता विद्या बला चातिबला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु

योगिनी

प्रणवान्ते महामाया नमि न पावकप्रिया
 महाविशेष कथिता गापा या प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तल गत्वा स्नात्वा पूजयेत् चरा ।
 मूलमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राभरधारिणीम्
 विचित्रालङ्घितां रम्यां नर्तकीवैशधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं च दिने दिने ।
 मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धचन्दनताम्रं दद्यात्तस्यै सदा बुधः ।
 मासमेकं च तां भक्त्वा पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ॥
 अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसक्तमे ।
 सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित् स्मेरमुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
 तत् सुखा साधकश्रेष्ठो भावयेन्मनसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ॥
 कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनीं तत् करोत्यन्तम् ।
 माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पालितं सदा ।
 स्वर्गं शतं सिद्धिद्वयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
 अतीतानागतं वार्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
 भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
 अन्नाद्वैरपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा ध्रुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति सा तत्र त्रयम् ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि साधकानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे लिख्यं मुदा ॥
 ततोऽष्टदशमालिख्य कुङ्कुमाभ्यासादिकं प्रिये ।
 जीवन्त्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिताम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं च दिने दिने ॥
 प्रतिपदिनमारुह्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च चित्रं पूजयेत्कुदा ॥
 पूर्वर्त्तां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 घृतदीपं तथा धूपं निवेदय्य मनोरमम् ॥
 राज्ञौ च दिवसे जप्यं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रमातसमये याति साधकस्यान्तिकं ध्रुवम् ॥
 प्रमातसमये भूत्वा तोषयेद्वैरतिभोजनैः ।
 देवदानवमन्त्रविद्याधुग्यचरचयाम् ॥
 कन्याभौ रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुकुमुदुः ।
 चर्चं चोष्ठादिकं इत्थं दिव्यं ददाति सा ध्रुवम् ॥
 स्वर्गं सर्वं च पाताले यद्भक्तु विदुते प्रिये ।
 ध्यानीय दीयते सर्वं साधकाज्ञातुरुत्पतः ॥
 स्वर्गं शतं सदा तस्मै ददाति सा दिने दिने ।
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वत्रः सुन्दरः श्रीमान् सर्वशो भवति ध्रुवम् ।
 रेमे साहं तथा देवि साधकेन्द्रो दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु

भारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभार्या मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्वात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यात् गुह्यतरा विधा तव स्नेहान प्रकी-
र्तिता ॥ ८ ॥

देवुवाच ।

शून्यं साधनं पुण्यं यत्किञ्चिन्नां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्ष्यं विधिना केन वा ग्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

वसन्ते साधयेदधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमहोत्सुकः ॥
उज्जटे पान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देव्याश्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूत्यं विनाप्यत्राधिकारिणः ॥”
इति तन्त्रसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“मननचं ध्रुवं कृत्वा पञ्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः श्रेष्ठो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
अर्द्धेकं मङ्गला धत्ते शेषास्त्रैकेकवर्द्धकाः ।
पुनश्चार्काविवर्तन्ते चक्रवत् परिवर्तनात् ॥”
अपि च ।

‘रोहिण्यादौ विराट्त्तग मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।
“दशावर्धन्तु षट्चिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्दर्शनं तत्तद्भागं प्रकीर्तितम् ॥”
फलं यथा,—
“मङ्गला मङ्गलं धत्तेऽतुलभोगं सुखं तथा ।
योगाश्वाससहस्राणि यच्चै तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिन्तादिस्मभवम् ।
ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चैन्द्रिका नित्यं दुर्ग्रहः सुग्रहायते ॥
उल्का आधिकारी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुग्रहो दुर्ग्रहायते ॥
निद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते सुङ्क्ते धान्यघनादिकम् ।
सैव भाव्या सदा नित्यं गृही कृष्णः फणी यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

गी, [न] पुं । योगः अख्यस्येति । योग +
इति यद्वा पुन समाधौ युचिर योगे वा +
“ २१४२ इति विशुख

योगयुक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“खर्गं सोष्टे गृहीरग्रे सुस्तिग्धे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥

अथ च ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिषः । हिरण्यादिनिष्ठेन ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥
सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्यासी न पश्चमः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपुरुषाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममात्रेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
ऋणानि त्रीण्युपाहृत्य तत्का भार्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्बभरणाद्यतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यज्ञेदेवान् जुहोति च ।
खाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽन्यथं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
स त्र्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्नित्यतपो महासुनिः ।
स न्यगदर्शनसम्यग्गः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवत्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विविधाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव विन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो विन्दुहीनादसामर्थ्यं जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाह-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्वात् सततं विन्दुधार-
णात् ॥”
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, षट्योगप्रदीपिकायाम् ।
“गोधूमशालियवगण्डिकशोभनां
चौरादखण्डनवनीतसितामधूनि ।
गूण्डीकपोलकफलादिकपञ्चशकं
सुतादिदिव्यसुदक्ष यमीन्द्रपथम् ॥”
तेषामपथं यथा तत्रैव ।

“ १०१२ इति यत प्रवीण
सौवीरतेजसिधाय

आजादिमांसदधितककुलत्यकील-
पिन्दाकहिङ्गुलसुनाद्यमप्यभाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य
मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरव्यदर्शनात्
३ । ८५१ ॥) यथा,—

“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मज्ञानश्रेष्ठतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताचरा ॥ चि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । २८)
“यजन्ति धानस्तमलेर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥”)

योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा
यथा,—

“योगिप्रकादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनाद्योगी योगैश्वर्यविबोधना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

योगेशः, पुं, (योगस्य ईशः ईश्वरः ।) याज्ञ
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८५१ ॥ (योगे-
श्वरे, चि । यथा, भागवते । ४ । १६ । ६ ।

“कपिलो नारदो हत्तो योगेशः सनकाद्यः ।
तमन्वीशुर्भागवता ये च तत्सेवनीतसुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्म्मवर्म्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेतं धर्म्मः कं शूरयां गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३२५ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ।”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपपृच्छां दिवस्यते ।
योगेश्वरो हरेरंशो ब्रह्मयां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, वन्द्याकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वत्तं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, चि । यथा, मार्कण्डेये । ६७ । ८ ।

“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेश, स्त्री, (योगे सन्विच्छिन्नादिपूरणे इष्टम् ।)
सौसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“नामं महाकलं चीनं पिष्टं योगेशसौसकम् ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + शिच् + ग्यत् ।)
वृद्धिनामौघधम् । वृद्धिनामौघधम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११२ ॥

योग्यं चि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच्” ५ । १ । १०२ । इति यत प्रवीण
योगार्हं यथा रघु ६ २६

“कान्त्या गिरा स्रुतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि । तयोस्तृतीया ॥”)

उपाधी । प्रकृतः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
शाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।

“ऋतस्य वा केषिणा योग्याभिः ॥”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ॥” इति
सायणः ॥ शुकटादियोजनीयः । यथा, प्रत-
प्रयज्ञाक्षणे । १।३।१ । १३ ।

“योक्तुं हि योग्यं युज्यन्त्वस्ति वै पत्न्या
अमेध्यं यद्वाचानम् ॥”

“योग्यं योजनीयमनुष्ठानादिकम् ॥” इति
नृसिंहायम् ॥) पुण्यनक्षत्रे, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्या, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) क्षमता । इति लोक्तप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्प्रायोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्वयोग्यतां यान्ति कालवशाच्च
योग्यता ॥”)

शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च बहिर्भा सिद्धतीत्यादौ न
शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
क्वचित् संशयरूपस्य क्वचिन्निरूपकस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नथास्तु
योग्यताज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं बहिर्भा
सिद्धति इत्यादौ सके बहिर्करणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धाच्च शाब्द-
बोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षा-
नन्वदोषविशेषाजान्यज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
वैलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

ग, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
“घुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-
शसिनः ॥” इति मल्लिनाथः ॥) अर्कयोषित् ।
ति-मेदिनी । ये ४६ ॥ प्रख्याभ्यासः । तत्-
व्यायः खुरही २ अम ३ अभ्यास ४

तद्गुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्तृतीयमध्यायं वाखास्यामः ।
अधिगतसन्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत् । द्वेदादिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यज्ञतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुण्यफलालावृत्तालिन्दकत्रपुमे-
त्वारककर्कारकप्रभृतिषु द्वेदविशेषान् दर्शय-
दुत्कर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् । इतिवस्ति-
प्रसेकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु मध्ययोग्याम् ।
सरोजि चर्मैरुयातते लेख्यस्य । नृतपशुसिरा-
स्तत्पलनालेषु च वेध्यस्य । घुणोपहतकारुवणु-
नलनालीयुष्कातायुमुखिष्यस्य । पनसविम्बी-
विस्वफलमज्जन्तपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधु-
च्छिद्योपलिप्ते शास्त्रलीफले विश्रायस्य । सूच्या-
वनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मैरान्तयोश्च सीवस्य । पुस्त-
मघपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नदु-
मांसपेशीवृत्पलनालेषु च कर्णसन्निबन्धयोग्याम् ।
नदुषु मांसखड्गेष्वभिचारयोग्याम् । उदक-
पूष्यघटपार्श्वसोतस्यलावृसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तिव्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
अयेषु योग्या कुल्याणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररत्नानि कर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—

“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शुश्रूते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्कलः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ ४ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या बहने वृषाणां
रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥”)

चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“द्वादशाङ्गुलिकः शकुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतस्मते षोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वाविंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरे रज्जुलमष्टसंख्ये-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः

क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।

स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन

तथा कराणां दण्डकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनमन्वा, स्त्री (योजनं गन्तोऽन्वा । योज-
नात् गन्तोऽन्वा इति वा कसूरौ सीता

सखवती । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या क्षयमात्रेण भाविनी ।
हता योजनगन्वा तु सुखपा च वरावना ॥”)

योजनमन्विका, स्त्री, सखवती । इति जटाधरः ।
कसूरौ । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगन्वा-
शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्विष्टानादेर्मलनायै
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवल्किता, स्त्री (योजनवल्ली + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति आन्तयुज-
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वा समज्ञा कालमेघिका ।
मण्डकपर्णी भण्डारी भण्डा योजनवल्कापि ।
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तघटिका ।
भण्डौतकी च गण्डौरी मञ्जिष्ठा वल्गुमित्रिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्ण्ये प्रथमे भागे ॥
योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । आन्तयुजधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेलनमिति यायनः । विनाहि
राशिर्योटक-यष्टयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्गयोटक-योगियोटक-वर्गयोटकभेदेन सप्तविधा
योटकः । तत्र राशिर्योटकं षड्दण्डकनक्षत्र-
मद्विद्वादशविधमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तद्वाद-
श्रीप्रतिसंहितायाम् ।

“षड्दण्डकं त्रिकोणं च द्विद्वादशकमेव च ।
परस्परं जम्बराण्यस्थका कन्याकुमारयोः ॥
षड्दण्डकं भवेद्दोषां वेधयं न्यतरेव वा ।
त्रिकोणं पुनश्चातिः स्यात् धनहानिर्धनययै ॥
पुरुषस्यायमे कन्या कन्यायाः षड्दण्डकं पुमान् ।
पुंभं षड्दण्डकं स्त्रियं नोद्वाहै दूषणं भवेत् ॥
नवपञ्चमे ।

पुंसो यद्वात् सुतयद्वा सुतह्य च कन्या
धर्मं स्थिता सुतवती पतिवल्गभा च ।
द्विद्वादशं धनयद्वा धनह्य च कन्या
रिपुं स्थिता धनवती पतिवल्गभा च ॥

योटकं सप्तके मेघतुर्गो युग्मद्वयो तथा ।
सिंहघटौ यदा वयोर् न्यतिस्तात्रात्रोच्छिवः ॥
राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशौ च दम्पत्योः पुंभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थदण्डके चैव तृतीयेकादशे तथा ॥”

इति राशिर्योटकविचारः ॥ ४ ॥
यष्टयोटके यष्टयष्टयोर्गो निषिद्धः । कन्यापर-
राश्याधिपयष्टयो यष्टुस्ते यष्टयष्टयोर्गो तत्र
विवाह रागादि फलम् तदाह गगं मरण

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोडकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योडकाः
प्रपञ्चमयात्र लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
ग्रहान्तरे जोडकप्रबन्धवर्गद्वितीयादिषु ॥

योधः, पुं, (यध्यते जायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योधं, स्त्री, (यध्यते अनेनेति । यु + “दाक्षीप्रस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
३।२।१८२। इति सूत्रम् ।) योद्धम् । इत्यमरः ।
२।६।१३ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २।
४५ । २६ ।

“भरतायाभिष्टुष्टाः स्त योजाय पशवो यथा ॥”)
योद्धा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + ळच् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
प्रसंगि । २।१८ ।

“वाधियते पुरीं योद्धा द्वित्रं यदि लभेत सः ॥”)
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा ।
इत्यमरः । २।८।६१ ॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । १२ । २२ ।

“सङ्केतमिलिते स्वात्यैर्धास्तैः सैनिकैः सह ।
नित्यवैतुसंस्वरं चक्षमहासेनान्तिकश्च तत् ॥”)
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७ ।
“योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येष हन्ति तस्य रिपोर्मयम् ॥”)
अक्षम् ॥ युध्धातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

योधेयः, पुं, (युध् + भावे चण् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योद्धा । योधशब्दात्
घोषप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
पृष्ठोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जूर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४ ॥

योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“वह्निश्चिद्युद्गन्ताच्चात्वरिभ्यो नित् ।” उणा०
४।५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६ ।

“कृषयो राक्षसीमाहुर्वाचसुम्भतदप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
निर्गतिः ॥”)

जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६ ॥ (कुश-
द्वीपस्थानदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१ ।
“धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विष्णोया सा चैव हि निशा
स्तुत ।

“सनत्कुमारकं तन्मं योनिनन्मं प्रकीर्तितम् ।
तन्मान्तरच देवेष्टि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—

“चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अष्टजाः स्वेदजाश्चैव उज्जिष्वाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यष्टजाः परिकीर्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीमत्सङ्गपुराणे प्रेतकल्पी धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
कमयो रुद्रसङ्गाताः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानवाः ।
सर्व्योनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशलक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजन्तुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥

(“भूतानाञ्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुख-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतुष्टयमपि योनीना-
मेकेका योनिरपरिचक्षेयभेदा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिचक्षेयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामष्टजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजनताम्र-
त्रपुसीसा आशिचमानास्तेषु तेषु ‘मधुच्छिष्ट-
विक्षेपुः । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
मनुष्यदियद्देशे जायन्ते । तस्मात् ससुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।” इति
चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६ ॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सारमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्वहणः ॥ रतिगृहम् ५ जम्बवर्त्म ६ अघरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० सार-
कूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
सारागारम् १८ सारध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अघः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सार-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीविहङ्गम् २९ । इति जटा-
घरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्भासिर्भवति ।
इति सुखवीथः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा —
“शुभ क ो भग
वामोमतश्चेत पुत्रो दक्षिणोत्रत ॥

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यक्षुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासीति दुर्भगः ॥
शृङ्गावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति
चिप्रिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वंशवेतसपचाभो गजरोमोचनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“शृङ्गनाभ्याकृतियोनिरस्त्रावर्त्ता सा च
कीर्तिता ।
तस्यास्तुतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” *
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविहारभ्यां डट्टैर्दंष्ट्रैः प्रदूषिता ।
आर्त्तवाद्यैर्व्यतश्चापि देवाद्याः शुभभेगे गदाः ॥’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा बन्धा विभ्रुता च परिभ्रुता ।
वातजा योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुत्रह्नी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमा ।
खण्डाङ्गिनी च महती सृचीवक्त्रा त्रिदोषिणी
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्व्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा जेणिलसुदावर्त्ता रजःक्षर्त्तुश्च सुषति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा ज्ञेया विभ्रुता नित्यवेदना ॥
परिभ्रुता या भवति गाम्यधर्मे रुग्णा भृशम् ।
वातजा कर्कशा स्तब्धा मूलनिस्तोदपीडिता ॥
चतुष्टयपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातजायां त्वति-
श्रुतिता वातवेदना बोद्धव्या । वातजा इत्य-
न्यात् ॥ * ॥
‘सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः साः लोहितक्षरा ।
प्रसंसिनी संसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
क्षोभिता विमर्दिता संसते स्तस्यानानुभवते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातसुहृद्विहीर्यं वामिनी रजसायुतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रह्नी रक्तसंस्वात् ॥’
पुत्रशब्दोऽत्राप्युपलक्षकः ।
‘अथार्थं पित्तला योनिर्दण्डपाकच्चरान्विता ।
चतुष्टयपि चाद्यासु पित्तजिह्वोच्छ्रयो भवेत् ॥’
अत्यानन्दानसन्तोषं गाम्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिनी कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्थ कर्णिकारो यत्स्थिः ॥
‘मैथुने चरणापूर्वं पुच्छादतिरिच्यते ।
अतिरिच्यते रजो सुषति इत्यर्थः ।
‘बहुश्रुत्वातिचरणा तयोर्व्योर्जं न तिष्ठति ॥’
बहुश्रुत्वा वार वार अतिरिच्यते तयो चर
जा ो

अतस्त्वपि चाद्यासु स्नेहलिङ्गाच्छयो भवेत् ॥
अनार्त्तवास्तनी खण्डी खरस्यशां च मैथुने ॥
अस्तनीं श्रेयन् स्तनौ यस्यां सा अन्नं लब्ध्वा
खण्डी । अखिनीमाह ।

‘महामेदप्रहीताया बालाया अखिनी भवेत् ॥
महामेदः पुरुषः तेन ग्रहीताया बालायाः
स्नान्योनिच्छिद्राया अखिनी अखिलस्वमाना
योनिर्भवति ।

विट्तातिमहायोनिः सुचीवक्रान्तिसंभवा ।
सर्वलिङ्गसमुत्पन्नात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
अतस्त्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिर्देशनम् ॥
असाध्या योनीराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।

‘दिवास्त्रप्रादितक्रोधाद्वाद्यामदादितमैथुनात् ।
‘अताच्च नखदन्तादौष्वाताद्याः कुपिता यथा ॥
वाताद्याः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वाताद्याः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पूयशीलितसङ्काशं लज्जुचाक्षितिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नास्ति कन्दः स योनिजः ॥’
लज्जुचाक्षितिसन्निभं लज्जुचाकाराकारम् । गुड-
कमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

‘रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
‘आहारागन्धरस्युतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमलं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सतिप्रातात्मकं भवेत् ॥’ * ॥
अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टार्त्तवा
ज्ञेयेति । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।
‘आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काङ्क्षिकश्च तिलान् माषानुद्विष्य तथा दधि ॥
इक्ष्वाकुवीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकैः ।
सक्तुक्षीरेर्लक्ष्मिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ॥
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो
मदनफलम् । किष्कं सुरावीजम् ।
‘पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं रात्रिकोपान्नं चार्द्रम् ।
शीतैश्च पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
ज्योतिष्मती कटभीरुचविशेषः करही इति
लोके । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘वक्त्रा सिता सातिक्त्रा मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीय
बन्धा सुपुच्छं जितं प्रकृते ॥

अथगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
अतुच्छाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्धया ।
पिष्ट्वा पीत्वा अतुच्छाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुर्यादमूलं धातव्या कुसुमानि वटाकुराः ।
नाकीलश्च पुष्पम् ॥

यावला पिबति यावपिप्पलं
जीरकेण सहितं हितप्रणा ।
श्वेतया विशिखपुष्पया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुष्पया सह ।

“पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।

पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥

शूकरशिखीमूलं मध्वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वायोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न सृते स्त्री ॥
पुत्रमकारौमूलं विष्णुकान्तेशालिङ्गिनीसहिता ।
एतत् गर्भेश्च दिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सृते ॥
पुत्रमकारौ पतजिया तस्या मूलम् । इशालि-
ङ्गिनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-
वसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
अतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

आरनालपरिपेषितं चार्द्रं

या जयाकुसुममति पुष्पिणी ।

सत्पुत्रागुडसुचिसेविनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।

वस्त्रभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥’

वस्त्रिचोत्तरवस्त्रिः । क्रमचिकित्सा ।

‘नतवात्ताकिनीकुष्ठसेन्धवामरदास्त्रिः ।

तिलतैलं पचेन्नारी पिपु’ तस्य विधारयेत् ॥

विष्णुनायां सदा योनौ यथा तेन प्रशान्ति ॥’
नतं तगरम् ।

‘वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पसर्शां तथैव च ।

कुम्भीखेदेष्टपचरेदन्तर्लेहनि संघते ॥

धारयेद्वा पिपु’ योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।

पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥

श्रीताः पित्तहराः काय्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।

प्रसंसिनीं घृताभ्यक्षां जीरस्त्रिणां प्रवेशयेत् ॥

पिघाय वेश्वारेण ततो बलं समाचरेत् ।

शुष्कीमरिचकण्ठाभिर्धान्यकाजानिदाडिमैः ॥

पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्लेहवारः स्तुतो बुधैः ॥

धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।

सूर्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तखुलास्तुना ॥

योन्यान्तु पूयसाविष्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।

सगोमूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

‘दुर्गन्धां पिच्छलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।

पूरयेद्धारयेद्वाचवृक्षादिक्रियताम्बुना ॥”

पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।

राजवृक्षादि घनवहेरा ।

“पिप्पल्यामरिचैर्मर्षैः शताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।

वर्तिसुल्या प्रदेष्टव्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥

मुल्या प्रदेशिन्या दैर्घ्येण परिणादेन च ।

कर्षिण्यां वर्तयेद् देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥

गुडूचीत्रिफलादन्तीकथितोदकधारया ।

योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशान्ति ॥

सुतपुष्प सखदिर पथ्या आतीन्द्रज तथा

विष्णीं पुगञ्च संतुर्ण्य वस्त्रपूतं जिपेद्भजे ।

योनिर्भवति संकीर्णा न सवेच जलं तनः ॥

कपिकृच्छभवं मूलं कापयेद्दिधिना भिषक् ।

योनिः सङ्कीर्णतां याति कापेनानेन धावनान् ॥

जीरकद्विनयं कृत्वा सुधुवी सुरभिर्नचा ।

वासकः सैन्धवश्चापि यवस्यारी यवानिका ॥

एषां चूर्णं घृते किञ्चित् भृष्टा खण्डेन सौदकम् ।

लत्वा खादेद्यथावद्भि योनिरोगाद्विमुच्यते ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं विफलं प्राकरा वला ।

मेदे पयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥

अजमोदा हरिद्रे च प्रियङ्गुकटरोहिणा ।

उत्पलं कुसुदं द्राक्षा कार्कोल्या चन्दनवधम् ॥

एतेषां कार्ष्णिकेर्मागैर्वृत्तप्रस्यं विपाचयेत् ॥

प्रतावरीरसं जीरं घृताञ्च देयं चतुर्गुणम् ।

सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृधायते ॥

पुत्तान् जनयते वीरान् मेधापान् प्रियदृश-

नान् ॥

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् पुच्छं वा जनयेन्नृतम् ।

अन्त्यायुतं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसृयते ॥

योनिरोगे रजोदोषे परिस्त्रावे च प्रसृयते ।

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वस्य घनिवारणम् ।

नाम्ना फलघृतं ह्येतद्विषयां परिघसितम् ॥

अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिप्रस्थञ्च चिकित्सकाः ।

जीवदत्तसेकवर्गाया घृतञ्चात्र प्रयुज्यते ।

अरस्यगोमयेनेह बहिज्ज्वाला च दीयते ॥

मेदे मेदा मद्याभेदा तथोरभावे प्रतावरी

द्विगुणा देया । पयस्याञ्च जीरकाकोली

काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ।

प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विड्गं पठन्ति । पयस्या

काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-

जीरकाकोल्या द्वैगुण्याञ्च एतस्य फलघृतस्य

पाठो नानान्तरेषु नानाविधः । तत्र द्विज्वला

तगरजीवकर्षभका यथाधिकाः । तत्र जीवकर्ष-

भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फल-

घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘मेरिकास्त्रास्थिजन्तुघ्नरज्यञ्जनकटफलम् ।

पूरवेद्योनिमेतेषां चूर्णैः शौद्रममन्वितैः ॥

विफलायाः कषायेण सज्जोद्रेण च सेचयेत् ।

प्रमदा योनिकन्देन आग्निना परिमुच्यते ॥

अथ प्रसङ्गात् सुख्यगया रोगाणां चिकित्सा ।

‘ह्रीविरातिविषासुस्तमोचशक्रेः घृतं कलम् ।

ददाज्जर्भं प्रचलिते प्रदेर् कुक्षिरुष्पि ॥’

कुक्षिरुक् उदरव्याधौ । चलितगर्भस्थाने ह्रीवि-

रादिकायः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानम् ।

‘आम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपरीष्टनैः ।

ज्वरोपवाचोत्पन्नप्रह्वाराजीर्णधावनैः ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कुक्ष्यनादधपातनात् ।

तौक्ष्ण्यधारीष्वाकटुकनिस्तृक्ष्णनिर्विषयात् ॥

दैर्घ्याभिघातादि

हृद्यान

गर्भे पतति रक्तस्य सञ्जन् दशनं भवेत् ॥

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ।
गर्भस्य सावपातयोः पूर्वस्वरूपमाह । गर्भे पत-
नीत्यादि । पतति सावेष पातेन वा पतिष्यति
सावपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्धाततो मासात् प्रसवेर्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥’
आचतुर्धात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । स्रवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविधमासनपीडनाद्यैः
पक्वं हुमादिव फलं पतति क्षयेन ॥’
यथा वृन्तफलं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकाशेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहृर्मृदुः ।
तन्निरोधाय सुखिग्वसुत्पलादिश्वतं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कङ्कारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बोजश्च मधुकसुत्पलादिरयं गणः ॥
संशूलितो हरत्वेव दाहं लघ्नां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च सूक्ष्माञ्च तथा हृदिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।

‘प्रसंशमाने गर्भे स्थादाहः शूलश्च पार्श्वयोः ।
एष्टयक् प्रदरानाहौ सूत्रसङ्गश्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपकाशयादौ तु क्षीमः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ।
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।

‘स्निग्धशीताः क्रियास्त्रिषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोक्काणां मूलेगोचुरकस्य च ॥
श्वतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदं द्रामयुक्तञ्चुदाह्वानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अम्बानः पुष्यजातिः । अयं बाणपुष्य इति
गौड्यादौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवा च मृत्तिका ।
सगङ्गा धातकीपुष्पं गेरिकञ्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्वरसश्चेतान् यथालाभं विचूर्णयेत् ।
तद्वर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तन्निर्मितशुद्धभवा मृत्तिका । समङ्गा
लज्जालुः ।

‘कसेरुतलशृङ्गाटककल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचारसोनाभ्यां हिकुसौवर्चलान्वितम् ।
आमाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुखिनी
भवेत् ॥

‘लघुपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा सूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥
शालीकुशकाशैः स्थात् शरेण लघुपञ्चकम् ।
एषां मूलं लघादाहपित्ताहृन्मूत्रसङ्गहृत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोघं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढीकरञ्चुतमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कृयोनिप्राप्तिकारणानि ।
“हविर्जुहति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
तमन्ते नात्मविद्याश्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्णं वस्त्रताम्रं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वं सुकृतदारकाः ॥
ब्रह्मसूत्रं स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
वलेन हृदना वापि धूर्त्ताश्च परवचकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाक्षौरा ये चान्ये वकृत्तयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सद्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
आधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदत्तजराचोयक्षादिसेविनः ॥
सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः ।
देवतोच्छिद्यपतितद्रव्याह्वानभोजिनः ॥
असत्कर्मरता निव्यं सर्वपातकपापिनः ।
पाण्डुधर्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः ॥
पितृमातृसप्तपथस्य दारत्यागिनश्च ये ।
ये कदर्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं दुष्टे त्यजन्ति श्रम्यागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परत्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवताशुक्रनिन्दकाः ॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसप्रेशाप्यतिर्यग्गृह्यकुयोनिषु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परञ्च च ॥
तस्मात् व्यक्ता निषिद्धार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यज्ञं दानं तपस्वीर्धनं मन्त्रं देवं गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुलितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—
“साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुतुल्यापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तियथा,—
“योके प्रपन्नं कुरु दृष्टते
देवदानधम कर्मियोमिता ॥

भरणं बालवृद्धानामन्यत्वं कुञ्जता तथा ॥
ऐश्वर्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा ।
यथाचराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पश्चियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—
“इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वानरः ।
सम्यक्वेत्ति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षिणां गतः ।
दृष्टान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥
सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं सायमुत्सृष्टं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च गर्भदायाः परिग्रहे ॥
पीरोहिष्यमदाहोभाङ्गस्यित्वा दिक्षांस्तथा ।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्हमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकान्मुयेः ॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ॥
द्यूतकर्त्रे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरीं सुदारुणा ।
तेनेह सारसी जाता मद्भायां सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव १६ । २० अध्यायौ ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—
“स्थावराः क्षमयोऽज्ञाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्त्रिदशास्तदन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयातुक्रमास्तथा ।
सर्वे ह्येते महाभाग यावत्सुक्तिसमाश्रयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराश्चास्त्रो-
त्तरसुतलघासु नवधा भिन्नास्तु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अज्ञा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुसुखवच्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्वबाहुल्यसुत्तरोत्तराख्यत्वञ्चाह सह-
स्रेति । द्वितीयातुक्रमाः द्वितीयोऽतुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽतुक्रान्ता ये क्रमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽतुक्रान्तास्तु क्षमिवर्गात् सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽक्षमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
प्रथमं मोक्षं नरेषु
इति सुसुखवो व-

योनिः

योनिमु

योषा

क्रमः । ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारजीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथच नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादित्यपुराणे ।

युनक्रमेणापि मातुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यमौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुणावयैः ॥”

इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षार्थं यथा,—

वाराह उवाच ।

“येन गर्भे न गच्छेत तस्मै षडणु हि माधवि ।।
कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्वधर्मे विनिश्चयम् ॥
कृत्वापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।
कुर्वते बहुकर्मणि शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥
कृत्वापि मम कर्माणि मनप्रियाणि वसुधरे ।।
नैव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥
समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविवर्जितः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः ॥
कार्याकार्ये विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।
श्रीतीक्ष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहजः यः ॥
यो हरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनमस्कृतः ।
स्वहारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ॥
सत्यवादी विष्णुहोता नित्यं भागवतप्रियः ।
संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।
कुयोनिस्तु न गच्छेत मम लोकाव गच्छति ॥”

विद्योनिमोक्षार्थं यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।।
यो विद्योनिं न गच्छेत मम कर्मपरायणः ॥
जीवहिंसानिष्ठस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।
सर्वत्र समतायुक्तः समलोकाश्रयकाञ्चनः ॥
बालो स्थितोऽपि वयसि चान्तो दान्तः शुभे रतः ।
कृत्यं नैव विजानाति परेषांप्रकृतं क्वचित् ॥
कृत्यञ्च संस्मरेत् स्तुतदसत्यञ्च न जल्पति ।
अलीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतविश्रयः ॥
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परेच्छेऽपि न च
चिपेत् ।

श्रुतकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वर्कां क्षियम् ॥

ईदृशास्तु नरा भद्र ! मम कर्मपरायणाः ।

१ विद्योनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तैर्यग्योनिमोक्षार्थं यथा,—

वाराह उवाच ।

‘गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुधरे ।।

तैर्यग्योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किञ्चि-

यम् ॥

प्रत्यक्षाश्च चतुर्दशां मैथुनं यो न गच्छति ।

।। क्ता परस्य चान्नानि यश्चैव न विजुह्यति ॥

वाक्ये वयस्यपि च यो मम नित्यमश्रुतः ।

।। न केनापि सन्नुष्टः पितृमातृप्रपूजकः ॥

।। नैव जीवति च यः प्रविभागी गुह्यान्वितः ।

प्रलुब्धः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो नित्यसंयतः ॥

।। कर्म बाभ्रुवर्जितं क्रौमारव्रतसंस्थितं ।

जम्बू सचेन च समन्वितं ॥

मतिमान्नैव तथैत परार्थेषु कदाचन ।

ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्माणि कुर्वते ।

तैर्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाव गच्छति ॥”

इति वराहपुराणे योनिगर्भमोक्षनामाध्यायः ॥

योनिकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“दिवास्वप्नादतिब्रौधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताच्च नखदन्तादौष्वाताद्याः कुपिता यथा ॥

वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता

वाताद्याः । रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लङ्कुचाकृतिसन्निभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नास्मा कन्दः स योनिजः ॥’

लङ्कुचाकृतिसन्निभं लङ्कुचाकाराकारम् ।

गुडकमत्र विशेषं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातवादि-

भेदेन रूपभेदमाह ।

‘रूढं विषयं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पिप्तात्मकम् तत् ॥

तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठयन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं वाग्निपातात्मकं भवेत् ॥’

अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।” इति

भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + डः ।)

योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—

“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योनिजादीति । योनिजमयोनिजश्चेत्यर्थः ।

योनिजमपि जरायुजमखजञ्च । जरायुजं मानु-

षादीनां अखजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं

खेदजोद्भिदादिकम् । खेदजाः क्षमिदंशाद्याः ।

उद्भिदस्तदगुह्याद्याः । नारकिणां शरीरमप्य-

योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वफलगुणी-

नञ्चम् । इति हैमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिसमुद्रा हस्तभङ्गी ।)

भगवत्याः पूजार्थां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्वा-

कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रख्यामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ।

अथैषां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया ।

योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्जयेत् ॥

द्वौ पाणी प्रहृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमङ्गलिम् ।

अङ्गुष्ठायग्रहं न्यस्य कनिष्ठायग्रहोत्ततः ॥

अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।

दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥

अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।

इह तत्कन्यौ कनिष्ठायै तदग्र्येणैव योजयेत् ॥

योनिमुद्रा समाख्याता देवाः प्रीतिकरी मता ॥

त्रिवारं दर्शयेद्देगे मूलमन्त्रेण साधकः ।

तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”

इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा

वक्ष्याम्

“उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदक्षमुखः ।

षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि ! प्राणायामपुरःसरम् ॥

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानम् षड्दलम् ।

नाभौ दशदलं पद्मं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥

कण्ठे स्यात् षोडशदलं भूमध्ये द्विदलन्तथा ।

सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथे ॥

आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमति सुन्दरम् ।

त्रिकोणमध्ये देवेशि ! कामबीजं मुलक्षणम् ॥

कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गमुत्तमम् ।

तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चिक्लनां हंसमाश्रिताम् ॥

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवैष्टिताम् ।

चिक्ललया कुण्डलिनीं तेजोरूपां जगन्मयीम् ॥

आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेजःस्वरू-

पिणीम् ।

हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रे नयेत् सुधीः ॥

सदाशिवेन देवेशि ! सयमात्रं रमेत् प्रिये ! ।

अमृतं जायते देवि ! तत्तत्तयात् परमेश्वरि ! ॥

तदुद्भवामृतं देवि ! लाङ्काररुसमोपमम् ।

तेनान्तेन देवेशि ! तर्पयेत् परदेवताम् ॥

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यन्तिधारया ।

आनयेत्तेन मार्गेण स्वाधारे पुनः सुधीः ॥

ततस्तु परमेशानि ! अक्षमालां विचिन्तयेत् ।

चित्रिणीं विशतन्त्राभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा ॥

तथा संश्रयिता श्रेया साक्षाच्छास्त्ररूपरूपिणी ।

अमुलोमवलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णान्तरितं मनुम् ।

कुर्वाद्दर्शनमर्थी साक्षां सर्वमन्त्रप्रकाशिणीम् ॥

चरमार्थं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ।

सर्विन्दं वर्णसुचार्यं पश्चाद्वन्द्यं जपेत् सुधीः ॥

अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।

वर्णाणामष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥

अ क च ट ठ ड प य श्रा इत्यष्टाष्टवर्गकाः ।

योनिमुद्रा महेशानि ! तव स्नेहान् प्रकाशिता ॥

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।

शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगवद्दः ॥ (यथा,

सुश्रुते । २ । ४५ ।

“शूलोदावर्त्तनातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-

सावरक्तपित्तश्रमस्तमहरम् ॥” * ॥) अथ

निदानादिवर्गेनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्मर्शः, [स्] स्त्री, (योनिजातमर्शः ।) योनि-

जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दवंजम् २ ।

इति चिकाङ्कश्रेयः ॥ (यथा,—

“केचित्तु भूर्वावमेव देशमुपदिशन्त्यर्शं वां शिशु

मपथ्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिबर्त्तानि

त्वक्च ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

योषा, स्त्री, (यौत्ति भित्रीभवतीति । यु मिथ्ये +

वाहुलकात् सः । इत्यञ्जदत्तः । ३ । ६२ ।

खिवा टाप) नारी इत्यमरः २ । ६ । २

।

यौगिकः

“यथा दारुमयी घोषा नटादीनां प्रचैष्ठते ।
तथा स्वकर्मवशतो देहो सर्वत्र वर्तते ॥”
नित्, स्त्री, (योषति पुमांसं युज्यते पुंभिरिति
वा । युष् + “हृष्टहृष्टयुजिभ्य इतिः ।” उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ३६ ।
“गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्रालोके नरपतिपथे रुचिमेतैस्तमोभिः ॥”)
तस्या अवधत्वं यथा, वज्रपुराणे ।
“तं प्रेक्ष्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥”
योषिता, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिदा ।
इति भावप्रकाशः ।
योषिता, स्त्री, (योषितु + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिज्जनी ।
योषा योषिदुयोषिता च योषिज्जोषा च
योषिता ॥”
इति शुद्धशब्दावली ॥

(यथा, मुण्डकोपनिषद् । २ । १ । ५ ।
“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात् पर्जन्य औषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
वह्नीः प्रजाः पुरुषान् सम्पूकृतः ॥”)

युक्तिः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठञ् ।)
नर्मसच्चिदः । इति शुद्धशब्दावली ॥ युक्ति-
योग्ये, चि ।

योगः, चि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

योगिकः, चि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्चा” ५ । १ । १२६ । इति ठञ् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगसम्बन्धार्थवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः योगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च योगिका-
श्चेति त्रिविधा । आदितेयादिशब्दा योगिकाः
आदितेरपत्न्यानीति एकप्रत्ययेन केवलं योगार्थ
एव ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ । किरणः ॥ * ॥
(“योगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम योगिकम् ।
समासस्तद्विनाक्तश्च कृदन्तश्चेति तद्विधा ॥”
यद्राम खान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं योगिकम् । योगरूपास्तु कृष्णसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाद्यर्थस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च योगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्विनाक्तं कृदन्तश्चेति । इत्येवमपि समासः स्व-
वटकशब्दानामाकाङ्क्षाया लभ्यस्य धवखदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया योगिक एव । सर्वश्रेष्ठं
रूपात्यन्तेन विभेदणीयं नातः कृष्णसर्पादौ
वासुदेवादौ पञ्चजादौ च योगरूपातिप्रसङ्गः ।
माधवी न्यू शूरेत्यादौ ङीवादे स्त्रीत्व

यौगिकः

स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थे रूपमेव नातो विभा-
गस्य आघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तर्वादिर्निर्जायकः ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतन्त्रादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिवोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्ताद्यर्थकं वाक्यमपि स्ववटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नाथाभिर्नवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेतिप्रसङ्गः । क्षीरपायीत्यादि-
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नकृत्यर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
श्रीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित-
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिगमनभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रत्यायेत्यादौ समासव्यप-
देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

* * * * *

“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्विनाक्तं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्वितं यच्च यत्क्रमं सदादर्थकम् ।
यद्वह्यं यत्क्रमं तच्च तद्विनाक्तं निगद्यते ॥’
यद्यपि नामोत्तरतद्वितत्वं तद्वितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ
चाथापकमेव तद्विनाक्तं नास्ति तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्वितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
तद्वह्यमपि तादृशार्थं तद्विनाक्तं नास्तेत्यर्थः
पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्विनाक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्वितं
यच्चेति प्रथनीयं टावादेरपि तद्वितत्वोपगमा-
दनाम्नाक्षणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
कृदन्तं नाम लक्षयति ।

‘यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीहेतुं कदादृशं भवेत् ।
तद्वातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वा-
तूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत्
कृदन्तं नाम । यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्वि-
धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादेः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादंशे तादृशानुपूर्व्य-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेत्त्रेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तत्तादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिष्-
प्रितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्था-

पि कस्य

यौतुकं

अगुरुः । तत्पर्यायो यथा,—

“अयोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)

यौजनशक्तिकः, चि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत + “त्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्या-
नम् ।” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्ति० इति ठञ् ।)
योजनशतगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनशतादिभिर्गमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताभिर्गमनकर्ता । इति काशिका ॥)

यौजनिकः, चि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति ।” ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।)
एकयोजनगमनकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यौट, कृ, सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दंशस्वरौ । कृ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥

यौड, कृ, सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दंशस्वरौ । कृ, अयु-
यौडत् । यौडति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥

यौतकं, स्त्री, (युतकयोर्वधूवरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हज्जायुधरायसुकुटी । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १२१ ।

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारौभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
यौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्जम्बं
धनम् । उपचारात् अन्नप्राशनदिहोस्कारकाल-
लब्धमपि । युतकं योनिस्सम्बन्धः तच्च भवमिति
चो यौतकम् । युतयोर्वधूवरयोरिदमिति वा
कृषि यौतकम् ॥ यौतकमुकारमध्यमपि ।

यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यदेयं स दायो हरणश्च तदित्यजामर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ श्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—
“यत्त दुहितृमात्राधिकारार्थं गोतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाश्च ।’
यच्च नारदस्य ।
‘मातुर्दुहितरोभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥’
यच्च कात्यायनस्यापि ।
‘दुहितृणामभावे तु रिक्त्वं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
‘मातुर्दुहितरः प्रेष्यन्तात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥’
तानि ‘पूर्वोक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १२१ ॥
‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारौभाग एव सः ॥’
यौतकं पारणयनलब्धम् । यु मिश्रण इति धातो-
र्वृत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्मांसानि ज्वला ज्वलमिति श्रुते । अतो

यौतकम् ततश्च परिकल्पन

क्रमार्थं गीतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रदानमप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथममप्रदानां तद-
भावे प्रदानां तदभावे सम्प्रदानम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रदा-
नामिच्छादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजः स्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्व्यपि ।
दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पित्रागामि तत्’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञमध्यधिधनं
स्त्रिया तत् तस्यां नृतायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तद-
भावे परिणीतायाः सर्वदुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजः स्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ।
दृष्टव्यमिति अप्रजापदेन अप्रत्ताद्यभावे सम्प्र-
दाया अप्यधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणद्वैषावर्गान् सर्वप्राजापत्येषु यज्जनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तद्विष्यते ॥
स्त्रियाः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।
प्रतीतायामप्रजायां मातापित्रोक्तद्विष्यते ।’
प्रस्थाः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वजास्तुव्यते ।
न विवाहेषु यज्जनं दत्तमिति सम्भत्वात्
‘वाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम् ।
इथा यमः ।

आसुरादिषु यद्व्यं विवाहेषु प्रदीयते ।’
वशाच्चक्रियायां पूर्वापरौभूतायां यद्व्यं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ।’
‘ति दायभागः ॥३॥ “ऊढाय यौतकधने प्रथमं
मादौ तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
तथोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
गपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
भावे वन्ध्याविधवयोस्तु स्याधिकारः । एकाभावे
परायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रपौत्रस-
त्रीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्त्य-
कृते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार
ते विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपञ्चक-
नयनश्चयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
ते क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्ध-
तकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
तो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
गनीपुत्रः ततो भर्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
तो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
। आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः
ः समानोदकाः ।” इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तिलकः ।

इदं, चि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यथा,—
‘तच्च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।
पत्न्याऽप्रीतानां विधेयं तदुक्तं गता ॥”

इति महाभारतम् ।

युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।

१० । ५६

युधिष्ठिर, सुसुहृद् यौवज निमित्ते, प्ररे

वदारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः ।
कापाली मरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सङ्ख्याणि निबोध मे ।
दद्यायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ण् ।
यङ् । “पार्श्वद्विधौ धेयादिव्यामण्यौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुदी । (युधिष्ठिरपुत्रः । स च शैब्य-
राजदौचित्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।

“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्बरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” नृगराजपुत्राः
यौधेया इति स्त्राताः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २५ ।

“इषड्व्यास्तु संजज्ञे शिविरौघीनरो वृषः ।
शिवेस्तु शिवयस्तान् । यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥”

यौनं, स्त्री, (योनिरिदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्त्वन्धाधीनपापम् । यथा । यौधावनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन रुहाचरन् ।
वाजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि श्रयना-

श्रनात् ॥”

सुमन्तुः । यस्मैतेयौनमौखश्रौवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रावृत्तं विदध्यादिति । इयात् कृथात् ।
एतदेवेति दादृशवार्तिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पतनीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्रामियौगाश्च वसन्ति लोका
अव्योन्नयः पर्वतयोन्नयश्च ॥”
उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापथजम्भानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाभोजगान्धराः किराता वज्रैः सह ॥”
यौवतं, स्त्री, (युवतीनां सम्मूहः । युवति +
“भिच्चादिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसम्मूहः । इत्यमरः । २ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।

“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्नि । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । वृत्तविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते ।
वशीकरखविशामं तल्लास्यं यौवतं मतम् ॥”
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “ह्यायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।”
५ । १ । १६० । इति अण् ।) यूना भावः ।
तत्पर्यायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः । यय ३

इति । तत्तु सप्तति
वर्षपञ्चमम् यथा,

“आधोऽष्टाह्वेऽलस्तस्मिन्सुत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततस्त्वं वर्धयान् नवतेः परम् ॥
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्भिस्तनं किञ्चित् चलात् मेदुरस्तितम्
मनागभिस्फुरद्भावं नयं यौवनमुच्यते ॥”

इत्युल्लनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम् ।
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं स्वत्वमधरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामाधतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः प्राक्कल
प्रक्षालननिर्मलापि काकुष्यसुपयाति बुद्धिः ।
अनुज्झितधवजतापि सरागेव भवति यनां
दृष्टिः । अपहरति च बालिव शुष्कपत्रं ससु-
दूतरजोभ्रान्तिरदूरमात्मेच्छया यौवनसमये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिश्चहारिणी च
सततमतिदूरन्नेयमुपभोगमगद्विष्का । नव-
यौवनकषयितात्मनश्च सलिलानीव तान्विव
विषयस्वरूपागत्यास्वाद्यमानानि मधुरतराग्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु ।” इति
कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ॥)
नवयौवनकारकसौधं यथा,—

“अश्वगन्धानागवलागुहमांमनिविनिगाम् ।
रूपं भवेद्यथा तदन् नवयौवनचारिणाम् ॥”
इति गारुड १ । ८६ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्वात् ।) युवगण्डः । इति शब्दमाला ।
वयस्कोट्टा इति भाषा ॥

यौवनपिङ्का, स्त्री, (यौवने पिङ्का ।) युवकाखे
सुखे जातः स्रुतस्फोटकः । वयस्कोट्टा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिङ्का पद्मिणी कण्टका अतुमखिरि-
त्यादि ॥”) तल्लक्षणं यथा,—

“प्राक्कलकण्टकप्रख्याः कथमाकृतप्रोणितैः ।
जायन्ते पिङ्का यूनां वक्त्रे वा सुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा सुखदूषिकाशब्दे दृष्टया ॥
यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ॥
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व +
अण् ।) मान्वाढराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्वाता चक्रवर्त्तप्रवर्त्तप्रभुः ।
सप्तवीपवतीमेकः शशासायुतसेजसा ॥
इवे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्विरिदन्तिभ्यः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्व्वात्मकमतोन्द्रियम् ॥
त्रयं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्मो देशश्च कावचं —
यावत् स्रज उदेति स यावच्च प्रतितस्तति
तत सर्वं यौवना

शशविन्दोर्दुहितरि विन्दुमत्यामधानुपः ।
पुरुकुलमन्त्रीनं सुकुलन्दश्च योगिनम् ॥
तयां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वरिरे पतिम् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
वैनाश्वकः, पुं, (यौवनाश्व + स्वार्थे कन् ।)
मान्वाटराजः । इति जटाधरः ॥

यौष्माकी, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ ।” ४ । ३ । २ । इति प्रकृते-
र्यङ्गादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्वबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११२ ।
२०५ ।)

“इत्यादास्मासु जल्पन्सु मिलितेष्वच तत्क्षणम् ।
विद्याधरो धूमप्रिखो यौष्माकीश्वातरद्विवः ॥”

यौष्माकीन्, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
खञ्च ।” ४ । ३ । १ । इति खञ् । “तस्मिन्नणि चेति ।”

४ । ३ । २ । इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि,
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुग्वबोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽत्र
लित्यते । युष्मदस्मदोर्म्यत्वे गौणत्वे च सिजस्
डेइसां स्वरूपग्रहणार्त्तं तेषु परेषु त्वाह्वयव्यं-
तुभ्यमन्तवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्म-
दस्मदोर्म्यत्वे एकवचने परे लम्बदौ द्विवचने

परे युवागौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम्,
गौणत्वे तु परविभक्तिमनाऽत्र युष्मदस्मदोरकत्वे
लम्बदौ द्विवचने युवागौ बहुवचने स्वरूपेणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वामतिक्रान्तः अतिस्व अतिस्वा
अतियुयम् । अतिस्वा अतिस्वा अतिस्वान् ।
अतिस्वा अतिस्वा अतिस्वाभिः । अति-
तुभ्य अतिस्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वन् अति-
स्वाभ्यां अतिस्वत् । अतितव अतिस्वयोः अति-
स्वयाम् । अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

युष्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां अतियुयम् ।
अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् । अतिस्वयथा
अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिस्वभ्यं अति-
स्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत् अनिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतितव अनिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु ॥ * ॥

अतियुयम् । अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् ।
अतिस्वयथा अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अति-
मह्यं अतिस्वाभ्यां अतिस्वभ्यम् । अतिस्वत्
अतिस्वाभ्यां अतिस्वत् । अतिमम अतिस्वयोः
अतिस्वयाम् । अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वा-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अतिस्वं अतिस्वां
अतियुयम् । अतिस्वां अतिस्वां अतिस्वान् ।
अतिस्वयथा अतिस्वाभ्यां अतिस्वाभिः । अतिमह्यं
अतिस्वाभ्यां अतिस्वत् । अतिस्वत् अतिस्वाभ्यां
अतिस्वत् । अतिमम अतिस्वयोः अतिस्वयाम् ।
अतिस्वयि अतिस्वयोः अतिस्वासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेफः ।
इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स तु
सप्तविंशहलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं ऋद्धां ।
इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
प्रिजायाम् । १७ ।)

“स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरसा दन्त्या ज्वतुलसाः
स्तुताः ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“रेफश्च चञ्चलापाङ्गि । कुण्डलीद्वयसंयुतम् ।
रक्तविद्युलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली रेखा वामाहजंगताप्यधः ।
युनर्दजंगता द्वेधा तनोऽधोगत्य चोर्द्धतः ॥
भवानी शङ्करो वङ्गिस्तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ।
अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”

अपि च ।

“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा चिकीणाधोगता हि सा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति निव्यशः ॥
ऊर्द्धस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्तिता ।

तस्य मध्यगता रेखा वङ्गिरूपा हि सा स्तुता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणीभवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोच-
नाम् ।
रक्तवर्णामरभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमात्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् ।
महामोक्षप्रदां नित्यामरुषिद्विप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तत्रयाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं देवि आत्मादिनलसंयुतम्
सर्वतेजोमयं वर्षं यततं हम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । * ॥

तस्य नामानि यथा,—
“रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रिजसो मतः ॥
प्रकाशादर्शनी दीपो रतकृष्णापरं वली ॥
सुजङ्गेशो मतः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
आपको रेवतीदासं कुक्ष्यंशो वङ्गिमण्डलम् ॥
उग्ररेखा स्थानदम्बो वेदकण्डपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
मुखी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥

(ह्रस्वः प्राक्लोक्तगणविशेषः । यथा, ह्रन्दी-
मङ्गयाम् । १ । ८ । “र-लमध्यः ।” लघुवर्णमध्यो
रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् ॥ ४७
पदादौ अस्याचरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“वो लक्ष्म्यो रस्तु दाहं असममय लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”

धात्वनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“—————जो जचादि र वेदिकः ।”

“वेदिको वेदेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, मार्त्तिस्तुतौ जगाति ॥”)
रः, पुं, (राति ऊर्द्धं गतच्छेति । रा + डः ।)
पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥

कामवङ्गिः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंहः, [स्] ली, (रमते येन इति । रम् +

“रमेच् ।” उणा० ४ । २१३ । इति असुन् ।

जुगागमश्च धातोः । “अद्विरद्विभ्यामसुन्

इति अर्द्धो रंहः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥

(यथा, रघुवंशे । २ । ३४ ।

“अलं महीपाल ! तव अमेण

प्रयुक्तमप्यस्ममितो वृथा स्थान् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः

शिलोच्चये नृच्छति मारुतस्य ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १७ । ८ । १५ ।

“हरिनेत्राय सुखाय कृशावोत्तरयाय च ।

भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि

२५२ । १८ ।

“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ।

प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्च-

मम् ॥”)

रक्त, क स्वादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

खादो रक्तोपादनम् । क, राकवति मोदकं

बालकः । इति दुर्गादासः ॥

रक्तं, ली, (रक्षत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)

कुङ्कुमम् । ताम्बम् । (अस्य प्रथमा यथा,—

“रक्तं वस्त्रं स्त्रीणां ताम्बं शुक्लं शुक्लं ॥”

इति ॥)

प्राच इति मेदिनी । रै, ४८ ॥

पद्मकम् अस्य प्रथमा यथा,

रक्तं कोकनदं पद्ममल्यमन्यदलोहितम् ॥

इति रत्नमाला)

सुन्दरम्. द्विजुलम् इति राजानघट्ट ॥

अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं सर्कटश्रीर्यश्च द्विजुलं दरदो रसः ॥”

इति रत्नमाला ॥

रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—

पतङ्गं रज्ज्वरं रक्तं प्रजाङ्गश्च कुचन्दनम् ॥

इति रत्नमाला ॥

शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-

पर्यायः । रुधिरम् २. अन्धकः ३. लोहितम् ४.

प्रसम् ५. जतजम् ६. शोणितम् ७. इत्य-

रः । २ । ६ । ६४ । पलङ्कारम् ८. रोहितम् ९.

ङ्गकम् १०. इति शब्दरत्नावली ॥ कीला-

म् ११. अङ्गजम् १२. रोधिरम् १३. खजम् १४ ।

ति जटाधरः ॥ लग्जम् १५. शोणम् १६.

ोहम् १७. चर्मजम् १८. इति राज-

निघण्टुः ॥ * ॥ अयं रक्तस्य स्वरूपमाह ।

प्रहा रसो यजद्वयाति तत्र रज्ज्वकपित्ततः ।

यं पाकश्च संप्राप्य स भवेत्तत्संज्ञकः ॥

तं सर्वशरीरस्थं जीवस्थाधार उत्तमः ।

इत्थं गुरु चर्लं स्वादु विदग्धं पित्तवज्ज्वेत् ॥

वैवस्थाधार उत्तम इति । यत् आह ।

वैवो वसति सर्वस्मिन् देहे तच्च विशेषतः ।

यै रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति चयं क्षया-

इति ॥

यै रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्मटोक्त-

रमाणमिहे शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे

द्वे रक्तसावयोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

तवज्ज्वेत् । अन्तं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अयं

स्य स्यात्माह ।

तत् द्वौहा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः

स्थितम् ।

यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पीवकं भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

। दोषनाशकौषधं यथा,—

क्षयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।

दृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

इति मारुतः १६२ अध्यायः ॥

खल्लाणो रसो यजतुञ्जीहानौ प्राप्य राम-

ति ॥ भवत्तज्ज्ञान ।

। तास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

। पद्माः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

देव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

गङ्गादशादूर्ध्वं याति पश्चादधतः चयम् ॥”

। तत्तं ततो मांसम् ॥”

। फेनिलमरुणं कण्यं परुषं तनु श्रौत्र-

कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं

तं श्यावं विषमनिष्टं पिपिलिकामाच-

। मांसं कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदक-

साधं क्षिणं प्रीतलं वज्रलं पिच्छलं चिर-

सयुक्तं काञ्जिकं भवप्रमत्तो दुर्मन्त्रि च सात्र

प्रातदुष्टम् प्रसवद्रत्नेनातक्रणश्च दिदेश

निज्जं सख्यम् ॥”

“इन्द्रगोपधतीकाशमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं

जानीयात् ॥”

“त्वमदोषा ग्रन्थयः शोकाः रोगाः शोणित-

जाश्च ये ।

रक्तमोचयशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”

“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैवैव धार्यते ।

तस्मादुद्यमेन संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥ * ॥

“श्रीतोष्णस्निग्धरुक्षादौरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिद्धान्ति रक्तजांसान् विभा-

वयेत् ॥”

अरुणाभं भवेद्वातान् फेगिलं विषदं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्णान्स्थायति वै

चिरात् ॥

ईधत् पाण्डुकपादुष्टं पिच्छलं तन्मुमह्ननम् ।

दिदोषजिह्वं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”

“नात्युष्णशीतं लघुद्वीपनीयं

रक्तं रपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थिताह-

मग्निर्विशेषेण च रक्षितम् ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियाणां

निच्छन्तमद्याहतपक्तिवेगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥

कुसुम्भः । द्विजुलः । इति राजनिघण्टुः ॥

(वन्सूकः ॥ तत्पर्यायो यथा,—

“वन्सूको वन्सुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि

च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नीत्यादिरञ्जितः । लोहितः ।

इति मेदिनी । त्रि, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति

धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—

“शोणानि भौमतीक्ष्णांशुनाम्बुकुङ्कुमनचकाः ।

गुञ्जिन्नगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ॥

डगन्ताधरजिह्वाखट्वांससिन्दूरधानवः ।

द्विजुलं कुक्कुटशिखा तैजः सारसमस्तकम् ॥

माखिक्यं हंसचक्षुडधौ शुक्रमर्कटयोमुखम् ।

चकोरकोकिलपारावतनेत्रनखाभयः ॥

कुसुम्भकिंशुकाशोकजवावन्सूकपाटलाः ।

कमलं दाडिमौपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥

ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।

सेता नखक्षतक्षेत्रधर्मरौद्रसादयः ॥” * ॥

रक्तनीलवाचकानि यथा,—

“लोहितनीलो पुष्करहरिविद्रुमकमलकण्ठ-

रत्नानि ।

सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजनीदलानि ॥”

यथा पुष्कर हरि सख्ये

कषायो विद्रुम प्रवालविप्रिष्टवृक्षयोः ।

कमल पद्मपाण्ड्यामलयो कण्ठरज वासु

भेन्नीलयो । सिन्दूरभूषण सिन्दूरालङ्कार

मलयोः । उत्पलसुतुल्यहर्मासिन्दीवरयोः । धन

ञ्जयोऽम्भपार्थयोः । अम्भोजिनीदलं पद्मपत्रपु-

टकिव्योः ।

“कमलाधिप्रपद्मशौ नागजिनकान्तसूर्यभूः ।

रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलदतिः ॥”

कमलाधिप्रपद्मशौ सूर्यकण्ठोः । नागजिन

मरुडो नागसङ्घो च । कान्तः कमनीयः कं

जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्यादिवो यमश्च ।

“सदा सिन्दूरसुष्मिता कलयन् कमलप्रियम् ।

स्फुटश्रीभनताम्बुश्रीश्वराह्वानमिदौ धितिः ॥

एवं सुसम्पन्नखप्रभः विद्रुममणिदौ धितिः ।

प्रवालप्रवलच्छायः कलभानुमितच्छविः ॥” * ॥

रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—

“रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करप्रतपचसूर्यका-

न्ताजः ।

नवहंसमहापद्माकंसोदराः कमलकीलानि ॥”

हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । पुष्चिः श्वेतवन्धनारयोः ।

पुष्करं जलपद्मयोः । प्रतपचं हंसपद्मयोः । सूर्य

कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्तो च । अजः प्रज्ञान-

जयोः । नवहंसः नवहंसं प्रत्यग्सूर्यश्च । महा

पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अकः स्फटिकसूर्ययोः ।

कमलं जलाम्बुजयोः । कीलानां अन्तरक्तयोः ।

“सुहृद्भवादिभिर्मानो रत्नेनाभे रत्नाङ्गकैः ।

जलेभ्यो जलशोभाभिः सरोजकुसुमारिभिः ॥”

मानोः परमान् सुहृद्भवादिभिः ॥ * ॥

सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।

भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अग्नि-

रत्नं सूर्यकालोऽम्भपद्मरागौ च । रत्नाङ्कं

दन्तवस्त्रं व्यधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ

शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । सर्वं सरोजारि

शोभा सरोजस्फुटिशोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्रः ।

कुसुदारिशोभा कुसुदस्फुटिशोभा पक्षे कुसु-

दारिरादिवः । इति कविकल्पलतायाम् २

श्लोक्तवक्त्रे उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायनि प्राप्नोतीति ।

कै + कः ।) अम्बानवृक्षः । वन्सूकवृक्षः । रक्त-

वल्गुम् । अजुरागी । इति मेदिनी । कै, १४५ ।

विनोदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।

रुक्तेरङ्गः । इति राजनिघण्टुः ॥ (अश्व-

विशेषः । यथा, अश्ववैद्यकं । ३ । १०० ।

“पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्फुटः ।

पक्रताजनिभो वाजी कषाच्चः परिकीर्तितः ॥”

रक्त एव स्वार्थे कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।

यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।

“अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे

हमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः ॥”

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।

इति हेमचन्द्र ४ । १२२ ।

रक्ताशु इति राजनिघण्टुः ।

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्प-
लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
वारिजम् ९ । (रक्तकमलम् १० । इति पादो-
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवानशमनत्वम् ।
सन्तपेणकारणत्वम् । वृष्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“विशेषतः सितं पद्मं पुष्करौकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं गोलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादस्य गुणं किञ्चिद्व्यदन्तोत्पन्नादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकमलं, स्त्री, (कम्बलं जलमाश्रयस्विनास्यस्येति ।
अर्थं आशयः । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलसुतपल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“रन्दिनागुरुकर्पूरकुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलैः कुम्भैः पुष्पैः कञ्जारे रक्तकम्बलैः ॥
फलेधूपैरुपैश्च शोभभङ्गैर्हृदिमिश्रितैः ।
अर्च्यैर्बहुलिराजानं मन्त्रेण द्विजसत्तमः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं. (करवीर + स्वार्थे कन् । तनो-
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डौकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतनावी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । त्वज्जोषणकण्डूनिकुञ्चविषहर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“करवीरः स्निग्धः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लघुगुल्फश्च ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
ब्रणलाघवक्षत्रेचकोपकुष्ठब्रणपहम् ॥
वैर्योष्णं कृमिकण्डूभञ्जितं विषवन्धनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाण्डः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः ।)
खनामखातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
काञ्चनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
जटाधरः ॥

रक्तकाण्डः, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डो-
ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पञ्चङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥

रक्तकुरदं स्त्री रक्त रक्तवर्णं कुरदम् रक्त-
कैरवम् इति

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः यस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“तदल्पगन्धं सोमाख्यं हञ्जुकं रक्तकैरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रक्तखदिरः, पुं. (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशूलः ५ वाञ्जिकः ६
कुष्ठनोदनः ७ धूपद्रुमः ८ अस्रखदिरः ९
अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशूलश्च यज्ञियः ॥
खदिरः शीतलो दन्तः कण्डूकासारश्चिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ॥
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं. (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“द्विजयष्टौत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ।।
तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हरि ॥”

इति मारुदे १८६ अध्यायः ॥

(तथास्य निदानादिकं यथा,—
“शोथितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पार-
नन्त्यादेवैशारदात् सन्ततमपचारासुरोधा-
दिमानुदीर्घानुपपन्नवन्त्या आमगर्भे वाय्वचिरान्
पतिते तथाप्यचिरप्रजानाया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनान्वासिबमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यात्तव-
मुपकण्ड्वि मासि मासि तदार्तवमुपकण्ड्वमानं
कुचि बह्वयति । तस्याः शूलकासातीसार-
च्छर्त्तरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः
समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्ष्ण्यं स्थानिः चक्षुषोर्मूर्च्छा हृत्कासो
होहदः श्वयथुः पादयोरीषचोर्जमो रोमराज्या
योन्याश्चानालव्यमपि च योन्या दौर्गन्धमास्राव-
श्चोपजायते । केवलकास्या गुल्मः स्यन्दतं
टा इति चरक

द्वितीयेऽध्याये । यथा च

“न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालानिगमे चिकित्स्य-
मह्यम्भवं गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ।
निरुणह्यार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुचिं करोति तदगर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृत्कासदौर्दस्यदृष्टानं चामनादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च ततः ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोद्योगुल्मजान् ।
रक्तसम्भदाहातीसारवृद्धज्वरादीनुपपन्नान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुग्धाहगाशये ।
योन्याश्च सावदौर्गन्धतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दतं

चिरात् ॥

न चास्या वर्द्धते कुचिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥
पाकं चिरेण भजते नैव वा————— ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥ ॥
तथास्य चिकित्सा ।

“वरक्तगुल्मे न च पाचनकु

न हिङ्गुपानं कटिचालनञ्च ।

न चैव मंस्त्रेदनमर्दनञ्च

न वा क्रमेणोत्पन्नवर्णं हितञ्च ॥

रोधार्त्तानं खदिरमागन्धिका समङ्गा

काथोऽम्बवेतससमं दृतसंप्रयुक्तम् ।

गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं

हृत्कोदनञ्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥

खीरपानं प्रदातव्यं दृतसौवर्चलान्वितम् ।

रक्तगुल्मविनाशाय यकृद्द्विचतयेऽपि वा ॥

न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च ।

रक्तजे चतये गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

अन्यत् गुल्मशब्दे द्रव्यम् ॥ ॥

रक्तघ्नः, पुं. (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रोहितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । घ्नी ।
दूष्याविशेषः । गौटिया दूषा इति भाषा ॥ यथा

“महौषधिश्च गोलोन्वां रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥”

इति शब्दचञ्चिका ॥

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे १० । ३३ । ६

“पद्मरागोचितं सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।

न शीतञ्च नेष्यत्यायु विवर्णताम् ॥”)

रक्तलि

नम् ॥ कुचन्दनम् ५ इत्यमरः ॥ ११ ॥ ६१
१३२ ॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रपत्रम् ७ चन्द-
नम् ८ ॥ इति रक्तमाला ॥ लोहितम् ९
शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
सारम् १२ सुन्दरचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
नम् १४ ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तार्जम् १५
प्रवालफलम् १६ ॥ इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
जम् १७ पत्तमम् १८ रक्तबीजम् १९ ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ॥ अतिशीतल-
म् ॥ तिक्तम् ॥ ईक्षणगतासदोषभूतपित्त-
कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमधुदधानाशिलञ्च ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रक्तं शीतं शुभं स्वादु च्छर्दिष्टासपित्तहृत् ॥
तिक्तनेत्रहृत् वृष्यं ज्वरघ्नं विषाघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

रक्तचक्रः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चक्रः ।)
क्षुपविशेषः । राज्ञश्चिता इति भावा ॥ तत्-
पर्यायः । कालः २ अज्वालः ३ कालमूलः ४
अतिदीप्यः ५ माज्जः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
पावकः ९ चिवाङ्गः १० महाङ्गः ११ ॥ अस्य
गुणाः । प्रवकायकरत्नम् । रुच्यम् । कुष्ठ-
घ्नम् । लोहविषकत्वम् । रक्ताग्निमकरत्वम् ।
रसायनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम् ।) सिन्धु-
रम् । इति हारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
मात्रञ्च ॥

रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं जन्तुः । ततः स्वार्थे
कन् । अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन् ।)
भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
मात्रञ्च ॥

रक्तजङ्घः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
आसक्ता वा जिङ्घा यस्य ।) सिंहः । इति
शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजङ्घायुक्ते, त्रि ॥

रक्तजिह्वी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा जिह्वी ।)
रक्तवर्णजिह्वीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । कुरु-
वकः २ । इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः कुरुवक
शब्दं ज्ञातव्यः ॥)

रक्तजुहः, पुं, (रक्तौ जुहौ यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि ॥

रक्तजुहकः, पुं, (रक्तजुहो यस्य । कन् ।
भूनागः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तज्वा, स्त्री, (रक्तानि ज्वाण्यस्याम् ।) मोक्ष-
जिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तज्वत्, स्त्री, (रक्ता जिह्वी ।) रक्तवर्ण-
विह्वता । जाल तेजद्वी । इति भावा ॥ तत्-
पर्यायः । कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४

कुचवर्णा ५ मखरी ६ अमृता ७ काक-
नामिका ८ ॥ अस्या गुणा तिक्तत्वम् कटु-
त्वम् उष्णत्वम् । रेचनत्वम् पक्वशीमक

रक्तप

विष्टम्भहारित्वम् हिनकारित्वञ्च इति राज-
निर्घण्टः अस्या विशेषा यथा
“तयोर्मुखतरं विद्धं मूलं यदहणप्रभम् ।
सुकुमारं शिशौ वृद्धेऽप्युकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“अरुणामं वृद्धमूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)
रक्तदन्ता + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
चण्डिका यथा,—

“भक्षयन्त्याश्च तानुयान् वैप्रचित्तान् महा-
सुरान् ।
रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाहिमीकुसुमोपमाः ॥
ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः ।
सुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”
इति भार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ६१ । ४० ॥

रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः ।) नलिका ।
चिचिङ्गिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तद्वकः, [पुं] पुं स्त्री, (रक्ता द्वक् दृष्टिर्यस्य ।)
कपोतः । इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
शिष्टे, त्रि ॥

रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः ।) गैरि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—
“गैरिकं रक्तधातुञ्च गैरेयं गिरिजल्लथा ।
सुवर्णगैरिकल्लव्यसतो रक्ततरं हि तत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
मात्रञ्च ॥

रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य ।) जीवशाकः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव-
शोकशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य ।) पेशकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥

रक्तपः, पुं, (रक्तं पिबतीति । पा + कः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥ रक्तपान-
कर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य ।) गरुडः । इति
केचित् ॥

रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः । स्वार्थे
कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) नाकुली । रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रञ्च ।

रक्तपदी, स्त्री, सुन्दरपत्रविशेषः । यथा,—
“शमीपत्रा रक्तपदी सप्रङ्गाञ्जलिकारिका ॥”
इति जटाधरः ॥

रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः ।) रक्त-
वर्णकमलम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २
रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४ । इत्यमरः । १ ।
१० । ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—
“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
न दिसुजा गौरदेहिका ॥
या च लटासुकुटमञ्जिता ॥

रक्तपि

रक्तक धयवस्त्रा च । स्मृतवक्त्रा शोभानना
नवयौवनसम्पत्ता चाञ्चल्यं ललनप्रभा

इति विद्यापतित्वम् ॥
रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य ।) अशोक
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रञ्च ॥

रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति । पा + कः +
स्त्रियां टाप् ।) जलौका । डाकिनौ । इति
मेदिनी । पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपाकी, स्त्री, (पक्षते इति । पक्ष् + घञ् ।
रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः ।) वृहती । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति । पत + शिच्
+ अच् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादा यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५७ ।
“रक्तो गणस्थो परिहृतः परिभ्रमति कालवत् ।
कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदता ययुः ॥”
तथा च याज्ञवल्क्यः । १ । १७५ ।
“चापांश्च रक्तपादांश्च सोमं वत्सरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्धा सोपवासस्त्राहं
चरेत् ॥”)

लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥
रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्याः ।)
लज्जालुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-
कारिका ।
रक्तपादी नमस्कारो नास्मा गवर्हिर्नैवपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्या ।
पा + शिनि । स्त्रियां ङीप् ।) जलौका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपायी, [नृ] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य ।
पा + शिनिः ।) रक्तपानशीलः । इति व्याकर-
णम् ॥

रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम् ।) चिहु-
लम् । इति हारावली । १५५ ॥ जटाधरे, पुं ।

रक्तपिष्टं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिष्टमिव ।)
जवापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तपिष्टकः, पुं, (रक्तपिष्टमिवेति । रक्तपिष्ट +
इवार्थे कन् ।) रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तदूषकं पित्तमिति । मध्यपदनामौ
कर्त्तधारयः । “रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्त-
मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत् पित्तञ्चेति
रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्त्तधारय इति
चरकः ।”) रोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,
धन्वन्तरिरुवाच ।
“अधातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम् ।
भृशोष्णतिक्तकटुश्चलवशाद्विदिदाह्निमः ॥
कोद्रोहोदाहकैश्चाप्यौकटैरतिसेवितैः ।
कुपित पित्तवै पित्तं द्रव्यं मन्त्रैश्च चरेत् ॥

ते मिथस्तुत्यरूपत्वभागव्य व्यापुर्वस्तुम् ।
 पित्तरक्तस्य विज्ञतेः संसर्गाद्विज्ञादपि ॥
 मन्ववर्णावृत्तेषु रक्ते नोपदिश्यते ।
 प्रभववत्त्वज्ञानात् ग्रीहणो यजनश्च तत् ॥
 शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा मधुकोत्कफः ।
 कृद्विद्वद्विद्विभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्रमः ॥
 लोहितोऽलोहितो मस्यामग्न्यास्यश्च विज्वरः ।
 रक्तहारद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
 नीललोहितप्रीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
 स्वप्ने तदर्थग्रन्थितं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
 ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्त्रैर्मध्योनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वं सार्धं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधितम् ।
 बह्वैषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौघधम् ॥
 अतुवन्ती कषो यश्च तत्र तस्यापि गृहिकत् ।
 कषायाः स्वाद्वो यस्य विशुद्धे श्लेष्मलोहिताः ॥
 कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफावहाः ।
 अधो वाप्यश्च नामुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
 अर्ज्यैषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौघधम् ।
 अतुवन्ति च लोपस्य श्रान्तपित्तनरस्य तत् ॥
 कषायाश्च हिनास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
 कफमारुतसंस्तुष्टमसाश्रमुपनायनम् ॥
 असह्यप्रतिलोमत्वादसाध्यादौघधस्य च ।
 नहि संशोधनं क्रिचिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
 शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्जितम् ।
 एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
 सख्येज्वाह दोषेषु सर्वथा कृद् न हितम् ।
 नञ् दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव लक्ष्यते ।
 उपद्रवाश्च विकृतं फलतर्लप्य चाधिकम् ॥”

इति मारुह १५५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौघधं यथा,—
 “त्रितना विपला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
 मोदकः सन्निपातान्नो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
 वाशायां विद्यमानाग्रामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती चर्षा काशो किमर्थमवसीदति ॥
 कटुस्वकटुहीकापय्याजायः सशर्करः ।
 चांद्राग्रः कासनश्चासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥”
 इति मारुह १७४ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
 संप्राप्तिमाह ।
 धमेत्यायामशोकाब्जवायैरतिसेवितैः ।
 तोक्षणीणचारजवणैरन्त्रैः कटुभिरेव च ।
 पित्तं विदग्धं खगुणैर्विद्वत्प्राशु शोणितम् ॥
 तौक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽग्नितापादिः । चारो
 यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । खगुणैः
 स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
 त्वेन तीक्ष्णाक्षलवणकटुधर्माद्वो गृह्यन्ते ।
 विद्वत्ति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
 लक्षणमाह ।

‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’

‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’

‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’

‘ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’

सुश्रुतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
 प्राप्तिं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
 मार्गानाह ।
 ‘ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्त्रैर्मध्योनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥’
 कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
 ‘सदनं श्रौतकामित्वं कष्टधूमायनं वमिः ।
 लोहमन्विच्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
 विशिष्टं रूपमाह ।
 ‘सान्द्रं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलश्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुणं सफेणश्च तनुरुजश्च वातिकम् ॥
 रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकागारधूमाभमज्जनाभश्च प्रैत्तिकम् ।
 संहतलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
 सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-
 युक्तम् । कृष्णं कज्जलाभम् । मेचकं चिकण-
 कषावर्णम् । अज्जनं आतोऽज्जनं तदाभम् ॥ * ॥
 संसर्गाविशेषेण मार्गभेदमाह ।
 ‘ऊर्ध्वं कफसंहतमधोगं मारुताहुगम् ।
 द्विमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ * ॥’
 उपद्रवानाह ।
 ‘दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुता
 दाहभूर्च्छा
 भुक्ते चोरो विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्य-
 तुल्या च पीडा ।
 तृष्णा कीडस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
 निष्ठीवनश्च
 द्वेधो भुक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेन्नरपि-
 तोपसर्गाः ॥’
 उपसर्गा उपद्रवाः । विकृतिर्मांसप्रचालनाम-
 त्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
 ‘एकदोषाहुगं साध्यं द्विदोषं वाप्यमुच्यते ।
 यन्निदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो वाप्यमसाध्यं युगपन्नमम् ।
 आधिभिः क्षीयदेहस्य दृढस्थानतश्च यत् ॥’
 साध्यमाह ।
 ‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं मुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
 मुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
 ‘मांसप्रचालनाभं कथितमिव च यत् कर्दमभ्रभो-
 निभं वा
 भेदः पूयासकल्यं यत्तदिव यदि वा पङ्कजं वा
 कफाभम् ।
 यत् तृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुण्ठं यत्र
 चोक्ता विकारा-
 स्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
 विभाति ॥’
 उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा
 तुल्यं नानावर्णम् ।
 ‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येदृश्यं विद्यवापि तत्तासाध्यमसंशयम् ॥’
 यत्र रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्य इत्यष्टपटा

दिकं विद्यच्च रक्तं पश्यति स नश्यति विद्यवा
 अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
 ‘लोहितं दृष्ट्वेदृश्यस्तु बहुप्रो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्गारदर्शो च क्षियते रक्तपित्तकः ॥
 लोहितोद्गारदर्शो आधिमहिम्नोद्गारम
 लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्त-
 चिकित्सा ।
 ‘पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽक्षतः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगाग्रीहगुल्मज्वरादिकत् ।
 श्यालिषट्कनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः ।
 श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम्
 प्रियङ्गुः कज्जुः ।
 ‘मसूरसुजचणकाः समकुष्ठाङ्गीफलाः ।
 प्रशस्ताः स्तूपयथार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम्
 दाडिभामलकं विद्वानन्तार्थं चापि दापयेत् ।
 पटोलनिम्बवेनाश्रयश्चैतसपक्ववाः ॥
 शाकार्थं शाकसात्म्यानां तखुलीयादयो हितः ।
 पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताच्चवर्तकान्
 शशान् कपिज्जलानेयान् हरिणान् कालपुच्छ-
 कान् ॥
 रक्तपित्तहरान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥
 ईषदन्ताननन्तांश्च घृतभृष्टान् सखेन्ववान् ।
 कफाहुगे दूषशक्ते दद्याद्वाताहुगे रसम् ॥
 यथं सतिलयूषेण ससितालाजशक्तुभिः ।
 धान्वाकधान्वाजीवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषश्च नाशयेत् ॥
 धान्वाकादेर्हिमः ॥ * ॥
 ‘ह्रीवेरसुतपन्नं ध्यानं चन्दनं यष्टिकाश्वता ।
 उषीरश्च वृषस्त्रैषां काथं समयुष्करम् ॥
 माययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशश्रयति ।
 रक्तपित्तं जयत्युषं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
 पुराणं पीनमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
 तद्बीजाधारबीजलक्शिराश्रुतं समाचरेत् ॥
 ततस्तस्य तुलां नीत्वा प्रचेज्जलतुलाज्वरे ।
 तस्मिन्नीरेऽर्द्धश्लिष्टे तु यत्नतः श्रौतलीकृते ॥
 तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा ।
 यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः प्राकाथ्य धारयेत् ॥
 कुष्माण्डं शोषयेद्दध्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
 क्षिप्त्वा तत्र घृतप्रस्यं कुष्माण्डं तेन भर्जयेत् ॥
 मधुवर्णं तदालोच्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
 सितयाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत् पचेत् ॥
 सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीराणां हे पले पृथक् ।
 पृथक् प्रलाहं धन्याकपत्रेलामरिचं त्वचम् ॥
 सूर्णमेधां क्षिपेत्तत्र घृताहं क्षौद्रमावपेत् ॥
 एतत् पलमितं खादेद्यवाग्निबलं यथा ॥
 खण्डकुष्माण्डलेडोऽयं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
 पित्तज्वरं तृष्णं दाहं प्रदरं कृशतां वमिम् ॥
 खरभेदं सङ्घ्नोऽगं कासं श्वासं क्षतं क्षयम् ।
 नाशयत्येव दृष्ट्योऽयं दृष्ट्योऽयं बलवर्द्धनः ॥’
 इति खण्डकुष्माण्डावलेहः ॥ * ॥
 ‘श्रुतावरीमूलकस्य कल्पात् क्षीरं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरतुल्यं घृतं गव्यं सितया कल्पात्तुल्याया ॥

रक्तपि

इतश्चेष्ट पचैतत्तु पलाह खेह्येत सदा ।
रक्तपित्तं क्षणपित्तं च यथासंख्यं नाशयेत् ॥
शताधरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः -
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्वकपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
तत्तथाशुभ्याख्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्यव-
कोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चात्यदन्नजातं निष्पावमाय-
कुलस्य चारुप्रोपहितं दधिमण्डोदश्चित् कटुस्व-
काञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्यगव्य-
पिहितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलक-सर्पपलशुनकरञ्जशिशुकखरयूषभृशृणक-
सुसुखसुरसकुटेरकखीरकालक-पण्यांसचवक-
फणिज्भक्तोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमेरेय-
मेदकमधूलककुवरवदराक्षप्रायाशुपानं पिष्टामो-
त्तरभूयिष्ठतुषाभितप्तो चातिमात्रमतिवैलं वा
पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्वपतेकक्षारविहं कुलस्यभाषपिण्याकजायव-
लकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सख्यं क्षीरमात्रमतिमात्र-
मथवा प्रिवलुब्धाभितप्तस्यैवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितस्य स्वप्रमाणमतिवर्धते ।
तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्तिं पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्वयदेव यत्तद्वह्नीहप्रभवानां लोहित-
वह्नीनां श्रोतसां लोहिताभिव्यन्दगुह्यणि सुखा-
न्यासाश्च प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
संसर्गान्तर्लोहितद्रूपयालोहितगन्धवर्णाशु-
विधानाच्च पित्तं लोहितमिवाचक्षते । तस्ये-
मानि पूर्वरूपाणि । तद्वयथा । अनन्नाभि-
लाषो हुक्तस्य विदाहः शुक्ताक्षरसमन्व उद्-
जरच्छन्दोऽभौक्ष्याममनं हृदि तस्य वीभक्षता
खरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
द्भुमागम इव लोहितलोहितमस्यामगन्धित्व-
मपि चाख्यस्य रक्तहरितहारिद्रवत्वमङ्गावयव-
शृङ्गन्मूत्र-खेदालाशिष्ठानकास्यकर्णमण्डपिङ्गु-
कोलिकापिङ्गुकारामसंवेदनालोहितनीलपीत-
श्यावानामर्चिश्रवाश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
मभौक्ष्यमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वास-
कासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगखरभेदाः ।
मार्गो पुनरस्य ह्यौ ऊर्ध्वचावश्च तद्वह्नीहप्रभृति
शरीरे श्लेष्मसंसर्गाद्भूतं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
संसर्गादथः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मश्च तु शरीरे श्लेष्मावात-
संसर्गाद्वावपि मार्गो प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्य-
वते शरीरस्थः । तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-
चनोपक्रमणीयत्वात् वज्रौषधत्वाच्च । यदधो-
भागं तदसाध्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पौषध-
त्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वसनविरेचना-
यो

खडु

रक्तपि

पुरा दक्षयज्ञो ह्येव सद्रक्तोपायमाश्रित्वा प्राक्किना
परिगतशरीरप्राणं नामशुज्वरमभवत् तस्या
शुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्याव्ययिकस्याशु
प्रशान्तौ यतितथं मार्गां देशं कालञ्चाभि-
समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा न्युदुमधुर-
शिश्निरतिक्तकषायैरभ्यवह्याथ प्रदेहपरिवेका-
वगाहसंस्पर्शनेवमनादेर्वा तत्रावहितेनेति ॥”
संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,--
“साध्यं लोहितपित्तं तद्वयदूहं” प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्वह्नीहप्रवणस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्राशुगो वायुस्तच्छात्यै चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्मादसाध्यं समाश्रितं यदन्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तस्य यस्मागौ दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।
संख्येष्टु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदके रक्तं मार्गविशेषता ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्धते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्यवाप्यपरि-

क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कथमथवा नीलं यथा शुकधनुष्यमम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदावसो रक्षणञ्च यत् ।
भृशं पूर्यतिमात्रञ्च सर्वोपद्रववच्च यत् ॥
वल्लभांसचये यच्च तच्च रक्तमविहिमतम् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पथ्येदृश्यं वियञ्जेव तत्रासाध्यमसंप्रथम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं वाप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यञ्चावहितः चिह्नैर्भेजैः साधयेद्भिषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाशुपद्रवान् ।
मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमतम् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य याजहार पुनर्लक्षः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदसृहः ॥”
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

“रुतं गन्धं माचिकश्चैव लौहं
सर्वं वृहं जैफलेनोदकेन ।
लोहे पाचे गोमयैः पाचयित्वा
राजौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्ते ॥

इति सुधानिधरीरसः ॥

अताभसुखतीक्ष्णश्च माचिकं रसतालकम् ।
गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यश्चिद्राजान्ताद्रवैः ॥
दिनैकं मर्दयेत् खल्वै चित्ताचौद्रुतावटी ।
मात्रामात्रा निहत्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं वृषां वान्ति शीघ्रं पित्तान्तको रसः ॥
इति रसः ।

रक्तपि

शर्करातिलसयुक्तं चिकित्सायुतन्वय
रक्तं पचनं निहत्याशु अन्तपित्तहरः ।
इति शुकराज्यं लै
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रह रक्तपित्त
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते कर्दनवर्द्धनिर्गमे
विरेचनं स्नादुभयञ्च लङ्घनम् ।
पुरातनाः पथिकप्रालिनीदोष-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसानिकाः ॥
सुजा मसूराखणकास्तु वर्यो-
सुकृत्काश्चिद्दृढवर्मिमत्स्याः ।
अशुः कपोतो हरिणेनलाव-
शरालिपारावतवर्तकाश्च ॥
वका उरध्वाच्च सकालपुच्छाः
कपिल्ललाक्षापि कषायवर्माः ।
गवामजायाश्च पयो हतश्च
वृतं महिष्याः पनसं प्रियालम्
रम्भाफलं कश्चटतण्डुलीय-
पटोलवैजायमश्वाङ्गकाणि ।
पुराणकुम्भाखण्डकश्च पक्व-
फलानि तद्गोजजकानि वासा ॥
स्नादूनि विमानि च दाडिमानि
खर्जूरधानीमिधिनारिकेलम् ।
कसेरुश्च ज्वाटमस्यकराणि
कपिलशालकपथ्यकाणि ॥
भूमिस्वशाकं पिचुमर्दपत्रं
तुषीकलिङ्गानि च काजमस्तुः ।
द्राक्षा भित्ता माचिकमेजवश्च
शीतोदकचौद्धिवारि चापि ।
सेकोऽपमाहः शतघातसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनसिन्धुपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः
धाराण्डं भूमिगुह्यं सुशीतं
वैदूर्यसुक्तामिश्रारणञ्च ।
रम्भोत्पलाभोरुहपत्रशय्या
क्षौमाक्षरक्षोपवनं सुशीतम् ॥
प्रिवलुब्धाचन्दनरुचिदाना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदानां
अज्जोदयानां हिमवद्दरीयाम् ॥
सुशीतानां मिरिनिर्भराणां
सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि
प्रणीरनीरं हिमवाणुका च
मिजं वृषां शोणितपित्तरोगे ॥”

अथापथ्यानि ।

“थायामाध्वनिवैद्यं रविकरकीर्णम्
कर्णा ।
लोभो वेगविधारण्यपलता हृदयस्थया
खेदासुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलह
वापार्कं धाराणि कौ
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधि

रक्तपितृहा, स्त्री, (रक्तपितृं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तप्री । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ गौडिवा हृष्या इति भाषा ॥ (विवृतिरस्याः रक्तप्रीशब्दे ज्ञातया) ॥

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाशकः । तत्पर्यायः । कृरा २ मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्तवर्षाभूः ९ शोफनी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२ विषप्री १३ प्राटवेग्या १४ सारिणी १५ वर्षा-भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९ नवः २० नयः २१ ! अस्य गुणाः । तिलत्वम् । सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,— “करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुम्भोऽधमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डानो लघुदुस्तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाञ्चन-वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वक्रवृक्षः । इति रत्न-माला ॥ बन्धकवृक्षः । पुत्रागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशेषः, त्रि ।) यथा, वृहत्संहितायाम् । १५ । १४ ।

“इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्पफलशास्त्रिनः सन्तिल-सुताः ।

कार्पासमाधचणकाः पुरन्दरहुताशमक्ताश्च ॥”) रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“पलाशः किंशुकः पर्णो यश्चिद्यो रक्तपुष्पकः । चारश्रेष्ठो वानशरो जज्ञवृक्षः समिद्धरः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्याटः । शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शास्त्रलि-ङ्गः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शास्त्रलिङ्गो भवेन्नोवा पिच्छला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरावृक्षकण्टकाद्या च तूक्ष्णी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,—

“पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिजाटिका ॥”

चिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,—

“चिन्दूरी रक्तवीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥”

इति भावप्रकाशः ॥) रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तपुनर्नवा, भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । ङीष् ।) पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ अका । आवर्त-कीलता वामदमनी करवीरवृक्ष उद्-काकी इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मधवासिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्तुल् ।) वृक्षान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर्णमस्य वृक्षान्नशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्ताम्बानः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गो न्यथोऽधः स्कन्दो भुवः । श्रीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्षदृशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) विम्विका । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“तुष्टी रक्तफला विम्वी तुष्टिकेरी च विम्विका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) खर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“खर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ली ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनान् जायते इति । जन् + डः ।) घामपार्श्वस्थकोम । तत्पर्यायः । पुस्तुपः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दः, पुं, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकणाः यथा,—

“रक्तविन्दुर्यदा भूमौ प्रतल्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥” इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टफलः । रौटा इति स्यात् । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः । रक्तबीजः पीतफेनः फेनिको गर्भपातनः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-विशेषः । स च शुभनिशुम्भसेनापतिः देवा हतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणार्दितान् । योद्धुमन्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥” रक्तविन्दुर्यदा भूमौ प्रतल्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥

शुशुभे स गदापाणिश्चिन्त्रशस्त्रा महासुरः । ततश्चैक्यी खवज्जै रक्तबीजमताडयत् ॥ कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् । समुत्तसुत्ततो योधास्तद्विपास्तत्पराक्रमाः ॥

यावन्तः पतितास्तस्य शरीरादक्षविन्दवः । तावन्तः पुरुषा

स्य नहुषा शक्तिश्रुणादिभिर्भुवि

प्रपात यो वै रक्तबीजो नासञ्कृतशोऽसुराः ॥ तेषासुराश्चक्षुःसम्भूतैरसुरैः सकलं जगत् । आप्रमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥ तान् विषयान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-सत्तरा ।

उवाच काली चासुखे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥ मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेजिता ॥

भक्तयन्त्री चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् । एवमेव चयं देव्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥ मन्त्रमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्यन्ति चापरे शत्रुका तां ततो देवी श्रूतेनाभिजघान तम् ॥

मुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम् । तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुखाव शोणितम् । यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चासुखा संप्रतीच्छति ।

मुखे समुद्रता येऽस्या रक्तपाताम्बहासुराः । तांश्चखादाय चासुखा पपी तस्य च शोणितम् । देवी श्रूतेन वक्त्रेण वागैरक्षिभिर्कृष्टिभिः । जघान रक्तबीजं तं चासुखाप्रीतशोणितम् ॥

स प्रपात महोष्ट्रे शस्त्रसंघसमाहतः । नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥ ततस्ते हर्षमतुलमवापुच्छिदशा वृष । ।

तेषां मातृगणो जातो ननर्त्तास्त्रुद्धोद्धतः ॥ इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥

(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवते । ५ । २ । ४४—४६ ।

“मृतं रम्भं समानीय यच्चास्ते परमं प्रियम् । चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य सुदृढे ॥ महिषी मा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा । प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् । ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय यत्नभम् ॥ महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्यौ महाबलः । रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ॥

रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः । अभिविक्तस्तु राज्योऽसौ ह्यवारिरसुरोत्तमैः ॥ एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् । अवध्यस्तु सुरैरेतैर्मनैश्च वृषोत्तमः ॥”)

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-ऽस्तीति । “अश्रुआदिभ्यः अच् ।” ५ । २ । २७ । इत्वच् ।) निवृत्तवृक्षः । इति चिकित्साशेषः ॥

(गुणादयोऽस्य निवृत्तशब्दे ज्ञातयाः ॥) रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाख्यो नातिस्त्रूलो रक्तमत्स्यः स तूक्तः । श्रीघो रक्तं पृष्ठिकहीमनोऽसौ

वार्धं घते किञ्च ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तव

मूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 रक्तवर्णपट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 मूलाशुक्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 रक्तमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 विससृणुं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहनः ॥
 रक्तं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 चन्द्रप्रभावचासुस्ताभूनिस्त्रसुरदारवः ।
 रिद्रानिनिषादावर्णप्रियलीमृत्रचित्रकम् ॥
 त्वकं चित्रला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
 वर्णमात्रिकं धौं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
 तानि टङ्कमाचाणि संयुज्जीयात् पृथक् पृथक् ।
 इकध्वस्तलोचं स्यात्तुत्कर्षां सितं भवेत् ॥
 शलाजलचर्कं स्यादरौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
 धिनां योजितैरैतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
 न्द्रप्रमति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 हन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
 तमश्चाश्वरीस्तद्वत् मृदाघातास्त्रयोदश ।
 खट्वहिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
 त्वं श्वासं तथा कुष्ठमभिमान्यमरोचकम् ।
 तपित्तकफथाघौन् वल्या वल्या रसायनी ॥
 माराध्य शिथं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिकाभिमासा
 प्रवाञ्छन्मया यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्तुता ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 विस्रं लवणसुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।
 तस्य परिकीर्षेण तं विद्याज्ज्ञमेहनम् ॥
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
 लोचनं, स्त्री, (रक्तस्य लोचनम् ।) श्लोचन-
 वः । यथा,—
 रक्तोपश्रमायां तथा पाकश्रमाय च ।
 चिरोत्पतिते शोथे श्लोचनस्रावणश्चरेत् ॥
 रक्तं कुर्वात् ।
 नतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तलोचनमेकतः ।
 तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि क्व ॥
 वर्णं कठिने श्लाघे ब्रूये चात्यन्तवेदने ।
 वशेषे विशेषेण लज्जोकोभिः पदेरपि ॥
 श्लोचनस्रावणश्चरेदित्यनेनान्वयः । इति भाव-
 प्राशः ॥ (तथा च ।
 स्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।*
 रात्रिरेचनेनापि अस्त्रावभिक्षयेव च ॥
 श्लोचनैर्जलौकाभी रक्तञ्च सावयेद्बुधः ।
 गङ्गे चापराद्धे च नाकुण्ठे नातिशीतले ॥
 गूपरिपीतस्य शोथितं मोक्षयेद्भिक्षम् ।
 रोगेभ्यु सर्वेषु नासामध्वपुटे तथा ।
 रक्तं रचयेद्यत्नात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥
 इति हारीते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 रक्तः, स्त्री, (रक्ता यदिरिव । यद्वा रक्ता-
 वर्णा यद्विः प्राखास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 । जटाधरः ॥

रक्तव

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यपि ।
 ताभ्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेधिका ।
 मखूपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवत्तापि ॥
 रसायन्यरणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भङ्गीतकी च गङ्गीरी मङ्गया वस्त्ररङ्गिनी ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुः, पुं, (रक्ताः रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दूरं रक्तेणुञ्च नागगर्भञ्च सौसजम् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तेणुका, स्त्री, (रक्ताः रेणवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तेवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रेतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 मङ्गनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “मङ्गनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसन्ध्यसुशान्ति सतिक्तं
 स्मरयो लवणमसि वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति मृज्जातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुङ्गीशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्ते, वि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसूरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसूरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मसूरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 समूहोऽयम् ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाक्षा ।
 बन्सुकम् । निशाद्यम् । कुसुम्भापुष्पम् । मञ्जिष्ठा,
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
 वि यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये

रक्तशि

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥”)
 रक्तवर्द्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्द्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्द्धनः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सन्धावी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०३ ॥
 रक्तवानः, पुं, (रक्तप्रधानो वानः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुडं १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं क्रागर्क्षीरेण संयुतम् ।
 पित्रे च त्रिविधस्तस्य रक्तवानो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्द-
 रम् । इति हारापली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्द-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसवयन्मन-
 मस्याः ।) श्लोफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (श्लोफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उत्पत्ताविशेषः । तत्फलं शूलोद-
 योगः । यथा । कथचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शूलोदयोगो मांसास्थिवत्तादिभिर्भिरक्तः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्बर्धितं भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालिष्विष्टकगङ्गुकसुकुन्दकपाशु-
 कपीतकप्रमोदककालकैलादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । श्लेष्म-
 त्वम् । बलावहत्वम् । कृत्तिकास्त्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरस्तेषु बज्ज्यो वर्यस्त्रिदीपजित् ।
 चक्षुष्यो मृजलः स्वर्ग्यः शुक्रलस्तुट् च्वरापहः ।
 विषव्रणश्वासकासहाहनुद्विष्टपुष्टिदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशामनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दूरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा
 जनवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ सिंहः ७
 मृगारिः ८ । अस्य गुणाः । मज्जावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोकाधानसमो
 रार्तिपित्तश्लेष्मनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति
 राजानपण्ड ॥

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रक्तमाला ॥
 रक्तशङ्खिकं, स्त्री, विषम । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंजं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुमशब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तसन्दप्रिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृश्यतीति । इन्द्रश्च + खुल् । टाप् । अत इत्वच् ।) बलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धेति रघुनाथः । रक्तात् सन्धीन् अकति गच्छति आप्रोतीति । कः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्तककारम् । तत्प्रयोगः । हलकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्तपद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तसर्पः, पुं, (रक्तवर्णः सर्पः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसह्या, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्तान्धनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्तचन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्तुतम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 रक्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्रङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जननद्या । पटुरङ्गकमाख्यातं पत्तुरश्च कृचन्दनम् ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्वदेतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च माधवो दन्तधावनः । कण्टको बालपञ्चश्च बहुश्लथश्च यक्षिणः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्तसारो यस्येति । शीघ्रितसारयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तास्त्रोष्ठदन्तपाणीजिह्वानेजान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बहुमुखवनिताऽपुच्छयुताः ॥”)
 रक्तशैगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं शैगन्धिकम् ।) रक्तककारम् । इति ञटाधरः ॥
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् + अच् ।) वेतसावः । इति ञटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नेर्कतभागे रक्तसावोऽथ शस्त्रकोपश्च । अपराद्येचर्मकृतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”)
 रक्तहंसा स्त्री (रक्ता वशीभूता हंसा अत्र ।) इति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुह्या । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रक्ता सा काकचिह्नी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका । काकादनी काकपीलुः सा स्तुता काकवल्लरी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लाक्षा । मल्लिष्ठा । उदुकाक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति ञटाधरः ॥ शीघ्रितमिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्षोऽदृश्यान् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । वै, ४४ ॥ सारवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्वविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दृष्ट्वान्न गदाश्च ॥”)
 रक्तवर्णचतुर्वृत्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्द्रो वरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखमागो न दुःखाहो श्रितो भुवि रावणः ॥” अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिःशास्त्रे ।
 “न श्रीश्च्यवति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुर्मैथुनं न सौख्यं प्रहृष्टमुखम् ॥”)
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रबालफलं स्तुतम् ॥”)
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलगहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरतमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुह्यारोचनिकेति वा ॥” “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
 प्रवालः । मल्लुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शुन्दरनाथजी । (नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाह्वन । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सन्दङ्गः पटवासकौ ॥”)
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ मल्लिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरव्यसात् । ख + घञ् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह । पित्तश्च त्रि योतिषे ।

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उत्पन्नः ॥” तस्य चिकित्सा ।
 “वत्सकतत्त्वगात्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्गुणं पलमानं विपचेदृष्टाङ्गसंमिते तीक्ष्णे ॥ अष्टमभागं शेषं काथं मधुना पियेत पुरुषः । रक्तातिसारस्तु त्वग्यमतिश्रितं नाशयेन्नियतम् ॥” इति कुटजदाडिमकाथः ॥ * ॥
 “गोदुग्धनवनीतान् मधुना सितया सह । लोहं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥” इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 “प्रीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना । रक्तातिसारजिद्रक्तपित्तहृदाहमेहशुत् ॥” चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिरेवने शोषदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥ धन्वनागरस्तुक्ता च बालकं बालविल्वकम् । बलानामवला चेति काथो रक्तातिसारिणाम् ॥ दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बुपल्लवान् । पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥ गुडेन पक्वं दातव्यं विष्वं रक्तातिसारिणि । मधुके मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥ वत्सकातिविषनागराभया पेषितश्च मधुमस्तुसंयुतम् । लेह एव मधुना च मानुवे रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥ कुटजलक् च पाठा च विष्वं विष्वश्च धातकी । मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥ इति रक्तातिसारः ॥” इति हारीतं चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + डः ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गचुपः । राज्ञा आपाद् इति वङ्गभाषा । लालचिरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ आषट्कः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्पपत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवातव्रणकण्डूविघनाशित्वम् । संघाहित्वम् । बान्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्षपर्णी केप्रपर्णी कथिता कपिपिण्डी ॥ अपामार्गोऽन्यो वातविहन्नी कफज्जहिमः । रूचः पूर्वगुणैर्नूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥ अपामार्गफलं खादु रसे पाके च दुर्ज्वरम् । विहन्नि वातखं रूचं वातपित्तप्रसादनम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-

“शुभोपरिसमाप्तीनां रक्तान्तरपरिच्छेदान् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतमुच्छिष्टवाण्डालिगीघानम् ॥
तदुक्तं, चि ॥

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तवर्णः आन्तरः ।) कोशास्त्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशास्त्र-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्तरः, पुं, (रक्तान्तर रक्तवर्णान् आ सन्धक्
क्यायते इति । रक्त + तन्त्रः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसहस्र २ अपरिच्छेदान् ३ रक्तान्तरकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ बहुलप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराभ्रान्मूलकाशश्वासातिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्नी, [न] क्ली, (रक्तं कच्छतीति । कृ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्मानं नृदु रक्तान्ते यस्मात् चोयते सिते ॥”
इति माधवकरः ॥

रक्तार्थः, पुं, क्ली, (रक्तानामर्थमत्र ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्राप्तातपीयकर्मविपाके ।
“जलोदरयक्ततुहीदृशूलरोगग्रणानि च ।
आसाजीर्णज्वरश्चिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्थद्विषपादा उपपापोज्जवा गदाः ॥”
इति भक्तमासतन्त्रम् ॥ * ॥

“रक्तार्थदमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच संप्रीण ततस्त्वपाकम् ।
सखावसुन्नहति मांसपिण्डं
मांसाङ्गुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥
सवत्तजसं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्विधिरात्मकम् ।
रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेद्वृद्धपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच संप्रीण
संहतीकृत्य मांसाङ्गुरैः सन्निवृत्तयेषु दूष्यत्वं
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाङ्गुदे
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
सुन्नहति उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्थादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चेकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अङ्गुदपीडितः ॥ * ॥ अथाङ्गुदस्य
चिकित्सा ।

‘अन्याङ्गुदानां न यतो विशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिकित्सेद्विषग्वङ्गुदानि
विधानविद्वयस्थिचिकित्सितेन ॥
हरिद्राणोपपत्तज्ञसहस्रममनःशिलाः ।
मधुमार्गो वेप्रोऽथ मेदोऽर्जुदहरः पूरः ।
स्रक्कस्य कृत् चारी ॥

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धीर्ऋदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बह्वं वटस्य पत्रेण ।
अध्वस्थि सभरात्रास्त्रहृद्युपशान्तिमर्च्यं
शक्तेतु ॥

शिशुमूलकयोर्वीजं रक्षोघ्नं सुरसा यवम् ।
तक्रेणान्धरिपुं पिष्ट्वा लिम्बेद्वृक्षान्तये ॥
रक्षोघ्नं सर्वपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।
अन्धरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्थः, [स] क्ली, (रक्तजनितमर्थः ।) अग्रो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्पन्ना गुदे कौलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविडूभिः प्रपीडिताः ।
सवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
मेकामः पीडयते दुःखैः शोणितचयसम्भवेः ।
हीनवर्णवलोत्साहो हृत्तौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्प्रावं कठिनं रुक्षमथो वायुर्न वर्तते ।
तनु चारुणवर्णश्च फेणिलश्चास्त्रगर्शसाम् ॥
कथूरगुदशूलञ्च दौर्बल्यं यदि बाधिकम् ।
तचागुवन्तो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥

श्लिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां वनचास्त्रकं तनु सत्पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
श्लेष्मागुवन्तो विशेषतश्च रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कौला अग्रोऽसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्ताग्रोलक्षणाद्युक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाण्डुत्वात्-
शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वे-
न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्पन्नस्य लक्षण-
माह । तत्र रक्तार्शसि अगुवन्तः उल्लङ्घनम् ।
रुक्षणं रुक्षयतीति रुक्षणं रुक्षं द्रव्यम् ।
पित्तोत्पन्नस्य लक्षणं रक्तोत्पन्ना गुदे कौला
पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्त-
पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्पन्नस्य
लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्त्तिमित-
माद्रंश्चर्मावगुच्छितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्तार्शसासुपेक्षेत रक्तमादौ सवद्विषकं ।
दुष्टाश्लेष्मिण्यहोते स्युः शूलानाहास्त्रगामथाः ॥
चन्दनकिराततिलकधन्ववासाः सनागराः
कथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमना दाव्यौल्लगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदनाः शाश्वन्ति रक्तवहाः ॥
दधिसूपरि यो भागो धनः सोऽहयुतः सरः ।
मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।
सपद्मकेशरं चोद्गं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥
पयसा श्रुतेन यथे

समङ्गीत्यलमो चाकृतिरीटनिलचन्दनैः ।
सिद्धं ह्यागीपयो दद्याद्गुदजे शोणितात्यक्ते ।
समङ्गा लज्जालुः । मोचाहो मोचरच-
तिरीटो लोत्रः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-
ङ्गादिद्रुमम् ।

भावितं रजनीचूर्णं सृहीचोरेः पुनः पुनः ।
वत्सनात् सुदृढं सर्वं क्षिणत्तार्शो भगन्दरम् ॥
चारुस्त्रवम् ॥

नासानाभिससुत्येषु तथा मेढ्रादिजैत्रपि ।
क्रियामर्शःसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥
चर्मकीलान्तु संहित्य दहेत् चारेण चाग्निना ।
वेगावरोधलीपृष्ठयानात्यक्तकासनम् ।
यथास्वं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्ज्येन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि त्वग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकगानिका-
फलसदृशानि पित्तजसङ्गानि च यदावगाढ-
पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनस्य-
मखक् सङ्घसा विवृजन्ति तस्यैवान्निप्रवृत्तौ शोणि-
तातियोगोपद्रवा भवन्ति ।” इति सुश्रुते निदान-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।
“रक्तार्शसासुपचारं वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुत्रकम् ।
प्रातस्त्रिणान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।
केशरं मातुङ्गस्य विट्प्राशकं रायुतम् ॥
भक्षेत् कुञ्जाखावर्तहं नवनीतन शर्कराम् ।
एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥
समङ्गा शास्त्रालीपुष्यं चन्दनं ककुभलचम् ।
नीलोत्पलमजाचोरे पिष्ट्वा पानमस्यगदान् ॥

कुटजस्यैवसर्केशरमुत्पलं

खदिरघातकिन्तलशृङ्गं पयः ।

पिबति भक्षयत्योममन्त्रमभयं

गुदत्रवेहतसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्तार्शचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः ॥
रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-
वर्णासुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३
लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य
गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्रत्वम् । भ्रमपित्त-
हाहापहत्वम् । दृढत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।
गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-
+ “अत इनिठनौ” ५।२।१५ । इति ठन् ।)
गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुष्ठा छण्डना गुञ्जा रक्तिका काकयन्तिका ।
काकादनी काकतिका काकचङ्गा शिखरनी ॥”
इति वैद्यकरनमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकविष्टी स्यात् काकयन्ती च
रक्तिका ।

काकादनी काकपीषु सा स्यता काकवल्ली ॥
इति
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

राजका इत राज नवदृष्ट । रक्तिक
पारमाण्ड

तेनु, पु. रक्तो रक्तवर्ण इत्य.) रक्त
वर्णचुः । लाल आक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
रक्तपत्रः २ श्लोचः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ द्रव्यमूलः ७ लोहितेक्षुः ८ । अस्त्र
गुणाः । मधुरत्वम् । प्राक् शीतलत्वम् । मृदु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलदिवर्धनत्वम् । इति राजनिर्णयः ॥

रक्तः, पुं, (रक्तवर्णः एरक्तः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल भेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । यात्रः २
हस्तिकर्णः ३ रुद्रः ४ उरुवृक्षः ५ नाम-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
प्राचनः १० स्निग्धः ११ यात्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ द्रव्यैरक्तः १५ । अस्त्र
गुणाः । मध्ययुपवनान्तिरक्तानिपाक्षुभान्ति-
श्वासज्वरारोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्णयः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरक्त आमर्लक्षजो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यद्वृक्षकः ॥
रक्तोऽपरोरुवृक्षः स्याद्रुद्रवृक्षो रुद्रस्तथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपत्रकः ॥
एरक्तयुग्मं मधुरसुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिष्ठिरः पीडोदरज्वरान् ॥
जघन्यासकफानाहकानकुष्ठाममारुतान् ॥
एरक्तपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातार्थग्रहणं शुक्लवस्तिशूलहरं परम् ।
कफघातक्षमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरक्तफलमद्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यक्ष्मोन्नीहोदराशोत्रं कटुकं दीपनं परम् ।
तदभ्यञ्जाच्च विट्मेदी वातघ्नीहोदयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वाहः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः रक्तैर्वाहः ।) इन्द्र-
वारणी । इति राजनिर्णयः ॥ (विशेषो-
ऽखेन्द्रवारणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं सुत्पलम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-
नदम् ३ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याच्च विन्द्वारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तथास्त्र गुणाः ।

“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्वत् रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य ।
अर्थयावत् ।) शास्त्रविद्वत्तः । इति राज-
निर्णयः ॥

रक्तोत्पलामः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आमेव
शोखवर्ण इति जटाधरः तद्
युक्ते, चि ।

रक्तोत्पल स्त्री (रक्तसुपलम्) गौरकम इति
हारावली ११२ (गुणादयोऽस्य गौरक
शब्दे ज्ञेयाः ।)

रक्त, जि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-सेट् ।) नि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्तः, [स्] स्त्री, (रक्तवस्त्रादिति । रक्त +
“सर्वधातुभ्योऽनु ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् यज्जाननाथान् रोगिणस्तथा
दधा न जायते यस्य स रक्त इति मे मतिः ॥”

इत्याभये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्तोपौषधं यथा,—

मधुरवाच ।

“रक्तोपानि विषत्रानि यानि धार्थाणि भूमजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

यजिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली चीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शृतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महामूलमलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरक्षानि पार्थिव ।
विशेषान्तरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्था विशेषतः ।
रक्तोपान्च यस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ॥”

इति मातृ १६२ अध्यायः ॥

रक्तःसर्प, स्त्री, (रक्तसर्प राक्षसार्प सभा । स्त्री-
त्वमभिधानात् ।) रक्तःसहः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्तकः, वि, (रक्षतीति । रक्ष + क्त्वा ।) रक्षा-
कर्ता । यथा,—

“गौरवः सहदेवश्च नकुलो ह्यरक्षकः ।

वैराट् कुरुदायादौ नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्षणं, स्त्री, (रक्ष + भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,
“इति प्रणयवह्नाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ।
पायधित्वा स्ननं माता संयवे शयनात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षारकाः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-
रत्नावली । कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, चायमाणा जता । इति राज-
निर्णयः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष + “गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां टाप् ।)
रक्षणम् । (यथा, कुमारः । २ । २८ ।

“मयि वृद्धिर्हि लोकानां रक्षा बुधास्ववस्थिता ॥”
षतु इति मेनिनी धे २३ । भस्म इति

।

रक्षा यथा,

‘रक्षा विन्धिरे सज्जक गोपुच्छभमगा’ ।
गोभूज्येष्ठापायत्वा पुनगारजकार्मकम
रक्षा च चक्रुः प्रकृता ह्यादशाङ्गसु नामान् ।
गोप्यः संसृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः एवम् ॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥

अथादजीऽङ्घ्रिमणिमंस्तव जान्वथोऽरु
यत्रोऽद्युतः कटितटं जटारं हयास्यः ।

हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं

विष्णुभुजं मुखसुक्रम ईश्वरः कम ॥

चक्रागतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्

त्वत्पार्श्वयोर्ध्वदुरसी मधुहा जनश्च ।

कोष्ठेषु भ्रूख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-

स्तार्च्यः चित्तौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।

श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

एश्वरमस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥

व्रजन्तमबाह्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः प्रतितः ।

सुज्ज्ञानं यज्ञशुक् पातु सर्वग्रहभयङ्करः ॥

हाकिन्यो यातुधान्यश्च कुम्भाक्षा वेभर्कग्रहाः

भूतमाष्टपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥

कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्रायेन्द्रियहहः ॥

खण्डदृष्टमहोत्पाता वृहदालम्बहाश्च ये ।

सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखोवाध
इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्वकम् ।

व्रजराजकुमारत्वात् केत्तिदिच्छन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिसङ्गावे तामतिक्रम्यैव कुर्यात्
तथा च स्मृत्यन्तरे ।

“भद्रायां वे न कर्त्तव्यं आवणी फाल्गुनी तथा
आवणी वृषतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-
गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तश्वीयाश्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णकमथे रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥

कारयेदक्षतैः शक्तेः सिद्धार्थैर्हैमभूषिताम् ।

वस्त्रैर्ज्वलितैः कार्पासैः चोर्मैश्च मलवर्जितैः

विचित्रं यथितं सूत्रं स्थापयेद्वाजगोपरि ॥

उपलभ्यमध्यं दृष्ट्वा चतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।

तत्रोपविशेद्वाजा सामात्यः सपुरोहितः ससृष्टन

तदहं पुरोधा वृषते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ।

येन बद्धो बली राजा शान्वन्तो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिवधामि रक्षे मा चक्ष मा चक्ष ॥”

वैदिकम् । यदा वज्र दाक्षपण्या हितव्यं

शतानीका मनस्य माना तन्मया वज्राणि

शतं प्रारदाया बुध्नन् जरदिविद्यया समु ।

“आक्षयैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूरीषाण्येव मानवैः

कर्त्तव्यो विप्रान् प्रपूज्य शक्तिश्च

अनेन विधिना यस्तु चरेत्

स सर्वदोषरहितं सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥
अथ तद्दिनानुरथाय उपार्कमर्दिनिर्णय
नियते । यदाह स्मृत्यन्तरे ।

“उपार्कमर्दि तु कुर्वन्ति ते सामन्तगणकुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तिर्गुणं हस्तश्रवणपञ्चमे ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदहस्तानक्षत्रं
ऋग्वेदिनां आषाढस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्वेदिनां
आषाढी पूर्णिमा उपार्कमर्कालः । उपक्रमकणिका-
कीर्तनरूपं कर्म उपार्कमर्क । अत्र करणाभावे
भाद्रे आषाढेऽपि विधीयते ।

“अष्टहोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तैतु ।
तदा भाद्रपदे मासि आषाढेऽपि तद्विद्यते ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनात् ।
आषाढपञ्चम्युक्तम् । तदाह गर्गः ।

“यदि स्यात् आषाढं पञ्चं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपार्करणं शुक्लपञ्चम्यां आषाढस्य च ॥” इति ॥

अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च
कालिकापुराणे ।

“चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् खौकुर्वतः पद्मयोनेस्तौ जघ्नतुः श्रुतीः ॥

हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूतया ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पञ्चय्यौदधिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपार्करणमिष्यते ।

आसुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
आचोऽपि ।

“अवश्येन तु यत् कर्म उत्तरावाहसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तथादेव नश्यति ॥

प्रतिष्ठासंवत् कुर्वाच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।
यत् कर्म सफलं विदादुपार्कसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
रक्षाकर्म यथा । उदङ्गुभाचापो दृष्टौला

लोचयन् रक्षाकर्म कुर्व्यात् तद्विद्यामः ।
कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

‘रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
‘माः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यचराक्षसाः ।

रभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या ब्रह्म तान् सदा ॥
यिष्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

‘स्तु वास्तुनिवासाश्च पान्थु त्वान्ते नमस्कृताः ॥
‘स्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

श्वेताश्चैव नदाश्च सर्वेऽपि सागराः ॥
‘मी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।

‘सो अन्नमपानान्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥
‘दानं विदुतः पान्थु समानं स्तनयितवः ।

‘मिन्द्रो ब्रह्मपतिर्मनुर्मन्त्रो मतिस्तथा ॥
‘मांस्ते पान्थु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।

‘दाने वरुणो राजा समुद्रो नाभिमखलम् ॥
‘स्तुः सूर्यो दिशः शोभे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

‘रक्षाणि सदा रूपं कृपां पान्थु मिशास्तव ॥
‘स्वाध्याययज्ञापो रोमाण्योषधयस्तथा ।

‘काशं खामि ते पातु देहन्तव वसुधरा ॥
‘गवर्धनं धिरं पातु विष्णुस्तव

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ
यता दहे विशेषेण तव निष्ठा हि देवता ।
यतास्त्वा सततं पान्थु दीर्घमायुरवाप्नुहि
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्ययिष्वेव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रमाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव ॥
इतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतयथः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतेर्वेदात्मकेर्मन्त्रैः कृत्या याधिविनाशनेः ।
मयैव कनरक्षस्व दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते रक्षस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षैव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—

“अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्ममाचरेत् ।

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥

रक्षितं, चि, (रक्ष + क्तः ।) कृतं रक्षम् । तत्-
पर्यायः । चातम् २ चाणम् ३ अविताम् ४

गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥

(यथा, मनुः । ११ । २३ ।

“कल्पयित्वास्तु वृत्तिच रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मेष्टुभागं तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”

स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।

अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।

“अलम्बुषा मिश्रकेशी विदुतुपर्णा तिलोत्तमा ।

अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वत्सुनोरमा ॥”

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ङच् ।)

रक्षाकर्ता । यथा,—

“आययन्नो लोकाज्जो देशोत्पत्तिविशारदः ।

कृताकृतजो ऋत्वनानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिवर्गः सन्तः ।) राजाङ्ग-
रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनीकस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्नः, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)

महातकटचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
सर्पः । इति रत्नमाणा ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्तया

जगत् प्रह्वयत्यतुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंवाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥

“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश
सर्वेन्द्रियप्रवर्तकं यत्तस्मैवाद्यन्ताद्भुतप्रभावो

वत्सत्त्व प्रकीर्तया

कीर्तया निरतशयप्राशस्त्यस्तु कीर्तनन श्रव-
णेन च न अवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्वं

मेव जगद्येतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्या
प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-

मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरज्यते च त्वहि-
षयमनुराममुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।

यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वास्तु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।

यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संवा-
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव

प्रकीर्तया इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं शोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति

तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशके,
त्रि । यथा सुश्रुते । १ । ५ । “वेदना रक्षोघ्नेषू-
र्ध्वपयेन्द्रोघ्नेषु मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।
ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाणा ॥

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रक्षिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोह्वा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।

स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य
ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, चि । यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ८७ । ६ ।

“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोह्वा मीवचातनः ॥”

“रक्षोह्वा रक्षोहन्ता ॥” तज्ज्ञास्ये सायणः ॥

रक्ष्णः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो
नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) ब्राह्मणः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रक्षति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पण्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रक्षते । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥

रग, म य शक्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०
पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । य, अरगति ।

शङ्कः शङ्का । रगति रोगी कुपय्यन्त्यः । इति
दुर्गादासः ॥

रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ, क, रङ्गयति । भासि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघ, इ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रङ्गयति । ङ, रङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥

रघुः, पुं, (लङ्गति ज्ञानसौमां प्राप्नोतीति । लङ्गि-
+ “लङ्गिबन्धोर्नकोपञ्च ।” उणा० १ । ३० ।

इति कु० नकोपञ्चः । “बालम्बलञ्चसुराज-
मङ्गुनीनां वा खो

ते इति वामवम्

२।२।१८। इति काशिकोक्त्या लक्ष्य रत्नम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३।१८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृतः ।
दिलीपसुनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”
तन्नामथुनपत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्मक-
स्तथा परेषां बुधि चेति पार्षिवः ।
अवेक्ष्य धानोर्गमनार्थमर्थ-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । ३।२१॥
(अस्य पिता दिलीपः माना सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितुर्यज्ञीयान्तरक्षणे
नियुक्तस्तद्वह्न्यारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यमुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं प्राक्कणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
यिना वरतनुश्रिष्टेण कौतुसेनाभ्यर्चितः कुबेरं
विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
रघुपुत्रमजं यौवराज्येभिमिध्व्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवन्-साधुव्यमाप्नवान् ।
तथा च रघुवंशे । ८ सर्गः ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतित्वात्मजमात्मवत्तथा ।
विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिदिवस्थैरपि निःसृहोऽभवत् ॥”
“अथ काश्चिदजयपक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदयं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भीमादिवदेकदेशग्रहणं रघुवंशकाव्यम् । यथा,
“रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

एव “रघोः काव्यं पदे पदे ॥” एतावद्भट्टौ ॥
अपि च ।

“रङ्गयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरङ्गनात् ।’ इति रघुः ।” इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १।१५६॥ * ॥ रघु-
वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,
रघुवंशे । १।६।

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”
उद्धृतं इतं गच्छतीति । श्रीब्रह्मसिद्धिः, त्रि ।
यथा, जर्मदे । ५।३०।१४।

“अथो न वाजी रघुरज्यमानः ॥”
“रघुः श्रीब्रह्मामी ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥”
सुकारः, पुं, (रघुं तदाहं काव्यं करोतीति ।
कृ + “कर्मण्यण्” ३।२।१। इति अण् ।)
कालिदासः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा,

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥”
यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कुमुद्वती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।
कान्तोज्ज्वलिता हिमवता रविरश्मितभा
मेघावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”
इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघून् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्द + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, राधायणे । १।५२।१२।
“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दनः ।
विश्वाभिन्नमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”
वङ्गदेशीयनवदीपनिवासौ स्मार्तः पण्डित-
विशेषः । स च प्राचीनस्तुतिर्नग्नकृत्ता ।
मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्य-
घटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—
“प्रथम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमोम्बरम् ।
सुनीन्द्राणां स्तुतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।
मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिर्निर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गास्तवे अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तङ्गागभवनोत्सर्गे दृष्टोत्सर्गचये व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परौक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।
दीक्षायामादिके कृते चैवे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामग्राहे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।
इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्तमानप्रदेशान्त-
र्गतमाङ्ग्यामनिवासिचरः । राष्ट्रीयश्रेणीभूतः
किशोरीमोहनगोस्वामिस्वरुः श्रीमन्निबानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तत्रजरमापरि-
ख्यकन्दोमङ्गरीटीकायाख्यानकौमुदीरामरसा-
यणभट्टतयो बह्वो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति ॥
रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । सुभादिवात् णत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । १५।५४।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संशुषुजे शरत्काले इवेन्दुना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,
“यदुपतिः क्व गता मथुरा पुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशका ।
इति विचिन्त्य क्रुध्य मनः स्थिरं
न सदितं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥
(केषाञ्चित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरोमणिः अयम् नैयायिकः गार्ह्योपाध्याय-
कृत्याभिपक्षकादेशीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्ती अयममरकोशस्य टीकाकारः । रघुनाथ
तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ
दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचैतन्यदेवस्य
प्रियभक्त आशीत जय लय
प्रणेता अयं सज्ज अशेषे यशो

हरनिवासिचरः काव्यस्य कुलभूषणं मथुरान्त-
र्वाग्निगोवर्द्धनगिरितटे राधाकृष्णे मत्तदेहं
विहाय स्वर्धामागमत् । ततस्वमाधिरघुनापि
तत्रैवास्ते सेवतेऽद्यापि बहुभिर्वैष्णवैः ॥)

रघुवंशः, पुं, स्त्री, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वंशीयो
यस्मिन् । यद्वा रघूणां वंशसम्पन्नत्वं कृतमिति
अण् लुक् च ।) कालिदासकृतं रघुराजान्वय-
वर्णनमहाकाव्यविशेषः । यथा,—
“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १।६॥
(अयं हि जनविंशसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र
दिलीपादारभ्य अश्विर्णवर्षपर्यन्तं वस्तु वर्ण-
ितम् ॥ पुं, रघोर्वंशः । यथा,—
“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः ॥”

इति रामायणम् ॥
रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव श्रीभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—
“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो
रामः ।

दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”
इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुव वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।
यथा, रामायणे ।
“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं कुरुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

रघूदहः, पुं, (उदहतीति । उ + वृ + अच् ।
रघूणां उदहः रक्षाभारवाहकः ।) श्रीरामः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तुभ्यतीति । रम् + “वाङ्लकात्
रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।
४०।) कृपणः । भन्दः । इति मेदिनी ।
के, ३१॥

रङ्गः, पुं, (रमते इति । रम् + वाङ्लकात् कृः ।)
न्याविशेषः । इत्यमरः । २।५।१०॥ स
तु शबलपृष्ठहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः, स्त्री पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रङ्गते
अस्मिन् । रन्ज् + अधिकरणे घञ् वा ।)
धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्प्रभ्यायः ।
चपुः २ चपृषम् ३ आपृषम् ४ वङ्गम् ५ मधु-
रम् ६ हिमम् ७ कुरुप्यम् ८ पिच्छटम् ९ पूति-
गन्धम् १० । अस्थ गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । ज्वणरसत्वम् ।
मेहव्रतत्वम् । कसिपाण्डुदाहशमनत्वम् । कान्ति-
करत्वम् । रसायनत्वम् । तद्विशेषो यथा,—
“श्वेतं मृदु लघु खञ्जं क्षिप्रमुष्णसहं हिमम् ।
सूत्रपत्रकरं कान्तं चपुश्छेदसदाहृतम् ॥
क्षुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गसुच्यते ।
उत्तमं क्षुरकं तप्त मिश्रकं सहितं मतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य शुद्धस्य दोषमाह

‘उद्भो नृपते खलु शुद्धिहीन
स्तथा ह्यपङ्गश्च किलासगुल्मी
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥

विधोषमं रक्तविकारवृन्दं
क्षयश्च कृच्छ्राणि कफज्वरश्च ।

मेघाभ्ररौविदुधिसुखरोगान्

नागोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

स्य शोधनमभिधीयते ।

वङ्गनामौ प्रथमौ च गलितौ तौ निवेद्येत् ।

त्रधा त्रिधा विशुद्धिः स्यादविदुग्धेऽपि च

त्रिधा ॥

नतक्रकाङ्क्षिकगोमूत्रकुलत्पत्रार्थेषु प्रत्येकं त्रिधा

त्रधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

य वङ्गस्य मारणविधिः ।

नतपात्रे ढाकिते वङ्गे चित्वाश्वत्थत्वचो रजः ।

प्रा वङ्गचतुर्थीशमयोद्वंशं प्रक्षालयेत् ॥”

अत्रा अभिली । रजश्चूर्णम् । अयोद्वंशं कर-

ली ।

ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

य भस्मसमं तालं क्षिप्त्वास्त्रेण विवर्द्धयेत् ॥

नो गजपुटे पक्का पुनरस्त्रेण मर्दयेत् ।

लेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

व दशपुटेः पक्कं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

व मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

वङ्गं लघु सरं रुचं कुष्ठमेहकफक्षमीन् ।

हन्ति पाण्डुं सन्ध्यां नेत्रमीषत् पित्तलम् ॥

सिंहो गजौघन्तु यथा विहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

यथा च ।

वङ्गं तिलान्मकं रुचं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।

ः स्नेहामयवन्नश्च किमिन्नं मेहनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

रङ्गमारणाधिकारे ॥

पु, (रन्ज् + चञ् ।) रागः । (यथा, महा-

भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवर्णं प्रयाति

तथा स तेषां वंशमभ्युपैति ॥”)

मृ । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

शोषजीवी केवर्तः कुष्ठाश्री सरदस्यथा ।

पौमाद्विषिकश्चैव प्रत्येकारौ च यो द्विजः ॥”

ति आसज्जति मल्लोऽत्र । रन्ज् + अघि-

णे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । मे,

॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

वीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

सायजः ॥”)

वस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

एकटि

“इय रङ्गप्रवर्णेन कलानाथोपशिक्षया ।

वचन पण्डितत्वेन खरनैपुण्यमाश्रिता ’

लक्षणाया नान्यस्थानास्ततो जन यथा अमि
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्यैः । साधु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति

सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-

नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-

भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवसार्य तदा रङ्गे तां भार्यां वृषसत्तमः ॥”

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-

ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ज् ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।

जीव् + क्णल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नायकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति क्षिन्तीति । दी + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदङ्गा रङ्गदा च दङ्गा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदङ्गा, स्त्री, (रङ्गवन् दङ्गा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गायं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिभूतिः भूतिः

शोभा ॥) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ६ ।

“अवधुष्टे समासे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं प्रास्वदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां मुकटिनाश्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।

दणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिस्तु वर्जयेत् ॥

समाश्च त्रिपुलाश्चैव किञ्चित् पाण्डुसमन्विताम् ।

एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिस्तु कारयेत् ॥”

नायभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माणिक्यम् ।)

मार्गि इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता [ऋ] स्त्री रङ्गस्य माता जनिका

कुङ्गनी लाक्षा इति मेदिनी त २ । ५

रङ्गमातृका स्त्री रङ्गमातृ + साध कन ट प

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलामिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितं शोभ-

मस्याः इति । लस + गिनिः ।) शोफालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नायगृहम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गाहं मङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितानादिस्तेनाजीव-

तीति । जीव् + अण् । यद्वा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकरः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ।

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । वृ + क्तुल् । यद्वा रङ्गं वृत्त्यादिकमव-

तारयतीति । वृ + क्तिन् + क्तुल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैल्यः २ भरतः ३ सख-

विश्वेश्वर ४ भरतपुत्रकः ५ धार्वापुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृष्णाश्वी १०

शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ वृत्तगीतस्थान

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविषयकः ॥ नटगायनयतिरित्यत्र रङ्गाव-

तारणजीवी । इति कुल्लुकभट्टः ॥ तस्यासमक्षग-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रमः,—

“कर्म्मभारस्य निघादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्जगस्य प्रसन्नविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्याद्युक्ता,—

“य एतन्मन्त्रं त्वभ्युप्यास्यः क्रमशः परिकीर्त्तितः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यर्धं मनोविधयः ॥

सुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममथा क्षणं चरद्दम् ।

मथा सुक्ता चरन् दक्ष्णं रेतोऽपिामुनमेव च ॥”

इति मानव ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [वृ] पुं, (रङ्गमवतारतांति । वृ +

गिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीष्टुब्धबालकनवमतीक्ष्णताभिः सप्रकः ।

रङ्गावतारिषाधिविदूतकद्विकल्पेन्द्रियाः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्याधारीररिश्च ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । स्त्रियां डीष् ।) शतमल्ली । इति

जटाधरः ॥ केवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, त्रि ॥

रङ्गः, [र] स्त्री, (रंज्यते प्राप्यते इति । रञि

+ “आधिरविभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इत्यु-

ज्जलदत्त । ३ । २२३ ।) रंज । वेग । इति

भरतविरूपकोप ॥ (यथा, सूक्तप्रतक ७९

रजतं

रजनं

रजनी

शय पु (रजस श्रेते प्री + "अधिकरथी
पत । ३ २ १५ इत अच) कुकुर ।
रति शब्दमाला ॥ धातुशायिन, नि
रजतमयी । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
॥ ८ ॥

‘या तेऽने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा ॥’
रजःशया रजतमयीति । तज्ज्ञाये महीधरः ॥
सारधिः, पुं, (रजसां सारधिरिव ।) वायुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कः, पुं, (रजति निर्णेजेन श्रुतिमानमापा-
दयति वस्त्रादीनामिति । रन्ज + "वृत्तिखनि-
रञ्जिभ्यः परिगणनं कर्तव्यम् ॥" ३ । १ । १४५ ।
इति ध्रुवः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घोवा
इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ३२ ।

“रजकं कश्चिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ।
दृष्ट्वायासत वासांसि विधौतान्युत्तमानि च ॥”
म च तीव्रपत्रां धीवराज्यातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ श्रौतियः ३ कर्म-
कीलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७८ ॥ रजकस्य वस्त्र-
निर्णेजनप्रकारो यथा,—

“वासांसि फलकैः सञ्चुर्निर्णिष्याद्रजकः श्वनेः ।
अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्यादुक्तमा-
यकम् ॥”

इति मात्से २०१ अध्यायः ॥

(रजकाग्रभक्ष्यप्रायश्चित्तं यथाह व्यापस्तम्भः ।
“रजके चैव श्लेषे वेणुचर्मोपजीविनि ।
एतेषां यस्तु भृङ्गीत द्विजश्चान्द्रायणचरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥
अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रन्जघातोः घकप्रत्य-
यान्तादीपि कृते सिद्धा । इति सुम्बोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं
ताभिः ।

अर्थग्रहयोगेन विना जघन्य । सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति
वा । रन्ज + “एषिरञ्जिभ्यां कित्” उणा० ।
३ । १११ । इति अतच् कित्कार्यश्च ।) रूप्यम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ हस्तिदन्तः । धवलः
शोणितम् । हारः । हृदः । शूलः । (स तु
शाकहीपस्य एव । यथा, मात्से १२१ । १४ ।

“रत्नमालान्तरमयः शालमल्लान्तरालज्जत् ।
तस्यापरिण रजतो महानस्त्रो गिरिः स्फुटः ॥”
स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥ शुक्ल-
वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पिष्टकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,
“सौर्यं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।

कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥

राजते यथा ॥

वायपि अहया दत्तमक्षयायोपकल्प्यते ॥
पथार्थपिण्डभोज्यादौ पितृणां राजतं मतम् ।
शिवनेत्रोद्भव तस्मादुक्तं तन् पितृवत्तमम्
अमङ्गलं तद्व्यग्रेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥”

इति मात्से १७ अध्यायः ॥

रजतद्युतिः, पुं, (रजतस्त्रेव द्युतिरस्य ।) हनूमान् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतस्तन्मयः तदन्तं शुभो वा
प्रस्थः सानुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति
विकाशशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । शाक-
पाधिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य
परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादाद्भरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्हणावरः स्फुटः ॥

अशक्तौ विंशतेरुर्द्धं कारयेत् प्रक्षितः सदा ।

विष्कम्भपर्वन्तान्तिष्ठन्तु तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्राजतान् कुर्यान्मन्दरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजताचलवत् ।

“कलधौतमयांस्तत्र लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥

ब्रह्मविष्णुर्कवन् कार्या नितम्बोऽत्र हरिश्चमयः ।

राजतं स्याद्वयदन्तेषां समन्तादिह काञ्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भशैलान्द्रुविग्भ्यः पूष्य वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भूपाणिर्विम्भस्तरः ॥

पितृणां वत्तमं यस्मात् विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

रजतं याहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलमुत्तमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।

पूष्यमानो वसेद्दिद्वान् यावदाहृतसंभवम् ॥”

इति मात्से ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गार्चनतन्त्रे ।

“रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥”)

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयस्तद्वत् शुभो वा अद्रिः ।

शाकपाथिववत् समासः ।) कैलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६४ ॥

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रन्ज् + “रञ्जेः क्युन्”

उणा० २ । ७६ । इति क्युन् । “रजकरजन-
रजःस्रपसंख्यानम् ॥” ६ । ४ । २४ । इति

वार्तिकोत्तरेणोपस्य ।) रागः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुणादिदृष्टिः ॥ (यथा, महाभारते ।

८ । ५२ । ६ ।

“यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरञ्जिते ।

विभ्रवाद् युवती श्यामा तददासीदसुन्दरा ॥”

, पुं । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्

२ । ४ । ८ ।

“रजनो वे कौण्ठेय ऋतुजित नानकि चक्षुष्य
यमयात)

रजान स्त्री रजन्ति लोका यत्र रजज्ज

वाहुलकादनिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २ । १०३ ।

रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १८ । १४५ ।)

“इत्थेव स्थाप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

ध्यामन्त्रा विप्रान् प्रययौ भ्रमणानं स विदूषकः ॥”

रजनी, स्त्री, (रजनि + कृदिकारादिति डीष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । २८

“सा युद्धा रजनीन्तत्र पितुर्वैष्मनि भाविनी ।

विश्रान्ता मातरं राजन् । इदं वचनमब्रवीत् ॥”

हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।

मेहज्जी रजनी पीता वर्णनी रात्रिनामिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नषधे । २२ । ४६ ।

“अस्याः सुराधीश्रदिशः पुरासीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णयतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥”)

जतुका । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ (यथा,

दृष्टुर्वाहितायाम् । ४४ । ६ ।

“दन्धन्ताञ्जनरजनीसुवर्णपूष्याभिमन्याश्च ॥”

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (शास्त्री

दीपस्थनदीभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । १० ।

“अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुङ्कु रजनी

नन्दा राक्षेति ॥”)

रजनीकरः, पुं, (रजनीं करोतीति । क + ट, ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ४ । २८ । ३४ ।

“हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् वेदभौं मदिरे-

चणा ।

अन्वधावन पाख्यग्रं व्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥”

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्यां गन्धोऽस्याः । रात्रौ

विकाशत तथालम् ।) खनामख्यातश्चेतव्यं

पुण्यविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

रजनीचरः, पुं, (रजन्यां चरतीति । चर +

“चरेडः ॥” ३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ५५ ॥

“स तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥”

तथा च ।

“व्योजोऽग्रानां रजनीचराणां

आहारहेतोनं प्ररीरमिष्टम् ।

गर्भं हरैर्युर्वदि तेन मातु-

लंवावकाशं न हरैर्युरीजः ॥”

इति चरके प्रारीरस्याने द्वितीयेऽध्याये ।

चौरः । यामिकभट्टः ॥ (रात्रिविहारके, वि

यथा, हरिवंशे । २०२ । १८ ।

“अथानाक्ष राजानं शास्त्रं रजनीचरम् ।

रजनीचरः, स्त्री रजन्ता जलम् नौघा

इति आश्वलायनी १०० ॥

रजनीपुष्पः, पुं. (रजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पस्य ।) पूतिकरजः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पूतिकरजशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 रजनीमुखः स्त्री, (रजन्त्या मुखम् ।) प्रदोषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः शशाङ्कधवले सज्जाते रजनीमुखे ।
 प्राणिनालभ्य भूपालं शय्यावेश्म विवेश सा ॥”)
 रजनीहंसा, स्त्री, (रजन्त्या हंसा विक्राशो
 यस्याः ।) प्रेक्षा लोकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजसाहुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज्जु +
 “असाहुः सहिर्मन्दिभ्यां वृधिरज्जिभ्यां तु किदत्त-
 रणञ्च ।” इत्यादि कोट्योटीका कृतसूचोक्तिः
 असाहुप्रत्ययः ।) शेषः । चित्तम् । इत्यमर-
 कोषः । १ । १७४ ॥

रजखलः, पुं, (रजोऽन्धास्तीति । रजसु + “रजः-
 कृष्यासुतिपरिषदो बलच् ।” पू. २ । ११२ ।
 इति बलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले,
 १६३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।
 मौनस्कः कृष्याकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 त्रि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
 “नं शयानं धरोपस्ये कावेर्यां सहस्रानुनि ।
 रजखलेस्तनूदेशेर्निगुणामलतजसम् ॥”
 रजोगुणयुक्तः । सृष्ट्यालुः । यथा, मनुः ।
 ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजखलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”)
 रजखला, स्त्री, (रजोऽन्धस्याः । “रजःकृष्या-
 सुतीति ।” पू. २ । ११२ । इति बलच् । टाप् ।)
 रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
 अथ ३ आत्रेयी ४ मल्लिनी ५ पुष्पवती ६
 ऋतुमती ७ उदका ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 दूरिः ६ पुष्पहासा १० । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विफली १३
 निष्कली १४ । इति जटाधरः ॥ श्वाना १५
 पांशुना १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ
 रजखलास्यार्थप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः ।
 ‘रजखला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 श्मशानं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजखला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
 निराश्रेण विपुद्भिः स्नातु आश्रयं वचनं यथा ॥
 रजखला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजखला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
 षड्वार्षेण विपुद्भेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः ॥
 अकामतश्चरेद्वै ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥
 एतेन रजखलायां ब्राह्मण्याः सर्वरजखला-
 स्यार्थं श्मशानोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अथ नक्तप्रतम्
 खवासुर्ध्वं वि यत्

अकामतस्तद्वैम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं
 कर्तव्यम् ।
 ‘चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजखला ।
 अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 निराश्रेण उपवासः स्नातु पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तां निशान्तु अतिक्रम्य खज्जुत्तन्तु कारयेत् ॥
 इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥
 अत्र दिनमेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने दृढस्यतिः ।
 ‘पतितान्धश्वपाकेन संस्पृष्टा स्त्री रजखला ।
 तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 ‘प्रथमेऽह्नि निराश्रेण तु द्वितीये द्वादशमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥
 चतुर्थेऽह्नेति शुद्धिस्नानात् पूर्वम् । व्याघ्रः ।
 ‘रजखला यदा स्पृष्टा श्वजम्बूकखरैः कश्चित् ।
 निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥
 अत्रापि दृढस्यत्तु दिनमेदयवस्था । दृढ-
 श्वातपः ।
 ‘रजखले तु ये नार्यावन्त्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।
 सर्वे पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥’
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-
 कूर्चमाह जाबालः ।
 ‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्नानः ॥’
 तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् ॥ इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 ‘शुद्धा भक्तुश्चतुर्थेऽह्नि अशुद्धा देवप्रेतयोः ।
 देवे कर्मणि प्रेते च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥’
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तस्यां गमने पापं यथा,—
 “प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजखलान् ।
 ब्रह्महत्याचतुर्थ्यां लभते नात्र संशयः ॥
 स पुमात्र हि कर्माहो देवे प्रेते च कर्मणि ।
 अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः ॥
 द्वितीयदिवसे नारीं यो ब्रजेच्च रजखलाम् ।
 कामतः परिपूर्णाञ्च ब्रह्महत्यां लभेद्भुवम् ॥
 आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुराक्षणे ॥
 अमृतयोऽयशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजखलाम् ।
 स मृदो ब्रह्महत्याञ्च लभते नात्र संशयः ॥
 पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चाहैः सर्वकर्मसु ।
 असत्पुत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “अपूर्णे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजखलाम् ।
 रेतपाः पितरक्तस्य एवमेतन्न संशयः ॥
 एकसु पुरुषो याति द्वितीयां कामसोहितः ।
 तृतीयां वा चतुर्थीं तदा स पुरुषाधमः ॥
 ऋतुकाले तु सर्वसां पित्र्यं भोग इष्यते ।
 ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्यैव सम्मतः ॥
 न गच्छति च यः क्रोधात् मोहादापुंरुषाधमः ।
 ऋतौ ऋतौ भूयश्चां प्राप्नोति पुण्यशरम् ॥”
 इति परारारे

(अपि च ।
 “रजखलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
 रजखलावीरान्नश्च पुंश्चलान्नश्च भक्षयम् ।
 अभक्ष्यान्नश्च विप्रर्व यद्द्रव्यं वृषलीपतेः ॥”
 तथा च ।
 “रजखलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा ।
 वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥
 स्त्रीनाङ्गौ गर्भिणीं वेश्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
 समोत्रां गुरुपुत्रीञ्च तथा प्रव्रजितांमपि ॥
 सन्ध्यापूर्वस्वगम्याञ्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
 रजखलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ।
 दृष्ट्यायुस्तेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥)
 रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयरजविशेषः । यथा । “पुरु-
 रवसो ऋक्षपुत्रश्चायुर्नामा । स राजोर्द्विचर-
 तुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्रानुत्पादयामास ।
 नहुषचक्षद्वरन्मरजिसंज्ञाः । रजिः पञ्च
 ‘पुत्रशतान्यतुलवीथ्यसाराख्यासन् ॥’ इति विष्णु-
 पुराणे ४ अंशे । ८ । ६१ अध्यायौ ॥ (राण्यम् ।
 कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ६ ।
 “त्वं रजिं पिटीनसे दृश्यन् षड्विं सहस्रा
 श्रया सचाहन् ॥”
 “रजिं एतदाखां कन्यां वा राण्यं वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ-
 गोस्तुर्पति पर्यगं दुवसुः ॥”
 “रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 रजोबलं, स्त्री, (रज इव बलति संवृणोतीति ।
 बल् + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रजोरसं, स्त्री, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + “हरते-
 ऽनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः ।
 इति शब्दमाणा ॥
 रज्जुः, स्त्री, (खल्यते रज्यते इति । खज् + “खजे-
 रसुञ्च ।” उणा० १ । १६ । इति उः ।
 असुगागमश्च । धातुसंकारलोपश्च । आगम-
 सकारस्य जप्त्वम् । दकारः । तस्यापि जुत्वम् ।
 जकारः । इटुज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्चर-
 ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊङ् ।) बन्धन-
 साधनवस्तु । दही इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । शुक्लम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
 इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ शुक्ल ६ । इति
 भरतधृतरत्नकोषः ॥ शुक्लम् ७ शुक्लः ८ शुक्ला ९
 शुक्ली १० शुक्लम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३
 वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या
 अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “कार्यासकोटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
 पश्चिमन्वीषधीनाञ्च रज्ज्वाञ्चैव चण्डं पथः ॥”)
 वेशी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-
 विशेष यथा, सुश्रुते
 “रज्ज्वं सेव्यं सङ्गता ।)

प्रक ली रङ्गयतीति रनञ् + णिच् + खुल्) । हङ्गलम् यत् राजनिर्घण्ट (गुणाद्विधेयः हङ्गलशब्दे विज्ञेया) । नकः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + खुल्) । कम्पितकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरामकला च ॥ (अस्त्व गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
 “श्रवतां प्रीतिजनकाश्च चेलनिर्घण्टकस्य च ।
 रङ्गकस्य वृणंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥”
 नाद्यादिति प्रेषः । पितान्तर्गतोऽपि विशेषः ।
 यथा,—
 “यत्तु यत्तुप्रीतिः, पितं तस्मिन् रङ्गकोऽभिरिति
 संज्ञा सरसस्य रामकदुक्तः ।” इति सुश्रुते
 कृचस्थाने २१ अध्यायः ॥)
 न, ली, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + करणे
 लुट्) । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
 अस्य पर्यायो यथा,—
 “यत्तु रक्तसारच सुरङ्गं रङ्गनन्तथा ।
 इन्द्ररङ्गनमाख्यातं यत्तु रक्तं कृचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 हङ्गलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रन्ञ् +
 णिच् । भावे लुट् । प्रीतिजननम् । यथा,
 [चौ । ४ । १२ ।
 “तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”
 नः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + लुः ।)
 अगलनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुञ्-
 ण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नकः, पुं, (रङ्गन + कन् ।) कटफलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्विधेयोऽस्य कटफल-
 शब्दे विज्ञेयः ॥)
 नः, पुं, (रङ्गयतीति । रन्ञ् + णिच् + लुः ।
 अगलनसौ इत्येति ।) अक्कुलकः । आच्-
 णिच् इति भाषा ॥
 ली, ली, (रङ्गन + लीप् ।) शुण्डारोचनिका ।
 ली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 नीली तु नीलिनी ली कालदोला च नीलिका ।
 जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
 पीतका कालजेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जिह्वा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ शीफा-
 काः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरिजा ।
 ग्रन्थाः पर्यायो यथा,—
 रिता पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
 हजरी रङ्गनी पीता वर्णनी रात्रिनामिका ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यंटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 क०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥
 ली, ली, (रङ्गते पुण्यजनकत्वेन कथ्यते इति ।
 इति बहुलकात् आच् । डीप् ।) गौणचान्द-
 र्वायकञ्चतुर्दशी । तत्र अस्त्वोदयकाले
 न कञ्चयम् यथा । यम

‘भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी
 तस्यामुदयवलाया खाता नावेक्षते यमम् ॥’
 उदयवलायामस्त्वोदयवलायाम्
 “अनर्काभ्युदिते काले भावे कञ्चतुर्दशी ।
 सतारथोमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 अत्र तिथिकृतत्वात् गौणचान्दरः । अत्रा-
 स्त्वोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दश्यम-
 तर्पणञ्च । यत्तु उदयवलायां सूर्योदयवलायां
 अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे नञिति आख्यानं
 तत् समुद्रकरभाष्यधृतसतारथोम इति इत्यु-
 त्तराङ्गानवलोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 किञ्च ।
 “अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्यात् सरिञ्जले ।
 श्रतजन्मकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
 रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥”
 इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
 कचित् पुस्तके सरिञ्जले इत्यत्र वह्निर्जले इति
 पाठः ॥ * । तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः ।
 चक्रवर्ती महाराजो भवत्येव न संशयः ॥”
 इति बृहन्नैलतन्त्रे ७ पटलः ॥
 अपि च ।
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तत्रात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
 इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
 अथरश्च ।
 “भावे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
 तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुक्तमालिनीम् ॥”
 इत्याचार्यचूडामणिकृतकृत्यतत्त्वार्थवृत्तवच-
 नम् ॥ अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 रटितं, चि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
 ली । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
 “वनहरिरसितैः पदे पदे
 स प्रतिभटतां पटहन्वनेर्दधानैः ।
 अमनुत रटितैश्च कर्करेटोः
 परिगलितां गमनोन्मुखान्निधामाम् ॥”
 रट, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रटति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रण, कति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट् ।) रणति । कति शब्दे । इति
 दुर्गादासः ॥
 रण, स गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, रणयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रणं, ली पुं, (रणन्ति शब्दादन्वयेनेति । रण् +
 “अहेति” इ । ३ । ५० । इत्यत्र । “वधिरण्यो-
 रमसंस्नानम् ॥” इति काशिकोक्त्या अपि)
 * शुद्धम् इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । यथा

मनौ ७ ६०

‘न कूटेरायुधैर्हन्तुं युष्मानो रणे रणून् ।
 न कश्चिभिर्ना प दिग्भेना अन्वालयन्मज्जे
 रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७ । १२ ।
 “शाचिभ्यो शाचि पूजनायं रणाय ते सुतः ॥”
 “रणाय रमणाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 रमणीये, चि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । २१ ।
 “एकस्यावन्त्यो रावतं रणाय वशमभिन्यासन्त्ये
 सहस्रा ॥”
 “रणाय रमणीयाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
 रणः, पुं, (रण् + अप् ।) शब्दः । कणः ।
 इति मेदिनी । गतिः । इति शब्दरत्नावली ।
 रणतूर्यं, ली, (रणस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
 तत्पर्यायः । संग्रामपटङ्गः २ अमयङ्किमः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रणप्रियं, ली, (रणे प्रियम् ।) उग्रीरम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र मांसभक्षण-
 तत्वात्त्वम् ।) श्वेनकपर्ची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 “स्तवः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥”
 युद्धप्रियमात्रे, चि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।
 “रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानो विमान-
 नितः ॥”
 रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः ।)
 हस्ती । इति शब्दमञ्जरी ॥
 रणमुष्टिः, पुं, विषमुष्टिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) रणकातर
 हस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा
 वली । २०४ ॥
 रणरणं, ली, उदाहृजम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रणरणः, पुं, (रणरण इति, शब्दोऽस्यस्येति ।
 अर्थ आदित्वादच् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड
 शेषः ॥ (रणे रणः शब्दो यस्य । रणगर्जन-
 शीले, चि । यथा,—
 “अथाहः करणो रणो रणरणो राणो रणो
 रावणी
 धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
 सा रमा ।
 सत्रीमानन्दयो दयो हयदयो दायो दयो केदयो
 विष्णुर्जिह्वुरभीरभीरभीरभीरभीरभीरभी-
 रभीरभीः ॥”
 इत्युक्तः ॥)
 रणरणकः, पुं, उतुकण्डा । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 २२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के ।
 “अथैवैवं रणरणकदाघिणी चिचदृशना-
 धिरहभावना देयाः स्वप्रीतिं करोति ॥”
 रणसङ्कुलं, ली, (रणस्य सङ्कुलम् ।) तुमुसम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥
 रणाङ्कुरः, पुं (रणस्य अङ्कुरः) कष्ट
 पक्षी इति राजनिर्घण्टः ॥

रतः, त्रिः, (रम् + "जमन्तात् ङः।" उणा० १।११३। इति ङः।) अङ्गचर्मावच्छिन्नाव-
यवः। धृत्तः। इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः॥
रतः, पुं, (रत्न इवेति। रत्न + कम्।) अफल-
वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
रता, स्त्री, (रमन्तेति। रम् + "जमन्तात्
ङः।" उणा० १।११३। इति ङः। टाप्।)
मृषिकपण्णी। इत्यमरः। २।४। ८८॥ (यथा,
"हिङ्गुलात् सम्भवं स्तनं पालिधारसमर्हितम्।
रखाशोधितगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम्॥"
इति वैद्यकरसेन्दसारसंग्रहे वृद्धलोमनाधरसे॥)
विधवा। रौड् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठते
रखा विकर्मस्थेभ्यः स्वहृदयं यनन्तीत्यर्थः।
इति संचिप्रसारे तिङन्तपादः॥
रताश्रीमी [न] पुं, (रखो विफल आश्रयः
सोऽख्यस्य। रखाश्रम + इतिः।) अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभाष्याविहीनः। यथा, भवि-
ष्यपुराणम्।
"चत्वारिंशद्वत्सराणां सायानाच्च परे यदि।
क्षिया विद्युव्यते कश्चित् स तु रखाश्रीमी मनः॥"
इत्युद्वाहृतत्त्वम्॥
तं, स्त्री, (रमणमिति। रम् + भावे क्तः।)
मैथुनम्। इत्यमरः। २।७। ५७॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ५४६।
"विप्ररीतमपि रतं ते सो तो नद्या इवाशुक्ल-
मिदम्।
तदवसमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो
हरति॥"
तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
"बाह्याभ्यन्तरेति द्विविधं रतमुच्यते।
तत्राद्यं चुम्बनाद्यनखदन्तलतादिकम्॥
द्वितीयं सुरतं साक्षाज्जानाकारेण कल्पितम्॥"
शुच्यम्। इति मेदिनी। ते, ४६॥ अतुरक्ते, त्रि॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ५०५।
"तत्तुल्यगुणनिर्विण्णं तद्विषयस्तुतो रता॥"
नियुक्तः। यथा, मनुः ४। २। २३५।
"यावज्जन्ते जीवेयुस्तावतायं समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः॥"
तकीलः, पुं, (रते मैथुने कौलति परस्परं संबन्धा-
तीति। कौल् + कः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥ (रतस्य कौलः।) सुरत-
कण्टकश्च॥
कूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
कालीनशङ्क। तत्पर्यायः। मखितम् २। इति
हेमचन्द्रः॥
गुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ६। ४४॥
ज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताली, [न] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
इति तल + णिनि।) भिन्नं इति शब्द-
माला॥

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। डीप्।)
कुङ्कुमी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतनारीचः, पुं, (रते नार्थां चिनोतीति।
चि + ङः।) नारीणां शीत्कारः। कुकुरः।
स्मरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ विड्गः।
इति शब्दमाला॥
रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥
रतर्द्धिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र। शेषादिभावेति
कप्।) दिवसः। सुखस्नानम्। अष्टमङ्गलम्।
इति मेदिनी। के, २१०॥
रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रणं इव कष्ट-
दायकं यस्येति वा।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३४६॥
रतशायी, [न] पुं (रतेन शयति तनूकरोत्यात्मान-
मिति। श्रो + णिनिः।) कुकुरः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३५६॥
रतहिङ्गकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिङ्गते इति।
हिङ्ग + क्तुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। विड्गः २ अलीकः ३ पल्लवः ४
द्रावकः ५ सुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खस्तिकः ११
रतनारीचः १२ वन्धकः १३ रतताली १४
कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
दासीप्रियः १९ कुण्डकौटः २०। इति शब्द-
माला॥
रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव।) कुकुरः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३४६॥
रतान्द्री, स्त्री, (रते अन्द्रीव।) कुज्झटिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतामर्दः, पुं, (रते रतकावे आमर्दोऽस्य।)
कुकुरः। इति शब्दमाला॥
रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनमतिर्यस्याः।)
वेश्या। इति शब्दमाला॥
रतार्पिनी, स्त्री, (रतमर्पयत इति। अर्थ + णिनिः।
डीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम् + क्तिन्।)
कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामभिरुक्तिर्यथा,
अश्वमेवर्षे प्रकृतिखण्डे। ४। ६।
"मनो मयाति सर्वेषां पञ्चवाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनोविणः॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा।
वभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी॥
रतिर्वभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सखितानां सतीम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनोविणः॥")
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
दत्त उवाच।
"महेश्वर्यं कन्दर्पं मद्रूपगुणशालिनी।
यनां गच्छीष्य भार्यायै भवतः सङ्घर्षी गुणैः।
यथा तव महातेजा सर्वदा सहचारिणी
भावयति यं यमलो वशवर्तिनी॥

मार्कण्डेय उवाच।
इत्युक्त्वा प्रददौ दक्षो देहस्वेदजलोद्भवम्।
कन्दर्पायायतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
ताम्॥
तां वीक्ष्य महतो रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
आत्माशुगेन विद्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥"
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
अनुरागः। (यथा, भागवते। १। २। ८।
"नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केव-
लम्॥")
रतम्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७४। १८५।
"कामिनीं प्रथमयौवनान्दितां
मन्दवल्गुन्दुषीकृतस्वनाम्।
उत्तर्गनीं समवलम्ब्या रतिः
सा न धातुभवनेऽस्ति मे मतिः॥")
गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४६॥ (अश्वरी-
विशेषः॥ यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।
"विद्युता प्रशमी दान्ता-विद्योता रतिरेव च।
रताश्चान्याश्च वै वज्रः प्रवृत्ताश्चरसः शुभाः॥"
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
"तेषां केतुरिव व्योहो रामो रतिकरः पितुः॥"
"रतिः प्रीतिः।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥
रतिबन्धा यथा,—
"न भवन्ति यदा नार्थस्तुष्टा वाचरते मताः।
नानाविधेस्तथा बन्धे रन्तयाः कामिभिः स्त्रियः॥
मद्याननो नागपाशो जतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥
हिक्कोलो नरसिंहोऽपि विप्ररीतस्तथापरः।
सुखो वै धनुकश्चैवमुतकण्टस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनामो विद्याधरस्तु योऽङ्गः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
रतेषां लक्षणाणि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥
रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्।
तत्पर्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।
"अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः।
धर्म्मार्थं गृहिणां काले पूर्ववर्जं रतिक्रिया॥")
रतिगृहं, स्त्री, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम्। ५३। १६।
"पञ्चाश्रमिणामभितं धान्यायुधवज्जिरतिगृहा-
णाश्च।
नेच्छन्ति प्राश्नकारा हस्तप्रताडुस्त्रितपरतः॥")
रतिनागः, पुं, श्रीङ्गप्ररतिबन्धात्तर्गतपञ्चदशवन्धः।
तस्य लक्षणं यथा,—
"प्रीडयेद्दूरं युगेव कामुकं कामिनी यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
रतिपति पुं (रत्या पतिः) कामदेव इत्य-
मरः। यथा, तिष्ठोत्रे १०।

प्रजातिपलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रथोत्-
पले ।
भवा समसैव धनुरिषून् प्रीष्यान् वदन्
पञ्च च ॥”
शविशेषस्थस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो
यथा,—
शवि श्रीमाधुरीणां जनकजनपदस्याधिनीनां
कटाक्षे
ते ग्रीडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रियसीनाम् ।
लङ्गीनां नितम्बे सजलघनरचौ केरलीकेश-
पाशे
ग्रीवादीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरीणां
स्तनेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
[अशकः, पुं, (रतेः प्राश इव । ततः स्तार्थे कन् ।)
तिवन्विशेषः । यथा,—
ग्रीडयेदूच्युमेन कामुको यदि सुन्दरीम् ।
तिप्राशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति स्मरदीपिका ॥
प्रयः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
व्दरत्नावली ॥ स्मरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
शिवः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
ग्रीडावर्थां चित्तव्या तु गङ्गावारे रति-
प्रिया ॥”)
मदा, स्त्री, (रतिर्मदोऽस्याः ।) अक्षरचः ।
यथा,—
सर्शान्दा रतिमदाक्षरचः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गन्दिरं, स्त्री, (रतिर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
नि जटाधरः । मैथुनग्रहम् । यथा,—
सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
याहृतं
नः कान्तसमीक्षितावधि पदव्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
[स्थं चाधरपक्षवावधि महामानोऽपि
मौनावधिः
सं सावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
मञ्जः, पुं, (रतौ मित्रः स्वर्ग इव ।) रतिवन्-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
पातयेदूच्युमे च कामुकं यदि कामुको ।
तिमित्रस्तदाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
[मञ्जः, पुं, (रथा रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रत्नं, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्ष् + अच् ।)
बधुवनम् । इति चारावली । ५० ॥
उत्तरा, स्त्री, (रतौ सत्तरा ।) चिरञ्जीवा ।
ति शब्दचन्द्रिका । पिङ्गि प्राक इति
प्रा ।

रतिमुन्दरः, पुं, (रता मुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्ददधे यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामो बन्धुः स्थाव्रतिसुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥
रतूः, स्त्री, (रतीयते इति । स्पर्शादर्थक ऋत्-
धौचधातुः + “ऋतैरम् च ।” उणा० १ । ६४ ।
इति क्रूः । अम् च ।) देवन्दरी । सखवाक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उत् +
वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
रत्नं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत् च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारच्चात्तादेशः ।) अक्षजतिः । सुक्तादि ।
तत्पर्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति नृगते हि तत् ॥”)
सजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेय । ५५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्चल्यं द्योतयन्ती दिशस्त्रिधा ॥”)
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
स्मृत उवाच ।
“वृक्षसि परीक्षां रत्नानां वलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जैतुं तेन शक्यते ॥
वरचाजेन पशुतां याचिनः स सुरैर्भवे ।
वलो ददौ स्वपशुतामनिसत्त्वो भवे हतः ॥
पशुवत्त विशेषं स्तम्भे सखाक्याश्रयिष्यति ।
वलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामय यक्षाणां सिद्धानां पवनाग्निनाम् ।
रत्नबीजमयं याहः सुमहानभवत्तदा ॥”
अथ तस्याकरस्यानानि यथा,—
“तेषाम् पततां वेगाद्भिमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते कानदेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवान् ॥
तेषु रत्नेष्विवयालयाधिघान्यवहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रसुक्ताश्चमणयः सपद्मारागाः समरकताः
श्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्याश्च पुष्परामाश्च ।
कर्कतं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नदुर्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥
आकारवर्णं प्रथमं गुणदोषौ वृत्तफलं परीक्षा
च ।
मूल्यं च रत्नकुशलेर्विज्ञेयं सर्वशास्त्राणाम् ॥
कुलमेधूपजायन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषेष्वाधुपयुक्तं धीयन्ते ॥

रत्नानां पृथिवीमुखा

धारणं संग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीक्ष्णता ॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाजः परीक्षकाः ।
त एव मूल्यमात्राया वित्तारः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति गारुडि ६८ अध्यायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ चतु-
र्दश महारत्नानि यथा । रत्नकुशलेर्विज्ञेयः ।
तत्तन्मयः शशविन्दश्चतुर्दशमहारत्नचक्रवर्त्तः
भवत् । चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मेसंहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नञ्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिक्ष सप्तैवमप्राणानि प्रचक्ष्यते ॥
मार्थः पुरोहितश्चैव सेनानी रथकचं यः ।
पत्ताश्वौ कलभश्चैति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः ॥
चतुर्दशानि रत्नानि लब्धेयां चक्रवर्त्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्या निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रत्नमन्तेऽस्मिन्ननीव यत ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविप्रारदे ॥”
अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणञ्च ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमदोऽस्ति सुक्तादि च तद्व्यति ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुतमं पुष्परामो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चैति रत्नान्युक्तानि वै नवः ।
रत्नं हीरा । गारुतमं पात्रा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः लीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परामश्च गोमेदं नीलं गारुतमन्तथा ।
प्रवालमुक्ताश्चैतानि महारत्नानि वै नवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवापुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नकूटः, पुं (रत्नमयः कूटो ऽङ्गमस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, द्वीप-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यममुधेः ।
कृतप्रतिष्ठस्तत्रास्ति भगवान् हरिरखिला ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्षयन्त्या अधिकारे
ऽस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति श्वेदचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणवत्पुत्रवती च ॥
रत्नदीपः, स्त्री, (रत्ननिर्मितं दीपम् । शाकपार्थिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्तथाधिरक्षुण्डो नानाजङ्गारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
श्रु
ओषधमञ्च
प्रीयानां वासाकंखशीतनम् ॥

रत्ननि

नारदादेर्भूनिगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
त्रिवलीयलघोपेतनाभिनालम्बालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलाङ्गणं ध्यायेत्तां भवमेहिनीम् ॥”

इति तत्त्वसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथानः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं वृणाम् ॥
गुणयन्त्रिमयासाय तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागागामेकाग्रं मुखे बुधः ।
पुष्करागशतं तद्वद्दोषायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हेमतिलकं सुक्ताफलशतं दृश्यते ।
अयुगे विद्रुमशतं शुक्लौ कर्णद्वये स्थिते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैश्चरैः कार्यं सौमन्यिकशतान् हृदि ॥
खरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमवम् ।
सह्यकान्तैश्चकान्तौ च प्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमानि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
गारुत्मनशतं तद्वदस्त्राणि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निधु ।
कुर्याच्छर्करया निष्ठां गोमयश्च गुडालकम् ॥
गोमूत्रमाज्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्ने चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुण्डलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेद्देवमेवत्तु चतुर्धाग्निं वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वानि प्रादाञ्छेच्छुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वानि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
श्वं विरचनं कृत्वा तद्वद्दोषाधिवासनम् ।
अस्त्रिगुणैश्च चिन्तां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
गुडधेनुवदावाह्य इदंशोदाहरेत्ततः ॥
त्वं सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवामदेवाः ।
तस्मान् समस्तभुवनत्रयहेतुयुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीथ्यमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्तय भक्त्या
दद्याद्दिवाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र ततोपवासः
पापैर्विसुक्ततनुरिति पदं सुरारिः ॥
इति सत्तत्त्वविधिस्तौ रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य ऐरीष्यमानम् ।
कलिकशुषविमुक्तौ बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः
स हि मदनसुन्दरं स्थानमभ्येति प्रभो ॥”
इति मत्स्यपुराणे म कीर्त्तने रत्नधेनु
प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । अण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हेमौ पर्वताधिप्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्घेति मम मैथिलि ॥”
इति भट्टिः ॥
रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभा ।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—
“रत्नशर्करावाल्कापङ्कधूमतमप्रभाः ।
महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
रत्नमुखं, स्त्री, (रत्नेषु मुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निर्वण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥
रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मतुप् । मत्स्य वः । उगित्वात् डीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
“नन्दयत्यभिधानायां पत्न्यां तस्योदपद्यत ।
सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)
रत्नयुक्ते, त्रि । (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
“पराङ्मुखवर्णास्तरणोपपन्न-
मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥”
फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
“धारत्नवन्तमन्त्रेणु जायन्ति ॥”
“रत्नवन्तं रत्नशब्देन स्वर्गादिलक्षणसुत्तमं फल-
समिधौयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
रत्नवर्कं, स्त्री, (रत्नानि वर्धितुं शीलमस्य । वृष् +
“लघपतपदस्येति ।” ३ । २ । १५४ । इति
उकम् ।) पुष्पकरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नवर्णश्रीले, त्रि ॥
रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्ये यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि सते इति । स प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
“जिलोक्तां रत्नसः ज्ञाष्या तस्यां भ्रनपतेर्हरितु ।
तत्र गौरौगुरुः शिलो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥”
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“न मामवति सङ्घीपा रत्नसरपि मेदिनी ॥”)
रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
“दुर्गे समाश्रित्य महोर्मिमलं ।
रत्नाकरं वत्सल्यालयं सा ॥”)
रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (खन्यामन्त्रातकविविशेषः ।
यथा- राजशेखररत्नश्लोकः ।
‘मा सा ससु हि चत्वार प्रायो

रत्निः

स तु अनिगाथापञ्जिका-वक्रोक्तिप्रकाशिका-
हरविजयादिग्रन्थप्रणेता । अन्तर्भासु सुशु-
विदाधिपत्यपरनामाथं कविः काश्मीरदेशे-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।
“सुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रधां रत्नाकरस्थागात् साम्राज्येऽवन्ति-
वर्मणः ॥”
अवन्तिवर्मणो राज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादारभ-
८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतस्तत्कालीन रत्ना-
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काश्मी-
रेशु प्रसिद्धमस्ति ॥)
रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥
रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्तुतः ।
चतुर्धाग्नेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वज्रगोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्करागयुतेः काव्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संभिधो विमलाचलः ।
पद्मरागसमो वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमचापि परिकल्पयेत् ।
तदवावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवान् च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाद्य पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरुकृत्विग्भ्यः फलमन्त्रातुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्मान्नतप्रदानेन तुष्टिं प्रकुर्वते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यान्नर्त्नं महागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सायं वसेच्चैह नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सङ्घीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्वदद्यामुच्च वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवज्रहतो यथा ॥”
इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥
रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । अङ्गाद्यो महना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।
“यद्यं यशस्यमाशुष्यं श्रीमद्भगवत्सद्वदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
रत्निः, पुं, (अच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । अ +
“त ।” उवाच ३ २ । इति
कविश्च वदसुष्टिश्च ॥ २

रथः

नारत्नी इत्यथोः इति भरतः ॥ (यथा महा-
रते ८ ७२ २७ ।

अथरातमहाबाहुषूरोरुक् सुदुर्लभः ॥

ः, क्री, (रतरङ्गम् ।) योनिः । इति शब्द-
नावली ॥

पुं. (रथतेऽनेनात्र वा । रम् + “हनि
घिनोरभिकाप्रिभ्यः क्यन् ।” उणा० २ । २ ।
त क्यन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
यथा, गीतायाम् ।

रात्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”)

रथः । वेतसदृशः । इति विश्वः ॥ (अस्य
यायो यथा,—

।तसो नमस्कः प्रोक्तो वागीरो वज्रकुलथा ।
अपुष्यश्च विदुजो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥”

।ति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

निश्वसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
शब्दबुद्धार्थानम् । तत्पर्यायः । शताङ्गः २

न्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ स्यन्दन-
चम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाः । ८ । २६५ ।

चेत् तु पथि संरुहः पशुभिर्वा रथेन वा ।

।।पथेत् प्राणभृतस्तत्र दृष्टोऽविचारितः ॥”
द्वारा भ्रमणगुणाः ।

।स्यन्धरथोक्तोऽर्थस्य वातकोपनम् ।

।रौकरणमङ्गानां कथं वद्विवर्द्धनम् ॥”
इति राजवल्कलम् ॥ * ॥

विशेषाणां नामानि यथा,—

हार्थं चक्रवद्व्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

।।हार्थः पुष्यरथो देवार्थसु मरुद्रथः ॥

।धो रथो वैनायिकोऽध्वरथः परिचातिकः ।

।।रथः प्रवहणं रुधिरं रथगर्भकः ॥

।स्तु शकटोऽथ स्यान्नली कम्बलिवाह्यकम् ।

।।काम्बलवस्त्राद्यास्तेऽस्तेः परिहते रथे ॥

।।रुक्कम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ।

।।रुहो वैद्याप्रश्नो यो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लोकस्य रथो यथा,—

इत्तं विप्रपत्नीभिर्मिष्टमन्त्रे सुधोपमम् ।

।।कान् भोजयित्वा तु खवचं वसुजे विसुः ॥

।।स्त्रिन्तरे तत्र श्रातकुम्भरथं वरम् ।

।।सुविप्रपत्न्या च यत्तन्तं गगनादहो ॥

।।दमैश्चसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम् ।

।।सस्मैर्निर्वहणं सद्रत्नकलसोज्ज्वलम् ॥

।।चामरसंयुक्तं वज्रिशुद्धांशुकान्वितम् ।

।।रजातप्रसूतानां मालाजालविराजितम् ॥

।।चक्रतमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।

।।तं पार्वदैर्हिथैश्चैनमालाविभूषितैः ॥

।।वल्गुपरीधाने रत्नालङ्कारभूषितैः ।

।।प्रौढसम्पत्तेः श्यामलैः सुमनोहरैः ॥

।।जैर्मरलीहस्तैर्गोपवैश्वरैर्वरैः ।

।।खपुष्कगुह्यमालावद्धवज्रिमसूचकैः ॥

।।रुद्धा रथाचूर्णं ते पण्यश्च हरेः पदम् ।

।।मारोह्य कर्तुं मयुजाश्वकामिवी ॥

रथः

विप्रभाषा हरि नत्वा जग्मुर्गौलीकमीश्वराम
बभूवुर्गापिका सद्यस्वक्रा मातृवावयहान् ॥”
इत ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्याय
देव्या रथयात्रा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनमुत्तमम् ।

यत् कृत्वा सर्वकामाणां व्याप्तिस्तुष्टिर्भविष्यति ॥

दक्षिणतमयैर्दृष्टैर्हर्मवद्भैः सुप्रभिनैः ।

विचित्रप्रहरागार्तैर्मन्त्रिभिरुपशोभितैः ॥

रथन्तैः कारयेद्देवा सप्रभौर्मनोरमम् ।

डुकूलवस्त्रसंयुक्तमर्द्धचन्द्रोपशोभितम् ॥

घण्टाकिङ्किणिशृङ्गाण्यं चामरैः कटकान्वितम् ।

पताकाध्वजशोभाण्यं दर्पणैरुपशोभितम् ॥

तं रथं पूजयेच्छक्र जातीकुसुमसङ्कतैः ।

पारिजातकण्ठ्यैश्च यत्नकर्ममन्त्रिनैः ॥

सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।

प्रतिमां शोभनां वत्स ! महासुरचयङ्करीम् ॥

पूजयेद्रथविश्रुतां सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।

दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीम् ॥

निशुम्भशुम्भमयनीं महिषासुरघातिनीम् ।

प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥

अनेन वलिपूर्व्येण नमस्कारयुतेन च ।

पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चर्यागतकैः ॥

पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।

तृतीयाशिवविघ्नेशदिवसेषूपसवेषु च ॥

महानदीनदसंज्ञपञ्चतस्रवर्णेषु च ।

तत्र मण्डपविन्यासं महादिविष्टनिर्मितम् ॥

शैलं वा न्यस्य वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।

सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

पूर्वं च कारयेच्छक्र पञ्चाद्यानां प्रचक्रिरे ।

महोजनपदोपेतां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥

सर्वान्नपाननेन्द्रैः समस्तैरपि पूजयेत् ।

दद्यादलिं शक्र सर्वं सर्वेदित्तु समन्ततः ॥

भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रिणानेन सुव्रत ! ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं गृह्ण सदा प्रियम् ॥

मातर्मातर्वरे देवि ! सर्वकामार्थसाधयि ।

अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥

एवं दत्त्वा वलिं शक्र तथा देवावतारयेत् ।

विद्यसेदुमन्नपीठे तु मण्डलैरुपशोभिताम् ॥

तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हैमरूपैश्च ताम्बलैः ।

कलसेस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥

समस्तफलसम्पूर्यैश्चैरथ पल्लवैः ।

स्नापयेदेकमेकेन रत्नगर्भैर्नवैर्दृष्टैः ॥

वेदमङ्गलशब्देन शङ्खवादननिखनैः ।

वेणुवीणावदङ्गैश्च घण्टाकिङ्किणिराविष्टैः ॥

स्नापयित्वा ततो देवीं निर्मळैश्चैरुपशोभितैः ।

गोमयादिस्तुतैः पद्मैर्दोषवर्जिता विप्रोद्यतैः ॥

खस्तिर्केन्दिकावर्तैः शङ्खैर्नीलोत्पलोत्पलैः ।

यवशान्धुङ्करोद्भिर्नैर्वाचारैर्निर्मल्ययेत् ॥

प्रत्येकश्च दृष्टेद्वृषं प्रत्येकं कलसैः स्तपेत् ।

तथा कर्पूरचोदेन वन्दने कुङ्कुमेन च ॥

तेन देवीमाख्यं पूजयेत् ॥

रथः

हेमजेजी।।जेमाह्ये रत्नमाह्ये रत्नकथा
वासोभि सुमनाश्चने पुनध प ससुतक्षिपतः ।
भक्तदेव तथा कथा ।।हजातीनय दु शितान्
भक्त्यभोज्याप्रदानेन तत्र सर्वोश्च प्राणयेत् ॥

भोजयित्वा जमायेत देवि मे प्रीयतामिति ।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत् ॥

महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।

शान्तरेणुपथं सर्वं पुष्पद्व्याजितैर्जलेः ॥

प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः

सलिलेन यथा पांशुः कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥

पुरशोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे ।

कारणीत तथा शक्र सर्वबाधां निवारयेत् ॥

अच्छेदास्तरवस्तस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्जयेत्

वन्धनस्था विमोक्तया बध्याः क्रोधादिशत्रवः ॥

अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रात् कारयेत् ।

सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥

रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गं सदा कृता ।

तथा किन्नरगन्धर्वैश्च पातालनिवासिभिः ॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।

आदिभ्यो रथयात्राप्रत्येन नभसः क्रमेत् ॥

देव्यो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावनः ।

क्रीडन्ते विविधैर्भोगैः सन्तातप्लविवर्जिताः ॥

तथा त्वमपि देवक ! रथयात्राकरो भव ।

शिवाद्याः शिवदायास्तु परमेण समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वामवस्य तु ।

पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मयास्मिन् ॥

आपितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यमुत्तमम् ।

यः पठेत् प्रशुष्याद्वापि भक्तिमान् वृषनत्तम ।

स सुखं ययः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तमर्थक्षिणाम् ।

लभते नात्र सन्देह इति ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥

स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।

धनस्य पूरीप्राप्तिर्व्यस्यस्य च वायना ॥

कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निश्चितैः ।

भुङ्गते परया दृष्ट्या पूरीभोगवतीः शुभाः ॥”

इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्य

३८ अध्यायः ॥ * ॥ नवयद्वाणां रथा यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।

।।इशादृक्स्तथैवास्माद्विदुर्गो द्वित्रिसप्ततमाः ॥

।।सार्द्धकोटिस्तथा सप्त निशुतान्यधिकानि तु ।

।।योजनानान्तु तस्याचं तत्र शक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

।।जिवाभिमतिपश्चारे षष्ठ्यभित्तयात्मेक ।

।।संवतसरन्तु यत् क्षन्तं काकचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

।।चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽचो विवस्वतः ।

।।पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य द्वितीयमा ।

।।अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तत्पराह्वयः ।

।।भूयोऽक्षसदृशमार्गं च ध्रुवाधारं रथस्य वै ॥

।।द्वितीयोऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।

।।हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥

।।गायत्री च दृढशुक्लिक जगती पंक्तिरेव च ।

।।अनुष्टुप विधुबिस्तृक्काण्ड्यासि श्रवा रथः ॥”

इति कौर्म्ये ३८ अध्यायः ।

रथः

रथः

रथः

रथस्त्रिचक्र सोमस्य कृत्वाभास्तस्य वाजिन
वामदाक्षयतो युक्ता ऋतेन निशाकर
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रथियथा
सोमपुत्रस्य चाष्टाभिवाजिभिर्वायुवर्गभिः ।
वारिजैः स्यन्दनो युक्तस्तेनाचौ याति सर्वतः ॥३॥
सुक्रस्य भूमिजैरथैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो हैमः सुशोभनः ॥ ५ ॥
वृहस्पतिरथाष्टाथः स्यन्दनो हैमनिर्मितः ॥ ६ ॥
रथस्तमोमयो ज्योतो मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ७ ॥
स्वर्भानोर्भास्करारेण तथा षड्भिर्हवैर्वृतः ॥ ८ ॥
एते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव ।
सर्वे भुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
ग्रहर्तारधिष्ठानि भुवे बह्वान्यथैवतः ।
भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्वाग्रानिलरश्मिभिः ॥”
इति कौर्मि १० अध्यायः ॥ * ॥
श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः याज्ञाशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
(त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
तदर्थं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्स्ये । १२३ ।
१२—२१ ।
“त्रिनेत्र एवमुक्तस्तु देवैः प्रकृपारोगमैः ।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
अपमञ्चतु वो देवा महद्दानवजं भयम् ।
तदहं त्रिपुरं ध्वंसे क्रियतां यद्व्रवोमि तत् ॥
यदोच्छ्रय मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम् ।
अथोपधिकं मत्तं सज्जयध्वं किलास्य ते ॥
दित्वाससा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
तथैत्युक्ता महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमम् ॥
धरां क्रूरकौ हौ तु रुद्रपार्श्वचराभौ ।
अधिकांशं शिरो मेरोरर्जो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रं काञ्चन-राजते ।
कृष्णपद्मं शुक्लपद्मं पञ्चद्वयमपीश्वराः ॥
रथैर्मिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
आदिद्वयं पञ्चदशं यन्ममेताश्च देवताः ॥
कम्बलाञ्चतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
अनेश्वरस्तथा चाच सर्वे ते देवसत्तमाः ।
वरुणं गगनं चक्रुश्चाखरूपं रथस्थुः ॥
कृतं द्विजिह्वनयनं त्रिविण्णं प्रातर्कौम्भिकम् ।
मणिमुक्तेन्द्रनौलेख्यं वृत्तं हृष्टमुखैः सुरैः ॥
गङ्गा सिन्धुः प्रतदुश्च चन्द्रभागा इरावती ।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गाकौ तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
एताः सरिद्वराः सर्वा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वैश्रात्मकाः कृताः ।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
ते सर्पा दर्पसम्पूर्णश्चापतूष्णेष्वनृगमाः ।
अवतस्तुः शरा भूत्वा नावाजातिशुभाननाः ॥
सुरसा सरमा कङ्कर्वनता शुचिरैव च ।
लघा बुसुचा सर्वेया न्यलुः सर्वेष्टमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
मरा भूत्वा प्रसूतश्च तदा दवरथेऽभ्यसु ॥
युग चातुर्होत्रप्रयोजका

चतुर्वर्गा सलीलाश्च वभूवुः खण्डकण्डला
तद्वयं युगसङ्काश रथश्रीषे प्रतिष्ठितम्
धृतराष्ट्रेण नागन बह्व बलवता महत
ऋतेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अमदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूयणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तलकश्च कर्कोटक-घनङ्गयौ ।
नागा वभूवुरेवैते हयानां बालवन्धनाः ॥
योङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः प्रयुक्तेष्टयस्तथा ॥
यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-मुक्ता-प्रबालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तद्वयश्च ववट्कृतम् ।
सिनीवाली कुहू राका तथा चातुर्मती शुभा ॥
योङ्कारगयासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्वय च पीतानि श्वेतमाङ्गलकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु वभूवुः पवनैरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अजरा आभवच्चापि साधिका धनुषो दृष्टा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
तस्माद्गमा कालरात्रिर्धनुषो व्याजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इष्टविष्णुसोमामि-त्रिदेवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभश्चक्षुः सोमस्तमोऽनुदः ।
तेजसः समवायोऽथ चैषोस्तेजो रथाङ्गष्टक ॥
तस्मिंश्च वीर्यवृद्धार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
तेजः संवसनार्थं वै सुमोचातिविशो विधन् ॥
कृत्वा देवा रथश्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः ।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवश्रुजित् ।
इदमापत्परिचायं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथमुत्तमम् ।
प्रशस्त्य देवान् साध्विति रथं प्रशति शङ्करः ॥
सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्ता सुहृर्मुहुः ।
उवाच सेन्जानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कृप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
इदृशो रथसम्पत्तया यन्ता श्रीषं विधीयताम् ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा विह्वा इवेष्टुभिः ।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदसो भवेत् ।
सुक्ता चक्राबुधं देवं सोमास्य इष्टुमाश्रितः ॥
वुरि युक्ता इवोन्मायो घटन्त इव पर्वतैः ।
निश्वसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्ता जगद्वाभ्यांस्ततोऽन्यजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान् कृतः ।
प्रतोदहस्तं सम्प्लेक्ष्य ब्रह्मण्यं स्तुतां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे ।
सदृशः स्तुत इत्युक्ता चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यस्या हरमरातुराः ।
चातुर्भि पतिता भूमौ रथोयासश्च याधित ॥
देवो दृष्ट्वा

उज्जहार पितृनाशानि सुपुत्र एव दुःखिता
तत सिहरवो भूयो वभूव रथभैरव
जयशब्दश्च देवानां सम्बभूवार्णवेषम
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरतः प्रभुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ वाह्याननुमन्त्र्य यथाजवम् ॥
यसमाना इवाकाशं सुगन्त इव मेदिनीम् ।
सुखेभ्यः सख्युः आमानुच्छसन्त इवीरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानास्त्रोदितेन कपर्दिना ।
ब्रजन्ति तेऽस्या जवनाः क्षयकाल इवानिला
ध्वजोच्छ्रयविनिर्माणा ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
आक्रुन्ध नन्दी वृषभं तस्यौ तस्मिन्निर्वृक्षया
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्ट्वा हस्तौ रविप्रभौ ।
रथचक्रे तु रक्षते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नामः अगन्तोऽन्तकरोऽरि-
णाम्
शरहस्तौ रथं पाति श्वयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तूर्णं ससास्याय महिषश्चातिदारुणम् ।
द्रविणाधिपतिर्द्यालं सुराणामधिपौ द्विपम् ।
भयं शतचन्द्रश्च क्रूजन्तं किन्नरं यथा ।
गुह आस्याय वरदो युगोपमरथं पितुः ।
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमनः ।
पृष्ठतश्चापि पाश्याभ्यां लोकस्य जयकद्वयथा
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचल
अनुजग्म रथं शान्तं नक्रा इव महाशैवम् ॥
भृगुभरद्वाज-वसिष्ठ-मातमाः
क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।
मरीचिरत्रिभगवानघाङ्गिराः
पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः ॥
हरमजितमर्जं प्रतुष्टु-
वैचनविष्टेर्विचित्रभूषणैः ।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो
ब्रजति सपत्न इवाङ्गिरस्वरे ॥
करिगिरिरविमेषसन्निभाः
सजलप्रयोदनिनादनादिनः ।
प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं
रथमभितः प्रययुः श्वदंयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावृतः
प्रलय इवातिसुहृतोऽन्यजः ।
ब्रजति रथवरोऽग्नि भास्वरो
ह्यग्ननिपातप्रयोदनस्वनः ॥”*॥
अथ ज्योतिर्विदाभरथं रथकर्माह ।
“लोलेभैश्चलतुजिष्णुकमेषु
स्यन्दनाखिलविधानमयाहुः ।
सैनसदुषुवशान्तपक्षैः
साधुराश्रयति साधुभिरङ्ग ॥”
अथ रथचक्रमाह ।
“उष्णवृत्तिकरकीर्णपुरर्चा-
ह्येवन्दन्तवलयं वलयस्य ।
सद्यभागानिचितभ्रममया-
दाविमध्यमनमो नवभागम् ॥
अग्रमे भवति सकलिरन्त
क्रूररोहिनि अयोऽथ रथाङ्गे ।

सन्धिमेधैर्हृतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्संगपत्नौ रथकृतम् ।

“पुच्छे पुनश्चसुखेष्टानुराधा रेवती द्वयोः ।

अवशादित्रिमे हस्तत्रितये रोहिणीन्द्रे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म्म सत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भातुभादौ विलोकयेत् ।

रथाय चौष्टि रक्षाणि खड्गमार्गं प्रदापयेत् ॥

शङ्खे न्युत्थ्य चक्रे सन्धिदण्डे महद्भयम् ।

रथाम्बे च महीतृपातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यार्येषु ज्योतिर्विद्वद्भिरामेण कृताः शुभा

दिशः ॥ * ॥ अस्त्यार्थः । अथानन्तरं धीराः

स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोलसंज्ञानि

स्थाति पुनश्चसुः अवशा धनिष्ठा अतभिवा

एतानि । मैत्रवंज्ञानि नृगशिरा रेवती चित्रा

अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । जिष्णुमिन्नस्तङ्गं ज्येष्ठा

को अक्षा तङ्गं रोहिणी एतेषु नक्षत्रेषु । पुनः

केषु सेनसङ्घासु इनः सूर्यः तेन सह वर्तमानेषु ।

सतां शुभग्रहाणां दुष्टा वारेषु । पुनः कस्मिन्

साधुराश्रिते शुभग्रहराश्रित्युक्ते अङ्गे लगे

सति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु

चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्यैः साधुभिः

शुभग्रहैरिति । अथ रथचक्रे नक्षत्रस्थापनम् ।

उच्यते । उच्यतेऽपि सूर्यस्तस्य करैः किरणैः

कीर्णं व्याप्तं पुरं कलासङ्कलीयस्वभागप्रदेशं

यस्य तच्च तद्वच्चैति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनक्षत्रात् अनसः अकटस्य वलयश्चक्रं

तस्यायात् अग्रभागमारभ्य आविमर्त्य मध्य-

भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भवचक्रं देयं

न्यासीकर्त्तव्यं किन्तुतं ऋक्षवलयं नवभागं

नवभिर्भागेः स्थितमिति यावत् । पुनः किन्तुतं

सप्तभागनिचितभ्रमं वामभागेन व्याप्तभ्रमण-

मिति । अथास्य फलम् । अनसः अकटस्य

अग्रमे अग्रगतवर्तमाने चन्द्रवच्चक्रे सङ्कलिः

बुद्धं भवति । कूवरोद्भिनि शुभन्वरमते वर्त्त-

माननक्षत्रे अन्तो ष्टितिः मरणं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुग्मे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-

गतनक्षत्रे अर्थहृतिः इत्यहरणं भवति ।

अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनक्षत्रे भीति-

भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनक्षत्रे इष्टं

शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

कः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरा-

वधवविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ।

प्रस्थिर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥

तत्तत्तृतीयेन वा कुर्यात् रथकानान्तु निर्गमम् ।

रामभयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ॥”

रथकथा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-
स्वभादिगोरथेति ।” इति सुम्बबोधसूत्रेण

कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथत्रयः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कथा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)

रथनिर्माणकर्त्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणीगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीषखं प्रमदे कुमारौपुत्रं

मेधायै रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ॥”

“रथकारं माहिष्येण करिष्यां जातम् ॥”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ तत्पर्यायः । तत्रा २

वर्द्धकः ३ तत्रा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं

श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अन्धक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विष्णुक्रान्तो बलभिन्नागपचकः ॥

इति पञ्चमहानां संज्ञाः सप्तक्रमाच्चताः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भेऽस्य ।) स्कन्धवाह्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णारथः २

प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परंप्रहरणाभिधानरक्षार्थं रथस्य

सम्राहवदावरणकादिभ्यम् । रथस्य गुप्तिः

काण्डादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वरुणः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शब्दादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः स्त्रीषी यन्ता अलघुतिरगेन्द्रो धनुरथो

रथाङ्गे चन्द्राकीं रथचरणपाणिः शर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथङ्गः, पुं, (रथनामा ङ्गः । यद्वा, रथस्य ङ्गुमः ।

तत्रोपयोगित्वात् ।) तिनिष्पृच्छः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिष्पृच्छः स्यन्दनो नेमी रथदुर्व्यञ्जस्तथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति सुम्बबोध-

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत ।

सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुहुः ।

तद्व्याख्यासाहसं ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तृ + “संज्ञायां ष्टुवृजि-

घारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति

खच् । सुम्ब । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नत्

वधवार्थानुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिवस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पथे-

पश्यन् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साग्नि ।” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरव-

ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६१३७ ।

“रथन्तर्थां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुश्शन्तप्रभृतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथसा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

व्याघ्रादुत्पन्नद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथ-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“व्याघ्रादुत्पन्नं सितं पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोह्य रामं मां भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्राणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे त्रिषौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ।

मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः प्राक्कसक्ततः ।

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ।

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गजनिना विजज्ञे

विखोलघटाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १ । ४१ ।

८२ । १३ ।

“अङ्गे पताकादखेपु रथयन्त्रहयेषु च ।

अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, भाष्ये । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

ष्टविलिवः संवलिता विरेजिरे ॥”

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । ३५ ।

“विर

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सदृशं न चक्रं पाणौ वक्ष्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सवेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः । रथाङ्ग + डीप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यमरपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोहौ, [नृ] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्युद्भवकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रशिल्पिपण्ड्यानि ॥”)

तिनिशृङ्खलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “पर्पादिभ्यः शृन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति शृन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकन्वादि-
त्वादकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मेधा-
रथाभ्यामिरन्निरसौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।

“अनुदेवान्धिरौ यासि साधन् ॥”
“रथिरः रथी ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रथी, [नृ] पुं, (रथोऽस्यास्तौति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २

रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोहो ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ साराक्षः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ३७ ।

“पतिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तरङ्गसाही तुरगाधिरुद्रम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रसङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
रथस्य षोढा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथांसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“कमुनं रथं नवं दधाता केतमादिषी ।”
“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥ रथसमन्विनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७

“सप्रिने रथो अहवीरि”
“रथो रथसमन्वी सप्रिने सप्रसशीबोऽथ

इव ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथ्या, स्त्री, (रथानां सम्बन्धः । रथ् + “खलगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
सम्बन्धः । तत्पर्यायः । रथकथा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादृथत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।
यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पथ्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रथ्, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक्त०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खानसुत्-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रदं विलेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“भमसि प्रकटयसि रदं

करं प्रसारयसि दृगमपि श्रवसि ।

धिदमानं तव कुञ्जर

जीवं न जुहोषि जटराजौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १३ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्णधनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः

शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—

“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कीकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दमुखावहम् ॥

नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रक्षिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राय च भयाय च ।

चौर्याय ह्ययमांसाश्च दीर्घा भर्तुंश्च श्रुतवे ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥*

दन्तलक्षणस्य शुचित्वं यथा,—

“दन्तवहन्तलमेष्टु जिह्वास्पर्शं शुचित्वमेव ।”
इति कौर्मि उपविभागे १२ अध्यायः ॥*

“दन्तलयमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुश्रुः कुर्याद्यत्नसङ्गरथी पुनः ।

भवेदशौचमलथं दृग्णवेधादुग्रो कृते ॥”

इति प्रायश्चित्तसत्त्वधृतवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रदनं, पुं (रद्यतेऽनेनेति । रद + करणे लुट् ।
रदतीति रद + ल्यप् ।) दन्त
२ । ६ । ६१ । यथा, हरिवंशे । १२० । ८७ ।

“रदनेः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।
येरावतो गजप्रतिराजधान नदंस्तथा ॥”
रद + भावे लुट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलेख धनोपेता अवक्रैरधरेऽर्चपाः ।

विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्चोष्ठैश्च खलितैः ।

विवर्णधनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [नृ] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्थ स्त
इति । रदन + इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [नृ] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्थ स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ऊ लृ ह्रिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक्त०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,
रधियति रध्यति । लृ, अरन्वत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

रनुज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रनुज, य म औ ञ } (भा०-दिवा० च-उभ०-

वर्णान्तरोत्पादने सक्त०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ञ, रज्यति रज्यति । म, रजयति रजयति । औ,

रज्ज्ता । ञ, रजति रजते । रागो वर्णा-
न्तरोत्पादनमभिसक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां
तिक् । रन्तिच्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयवृषपतिभेदः । स तु साङ्कृतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २१ । २ ।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संज्ञितैः पाशुनन्दन ।

रन्तिदेवस्य माहिमा इहासुच च गौयते ॥”

अयं हि याज्ञिको दाताग्रगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतदयं ब्रह्मतमो चर्मरसेनैव चर्मण्यतौ

नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
दे सहसे तु वध्यते पशूनामन्वहं तदा ॥

अहन्वहनि वध्यते द्वे सहसे मवां तथा ।

समांसं दहतो ह्यमं रन्तिदेवस्य निवधः ॥

अतुला कीर्तिरभवत् वृषस्य दिजसत्तम ॥”

तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।

“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतम् ।

आभ्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥

महानदी चर्मराशेरुत्कीदात् शुश्रुवे यतः ।

ततश्चर्मण्यतौख्येवं विख्याता सा महानदी ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते वृषः ।

तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥

सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रददति ।

अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत ॥

घटा पात्राणि च

वाधौतु किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमता ॥

रन्ध्र

शक्यते रन्ध्रदेवस्य वा रात्रिमवसन् यच्छे
 शालभन्त शत गाव सहस्राण्य च विप्रति ॥
 न स खराः क्रोशन्ति सुखमणिज्जुखलाः ।
 पम्पुष्ठिमन्त्रीध्वं नादमांसं यथा पुरा ॥”
 क्रूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 , स्त्री, (रमते अनेति । रम् + तुन् ।) वर्त्त ।
 ही । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
 र्, स्त्री, पाकः । रधधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
 व्यन्नम् । यथा रन्धनाय स्थाली । इति
 चित्रसारवाकरणम् ॥ (रध् + लुट्) । नाशके,
 न । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 यदनुसृत्यते काले खलुद्वाभद्ररन्ध्रम् ॥”
 द्वे अभद्ररन्ध्रम् । अभद्ररन्ध्रम् ॥” इति
 द्रौकायां श्रौधरः ॥
 तं, स्त्री, (रध् + लुट्) । जतरन्ध्रमत्रयम् ।
 स्य प्राञ्चान्तरे स्थापनविधिर्यथा, —
 सङ्कीर्णं पाचवन्मारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
 आपयेदुगुणवान् रुद्रः सिद्धान् पाचकान्तरे ॥
 तं खपावले स्थाप्य न स्थाप्यं पाचकान्तरे ॥
 नं काष्ठायसे स्थाप्यं मांसं मांसमर्धं रसम् ।
 आपयेद्राजते हिमे प्राचे सौहेऽथ काष्ठजे ।
 मादिष्वविधं प्राकं स्थाप्यं काष्ठाश्लौहजे ।
 शार्कं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्यं कांस्थेऽथ दारुजे ॥
 रयेत् सुष्ठुतं चौरं पार्थिवे वाय काष्ठजे ।
 नीयं पायसं तक्रं न्दण्डयेस्वेव धारयेत् ॥
 रचये स्मृष्टिके वाय वेदूय्यादिविजिजिते ।
 रयेत् सखंदा प्राचे रामबाहुवशङ्कान् ॥
 क्षप्राञ्चान्तरे स्थाप्यं तदुद्रयं तदुद्रुपापहम् ।
 जेदा सुखदं हृदमन्धरा दोषकारकम् ॥”
 इति स्वपकारशास्त्रे याकराजेश्वरः ॥
 स्त्री, (रन्ध्रयति हिनन्त्यनेनेति । रध् + बाहु-
 तात् रक् ।) दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 ५ । ११ ।
 न्धास्त्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”
 व्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । १५ । २२ ।
 वसुक्ते तथा साध्या रन्धातु सन्धीभवाद्भुवनः ।
 सहस्रमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदययौ ॥”
 [अथशरीरस्थरन्ध्राणि यथा —
 आनयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
 नापानवक्त्राणामेकेकं रन्ध्रमुच्यते ।
 र्मं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति वृणां विदुः ॥
 र्णान्ध्रीण्यधिकानि सुगः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
 अक्षिज्वालि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मि-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 निः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५३ ।
 न्यागतमथाश्वानां शिखोद्भिदश्च बर्हिषाम् ।
 रागः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 गटः, पुं, (रन्ध्रे कण्ठः कण्ठको यस्य ।)
 जवर्धूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धुं धुं रन्ध्रे गते रव
 इव । इति विकारकषेपः ॥

रभसः

रन्ध्रनाश, पुं रन्ध्रविशो वश ।) छिन्नुक्त
 वश काष्ठावाश इति भाषा तत्पर्याय
 त्वक्सार, २ कीचकाङ्गय, ३ मस्कर, ४ वाद
 नीयः ५ शुशिरास्यः ६ । अन्ध गुणाः ।
 “वशौ त्वन्धौ कथायौ च किञ्चित्कौ च
 श्रौतलौ ।
 मूत्रकृच्छ्रमेवार्थः प्रितदाहासनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
 रन्ध्रकृत् पाचनो हृदयः मूलतो गुल्मनाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रप, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रपति । इति दुर्गादासः ॥
 रप, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 पर०-अक०-सेट् ।)
 रवः, पुं, शब्दः । रवधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुप्तसटादुधदे भ्रष्ट इव निद्रालसेक्षणः ।
 प्रबुद्धः शस्त्रपातेः स व्यसुचद् भैरवान् रवान् ॥”
 रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, रम्पते । ड, रम्पते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-अनिट् ।) राभस्यसुतसुकीभावः ।
 निश्चिचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रम्बा । ड, रमते साधुः पुण्ये । आङ्पूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभसमिति । रभ + “अत्यविचमि-
 तमिनमिरभिलभौति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति आसच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरेभ्यकञ्चन बधूमरुद्रम् ॥”
 हर्षः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रेमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल-
 बोधिनी ॥) संरभः । यथा, माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्दामरामा
 रमणरभसखिदक्षदिविच्छेदचः ॥”
 संभमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वचदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
 विप्रविशन् सरभसं खादन्ति ॥”

रमण

क लङ् । स्त्रियामा रमसा च व्यथते इति
 छण् । (यथा किर ताजनीये ५ । १
 ‘यथ जयाय तु मेरुमहीभूतो
 रमसया तु दिगन्तदिदृच्छया ।
 अभिवयौ स हिमालयमुच्छ्रितं
 समुद्रितं तु विलङ्घयितुं नभः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः कृरविक्रमः ।
 ब्रह्माश्री विपतीपञ्च वात्येऽपि रमसः सदा ॥”
 मञ्जान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
 यदा तु रभसगुणयोगात्तदर्थं आदित्यान् अप-
 त्वये तद्वति वर्त्तते तदा वाचालिङ्गता स्यात् ।
 इति सिद्धादिसंयचे भरतः ॥
 खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-अक०-अनिट् ।) क्रीडि ।
 रेफादिः । उ, रमिता । रम्बा । ड, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + प्रचादच् ।)
 कान्तः । (यथा, किरताजनीये । ५ । २० ।
 “निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
 रक्ताशोकवृक्षः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमखच । रमधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरच लो
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति ध्रुवः ।) कान्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रमटं, स्त्री, (रम + अठन् ।) हिङ्गु । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पु । तद्देशवासिनि,
 चि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जामुडान् रमतान् सुखान् स्त्रीराज्यान्थ
 तङ्गमान् ॥”)
 रमतध्वनिः, पुं, (रमट इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) हिङ्गु । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमणमीति । रम् + णिच् + लुट् ।)
 पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् । इति
 हिमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे ल्युट् ।) जम्भनम् ।
 तत्पर्यायः । अत्रञ्चकार्यकम् २ । ग्राम्यधर्मीः ३
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मैथुनम् ८ रतिः ९ उपरुष्टम् १० धर्मितम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ विभद्रम् १४
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विकच कमलमन्त्रैरन्ध्रयन् शङ्खमाणाः
 सुरभितमकरन्दं भन्दमावाति वानः ।
 प्रमदमदनमाद्यादीवनोद्दामरामा-
 रमणरभसखिदक्षदिविच्छेदचः ॥”)
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रन्ध्र-
 त्पादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति लो इत्येव न ।
 “लोकस्य रमणान् रत्नत्पादनाव ’ इति उप

स्वामी ॥ वनविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ १५५ ॥ २१ ।
 “भाति चैव न चैव नन्दनश्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव वेणुमहे समन्ततः ॥”
 मणा, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युट् ।) प्रतिः । (यथा, कुमारः । ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं यवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युट् ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 श्लो, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मात्स्ये ॥ ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोरपि च
 मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणे, सिद्धयोप्तिताम् ॥”
 मणकं, स्त्री, (रमन्ते लोका अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “यवमेवोत्तरे चीणि यथाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकूलान् इन्द्रवानवधिः स्मृतः ॥
 हिरण्यवर्षं नतो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकञ्च ततो वर्षं नीलरुस्यावधिः स्मृतः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निघवस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दृश्वर्षसहस्राणि भूतानि दृश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग नित्यं सुदितमानसाः ॥”
 इति पाद्मे भूवर्ग १२८ । २०६ अध्यायौ ॥
 (अथत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् । वीतिहोत्रस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ३१ ।
 “तद्दीपस्थाधिपतिः प्रेयवतो वीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मनौ रमणकधातकनामानौ वर्षपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वं जुवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥”
 मणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्य
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागते । ७ । ३० । ६७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु वसुधायां गङ्गावती ॥”
 मणी, स्त्री, (रमते रमयामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । श्लो, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । २१४ ॥
 “रथेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखट्वः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीय त्रि रम् + ण्वीयर सुन्दरम्
 । यथा, १ ११

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ॥”
 रमण्यं, त्रि, (रम् + “श्ररम्योश्च ॥” उणा० ३ ।
 १०१ । इति अथप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमते रमिन् इति । रम् + “रमे-
 ङितु ॥” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निच् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
 वृत्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्ता
 यद्यत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 त्वयि ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मर्तिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 श्रीभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुश्रवोद्ययाकरणे ।
 “सुकुन्दस्याधितमिदमिदं वातं रमापतेः ।
 मुक्तमेतदनन्तस्येवुर्गोप्यो हिद्वत्त्वः ॥”
 (यथा च देवीभागवते । १ । ५ । ८ ।
 “इत्था भारं धनुष्कोषां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + षच् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्जनयुवतिस्तरणिमुताविपिनगता ।
 सुररिपुणा रतिगुण्या परिरमिता प्रमद-
 मिता ।’
 इति कुन्दोन्नरी ॥

“ब्रजयुवतिर्गोपवधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णाय पति-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इता गता
 किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता श्रीप्रा गति-
 र्वस्थाः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिमुता
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपागता । किम्भू-
 तेन रतिगुण्या रतौ इन्द्रजारे गुण्या उप-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकृष्ण-
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ।” इति तट्टीका
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्त-
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमईन हृषीकपतेऽसुरारे
 व्याख्या भटा य इति सन्ततमामनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागच्छन्नादिकमनेनेति
 रभि + कर्मणि ञच् ।) वैष्णुः । (रम्भते उद्यम-
 शीलो भवति निरन्तरमुदरभरणायेति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी
 मे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—
 श्रीशौच उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरं स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्यवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु दैवेन प्रत्यवाच वृधध्वजः ॥
 भवत्वेतद्वाञ्छितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्ता स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षात्पुङ्गवलोचनः
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्ट्वा महिषीं
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम्
 स तां दृष्ट्वा महिषीं रम्भः कामेन मोहितः
 दोग्धां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम्
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 इधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तवीजो जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । ५ । २ । १७-२६ ।
 वास उवाच ।
 “द्वेनोः पुत्रौ महाराज ! विख्यातौ क्षिति-
 मखले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च हावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तेपुत्रस्तपः ।
 बहून् वर्षाणान् कामं पुण्ये पञ्चनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मयश्चकार परमं तपः ।
 वृत्तं रसाखण्डं प्राप्य स रम्भोऽभिमखेवत ॥
 स रम्भस्तु यदाभवत्
 जाला शशीपतिर्दुःखमुदयौ दावौ प्रातः ॥

रम्भ

त्वा पञ्चनदे तत्र ग्राहकं चकार ह ।
 तस्यस्तु करम्भन्तं तदा जयाह पादयोः ।
 नजघान च तं दुष्टं करम्भं वृक्षहृदयः ।
 मातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ।
 वशीर्षं पावके होतुमैच्छन् चकार ह ।
 प्रपाशे गृहीत्वाथ वामेन क्रोधसंयुतः ।
 क्षिप्येन करेणोप गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
 हनन्ति शीर्षं तत्तावद्वह्निना प्रतिबोधितः ।
 इत्थं देव मूर्खोऽसि स्वशीर्षं क्लृप्तमिच्छसि ।
 गालहत्यातिदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ।
 रं वश्य भद्रं ते यस्मै मनसि वर्त्तते ।
 न न्दियस्व न्दतेनाय किन्ति कार्यं भविष्यति ।
 आस उवाच ।

क्लृत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
 ततोऽब्रवीच्चो रम्भस्त्वका केशकलापकम् ।
 इति तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
 वेलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परवलाहिनः ।
 प्रजेयः सर्वथा स ह्यादेवदानवमावयैः ।
 नमस्कृपी महावीर्यः सर्वलोकाभिवन्दितः ।
 तावत्संनयत्वाह भविष्यति तवेष्टितम् ।
 तत्सुख महाभाग ! मरणादिरमाधुना ।
 त्स्यां चितं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
 आस उवाच ।

स्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति वलाधिकः ।
 इत्युक्तो वह्निना रम्भो वचनं चित्तरङ्गनम् ।
 श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ।
 यच्चैः परिवृतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
 दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ।
 रतायां रूपपूर्णायां जिह्वाभ्यां च योजितम् ।
 न समागाच्च तरसा कामयन्तौ मुदन्विता ।
 'मनोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
 न तु गमवती जाता महिषी तस्य बोध्यतः ।
 नो गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
 महिविष्यच्च तां रचन् प्रियामनुमतां किञ्च ।
 रुदाचित् महिष्यान्वः कामार्त्तसाधुपात्रवत् ।
 खयमागच्छ तं हस्तुं दानवः समुपाववत् ।
 वरदार्थं समागम्य महिषं समताडयत् ।
 गोऽपि तं निजघानाशु शङ्काभ्यां काममोहितः ।
 ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शङ्काभ्यां हृदये भृशम् ।
 शूभो ययात तरसा ममार च विभ्रच्छ्वितः ।
 एते भर्त्सरि सा दीना भयार्ता विह्वता भृशम् ।
 वा वेगात्तं वटं प्राप्य वचायां शरणं गता ।
 उद्यतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
 कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोद्धतः ।
 रुदती सा भृशं दीना दृष्ट्वा यच्चैर्भयानुरा ।
 शवमानश्च तं वीर्यं यथाच्छातुं समाययत् ।
 वृद्धं समभवद्दुष्टोरं यथायां च हयारिणा ।
 श्रेण ताडितस्त्वर्षं ययात धरणीतले ।
 क्वं रम्भं समानीय यथास्ते परमं प्रियम् ।
 चितायां रोपयानासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ।
 महिषी सा पत्निं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा प्रवेष्टुं सा मतिं यत्र पतिता सद्य भावकम् ।

रम्भाट

वार्थमाद्यापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्वालामालाकुलं साध्वी प्रतिमादाय वल्लभम् ।
 महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
 रम्भोऽप्यवदुष्टः कृत्वा निःश्वतः पुत्रवत्सलः ।
 रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
 अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ।
 एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
 अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)
 रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
 (यथा, नैषधे । २ । ३७ ।

“तरुम्वरुधुगेन सुन्दरी
 किमु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)
 अश्वरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ । (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
 “अरुणा रक्षिता चैव रम्भा नङ्गन्नगोरमा ॥”)
 गौरी । इति शब्दरत्नावली । (सा तु पौठस्थ-
 प्रकृतीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
 ७ । २० । ५८ ।
 “गौरी प्रोक्ता काव्यकुञ्जे रम्भा कु मलय-
 चले ॥”)
 गोञ्जनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ । देश्या ।
 इति धरणिः ॥

रम्भाटनीया, स्त्री, (रम्भाट्टा ट्टनीया ।) व्रत-
 विशेषकालः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“रम्भाट्टनीयां वश्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे ट्टनीयायासुपोषितः ॥
 गौरीं यजेद्विष्णुपत्नैः कुशोदादः करम्भदः ।
 कदम्बादो गिरिसुतां योषे मरुवकेर्यजेत् ॥
 कर्पूरादः कृशरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकम् ।
 माघे सुभद्रां कङ्कारेर्षुताशो मण्डकप्रदः ॥
 गोतीमयं दन्तकाष्ठं फाल्गुने गोमतीं यजेत् ।
 कुन्देः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सखुलीप्रदः ॥
 विशालाक्षीं दमनकेर्यजे काशारसंप्रदः ।
 हृदिप्राशो दन्तकाष्ठं तगरं शीतुखीं यजेत् ॥
 वैशाखे कर्षिकारेण अशोकाशो वटप्रदः ।
 ज्येष्ठे नारायणीमर्चयेत्तपनैश्च खण्डदः ॥
 नवङ्गाशश्च तज्जाद आषाढे माधवीं यजेत् ।
 तिलाशो विष्णुपत्नैश्च क्षीराश्वटकप्रदः ॥
 औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तमर्थाः श्रावणे श्रियम् ।
 दन्तकाष्ठं खर्गकाशः क्षीरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
 पञ्चैर्यजेत् भाद्रपदे शङ्खोदाशो गुणादिवः ।
 राजपुत्रीकाशयुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
 प्राशयेन्निमिषि नैवेद्योः कृशरैः कार्तिके यजेत् ।
 वातिपुष्पैः पद्मनाभं पद्मयथाश्रमो यजेत् ॥
 हृतोदनश्च वर्षास्ते सपत्नीकान् द्विजान् यजेत् ।
 उषामहेश्वरं स्नानं ज्वर्यो तु गुह्यं स्थितम् ॥
 वस्त्राश्च न सुवर्णादौ राज्ञो च कृतजागरः ।
 गीतवाद्यैर्देवैः प्रातर्गवाक्षं सर्वसाधुयात् ॥”

इति गारुडे १२० अध्यायः ॥ * ॥

अपि च “अथ ट्टनीया सा चतुर्थीयुता
 याज्ञा

रम्यकं

‘रम्भायां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गमयित्वा प्रशस्यते ॥’
 इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥

ततश्च युगवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे
 ‘कुतश्च भद्रं यत्नेन रम्भायां व्रतसुत्तमम् ।
 ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’
 रम्भाश्रमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रम्भोरुः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
 याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।

“अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरुः कञ्चिन्नसो रुचिस्ते ॥”)
 रम्यं, स्त्री, (रम + “पोरुपधात् यत् ॥” ३ । १
 ६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ।
 प्रधानधातु । इति जटाधरः ॥

रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्य-
 वृक्षः । इति मेदिनी । वकवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

रम्यः, जि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ।
 (यथा, मनौ । ७ । ६६ ।

“रम्यमाननवासमन्तं स्वाजीकं देशमावसेत् ॥”)
 बलकरः । इति जटाधरः ॥

रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽचेति । रम् + यत् । ततः
 कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
 जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—

“दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
 वायव्यं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मतिप्रधाना विमला जरादुर्गधिवर्जिताः ।
 तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहितः ॥

सुतः ।

तत्फलप्राप्त्यादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
 इति वराहपुराणे वज्रगीतानामाध्यायः ।
 (तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
 “रम्यके नाम वर्षे च मूर्तिं भगवतः पराम् ।
 मातृयां देवाहुरेवंन्द्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ।
 मनुत्वाच ।

ॐ नमो मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
 प्राण्यायोजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।
 अन्तर्वेद्विद्याखिललोकापालको-
 रदृष्टरूपो विचरस्तु तस्य नः ।
 स ईश्वरत्वं स ईदं वर्षे नय-
 त्त्वाम् यथा हारमयीं नरः स्त्रियम् ॥
 यं लोकपालाः किल मत्सरञ्चरा
 हित्वा यतन्तोऽपि हृद्यक् समेत्य च ।
 पातुं न प्रोक्ताहं पदं ह्युत्पदः
 मरीच्यं स्यात्तु वदन् वक्ष्यते ॥
 भवान् युगान्तार्थं च जग्मिमाजिनि
 क्षौण्ण्मिसामोषधिवीरुधां निधिम् ।
 मया सहोरुक्रमतेऽञ्ज ओजसा
 तस्मै जगतामगम्यात्मे नमः ॥

एव स्तौति च देवेश मनु पार्थिवसत्तम
 मत्स्यावतार देवेशं वक्ष्यते हकारम् ॥

आनयोगेन देवस्य निर्युताशेषकल्पाः ।
 आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतीतमः ॥”
 तथाच मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २।२।१३ ॥
 ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥) पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । २६ अध्याये ।
 “कम्मिलकरम्यकपाटलापूगहरीतकीत्यादयः ॥”
 पु, आभिप्रपुत्तमेदः । एतन्नामानुसारैरेव रम्यक-
 वर्णोभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यासुहृद्वा आत्मजान् स राजवर्ग्य आसीप्रो
 नाभिकिंपुरुषहरिवर्गलावृत्तरम्यकहिरम्य-
 कुरुभद्राश्चैतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”)
 रम्यपुष्पः, पुं, (रम्यं दर्शनीयं पुष्पमस्य ।)
 शास्त्रालिप्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रालि-
 प्तस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 रम्यफलः, पुं, (रम्यं फलमस्य ।) कारखरवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रम्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम+ “पोर-
 द्रुपधान् यत् ॥” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पङ्क्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
 २४५ ।
 “रेवती इति कृत्तिका रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”)
 रमः, पुं, (रम् + प्रकादित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ङ, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रय, पुं, (रयते अनेनेति । रय+ “पुंसि संज्ञायां
 चः प्रायेण ॥” ३ । ३ । १२८ । इति चः । रीणा-
 लनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरोद्यः स्यादेवाधारा रयस्य सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेत्तच्छिवेन नदीरयाः ॥”
 पुनरवसः पुनर्भेदः । यथा, भागवते । ६।१।५।१ ।
 “गेलस्य चोच्चैःश्रीमतां यद्वास्त्रमात्रजा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रघोऽथ विजयो जयः ॥”)
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैकात् लस्य रत्यम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । ० । १ । २८ ।
 “तपो रराटीं विदुरादिपुंसः
 सत्यन्तु श्रीर्वाणि सहस्रश्रीर्वाः ॥”)
 रल्लकः, पुं, (“रमणं रत्तु किण्वदुनासिकलोपे
 रत्तु इच्छा तां लानि कः रल्लसतः स्वार्थे
 कान् ॥” इत्यमरटीकाकृतं रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कसलः । इत्यमरः ॥ यज्ज । इति सुभूतिः ॥
 रजगविशेषः । इति मुकुटः ॥
 रज, ङ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
 सक०-सेट् १, रस्त्वति इति दुर्गा
 दास ।

रवः, पुं, (रूयते इति । रु ध्वनौ + भावे अप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 धनुर्ध्विष्यमनाधिरुपाददे
 नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”)
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । रु + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (रु + भावे ल्युट् ।) रवश्च ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । रु + “सुयुहव्यो युच् ।”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उद्युः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भावे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विष्टतः पुरोवला-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।
 अङ्गोर्ज्जितोत्तारविष्कर्भोरखरः
 खनाम निर्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥”)
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
 रवणां, त्रि, (रु + युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
 भण्डकः । चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (रु + “श्रीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीवि-
 प्राणिभ्योऽयः ।” उणा० ३ । १२३ । इति
 अयप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रूयते स्तूयते इति । रु + “अच् इः ।”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ वर्ष्मन् चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकथने समयग्रहीपः ॥
 तत्र निषिद्धानि यथा,—
 “मात्रमभिधमांसश्च मखरं निम्बपत्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मन्मथश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेन्नोमी जन्म जन्म हरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मखरश्च विस्वकाञ्जिकमार्द्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषस्तत्रियजातिसत्त्वगुणकटुरससिंह-
 राशिहस्तानक्षत्रसममितिथिताम्रकजिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्ताश्व-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रद्विप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,
 “अवतीमांस्त्रयो लोकांसस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अचिरात् प्रकाशेत अवनात् स रविः स्मृतः ॥”
 इति मानस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्याप्रत्यानि यथा,—
 “मरीचैः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुञ्जी त्वष्टुः प्रजापतिः ॥
 त्रीण्यप्रत्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षी
 निधिः ।
 आदित्यो जनयामास कन्याचैकां सुलोचनाम् ।
 मनुजैश्च यमश्च यमुना ततः ।
 रूपं सोऽहं साव विवस्वतः

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे स्वतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णैः श्रेष्ठं मे वचः ।
 अहं वास्यामि सदनं पितृस्त्वं पुनरव मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्विशृङ्खलं समाश्रया ॥
 मसुरेष यमावेतौ यमुनायममंश्चकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्वा द्रष्टव्यमेतद्वालयत्रं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्यौ कदाचन ।
 इत्याकर्णाय सा त्वाष्ट्र्यो देवी द्वाया जगद
 तान् ।
 आकचग्रहणान्नाहमाश्रापाच्च कदाचन ।
 आख्यास्यामि चरित्रं ते दाहि देवि ! यथासुखम्
 इति च्छायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुरालयम्
 उवाच पितरं देवी जामातुस्तत्र न क्षमा ॥
 तेजः सोऽहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तन्निग्रह्य चुकोपासौ भर्तृसयामास कन्यकाम्
 मय्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च
 अग्रच्छब्दवा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुर्वन्
 तपस्तेपे च सा तीव्रं प्रतिभाषाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः
 सार्वर्णिं जनयामास मनुजैश्च महीपते ।
 पुनश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्वयीषिकाम् ।
 सवर्णां स्वेवपत्येषु सापन्नान् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेष्वहो ।
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः
 अयि भाविनि वासेषु समेष्वपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति
 गाचचक्षे तदा साय भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः ससुदते श्रुत्वा द्वाया सर्वं प्रशंस च ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरामसं न प्रशाप जगाम त्वष्टुरन्तिकम् ।
 त्वष्टापि च यथाव्यायं सान्त्वयित्वाय काश्यपम्
 निर्देष्टुकामं कोपेन प्राणश्चैव मुदा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुर्वन् वने ।
 बड्ढारूपमाश्राय संज्ञा चरति प्रादये ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभार्यां तात मा रुध
 लब्धानुज्ञोऽथ सविता गत्वोत्तरकुर्वन् य ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषशङ्कया ।
 सा तन्निरवमत् प्रकृत्वासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्त
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेश्चक्रम् ।) नराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिखते रविचक्रं भास्करो नरसन्निभः ॥
 यस्मिन्नृक्षे भवेत् सूर्यस्तत्रादौ जीणि मरुके ।
 धय वक्षि कै ीर्यंसत् ।
 एकैकं बाहुयुगे तु एकैकं दक्षयोर्द्वयो ।

हृदये प्रष्टुं कचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
कचमेकं ददेद्गुह्यं एकैकं जानुके न्यसेत् ।
नक्षत्राणि च शेषाणि रविप्रादे निोजयेत् ॥
चरखस्थेन कचेण अष्टाधुर्जायते नरः ।
विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्थान्महेश्वरः ।
प्राणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभयो भवेद्भुजे ॥
स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
मस्तके पद्मवत्सु नक्षत्रं स्यादयदि स्थितम् ॥”
इति ग्राहके ६० अध्यायः ॥

नः पुं, (रवेर्जात इति । जन् + उः ।)
ग्रनेश्वरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“उरगशतभिर्वाद्रास्त्रातिन्त्रात्रिपूर्वा
रविरविजकुजाहे भूतयष्टीनवम्याम् ॥”
बहुवचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
१।१०।

“प्रागपरदिष्टोऽश्वा
वृषतिविरोधावहा रविजाः ॥”
तनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
तुः । यथा,—
स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
वस्त्रतमदुः । शनिः । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३४।१२ ।

“परिवेशमण्डलगतो
रवितनयो सुदन्नाभ्यनाशकरः ।”
मः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ द्विवचने अश्विनी-
महौ ॥)
रन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यथा, रविं नन्दय-
ति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
श्रुः ॥ सावर्णिमतुः । वैवस्वतमतुः । (यथा,
गवते । ६।१।१६ ।

होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभावे रविनन्दनम् ॥”
निः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ ॥)
गर्भं, क्ली, (रविरेव नाथोऽस्य ।) प्रज्ञम् ।
शूके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पुत्रं यस्य ।)
[द्विपञ्चपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रयं, क्ली, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
मलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य पर्यायो यथा,—
शस्त्रसौकुम्बरं शुक्लसुदुस्करमपि स्फुटम् ।
वेप्रियं स्नेहसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गवः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।
ककरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लकुचः ।
त शब्दमाला ॥

लकं, क्ली, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माखि-
म् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गेहं, क्ली, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् ।
व राजनिर्घण्टः ॥ गुहादयोऽस्य ताम्रप्र-
देवाः ।)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।

यथा,—

“रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, क्ली, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)
ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तुः, पुं, (रवेः स्तुः ।) सूर्यपुत्रः । स च
शनेश्वरादिः । यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्तुं महायज्ञम् ।

कृपाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्वा शनेश्वरम् ॥”

इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, क्ली, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति
प्रकाशते इति । इन्दि + अच् ।) यज्ञम् । इति
धरणिः ॥

रश्मि, स्त्रने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रेफादिस्तालयान्तः । रश्मना ।
इति दुर्गादायः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रश्मना, क्ली, (अश्रुते आप्नोतीति । अश्रू यामौ +
“अश्रे रश्म च ।” उणा० २। ७५ । इति युच्
धातो रशादेशश्च ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधशायिनी

रश्मना त्वां प्रथमा रश्मिः सखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची
तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति
खादयतीति । नन्दादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।
रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-
ज्ज्वलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ४६ ।

“होता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-
ह्वया रश्मनयाधित ।” “रश्मनया रज्ज्वा कृत्वा
अधित धृतवान् यमून् इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये
महोदधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । १२।५॥
अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देव-
राजयज्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्रुते आप्नोतीति । अश्रू यामौ +
“अश्रोते रश्मि ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः
धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।
५ । १३३ ।

“मखिका विपुष्पाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरपिश्च सार्धं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥”
पञ्च । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,
जगत्वेदे । १ । २८ । ४ ।

“यत्र मन्त्रा विवर्धते रश्मिन् यमित वा इव ॥”
“रश्मिन् अश्ववन्नाथान् प्रयच्छान् ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ सूर्यस्य रश्मिना जलादान-
दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकैभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्राद्वायुसंधोगाद्दृक्कथापो गभस्तयः ॥

ततस्तु पथसां काले परिवर्तन्दिवाकरः ।

मेघस्य शुक्लाशुक्लेस्तु रश्मिभिः ।

इति मातृ १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरी तदुः
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो महद्योनवः ॥
सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
विश्वयन्ताः पुनश्चाव्यः सम्पद्सुरतः परः ॥
अव्यागसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः
सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुण्याति शिशिरद्युतिम्
तिर्थगृहप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिशीलितः ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
विश्वकर्मा तथा रश्मिर्ज्येष्ठं पुण्याति सर्वदा ॥
विश्वयन्तास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुण्याति नित्यदा
सम्पद्सुरिति ख्यातः स पुण्याति च लोहितम्
बृहस्पतिं प्रपुण्याति रश्मिरव्यागसुः प्रभोः ।
शनेश्वरं प्रपुण्याति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
एवं सूर्यप्रभावेन सर्वे नक्षत्रतारकाः ।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
दिक्षानां पार्थिवानाञ्च नेशानाञ्चैव सर्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेषाञ्चैव सासुद्रान् जूपाञ्चैव सहस्रकम् ।
स्थावरान् जङ्गमाञ्चैव यच्च कुल्यादिकं पदः ॥
तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षोष्णनिम्बवम् ।
तासां चतुःशतं नाथो वर्धन्ते चित्रसूर्ययः ॥
हृन्नाश्चेत वात्याश्च कोनगा भृकणास्तथा ।
अमृता नामतः सर्वा रश्मयो दृष्टिसर्जनाः ॥
हिमोद्बहाश्च तामस्यो रश्मपस्त्रिपुतं पुनः ।
वशो मेघश्च पेयश्च ह्लादिन्यो हिमसर्जनाः ।
चन्द्रास्तु नामतः सर्वाः प्रीताभाः स्युर्गभस्तय
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
शुक्रास्ता नामतः सर्वाश्चिद्विधा धर्मेसर्जनाः ।
सप्तं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
मनुष्यागौर्वधेनेह स्वधवा च पितृनपि ॥
अमृतेन सुरान् सर्वात्तिसर्वास्तेर्पयत्यसौ ।
वसन्ते सौम्यके चैव शूतेः सन्तप्रेति त्रिभिः ॥
शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतृस्तृति त्रिभिः ॥
वसुधो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवेदश्लो धाता वैशाखतापनः ॥
ज्येष्ठसुखे भवेदिन्द्र आपादि सविता रविः ।
विवस्वान् आवसि मासि प्रौष्ठपदां भगः स्मृतः ॥
पर्यययोऽश्विजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।
मार्गशीर्षे भवेद्विजयः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ।
षड्भिः सहसैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥
धातादभिः सहसैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पार्थकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपते मित्रस्तृष्टा चैवादभिरुपैत् ॥
अर्धमा दशभिः पाति पर्यययो नवभिस्तपेत् ॥
यच मौ ति विश्वधृक्
वधन्ते कपिञ्च सूर्यो ग्रीष्मे काश्चनसप्रभः ॥

श्वतो वषासु वनेन पाण्डुर शरदि प्रभु
हेमन्ते तन्मवर्णं स्यात् शिशिर लोहतो
रवि
औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृव्यः ।
सूर्योऽमरत्वममृतमयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्यं चाधिष्ठिता
दिजाः ।

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ॥
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे भुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भान्वमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”
इति कौर्म्य ४० अध्यायः ॥

नदैदिकपर्यायः । खेद्याः १ किरणाः २ गावः ३
रश्मयः ४ अभीश्वः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तवः ७ वनम् ८ उक्षाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तवधयः १३
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदिकपञ्चपुः । इति राजनिघण्टुः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
कक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आस्वादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्तोपधः ।
रसयति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, क्ली, बोजम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रसः पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आस्वादेने + “पुंस्ति संज्ञायां चः
प्रायेण ।” ३।३।१९८ इति चः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स च कालसङ्घातभूमिविधनिलानलसं-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यग्निगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयमि-
गुणबाहुल्यादम्बः २ पृथिव्यग्निगुण-बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभिव्यक्तौ कारणी । अभिव्यक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवात् मधुरादिविशेषेऽपि जलक्षिती
कारणी । अग्रादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तदातिरेकेणास्मादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेषु
अमरादिभूतत्रयसन्निधानं विनाशुपलब्धेरभि-
व्यक्तावपि अमरादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनाथीं रसस्तस्य द्रव्यमायः स्तितस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्वयः ॥”

एते च रसा परस्परसंयोगात्
वन्ति इति

॥ ३ ॥ तथाच

“भेदश्चैषा त्रिविष्टिवाधावकल्पो द्रव्यदेशकाल
प्रभावानुपदेक्ष्याम

खादुरन्तानामयाम शरीरखादय एवम् ।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥
पृथग्मादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथास्त्वस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।
वक्ष्यन्ते तु चतुर्विधं द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
खाद्वन्तौ सहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ
योगैः शेषं पृथग्यातश्चतुर्विधं रससङ्गताया ॥
सहितौ खादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः खादूयणौ तथा ॥
कट्वादौरेल्लवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग् योगं शेषैरेल्लकटु तथा ॥
युज्येते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवेकरसानि स्युरेकं षड्समेव तु ।
इति त्रिविष्टिद्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गताया ॥
त्रिविष्टिः स्यात्तत्सङ्गेषा रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिविष्टिषा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥
कचिदेको रसः कल्पाः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।
दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां यद्विभक्तयः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्गताश्च यथा रसाः ॥”
“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति शीता
लवुश्च अथक्तरसाश्च तास्वन्तरिक्षादुद्भूत-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्यावराणां भूतानां सृत्तारिभिर्प्रीययन्ति
यासु सृर्तिषु षड्भिस्सृज्यन्ति रसाः ।

तेषां षष्ठी रसानां सोमगुणातिरेकात् मधुरो
रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्बः सलिलाग्नि-
भूयिष्ठत्वाल्लवणो वायुमिभूयिष्ठत्वात् कटुको
वायुकाशातिरेकात् तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्
कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुत्पन्नम् ॥”

इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिविष्टा रसमेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिविष्टिषा ।
रसभेदत्रिविष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुद्दीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिविष्टिषु प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
पञ्चानुक्रमते योगान्मन्त्रस्तुर एव च ॥

चीञ्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको दशम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तदुपया मधुरास्त्व । मधुरलवण मधुर
तिक्त म एत

मधुरेभ्य ।

अ

कटुक अस्मात्तत् अस्मकषाय एत
चत्व रोऽनुक्रान्ता अस्मिन् लवणकटुक
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एत त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषायः क
एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशदिकसंयोगा
व्याख्याताश्चिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षड्वन्तो लवणस्तस्मादहन्त्वेकं रसः कटुः ॥

मधुरास्त्वलवणः । मधुरास्त्वकटुकः । मधुरास्त्व
तिक्तः । मधुरास्त्वकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अस्मलवणकटुकः । अस्म-
लवणतिक्तः । अस्मलवणकषायः । अस्मकटु-
कषायः । अस्मकटुकतिक्तः । अस्मतिक्तकषायः ।

एवमेषां षष्णामादावस्मः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।

एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥

एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्याख्याताः ॥ चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करसंयोगात् मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽन्तस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥

मधुरास्त्वलवणकटुकः । मधुरास्त्वलवणतिक्तः ।
मधुरास्त्वलवणकषायः । मधुरास्त्वकटुकतिक्तः ।
मधुरास्त्वकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुरास्त्वतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अस्मलवणकटुकतिक्तः । अस्मलवणकटुकषायः ।
अस्मलवणतिक्तकषायः । अस्मकटुतिक्तकषायः ।
एवमेषां चतुर्णामस्मः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेति चतुष्करसंयोगाः ।

पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमस्मस्तु गच्छति ।
मधुरास्त्वलवणकटुतिक्तः । मधुरास्त्वलवणकटु-
कषायः । मधुरास्त्वलवणतिक्तकषायः । मधु-
रास्त्वकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अस्मलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावस्मः प्रयुज्यन्ते ।
एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ षट्क्रमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तु षट्कसंयोगः मधुरास्त्वलवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्संयोगः ॥
एकैकश्च षड्सा भवन्ति । मधुरोऽन्तो लवणः
कटुकतिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।
एषा त्रिविष्टिर्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिविष्टिषु प्रयोक्तव्या विचक्षते ॥”

इत्ये मधुरेन मेऽध्यायः सक्तः ॥

“रसास्तु प्रधाना

दागमो हि प्राश्च

यते प्राप्ते । ह रस अधिकता यथा रसायन
हार हात तस्मिन् प्राणा उपदेशा
प्राप्ते ह रसा. . यथा मधुरास्त्वलवणा
तं प्रमथन्ति । अनुमानाच्च रसेन अनुमीयते
यथा मधुरमिति । कृषिवचनाच्च कृषि-
नं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा ।
न च सुष्ठुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ।
१ च, वाग्भटे १० अध्याये ।

मास्योऽग्निः क्षाम्यतेजः खवायुगानिल-
गोऽनिलैः ।
तेजस्यैः क्रमाद्भूतेर्मधुरादिरसोद्भवः ।
गं विद्यादसं स्वादुं यो वक्तुमनुलिम्यति ।
स्वाद्य मानो देहस्य जादोऽप्यप्रसादनः ।
यः पिपिलिकादीनां अन्नः चालयते सुखम् ।
अग्नौ रोमदन्तानामचिभुवनकोचनः ।
अग्नौ स्यन्द्यत्वासां कपोलमलदाहकम् ।
सो विशदयत्वासां रसनं प्रतिहन्ति च ।
जलयति जिह्वायं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
वयव्यजिनासासां कपोलौ दहन्तीव च ।
गयो जडयेज्जिह्वां कष्टस्रोतो विदम्वत् ।
गानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
जन्मसात्प्राप्तं कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।
लट्ठजतचौणवर्णकेप्रेन्द्रियौजसम् ।
असौ दंष्ट्रणः कण्डूः सन्त्यसन्धानकटुगुरुः ।
युध्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
ततेऽत्युपयोगेन सम्मदः कफजान् गदान् ।
पैश्याग्निसादसश्वासमेहगण्डार्बुदादिकान् ।
लोऽग्निदीपितस्तृप्तिगो हृद्यः पाचनरोचनः ।
शक्वीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्षेदनो लघुः ।
रोति कफपित्तासं नष्टवातानुलोमनम् ।
अत्यभ्यस्त स्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ।
हृपाखलवौसर्पशोकविस्फोटहृज्वरान् ।
अग्नौ स्तम्भसंघातवन्विघ्नापनोऽपि कृत ।
हनः क्षेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्क्षेदमेहकम् ।
अतिशुक्तोऽप्यवनं खलति पतितं बलिम् ।
कुण्डविषवौसर्पान् जनयेत् अपयेज्जलम् ।
क्तः स्वयमरोचिष्कारुचिं क्षमिहट्विषम् ।
अस्त्रोऽप्यरोचिष्कारुचिं क्षमिहट्विषम् ।
हेमो वसामज्जशक्नून्प्रशोधकः ।
धुर्मथो हिमो रुचः सन्त्यकण्डविशोधनः ।
तुल्ययानिलयाधीनतियोगात् करोति सः ।
दुर्गलामयोर्दहकुण्डालसकशोफजित् ।
गावसादनक्षेह मेदः क्षेदोपशोधकः ।
नति बन्धान् सोतांसि विहृणोति कफापहः ।
तते सोऽतिथोगेन दृष्ट्यां शुक्रबलस्यम् ।
क्षामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
शयः पित्तकफहृत् गुरुरसविशोधनः ।
जनो रोपणः प्रीतः क्षेदमेहोविशोधकः ।
रामसंस्तम्भनो याज्ञी रुचोऽतिलकप्रसादनः ।
रोति प्रीतिरसोऽतिविष्टमाध्यामचक्षुषः ।
ट यमदान् ।

पृथहेमगुडाचौचमोचचोचपक्षकम्
अभीरवीरापनसराजान्नवलाचयम्
मेदे चतस्र पाण्ड्यो चैवन्ती जीवकधमौ
मधुकं मधुकं विम्बी विहारी आवणोयुगम् ॥
चौरपुला तुगाचौरी चौरिण्यौ काश्मरी सहे ।
चौरिचुगोचुरचौद्रवाचादिमधुरो गणः ॥
अस्यो घात्रीफलाश्वीकामातुलुङ्गाश्वेतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्रमास्नातकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं साम्बद्रमौद्गिरम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारुलवणो गणः ।
तिक्तः पटोली चायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकानगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तभालहिरजनीसुस्तम्बार्द्रकम् ।
पाटापामार्गकांस्थायोऽगुडचैधन्यासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वाग्रौ विशालानिविद्या वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचकमिन्निपञ्चकोलकम् ।
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम् ॥
वगैः कषायः पथ्याचं शिरीषः खद्विरो मधु ।
कदम्बोदुम्बरं सुक्ताप्रवालाज्जगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपञ्चोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लिष्णं प्रायो जीर्णाल्यालिववाहते ।
सुजादुगोधूमतः चोद्रास्त्रिनाथा जाङ्गला-
मिधात् ॥

प्रायोऽन्नं पित्तजननं दाडिमामलकाहते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमदृष्टं वातकोपनम् ।
क्षेतेऽन्यतापटोलीन्यां शुखीकृष्णारोचनतः ॥
कषायं प्रायशः प्रीतं स्तम्भनं चाभयान्वते ॥
रसा कटुलवणा वीर्यगोष्ठा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तददेव च प्रीतलः ॥
तिक्तः कटुः कषायश्च रुचो बह्वमलास्तथा ॥
पङ्कजमधुराः स्निग्धाः सृष्टविश्वममायता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरन्नः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां धौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यत ॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दृष्टान्बः षट् चीन् पटुस्तिक्त एक-
कम् ॥

चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽन्नः पटुः सक्तः ।
पञ्चकेज्जकेवाञ्चो मधुरः पञ्च सेवते ।
द्रवमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥
षट्पञ्चकाः षट् च पृथग्रसाः स्थु-
अतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
मेदाश्लिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिविधः ॥
ते रसानुरसतो रसमेदा-
स्त्वारतन्त्रपरिकल्पनया च ।

नि गणना समतीता

॥

अथ दसगुणा

‘मधुरं प्रीणनो वयो व हृमोऽनिल पतहा
रसायगो गुरु स्निग्धश्चक्षुष्य प्रीतलश्च स ॥
आयुःकटुवगहा रुच्यः कण्डूरोदावनेनाशकः ।
अस्यो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो बह्विर्बलनः ॥
वातहा रसनोद्दिगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्षेदनस्तर्पणः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्षेदनस्तीक्ष्णः पाचनोर्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिप्रुक्तकरोऽगुरुः ।
कटुर्जिह्वास्थनासाञ्जिरोचनो रुचिराङ्गकत ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकमिश्रकफापहः ॥
लघुः प्रीणो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः ।
तिक्तः पित्तकफक्षेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥
दीपनः पाचनो रुचः कण्डूकमिहरो लघुः ।
कषायः शोधकः स्तम्भी प्रणालानानिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुचः प्रीतो लघुस्तथा ।
प्रीतलः पित्तहा वल्यः कफवातहरो गुरुः ।
उष्णं पित्तकरो वीर्यं वातघ्नोऽहरो लघुः ।
प्रीतं वीर्येण यदृष्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरन्नं कटुणश्च यज्जोगं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अन्नोष्णं पच्यत स्वादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुर्जिपाके शुक्रशो बह्विर्बलवानसो लघुः ।
स्वादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽन्नः सृष्टविष्णुपित्तकृच्छुक्रकृच्छुः ॥”
गारुडे ॥

“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कटुलवणाः पित्तं स्वादुलवणाः कफम् ॥
अतएव विपर्यस्ताः समान्येषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यां मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्धनः ।
स्थौल्यालस्यविषप्रक्षय कटुर्दीपन पाचनः ॥”
इत्याह्वितत्तम् ॥

न्यायमते तु ।
“रसस्तु रसनाग्रास्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्ववत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
“रसस्त्विति । सहकारीति हासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाख्यो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । रसिका २. स्वेदमाना ३
वयुःसवः ४ चर्मसाम्भः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ अस्त्रमाहका ८ । इति राजनिर्वहणः ।
आहारमन्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ षड्रसासवः १२ आचयः १३
अलङ्करः १४ धातुवदः १५ स्तूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यत् प्रायो रसधातुर्लक्षणीयमवदयं रसः ।
मदैव सक्तं देहं रसतीति रसः स्तुतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह
“ भुक्तस्य सारो निमदितो रस
स तु देव सित प्रीत स्वाद । आमेव ।

रसः

रसः

रसः

सार यथा गृहमन्त्रकृत्पुष्पकुलत्वमदरी
मृत्नादभव सारो मन्त्रा तस्य स्थानमाह ।
सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदय स्थलम् ।
समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।
“आरुह्य घमनीर्गत्वा धातुन् सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदनु स्वीयेयां प्रीति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः प्रीतिस्त्रिगुणोपकल्पैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्व्यामो भवेद्रसः ।
स कुर्याद्बहुलान् रोगान् विमकलं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च । “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य
मदसस्य द्विविधवीर्यस्याष्टविधवीर्यस्य वानेक-
गुणस्योपपुक्तस्याहारस्य सत्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं
घमनीरनुपविश्योद्गमा दश दश चाधोगामिनी-
क्षतसंस्तर्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति
वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चाष्ट-
हेतुकेन कर्मेणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलब्धवितया चयवृद्धिवैकृतैः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवोपधानुमलाग्रयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा क्रिययां सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहन-
जीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते खलस्य चतुर्दशै-
रध्याये ॥ ३॥)
श्ङ्गारादिद्वयविधस्यायी भावः । श्ङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते
रसाः रसन् कृत्वास्वादे घन् । तथा हि ।
विभावैरनुभावैश्च व्यक्तो वा व्यभिचारिभिः ।
आस्वाद्यत्वान् प्रधानत्वान् स्थायी भावो रसो
भवेदिति ॥
रस्युत्साहशोक-विस्मयहासभयकुशुभाक्रोधाः
क्रमादेन स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
कुशुभा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समयं यः सनुद्भूतः खान्ते यच्चावनिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो व्यभिचारी तनोरन्यथा ।
निर्वेदस्त्वानिश्चङ्काया व्यभिचारिण इरिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक-
चन्दनादि । एवं सर्वजोन्नेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरुत्पादितः श्ङ्गारः ।
यदाह ।
“पुसंस्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा ।
स श्ङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीर शोकस्मायभाव करुण असम्भावित
मथान्तरी नाहुत कौतुकोद्भवो

पृष्ठाकरपूरसादिनो वीभत्स सञ्जाभ-
भावित्ता रौद्र यथा, रावणचारतादि ।
श्रान्तोऽपि रसोऽस्ति ।
“श्ङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतश्रान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥
एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“श्ङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं श्रान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥
वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् सारतिभेद एव ।
श्रान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तः । इति मुकुटः ॥
चञ्चलात् श्रान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र श्ङ्गारादिचञ्चरसकदम्बमूर्तिर्भगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण वभौ न साकल्येन सर्व-
वामित्वाह । मज्जानामिति । मज्जादीनां
दशानां द्रष्टव्यां अश्रव्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् साग्रजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मज्जादिषु अभिव्यक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निबध्यन्ते ।
“रौद्रोद्भुतश्च श्ङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा ।
भयानकश्च वीभत्सः श्रान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपय्याप्तो जड इति
यावत् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वस्य क
वचनसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ३३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।
“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्युद्भूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्युद्भूतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥
रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सच्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्भेकादखलखप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेशान्तरस्यार्थशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वादते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥
“श्ङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्सद्यै नाद्ये रसाः स्मृताः ॥”
श्ङ्गारस्य यथा,—
“श्ङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः श्ङ्गार इत्यते ॥
परोऽङ्गं वर्ज्यत्वा तु वेश्याश्चाननुरागिणीम् ।
नायिका सुहृद् नायका ।
दुद्दीपन मतम्
मात्र प्रकीर्तित ॥

त्वक्रौम्यमरणात्सङ्कुशुभा य भचारण
स्थायी भावो रति श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवत ॥
यथा,
“शूण्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छने-
निद्रायाञ्जमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्यु-
स्मृत्तम्
विश्रब्धं परिचुम्बा जातपुलकामालोक्य गण्ड-
स्थली
सञ्जानन्नसुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
सुस्मिता ॥”
हास्यस्य ।
“विज्ञताकारवाग्नेशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेन ।
हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विज्ञताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेत्तरः ।
तदत्रात्मन्यनं प्राहुस्तत्तेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽचिसङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रातस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्बभिवारिणः ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसित-
वहसिते च ।
नोचानामप्रहसितं तथातिहसितञ्च यद्भेदा-
ईषदिकात्तिनयनं स्मितं स्यात् सन्दिताधरम् ।
किञ्चिद्विहसितं तत्र हसितं कथितं वृधेः ।
मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टः कम्यनमव-
हसितम् ।
अप्रहसितं सास्त्रार्थं विचिन्ताङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”
यथा,—
“आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मङ्गिं वेश्या
मन्त्राभसां प्रतिपदं पृथक्तेः मविने ।
तारस्वरं प्रथितयूक्तमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥”
करुणस्य ।
“इष्टनाशादनिष्टान्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्थाच्छोथमालम्बनं
मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा देवनिन्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापसारयाधिम्लानिस्तृप्तिशमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताया व्यभिचारिणः ॥”
यथा,—
“विपिने क जटानिवन्धनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्वटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्षणम् ॥”
रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रज्ज्वाधिदेवतः
व तत्तेष्टोद्दीपनं मतम् ।
सयामसम्भवादेरसोद्दीपिर्भवेन प्रोद्धा ॥

रसः

भङ्गोद्धतश्च शब्दोद्धतस्तन्मम
ल्लावनाकथनमाधुनोत्तरेपयान च
नुभावास्तदाक्षेपकुरन्दर्शनादयः ।
नवावेगरोमाश्च स्वेदवेपथवो मदः ॥
हामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥
॥—

“कृतमधुमतं दृष्टं वा वैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिर्दुष्टादयैः ।
नरकरिपुना साङ्गं तेषां सभौमकिरीटिना-
मयमहमहदुमेदोमांसैः करोमि दिशां
वलिम् ॥”

रसः ।

तमप्रकृतिर्वीर उल्लाहस्तायिभावकः
ऋद्धेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
लम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
नेत्रादिचैष्टादास्तचोद्दीपनरूपिणः ॥
भावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
रिणस्तु वृत्तिमतिगन्धर्वतितर्करोमाश्चाः ॥
। दानधर्मैर्दुष्टैर्देवया च समन्वितश्चतुर्धा
स्यात् ॥”

॥—

दाः सन्नासमेते विजहित हरयः । क्षु-
प्रभेभङ्गुम्भा
इहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
तन्तः ।
मने ! विष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
इदं भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥”

नकस्य ।

। नको भयस्याधिभावः कालाधिदेवतः ।
। चप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
। दुत्पद्यते भीतिस्तद्वालम्बनं मतम् ।
। घोरतरा तस्य तद्वीर्योद्दीपनं पुनः ॥
। वोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभावयम् ।
। खेदोरोमाश्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥
। विगसन्मोहसन्नासग्लानिदीनताः ।
। स्तारसम्भ्रान्तिहृत्वादा अभि-
चारिणः ॥”

—

। भङ्गाभिरामं सुहुरनुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
न प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
कायम् ।
। वावलीदेः अमविष्टतमुखभ्रंसिभिः
कीर्णवर्मा
प्रभुतत्वाद्धियति बहुतरं स्त्रोक्तुर्वा
प्रयाति ॥”

अ ।

। स्थायिभावस्तु वीमलः कथ्यते रसः ।
। न महाकाव्यदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
मतम् ।

रसः

तन्नेव क्षमिपातादिहृदीपनमुदाहृतम् ।
निष्ठैवनास्त्रवलन्मन्त्रसङ्कोचनादयः
अनुभवास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपसार आर्विगो आधिश्च मरणादयः ॥”

यथा,—

“उत्तुल्लोत्तुल्लयकृतिं प्रथममय पृथुत्सेध-
भूयांसि मांसा-
न्यशस्त्रिक् पृष्ठपिण्डादवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जम्भा ।
अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
करङ्गा-
दङ्गस्यादस्थिसंस्थं स्पष्टगतमपि क्रथमय-
यमति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासादा अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
वितर्काविगसम्भ्रान्तिहर्षादा अभिचारिणः ॥”

यथा,

“चित्रं महानेव वतावतारः
क कालिरेषाभिनेव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन रघु सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्याधिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः प्रमत्त्याधिमात्र उत्तमप्रकृतिर्मनः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छाद्यः शौनारायणदेवनः ॥
अनिवृत्तादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिच्छेत्रतीर्थरश्मिवनादयः ।
महत्पुरुषसङ्गादास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याचानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमप्रयने वा दृष्टदि वा
मणौ वा लोषे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
दृष्टे वा स्त्रेये वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः
कचित् पुण्येऽरस्ये शिष्यशिष्यशिवेति प्रलयतः ॥”
इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषवस्तु-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे प्रथमा ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिच्चक्ष्यमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्याया परिकीर्तिता
भक्तियोगे नव रसा कृतवो विषय स्मृता ॥

रसः

रसमादा रसा देव पञ्चपञ्चाशत स्मृता
भेद रसाना वक्ष्यामि शृणुष्ववावृहिता प्रिय ॥
शङ्कारवीरकरुणहृत्स्वोन्नतभवानका ।
वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ।
यमश्च निवमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरदृष्टा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरान् प्रिये ।
कृन्दः पादौ च वेदस्य सुखं वाकरणं स्मृतम् ।
शिखा घ्राणं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ।
ज्योतिषं देवि तद्वच्च निरुक्तं श्रोत्रसुधते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविकारेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या हीताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पारसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्तिताः ॥
सम्यगन्वविनाश्यावच्छालङ्काराणि च ।
कथिताः परमेशानि विषये कृतवो रसाः ।
स्वाद्याः पञ्चरसा गौडी भार्याकुपलशस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
सत्यविधिर्नृपविधिर्नृपश्रीधनिको विधिः ।
वाङ्माननिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा कृत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ।
अनुभूय रसान् सत्त्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्यात् पूर्णाभिवेचनम् ॥
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥

देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाय । देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तद्वसानां वचनेष्वितं मोहयसौव मे ॥
सात्पुनं मंशयच्छन्दकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
आश्चर्यास्थानमेवं हि अवगन्तुं कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।
तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सत्त्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेद रसानां वक्ष्यामि शृणुष्ववावृहिता सती ॥
शङ्कारो वीरतो ज्येष्ठस्त्वस्मिन्ने करुणादयः ।
शङ्कारादिष्टादिश्च अपि शङ्कारतो भवेत् ॥
शङ्कारस्तु यदा देवो परमार्थकश्चकः ।
तदेव परमा शान्तो रुद्रत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणात्तु शृणु प्राणाधिके ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ॥
कृन्दसा वेदमार्गं तु प्रविशेद कदाचन ॥
अलङ्कारं विना कन्दो न शोभत प्रियंवदे ॥
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च
चन्द्रस्यैव ग्रहणात् ज्योतिः प्रत्ययतामिश्रात्
वेदशास्त्रा निरुक्तं स्यात् शास्त्राभिन्नञ्च जायते
गानकार्ये अचमाणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदेव गानकृत्यञ्च सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न कृत्यं स्यात् कृत्यं गानेन जायते ॥
शिखाशास्त्र नाटकादि करुण स्मृतम्
स्वा

वेदाः षडङ्गसहितः ब्रह्मव्याख्यानतत्पराः ।
 न्यायेन साङ्गं भीमांसा ब्रह्म निर्णीयते ब्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारिर्निरूपितः ॥
 पुराणाख्यानि तेनैव जायते सततं प्रिये ॥
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ॥
 आधुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकोः ।
 गन्धमात्यादिना देवि ! वस्त्रालङ्कारणादिना ॥
 श्रयायां वनितारूपं पूजयेन्मगदम्बिकाम् ।
 वनितापूजने देवि ! षडङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डेषु पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्तत्त्वं साधयेद्दोरी देरी सम्प्राप्तिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्तौ रसोक्तासश्च जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिस्यो भवेद्यतिः ॥
 अतएव मद्देशानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अतुभ्य रसान् सञ्जान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कार्मी भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे फलमाश्रय्य तेन लुप्यति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिशां क्रियां समाप्येवं देवीयाच्चादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसान्धात् जीवन्मुक्तो भवेद्ब्रुवम् ॥
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वत्रे हलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
 लघुश्चौघश्चादिसु स्यादवश्यं च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगिनाञ्च-
 वल्काः ।
 “तृणौघधिलगानाञ्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायां यामपि ।
 “रसोऽहमस्मै कौन्तेय इति ॥”
 विषयम् । (यथा, सुत्राराधसे २, अङ्के ।
 “ये मन्त्रेण रसेषु च प्रणिहितस्तैरेव ते
 प्राप्तिताः ॥”)
 गौर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कामलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहन्त्रे
 पतिता प्रतिपदभगा संशयमगता ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 श्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २. २. ६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिच्छकश्च पिच्छो बोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूत्वर्थं स ताभ्यो वलिसम्यहीत् ।
 सहस्रगुणसुतसदृमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारद इति मेदिनी । “तत्र रसमाध्याय्य

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचिरप्रसङ्गतः ।
 त्विप्रमारोग्यदायित्वादौघभ्योऽधिको रसः ॥
 साधये भेषजं सर्वभोरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाधयेऽपि दातव्यो रसोऽनः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति जराव्याधिं स्रक्चिह्नो व्याधिघातकः ।
 वङ्गः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतान् कपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिवदीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाणामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो वहिरङ्गुलो यो
 मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशः ।
 श्लोथ धूम्रः परिपाखरश्च
 चित्रो न योज्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाक्षलाश्च विषं गिरिः ।
 असह्याग्निर्महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 व्रणं कुष्ठं तथा जायं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रसान्नृणाम् ॥
 तस्माद्रसस्य संगृहिं विदध्याद्विषजां वरः ।
 शुद्धोऽयममृतं सालाहोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशद्दृशैव च ।
 पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्वाङ्गुनो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेयु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽहि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सन्धक्कुमारीवटुकार्चनञ्च ।
 सुलोहपाषाणमनुद्भवेऽस्मिन्
 दृढं च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखले निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरसारवुद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरभ्यश्च ।
 सर्वतः सर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रक्षामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे ॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं क्षत्रिमं कपिलश्चलः ।
 तुरुष्को सुक्तिमुक्तश्च पिच्छातिः पिच्छको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसमालायाम् ॥
 रसकः, पुं, (रस + संज्ञायां कन् ।) निष्काय-
 मांलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूरं स्त्री, कपूररसः । रसकापूर इति
 भाषा यथा “तत्र सक्षिप्त शोधन

सुहृत्सुतसमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इटिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजम्ब च
 वल्कीकचारलवणं भाण्डरङ्गकण्टिकां ॥
 सञ्जाययानि संचुर्ये वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गौ । स्फुटिका फिटकरी । सिन्धु
 जम्ब सैन्धवम् । वल्कीकं तज्जा मृत् । वल्की
 वरुण्डर । चारलवणं खारीलवणं । भाण्डरङ्गकं
 मृत्तिका काविसमाटी ।
 अभिखर्गुर्धृतं सूतं यावद्व्याप्तं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिस्तिपेत् ॥
 तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समा ॥
 सवस्त्रकुडितमृदा सुत्रयेदुभयोर्मुखम् ॥
 संशोष्य सुत्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य सुत्रयेत् ।
 सम्यग्विशोष्य सुत्रां तां स्थालीं सुक्ष्मां विधारयन्त
 अग्निं निरन्तरं दद्याद्वावाहिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तद्व्यन्त्रं रसेद्यन्तादहनिशम् ॥
 शनैरुद्धारयेद्यन्त्रभूहस्थालीगतं रसम् ।
 कपूरवत् सुविमलं मुक्तीवाद्गुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकलूरीकुङ्कुमैर्मुक्तम् ।
 खादन् हरणि फिरङ्गं आधिं सोपद्रवं सपटि ।
 विन्दति वङ्गेहीमिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकपूरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगङ्गजं रजं कुडम्बम् ।
 प्रत्येकं दृढहृष्टासमाधायात्योपरि शतं स्थाप्य ।
 कुडम्बजिनोऽथ तदूर्ध्वं देधा हृष्टीतदास्य यान-
 सुखी ।
 अथ तत्त्वन्मूर्धां कृता तदधो हुवाशनो
 ज्वाला ॥
 अर्धेणपट्कप्रमितेर्द्वारभिरनुनातिदुर्बलस्यूलः ।
 अग्निं क्रमेण दद्याद्गुरुदग्धतवर्कना द्विनिशम् ॥
 तदनु ततो यन्त्रवराद्दुग्धा कपूरसन्निभं सूतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ।
 संमर्दं चाय काष्ठैरर्द्धाग्नेयसंमितैः पचैत् पचम् ।
 चुक्तीडमरुकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशम् ॥
 कर्णयं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 प्राशिक्षवलसुपरिलब्धं दुग्धा संगृह्य रक्षयेद्-
 यन्त्रात् ॥
 वस्त्रं वल्गार्द्धं वा गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
 दुग्धोदनस्य पथं देयं तस्मै च तावत्तलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कपूरं राख्यो रसो नृणाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
 ऽखिलव्रणविनाशकत् प्रयोजनार्त्तपूर्तिप्रदः ।
 सुवर्णसमवर्णस्तु बलहुताश्रितैश्चकारः
 ससत्त्वमदतस्करो रसपतिः स कपूररकः ॥”
 गज्यान्तरम् ।
 “दृढं मधु जाचाय जर्णा गुह्यायुतो रसः ।
 मध्येत भृङ्गजशवेदिनैक आपयत पुन

रसति

सादरं पारदाच्चतुर्थोऽप्रमिति सङ्केतः । गङ्गजं
भरिलोण इति भाषा । श्रेष्ठं स्यष्टम् ।
अथैवंप्रकाशः ॥ (तथा च ।

एवं पांशुपटु प्रगाढमलं वज्रकुना नैकशः
धातुगतं खटीकवलितं तत्संपुटे रोधयेत् ॥
रसज्ञवर्णस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वज्रं

हृत्वा
याह्य मधेन्द्रकुन्दधवलं भस्मपरिस्थं शनैः ॥
जडितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
रेचयति द्वियाममसक्तपेयं जलं शीतलम् ॥
इति च दत्तरावधि विधं वान्मासिकं
मासिकम् ।

तेषां गरलं ग्दगेन्द्रकुटिलोऽनुत्तमं तात्का-
लिकम् ॥”

। सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रसपूर्वरमिति रस-
रौ कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति
रसेन्द्रसारवंगहे चारणमारणाधिकारे ॥
रं, स्त्री, कर्पूरम् । इति चारावली ॥
पूर्वरसस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
, स्त्री, वोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

॥, पुं, गन्धरसः । यथा,—
गन्धर्वो गन्धरसो गान्धारं मसिबद्धनम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रसः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-
रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति
निर्घण्टः ॥

, स्त्री, रसाङ्गनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो
, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
राजानन्तार्यशैलं रसगर्भं तात्पर्यम् ॥”)
, पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥

, पुं, (रसं रसस्य दोषावच्छक्तिं हन्तीति ।
+ टक् ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (रसाज्जायते इति । जन् + डः ।)
म् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

, पुं, (रसाज्जातः । जन् + डः ।) गुडः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ॥ १११४४ ॥
गदयन्तानां सत्त्वानां रसजानाच्च सर्वशः ॥”)
कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
,—

वर्जं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
न पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्त्रितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥
स्त्री, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
। इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
॥ १४६ ॥ रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।
५६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
रसस्य मातुः प्रयसां रसज्ञः ॥”)

, पुं, (रसेषु व्येष्टः ।) मधुररसः । इति
चन्द्रः ॥

[स] स्त्री रसात् वा तेषो

रसनं

रसदालिका, स्त्री, (रसं दालयति इति । दल् +
णिच् + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।) पुष्करैक्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्रावी, [न] पुं, (रसं द्रावयतीति । दृ +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या पर्यायादित्यथा,—
“रसायनार्थिभिलोकैः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
अपलः शिववीर्यश्च रसः स्मृतः शिवाङ्गयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशाक्षरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमैश्वर्यस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादा रजतचुरसंयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणं वस्त्रपुच्छं घृतस्तनीम् ॥
पुष्पकमलसंयुक्तां शर्करासुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रय्यो शुभाम् ॥

पुष्परोमास्तु राजेन्द्र सुक्ताफलतलेक्षणां ।
सप्तब्रीहिसमायुक्तां चतुर्हिंसु च दीपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्हिंसु निवेशयेत् ॥
ब्रह्मणे वेदविद्वसे ओजियायाहितायये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥

तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटुभिने ।
सर्वलक्ष्ययुक्ताय ओजियाय कुटुम्बिने ॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्वकामेभ्य नित्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥
दाता च ग्राहको वाय एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्वक्रतुफलं जमेत् ॥

दीयमानान् पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धधूपसमादिभिः ॥
पूर्वोक्तैरेव मन्त्रेण ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भस्मा द्विजाम्नाय निवेदयेत् ॥
दश पूर्वान् पशंश्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गान्नावर्त्तते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयादथ भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, स्त्री, (रस + भावे ल्युट् ।) खादनम् ।
अनि इति मेदिनी ॥ यथा पृष्ठतुषहितं

वाम ४६ ८८

रसना

रसनं, स्त्री स्त्री, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिह्वा । इति मेदिनी ॥ सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयीनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुरूपं नित्यं
द्राणुकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेत्ता-
नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-
मेदात् । किन्तु पृथिवीतोयवीर्यो विशेषस्तमाह
किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वक्ष्यलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । शक्तु-
रसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्षं यमि-
चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, स्त्री, (रस + युच् । टाप् च ।) जिह्वा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“ब्राह्मणं तत्पादसरोजसौरमे
श्रीमन्तुलस्या रसनां तदपि ते ॥”)
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—

“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ।
स्रग्ध्या दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनक्षये ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादि-
सहितः । यथा,—

“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
ब्राह्मणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ॥” इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ राक्षा । इति मेदिनी ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“राक्षा युक्तरसा रस्या सुवह्ना रसना रसा ।
रत्नापणो च सुरसा सुगन्धा श्वेदसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काक्षी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।

“कस्याच्चिदासीद्रसना तदानीं
अङ्गुष्ठमक्षार्पितस्तत्रशेषा ॥”)
रञ्जुः । इति संज्ञिप्रसारोणादिदृष्टिः ॥

रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पु रसाना नाथक नेता रसायनं
विद्याविष्का तथात्वम् शिष्य

रसनालिङ्ग, [ह] पुं, (रसनया लेणीति । लिङ् +
क्लिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया
लेह्यनकर्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति ।
रसनेत्र + टच् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥
(मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति ।
जन् + ङः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फल-
मस्येति वा । प्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपी
समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।)
भू + अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायक-
नायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—
“विद्वज्जनमनोभञ्जकस्ययासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाशते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥”

इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात्
मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते ॥ ३ ।
५ । ३४ ।

“आश्वासनात् रसमयं काव्यमावांशयोगतः ॥”
रसमर्दनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्मर्दनम् ।)

पारदपणम् । यथा,—
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दणो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन निवृत्यराजिकाग्रहधूमकेः ॥”
अन्यच्च ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः
कृतैः कथायैष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारण्यं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारण्यम् ।)

पारदस्य मारण्यम् । यथा,—
“धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् ।
यामेकं मर्दयेद्वस्त्रेभागं कृत्वा समं समम् ॥

काचकूप्यां विनिःश्लिष्य ताञ्च नृद्वन्धसुद्रया ।
विजिष्य परितो वक्त्रे सुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥

अधःसञ्चिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीवालुकापूरैर्भूत्वा वा कूपिकागलम् ॥

निवेश्य चुक्ष्णां तदधो वङ्गिं कूर्पाच्छनेः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥

एवं दादृशभिर्यामैर्निवृते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तस्मिन् गन्धकं जलेत् ॥

अधस्तथा नृतं स्रुतं गृहीत्वा तन्नु माचया ।
यथोचितामुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)

मूर्च्छाकरम् । यथा,
“वृषभं वि

स्रुतं कृतेन युवेण वारान् सप्ताभिन्मूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्रुतस्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।
“गन्धकेन रसं प्राञ्जः सुदृढं मर्दयेद्विषक् ।
कञ्जलाभो यदा स्रुतो विहाय चनचापलम् ॥

दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥”

इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारण्यमारणाधि-
कारे ॥)

रसरानं, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति ।
“राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५।४।६२। इति टच् ।)

पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेणीति ।
लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखादरसो विद्यतेऽस्या-
मिति । रस + “रसादिभ्यश्च ॥” ५।२।६५ ।

इति मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ॥ ५ ।

“यथा धूमाह्निकसामान्यविशेषः पर्वते अनु-
मीयते तस्य च वह्निसामान्यविशेषस्य ख-
ल्लक्षणे वह्निविशेषो दृश्यो रसवत्त्वम् ॥” ॥)

रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती ॥ ४६८ ।
“रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिराशु-
नन्वी वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुष् +
श्लिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।)

टङ्कणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।)

पारदशुद्धिः । यथा,—
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः
कृतैः कथायैष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥

एवं कर्षितः स्रुतः वङ्गो भवति निश्चितम् ।
वङ्गौषधीकवायेण स्नेहितः स बली भवेत् ॥

सर्पाक्षीचिचिकावन्द्याभङ्गारेः स्नेदितो बली ।
ततः सपावकद्रावेः स्निग्धः स्वादतिदौर्घ्रिमान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(भतान्तरम् ।
“जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्वासुपूर्वैर्वा मर्दनं रसशोधनम् ॥

एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्दयेत् खरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षस्यः ॥

उद्धृत्योष्णारनालेन नृङ्गाण्यं ज्वालयेत् सुधीः ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्जितः ॥

जायते शुद्धस्रुतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारण्यमारणाधि-
कारे ॥

रससिन्दूरं, स्त्री, रसजतं सिन्दूरमिति ।

यथा,—
“सुद्धस्रुतस्य गृहीयाद्विषग्भागचतुष्टयम् ।
सुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् त्रिचिमन्धकम् ॥

अथवा पारदस्याङ्गं सुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कञ्जलिकां कूर्पाह्निकमेकं विवर्जयेत् ॥

नृत्तिकां वाससा साङ्गं कुट्टयेदुत्तियत्नतः ।
तथा वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥

नृत्तिकां शोषयित्वा तु कूर्पां कञ्जलिकां
क्षिपेत् ।

तां कूर्पीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्यादुवावहिनचतुष्टयम् ।
गृहीयाद्गुडसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(सतान्तरम् ।
“पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकान्तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममाचकम् ॥

निम्बूरसेन संमर्दं काचकूप्यां निवेशयेत् ।
सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा सुद्रां प्रलेपयेत् ॥

सप्तभिर्नृत्तिकावल्केः पृथक्संशोध्य वेष्टयेत् ।
सञ्चिद्रायां नृद्वन्धाल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ।

पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुक्ष्णां दह्यन् मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥

प्रज्वाल्य दादृशं यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सुक्ताभन्तर्जलम् वलिं जलेत् ॥

अधःस्य रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारण्यमारणाधि-
कारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्पत्तिः
स्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।)

हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य
रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्या-
मिति । “आर्शआदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ ।

इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस +
अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥

रसना । (तत्पण्यायो यथा, भावप्रकाशे ॥ १११ ।
“राज्ञा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एजापणीं च सुरसा सुगन्धा अयसी तथा ॥”)

पाटा । (अस्याः पण्यायो यथा, भावप्रकाशे ॥ १११ ।
“पाटाम्बुष्टाम्बुकी च प्राचीना पापचैकिका ।
एकाक्षीला रसा प्रीक्ता पाटिका वरतिक्तिका ॥”

शक्तकी । (अस्याः पण्यायो यथा,—
“शक्तकी गजमध्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेस्वया कुन्दरुकी वल्लकी च बहुसवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कङ्कुः । इति मेदिनी ॥ प्राचा । आकोली ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (रसासकम् । यथा,
भागवते ॥ १० । ६ । १२ ।

“रसा दिशश्च प्रतिनेदरे अभा-
येतु क्षितौ

“रसा दिशश्च प्रतिनेदरे अभा-
येतु क्षितौ

“रसा दिशश्च प्रतिनेदरे अभा-
येतु क्षितौ

रसात

रसाभा

रसाय

नतो मे क्षितिर्वाभिः प्रायमाना रसा
गता ॥”
“रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां स्वामि-
नः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे १।११२।१२।
भी रसां चोदसोद्ः पिपिषुधुः ॥
“नदीम् ॥” इति तज्जाय्ये सायणः ॥
“यु, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।
रा भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
का ॥
“क्षी, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
ते इति वा । जन् + डः ।) रसाञ्जनम् ।
राजनिर्घण्टः ॥
“क्षी, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
धारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्
भाषा ॥ तत्पण्यायः । रसगर्भम् २ तात्पर्य-
म् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-
म् ५ जलकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दाह्य-
म् ८ रसराजः ९ दार्याञ्जनम् १०
भैम् ११ अग्निसारम् १२ । अख्य गुणाः ।
वम् । तिलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् ।
म् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिकामक्षार-
त्वम् ।
प्राप्तुं भायमानायां तत्किङ्कृतु रसाञ्जनम् ।
ये तु कर्तव्यं दाह्यक्रायसमुद्भवम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
च ।
शौकायसमं क्षीरं पादं पक्वा यथाधनम् ।
रसाञ्जनाख्यं तमेजयोः परमं हितम् ॥
अनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ।
अनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारहृत् ।
रसायनं तिलं हृद्गन्धं व्रणक्षोषहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
यु, (रसेनाप्यः युक्तः ।) आन्नातकः ।
राजनिर्घण्टः ॥ (आन्नातकशब्देऽस्य
अं ज्ञातव्यम् ॥)
क्षी, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोक-
ः ।) प्रातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
गारते । १२ । ३४७ । ५६ ।
“हृद् वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥”)
वभेदः । यथा,—
तं नितलस्यैव नितलञ्च तलातलम् ॥
तलञ्च सुतलं सप्रसञ्च रसातलम् ॥
अभेदाः सप्रेव नामतः कीर्तिता अमी ।
प्रातालमेकैकं दृश्याहस्ययोजनम् ॥”
इति शब्दमात्रा ॥
मेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।
अधस्तं च विवरे रसातलसमाह्वये ।
निवसन्त्येव प्रणयो दानवाश्च ये ॥
कक्ष्या नाम द्विरण्यपुरवासिनः ।
“इति च प्रोक्ता प्रतप्रीका क्षि-
भुञ्जाम् ।

महौजसश्चोत्पत्तौ च महासाहसिनस्तथा ।
सकलेशस्य च हरिस्तेजसा हतविक्रमाः ॥
विलेशया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया शक्रहूत्या निरन्तरम् ॥
मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताहिता विभ्यति स्म ह ॥”)
रसादानं, क्षी, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) प्रोष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)
भूमिदानञ्च ॥
रसाधारः, यु, (रसानां जलानां आधारः । रसां
पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अण् ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्थाधारञ्च ॥
रसाधिकः, यु, (रसाद्य स्वार्थादीनां प्रवीकरणाय
अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकरसञ्च ॥
रसाधिका, क्षी, (रसेन अधिका ।) काकोली-
प्राचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसाभासः, यु, (रस इव आभासते इति । आ +
भास् + अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”
अनौचित्यश्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-
णानां सामग्रीरहितत्वे सत्वेकदेशयोगित्वोप-
लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च कालयुक्तये एक-
देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिष्ठ-
पत्नीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रसो
तथाभुवननिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-
पात्रतियगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे
गुर्व्यादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्व्या-
द्यालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधादुत्साहे । अधम-
पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भवानके
श्रेयमेवमन्यन् । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा
भम ।
“क्षामी सुश्वतरो वनं वनमिदं बालाहमेकाकिनी
शौखीमावृणुते तमात्रमजिनच्छायातमः—
सन्ततिः ।
तन्मे सुन्दर ! सुखं कृणु ! सहसा वर्त्तेति
गोप्या मिरः
श्रुत्वा तां परिहस्य सन्मयकलासक्तो हरिः
पातु वः ॥”
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
“कान्तास्त एव भुवनचित्तयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पादुरयं कपोलः ।”
अनुभवनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालव्याम् । पञ्चा-
दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-
मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तच्चोदाहरणं यथा
रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदृशनात्
प्राक् वल्लराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा
हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।
अधमपात्रगतत्वे यथा,—

पञ्चवक्त्री

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिक्षी

अवचित्य मिरौ पुरो निषया
स्वकत्तानुत्कचयाचकार भर्ता ॥”
तियगगतत्वे यथा,—
“मल्लीमतस्त्रीषु वनान्तरेषु
वल्लान्तरे वल्लभमाङ्गयन्ती ।
पञ्चद्विपक्षी कलगादभङ्गी
सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी ॥”
आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा—
“रक्तोत्पुङ्गविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो
सह
स्रुक्ताकर्णमपेनभीर्धृतधगुर्व्यागो हरिः पश्यतः ।
आभातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकहोर्विक्रमं
कीर्तयन्
अंसास्मोटपटुर्धृष्टिश्चिरमसौ हन्तुं प्रविष्टो-
रञ्जुनः ॥”
भयानकाभासो यथा—
“अश्रुकुवन् सोढुमधोरलोचनः
सहस्ररश्मिरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविष्टश्च हेमाद्रिगुहाग्रहान्तरं
निनाय विभ्यद्विजानि कौशिकः ॥”
क्षीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-
मन्यन् । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
रसान्, क्षी, (रसात्मकोऽन्तो यत्र ।) वृष्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ युक्तम् । इति भावप्रकाशः ॥
रसान्, यु, (रसेन सह अन्तो यत्र ।) अस्त्वितसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायनः, यु, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।
अय + खल् ।) लणविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रसायनं, क्षी, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो
दुग्धं अयनं सृजं यस्येति ।) नक्तम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय इत्यन्ते
प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + ल्यट् ।) ज्वराद्याधि-
नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाषे ।
२ । ६३ ।
“षाड्गुण्यसुपुङ्गीत शक्त्यर्थं रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्तानि बलवन्ति च ॥”)
“न स्तुतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।
स्तुतकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य
लक्षणमाह ।
“यज्ज्वराद्याधिविध्वंसं वयसस्तम्भकलथा ।
चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं मेयजं तदुरसायनम् ॥”
रसायनस्य फलमाह ।
“दीपेमायुः स्तुताभिर्दामारोष्यं तरुणं वयः ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”
तद्विधिमाह ।
“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुज्येत भिक्षकं प्रौढः क्षिप्रशुद्धतपोः सदा ।
नार्ति युक्ता रसायनो विधि
न भाति वासधि शिष्टे रङ्गयोग रसायन ॥”

अथ तदुदाहरणानि ।

“श्रीतोदकं ययः सौत्रं घृतमेकैकशो दिशः ।
विशः समस्तमधवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥
मखूपगर्वाः स्वरसः प्रभाते
प्रयोज्य धृतीसधुक्तस्य चूर्णम् ।
रसो गुडुध्यास्तु सस्त्रलपुष्पः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
वलागिर्वर्णस्वरवर्णनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विगेषेण तत्र शङ्खपुष्पो ॥”

मखूपगर्वाः ब्राह्मीः । वरभो इति लोके । तदलाभे
मखिहापि ग्राह्याः । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
“माखिकेण तुगाजीया पिप्लवा लवणेन च ।
त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
सत्त्वत्यश्वकर्करासुष्ठीकणाभधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिवभया प्राप्या रसायनगुणैर्विणा ॥
पुनर्नवस्याहर्षलं नवस्य
पिष्टं प्रिवेद्यः ययसाहमासम् ।
सासत्रयं तत्तिगुणं समां वा
जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
यं मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दिने दिने भृङ्गरजःससुत्यम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
समाश्रुतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
शूनावरी सुखितिका गुडुची
सहस्त्रिकर्णा सहस्रान्तमूर्त्ता ।
रतानि ज्ञत्वा समभागयुक्ता-
न्याय्येन किंवा मशुनावलिह्यात् ॥
जराकृजाम्बुमिश्रितदंष्ट्री
भवेन्नरो वीर्यवलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स नित्यं
प्रभामयो भूरिविष्टवुद्धिः ॥
पीतान्धशब्दा प्रयसाहमासं
वृत्तैः तैलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषां विधत्ते
वालस्य शस्यस्य यथासुवृष्टिः ॥
अयःपलं गुग्गुलुचरजं योज्यः
पलत्रयं शोधपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च
कर्षं सिद्धन् यात्यमरत्वमेव ॥”

गोहृगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमिहायुग्मशुने
रसायनं यो विविधं निवेदते ।
गतिं स देवर्षिनिधिवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

तथा ज ।

कामोपायोऽपि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ।

पूर्वं ववसि मध्यं वा ततः प्रयोज्यं जितात्मनः

प्रथमं सतरक्तस्य विषादस्य च सन्नेपा ॥

वाजीकरो वा मल्लिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥”
“रसायनानां विविधं प्रयोगश्च यो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुखं वातातपिकमन्यथा ॥
निर्वाते निर्भवे हर्षं प्राप्योपकरणे पुरे ।
दिश्युदीक्षां शुभे देशे त्रिगर्भां सृज्यलोचनाम् ॥
धृमातपरजोवालस्त्रीसुखाद्यविबद्धिताम् ।
सज्जवैद्योपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽङ्गि संपूज्य पूज्यांस्तं प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनेः सुखः सुखी जातबलः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः अर्धागो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्त्वव्रतधर्मपरायणः ॥
देवतागुस्ततो युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौघः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरितकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्लवं वेकं गुडुक्षोणाम्बुना पिवेत् ॥
स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनय च ॥
चिरात्तं पञ्चरात्रं वा समाहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्दयावकमाशुद्धिः पुराणशक्तोऽथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म्य-
वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षिणां परिच्छेदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिकोविधिः ॥
वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
सुखोपचारा भण्डेऽपि ये न दिदृक्षुवाचकाः ॥”
इत्युत्तरस्यानोयवागमते ६६ अध्याये ॥
विशेषस्तु तस्मिन् अध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
पारदः खजयया तज्जातीय-हरितालादिकश्च
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । खर्णादि-
करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालश्च मन्थकश्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
खाहा । अथुतलपेन सिद्धिः ।
तद्वटीं गोलकं ज्ञत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
शक्तिकां लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कानु कारयेत् ॥
गते कुण्डे विनिक्षिप्ते पलाशकारवह्निना ।
ज्वालयेद्वयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्भस्म जायते सिद्धिर्बिद्धि सिद्धिषमाकुलम् ।
ताम्रपार्श्वे अस्मिमध्ये विन्दुमार्चं निधच्छति ॥
तत्तृचणाज्जायते खर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्गुरुमानसे ।
सिद्धपौष्टे भवेत्सिद्धिर्गोयक्ष्मीलज्जापनैः ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
अपिसुखं द्विजातीनां प्राचक्षानां विशेषतः ॥
गोय गोप्य महामोष्य दुर्लभम् ॥”

वसुराजं शिवचार्द्रं मायाविन्दुसमन्वितम् ॥
बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सम्बलोपरि ।
अश्रीतितीलकमार्चं कृष्णधेनुससङ्गवम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टीत्तरशतं जपेत् ।
वस्त्रयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्भीमान् सन्धमन्धेन वह्निना ।
रिपुर्वेदाहं पर्यन्तमङ्गश्रीं भवेद्यदि ॥
तदेवोक्तं तद्वत् दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥
ततः परीक्षा कर्तव्या ।
“निर्धूमं पावके त्रयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्ववन्दनमात्मकम् ॥
सुद्धेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
शुक्लाप्रमाणं तद्वत् सत्त्वं सत्त्वं हि शङ्करि ।
रौप्यं भवति तद्वत् नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य सुखे शिववीर्यं प्र-
यित्वा सर्पस्य मुखं गुदश्च बद्ध्वा नूतनमृदुल्य
स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं मृदादिना
संलिप्य निर्वर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभचर्मा
स्थालीमुखसुद्धृत्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्यं
गृहीयात् । ततस्तोलकमित्रं ताम्रं गालयित्वा
तस्मिन् गालितताम्रे रक्तिकमार्चं तत् शिववीर्यं
दद्यात् तेन तत्तृचणादेव तत्ताम्रं सुवर्णंभूतम् ।
आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोगं शब्द
कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥

रसायनः, पुं, गरुडः । विदुः । इति मेदिनी ।
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति वा ।
फल + अच् । टाप् ।) हरितकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयति
प्राप्नोतीति । अय + लुट् । डौष् ।) गुडुची ।
काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षद्रुमा ।
मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मखूपगर्वा भण्डोरी भण्डो योजनवलापि ॥
रसायन्यरणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डोतकी च गण्डोरी मञ्जुषा वल्करङ्गिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
कः ।) सिद्धकम् । वीलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आम्नः । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिप्रयोक्तृत्वकारे ।
“प्रागेव हरिमाक्षीणां चित्तसुलब्धिकाकुलम् ।
मा कुलश्रियः ॥”
पनस इति श्र । कुन्दरत्नम् ।

रसखा, स्त्री, (रसेन अलखा ।) नाडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसा, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला + कः । टाप् ।) रसना । दूला । विदारि । इति मेदिनी ॥ प्राचा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिख-
रणी । तत्पर्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥

पत्याः करणप्रकारो यथा,—
आदौ माहिषमस्तमसुरहितं दध्याढकं शर्करां
पुनः प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च

कञ्चित् चिपेत् ।

दुग्धेनाहुधनेन मृगयनवस्थालां दृढं सावये-
द्देलात्रीजलवज्रचन्द्रमरिचैर्घोषैश्च तद्योजयेत् ॥
मीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला

स्वयं

श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समा-
खादिता ।

रसा येन वसन्तवर्षादिनेः सेव्या परं नित्यश-
तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वैर्निर्वाणां
बलम् ॥

श्रीश्री तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गप्रसिद्धेण शीर्षगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥

रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
प्रेषनी हृद्दृष्टी क्षिप्वा मधुरा शिशिरा सरा ।
क्षुत्पित्तं तृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपि च ।
दध्नीर्द्विप्रकमीषदस्तमधुरं खलस्य चन्द्रवृत्तेः
स्थं चोदयलक्ष्य पञ्च हविषः शुक्लास्तुमौष-
कान् ।

नामावचतुष्टयं भरिषतः कर्षं लवङ्गं तथा
त्वा शुक्लपटे ग्रनेः करतलेनोन्मेष्य विखा-
वयेत् ॥

ज्ञाखे षट्गनाभिचन्दनरसवृष्टेऽगुरुद्वूपिते
पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोष्य संस्थाप-
येत् ।

स्वार्थे मधुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसाला
स्वयं
रसुन्मेष्यदीपनी सुखकारी कान्तेव नित्यं
प्रिया ॥
इति भावप्रकाशः ॥

लज्जा, स्त्री, शीर्षनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुलिया इति भाषा ॥

ती, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
ल + कः । डीप् ।) पुच्छकेष्टुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वासा, स्त्री, पलाशौकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

शरः, पुं, (रसस्य आखादः ।) अखण्ड-
पि पित्तवृत्ते

आखादनम्

सवि

कल्याणन्दाखादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥*॥
“चतुर्थं विप्रमाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
समाध्योर्मध्ये द्वितीयः शब्दाननुविद्वस्त्रिपुटी-
विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः ।
यथा निधिरुहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रेताद्यावृत्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि
भूताद्यनिवृत्तिरितिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्वनव-
लम्बनेन निवानन्दरसाखादनाभावेऽपि अविद्य-
बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिरन्यानन्दं सविकल्पकरूपं
ब्रह्मानन्दभ्रमेण खादयति तद्रसाखादनमित्यर्थः ।
लक्षणात्तरमाह समाधौत्यादि । निर्विकल्पक-
समाधारमन्काखे अनुभूय मानसविकल्प-
कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवाखादनं
रसाखाद इत्यर्थः ॥” इति सुबोधव्याख्या
तट्टीका ॥

रसाखादौ, [न] पुं, (रसं मधु आखादयितुं
शीलमस्य । आ + खद् + णिनिः ।) भ्रमरः ।
इति शब्दमाला ॥ रसाखादविशिष्टे, वि ॥

रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आखा यस्य ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकाः, पुं, (रसोऽख्यस्याच्चेति वा । रस् + ठन् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
हस्ती । इति सारखतः ॥ सरसे, वि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)

रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
रसुरसः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति
विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
श्रीलक्ष्मः । यथा,—

“हन्तावनान्तरे रश्मि रासोत्सवसुतुसुकम् ।

रासमखलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥

(रसिकश्रेष्ठश्च))

रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रुतम् । खर्णादिस्त्रिपते,
वि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस + उन्नन् ।) लसुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्) ॥

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।

“असाध्यो यो भवेद्भोगो यस्य नास्ति चिकित्-
सितम् ।

रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”

अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यदा, रसः
उत्तमोऽस्य) सुष्ठु इति राजनिर्घण्टः ॥

रसोद्भवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोर्द्भवतीति
उत् + भू + अच् ।) हिङ्गुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसजाते, वि ॥

रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“राहोर्दन्तचौर्येण लूनात् ये पतिता गलात्
अन्तस्य कथा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विजा नाम्नन्ति तमतो देवदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादन्तसम्भूतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”

इति वामदे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“अथ वीर्यश्वं वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।
रसेष्व पश्चभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”

“दध्ना वातादिभ्रमणो रसोनो विहितो बुधैः
जाङ्गलानि रसान्येव भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

अथास्यगुणाः ।

“रसोनो हृद्दृष्टो दृष्टो स्निग्धोष्णः पाचनः
सरः ।

रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भ्रमसन्धानकृत्कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे लघुनशब्दे च
द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।
तत्पर्यायः ।

“लघुनस्तु रसोनः स्यादुग्रभक्तो महौषधम् ।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनंथो रसोनकः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“यदादन्तं वैनतेयो जह्वात सुरसत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्विन्दुः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥

पश्चभिश्च रसेर्युक्तो रसनास्तेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”

अस्यावयवगुणाः ।

“कटुकश्चापि मृतेषु तिक्तः पञ्चेषु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालामे लवणः स्मृतः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥”

अस्य भक्षणगुणाः ।

“रसोनो हृद्दृष्टो दृष्टो स्निग्धोष्णः पाचनः सर-
रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भ्रमसन्धानकृत् कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृद्रोगजीर्णेश्वरकुचिभृल-

विवन्धगुल्माश्चिकित्सासर्गाणाम् ।

दुर्गामकुष्ठानलसाहजन्तु-

समीरयन्त्यासक्तफांसं हन्ति ॥

मदां मांसं तथाश्मश्च हितं लघुनसेविनाम् ॥
वायाममातपं रीयमतिनीरपयो गुडम् ।

रसोनमशन् पुरुषस्त्वज्जेदेतन्निरन्तरम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्यान्वा विवृतिर्यथा,

“धातु सुरासुरयक्षो मष्टान्

जहार वैनेतयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
सग्रामश्रमसम्प्राप्ते श्रमवेगप्रधाविते ।
आह्वये वैक्लवं प्राप्ते च्युता ह्यन्तर्बिन्दवः ॥
सकृत् सन्दूषितं देहे पतितस्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जानं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-
कम् ॥

विशुष्काः कानने सर्वा वृक्षकाशप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कानने सर्वे प्रकृष्टं महनं गताः ॥
तेषां मध्ये जराश्रयो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सद्यष्टिः सरणिच्युतः शीर्षदन्तावलीमुखः ॥
सद्यस्त्योः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विभ्रतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्वां पण्यद्वयवरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाद्वलान् बहुलान्
भुवि ।

क्षुधासंपौडनेनापि मुक्तवान् साद्वलानपि ॥
वज्रासानन्तरे शुष्कान् विटपान् नदनन्तरम् ।
मुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
पश्चात् सुभिजे मज्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः प्रपञ्चः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चित् यथा तैः प्रापित-
स्ततः ॥

यत्तया खादितं दशं नदभक्ष्यं जिज्ञासिभिः ।
दर्शनमपि चित्रं तस्माज्जानं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं सुवनचये ।
कुक्कुटाण्डविभं ग्रीष्मे शीर्षपर्णे सप्तहरेत् ॥
वह्ना पुटे सुनिर्गमं धारयेत्कन्धामते ।
होमाग्निदर्शनात्तेन म्रियते दीर्यतं भुवि ॥
ववासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रमा युतम् ।
रामठं गीरके इ च अजमोहाकटुत्रयम् ॥
धनसौवर्चलोपेनं वातरोगे विशिष्यतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानाहं प्रकीर्तितः ॥”

इति हारीते कल्पस्थानं तृतीयैः अध्याये ॥
अस्यान्यत् द्विआभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
दृश्यम् ॥

सोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
भौतिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रं, स्त्री, (रस + “रविशुभिरस्मिन्” कित् ।)
उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रवम् ।
इति चिह्नान्तकौमुदासुगादिह्रस्वः ॥
रं, स्त्री, (रसात् सुक्ताद्वादिप्ररिपाकात् आगत
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ११४।५।३२।
“यन्नेव गन्धिनो रस्यं नरूपं स्वर्गशब्दवत् ॥”
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीताध्याम् । १७।५।
“रसाः स्निग्धाः स्थिरा बहुधा आचाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥”)

रा स्त्री (रसाय हिता रस + यत् टाप् ।)
राका अस्या प्रयायो यथा,
“

एतापमर्षी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राचनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहवति रंहा-
पवति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [स्] स्त्री, (रम + “रमेच् ।” उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः ।”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंहः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका । (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।

“न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोचये मूर्च्छति भासतस्य ॥”)

रह, ल्यङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क ल्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [सु] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रह + “देशे च
च ।” उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
इकारश्चान्तादेशः । “रह ल्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्व्वनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कृत्रः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“तदाननं नृत्सुरभि चित्तीश्वरः
रहस्युपात्राय न हस्तिमाययौ ॥”)
तत्त्वम् । इति । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [सु] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्वाद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशादन्त्र रहोऽथर्व शब्दान्तरं वाक्चि सुरत-
वाचकम् ।” इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस् + दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥

रहस्यरोमस्यर्शनिवेशो यथा,—
“न सर्पशस्त्रैः क्रौडितं खानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशितेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ६।६।१८।
“रहस्यां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वर ! ॥”)

राका पाठा इति राचनिर्घण्टः ॥
रहित, त्रि रह + क्त । वर्जितम् यथा,
“

गुरोस्तद्वहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“दिग्गोऽब्धश्चाश्विरहितो जन्मर्षाऽगो भशे-
मितः ।

भं भवेदब्धेशेऽत्र योगेऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल हाने । यङ्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
हानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [रे] पुं, (रा हाने + “राते डैः ।” उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
गृहाः ॥”)

स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।

“स चन्तयदुधसः सूर्य्यश्च चित्रामस्य नेतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अज-
भन्त ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा हाने + “कदाधाराचिकलिभ्यः
कः ।” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलोहोपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।

“तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरचः
शतशङ्को वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुण्या-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमती सिनीवाली
सरस्वती कुङ्गु रजनी नन्दा राकेति ॥”)
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां सेव-
राजयन्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णश्रुतिभिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।

“राकामहं सुहवां सुष्टुतोऽहं
शृणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”

“संपूर्णचन्ना पौर्णमासी राका ।” इति सायणः ॥
राचसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पगखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहर्दहोऽभवच्छुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्वगमैश्चत ॥
बुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राचसेश्वरः ।
कुबेरस्तुप्रसादार्थं यतते स्तु सदा वृष ! ॥
स राचराजो खड्गायां निवसन्नरवाहनः ।
राचसी प्रददौ तिस्र पितुर्वै परिचारिका ॥
ता सदा त महात्माव स
“

राक्षसः

तेल्लटा च राका च भालिनी च विशां
पते ।
गोच्यसङ्घा राजन् । श्रेयस्कामाः सुम-
श्मताः ॥
तासां भगवांस्तुष्टौ महात्मा प्रददौ वरान् ।
तपालोपमानं पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥
तेल्लटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कर्णदशश्रीवौ बलेनाप्रतिमौ सुवि ॥
जनौ जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
तायां मियुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”
; पुं, रक्षन्त्वस्मात् रक्षः रक्ष एव राक्षसः ।
यायः । कौण्ठः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
पः ५ आश्रयः ६ राक्षिषः ७ राक्षि-
ः ८ कर्करः ९ विक्रवात्मजः १० यातु-
ः ११ पुण्यजनः १२ नैर्ऋतः १३ यातु १४
ः १५ इत्यमरः ॥ सन्धावलः १६ जपाटः १७
नीचरः १८ कीलापाः १९ वृचक्षाः २०
खरः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
। इति शब्दरत्नावली ॥ कीलाभरः २५
पः २६ कटपूः २७ अगिरः २८ कीला-
ः २९ नरधिपः ३० । इति जटाधरः ॥
त्यक्तियथा,—
गोमात्रात्मिका मेव ततोऽन्यां जग्धे तनुम् ।
चूडनक्षत्रो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
हामानन्याकारांश्च सोऽहजज्ञगवांस्ततः ।
प्राः स्मश्रुता जातास्तेऽश्वधावन्त तं
प्रभुम् ॥
भो रक्षतामेष ते रक्तं राक्षसास्तु ते ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
च ।
गोमयं क्रोधवशात् खनामानसजीवनत् ।
यां निधुतं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
माख्ये आदिसर्गे कश्यपान्वयनामं ६
पः ॥ * ॥ राक्षसभोज्याभ्राणि यथा,—
क्रीडातुपपन्नश्च यच्चोच्छिद्यन्नितं भवेत् ।
वपन्नमाधूतं सारतश्वासवद्भवेत् ॥
संस्मृतमन्नश्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
ज्ज्ञात्वा सदा विज्ञानमन्येतानि वर्जयेत् ॥
सा नाम ये प्रोक्तास्ते सुज्जन्यमभीष्टम् ॥”
इति वामनपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
विहारः सूर्यलोकादधः । यथा,—
तौ चक्षरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
येत्वा रुद्रमणाली तत्रैव चरन्ति हि ॥
विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपापनाम् ।
ज्ज्ञं हि विप्रेक्ष्य राक्षसा ये कृतेनसः ।
सूर्यादधः सर्वे विह्वलन्त्यर्धवर्जिताः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
नाधिहितस्त्व रोगिनो लक्षणं यथा,—
धेघटिं भुङ्क्तेऽसुदहनं ससंभ्रमम् ।
न प्रपापन्त शब्दम् ॥
दिनापि वचिन वचनम् ।

राक्षा

रोषणं रक्तमाख्यस्त्रीरक्तमद्यामिवप्रियम् ।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिङ्गान् दृष्ट्वा नृच्छदौ ।
हसन्तमसकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥”
इति वागभटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
“आसुरो द्विविणादानाङ्गान्धः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलान् ॥”
इत्युद्गाहतत्त्वम् ॥
(एतल्लक्षणान्तरश्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
“हत्वा च्छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं सदतीं
सहात् ।
प्रसक्त्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरच्यते ॥”
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
तत्रैव । ३ । २४ ।
“चतुरो ब्रह्मणस्यादान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणपेक्षया
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
३ । ४१—४२ ।
“इतरेषु च शिष्टेषु वृषां सानुतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मघर्मे द्विषः सुताः ॥
अनिन्दितेः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा ।
विन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
र्जयेत् ॥” * ॥
अष्टविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्ट्वा संहिता-
याम् । ८ । ४५ ।
“इन्द्रादिदेवं दृष्ट्वां युगं यत्
तत्राद्यमव्यं परिधाविंश्चम् ।
प्रमादयानन्दमतः परं यत्
स्याद्राक्षसं चानलसंश्रितम् ॥”)
रक्षःसम्बन्धिनि, चि ।
राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + स्त्री) कौण्ठपी ।
राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
“दृष्ट्वा विचिन्मता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकीं विश्ववल्लीभिः परीतैव सहैषधिः ॥”)
दंष्ट्रा । दृष्ट्वा इति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
चण्डा कीरनामंगन्धद्रव्यमिति यावत् । इति
मेदिनी । सायानुवेला । यथा,—
“प्रातःकाली सुहृत्स्त्रीन् सङ्गवस्त्रावदेव तु ।
मध्याह्निसुहृत्सुः स्यादपराह्णततः परम् ॥
सायानुह्निसुहृत्सुः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
येत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
इति चिकावशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
“धिक् ! त्वामसति पुंस्त्वामे मम विप्रिय-
कारिणि ।
पूर्वेषा
राक्षा, स्त्री, काक्षा

रागः

राख, ऋ श्रोषासमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) श्रोषः
स्नेहरहितोभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
निवारणश्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रागः, पुं, (रञ्जनमिति रञ्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
+ भावे करणे वा घञ् । “घञि च भाव-
करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
माख्यव्यम् । लोहितारिः । (यथा, कुमारः ।
३ । ३० ।
“रागेण बालारुणकोमलेन
चतुर्प्रवालोऽमलैश्चकार ॥”)
स्त्रीशब्दः । अनुरागः । (यथा, आख्यात्म-
शब्दाम् । २७० ।
“तानवमेव हितः परोपहितरागमदन-
सङ्घटितः ।
कथं इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी । चक्रः ॥
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
(यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
“नमिमं क्रुध इच्छियेत
चरणं निर्मितरागमेष्टि मे ॥”)
रक्तिमखिट् । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्न-
माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
“वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
इति भगवद्गीतासो कटीकायां श्रीधरस्वामी ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“सुखमप्यधिकं दत्ते सुखत्वेनैव रञ्यते ।
यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्तयते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
(अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चकोशान्त-
र्गतः । यथा,—
“अविद्यास्तितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च-
कोशाः । रामोऽभिमतविषयाभिलाषः ॥” इति
शिषुपालवधटीकायां सङ्गिनाथः । ४ । ५६ ।
“सुखानुशयी रागः ॥” इति पतञ्जलिः । गान-
धारास्त्रीयरगा यथा । भरतमते हनुमन्मते
च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
भैरवः १ कौण्डिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनुमन्भरतयोर्मते प्रत्येक-
मेषां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्मते
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
मष्टौ पुत्राः एकैकपुत्रभार्या च । कल्लिनाथ-
सोमेश्वरमते षड् रागा यथा । श्रीरागः १
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ रागस्य व्युत्पत्तिसंस्कारास्थानानि ।
“यैस्तु चैतांसि रञ्यन्ते जगत्त्रितयवर्तिनाम् ।
ते रागा इति कथ्यन्ते सुनिर्भरतादिभिः ।
तेन चास्मानि रागाणां सङ्ख्यापि तु षोडश ॥

रागः

रागः

रागः

कालक्रमेण तत्रापि हास एव तु दृश्यते ।
 कोचदन्ति त रागा सर्वे सन्तीति निश्चिनम्
 मेरोरुत्तरत पूर्वे पश्चिमे दाक्षिणे तथा
 सप्तदशके ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥”
 तथा च । अङ्गवङ्गकालिङ्गतेलङ्गभृङ्गहावङ्ग-
 सुरङ्गयूपलङ्गखेजाङ्गसौवीरकीरकाश्लीरनाभी-
 रनाहीरसिन्धुजालन्धरमगमगधनिगधमलयह्री-
 हयगजाङ्गमालवजाङ्गवमरुन्धरचोलोत्तलकु-
 न्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
 भल्लसौविदल्लवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालङ्गर-
 गौडनविडौडान्तर्वेदिकाश्लीपाञ्चालसौराष्ट्रश-
 बरलौहावरलशकीकशवल्लपकामरूपहरिगर्भ-
 विदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवङ्गनटङ्गनाटभोटक-
 वाटकरहाटकणाटकुल्लिकावन्तिककनकाज-
 कान्चकुलभोजकाम्बोजतोचतुखारविहारवली-
 हारवावगेहविदेहवाङ्गीकचचरीकचिगर्जान-
 नादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
 “यस्य अवगमात्रेण रङ्गान्ते सकलाः प्रजाः ।
 सर्वावरज्जनाद्विज्ञेन राग इति स्मृतः ॥”*
 अथ रागाः ।
 “आदौ मालवरागेन्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
 श्रीरागश्च ततः पञ्चाङ्गसन्तस्तदनन्तरम् ॥
 हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ॥६॥
 षट्त्रिंशद्भागिनी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
 धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
 आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 वेलावली च पुरवी कानडा भाधवी तस्या ।
 कोडा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६॥
 गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
 वेलोवारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 तुडी च पञ्चमी चैव खलिता पटमञ्जरी ।
 गुजरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६॥
 मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाहिडा ।
 वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥
 नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गङ्गा तथा ।
 कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
 इमाः ॥६॥१६॥*
 अथ कालनिधमः ।
 “विभाषा खलिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
 रामकीरी रामकेली वेलोवारी च गुजरी ॥
 देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुडी ।
 भैरवी चाथ कौमारी रागिणी दृष्ट पञ्च च ।
 एताः पूर्वाङ्गकाले तु गीयन्ते गायनीतमैः ॥
 वराङ्गी मायूरी कोडा वैरागी चाथ धानसी ।
 वेलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोधितः ।
 गेया मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
 गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
 कानडा आरवी चैव गौरी केदारपाहिडा ।
 मायूरी भावसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा
 यायाङ्गे ताञ्च रागिण्य चतुर्दश ॥

प्रनेवे चापराङ्गे च रजन्यां गानगीचरा
 दृष्टदृष्टान पर रात्रौ सञ्जेवा गानमीरितम्
 मेघमल्लाररागस्य गान वर्षासु सर्वदा ॥
 श्रीपञ्चम्यां समारभ्य थावत् जम्बोत्तवं हरेः ।
 तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 शक्रोत्थानं समारभ्य थावद्गुर्गामोत्सवम् ।
 गीयते तद्गुर्नित्यं मालसी सा मनोहरा ॥
 सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।
 रङ्गभूमौ वृषाक्षायां कालदोषो न विद्यते ॥
 रागश्चालापयेदादौ तत्पञ्चाङ्गद्वन्द्वम् ।
 नान्यपत्नी प्रगातया वृषाक्षायां न दूषयम् ॥
 रागाः षडथ रागिण्यः षट्त्रिंशच्चार-
 विग्रहाः ।
 आगता ब्रह्मसदवात् ब्रह्मायं ससुपासते ॥”*
 अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीसुम्बितवक्रपद्मः
 शुक्रदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
 सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोवे
 मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
 नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
 श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
 ईषत्सहासाम्बुजरस्यवक्त्रा
 सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥
 करे युता चाम्बुजगुम्फरस्या
 इतस्तनश्चारु विलोकयन्ती ।
 कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
 सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥
 प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा
 कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
 पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्देधामा
 चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ३ ॥
 महेन्द्रनीलदुतिरम्बुजाक्षी
 प्रवादयन्ती कपिलाशयनम् ।
 विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
 सा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥ ४ ॥
 जवाप्रसूनदुतिविम्बवक्त्रा
 सकचपद्मं करयोर्दधाना ।
 ज्यौर्माशुकाच्छादितगान्धयष्टि-
 राशावरी रङ्गकिना विदग्धा ॥ ५ ॥
 सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
 सरोरुहेः शङ्करमर्चयन्ती ।
 तालप्रयोगप्रतिरङ्गीते-
 गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥ ६ ॥”*
 अथ मल्लारः ।
 “विहारश्रीलोठिसुकान्तदेहः
 कान्ताप्रियो धार्मिकशौल्युक्तः ।
 कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुगो
 मल्लाररागः प्रियकृत सुवेशः ॥ १ ॥
 सङ्कतितोतपुल्लसतानिकुञ्जे
 जलस्थिति
 देवावली

रह सु कान्तप्रियमाणपत्र
 रस्य वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
 दूर्वादलध्यामतसु सकामा
 पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
 अशोकवृक्षस्य तले निवस्था
 विधोगिनी वास्यकणाक्षिताङ्गी ।
 विभूषिताङ्गी जटिलेव बाला
 सा कानडा जेमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
 संगृथ संगृथ गले दधाना
 प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
 गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
 सा सुन्दरी भाधविका निकुञ्जे ॥ ४ ॥
 सुकच्छपीं वादयति स्वभक्त-
 गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
 सदैव ताला विहिता च माला
 कोडा कला तानवती मता सा ॥ ५ ॥
 खाला समुत्तीर्यवती सुदेहा
 केशप्रणिध्यन्तिवारिविन्दः ।
 निष्पीडयन्ती तिमिराशुकान्तं
 केदारिका रक्तपरोधरक्षीः ॥ ६ ॥”*
 अथ श्रीरागः ।

“लीलावनारेण वनान्तराणि
 चिन्वन् प्रसूनानि बधूसहायः ।
 विजालवेष्टो ह्यतिदिग्दर्शितः
 श्रीराग एव प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १ ॥
 सन्ध्यासुकावे गृहमध्यदेशे
 प्रवादयन्ती ह पिनाकयन्त्रम् ।
 धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
 गान्धारिका गन्धस्रजं निधत्ते ॥ २ ॥
 रसनया सुविचारकौतुकं
 विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
 सुकविताभ्यन्तभावतत्परा
 भगवती शुभगा ससुदाहृता ॥ ३ ॥
 पुण्योदाने सार्द्धमालीकषागैः
 क्रोडन्त्येव कोकिलाकाकलीषु ।
 रामा श्यामा सद्गुणानाञ्च सीमा
 गौरी गौरी गौरवाणोददिष्टा ॥ ४ ॥
 अट्टासिकायां स्फुटकौसुदीभिः
 प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
 अट्टाय कान्तेन समं वसन्ती
 कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ५ ॥
 गौरीपादाभ्योजनमभ्यर्चयन्ती
 गम्भीरतं गन्धमालां दधाना ।
 नानारत्नोपायनेर्भस्तिभावे-
 वेलोवारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ६ ॥
 उज्जासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् प्राणयन्त्र-
 मालतीकुसुमस्रग्भिर्वैरागी रागिनी स्मृत-
 अथ वसन्तः ।
 “चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो
 मय
 पीताम्बर

सुहृत्मानातिशयशैलशुक्ला
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
सुताङ्कुरं प्राणियुगे बहन्ती
जवारणाङ्गी तुङ्गिनेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
स्वर्वाङ्गिनी नृपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्त्री ॥२॥
उरसि केयचयस्य सुभारं
विदधती शयनोत्थितचारुवेषम् ।
विलुलितालकवलिक्लृप्ताङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
तस्मैकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसुप्ता
श्यामा सुकेशी पठमङ्गरीयम् ॥४॥
कण्ठोत्पलालम्बिमधुप्रताली
प्रयति सा मञ्जुकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अथापयन्ती निजप्रियवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन प्रतप्तं पृथिव्यां
उत्थापितस्तत्तुल्यमालिवृन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाश्रवणोत्सन्ती
मयूरिकावृत्यतत् किरन्ती ।
मयूरकान्तैव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले एहं संप्रविष्टा
प्रदोषहस्ताख्यमात्रवस्त्रा ।
वीमन्तसिन्दूरविशालमाना
सुरक्तमाख्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवचोजनितम्बसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणानन्ददर्शना या
सा देशकारि कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निवेधयन्ती प्ररदेशयानम् ।
प्रकामदास्यसुखे निमग्ना
सा पाहिङ्गा संकथिता श्ववीजैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरपुण्ययुग्मं
स्फुरत्सुवचोबमनोहराङ्गी ।
कैरानना चारुविलोचनेवा
वराहमेव कथिता वङ्गारी ॥६॥

चि

जङ्गुखभावान्वितं रुदन्ती
सा मोरहाटी इठकेलिरुहा ॥६॥

अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिस्तुरगाधिरुद्रो
मयूरकण्ठातिमुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्वितस्त्रिभरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्वे
संप्राप्यन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिधानदेहा ॥२॥
स्वनायकं पुष्पलताधिरुद्रा
हसन्मुखी सर्वसुदं बहन्ती ।
स्वनानि श्रव्यद्वितनोति तुम्भा
भूपालिका सा स्वलदुत्तरीया ॥३॥
अथापयन्ती मुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेषलक्ष्मीः ।
वामस्तनाङ्गुलितान्मुकश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवैदग्ध्यवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयित्वा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पायसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्युदिता गुणज्ञैः ॥६॥

याधृता नटनृत्परिश्रमेण
बाजा लीलाभिः सुदती कृताहरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मसहस्ती
एतत्प्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥६॥

अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोली मङ्गारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीरं सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो हौ वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारि च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दंशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानड़ा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांश्च गानसुत्तमम् ॥
वैलावली च गान्धारी ललिता पठमङ्गरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिङ्गा ।
कर्णाटंशा विजानीयात् सप्तैता रागयोवितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भागिनीषु च
ज्ञापनार्थं मत्तयम् ॥”

इति

ज्ञापनार्थं मत्तयम् ॥”

१ १

अथ रागाणां सङ्गवं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमाधोगादुरागाणां सम्भवो भवेत्
पञ्चाख्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्त्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
ऽभवत् ॥
इंशानाख्यान्नेवरागो नाट्यारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखास्त्रास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
वैलावली च मङ्गारी वङ्गारी सोमगुञ्जरी ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारि भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य निवृत्तः ।
गुञ्जरी कौशिकश्चैव सावेरी पठमङ्गरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्यपि ।
वैराटी च तथा मेवा प्रथमप्रहरोत्तरम् ॥
वैराटी तोड़िका चैव कामोदी च कुड़ायिका
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो मेवो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाश्च गौरी त्रिवर्गसंज्ञिका ।
नटकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटकौ तथा ॥
सर्वे नाट्यश्च केदारी कर्णाव्याभीरिका तथा ।
वङ्गहंसी पद्माङ्गी च तृतीयप्रहरात् परम् ॥
अङ्गारावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेते मेवाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा मेवा न तु कालं विचारयेत् ॥
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः सप्तहायसु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः सप्तहायसु ऋतौ शीघ्रे प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा मेवो रागिण्या सह शारदे ।
मेघरागो रागिणीभिर्भुक्तो वर्धासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ॥
यथेच्छया वा मातव्याः सर्वसुखं सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ । फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली । लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, वि ॥
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा + क. ।)
तैरणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि,
वि ॥

रागदासि, पुं, रागदा

। आशि पठति

यं महर इति

। ववर

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) डक्कः । रक्तान्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञानयाः ॥)

रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) वन्कः । रक्तान्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागयुक्, [ज्] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागयुक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥

रागरज्जुः, पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवज्ज्वात्तत्वात् ॥) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥

रागवृत्तः, पुं, (रागस्य वृत्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥

रागवाङ्मयः, पुं, दाडिमद्राक्षायुक्तसुहृद्यः । अस्य गुणाः । शचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे ।

“क्षयः पथ्यतमश्चापि सुहृद्यः कृतकृतः । स तु दाडिमस्यर्द्धकायुक्तः स्थाद्रागवाङ्मयः । रक्षिष्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकश्च ॥”

तथास्य गुणाः ।

“लघवो वृंहणा वृक्षाः ज्वरा रोचनदीपनाः । वृक्षान्धर्माभमच्छर्दिशमन्ना रागवाङ्मयाः ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

रागवृत्तं, स्त्री, (रागवृत्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुला-सूत्रम् । यद्वृत्तम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥

रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागाट्या, स्त्री, (रागेण आट्या ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रागाकः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वल्लवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवासीऽपि रामारुद्रयो दासस्तु दातरि ॥”

इति शब्दमाला ॥

रागाशनिः, पुं, (रागेण विषयवासनासु अशनि-रिव ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥

मेनकाया व्येष्टकन्या । यथा,—

“रागिणी नाम संजाता व्येष्टा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी पद्मपत्राक्षी नीलकुण्डलमूर्धजा ॥”

इति वामनपुराणे ४० अध्यायः ॥

जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ यङ्-रामाणां पद्मी । इति ह्रस्वायुधः ॥ वा तु मरुतमवे च विश्वकारा सोमे

रागी, [न्] त्रि, (रन्ज + “संपृचानुरुधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीलादिषु घिगुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अन्तरक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ ।

“त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”)

कासुकः । इति विश्वः ॥ रङ्क्ता । इति मेदिनी ॥

(विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ ।

“द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥

विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥”

“रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥”

रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ ।

“इष्टार्थसामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न मुखे तत्तयो राक्षसोऽदृष्टिस्तृप्तिमाययौ ॥”

पुं, लण्धाव्यविशेषः । तत्पर्यायः । लाञ्छनः २ बहुतरकणिशः ३ गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिलत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । वल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराचत् ।

ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥

राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।

“रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा । अभिपेदे निदाघात्तां बालीव मलयदुमम् ॥”

अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ ।

“यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ॥”

दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ ।

“वधमप्रतिरूपं तु मर्ह्यस्तस्य राघवः । विषयमेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥”

रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ ।

“अपि ह्यद्य कुलं न स्वाद्राघवाणां कुतो भवान् ॥”

समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४० ॥ (यथा, ऋद्धतौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः ।

“अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गलमिषोऽप्यस्ति तदमिषोऽप्यस्ति राघवः ॥”

राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,—

“सेतिहासपुराणानि राघवायनमारतम् । समागिरि यन्ति तानि श्रुतानि ते ॥”

इदमर्थः ॥

राक्षवं, स्त्री, (रक्षौ भवम् । रक्षु + “रक्षोरभतुव्ये- २ण् च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) ऋगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । ऋग-रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रक्षु-र्गमभेदः ततो जातादर्थे णः पशवोऽपि ऋगः इति खट्वा मेधादिलोमजमपि कम्बलादि राक्ष-वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।

“और्णव्यं राक्षवश्चैव पट्टजं कीटजननथा ॥”

पुं, गौः । इति काशिका ॥ राक्षवाकृतौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ ।

“कौक्षपारावतनिर्भेदनेराक्षवैरपि ॥”

राक्षयं, स्त्री, पुष्यविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-गुणः ॥

राज, ऋ ञ ण दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराचत् ।

ञ, राजति राजते । ण, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥

राजकं, स्त्री, (राज्ञां सम्बन्धः । राजन् + “गोचोचो- ह्योरभराजति ।” ४ । २ । ३६ । इति वृष् ।) वृष-सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६ ।

“हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्व्यां पौरजानपदो जनः ॥”

राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ ।

“तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजक ॥”

राज् + श्वल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥

राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,—

“कादम्ब्यः प्राद्विष्यो नीपो धूलीकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽरुक्करोऽप्यिकः ॥”

इति जटाधरः ॥

राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ४३ ।

“वृत्तः स राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥”

राजककटौ, स्त्री, चीनाककटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः ।) भद्रसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकीयः, त्रि, (राज इदम् । राजन् + “राजः कच ।” ४ । २ । १४० । इति कृः ककारस्यान्ता-देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे ग्रीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ ।

“तत्तदर्थं राजौ च राजकीयं सरो ययौ ॥”

पु राजा कुमार राजपुत्र ।

तत्र यथा

तत्र यथा

तत्र यथा

राजवि

राजद

राजध

शक्नो खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥

आखः, पुं, वार्त्ताकी । इति जटा-
ः ॥

प्रातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)

प्रातकीविशेषः । प्रिया तोरइ इति हिन्दी-

त ॥ तत्पर्यायः । इतिप्रणिका २ प्रीत-

का ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली

प्रीतकः ७ । अस्या गुणाः । प्रीतत्वम् ।

प्रत्वम् ॥ कफघातकत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

खूर्री, स्त्री, (राजप्रिया खूर्खरी ।)

खूर्खरी । पिण्डखूर्खरीका । तत्पर्यायः ।

नपिष्ठा २ वृषपिष्ठा ३ । अस्या गुणाः ।

शत्वम् । खादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-

हार्तिश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।

। राजनिर्वण्टः ॥

रामि, [नृ] चि, (राजानं गच्छतीति । गम्

यनिः ।) राजस्वस्त्रि । यथा,—

वृत्तञ्च ससुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ।

। खालीकनिर्वन्धः समागि ब्रह्महत्या ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

जनि वा स्त्रीनादीनां परेषां मरणफलदोषा-

पानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।

तस्य धनं पद्मभिगामि तदभावे मातृगामि

भावे आतृगामि तदभावे आतृपुत्रगामि

भावे सकुल्यगामि तदभावे वन्धुगामि तद-

। शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि

भावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ॥” इति

भागवत्यष्टतविष्णुवचनम् ॥

रिः, पुं, शाकभेदः । तत्पर्यायः । राजाद्रिः

। राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४ । अस्य

। रच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । प्रीतल-

। स्थूलस्य तु अतिप्रीतलत्वम् । अतिरच्य-

। इति राजनिर्वण्टः ॥ (मगधदेशस्यः

पविशेषश्च ॥)

वः, पुं, (राजते इति । राज्+अच् ।

। दौमिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-

प्रः । कलुइ इति भाषा । यथा,—

। की स्थाचिन्नफली राजग्रीवो महामेदः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पानं हन्तीति । हन्+“राजघ उप-

पानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्ताकीत्या

येन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—

“अनन्तराद्वारिपुरानलोञ्जले-

नैजप्रतापैर्विजयं ज्वलद्भुवः ।

प्रदक्षिणीकृत्य जघाय रुद्रया

इराज नीराजनया स राजघः ॥”

इति नैषधे । १ । १० ॥

इकं, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।

नां स्त्रीपुंविभाजकार्णा राजा इति युत

विद्धम् ।

राजजम्, स्त्री, (जखूनां राजा । राजहन्ता-

दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखूर्खरम् । इति

मेदिनी ॥ महाजम्, इति राजनिर्वण्टः ॥

राजजम्, [नृ] पुं, चयरोगः । “यस्यते पूष्यते

रोगराजत्वात् यज्या यस्य क इ मङ्गि अन्तः-

स्यादिः चासुमिसिति मन् चवर्गाहतीयादिरित्येके

तदा जञ्च भञ्चहसनयोः रित्यस्य रूपं राजयज्या-

शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य

विवरणस्तु राजयज्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राजतं, चि, (रजतस्य विकारः । रजत+“प्राणि-

रजतादिभ्योऽच् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति

अच् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—

“सौवर्णं राजतं तान्नं पिष्टुणां पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा नापि दर्शनं दानमेव वा ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे । ३ । ४८ । १ ।

“तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा वने काञ्चनसुप्रभम् ।

हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)

राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजहन्तादित्वात्

परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरवधः ।

इति राजनिर्वण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५७ ।

“सुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः

काष्ठैर्जयेन्मधुयुतेर्विविधैश्च लैहैः ॥”)

राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तरुणीव । सौन्दर्याति-

शय्यवत्त्वात् ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।

महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अम्बानः ४ अम्बानकः

५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।

कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुश्चत्वम् ।

हृष्यत्वम् । रुच्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्लभ-

त्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥

राजता, स्त्री, राजत्वम् । राजो भाव इत्यर्थे राजन्

शब्दात् तत्प्रत्ययेन विद्धा ॥ (यथा, कथासरि-

तागरे । ३६ । ६८ ।

“तेन मत्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।

रत्नकूटं स्वकार्यार्थं निवृत्तिं गच्छाद् राजता ॥”)

राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुणाकट्टः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

राजतिमिश्रः, पुं, सुखाशः । इति हारावली । १८१ ॥

राजत्वं, स्त्री, राजता । राजो भाव इत्यर्थे राजन्

शब्दात् तत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-

सरितागरे । २० । १६१ ।

“कच राजत्वमित्युक्ता स राजा निविधेय तत् ॥”)

राजदण्डः, पुं, (राजो दण्डः ।) राजप्रासनम् ।

यथा,—

“ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।

चरेदगुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्ताङ्गिरोपचनम् ॥

राजदन्तः, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु

परम् ” २ । २ । ११ इति

उपरिश्रैक्षीसमञ्जसवर्त्तिदन्तद्वयम् यथा,

“राजदन्तौ तु मध्यस्थापुपरिश्रैक्षिकौ कचित् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा । राजन्-

“ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयः ।” ५ । ३ । ६७

इति देशीयः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः

इति याकरणम् ॥

राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-

हन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृढदुस्तूरः । इति

कश्चित् राजनिर्वण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-

धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥

राजधर्मः, पुं, (राजो धर्मः ।) राज्ञः कर्म

कर्म । यथा,—

“राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तौ भवेन्नृपः ।

सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥

ब्राह्मं प्राप्तिन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्वते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमव्यजत् प्रभुः ॥

इन्द्रानिलयमाकर्णायामयेक्ष वरुणस्य च ।

चन्द्रवितेशयोश्चैव माता निहृदं शान्वतीः ॥

यस्मादेवां सुरेन्द्राणां माताभ्यो निर्मितो वृषः ।

तस्मादभिभवद्विष सर्वभूतानि तेजसा ॥

तपत्यादित्यवक्षेव चक्षुषि च मनीसि च ।

न चैनं भूयः शक्नोति कश्चिदप्यभिधीयते ॥

सोऽभिभवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेश्वरः प्रभावतः ॥

बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता स्त्रीषा नररूपेण तिष्ठति ॥

एकमेव दृष्टव्यमिदं दुरुपसर्पणम् ।

कुलं ददति राजाभिः सपशुद्रसचयम् ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्ततः ।

कुर्वते धर्मसिद्ध्यर्थं विभक्त्यै पुनः पुनः ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

नृद्युश्च वसति क्रोधे सर्वतजोमयो हिंसः ॥

तं येस्तु देहि संमोहान् स विनश्यत्यसंग्रहम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेऽपि स यवस्थेन्नराधिपः ।

अनिष्टापायनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमव्यजत् पूज्यमीश्वरः ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥

तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्ततः ।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेभ्यः प्रायश्चित्तम् ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता प्रासिता च सः ।

चतुर्गामाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्रेषु जायते दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा दृष्टवति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

यदि न । दण्ड । नित

मूले मत्स्यानिवापस्यम् दुर्बलान् बलवत्तरा ।

अज्ञातं काकः पुरोडाशं श्यावलिङ्गाद्विविक्तया ।
स्वास्थ्यं न स्यात् कश्चिन्मृतं प्रवर्ततेतत्परोत्तरम् ॥
सर्वो दृष्टजितो लोको दुर्भयो हि सुचिन्तनः ।
दृष्टश्च हि भयात् सर्वं जगदोगाद्य कल्पते ॥
देवदानवगन्धर्वा रक्षसि पतंगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दृष्टयोगे विप्रीडिताः ॥
दुःखैः सर्ववर्थाश्च भिद्येरन् सर्वसंतपः ।
यत्तुल्यकपोलश्च भवेदृष्टश्च विस्मयात् ॥
यत्र श्यामो लोहितलोको दृष्टश्चरति पापहृत् ।
प्रजास्तत्र न सुखान्तिं नेता चेत् साधु प्रशस्तः ॥
तस्याहुः संप्रतीतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामाद्येकोविदम् ॥
तं राजा प्रणयन् सन्धकं त्रिविंशत्याभिषेदते ।
कामाक्ष्या विधमः जुष्टो दृष्टनेव निहन्त्यते ॥
दृष्टो हि सुमहत्तेजो दुर्हस्तस्त्राज्ञातस्त्रभिः ।
धर्माद्विषलितं हृत्ति वृष्टमेव सत्त्वान्वयम् ॥
ततो दुर्गश्च दारुणश्च लोकश्च सचराचरम् ।
शस्त्ररीक्षताश्चैव सुखीन् दुर्वांश्च भीडयेत् ॥
सोऽश्वायेन मृष्टेन मुनेनः कतजुष्टिना ।
न शक्यो न्यायनो नेतुं सत्तेन विषयेषु च ॥
सुचिना सत्यमर्त्येन यथाशास्त्राहसारिणा ।
प्रणीतुं शक्यते दृष्टः सुमहायिन धीमता ॥
स्वराष्ट्रं न्यायवृत्तः स्याददृष्टश्च दृष्टश्च शत्रुषु ।
सुहृत्सखिजितः क्षिप्रमेव प्राज्ञयोग्यो ज्ञानान्वितः ॥
एवंतत्तस्य वृष्टनः शिरोऽर्द्धेनापि जीवितः ।
विस्तीर्ण्यते यशो लोके तेनविदुर्दिवान्मसि ॥
अतस्तु विपरीतस्य वृष्टतेरजिनात्मनः ।
संक्षिप्त्यते यशो लोके घृन्तिवृत्तरात्मसि ॥
यस्यैव धर्मो विविद्यमानं सर्वेषामभुपूष्केशः ।
धर्मानामभ्यासाद्यैश्च राजा दृष्टोऽभिरक्षिता ॥
तेन यदयन् सधर्म्येन कर्मण्यं रजता प्रजाः ।
तत्तद्दोष्टं प्रवक्ष्यामि यथावददुर्बुध्यैः ॥
ब्राह्मणान् मय्युपासीत प्रातस्तस्याय पाविषः ।
चैवदृष्टद्वान्मु विदुर्ब्रह्मदोषेषां श्रावणं ॥
दृष्टाच्च लिङ्गं सेवेन विद्वान् वेदविदः शुचीन् ।
दृष्टवेषो हि सततं रक्षोभिरपि पूष्यते ॥
तेऽर्थाधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि निष्ठश्रः ।
विनीतात्मा हि वृष्टतनं विनश्नति कर्ह्येति ॥
ब्रह्मेश्वरविनयाम्ना राजानः सपरिक्षितः ।
यश्चास्य अपि दान्ध्यानि विनयात् प्राप्नोतिरे ॥
येनो विनयोऽविनयामह्युषश्चैव पार्थिवः ।
सदासो वयनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मन्त्रुरेव च ।
कुपेत् स धनेत्यर्थं ब्राह्मणस्यैव माधिषः ॥
वेवद्वोऽथ कथ्यो विद्वो दृष्टनीतिश्च शास्त्रयोम् ।
न्यानीतिक्षीपत्तद्विद्वोऽपार्थासंस्मार्थं लोकतः ॥
रक्षियायां जय योग्यं समातिष्ठेद्विनिश्चयम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्रोति वशे स्यापयितुं प्रजाः ॥
यस्य कामचतुष्टयानि तथोक्तो क्रोधध्यानि च ।
यस्मान्ति दुरन्तानि प्रयमेन दिवर्ज्ययेत् ॥
कामधेः प्रसक्तो हि सख्येन विवर्ज्ययेत् ।
यस्यानि दुरन्तानि प्रयमेन दिवर्ज्ययेत् ॥

[illegible]

यथा हि बहुगुण्येन शिरद्वयं विशिष्यते ।
 त्रैलोक्याद्याश्रितास्तेषां स्वर्गसाधनाधराः ।
 त्रैलोक्यधराणि क्रमशः ब्रह्ममनराभराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेताद्रोपविंशन्ति प्रभवः ।
 तथारथो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं बोधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्थादाष्टप्रसम्पन्नं धनधान्यं वाहनेः ।
 ब्राह्मणैः श्रद्धिर्भिर्यैर्वसिमीदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुप्रथमं कारयेद्यज्ञमात्मनः ।
 शुभं सर्वभूतं शुभं जनवृक्षसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तदध्यास्याद्वेदज्ञायां सर्वथा लक्षणांविताम् ।
 कुले महति सम्भूतां ह्युदा रूपगुणांविताम् ।
 पुरोहिततश्च कुर्वन्तं वृथायादेव चर्त्तितम् ।
 तैश्च गृहस्थाणि नृपतारिणी ॥
 वसेत राजा
 धर्मायैव विप्रभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 यावत्परिक्रमामिच्छेत् राजादाहादेवह्वितम् ।
 स्थावास्त्वायपरो लोके वर्तेत पितृवत् नृप ॥
 अथवाचानं विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विप्र
 किनः ।
 तैश्च सर्वान्ध्रैश्चैरनृप्यां कार्याणि कुर्वन्-
 ताम् ॥
 आट्टात्वां शुचकुलादिप्राण्यं पूजको भवेत् ।
 ट्टाप्राप्तमथ्यो ह्येव निधिर्ब्राह्मणैर्भूयते ॥
 न तं स्तेना व चाभिजा हरन्ति न च नृजति
 तस्माद्भ्राजान् निधातव्यो ब्राह्मणैश्चतयो निधिः ।
 न स्कन्दते न त्यजेत न निद्रयति किञ्चित् ॥
 वरिष्ठमिच्छीन्नेभ्यो ब्राह्मणैश्च मुञ्जे हृतम् ।
 समसत्तास्यै दानं दिश्यं ब्राह्मणैश्च ॥
 प्राधौत शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगं ॥
 पाचस्य हि विप्रैरेव अद्धान्तयेव च ।
 अन्नं वा ननु वा प्रैव दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधर्मो राजा लब्धतः पालयन् प्रजाः ।
 न विवर्तेत संयामात् क्षात्रं धर्ममशुस्करम् ।
 संयामेज्जिवन्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां अथस्त्वरं परम् ॥
 आह्वयेव मिथोऽन्येभ्यं जिघांस्तेन भव्यैः ॥
 बुधमानाः परं शक्ता खगं वान्तपराङ्मुखान् ।
 न कूटेरायुधैश्चैव शुधमानो रथे दिपून् ॥
 न कस्यैभिर्नापि दिग्भेनाभिव्यक्तितत्तेनैः ॥
 न च हन्यात् स्थलास्त्वं न क्षीवं न कृता-
 ज्ञमित् ॥
 न सुक्तज्ञैश्च नावीनं न नवास्सौति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसर्गाहं न ययं न निरायुधम् ।
 नायुधमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नायुधस्यनप्राप्तं नातं नातिपरीक्षितम् ।
 न भीतं न पराहृतं सतां धर्म्ममशुस्करम् ॥
 यक्ष भीतः परावृत्तः संभयो हन्यते परैः ।
 भर्तृव्यहृष्टं काचित् सर्वं प्रातपद्यते ॥
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदनुत्तरं सुप्राप्तं नम

राजध

राजध

राजध

य इ स्तुत कृत्त वन ध न्य पशुन किय
 द्रव्य वि कुप्यथ यो यन्त्रय न पशु तत
 च दनुवह रमिष्य वि ११ सुति
 । न सर्वयोधेयो दानयमप्यगमिन्म ॥
 शुभ्रकृतः प्रीतो बोधधर्माः वनाननः ।
 । इन्द्राग्नि चयेन क्षत्रियो ब्रू रणे रिपून् ॥
 अथैव जित्येन सर्वं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
 त वधयेत्तैव वृक्षं पात्रेभ्य निःक्षिपेत् ॥
 । इन्द्रजिह्वं विद्वान् पुत्रवार्यप्रयोजनम् ।
 । नियमवृक्षान् धन्वन् कुण्डोदाशान्नः ॥
 । अमर्हद्वृक्षेन अन्नं रदरेवेत्तथा ।
 त वधयेद्वृक्षं वृक्षं दानेन निःक्षिपेत् ॥
 । सुसुतद्वृक्षः स्वातिष्ठं विवृतपीरयः ।
 । सउत्तर्वायां मिहं छिद्राकुलान्नैः ॥
 । शुभ्रतद्वृक्षं अन्तर्कसुविजने वनम् ।
 । न सदापि भूतानि दृष्टेनैव प्रसाधयेत् ॥
 । ययैव वर्तन न जयत्वन साधया ।
 । गतिप्रवृत्ताश्च मायां निर्वर्त्त स्वसदनः ।
 । च्छिन्नं परो विद्याद्विद्याच्छिन्नं प्ररख्य तु ।
 । कूर्मैर्हवाङ्गाणि रक्षेद्विवरमाशनः ।
 । चनयेत्तथापि त्वं हवच पराक्रमेत् ॥
 । चावगुह्येन श्रवणश्च विनियत्येत् ॥
 । अथमानस्य वैरस्यः परिपञ्चिनः ।
 । नयेद्वृक्षं सर्वान् सामादिभिरपक्रमैः ॥
 । ने तु न मिष्टवृक्षपदेः प्रथमेऽस्मिन् ।
 । 'य प्रसह्येताम्बुवर्कैर्विप्रमत्तयेत् ॥
 । दीनास्तुपायान् चतुर्णामपि पठितः ।
 । इक्षीं प्रशंसन्ति निर्वर्त्त राक्षभिद्वये ॥
 । 'रति निर्वर्त्ता कर्त्त धान्वाश्च रक्षति ।
 । रक्षेत्तुष्टो राक्षं हन्वाश्च परिपञ्चिनः ॥
 । नाना खरायं यः कर्त्तव्यमवनेनवा ।
 । वराभ्रमृष्टे राक्षान्जीविताश्च सभास्यः ।
 । कर्त्तव्यात् प्रायाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 । राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राक्षकर्त्तव्यात् ॥
 । य ययैव निर्वर्त्त विधानमिहमाचरेत् ।
 । होतराक्षो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 । इयानां यथानां मध्ये मुक्तमधिष्ठितम् ।
 । दानप्रशताश्च कुल्यान्नादृक्ष्य संयजन् ॥
 । हाधिपतिं क्रुत्याहंशप्रामर्शं तथा ।
 । शैशु श्रदेशश्च वक्ष्यपतिमेव च ॥
 । रोषात् सत्तुलनात् आत्मिकः शनकैः
 । खयम् ॥
 । यमदशेयाय दशेयो विंशतौ शिनम् ॥
 । शैशु नस्यैव श्रवेणाय विवरेवेत् ॥
 । यामप्रतेयशु वक्ष्यपतये स्मयम् ॥
 । राजप्रदेयाति प्रथमं यामवाचमिः ।
 । निम्नपादौपि यामिकस्तावताभुयत् ॥
 । कृत्वा सङ्गीत विंशो पञ्च कुञ्जलि च ।
 । यामप्रताभ्यश्च वक्ष्यपतिवतिः प्ररम् ॥
 । गन्धार्थि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव

नगरे गमर चेक कुल्यात सव्य यत्तिनकम्
 । उच्चैः स न पीरुष्य नस्येन आसिप यद्वय
 । सन व्रतुपरिज्ज्ञेन सर्वं नेव वरा खयम्
 । तेषां वृत्तं परिचयन्तु सत्ययादृष्टे तच्चरेः ॥
 । राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्त्रादायिनः प्रजाः ।
 । श्रद्धा भवन्ति प्रायश्च तेभ्यो रक्षेद्दिमाः प्रजाः ।
 । ये कार्यान्तेभ्योऽधेयेन गृह्णीयुः पापचैतवः ।
 । तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुल्यात् प्रयाचयम् ॥
 । राजकर्मसु युक्तानां क्षीयां प्रेञ्चनस्य च ।
 । प्रथमं कल्पयेद्वृत्तिं श्रानकर्मैश्चकृत्यतः ॥
 । प्रयो देवोऽवतदृष्टश्च वदतुष्टदृष्ट वनम् ॥
 । पाशुनास्विकस्तथाप्यष्टो धान्मदीकस्तु
 । आत्मिकः ॥ * ॥
 । क्रयविक्रयमश्वानां भक्तश्च सपरिचयम् ।
 । योगक्षेमश्च संपन्नं वणिजो दापयेत् करान् ॥
 । यथा पक्षेन युष्मेन राजा कर्त्ता च कर्मशाम् ।
 । तथावेत्तुष्टो राक्षं कल्पयेत् वनतं करान् ॥
 । यथात्पाक्यमद्वन्वायं वायुंको वक्ष्य वदपदाः ।
 । यथात्पाक्यो भूदेवयो राजान्नास्त्रिकः
 । करः ॥
 । पञ्चाशद्भागं व्यादयो राजा पशुहिरण्ययोः ।
 । धान्वानामष्टमो भागः यष्टो ह्यष्टाश्च एव वा ॥
 । व्यादहीताश्च अश्वभानं दुर्गममसुधं विद्याम् ।
 । गन्धर्वहिरण्यानाश्च कृत्यपुष्टयश्च ॥
 । यथावाक्यजानाश्च वैदस्यश्च चर्मैश्चाम् ।
 । यस्तुपायान् भागानां सर्वस्वाक्रमयस्य च ॥
 । विषमायोऽप्यादहीतश्च राजा श्रीचिदाकरम् ।
 । न च वृक्षया र्क्षनीयेत् श्रीचिदे विषये वचन ॥
 । यस्तु राक्षसु विषये श्रीचिदः कीदृति क्षुधा ।
 । नस्यापि तनुक्षुधा राक्षसचिरेयैव कीदृति ॥
 । श्रवणं विदित्वाश्च वृत्तिं धर्माः प्रकल्पयेत् ।
 । संरक्षेत् सर्वतन्त्रेण पिता पुत्रमिरीरवम् ॥
 । संरक्षमासी राज्ञा यं कृते धर्मोत्तमम् ॥
 । तन्नाश्वैर्हृष्टे राज्ञो द्विविधं राक्षमेव च ॥
 । यत्किंचिदपि वषेय दापयेत् करसंक्षिप्तम् ।
 । अवहारेण जीवन्तं राजा राक्षं दृष्टान्नयम् ॥
 । काचकायं शिष्यनक्षेत्र भूजानास्त्रोपवीतिनः ।
 । रक्षेत् काचयेत् कर्त्ता मासि मासि महीपतिः ॥
 । गोक्षिप्त्वादासो यश्च परेशास्त्रिस्तुलायः ।
 । ऊर्ध्वान्द्वयं ज्ञातयो यश्च यामाशानं ताश्च पीड-
 । येत् ॥
 । तीक्ष्णश्चैव सट्टश्च स्थात् कार्यं वीक्ष्य सर्वो-
 । पतिः ॥
 । तीक्ष्णश्चैव सट्टश्चैव राजा भवति सभतः ॥
 । यैमाश्वानां धर्माश्च प्राज्ञं दानं कुषोन्नतम् ।
 । स्थापयेदासने तस्मिन् विद्वान् कार्यान्तेन हृद्यम् ॥
 । शयं सर्वं विवायेदमिति कर्मयमाशनः ।
 । युक्तैवायमवस्य पररक्षेद्दिमाः प्रजाः ॥
 । विप्रोऽप्यष्टो वक्ष्य राक्षान्द्रियते दक्षुभिः प्रजाः ।
 । संप्रसूतः सट्टश्च स्थाः य व तु जीवति ॥
 । यो यश्च यनापामेव पाचयम्
 । निदिरक्षेत्तोता हि राजा यश्चैव वृक्षे ॥

उत्तय य पक्षेन य मे क्षतश्रीश्च सम द्विन
 । हुत गिर्माश्वश्च यश्च प्रवर्त्तेन स प्रुमा सभ
 । तत्र स्थात प्रजं सर्वं प्रतनस्य विचक्ष्ये
 । विक्ष्य च प्रजाः सर्वान् सत्ययेत् नष्ट माक्षमि
 । भिरिष्टश्च समारुह्य प्रासादं वा रक्षेताम् ॥
 । व्यरख्य निःश्रुतां वा सत्यवेदविभाषित ॥
 । वयस्य सर्वं न जानन्ति समागस्य एधमाजना
 । सत्तुष्टा एधिरो सत्तुक्तं कीधर्मागोऽपि
 । पार्थिव ॥
 । अष्टश्रुतायवधिरास्त्रियेयुयोनान् वधोगत न
 । नक्षीयैव्वाप्रितराज्ञान् मन्त्रवाचिऽपराधेभ्य
 । नक्षीयस्वमता भर्त्ता नैर्योग्योक्तश्चैव च ॥
 । शिष्यश्चैव विप्रैश्च नक्षीयस्वाह्नो भवेत् ॥
 । सध्विनेऽहुरानि वा विज्ञानो विगतज्ञस्य ।
 । चिन्तयेद्वर्त्तमाथायुं साहं तैरेक एव वाः ॥
 । परस्त्राविवहानां विषयं सत्तुपञ्चनम् ॥
 । कन्यानां सत्यदानश्च कुमार(माश्च रक्षयम् ॥
 । दूतसंप्रेशश्चैव कार्यभारं तथैव च ॥
 । सन्तः पुरप्रचारश्च पृथिधीनाश्च वैदितम् ॥
 । ज्ञानं चादधिषं कर्म पञ्चवर्गश्च सत्तु ॥
 । अश्रुतापारागौ च प्रचारं मन्त्रनसा च ॥
 । मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च वैदितम् ॥
 । उदासीनप्रचारश्च शब्दोक्षेव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 । एताः प्रज्ञतयो ज्ञानं मन्त्रनस्य समाचन ॥
 । अष्टौ चत्वारः समाख्याता द्वादशैव तु ता
 । स्मृता ॥
 । यमाश्वराक्षद्विगंधेयश्चाख्याः पञ्च चापरा ।
 । अष्टौ च विद्या होताः संधेयेन द्विमप्रति ॥
 । अथनस्यमरि विद्यादरिरोविनमेव च ॥
 । अरेरनस्यमं मित्रहृदासीनं तयोः यमम् ॥
 । दाय यश्चानभितन्वायुं सामादिभिरपक्रमैः
 । खल्लेयैव सत्तुल्यैश्च पौरुषेण वनेन च ॥
 । सत्तुल्य विषयश्चैव यानसाधनमेव च ॥
 । वैधीभाव्यं संशयश्च वक्षुगुणाश्चिनयेत् वहा ।
 । चावचनश्चैव यागश्च सत्तु विषयश्चैव च ॥
 । कार्यं वीक्ष्य प्रवृत्तौ तेषां संशयमेव च ॥
 । सत्तुल्य विषयं विद्याप्राणा विषयमेव च ॥
 । एते वानावने नैव द्विविधः संशयः स्मृत ॥
 । धमागवानकर्त्ता च विपरीतस्तुथैव ॥
 । तदाश्वावाचसंयुताः सत्तुल्यैवो द्विविधश्च
 । सर्वज्ञस्य कार्यार्थमकाये काल एव वा ।
 । मित्रश्च येषादृष्टते द्विविधो विमहः स्मृत ॥
 । एकाक्षिणश्चायिके कार्ये प्राप्ति यद्वच्छया ।
 । सट्टस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 । कीर्णस्य चैव क्रमशो देहात् पूज्यकृतेन वा ।
 । मित्रश्च चाश्रुदेयेन द्विविधं स्मृतमानवम् ॥
 । नक्ष्य स्त्राभिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थविबुधये ।
 । द्विविधं कीर्णते द्विधं वाङ्मुख्यमुखधर्मि ॥
 । अथैवमदाहार्थं पीडाभानस्य यदुभिः ।
 । चाश्रुय अपदेष्टव्यं द्विविधः संशयः स्मृत ॥
 । व

राजनी

राजनी

राजनी

राज्यं च वत्स्यते । एतत्तु नृपस्य आचरम् ॥
 ॥ राजाशो प्रयास्यद्य यथा क्षीनिर्मेवैवचर ॥
 ॥ नापयशोयोगच्छाया कुरु भद्रामते ॥
 ॥ अर्थं श्रियं देशं काङ्क्षन्ति पुरुषास्तथा ॥
 ॥ ततः हि संश्लेषाको निवसन्ति सुनिर्वृताः ॥
 ॥ ज्ञानिगौरवा विदः क्षैत्रिणश्च यशसा सह ॥
 ॥ तस्मादृष्टया ते निवसन्ति पुत्र-
 ॥ राज्यस्वस्वस्वोऽप्युज्ज्वलतामसाः ॥
 ॥ तथा यत्तस्मात्प्रसक्तश्चेष्टया
 ॥ यथा यशसो भविनामि लोकैः ॥
 ॥ भूष्यो सदा शास्त्रगर्भविनायां
 ॥ क्षैत्राभित्तायां हृदयपितामहा ॥
 ॥ सुयुधत्तस्य सतुङ्गधारा
 ॥ कृद्भिं प्रयासोऽहं नराधिपताः ॥
 ॥ तस्माद्विजयायाः क्षुतिशास्त्रयुक्ता
 ॥ नराधिपानोऽपि प्रतिपाद्ययन्ति ॥
 ॥ दिव्यैवैजन्तुः प्रभुभिर्दक्षैश्च
 ॥ भक्तान्निधुमं न गुणस्य प्रशान्तिः ॥
 ॥ ध्यानवन्महा धाननाध्याने रताः ॥
 ॥ विद्वाः बहिः प्रख्यास्यन्तीभुक्तामनाय हि ॥
 ॥ यावद्यज्ञनिर्गता दातारः शस्त्रक्षीविनः ॥
 ॥ तथा सन्त्युद्देक्षक प्रजापूजनधर्म्मिणः ॥
 ॥ अध्वनवन्महा दातारः क्षत्रिकारिणः ॥
 ॥ उपत्य प्रकुल्येभ्यः प्रेक्षा विपिनक्षीविनः ॥
 ॥ प्रत्यक्षविपिनश्च सदा सुसुपये रताः ॥
 ॥ सत्त्वतुरमेक्ष तदाज्ञाकारिणः सदा ॥
 ॥ यथाः क्षधर्मस्था भवन्ति शितिलेश्वर ॥
 ॥ त्रिहस्तदा स्थाह्ने धर्मैश्च ह्युगोदयः ॥
 ॥ ह्यहं यधर्मस्थास्त्वया कार्यः सदा भवे ॥
 ॥ ह्यो भवतो हृदिस्तदानीं क्षानिरुच्यते ॥
 ॥ इत्यं वचः श्राव्य सहासुरो
 ॥ वर्तनं सहासा च वभूव नृपयोग ॥
 ॥ ततो धराज्ञाप्रसवे करिष्ये
 ॥ इत्यं वनिः प्राह वचो सख्यं ॥
 ॥ इति वसन्ते ॥ अध्यायः ॥ ॥
 ॥ च ॥
 ॥ इत्या ततो राज्यं कृद्भिः चाज्ञाय धर्मवित् ॥
 ॥ व सपुरं वाक्च पुनर् पुनर्वतां वरः ॥
 ॥ क्षीरायि ते पुत्र कर्त्तव्यं क्षय तत्त्वम् ॥
 ॥ ह्येत परमं धर्मं दिव्यां तारयं तथा ॥
 ॥ शेरार्जुनं कर्त्तव्यं हन्तव्यं परदारिकाः ॥
 ॥ शताक्ष हन्तव्यं हन्तव्यं क्षीविपानकाः ॥
 ॥ तिम प्रयत्नेषु अन्त्याधोपास्तिष्ठ च ॥
 ॥ र शिल्लरे क्षपि सर्वे मान्याः कदाचन ॥
 ॥ येष ते देशं कुलन्यायवशाज्जितः ॥
 ॥ दृष्टत्वेन स्थातथमभायवचनं कुरु ॥
 ॥ यो यदर्थो नृपान् पुत्र कार्यविमर्शनम् ॥
 ॥ मेव कर्त्तव्यं प्रसीरपरिरक्षयम् ॥
 ॥ येन प्रसीरति येन बुध्मि ताः प्राज्ञायाः ॥
 ॥ पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियचित्तैवि ॥
 ॥ एवं रज्ज्वर दोषो राजस्य उक्तवत् ॥
 ॥ ता विनश्यत् सन्तोषमि सदादित ॥

राज्येत् सुराधामं यथाया वत्स्येत् यदा ॥
 ॥ वाक्च कर्त्तव्यं न वत्स्यते ॥ यथा यत्तु कदाचन ॥
 ॥ राजगुरुं न वत्स्यते ॥ दूतमेवं विवर्जयेत् ॥
 ॥ वत्स्येत्कतिपादस्य ॥ असद्विषय समागमम् ॥
 ॥ व्यर्थदूतमकसेव न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
 ॥ अभावं नापि यथादृष्टदौक्ष्ण्यदावकर्मणि ॥
 ॥ नाहं निवारणीयस्ते भवमाय पथे स्थितः ॥
 ॥ यत्तमे क्रियतां शिष्टं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
 ॥ ततः पितृर्जयः शुक्ला रात्रयुक्तो वधश्चिवः ॥
 ॥ उभौ तु पादौ नन्द्य क्राशयन् प्रत्युवाच तम् ॥
 ॥ इत्यादि शीवराष्ट्रपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे
 ॥ तीर्थमेवाहानि ॥ आदिश्वरप्रदायकमनुको-
 ॥ पाख्यानं नामाध्यायः ॥ ॥
 ॥ अन्त्य ॥
 ॥ अनुवचनम् ॥
 ॥ "राज्ञोऽभिहितमनस्य किं तु कृत्यतमं भवेत् ॥
 ॥ एतत् सर्वं धर्माच्च सत्यमेति सतो भवान् ॥
 ॥ सत्त्वं लब्धवाच ॥
 ॥ क्षत्रिकार्त्तेश्वरमा राज्ञा राजीवलोचन ॥
 ॥ सहायावरणं कार्यं नञ्च राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
 ॥ यत्स्यात्स्थितं कर्त्तव्यं तप्येकेन दुष्करम् ॥
 ॥ एवमेवासाधयेन किमु राज्यं भवतु यदम् ॥
 ॥ तस्मात् सहायान् धरयेत् कुलीनान् हृदिनिः
 ॥ स्वयम् ॥
 ॥ मुरान् कुलीनान् वातोयाव नवयुक्तान् भ्रिय-
 ॥ न्तिनाम् ॥
 ॥ रूपवत्तुयोपेताम् सम्मत्ताम् चमया युतान् ॥
 ॥ क्षीयं समानं भद्रोद्वाहान् धर्मैश्चा च प्रिय-
 ॥ वदान् ॥
 ॥ हितोपदेशकालज्ञानं खाभिसक्तान् धर्मो-
 ॥ धर्षिन् ॥
 ॥ सर्वविधानं सहायं च सुभक्तिसु योजयेत् ॥
 ॥ युगहीनानपि सदा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥
 ॥ कर्मस्त्रेव नियुक्तीत यथायोग्येष्ट भारम् ॥
 ॥ कुलीनः शीघ्रवन्मर्त्यो धनुर्धरविशारदः ॥
 ॥ हस्तिशस्त्राग्रिचासु कुक्कुलः शङ्खभाधकः ॥
 ॥ निमित्तं प्रकुल्येभ्यः वत्स्ये चैव विक्रिस्ते ॥
 ॥ क्षत्रपः कर्मणा मूरकणा क्षीयसचोऽक्षुः ॥
 ॥ क्षत्रवत्स्वियाश्वः कलसुवारविशेषवित् ॥
 ॥ राज्ञा सेनापतिः कार्यो नाशयः क्षत्रियो
 ॥ यथा ॥
 ॥ प्राशुः सुसुप्तो दक्षश्च प्रियवशी न चोहतः ॥
 ॥ चित्राक्षश्च सर्वज्ञो प्रतीहारो विधीयते ॥
 ॥ यथोक्तवादी दूतः स्वादिश्वभावाविशारदः ॥
 ॥ शक्तः क्षेत्रवशी वाग्यो देशकाक्षिभाजितः ॥
 ॥ विज्ञातदेशकाक्षश्च दूतः स्यात् स मधीक्षितः ॥
 ॥ वक्ता नयस्य यः काक्षि स दूतोऽपि सूर्यतेमेवेत् ॥
 ॥ शीघ्रवां चायताः मूराः लङ्घयन्ति चिराङ्कृताः ॥
 ॥ राज्ञा तु रक्षितः कार्योः सदा क्षीयसहा
 ॥ हितम् ॥
 ॥ अथाचार्योऽप्युक्तवत् उक्तवत् यत्तु
 ॥ तावत्प्रदारे सवति न री राज्ञः

राजगुरुविधानमो देवमावापि ११
 ॥ नमिर्विषयः कार्यो राज्ञा नमिर्विषयः
 ॥ व्यायययज्ञो लोकज्ञो देशोपतिविशारदः
 ॥ ज्ञातज्ञानो भव्यानां ज्ञयः स्वादिश्व रक्षितः
 ॥ सुखास्त्रवः प्राशुर्दृष्टमतिः कुलोपि न
 ॥ मूरः क्षेत्रवश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः
 ॥ मूरश्च वनयुक्तश्च गजाश्वरकोविदः
 ॥ धनुर्धारी भवेदाज्ञः सर्वज्ञश्च सहाः शुचि
 ॥ निमित्तप्राकुल्यज्ञानव्यशिविषयविशारदः
 ॥ यथायुर्देवत्वज्ञः भूविभागविपिनविन
 ॥ स्वाभिमतो सहीताक्षः सर्वेषां प्रियवद्
 ॥ वनायज्ञो रक्षितः श्विरद्विष्टः प्रियवद्
 ॥ मूरश्च क्षत्रियश्च भारयः परिकीर्तितः
 ॥ अनाचार्यः शुचिर्देवक्षत्रियविशारदः
 ॥ खड्गशस्त्रविशारदः खड्गाधकः प्रशस्तः
 ॥ खड्गशस्त्रविधानज्ञः पराभेदाः कुलीनः
 ॥ सर्वे सहायते ध्यायं शुभकेशवदा जना ॥
 ॥ समः शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः
 ॥ विप्रसुष्ठः कुलीनश्च धर्म्मधिकारो भवेत्
 ॥ कार्योऽपि विधास्तन शिवसुष्टाः सभासदः
 ॥ सर्वदेशाचारभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः
 ॥ खेखः क्षयितो राज्ञः सर्वधिकारकोविदः
 ॥ शीघ्रपेयान् सुसमर्थान् समक्षिणातान
 ॥ समान ॥
 ॥ अचराम् वे विप्रिन् वस्तु केखकः स वरः क्षुल्ल
 ॥ उपायकाक्षकुशलः नवीशास्त्रविशारदः
 ॥ यद्वधस्ता चाक्षेपं गेखकः स्वादृष्टमृतम्
 ॥ वाक्क्षमिपायसत्त्वज्ञो देशकालविभाजितः
 ॥ अनाचार्यो नृप भक्तो खेखकः स्वादृष्टमृतम्
 ॥ पुत्रवन्तरत्नजनाः प्राश्विचायकोऽपि
 ॥ धर्म्मधिकारको कार्यो जनाज्ञानशरा नरा
 ॥ एवैवदाक्षया कार्या राज्ञा दीवारिका जना
 ॥ कोऽवच्छात्रिचादीनां राजानाश्च विधानविदः
 ॥ विज्ञाता कलसुवारोऽनामवाचार्यः शुचि सदा
 ॥ विप्रवत्प्राप्रमत्तश्च धर्म्मक्षेत्रः प्रकीर्तितः
 ॥ आयादारेण सर्वज्ञः धनान्यक्षमः नराः
 ॥ अयद्वारिणः स तथा कर्मणा पृथिवीक्षिता
 ॥ परमश्रीरागती यः स्वादृष्टाङ्गो च विक्रिस्ते
 ॥ अनाचार्यः स वेद्यः स्वादृष्टमृतः स कुलीन
 ॥ प्रासाचार्यः स विश्वो वचनं सख्यं भूभुज
 ॥ राजन् राज्ञा सदा कार्यो यथाकार्यं पृथक्
 ॥ जने ॥
 ॥ हस्तिशस्त्रविधानज्ञो वनकाक्षिविशारदः
 ॥ क्षेत्रवश्च सहा राज्ञो राजाक्षयः प्रशस्तः
 ॥ शरीरं युगेयैः स्वासनश्च विशेषतः
 ॥ गलीरोहो नरेशस्य सर्वकर्म्मश्च प्रशस्तः
 ॥ यद्यशिवविधानज्ञश्च क्षत्रियविशारदः
 ॥ अनाचार्यो मधीर्भूः स्वासनश्च प्रशस्तः
 ॥ अनाचार्यश्च मूरश्च तथा प्राशुः कुलोपि न
 ॥ दुर्माक्षः क्षतो राज्ञः खड्गश्च सर्वकर्म्म
 ॥ पाशुविशारदको वस्तुज्ञोऽपि नित्यम्

मिक्क महीपाणा; पातनत्त वसा प्रका. ।
तामपि देवेषु; पातनत्तवत्तं हरि. ।
(ता पातनं दानं देवेषु राज्ञां शुभाशुभे ।
प्र च वज्रैश्च भूपालो विजयां शुभाशुभा. ॥
न. शासनश्च व शिरानां प्रतिपादनम् ।
जन्तो महीपाणाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ।
भोपात्तं विजं विजं यत्तमस्मिन्महीपतिः ।
धृती हि महीपालो विपत्तां न हि निस्त-
रेत् ॥

कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
न्य निजं विप्रेक्ष. । सत्तदाचारचक्षुषः ।
क्रियार्थं यावत् यावति चित्तव्यवस्थाम् ।
तु त भव भूप चाचरन्निर्ममो यथा ।
ये वापि च मित्रं वा पुत्रं वापि च सास्त्रिणि ।
कस्मिन् शास्त्रीयं जनता प्रेम केवलम् ।
गो ब्राह्मणः पुत्राः प्रजाश्च भानरक्षणा ।
यिच्छन् भूपालं मन्यन्ते न हि भूपयन् ।
न प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।

त्रयं यदिच्छन्ति यत्तमन्तर्गत्यभूतपतिः ।
। म न्ययो राज्ञा चिरं राजवसिच्छतः ।
सकले राज्ये ब्रह्मणे नैव भूभुर ॥
पञ्चवृद्धोनां भूयानां सम्पदं चरन् ।
सम्पदि भूपालो भूयसम्यं निजोलयेत् ॥
श्रीविक्रतो राजा गौतमाक्षरतः चर ।
ब्रह्मणेर्हन्ता न हसा विपदं वनेत् ॥
रथद्वयं सत्त्वं स्वभावप्रतिपादनम् ।
यिच्छन्ति भूपालां सत्त्वयानि हिहीतमः ।
। वृष्टिपदं प्रनापिन विचरन्तिः ।
प्रतिवेदनं न गता परमेदिनी ॥

ग परमेदिन्यां यावत् पादं प्रविष्टम् ।
देवमेष्टु फलं प्राप्नोति वाचस्पयम् ॥
मजयाकाङ्क्षी हवी वा वृष्टिपदं ।
। श्वेतं परं धाम विजुक्तः सन्प्राप्तमः ।
। मजयो राजा प्राप्नोति परं पदम् ।
। यथाप्रत्यक्षं हि वीर्यसम्पदं जनेत् ॥
। त्वं यत्तमं पञ्चमपरायणम् ।
युधि यो ज्ञान् स भूपो शालभो-
गतिम् ॥

। मरो युद्धे तद्वन्ता च द्वितीयतमः ।
। यमि विजयं करिष्यन्तः सन्ति ॥
। हसन्तां योद्धा तद्वन्ता च महीभुर ।
। हावमि संगी यावत्तद्विवाहरी ।
। न किमुत्तमं वंजिपादुद्यतं मया ।
। ननकाचा कदाचिन्माधवीदिनि ॥
। च पाङ्क्तिनाथीगसारे २० अथायः ॥
। को, मरकतमणिः । इति प्रह्लाद-
पु, (राजागणमिति । राजन् +
पुरात् यन् । ॥ १ । १३५ । इति
सजिपः । इत्यमरः । (यथा अस्मिन् ।

सत्त्वं तदस्य यदेष्टः पङ्क्तिं सूत्रो ज्ञापयत् ॥
राजपुत्रः । (राजति दीपति इति । राज् +
“राजिष्ठः ” उक्ता ॥ १०० । इति अयः ।)
अयिः । इत्युणादिकोः । चौरिकाटवः ।
इति नटादरः ॥

राजन्तं, को, (राजन्त्यानां अत्रियाणां सत्त्वः ।
राजन्त्य + “भोजोद्योद्योरन्तराजन्त्येति ।”
॥ १२५ । इति वृत् ।) चत्विधसत्त्वः । इत्य-
मरः । (यथा, रघुः । ७ । १५६ ।

“रथी निषङ्गी तवपी धृष्ट्यान्
हमः च राजन्त्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः
कल्याणोदत्तमिवावाभः ॥” ॥

राजन्त्यानां विभवे देयं च ये । इति काशिका-
यत्र “राजन्त्यादिभ्यो वृत् ।” ॥ २ । ५३ ।
इति वृत्प्रत्ययः ।)

राजन्त्या, वि, (राजाख्यस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां भवपु । “राजन्त्या चौराण्ये ।”
॥ २ । १४ । इति निपातनात् वृत्तौपाभावः ।)
सुराज्यतद्विशेषः । इत्यमरः । “प्रनापायनर-
क्षधर्मपरायणराजपुत्रो देवे राजन्त्यान् राजा
विधायिष्यति भोज्यन्त्यादिति प्रशंसायां वृत्तः ।
यदुक्तं तन्नाम्नरे ।

“भूक्तं निम्नप्रशंसु सत्त्वित्येवोदतिप्रधाने ।
संसर्गोऽस्ति विजयायां भगिनि सत्त्ववाद्ये ॥” इति
स्वमते अस्मदर्थे समादयोऽर्थौ अर्था कथां च
जन्त्यस्त एव । निपातनाज्ञौपाभावः । य
मौराज्ये राज्ञो नस्य कुञ्जताविति परे । सुराजि-
क्षधर्मपरायणं श्रीभवा राजानोऽपेति
शास्त्रायां सत्येति चत्विधः । देवो लोकोप-
नस्यं सुराणि लोके इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां
भरतः । (यथा, रघुः । ६ । २२ ।

“काशं वृषाः सन्त महम्महोऽश्वी
राजन्तरीमाहुरेव भूमिम् ।
मन्त्रजनायहसद्वन्तापि
ज्योतिष्मती चक्षुस्यैव राजिः ॥”)

राजपटोलः, पु, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ।
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ।

राजपट्टः, पु, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विप्रेषः । तत्पर्यायः । विराटवः २ । इति
शिकारप्रियः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, ज्ञानकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पु, (राजा पथः । “अक्षपूरुः पथ-
साधने ।” ॥ ४ । ४०४ । इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
नस्य खचकं यथा,—
“यद्यपि दृष्टं विमर्शः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
द्वर्गजराजपथगामयममथः सुसचरः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

यथा कुमादपण्ये ॥ ६९

“... श्रीमणि
रचोर्ध्वं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपथी, स्त्री, प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपथ्याङ्गः, पु, (पथ्याङ्गं राजा । राज
इत्यादिनात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपथ्याङ्गः ।
नाक धौज इति भाषा । तत्पर्यायः । च
नेटः २ वृषाङ्ग ३ राजप्रियः ४ महागुण ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषटः ८ वृषकन्द ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्द १२
राजैवः १३ । अथ गुणाः । शिखिरलम् ।
पितृकन्याश्रितम् । दीपमन्त्रम् । वज्रनित्राकर
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपौत्रः, पु, (राजप्रियः पौत्रः ।) महापौत्र
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पु, (राजपुत्रस्य पुत्रः ।) वृषप्रह
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः । वर्गसङ्करातिविशेषः । रश्म
पुत इति भाषा । यथा,—
“वेष्टादम्बकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥
करकन्यायां अत्रियाज्ज्ञानम् । इति पुरा-
ण्यु । राजनन्दनः । तत्पर्यायः । धुराण २
कुमारः ३ भृगुवरकः ४ इत्यमरः । (यथा,—
“राजपुत्रः । चिरं जीव माजीव सुनिपुणकः ।
जीव वा भव वाद्योऽद्य माजीव मासर ॥”

इत्युद्भटः ।)

तस्य रज्ज्वां यथा,—
“राजपुत्रस्य राजा च कर्मणा एधिर्वीचिना ।
आचार्यं चाख्यं कर्तव्यं निवृत्तमेव रक्षणम् ।
धर्मकाधर्मेणाकाङ्क्षि यद्वैदं हि शिष्येण ।
रथे च कुङ्करे चेन्नं आचार्यं कारयेत् सदा ।
शिष्याणि शिष्येभ्येव नामिन्मिथ्याप्रियं वदेत् ॥
युष्माधानमशङ्कन् यक्ष कर्तुं सुभाषतः ।
वचनं तक्ष कर्मणः गुणे देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विप्रोऽप्येत ।
अधिकारं च सर्वेषु विनीतं हि निधीयतेन ।
यादौ सख्यं तत्पुत्रात् क्रमेणाथ सख्यं तत्पुत्रम् ।
स्वभाषानमस्यैव वक्तव्यं तु यथिवीपति ।
एतावत्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीच्छिव ॥
यद्वैवो वृषपाङ्कजा येवा संस्था न विपत्ता ॥
हृषाटनदिव्याश्चरं विप्रैरेण विवर्ज्यतेत् ।
वाक्पाठार्थं च कर्मणः हृषपाठस्येव च ॥
परोक्षविन्दा च तथा नर्कनीया महीचिता ।
अयंश्च दूषणं राजा हि प्रसारं विवर्जयेत् ।
यथायं दूषणस्येव तथा चोपेक्ष दूषणम् ।
अकारणान् यत्तुच्छेदं दुर्मादौनामसत्क्रिया ।
अधर्माणां दूषणं धर्मो विप्रकीर्णमेव च ।
अद्वेषकाश्च यद्वानमपाने दग्धेव च ॥
अयंश्च दूषणं धर्मोऽप्यवर्ज्यतेव च ॥
नाम क्रोध मद मान क्रोध हर्षमतेव च

[illegible]

योऽपि, दुःखं राक्षसं श्रीतया च त-
 त्वः ॥
 श्वेतो यमो ज्ञानवान् कर्मयोगो यथा भवेत् ।
 तथा राज्ञः महाभाग श्वेतं कर्मणश्च भवेत् ॥
 यो राजसमुत्पन्नो राज्ञः स परिरक्षति ।
 संजातपुत्रायैव त्विन्द्र स महत् फलम् ॥
 राज्ञादिगणं धायश्च महार्जुना सुरक्षितम् ॥
 महता तु प्रयत्नेन स्वराज्यं च रक्षितम् ॥
 किमेवम् परित्यज्य यथा माता यथा पिता
 गोपितानि सदा कुमोदन्ति तस्मात् प्रियाणां
 च ॥
 अत्र समुपयोक्तव्यं परमं नैमिषस्यैव च ।
 धर्मकर्मसमाधत्तं विधानं देवमावृते ।
 नरादेवमचित्तं हि पौरुषं विदितं क्षिया ॥
 यत् महार्जुना ज्ञेयं भव्यं-
 कौकानुरागः परमो भवेत् ।
 को भानुरागमयथा न लब्धो-
 लब्धो विलम्बेन परा च कीर्तिः ॥^{११}
 इति भारते २० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायाम् क्तृ)
 शरारिपत्नी । शरारणी इति भाषा । यथा,—
 “शरारिदरिदरिचिच्छापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधराः ।
 राजकन्या च । (यथा, हरिवंशे । १५ । ४३ ।
 “जन्माद्यामानं तप्तः पुत्रं हं राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रोव ।) कटुतुल्यौ
 रेणुकौ । ज्ञातो । राजशरीरिणः । कुटुम्बरी
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भालतो । यथा,—
 “न्यतिमत्तश्च (यथातिमालो भुमना व्यपि)”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधराः ।
 राजकन्या च । (यथा, महाभारते । १४३ । ११ ।
 “सुजितं राजपुत्री त्वं यथा कच्छासि । भाषसे
 भाष्ये मे भव भूयोऽपि । इति किं करवाणि
 ते ॥”)
 राजपुत्र्यः, पुं, (पुत्र्याणां राज्ञा । राजदन्तादित्यात्
 परनिपातः ।) नागकेशरपुत्रवृक्षः । यथा,—
 “ताम्र्यः केशरो नागकेशरः जनकाश्रयः ।
 महौघो राजपुत्र्यः कलकः खरवातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 राजपुत्र्यो, स्त्री, (राजप्रियं पुत्र्यमस्माः । शीघ्रं ।)
 ककुब्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजपिया, स्त्री, (राज्ञः पियाः ।) ककुब्जवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजपञ्चिजम्बकः, पुं, (राजते इति । राजन् + पञ्चि-
 राजो देशप्रधानौ पञ्चिजम्बकः ।) जागरण-
 टलः । इति शब्दमाला ।
 राजपज्जः, स्त्री, (राजपिपिञ्जं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 राजपञ्जा, स्त्री, (राजपिपिञ्जं फलमस्माः ।) जम्बू-
 इति राजनिर्घण्टः ।
 राजपञ्चं स्त्री (राजो वरसिद्धिं प्रियजान् ।
 सप्तं वरवत् इति मेदिनी ।

राजमन्त्रः, पुं, (नदराजी राजाः राजमन्त्रा-
दित्यान् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
भाषा । वृषभश्वः २. वृषवदः ३. राजवल्गवः ४
पृथुकोचः ५. तनुवीजः ६. मधुरफलः ७. राज-
कोशः ८. अश्वमुखाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहानिपित्तवातहरत्वम् । वृधत्वम् ।
वैद्यवृद्धिकैरत्वम् । शीघ्रप्रसन्नाश्रित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
राजवीरो, [न] त्रि, (राजा वीरौ कारणं यस्य ।)
राजवीर्यः । दम्भमयः । २ । ७ । २ ॥
राजमन्त्रिका, स्त्री, चापुत्रीपत्नी । यथा,—
“गोभङ्गीरः पङ्क्तौरो चापुत्री राजमन्त्रिका ॥”
इति जटाधरः ॥
राजभद्रकः, पुं, कृष्णम् । दिग्मः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति चापुपादः ॥
राजभवं, जी, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
“स्वादमकभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसाधुशमित्यपि ।
देवभूयादिकं न हन्तुं ।” इत्यमरकोषवर्णनम् ।
राजभोक्तृ, लो (राज्ञा भोक्तुं बोध्यम् । भुज् +
क्यत् । कुल्लच्) जानीकोपम् । प्रियतमश्चे, पुं ।
इति प्राक्चक्रान्तिताः ॥
राजमसक्तः, पुं, (भङ्गकाशी राजाः राजमन्त्रा-
दित्यान् परनिपातः ।) वृद्धश्वः । वृद्ध वेद् इति
भाषा । तत्पठ्यायः । महामसक्तः २. पीताह्नः ३.
पीतमसक्तः ४. वर्षाघोषः ५. महाहरः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
राजमन्त्रः, पुं, राज्ञो मन्त्रः । राजार मान् इति
भाषा । तत्पठ्यायः । उत्तिष्ठः २. उज्ज्वलः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजमन्त्रोः, पुं, (राज्ञो मन्त्रोः ।) राजपथः ।
तद्विवरणं यथा,—
“गन्तमार्गं चौधवृत्तं च; कसीति पतिप्रत्ने ।
वर्णांगमयुतं कीदृपि चक्रगोत्रे समुद्योत ॥”
इति पञ्चवेवर्ते चक्रनिखर्त्त ७३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“चिंभ्रह्मभूवि बिल्लीगो देवमार्गं तु तेः श्रतः ।
दिशं धनुषामसार्गः श्रीमामार्गो दृश्येत् तु ॥
धनुषि दृष्ट् विल्लीगः श्रीमामार्गप्रथः श्रतः ।
धनुषि चैव चत्वारिंशद्वारं दृष्ट्वा हिमिताः ।
निकराधोऽपर्याप्तुं दिकराधुपरपथकाः ॥
जलापथकतुष्यादिक्रिपादश्च गच्छन्तम् ।
तुर्गोपाद्वत्तपदः प्राग्भ्रमः पादकः स्मृतः ।
अवकरः परिवारः पादहातः समन्तः ॥”
इति देवीपूजा श्रीपुरंदारकवचं कामाध्यायः ।
(अन्तर्मधोऽर्गो दृष्टविद्यार्त्तं नक्षत्रम् । यथा,
समुः । ६ । ७८२ ।
“सत्तुवक्ष्येत् राजमार्गं यत्नैश्चक्रमापदि ।
यत्तौ कार्पापयौ द्वादिद्वेधाध्यायः शीघ्रवेत् ॥”
श्रीतिः । यथा. चरिद्विंशे सन्धिपदसंज्ञि ।
१६२

राजसू चरितोमो प्रियम् ॥
 इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
 भा, स्त्री, राज्ञः सभा । ("सभा राजा-
 ययुष्या ।" २ । ४ । २६ । इत्यत्र राज-
 ययुष्येव गृह्यतान् न स्त्रीत्वम् ।) वृत्ति-
 त्वात् । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
 रत्नविज्ञतोक्तिस्तु प्रामादिकी ॥)
 १, पुं, (सभायां राज्ञः । राजदस्तादि-
 परिपाठः ।) अपेक्षितः । तदायायः ।
 भूमीकी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६० ॥
 य पुं, (सर्वपाशां राज्ञां श्रुतत्वात् । पर-
 तः ।) सर्वपविशेषः । राजधर्मा इति
 ॥ इह इति केचित् ॥ तथार्थावः इति
 ॥ २ । राजिका ३ स्त्री ४ सुहृदः ५ ।
 इत्यत्र अहम् इति वा पाठः । इति
 त्वात् । अथः ६ सुताभिजननः ७ ।
 भजनन इत्यत्र सुधाभिजनन इति वा
 । इति हेमचन्द्रः । अथा = धीश्वर-
 राज्ञी १० अथासंभवा ११ । अथ
 । तितत्वम् । कृतत्वम् । उक्तत्वम् । वात-
 म्नाकृष्टमृगशय्याश्रितम् । प्रितदाह-
 इति राजनिघण्टुः ॥ (चतुर्विंशति-
 परिमित-परिमाणविशेषः । अथा, मनुः ।
 १३ ।
 सर्वोऽष्टौ विधेया लोकेष्टा परिमाणतः ।
 अथेष्टास्तेषां लघो यैरुच्यते ।"
 इति । अष्टौ चतरेषां लोकेष्टा परि-
 षेष्टा शास्त्रिणां लिप्ता राजसंघो-
 ते राजसर्वपाशयो गौरवार्थे प्रोक्तः ॥"
 नैकायां कुक्कुतः ॥)
 २, स्त्री, (राज्ञः वायुत्वम्) राजसूम् ।
 राजसूयं अथान्नं अन्नसंयुक्तमित्यपि ।
 इति तत्त्वम् ॥
 इत्यमरदर्शनात् ॥
 ३, पुं, (राज्ञः सारथ इव । राज्ञः
 स्त्री सारथ इव इति वा ।) मधुरः ।
 म्दन्तात् ॥
 ४, (राजसूयमिति । राजसूय-
 बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजो-
 न्वयी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।
 नैनयमेव कायश्चाकायमेव च ।
 । प्रजानानि बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥)
 ५, ('राज्ञा चरात्मकः धीमः स्रुयते
 अमरटीका ।) सु + अधिकरणे क्त्वा ।
 वातयः राजा वा इह स्रुयते ।"
 शका । "राजसूयस्येति ।" २ । १ ।
 ति निपातनात् शीर्षः ।) राजकर्त्तव्य-
 । तथार्थावः । वृत्तः २ क्रतु-
 कृतमन्त्रः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 ते लोपिकङ्गादिभ्यः । १ । ५ । ६९ ॥
 तमाह १ । १० । १६

"कल्पितं च निमित्तं हृदयोभिमानम्
 राजसूयमस्मात् कृतमिदं हृदये ॥
 राजसूयमस्मादिकं राजसूयमस्मात् ६
 अथायस्य ३५ कल्पायामास्य १० अथा-
 यस्य ३० कल्पायामास्य १० इति शब्द-
 राजसूयमस्मादिकं राजसूयमस्मात् ६
 विज्ञेयं त्रयम् ॥)
 राजसूयः, पुं, (राज्ञः शोभाशाली स्वामी
 यस्य ।) वीरकः । इति निरुक्तः ॥
 राजसूयः, पुं स्त्री, (राज्ञे देवं स्वं धनम् ।) राज-
 धनम् । राजकरः । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥
 राजसूयः, पुं, (स्वर्गानां धृतराजां राजा ।
 राजदस्तादिनात् परनिपातः ।) राजसूय-
 रकः । इति राजनिघण्टुः ॥
 राजसूयः, पुं, (स्वर्गानां राजा श्रुतत्वात् । राज-
 दस्तादिनात् परनिपातः ।) चतुर्विंश-
 कोहितसंयुक्तः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
 (यथा, कुमारे । १ । ३४ ।
 "सा राजसूयैरिव सतताङ्गी
 गतेषु शोभाश्रितविक्रमेण ।
 कनोद्यनप्रत्युद्देशयुक्ते-
 रादितुसुभिर्नृपैरिजितावि ॥")
 कर्मः । कर्त्तव्यः । धृतेरुत्तमः । इति मेदिनी ॥
 राजसूयः, स्त्री, (राजानमपि स्वयंवेति ।
 कृष्ट + कृष् + क्तुः ।) तमरपुष्पम् । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 राजसूयः, [नृ] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
 गजः । तथार्थावः । मारीचः २ धाककमवः ३
 मरीकटः ४ । इति हारावली ॥ ४६ ॥
 राजसूयः, पुं, (राजानमपि ह्वाश्रयोति ।
 ह्वा + श्रि + क्तुः ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
 यथावः । कातरः २ कातव्यः ३ राजीवः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजसूयः, पुं, तथार्थावः । इति राजनिघण्टुः ॥
 (अथ प्राकगुणाः ।
 "मन्त्राहं श्रौतकथापि कृतुदोषाविरोधि य ।
 राजसूयकथाकृतु सटीप्राकृतु तद्विधम् ॥"
 इति सुवर्तन कथ्यते ४६ अध्यायः ।)
 राजा, [नृ] पुं, (राजते शोभते इति । राज् +
 "कल्पितं सुवर्तितमिदं राजीति ।" उक्ता ० १ ।
 ११६ । इति कश्चिन् ।) प्रभुः । वृत्तिः । (यथा-
 रघुः । ४ । ११ ।
 "यथा प्रभुत्वान् चन्द्रः प्रतापान् तपनो
 यथा ।
 तथैव शोभन्तुर्लोकं राजा प्रकृतिरत्नानात् ॥"
 चन्द्रिवः । (यथा, मनुः । २ । १२ ।
 "प्रभवेदन्नाश्वस्य स्वात् राज्ञो रत्नासम-
 नितम् ।
 विश्वस्य युक्तिं वृत्तं गृहस्य प्रेक्ष्यं युक्तम् ॥")
 चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ अत्र-
 पदे चैतु मेषार्थावकाः ॥ अथ वृत्तः
 मरीचः राट २ मारीच ३ ४ वृत्त ३

सूय ६ मरीचित ० १६ मरः ॥ मरपि
 पाठः ० वृत्तिः ॥ सूय ३ ११ सूय ३
 मरीचितः १६ मरः १८ मरः १९
 मरीचः १६ मरः १९ मरः १९
 इति शब्दरत्नावली ॥ प्रत्ययः १६ मरीच ०
 इयः २९ इयः २९ अथवीर्यः २९
 स्वयः २८ स्वयः २९ अथवीर्यः २९
 इति वृत्तः ० ॥ ॥ अथ वृत्तः ० ॥
 "महता राजराज्येन पृथिव्यः प्रतापवत् ।
 सोऽभिविती महानिजा विधिवद्वर्त्तते ॥
 पितापरिजितात्मन्य प्रजासंगानुरक्षितः ।
 अमुरागात्तन्मन्त्रं नाम राजसंभाषणम् ॥"
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥
 अथ च ।
 "राज्ञो राजसूयं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं राज्ञः ।
 रागात्याद्य राजनिकास्तन राजा प्रकीर्त्तितः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 तस्य तत्त्वविद्वत्तं यथा,—
 श्रुत्युवाच ।
 "ब्रह्म ब्रह्म ! महाराज चैतात् । भयभङ्गः ।
 भयभङ्गात् च राजा च सर्वेनां पालकः पिता ॥
 अन्नमेष महेन्द्रोऽथ तस्य कर्म वृत्तं धृत्वा ।
 यो राजा न पिता पाला प्रजापतिमिदम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 धृतेरिवाहो राजा इति मन्त्रा आनीत् । यथा
 "द्वैविंशतिषां सर्वैरभिविती महामना ।
 राजाचैवाधिकारे प्रेष्टुर्वेद्यः प्रतापवान् ॥
 महा पिता प्रजाः सर्वाः कदा नेदाहुरक्षिता ।
 तेनानुरक्षिताः स्वामीः सुखं सुखं तदा ।
 अमुदगात्तस्य वीरस्य नाम राजसंभाषणम् ॥"
 इति पाण्डु भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ ॥
 अथ राजसूयम् ।
 "शोभं ह्यथपदे वालं हृष्टाश्रीविधयैरितम् ।
 नरेन्द्रजनयोगेन तित्तामाप नरेन्द्रः ॥
 तस्यास्य चक्रवर्त्तमानं सुभु रत्नं समुपमम् ।
 नीलाः केशाः क्षुब्धतान्त्रा सता दीर्घाक्षर-
 ह्रिता ॥
 राजीववचसुगानी विमोक्षपुष्टवर्त्तः ।
 चतुर्दशतन्त्रादीनां दीर्घाक्षरम् ।
 चतुर्दशतन्त्रादीनां दीर्घाक्षरम् ।
 प्रराजपार्थो मन्त्रीः सदाव्ययः निधोऽहम् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे हृष्टाश्रीविधयैरितम् ॥
 अथः ॥ ॥ ॥ ॥
 "अन्धेहिरो नृद्वरौ कमलोदरसंभौ ।
 विश्वभुक्तौ ताम्रज्यौ पादादुभौ शरीर-
 क्तौ ।
 कुम्भोत्तौ मृदुलकौ सुपादां वृत्तः स्वतः ॥
 स्वतः समा समः कदा तथा करिकरपमा ।
 उरयो जानवस्तुता वृत्तयोपचिताः स्वतः ॥
 कोपमुक्ते वृत्तौ दीर्घमेषे च वचनितः ।
 सभायां चित्तपः प्रोक्तः प्रसन्नं प्रतापव्याप्तं
 अन्धेहिरो नृद्वरौ कमलोदरसंभौ ॥

एक इतिवृत्तपञ्चरूपः एतरोऽयम् ।
 दशधातुसंज्ञितश्चामिष्य वृत्ताः सुताः ।
 वृत्ताः पृथग्विभक्ता अध्वर्यवे धनं बहु ।
 मातृलक्षिकं सुखी स्याच्च मित्रं स्मिक् शृणति ।

॥ १ ॥
 भवेन (मं) दकवीं राजा भिस्वः कपित्थिर्देवः ॥
 वृषाचोन्नतकलाः स्युः किं वा विषमकलाः ।
 वासस्थाना वाभिः युसधारां करोति हि ॥
 अथो गवांस् क्रुयाचं वृषलं वृषकर्मका ।
 मनुजैश्च वृषकैश्च भवन्ति सुभगा वराः ।
 निम्बा विमले वीर्यैः पीतामचिनकेन वाः ॥
 समोन्नतश्च वृद्धमकलयं सांसलं वृष्यु ।
 वृद्धास्मधवालाश्च खरगोमं शशाङ्कम् ॥
 कलशोवल्गुं नृपतिभक्तगां निमखयः ।
 शाकं तुलसिनीं मातृ वृत्तीं पीनीं वृषखरे ॥
 शिवोनिगोष्ठिं सुशिष्टमभिमयिभिः ।
 वृषा वीरैः कच्छदमश्वैर्धृतपञ्चिलाः ॥
 शिवाककनसैस्तुष्टवैश्च परवर्जकाः ।
 ताम्बेर्मा धनः प्रशङ्क्य अदृष्टैः सचिस्त्वा ॥
 वृषाङ्गुलिं मधनस्मिन्नी रंसाश्च यस्व वै ।
 वृषतं कर्तव्यमः सविषयं समुत्थिताः ॥
 वृद्धातपश्चशक्तिका सवपगोपमा वृषा ।
 कुक्कुटपुत्राकामा यशालाभा विरोधरे ॥
 दासभाश्च मयाप्रानः स्वकिंकाभा वृषखरे ।
 वामाविर्गोमरधः कलाभा वृषतं करे ॥
 मासनेश्च धनोपला न्यधर्करधरे नृपाः ।
 निम्बापेक्ष स्नाटमैरीष्टे स्नज्ये स्ववर्जतेः ॥
 विश्वधर्महीनाश्च दन्ताः शम्भवा धनवाः शुभाः ।
 दीक्षा वृष्टाः समाः श्रेष्ठा गिरा रक्षा समा ॥
 शुभा

कृष्णः दीर्घां च निर्वृतां तावु श्वेतां धनैश्चर ।
 लब्ध्वा च पयसा वनं समं सर्वैश्च यं वृत्तम् ॥
 भूतानामसत्तं श्रद्धां विप्रदीपय द्राक्षिषाम् ॥
 भद्रकृष्णं च राजानो रोमकृष्णं, प्राताद्युषः ॥
 द्यां चिन्मयावर्तय चामरमेतं नैलध्रुपताः ।
 स्त्रीस्तुष्टुमिष्टिदासश्च स्त्रीं भाग्यवतां भवेत्तु ॥
 यत्पत्नीचन्द्रां सुषुप्तां च श्वशुराश्च सुषुप्थरैः ।
 स ह वै च जलाटेऽपि क्षमया उन्नयेत्तु यथाः ॥
 जलाटां पृथ्व्याश्चिरो मेघाः क्षुः श्रतवर्षिणीन्
 हृदयस्य चान्नैव भिरयुः पञ्चनवत्यथ ॥
 हृदयार्कः शिरोभिस्तु हृषा निम्बशिरा घनौ ॥
 स तु दत्तश्चतुर्ध्रौ रक्षाः चन्द्रश्चतुर्ध्रुपः ॥
 इति गारुडं वरश्चरितं सर्वं नाम हृदयस्थायः
 व्यभिच ॥

ग.थिष्यसु तु वज्राणि शयानाश्चैव कञ्चाम्
 सञ्चोषि यो मण्डोमानः सन्मन्दिषु मरीचकयन्तु ॥
 राख्य धालते नित्यं सधसम्प्रपथयः ॥
 गन्तव्या प्रपञ्चानां चित्तिं धर्मज्ञं प्रासयेत् ॥
 पुष्य पुष्यं त्रिविज्जोवाप्तुलक्ष्णं न काश्चयेत् ॥
 माहाहार प्रवादयते न यथाहङ्गदकास्तः ॥
 शाली परिपुषु सञ्चोषु न सञ्चते ॥
 मरुता मण्डपे यो वसिष्ठ उच्यते ॥

गीधः पश्यापु यो वेला । शौराश्रीं लभते वयः ।
 राजं राष्ट्रमयंगिनं पीडयामास न वृद्धते ॥
 तस्मात् सर्वपक्षिणं शृण्वीमनुमाचरेत् ॥
 पालकस्त्वं भवेद्भूमिः कौत्सिराश्वशो वक्तुम् ॥
 व्यस्यति विष्णुः क्षमाता मोक्षान्नाश्रयति वतः ।
 प्रजाः प्राक्तनं शक्तः पार्थिवो यो जिवेन्दिशः ।
 सैन्यमभ्युपेयं प्राप्य राजा क्षमं मतिश्चरेत् ॥”

इति गारुडो १११ अध्यायः ॥ ३ ॥
ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—

"यशमिषिक्तः स पृथुः पूर्वम् राज्यं सज्जिभिः
 तन, क्रमेण राज्यानि हर्षो लोकप्रियतामश्नः ॥
 नक्षत्रचक्षुषिणां वीरुधां वायुधृषतः ।
 कोन्त्यो दैवदृष्टाश्च यज्ञानां तपसामपि ॥
 राज्ञो वैश्वस्य राज्यं नानां वयम् तथः ।
 व्यादित्वादां पतिं पिण्यं वज्रनामस्य पावकम् ॥
 प्रजापतीनां दत्तस्य वारुणं सप्तनामपि ।
 देवाणां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
 विपुलां धर्मराजानां यमं राज्यश्चैव चक्षत ॥
 वैराजतं गजक्षत्रात्मश्रेयाणां पतिं ददौ ॥
 प्रतर्तीयाश्च गजश्च वैश्वामपि यतयम् ॥
 उच्च, अयससम्भानां हयभक्तुं गवामपि ॥
 श्रेष्ठसु नामराजानां श्वाणां सिंहसीश्वरम् ।
 वनस्यतीनां राजानं ब्रह्मशेवाश्वधेयम् ॥
 एवं विभज्य राज्यानि दिशो पालानभस्वरम् ।
 प्रजापतिपतिर्भ्रातृभ्यामप्यप्यस्य सज्जतः ॥
 पूर्वस्यो दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
 दिशःपालं सुदन्तानं पुत्रं वै वीर्यवैचयम् ॥
 दक्षिणस्यो दिशि तथा कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 पुत्रं प्रातपदं नाम राजानं सौर्यधेयम् ॥
 पश्चिमस्यो दिशि तथा रजसः पुत्रमभ्युत्तमम् ।
 केतुमन्तं सङ्गतां राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तथा हिरण्यरोमांश्च पञ्चस्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीर्यो दिशि दुर्धवं राजानमभिषिक्तवान् ॥
 तैरिहै पृथिवीं स्ववीं सप्तद्वीपा सप्ततना ।
 दयाप्रदश्चमथापि धर्मनाः प्रतिपाकृतौ ॥
 एते सर्वे प्रवृत्तस्य क्षत्रितो विष्णोर्मुनिहताम् ।
 विष्णुर्भूतना दाम्भोषो वै चाप्यै सुनिवसतम् ॥
 ये भस्मिन्नाति यन्तीताः सर्वभूतेभ्यश्च द्विजैः ।
 ते सर्वे यन्मभ्युत्तस्य निष्कारोपा विष्णोत्तमः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽध्याये २२ व्याध्याये ॥
 सप्तमोऽध्यायः ॥
 "एवं सुहृदास्तु सर्वान्तां स्थापयित्वा परासु च ।
 क्रमता क्रमेण राज्यानि व्याददौस्तु प्रपञ्चमी ॥
 जिज्ञासां वीरुधां चैव नक्षत्राणां यष्टैः सह ।
 यज्ञानां तपसां चैव कोमं राज्यश्चैव चक्षत ॥
 उच्छ्रयतिष्ठ सज्जितो दशवज्रिरसामपि ।
 श्लोकानांभिप्रेक्ष्य सत्तांश्च राज्यश्चैव चक्षत ॥
 व्यादित्वा ना पुनर्द्विष्युः वज्रनामस्य पावकम् ।
 प्रजापतीनां दत्तस्य वारुणं सप्तनामस्य वासवम् ॥
 देवानामस्य दशवज्रं ब्रह्म द ददौ
 वाराजस्य च भ्रातृं यमनां हयभक्तम् ॥

ज्ञानाकाशं प्राहून् जगत् प्रमत्ता यरम् ।
 मन्त्रज्ञानं चित्तार्थं नागानामथ वासुकिल्म
 नयानां मन्त्रस्यैव भूतानाञ्च प्रदीरिणाम् ।
 सर्वेषां दृष्टिनां प्रोक्तं सर्वासाद्यैव तत्त्वकम् ॥
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वहितस्थ च
 ध्यादिद्वानामन्यतम् पर्यन्त्यमभिहितवान् ।
 सर्वान्परीगवानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ।
 जन्तूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
 पञ्चाङ्गाञ्च चयाणाञ्च शुद्धैर्नातिषिष्येत्तस्य
 कलाकाञ्चाप्रमायाणां गतैर्यनयोकाद्या ।
 गणितस्याथ योगस्य चरिते त्वंस्वार्थं प्रभुम् ॥
 प्रजापतिर्विरचयः पूर्वेष्ट्यामभिषेचयत् ।
 पुष्टं तासां सुधामार्गं राजानाञ्चभविष्यन्
 यथाप्रदर्शं राजानां दक्षिणस्यां प्रकथयत् ।
 कर्हभस्त्रं प्राहयत् पुष्टं राक्षसैर्भित्तिवत्तान् ॥
 यथिमस्यो दिक्षि तथा राजसः पुष्टतुल्यम् ।
 केतुमत्तं मङ्गलार्गं राजानां हृद्यथैवचयत् ।
 तथा हिरण्यरोमार्गं पर्यन्त्यस्य प्रजापते ।
 दिगुत्तरायां पुष्टम् राजानामभ्यविचयत् ॥
 साहस्रकामधियनिं चरुं विवस्वतं सहस्रम् ।
 तैरेव पृथिवीं सर्वान् मण्डरीमान् सप्ततना ।
 यथाप्रदर्शमवापि धर्मेण परिरुहत् ॥
 स्वायम्भुवोक्तरे पूर्वं ब्रह्मण्यो विरभिषितान् ।
 इन्द्रादित्यांजनावास्तु पुनर्व्यवस्थितैर्मनैरे
 राजस्वैरभितप्तान् एष्टुः पूर्वं मण्डपिभिः ।
 मनुभिर्विधिवान् तन्नृत्तं सोऽधिराजः प्रजाप
 चात् ।

इत्यादि वसिष्ठपुराणे धराद्वष्टुमात्राभाष्ये
राजकर्मव्यवसाया धरा, —
महासोवाच ।
“वत्स । राधाभिषिक्तीं प्रलारुह्यमावृत्ति ।
कर्णवमविरोधेन स्रग्धर्मश्च मन्वीभूतः ॥’
अविरोधेन धर्मप्राच्छाविरोधेन ।
“यस्त्वानि प्रतिहृत् स्रग्धर्मश्चराति वै ।
अस्मा रिपुषः ॥ नरैश्चो वाह्मैर्लविर्गामः ॥
यश्चा वाशमाप्रोति खचक्रस्यवाह्ययथा ।
तथा रावाप्यसन्निधौ वह्मैर्लविर्गामः ॥
दृष्टादृष्टं चार्जवमस्मात्प्रागविरोधत ।
नरैश्चरास्त्वया श्वोर्नरैश्चराः प्रयत्नतः ।
विषाद्यो न तु कर्षयौ राज्ञः निजालम्बयु ।
कार्ययोगादनिर्वृत्य विप्रचीत नराधिपः ॥
स्थानद्विचयस्येव यावत्पुरुषादिनात्मना ।
भाविताय नरैश्च न काममश्रवर्णिनः ॥
प्राज्ञाज्ञा मन्त्रिण्येव ततो भूयो मन्वीभूतः ।
येवाद्यानन्तरं पौरा विप्रध्येत ततोऽरिभि
वर्धनानविजिज्येव वैरिणो विजिगीषते ।
यस्मिंश्चित्ताम्रि जितमात्रः श्चुष्टोऽथ वायसं
तस्मात् कामादयः पूर्वं जिताः पुन मन्वीभूत
तत्पक्षे हि ययो राज्ञो राजा वज्रश्च तैश्च न
कामः क्रोधाश्च लोभश्च मरो मानस्तथैव च ।
नृपश्च नृपयो हृष्टः कुमनीपत्यम् ।
वायस्यसमाज्ञानं स्त्वमा दह नपातिहम् ।

नन्देयया ओषा-द्वयम्

मौनं तथा मौ

विनेतुम्

वाल्म वयः एतं वनं हेतुना पुरस्त्रयम् ॥
 तित्तोजितं सर्वं मन्त्रेण सदाश्रया ॥
 वा विवर्जयेद्वेत्ता भवदोषात् सहीपतिः ॥
 तकीकिन्तुद्वाराणां वक्रयालप्रसूतिशाम् ॥
 तन् लोचकुट्टानां प्रसिन्नं चरितं वृषः ॥
 दानं लब्धप्रद्विता । कीकिलान् माधुर्यम् ॥
 तन् प्रपीडयथा अथाश्वानम् । वक्रान् शत्रु-
 के शक्रायताम् । खालान् दुरुपशयितम् ॥
 वक्रिणश्चित्रतां संप्रयच्छय शक्रमां गजा-
 शोपयत् । हेतुस्य धारयाश्चिवम् । लोच-
 नं सन्धयम् ॥

प्रिकम्प्य तियां दुर्गादिपते मन्त्रेणारः ।
 प्रिपौलिकादाश्च काले भ्रष्टः प्रपश्येत् ॥
 प्रकस्य उलकस्य राज्ञी काकावस्कन्दनम् ।
 शिफारां मेवावकुलं संप्रमज्जयत् ॥
 तन्निवृत्तिनिष्ठानां वीर्यमेष्टा च शास्त्रकेः ।
 जगत्प्रकल्पं नोर्थं पृथिवीक्षिता ॥
 निस्सुल्लिङ्गात् दुरात् राज्ञः । वीर्यान्व-
 द्वादनम् । उष्णकाले चक्रः सुहृदाद्यो
 काये न । एवं मृगैः प्रीतिं सुखदायौ
 काले न । एवं कालाहुमादिह सुखदुःख-
 वम् ॥

कान् पश्यादभयगुत्तिना गुत्तिगोक्षगतान् ।
 वृषेण चादेया तथा चक्राख्योदितः ॥
 तन्निष्ठं लब्धम् । पश्यान् कष्टकामोप-
 नृजना च । प्ररभात् हृष्टापि शत्रु-
 त । यथा प्ररभोरुदापः परोन्नति न
 । भूतिना आपनिद्रापनम् । गुत्तिगु-
 त् काशिर्भाननम् । चक्राख्योदित-
 ती क्रागिरी दृष्टविषया अश्वद्विगीकति ।
 कौयमसोमार्ता तद्वदाद्योसहीपतिः ।
 क पक्ष कुर्वन्ति मष्टीपालनकर्मणि ॥
 चतुरी माधान् वाय्वीधेमेव भूतलम् ।
 तत्कलपः लोकात् परिवारं भवतिपतिः ॥
 तद्विर्हणद्वारादिनः ।

तद्वी यथा स्वर्गलोभं हरति रक्षिभिः ।
 शत्रुपादेन तथा मुक्तादिना वृषः ॥
 तन् प्रियहेतुं प्राप्ते काले विवृण्वति ।
 प्रयाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टं समी भवेत् ॥
 मालोक्त यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 न प्रथाः सर्वान् निर्वृतास्त्वग्निवत् ॥
 स्वर्गभूतं निगदन्वरेत् यथा ।
 रक्षयश्चैवः पौरामाख्यादिनवृषः ॥
 तयेन कामार्थेनार्थेनैव मानवम् ।
 कृत्वा देहान् न राजा स्वर्गं गच्छति ॥
 दृष्टयोजनः ॥

प्राक्षिणो दृष्टान् स्वर्गलोभनिवृत्तान् ।
 इति निजे धर्मो न राजा स्वर्गं गच्छति ॥
 प्राक्षिणः परितः ।

मौ न भीरु न यक्ष राज

सुखं भवत परमं च भवतम् ॥

यतनात् परमं तत्परमं च भवतम् ॥
 लक्ष्मीं स्थापनं नृणां यावत्तै न कुतुहिभिः ॥
 पालनं नैव भवतां कृतज्ञयो महीपतिः ।
 सत्यं पालयित्वा भागं धर्मस्याप्रोति वै यतः ॥
 एवमाचरन् राजा चातुर्मन्त्रं रक्षेत् ॥
 स सुखी विहरत्येष शक्रस्ति यथोक्तम् ॥
 इति भावकीयपुराणे भगवत्प्राज्ञाभाष्यः
 तद्वीका च ॥ ३ ॥ राजाभिधिक्ष्य विहित-
 नञ्चालि वधा,—

“पुण्यान् राजा लोकाः च रोहिणी चोत्तराञ्च यम् ।
 वृक्षाधिक्यं रेतवी च वृषाभिधिक्ष्योत्तराः ॥”
 इति लोतिः सारसंग्रहः ॥

अस्य विवरणं अभिधिक्ष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
 राज्ञि वर्णजीयानि यथा,—
 “वृषे कौर्णियमाप्राज्ञादृष्टास्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंयामप्रज्ञादाः सत्ययजमाः ॥
 प्रज्ञारामोऽरिश्चोदिवाभोऽरिश्चोदितः ॥
 चौदार्थेयमास्तीर्योऽरिश्चोदितः ॥
 इति कविकल्पलतायां रक्षके रक्षितम् ॥ ४ ॥
 राजाज्ञमन्त्रो दोषो यथा,—

वाराह उवाच ।

“भृष्टा मागवता मृगा मसं कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुङ्गन्ति राजाज्ञं लोभेन च भवेन च ॥
 आपदना हि भुङ्गन्ति राजाज्ञम् वसुधरे ।
 दृष्टव्येन ह्यस्मिन् धर्मो नरके वराः ॥
 भगवत्पुत्रं मृगा वा मही प्रविशन्तः ।
 उवाच भगुरां वाक् सर्वलोकां सुखदावहम् ॥

धरयुवाच ।

अस्य तत्त्वं न देव हृदये हि अवस्थितम् ॥
 को ह रोषो हि राजाज्ञं तस्मै लं वक्तुमर्हति ॥
 ततो भूत्या पनः मृगा सर्वधर्मविरो वरः ।
 प्राज्ञं पारायणो राज्ञं धर्मकोमां वसुधरे ॥

वाराह उवाच ।

अस्य सन्दर्भः । तत्त्वं युष्मदेव हिन्विते ।
 राजाज्ञं न मोक्षकं सुभेभगवतेः वरा ॥
 वरायैव वसुधरे राजा लोके प्रवर्तते ।
 राज्ञस्तस्मात्तो वापि कुर्वन् कर्म सुदायकम् ॥
 अपि वा भवति तेन राजाज्ञम् वसुधरे ।
 धर्मनन्वारवापार्थं न तु मे रोचते भवति ॥
 ततोऽर्थं संप्रवक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा वसुधरे ।
 यथा राजाज्ञं भीर्यं वै भुङ्गन् भगवतेः सुभेः ।
 आपदिवता तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 सवधाय्यदृष्टानि ह्येषा भागवतेरपि ॥
 किञ्च भागवतेऽष्टां सप्त प्रापण्यैवकम् ।
 सङ्गानस्य वरादीन् न च पापेन लिप्यते ।
 एवं विदुषाः मृगा धरणी प्रविशन्तः ।
 वाराहकृपिणं देवं भव्यवाच वरावना ॥ ५ ॥
 तद्वर्णमौनप्रायश्चित्तादि यथा,—

धरयुवाच ।

“राजाज्ञं ततो मुक्ता मुक्तो भागवतः मुनिः ।

नैव उवाच तस्य भव चनादेन ।

धर उवाच

अस्य तत्त्वं न देव तस्मै न मोक्ष भारवे
 ततः सदृशं नैव राजाज्ञोपमुक्ता ॥
 शकं चाक्षयं यथा तदृष्टं पुण्यम् ।
 कर्मात् सत्प्रयत्नेन शोऽरि मुक्तिं किल्बिषात् ॥
 मुक्ता वै राजाज्ञानि इदं कर्म समारभेत् ।
 न तस्योवापराधोऽस्ति वसुधरे वचो भ्रमः ॥
 श्वमेव न भीरुः राजाज्ञम् कदाचन ।
 समाच पितृकोपय यदीच्छेत् परमां मतिम् ॥
 रथादि वाराह राजाज्ञमभयप्रायश्चित्तं वाना
 ध्यायः ॥ ६ ॥ अपि न ।
 “राजाज्ञं तेन आहतं मुदाज्ञं ज्ञेयं वैवम् ॥
 ह्याद्यभिधाय,—
 मुक्ता चाश्वत्थमस्याज्ञममथा चपयैवज्ञम् ॥
 मृगा भुङ्गा चरेत् कर्त्तुं रतो विमूकयेव च ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजनम् । यथा, कर्मदे । १० । ४६ । ४
 “अहं सर्वं यजमानस्य राजानि ।
 “अहं यजमानस्य राजानि राजाज्ञं वृ-
 षभवे कर्मय इति प्रेयः ॥” इति वृद्धादि
 धायः ॥)

राजाज्ञः, पु, (राज्ञं अततोति) अत सातक-
 मन्त्रेन “वक्तुमर्हतापि ।” उवाच १० । ४६ ।
 इति युक्तं । प्रियालक्ष्यः । इति प्रष्टमालः ।
 राजाज्ञं, कौ, (राज्ञमिरातेन इति । अह भवेत्
 + कर्मणि ल्युट् ।) चोन्मिता । प्रियालः ।
 किंयुक्तः । इति भेदिनीः । ने, १०५ । (यथा
 सुमुते । १ । ४६ । कथयते ।
 “हृदिमासकं द्राणा स्वर्णं न सपुण्यकम् ।
 राजाज्ञं मातुलुङ्गं फलार्थं प्रशस्यते ॥”
 पुंलिङ्गात्तोऽपि इत्यनेनः । प्रष्टमालः । १० । ४६ ।
 हेमचन्द्रः । ४ । १०५ । चौरिकार्थे प्रयायो
 यथा,—

“राजाज्ञः श्रीरवतः पालाश्री वानरविष्टः ।
 इति वेत्तकरजमाध्यायम् ॥

किंशकार्थं पंथायो यथा,—
 “वातपेयः पंथाः स्थापनाप्रणय किंयुक्तः ।
 राजाज्ञो वसुधरे वृत्तिशर्त्तां वृत्तिप्रणः ।
 राजावृत्तौ, [वृ] ति, (राज्ञः अनुजीवौ ।
 राजावृत्तौ । तस्य कर्मणि यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“यथावृत्तिना स्थापना राजावृत्तौ विनः ।
 तथा न कथाप्रियासि निमोक्ष मर्तेन मसः ॥
 आश्वा नव्यासिना काम्या उवाच राजावृत्तौ ।
 आलिङ्ग्य वचनस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुवृत्तं प्रियकस्य वक्तव्यं ज्ञानसंहि ।
 रक्षितस्य वक्तव्यमपि यद्विन्नं भवेत् ॥
 पारायमस्य वक्तव्यं स्वस्य वैतवि भाग्यः ।
 स्वार्थः मुहुरित्येवार्थो न स्वयम् कदाचन ॥
 कार्यभिधायः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नः ।
 न च हिंस्ये धर्मं किञ्चिद्विदुक्तेन च कर्मणि ॥
 नोपक मा । यथा राज्ञं प्रियो भवेत् ॥

राजानु

राजस्य न तपः कथं यश्च न चैष्टितम् ॥
अक्षीय न कर्मस्य न इष्टं तत्त्वस्येव
रत्नं यमोऽवर्णा व न वा मां वशी वज्र
नना ॥

दूतादिषु तपेवास्य कौशलस्य पदार्थेन ।
अन्त्ये कौशलस्य राजानस्य विशेष्येन ॥
अन्तःपुरप्रधानेन शरद्वर्गे समानेन ।
सर्वे न त्रैलोक्यः विना पारिवेश्यामनम् ॥
निक्षिप्त्वाचारमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
प्रथमं भवेदाज्ञो न तस्मैने पत्राग्रयेत् ॥
तथैव अस्मिन् वनं स्वाहाचारनाथं वृषोत्तमः ।
न तनुं संशययेन्नो न तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञापयन्नि वास्यस्मिन् सगुण्याय त्वरन्तिनः ।
अहं किं करवाभोनि वाञ्छी राजार विज्ञा-
नना ॥

कौशलस्य विज्ञाप्य कार्यमेव तथा भवेत् ।
सततं त्रियम्भारीभक्तं तावदनु वनेन युवम् ॥
राज्ञं प्रियार्थं धाक्यानि न पादार्थं भुजःपुनः ।
न ह्यास्त्रैरक्षि भवेत्त चापि भुजुटीमुखः ॥
नानिचक्षा न विज्ञेता न च भक्तविक्रमवा ।
आत्मवन्मापितश्चेन न भवेत् कथञ्चन ॥
द्राक्ष्यन्नि वरेन्द्रेण न नृवं कीर्तयेत् कचित् ।
वज्रं प्रक्षालयन्तु राजा दत्तं चारयेत् ॥
कौशल्येन न तद्द्वयमन्यो भूतिमिच्छता ।
तस्मैवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टं तथा द्वारे प्रविशितं कदाचन ।
न च प्रसेत् राजानमर्थस्यासु च भूमिषु ॥
राज्ञश्च दानिष्ये मार्गं धामे कोपप्रसिद्धता ।
पुरस्तात् तथा पश्चादासनसु विमर्हितम् ॥
जुष्मा निधोर्वर्णं काचं कौपं पर्यन्तिकाग्रयम् ।
भुजुटीं वानसुहृदं तस्मैनेपि निरुजयेत् ॥
सद्यः तज न जुह्वीत श्रमग्राह्यपन्नकथा ।
अमुखाकापने चैव परदेष्ट प्रयोषयेत् ॥
हृदयं निमग्नं कालो परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
अमुखाविगमेभ्यो गन्धं राजानमन्वितैः ॥
अन्त्ये कौशल्यं पेश्यन् नास्ति क्वं क्षुद्रमात्मना ।
बापकस्य परित्याज्यं नित्यं राजानुकीर्तना ॥
श्रुतेन विद्याप्रत्येकं संशोष्यात्मानमाश्रितः ।
राजसर्वं सतः कुर्यात्तुभ्यं भूतिवर्द्धनीम् ॥
वमस्त्राक्षः सदा न्यास्य पुत्रवत्सभामालिङ्गः ।
नाचवेद्यास्य निशयो न तु कायेः कथञ्चन ॥
अष्टधास्य न भूयात् कार्यं ज्वारशायारदि ।
चित् प्रयस्य वधनं हृत्तेः सद्यः सुखिचितम् ॥
पितृधैवास्य विज्ञेयं निरुमेवोपाश्रितः ।
भर्तारदाधनं कुर्यात् क्षिप्राज्ञो मानवः सुखम् ॥
रामाधरानी वेवास्य मित्रो भूतिमिच्छताः ।
सवेष्टुचितं विरक्तसु रक्षो हृत्तिषु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नापि पित्राभ्युदयकथा ।
आज्ञावर्द्धनीं सदा भजमाश्रं करोति च ॥
यत्रोमेति तत्रोपास्यः प्रसन्नोऽपि च निष्ठातः ।
राजं यः पश्येदस्ति हृत्तिषु करोति च ॥

तो न ॥ १०-अथा

राजासु

यः रघुपुत्रं सुसर्गं सुश्रुतं वदति ॥
अथ सुहोव लिपिनि धाक्यमङ्ग करोति च
अक्षयं विदुष्येवैव गुणसौजीवेन कृते ॥
हृदि लिप्यव्यास्य च क्रियमात्रे च कर्मणि ।
विरक्तलक्षणेन ज्ञेयं अथ रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं शृणोति धादरात् ।
अथानादिप्रदीपं संप्रयच्छति चामनम् ॥
विरक्तदर्शनं चास्य रक्तस्य च न शङ्कते ।
आयते हृदयवतः श्रुत्वा तस्य तु नक्तयाम् ॥
अप्रियास्यपि वान्यानि तदुक्तान्मनश्चरति ।
उपायनञ्च शृणोति लोकमप्याररात्तथा ।
कथाकान्तं सुकरति प्रहृष्टपदस्य तथा ।
इति रक्तस्य कर्मणा सेवा रविज्योतिषम् ॥
आपन्नसु न लज्जेतुं युष्मे विरक्तमपि सेवितम् ॥

मित्रं न चापन्नं तथा च भयं
अजनि वे निर्गुणमपयेयम् ।
प्रसुं विशेषेण च तं अजनि
सरेन्द्रेणामरहृदयुक्तम् ॥

इति मन्त्रपुराणे राजधर्मोऽनुजोविद्वत्निबन्ध
२१६ अध्यायः

राजधर्मोः स्त्रीः (राजभिरवति या । अष्ट-
कर्मणि स्मृत् । डीम् १) राजविशेषः । कौरवी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजपक्षः २ क्षीर-
द्वयः ३ शुभद्रः ४ गन्धर्वः ५ मधुपक्षः ६
कपीरः ७ माधोहवः ८ कौरवी ९ कुच्छ-
कः १० भूषेष्टः ११ राजवल्लभः १२ कौप्यः १३
वृक्षस्यः १४ क्षीरद्वयः १५ । अस्त्रा गुणाः ।
मधुरत्वम् । पितृणां शिल्पम् । गुरुत्वम् । तर्प-
त्वम् । दृढत्वम् । सौख्यकरत्वम् । हृत्त्वम् ।
सुखित्वम् । मेघनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“कौरिकायाः पक्षं हृष्यं यक्षं किञ्चिं हिमं गुरुं
लक्ष्म्यच्छांमदमांनिचयसौवर्ण्यशक्तिम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजानं, स्त्रीः (राजकीयमन्त्रम् । अन्तर्भा राजा
इति वा ।) अन्तर्देशोद्भवशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
रुपाङ्गम् २ राजाङ्गम् ३ होवैयूकम् ४
अन्तर्देशम् ५ राजधान्यम् ६ राजहृदम् ७
होवैयूकम् ८ । अस्त्र गुणाः । निहोवत्वम् ।
सुखित्वम् । मधुरत्वम् । खड्गत्वम् । सौप-
त्यम् । वलकारित्वम् । प्रयत्नम् । कान्तिवै-
द्व्यद्वयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अङ्गम् १) राजस्वामिकमत्तम् । वल्लोदरविध-
प्राप्तिकेन राजाङ्गं प्रदत्तम् । (राजान-
मन्त्रेण हि तेजोहाविर्भवति । यथा, मन्त्रः ।
३ । २१० ।

“राजानं तेज आसति मुद्रांश्च ब्रह्मवैवस्वम् ।
आहुः सुवर्णकारांश्च यश्चक्ष्मांश्चक्षेत्रः ॥”

राजानः, पुं, (अन्तर्भा राजा अष्टत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्तर्विशेषः ।

राजधर्म २ राजा १ कौप्य

कोप्य २ मधुर १ ६ क्षीर २

राजासु

गुणं क्षमं च चास्य फलगुणं कोमलत्वम्
कान्तत्वम् पितृद्वयत्वम् गुणकस्य तत्त्वम्
गुणः १ खड्गत्वम् । मधुरत्वम् । शुद्धिवै-
यलप्रत्यक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजाङ्गद्वयं अन्तर्भाः कामाङ्गो राजगुणकः ।
राजाङ्गं तुवरं स्वाहु विभवं श्रौतत्वं गुरुः ।
आहि कर्त्तव्यं विख्यातवातकृतं कर्त्तव्यतुतः ॥”

इति भावप्रकाशः ।

राजाङ्गः, पुं, (अन्तर्भा राजा अष्टत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्तर्विशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाङ्गः, पुं, (अन्तर्भा राजा अष्टत्वात् ।)
अन्तर्देशः । राजा अङ्गद्वयः इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वल्लः २ अङ्गः ३ मन्त्रः ४
गन्धर्वकः ५ काङ्क्षीः ६ महाद्वयः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अङ्गः ८ प्रतापः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजाङ्गं, स्त्रीः (राजानमन्त्रेणीति । कर्त्तव्यं + अङ्गम् ।)

अङ्गः १ (अङ्गं पर्यायो यथा, —
“अङ्गं प्रवरं लोहं राजाङ्गं योग्यमन्त्रा ।
वैश्वं कर्मणि वापि क्षमिन्नमन्त्रार्थकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

राजयोस्ये, विः इति मेदिनी । हे, २३ ॥

(यथा, गो- रामायणे । ३ । ४८ । ४९ ।

“तपेदसुपपत्तं मे नगरपक्ष धर्मयम् ।
राजाङ्गं वि च रत्नाणि रत्नभाजं यथं भुवम् ॥”

राजाङ्गं, स्त्रीः (राजोऽङ्गः ।) अङ्गः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजाङ्गः, स्त्रीः (अन्तर्भा राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अङ्गद्वयः । मित्रा-
णां इति भाषा । तत्पर्यायः । महाद्वयः २
मधुराङ्गाङ्गी ३ आकाङ्क्षा ४ तुल्यः ५
मन्त्राङ्गाङ्गी ६ अन्तर्भाङ्गी ७ मित्रद्वयः ८
अस्त्राः फलगुणाः । दृढत्वम् । कर्त्तव्यसह-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति भट्टविवोदः ॥

राजाङ्गः, पुं, (अन्तर्भा राजा । ततः स्त्री-
कत् ।) महाद्वयः । इति हारावली । १०१ ॥

राजाङ्गः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्द-
यतीति । आ + हृत् + लिप् + अङ् । यद्वा,
राजः शोभमान आवर्त्तयति ।) उपरतमेष्ट ।
रेजटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । रुपा-
वर्त्तः २ राजाङ्गावर्त्तः ३ आवर्त्तमेष्टः ४
आवर्त्तः ५ । अस्त्र गुणाः । मृदुत्वम् । क्षि-
प्तम् । शिशिरत्वम् । पितृणां शिल्पम् । भूपृ-
थे प्रयोजितवर्त्तुं रुपां बहुभाष्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराट्देशश्चक्षीरकः । तत-
पर्यायः । विराट्जः २ राजपट्टः ३ । इति
क्षेमपक्षः । ४ । १३२ । (यथा, कथाकारितु-
मादरे । ७३ । ३३८ ।

“राजावर्त्तपक्षमासकं महावैश्वसि ॥”

तथाच गुणा

विशिष्टं पि राजम् ॥

पिष्टराजिवाक्षिप्तवमिप्रित्ततस्मात्काव-
 लक्षणादि । रोचनः इति भाषायां यथा,—
 'स चर्ष्यं मिमिक्षेत्तच्छृणु जीरकाह्निहृत् ।
 लघ्वान्तं च वदमान् सकलानपि भव्ययेत् ॥
 भूकमस्त्यं वदको वलकदूरोत्तरो गुरुः ।
 तिवन्मक्षिहृत्तार्थं च श्रेष्ठः पचनपट्टः ॥
 राज्यकथातिरोचिण्या पाचक्या तंस्तु भवत्येव ॥^{११}
 इति भावप्रकाशे कृताश्रयः ॥

खाद्, ज्ञी, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
 लक्ष्येयः । प्रवृत्तिः २ । तत्तु व्यर्थविषं यथा ।
 स्वामी १ अमात्रः २ सुदृढ ३ खोवः ४
 राष्ट्रम् ५ धर्मम् ६ वनम् ७ पौराणी अमा-
 त्रम् ८ । द्रव्यम् ९ । १ । ८ । १२ ॥ "स्वास्था-
 द्वा सप्त पुरस्कारकर्मण्यस्य । राज्याङ्गप्र-
 द्रव्यतिप्रवृत्तिः । राज्यं संपादयम् । कस्मि-
 न्चित्ते अष्टाङ्गस्यैवमयमेव दक्षिणम् । यद्वत्तं
 नाम्नात्तये ।

त्वात्समाविष्टराष्ट्रस्य दुर्गे गोपी वनं मुच्यते ।
 परस्परप्रकारिणीं नमः ॥ राज्यमुपयते ॥
 गौर्यगणा खड्गछात्रमपि राज्यं प्रकीर्तित-
 मिति । स्वस्थाय ॥ नमः परस्परप्रकारिण्य-
 राख्यस्य चात्रानि खपयाः साधनानि राख्य-
 ज्ञानि प्रकृतं कुर्वन्ति गण्यम् । प्रकृतयः कष्टो-
 न्माव इत्युक्तं ततः प्रकृतिः स्वयाम् । स्वामी
 रण । अभावी मर्त्यो मुह्यन्तिजन्म । स्व्यादि-
 भाषागणं नोदः । राजं जनपदवर्ती भूमिः ।
 प्रवतविद्वद्गोमं पुरं द्रुगम् । वनं मेनमः । गौर-
 र्गोपयुक्तो नित्ति शुभजननं प्राधान्यगण-
 ययम् । इति भरतः ॥ ८ ॥ अक्षिप्तः ॥
 'त्वात्समाविष्टो वनपदो जगं दृष्टस्तथायैव यः ।
 गोपी सिन्धवः धर्मज्ञः भगवान्' राज्यमुपयते ॥
 सप्तारक्षानि राख्यस्य जगं स्वामी प्रकी-
 र्तिनः ।

मन्त्रमन्त्राचार्यानां राजा रक्षः प्रयत्नः ।
 पञ्चरात्रा कर्त्तव्या तथा विद् प्रयत्नः ।
 अग्नेयी यस्तर्पे कस्य मोक्षमाचरति कायोः ।
 पञ्चरात्रं कर्त्तव्यः शान्तिमेव महीप्सिता ॥
 इति भाष्ये ॥८८ अध्यायः ॥

गिहं स्त्रीः । (राटयति परस्परमाश्वाययत्यजेति ।
 रट् + शिष् + इत् ।) युद्धम् । इति शेषमश्वः ।
 १।३२२ । (राटयतीति । रट् भाषणे + स्वार्थे
 शिष् + इत् ।) अराटिपक्षोः । इत्यमरः । २ ।
 ५ । २७ ।

सिंह स्त्री, प्ररारिपक्षी । इत्यमरः । १११/१५॥
 गङ्ग, पुं, स्वनामधेयदेशः । धृष्या, —
 'प्रास्थां मासमद्योस्त्री च वरेकीमां सरादृक्षाः ॥'
 इति स्त्रीतोत्थितत्वम् ॥
 तदा स्त्री, कृष्णः । शोभा । इति सेहिनी । कुं, ६६
 प्ररोचिषेच - चय -

“वीर्यं राक्षसहृत्तमं निरुपमां वीर्यामि राक्षस
इती

धृतिरिति चान्तरात् परमं तन्मोक्षमो वः
 पित्तम् ॥^{१०}
 इत्यादि प्रमोक्षचन्द्रोदये रम्भवाक्त्वम् ॥
 जीवः, त्रि, (राष्ट्रो विवाधोदयः । राष्ट्र-
 "इहाच्छः" ।) ४१२११४। इति छः ।) राष्ट्र-
 संशोद्धतः । अथा,—
 "अथवांशात्प्रत्यमानं दूस्त्वमिति मोक्षते ।
 राष्ट्रोद्यमोनिवाधोक्तं तन्मामं स्वयत्तद्वत् तु ॥
 इति सप्तमावतत्त्वम् ॥

राजं, श्री ज्ञानम् । यथा,—
 “राजस्य ज्ञानप्रचनं ज्ञातं पञ्चविधं सुखम् ।
 तेनैव पञ्चराजस्य प्रवर्त्तितं मणिविभः ॥”
 ज्ञानं नारदपञ्चराजे प्रथमराजे १ अध्यायः ।
 (राज्ञिः । अथा, महाभारते । १३ । ११६ । १ ।
 “ज्ञेयप्रतिगृहे नैव भक्ष्यकृत्योन्नाथा ।

श्रीरुद्राक्षमन्त्रोक्तं । नैव पापानि सुखते ॥
 रात्रं, क्षी. (रात्रं ज्ञानं तन कायनीति । के-
 कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । के, १८६
 रात्रकः, पुं, एकवचं । उल्लासदायी । इति
 मेदिनी । के, १८६ ॥

रात्रिः, क्ली, रात्रि दशति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि
सुखं वा । रादान् + "राप्रदिभ्यं" चिप् ।
उणा० ४।६३। इति चिप् ।) हरिद्रा
(यथा, सुषुप्ते चिकित्सितस्थानं ६ व्याख्येयं ।

“जाज्ञा कुहं सर्वपाः श्रीविकेतं
रात्रिर्वापं भक्रमहंश्च श्रीचम् ।
हृत्किम्यं तत्र पिष्टः पश्यपो
‘द्रव्यस्यो हृत्किम्यं जयस्यः ।’”)

गतश्रीपार्वति-स्वर्गकिशोरानवस्मिन्कालः
 रात्रि इति भाषा । तत्पश्चात् ॥ श्राव्यरी
 निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ क्षणदा
 षष्ठा ६ विभावरौ = तमसिर्वीर ७ रत्ननी ८
 यानिनी ९ तमरी १० इत्यमरः ११।१४।१५ इत्याम

१३ वीरा १४ अम्बा १५ तुक्ती १६ नक्त्य १७
दोया १८ वास्तवो १९ लम्बा २० लम्बा २१
शताशी २२ शशिनी २३ निश्रिथा २४
शक्रमेदिनी २५ शार्ङ्गरी २६ शय्या २७
वास्तवा २८ निवहरी २९ । इति शब्दरत्ना

धली । वसतिः ३० वायुरीषा ३१ गिरीषः ३२
 निद्र ३३ । इति षडाक्षरः । यामयती ३
 तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिषाती ३७ तारा
 किरी ३८ काशी ३९ कणापिनी ४० । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ तस्याः कारकं यथा,—

“यदा विदुः च व्यस्यस्य भेदोभूयोऽन्योऽन्यतः ।
 कथा भवेत्तदा रात्रिः स्यात्तदा सङ्ग्रहः विदुषुम् ॥”
 इति वसिष्ठपुराणे मन्त्रभेदो नामाध्यायः ॥३॥
 पितृदेवानां रात्रिर्विद्या—
 “मासेषु च वराणाञ्च पितॄणां भद्रवर्जिणाम् ।

लक्ष्मणपक्षे दिनं शीतं शुक्लं रात्रिः यक्षीर्षिणा ॥
 यक्षसेन वराहः च देवः च चिचिनिजम्बुः ।
 पुनराश्विनि दिवः शीतः रात्रिश्च च ॥ १ ॥
 हविः शक्रः च यक्षः च यक्षः च ॥ १ ॥

कथं रात्रिस्तलम् । क्वचिन्ति ।
 “पुन्यं कृत्वा विदितं कर्मैव ज्ञानं सत् प्रभादत् ।
 राज्ञस्तु प्रहर्षं यावत् तत् कर्मैवैव यथोक्तवत् ।
 दिव्योदितरात्रि कर्मैवाणि प्रभादास्तु पतितानि
 श्रव्यं तथा । प्रथमे यामे तानि कृत्वा दत्तमिति ।
 इति रत्नाकर

वाश्रवणग्राहकसौ ।
 “उपास्य यस्मिन् सन्ध्यां हृत्वाभीं सानुपास्य च
 श्वेतैः परिहृत्यै सुप्ता नातिहृत्यै च संविशति ।
 अग्निहोतोपासने वागिपरे । उपास्य सै
 चकारो बन्धदेवादिनं समुच्चिनोति । सर्वस्य

क्षयेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पातकपादाय कायसम्यगनपति ।
 जेष्ठदेवकिसन्तं वै प्रज्जा माह्वं वक्ति हरेत् ।
 अतिथिस्वागतं तत्र खड्गक्या पूजयेद्दुष्टम् ।
 द्वाचित्थौ तु विमुखे गतो यत् पातकं भवेत् ॥

नदेनाचमुगं पुंसां ह्यर्थो विमुखे गते ॥
ह्यर्थो ज्ञानं गते ह्यर्थः । तथा,—
“ह्यनपादादिशौचस्तु भक्ष्याद्यं नतो मयि ।
गच्छेत्सुमतिर्वा प्रयामति दासमर्थं वृष ।”
भोजने वाचमिति सार्धप्रचरदरं प्रागुक्तात् ॥

अथ राज्ञी शयनविधिः । नति स्थूय शय्या च
पाननीया वा च स्तर्याद्यान् पूर्वसुप्तोन्नवीया
तथा च स्त्रुतिः ।
“भास्कराहहृष्टायां नित्यापितजिह्वाभि च ।
स्तर्यावकाकिरीपीमि च यस्यां वेष्ट्यानि भक्षणम् ।

“शुभं देवि विविक्तं च शोभयन्निवलेभिः ।
 प्रासुतकङ्कवने चैव संविशतु सदा ह्रष्टः ॥
 मङ्गलं पूज्यं भवति प्रियः स्वामी विधाय च ।
 वेदिकेर्माहर्षेणैव सुखी ललातमप्यततः ॥”

गर्भः ।
 “स्त्रहते प्राक्शिवाः श्रुतिं ह्याहुव दक्षिणाशिवा
 प्रत्यक्शिवाः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिवाः ।
 मार्कण्डेयपुराणे ।
 “प्राक्शिवाः श्रवणे विद्यात् वनभासुश्च दक्षिणै

प्राथम्ये प्रबला चित्तां हानिं नृणुं तथोचरे ।
तथा ।
“अमकं कथयन् विष्णुं समाविष्टं खपेन्निग्रहः ।
मात्रं चेत्ययः ।
“मूलान्तरे भ्रमजाने च भवकले ननुत्यये ।

महादेवमहे चापि प्रजराजोदुपांमृष्टः ।
 धात्वमोविप्रदेवानां गुरुगन्धर्व नथोपरि ।
 न चापि भयमश्वमे नाशुचो नाशुचिः स्वयम् ।
 नद्रिवासा न नयश्च नीचरापरमस्ततः ।
 नाकापे स्वयंभूयै च न च चोत्तहमे तथा ॥”

खयेदिनि जेवः ॥ १ ॥ वाय राजौ इहोप
 गमनप्रधिः । याज्ञवल्क्यः ।
 “येकमर्षिभिरा ऋषीणां तादृश्यादर्थविज्ञे
 नान्यथायेव तद्वस्तु गमयेत् ।”
 ऋषीर्षेकमभिज्ञा

तस्मिन्निमेषात्, तत्र सुप्तासु रात्रि
पर्वणि वृक्षस्यैव भवति । तत्र वृक्षादी
नो वृक्षस्यैव खलनदोषो नास्ति इति
क्षरा । विष्णुपुराणम् ।

तृभूमिमावासास्तुभे मध्ये चतुर्दशीम् ।
नोपसंभत ह्रादशीश्च मम प्रियाम् ॥”

त, “चतुर्थेऽहनि स्नाताया इमासु च
तत्रपुण्येन वृक्षार्थे सन्ध्यातीति ॥” अत्र
रात्रौ यद्यभ्यासस्तत्तत् तद्वर्जितौ
म् । रक्षस्युरपते रात्रौ स्नानेन स्त्री रक्ष-
ः । इति मनुवचनं कथाश्रवताम् । वाञ्छी
शान्तिरहितस्नानकर्मयोग्यदण्डः । आद्या-
वर्ज्येयम् । इति तु रक्षोनिहतौतदपरम् ।
तपि कासुकीममवसाह । विष्णुपुराणम् ।
“रक्षमस्येति श्रौतेरपामि चाहुपः ।
ररति पुंसासुभयनापि भीतिः ॥
मन्त्रा खराण्यु चतुसस्तु वृषो ब्रजेतु ।
दोषघ्नीनेत्र सतामेष्टुतापि ॥”

नि । “त्वां विष्णुरूपं जघान वज्रोन्मूलं
देवा वृक्षहन्ति अथर्वम् च स्त्रिय उपा-
शर हास्यानि ततोऽस्त्रास्त्राभ्यां वृक्ष-
रा प्रपन्नानि स्त्रियः यत् भूमिर्न्यस्तत-
। आर्वा मन्त्रा तुतो वरं प्राप्यच्छत भूमेः
वृक्षस्यायां हृदिपरोक्षं स्त्रीणां सर्व-
चक्षवः ।” सन्ध्यामेनं सन्ध्या इति
। सर्वकावे अत्रावहती च । न तु प्रति-
मादी । मन्त्राच मोतसः । अत्रावहयात्
वा प्रतिविष्टवर्त्ममिति । दुष्टकात्मनाह
ति ।

। मन्त्रा मन्त्राङ्गी रेवती क्षितिपा-

क्षिणी ।
निमित्तं मन्त्रा पर्वण्येनं ब्रजेद्वनौ ॥”

।
। नोपेति श्री भार्यामस्तौ यच्च गच्छति ।

। तुष्टयोर्दोषममोनी यच्च क्षिति ॥”

। नोपयसुतौ ममनदोषाभिधमममा-

म् । विष्णुः । यन्मनोदोषवर्ज्यत्वाय-

पत्नीं निराचसुपसंहति । वृक्षप्रता-

मं प्रप्रेषयात् सप्रार्त्तु शामिः संकथना

रपि ।

ये विमद्वेत न दारेजुतुष्टमात् ।

। इति संकथनादिबन्धनं यराशब्दं संज्ञार्थः ।

। मन्त्रासु विविधमाचतुः प्रक्षलितौ ।

। तत् तद्दोषां यदिरधरेत् नार्थे

युनं ब्रजेत् क्षीपास्त्रवीयाश्च दिवा

विष्णुपुत्रं तस्मादेतद्विचर्येत् । प्रजा-

। पितृणां नोपहरेत् तस्य विच्छिन्नाह

च्छेदाश्च येनाप्रतिष्ठे भवति तस्मात्

। ताम, प्रजया प्रतिष्ठेति । नोक्ष्ये

। तस्य यन्ताप

। येन वन्तात् सप्रक्षि- प्रजा

हृत्तया । यन् पति तस्मात्
तद्वत्तयैव यतितयमिति कथ्यतः । एवञ्च
आहुतिं यदभिममनं प्राप्नुत्ययत्रपुण्यवच-
नात् उक्तं भिताक्षरायां तद्वयम् । वशिष्ठः ।
“मृदासेन तु सुक्तेन मेधुनं योऽधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नमयाः प्रवन्तु
क्षिमाः ॥”

पराशरः ।

“अतुक्ताताश्च यो भार्यी यन्निधौ नोपगच्छति ।
य गच्छन्मरकं योरे वृक्षमेति तथोच्यते ॥”

वसिष्ठाविष्णुमिश्राणां यमवहितस्य ममना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपथेनस्तत्त्वमिमम-
निवममाह । कुर्मपराशरम् ।
“अनुकावाभिगामी स्नातु यावत् पुत्रो न
जायते ।

कथापकरीणायं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितयमिति श्रेष्ठः । आपस्तम्बः ।

“अतौ तु ममभक्षितान् स्नानं मेधुनिचः
सुतम् ।

अवृत्तौ तु सदा कार्यं श्रौतं मन्त्रपुरीषवदिति ।

। दावेताचक्षुषो स्नातां दन्तनीं शयनं मतो ।

। शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमात् ॥

मेधुनशुद्धः प्राक् मन्त्रचोक्त्याग्ं न कुर्व्यात् ।

। तेषां च तेषां याम्यं यमशुक्लमिति मेधुने ।

। अन्धोचार्ः यदा कुर्वाणोरात्रेण शुद्धति ॥”

इति वचनम् ।

। पुत्रानुत्पत्तौ पारशरः । वा यदि गर्भं नाद-
धीत निदिशिकायाः श्वेतपुष्पाया जपोष्य

। पुत्रनयने मन्त्रसुत्याय चतुर्थेऽहनि स्नातायां
निद्रायामुदरेण पिष्ट्वा दक्षिणार्धं दाशिकाया-

मासिचक्षुषी । दयमोषधीस्त्रावमात्रा सह-

मासा चरक्षुषी । अस्या चक्षुः हृष्टाः पुत्रः
पितुर्दिव नाम जनयन्मिति इति । वा परि-

क्षीता अतुकाक्षिणि क्षताभिममना यदि गर्भं न
दधाति तदा जपोष्य पुष्पे नक्षत्रे श्वेतकण-

कारिकाञ्जलसुत्याया नतुर्थेऽहनि अतुकातायां
यदा रात्रावुदरेण पिष्ट्वा दक्षिणार्धं नापुटे

यतिः दयमोषधीरिति मन्त्रेण नक्षं ददाति
दक्षिणार्धं स्त्रावमात्राङ्गुलाभ्यां शशीला प्राक्-

शिरः संविधाय इति गोभिलवद्वद्वद्वत् ।
आहुतेर्दोषे ।

“पिप्पलीं वृक्षवैरश्च मरीचं नागकेसरम् ।
आम्लं सह सुक्षीत क्षिपि नम्या प्रक्षवते ॥”

। याज्ञवल्क्यः ।

“श्वं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां स्रष्टाश्च तच्च-
येत् ।

। इति रक्षो स्रष्टुं वृत्तं तस्यैव जगयेत्
पुमात् ॥”

। आमांशारं श्रावयद्दिना । वरुदेवपारम् ।

। अत्र

। मेघं कुर्वीत न

। क्षिपय

रात्रिभावे न चाप्येत
पुत्रपाथिते तु गर्भाहृत्यतिरिति विशेषः । इह
“प्रदोषमाश्रमी यामी देशाभ्यासेन तौ वयम् ।
यामद्वयं श्रयापस्तु वृक्षमभ्यासं कथ्यते ॥”

। दत्तात्रिकात्मन् ॥ ३ ॥

। अथ रात्रिजागरणदोषमुच्यते ।

“रात्रौ जागरणं कृत्वां क्षिप्रं प्रसूयते दिवौ ।
अरुन्धमनमिष्यन्त्वासीनप्रवर्णाथितम् ।

। कृष्णेदोषिणां रात्रौ जागरणं हितम् ।
दिवौ वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वास्तीकृता

। तु ये ।

। न तेषां स्वपतां दोषो जायते वा विधीयते ।
इति राजवल्क्यः ॥ ३ ॥

। रात्रौ कुलपुत्रा यथा । “यत् ।

। रात्रौ न सदा पूजा कर्तव्या वीरदन्ति ।
न दिने सर्वथा कार्या श्रावनात्मन सुव्रते ॥

। तन् पुनः कुलपुत्राविषयम् ।
अङ्गिराणां परं यच्च सुहृत्तद्वयमेव च ।

। वा मन्त्रादिप्रवृत्तिः स्रष्टुमकथयते ॥”

इति तन्मन्त्रः ॥ ३ ॥

। अथ रात्रौ विहितमिति । कृष्णेनपदिश्वरः ॥

“सुविभिर्द्विषन् प्रोक्तं विप्रः स्वां सर्वदासिनां
निधम् ।

। अथानि च तथा तस्मिन् रात्रौ वृद्धिप्रद-
वामात् ॥”

। जावरतः ।

“अहःसु निधयः पुण्याः कर्माशुभागिनो दिवा
नक्तादिप्रयोगे तु रात्रिवागो विविष्यते ॥”

। देवतः ।

“राष्ट्रद्वयानं क्रान्तिविवाहाद्यवष्टिष्ठ ।
जानवानादिकं कुर्वीत विप्रः काव्यव्रतम् च ॥”

। मन्त्राङ्गपुराणम् ।

“न रात्रौ पारश्वं कुर्वीत कृते ये रीक्षिणीवरा ।
तत्र निषिध्यते कुर्वीत श्रौतिया महानिधम् ॥”

इति निष्ठादिनक्षत्रम् ॥ ३ ॥

“एकमस्तेन वस्तेन तथेवाचार्यतेन च ।
अपवासेन दानेन नेवादादक्षिणी भवेत् ॥”

। कृष्णपुराणम् ।

“प्रदोषाद्यानि आह्वा तिस्रस्तपते सदा ।
द्वौपराश्वम् ।

। “हविष्यमोजनं सत् स्नानसाधारणावधम् ।
अभिकार्यमधःश्रयां नक्तमोक्षी वृक्षाचरेन ॥”

। इत्येकादशीतन्त्रम् ॥ ३ ॥

। देवतः ।

“रात्रौ आह्वं न कुर्वीत रात्रौ चोर्वीत ।
आ ।

। अन्धयोः मयोक्षेव कर्म्ये योवाचिरीरिति ॥

इति आह्वतन्त्रम् ॥ ३ ॥

। विष्णुपुराणम् ।

“मावन्निधिं यथा सन्ध्यामध्याह्नादिसु संक्षरम् ।
मरात्रौ न च पापघ्नं नर ॥”

। मन्त्रांशारं

ब्रह्मपुर गांव

इव राज्ञोऽथ सन्ध्याय गङ्गायाश्च प्रकाशत
 नृनाममेव पुराय शङ्खध्वजतत्पल ॥
 रात्रिश्चराडिकारसुप्रभस्य आदिप्रवेणि ।
 'अथो राज्ञो प्रापुषतो जलं ब्रह्मविदो यनाः ।
 गङ्गाध्वजि वानाङ्गं सन्नाङ्गं वनस्थानं नृपतीश्वरम् ॥'
 तत्त्वार्थान्वयः प्रगिनत्तनम् ।
 'ननुदं हिमवताभ्यां नद्यासंस्थाश्च दुर्लभेते ।
 राजावद्वहि सन्ध्यायां तस्य गुप्तः परिस्रष्टः ॥'
 दबले ।

[illegible][illegible][illegible]

“विमिक्षिभिरहोमिर्द्धे समेषात् प्रसदावरः ।
 सन्नेषुतुव वस्मिन् पश्चात् पश्चादुनयेधुः ॥”
 समेषात् पञ्चक्षेत्रं वर्मं शोधं ।
 “शौत रात्रौ दिवा शोधं वरुन्ते तु दिवा-
 मिधि ।

वधं च साहित्यस्यैव प्रथमं चरमं कथम् ।

संसार गगनो भारी

मौलाना का मतानुसार यह भ्रमण परमात्मिकीय है न कि

विहर भयैय कुर्ये दक्षः तत्प्रवक्ष्यते
 रश्मिः शयः ज्ञानं गतं यश्चक्षुः सुखस्य चते
 दक्षो मुकुटनः स त्रिते त पाकर
 अथमाद्यः यथाहेतुवचनं य रतेन ना ॥
 सानिचन्द्रविभ्रतः गुणव्यः समनोन्वितः ॥
 मुक्तियः सुवरागः सुवेष्टः चमन्युतः ।
 तावत्प्रवदतः पद्मः समस्तोद्भक्तः स्मरः ॥
 पुष्पावोः पुरयो नारीसुपेयाः च्यतेन शुभे ।
 अन्त्याशिनोद्भूतिः सुदान् सन्ध्याशः पिपा-
 सितः ॥

वार्त्ता वृद्धोऽश्वमेधाग्निरश्वमेधीनी च सपुत्रम् ।
 द्रोता सैन्यचक्रवर्त्तनीयरीगव्युक्तः ।
 “मार्त्ता रूपमृषोपेतां तृत्वाधीनां कृत्तोज्ञानम्
 अतितामोहभितामासु हृष्टो हृष्टास्मिन्नानाम्
 सेवेत प्रमदो युक्ता वायोऽकरशृङ्गितः ।
 रजश्चलाश्वमेधाग्निरश्वमेधाग्निराश्वमेधा ॥
 वरुणश्च वयोवृद्धां तथा वाधिप्रमृष्टिताम् ।
 क्षीनाः शर्मिणीं देवां योनिरोगमन्निवाम्

खगोलाङ्गुष्मपत्नी च तथा । प्रप्रजितामपि ॥
 नाभिमङ्गलं पुमान्तरां भुरिवैगुण्यप्रज्ञया ॥
 "जातं स्रग्वर्कं चौरं भयमेवैव संस्तुतम् ।
 वगो मांश्चरः खप्रः सुदवासे हित्वा बभौ ॥
 मूलकाञ्चरश्चावकाञ्छेदाकाङ्क्षमथयः ।
 अनिधवाथाञ्चान्ते रोमाश्चाञ्चोपकादयः ॥
 राज्ञो जागरणं स्तम्भं क्षप्रदोषविचारिणिन् ।
 निद्रां तु सेवितां प्राप्ते धातुवाच्यमनन्दिनम् ।
 पुष्टिवर्णवतीत्याहं वदद्दीप्तिं करोति च ॥"

इति भावप्राशस्त्यं पूर्वखण्डे प्रथमे मार्गे ।)
तदेदिकप्रथमः । अथैव १ लघा ० श्रवरो ३
यत्तुः ४ ऊर्वा ५ रास्ता ६ वन्धा ७ नव्या प
होषा ८ वक्ता ९ नमः ११ राजः १२
व्यवहारी १३ प्रयत्नशीलः १४ तमस्तरी १५
हतापी १६ पिदिता १७ मीकी १८ शोभी १९
ऊषः २० प्रथः २१ हिमा २२ वल्ली २३ । इति
नवोविंशती राजवन्मानि । इति वरनिघण्टौ
१ । ७ । { कौषाह्वीयस्मरणी विशेषः । अथ
भास्वे १२२ । ८३ ।

“श्रुतास्तत्रैव न तन्तु प्रतिवर्षं मताः शुभाः ।
गौरी कुसुमती चैव सख्या रात्रिर्महोत्सवा ॥”
तत्तत्कारः, पुं, (रात्रिं करोतीति । छ + टः ।)
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निष्काकराब्जदर्शनात् ।
(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १६० ॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । "चरोऽः ।
 रा० १२५ इति टः । "रात्रिः क्वति विभाषा ।"
 इ । १ । ७२ इति पक्षे ह्रस्वभाषः ।) रात्र्यस्य
 इत्यमरः । ११ । ६२ । रात्रौ समनकर्षेति, त्रि
 रात्रिचरौ, स्त्री, (रात्रिचर+टिवात् ऊष् ।)
 रात्र्यसौ । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।

“तं निप्रदर्शं कृतधातयज्ञो
मायानं वने रुचिचरी उद्गमैः ।

राम ।

राजिबल ली (राजाजम् अलभदिक
इत प्रथम बा
रजिब गर, पु, राधौ न गतौ त, न य +
कत् ।) अकुर । इति हेमचन्द्रः । रात्रौ
चाग्रभाकर्तारि, जि ॥
राजिबामर, पु, (रात्रौ चाग्रं चाग्रय
इदतीति । दा + कः ।) मप्रकः । इति रात्रि-
विषयः ॥

रात्रिचरः, पु. (रात्रौ चरतीति । चर् + ट ।
 “रात्रेः कति विभावा ।” ३।१७२ । इति सुम ।
 राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६२ ॥ (स्त्रियां ङीष् ।
 रात्रिचरौ ॥) रात्रौ भग्नकनैरि, चि ॥

राजिपुत्रं, औ, (राजौ पुत्र्यति विकारश्चेति इति ।
 पुत्र्य + अच् ।) उत्पन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 राजिसटः, पुं, (राजौ सटनीति । सट् + अच् ।
 “राजैः सति विभाषा ।” इ । इ । अ२ । इति
 ह्रस्वम् ।) राजसः । इति विकारशेषः । राजौ
 गमनकर्तारि, त्रि ।

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रैर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति
छायावर्णः । १३ ।

रात्रिवासः, [सु] क्षौ, (रात्रिर्वासे नक्षत्रिणः)
 अन्धकारः, इति शुद्धमाला । रात्रौ प्रथम-
 काशीवपस्त्रियवन्मन् । यथा । जातो मुहूर्ते
 उत्थाय सुकस्यायः रात्रिवासस्यका शिरसि
 सङ्घृष्टवस्त्रमालाविधितं श्वेतवर्णं किञ्चन वस्त्र-
 मभ्यकरं श्वेतमास्थान्नेयम् अथवाप्रकूप-
 खवासश्चिररात्रिस्तथा सुप्रकाशप्रकटया वसिष्ठं
 शुभं विभाव्य मानोपवास्यैश्वराय नम-
 स्कुर्यात् । इति हस्तनारः । अथ च ।
 "पञ्चमास्यास्तोत्रं वा रात्रिवासो विधिः यथा ।"

छात्राचारं कुपेयम् नृणां सुखमोजयम् ॥
 इति लक्ष्मीकविवरम् ॥

राजविगमः, पुं. (राजैर्विगमी यत्र ।) प्रभा-
सम् । इति शब्दमात्रा ॥

राजनिविष्टेणामी, [५] छ, (राजौ निविष्टं
विच्छेदं गच्छतीति । गच्छ् + णिति ।) अज-
भाक्तः । इति राजनिविष्टः ॥

राजिवेदः, पुं, (राजिं राजिशिषं वेदयति हवे-
त्येति । विद् + शिच् + शब् ।) कुक्कुटः । इति

शब्दरत्नावली ।
 राज्ञिवेदी, [वृ] पु, (राज्ञिं राज्ञिण्यं वेदयति
 खरेणेति । राज्ञि + विद् + शिच् + शिनिः ।)

कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रात्रिहासः, ऐ, (रात्रिहास इव प्रभवतात् ।

राजो जासो विकाशी यस्य इति वा ।)
 श्वेतोत्पलम् । इति प्रकृष्टरत्नावली ॥

रात्रिद्विष्टकाः, ९, (रात्रौ द्विवृत्ति भ्रमः, पुर-
मर्थे भ्रमतीति । द्विष्ट गतौ + श्चुत् ।) ज्ञानः-

प्रत्ययः । इति शब्दरत्नावली ॥
रात्री, स्त्री (= रात्रि + स्त्री + क्तिन्)

मित्रा र प्रदीपादी भरतः । तथा
आयदे १ ५५ १

राधर्न

राधा

राधा

वस्तुन चानतो पुनरा देवचरिणि ॥
 नि ॥ १॥ ॥ ॥
 ३. (रात्री अदतीति । अद् + अच् ।)
 । इति कंचित् । रात्री गमनयन्तरेति ।
 नि, (रात्री अन्तः ।) रात्री इति-
 । रात्रिकाणा इति भाषा । रात्री
 इति (इति) भवती । च तु काकादिः ।
 (कैटव्यपुराणे देवीसाहास्यम् ।
 ॥ प्राञ्चिनः कैवल्यवाक्यस्तथापरैः ।
 ॥ तथा रात्री प्राञ्चिनस्तुल्यइत्येव ॥”
 तैत्तिरीयम् ।—
 तेनैव च वर्णं ज्ञानवर्णनं भावयेत् ।
 नि वे धारमन्त्रिणी तेन चान्नयेत् ।
 ता पटसता नयेति विनिश्चयः ॥
 इति शास्त्रम् ॥ १८ ॥
 (राध स्निहो + क्तः ।) पञ्चम् ।
 इति वैमर्षिकः । १. ७६ । विष्णु-
 (यथा, भागवते । १. ६. १० ।
 पञ्च यज्ञे दैवयोगैः समधिना ।
 अथैव पुंसां मनुष्यानि क्वचित्तम् ॥”)
 १. (राहः विह्वः यन्तो निर्गमो)
 विह्वलः । इत्यमरः । १. ५. १४ ॥
 भागवते । १. १. ११ ।
 ये पृच्छामो भवन्तं वदुषिषामम् ।
 ब्राह्मणं भवान् भागवतवक्त्रिणम् ॥”
 तै य निहो । इति कविप्रकाशम् ।
 इवा-च-पर-उ-वादिपक्षे वक्त्र-इवा-
 च-वादि ।) रक्षादिः । न,
 च, राधति । औ, चराक्षीत् ।
 खादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
 । अर्धं रात्रौति विप्राणां च इति ।
 निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राधति ।
 । ह्वाक्युः । निष्पादो खादिपक्षः ।
 भूतव्युत्पादुभयैव निष्पादयति
 इ । इति कुर्महानः ॥ (शुभाशुभ-
 ने च । यथा, सुमन्त्रिणि । “गर्गो
 रासाय ॥” रासस्य शुभशुभं प्रमे-
 यम् ॥)
 राधा विष्णोरा तद्वती भौगमाक्षी
 काञ्चिज्जीति । राधी + “काञ्चिज्
 ति ।” ७. १. ११ । इति अर्थः ।
 म. । इत्यमरः । १. ७. १६ । (यथा,
 इत्याम् । ॥ २. ८८२ ।
 “तन्नि द्रव्यकृतः प्रकृति वारिदाः ॥”
 या, अन्वेदे । १. ३० । ५ ।
 धातोः पते गीर्वाणो वीम वक्ष्यति ॥”
 (धातोः पते घनादं पाशक ॥” इति
 (म. ॥ १. १. ११ ।) साधनम् । प्रातिः ।
 नि ॥ ११० ॥ तीरा । इति वैम-

राधया औ (राध + निष् + घुग टाप्
 साधनम् । इति मेदिनी । १. १. ११ ॥
 राधा, औ, (राधोति साधयति कार्याशीति ।
 राध + अच् । टाप् ।) धनिकां पित्रमेव ।
 (यथा, भागवते । १. ७. १६ । “इह हि मन्वा-
 राधयमाने न चाने कमवकसिष्यते राधावेध
 कीर्त्तित्वेनयन्ती ॥”) भौगोतिप्रियः । विष्णो-
 नक्षत्रम् । आसन्नकी । विष्णुशाला । विदुत् ।
 इति मेदिनी । ये, ११ । (स्तस्याधिरपस्य
 पञ्चोः । अन्वी एव कुन्तीगर्भेनयन् शिशोः
 कर्मस्य पालयित्री अतएव कर्णौ राधासुत
 इति आन आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
 ६७ । १२२—१२६ ।
 “निगूहमाना आनं वै नमृपुत्रभवात्तथा ।
 उत्सवर्णं जने कुन्ती तं कुमारं वशस्त्रिणम् ।
 सततुर्लब्धं जने गर्भे राधामर्षां महायशसा ।
 राधायाः कर्मयामास पुत्रं कीर्त्तिरपसदा ॥”
 तथा च देवीभागवते । २. १. ६८ ।
 “राधा स्तनज आर्षा वै तयासौ प्रार्थितः
 सुतः ।
 कर्णोभूद्वलवान् वीरः पालिनः स्तनसृजिनः ॥”
 श्रीराधिका । धा च श्रीकृष्णवामनाभ्यां
 प्राक्तः । यथा,—
 “स कृष्णः सर्वकृष्टाशी चित्पूरक एव च ।
 कृष्टाभ्युदयदेशेन कारिण प्रेरितः प्रभुः ॥
 स्त्रीकृष्णः स्त्रीकृष्ण च द्विधाकूपी बभूव च ।
 औकृष्ण वामभार्गाश्च द्विधाकृष्णः पुमान्
 सुतः ॥
 तां हृदयं महाकामो कामाधारः खभावतः ।
 अतोवकमगोषाश्च चारुचम्पकचित्रिणम् ॥”
 इत्यादि ॥ १॥
 तस्या अतपयताकारणादिवैष्या,—
 “इष्टिमानं तया वार्द्धं रासिणीं राससख्ये ।
 रासोक्तसि स्तुहसि रासकीडाश्चकार च ।
 कान्तकारिणश्चार्द्धं स्तुहसि स्तुतिमानिच ।
 चकार सुखसङ्गारं यावन्ने ज्ञस्यो देवम् ॥
 ततः स चापरिभ्रान्तस्तस्य धीनीं जगत्पिता ।
 चकार वीक्षाधानस्य निखानन्दः शुभे सखे ॥
 मातलो वीरितस्तस्याः सुरतानी च सुव्रत ।
 निःसवार अमर्षनं आन्तायास्तोत्रसा हरेः ।
 महाकरायकिकाया निःशामस्य बभूव च ।
 तदा बने यमजन्तं तन्मर्त्यं विषयोल्लसम् ॥
 स तु निष्ठासवत्सुखं सर्वकारो बभूव च ।
 निःशान्तवायुः सर्वेषां जीविनां भववृत्त च ।
 बभूव स्तुतिमहायोगीनां कान्तान्तरात्मना ।
 तन्मर्त्यो सा च तत्पुत्रः प्राणाश्च भूषणीविणम् ॥
 प्राणोपायः समारम्भोऽशो आन एव च ।
 बभूवुरेव तत्पुत्राश्च अस्मदप्राणाश्च एव च ॥
 चर्मलोधादिदेवश्च बभूव वरुणो भवान् ।
 तदामाङ्गास्तु तन्मर्त्यो वरुणादी बभूव च ॥
 अथ स कृष्णश्चिन्तयन् सर्वेषां देवत च-
 द्यतभयकारं यान्तुं पञ्चमी ॥

कृष्णमाकाशितेरी या धिक्प्रिया
 सन्ध्या स इतो मयत सन्ध्या
 शतमयकसारीतकालीनोतिपि सुन्दरी ।
 सुधाव चिम्बं खर्गभिं विष्णोश्चाराण्य परम
 उद्गा चिम्बं सा देवी हृदयेन विदुषता ।
 उत्पन्नं च कोपेन प्रकाशं गोपनी जले ॥
 इद्वा कथाश्च तस्यां हाहाकारं वक्षार च
 श्रृणोय देवी देवेशान्तमगच्छ यथोचितम् ॥
 यतोऽपत्तं तवा यत्तं कोपमोक्षं मुनिपुरे ।
 भव त्वमपलापि चालप्रकृति विनिर्गमम् ॥
 धा धामदृष्टाकृष्ण भविष्यति सुरक्षित्य ।
 अतपयता नाः सर्वान्तरात्मना यथावेधना ॥
 एतज्जन्तरे देवीविज्ञायात् सन्ध्या तत ।
 आदिभूय कृत्यो का पुनस्तवर्गा मनोहरा ॥
 धीतवक्ष्यपरीधागा दौर्वाणस्तथागिनी
 रत्नभूषणभूषाणां सर्वशास्त्रादिदेवता ॥
 अथ कालान्तरे सा च द्विधाकृष्ण बभूव च ।
 वामाङ्गाश्च च तमला दक्षिणाङ्गां वरुणतो
 एतज्जन्तरे ज्ञायां द्विधाकृष्णो बभूव च ।
 दक्षिणाङ्गाश्च द्विषुणी वामाङ्गाश्च चतुर्भुज ॥
 उवाच वार्द्धो श्रीकृष्णस्त्वम कामिनी भव
 अनेव मार्गो राधा वीर भर्तृ भविष्यति ॥
 एव कर्णोश्च परदेशे तुष्टो काराण्यश्च च ।
 स जगाम च त्रेतुष्टं ताव्यां सार्द्धं जगति
 जगत्तं च तै वै च यतो राधापुत्रसम्भवा ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकथे ॥ अध्याय
 राधाया उत्पत्तिश्च,—
 “पुरा हृत्पुत्रेण रक्षो भोगोर्ध्वे राससख्ये ।
 भूयस्त्वैवदेष्टुं च सखिधामाधर्वावय ॥
 रत्नविहासने रथ्ये तस्यै तस्य जगत्पति ।
 स्त्रीकृष्णस्य भगवान् बभूव रमणीयसुख ॥
 रमणं कर्णैर्मण्डलं तदभूव सुरेश्वरी ।
 रक्ष्या च भवतु सर्वं तस्य स्त्रीकृष्णस्य च
 एतज्जन्तरे दुर्गे द्विधाकृष्णो बभूव च ।
 दक्षिणाङ्गाश्च कर्णो वामाङ्गाश्च च राधस्य
 बभूव रमणी रक्षा रासिणी रमणीयसुख ॥
 अस्त्यारामभरया रत्नविहासप्रसिद्धा ॥
 बह्विभुङ्गांशुकाधारा कौटिल्युक्तश्रिष्टमा ।
 तप्तकाञ्चनवर्णामां राशिता च क्षतजवा ॥
 सज्जिता सुदती सुहृ श्रवणप्रभिमनना ।
 विभ्रतो कवरी रक्षो भालतोमारुधभाक्षताम
 रत्नमालाश्च सुधतो श्रीकृष्णस्य समप्रभाम् ॥
 तत्तत्पारिण्यं सुखं सङ्गाधारानिमित्तं च ॥
 ययुक्तं वरुणीसुखं सुमेरुगिरिरुक्मिणम् ।
 कविर्न सुन्दरं दृश्यं जम्बूद्वीपचरितम् ॥
 सार्द्धं सर्वशास्त्रं जगत्पुत्रस्य विभ्रतोम् ।
 निवस्ययोगिमातलीं वयोवर्णपुत्राणम् ॥
 कागातुरां सखितो रक्षो रक्षो रक्षो रक्षो ॥
 इद्वा कान्तां जगत्पतिं बभूव रमणीयसुख
 इद्वा रित्युं कान्तस्य सा ध्वज इदे इर ।
 रथ्यै भूव र्मोक्षे सा न्धार चरे इर ।
 यन राधा रि

राधा

[illegible]

राधा

ॐ रूपे तेजसा । तुल्ये रूपेण च युज्यते ॥
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
 मुक्तो गमनेनैव किल वा वधसाधिका ॥
 ध्यायति तामर्थं शश्वद्विभं सा कश्चरति प्रियम् ।
 रक्षिता सास्त्रं प्राप्तेन तत्राग्रेऽस्मिन्निमानयम् ॥
 अश्वं राधासुभारेण गोकुलामसानं परम् ।
 कोटारं शोचं चक्रे ॥ गोलेके चतुर्हस्तं पुरा
 कर्मभिः शिक्तेनैव गोकुलामसानं हरेः ।
 प्रतिज्ञाकालमार्थं च यथैषासां जुवः ॥ १० ॥
 राधाशब्दस्य सुयुक्तिर्यथा—
 “राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः नामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तामवाच ब्रह्मार्णवं ज्ञानिपङ्क्तये ॥
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोके च शङ्करम् ।
 पुरा कैलानिश्वरे सातुवाच भस्मेश्वरः ॥
 देवानां बुधेन नन्दं निशांशय वरामि ते ।
 सुरासुरसुग्रीह्मणां वामिह्मतां सुखिदां पराम् ।
 रेषां हि कोटिशब्दां कर्मयोगं सुभाषुभम् ।
 व्याकारी गमेषावस्य स्वसुखं रोगमुत्तुल्यम् ॥
 धकारासुयुयो ज्ञानिसाकारी भवजगन्मत् ।
 अतमस्मरकोत्तिष्ठः प्रख्यति न च शङ्कः ॥
 रं हि निष्कृषा भक्तिं दार्यं कृष्णपदाम्बुजैः ।
 सर्वानां वदानन्दं भवेत्सिद्धौवसीत्यम् ॥
 धकारः कष्टवाचकं तत्कृष्णकालमेव च ।
 रदाति शार्ङ्गं नास्तीत्यस्मान् हरेः स्वयम् ।
 व्याकारस्तन्मयो राशिं दानवशक्तिं हरो यथा ।
 योगशक्तिं योगमतिं धर्मकालहरिस्तुतिम् ॥
 सुयुक्तिस्मरराष्ट्रयोध्याशोचनात्तत्त्रिस्त्रिंशत् ।
 रोगशोक्तद्वयमथा वेपन्ति दानव शङ्कः ॥”
 इति वक्ष्येवचनं शैशवाण्यम्पद्यच्छे १६ व्याख्या ।
 तस्याः भोक्तृज्ञानासनि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।
 “ज्ञानि गोष्ठ्यजमाना राक्षिकाया अमृदु-
 युरोः ।
 तानि मे वदं शिष्याय भोतुं कौतुहलं मम ॥
 शुलं दान्धं वक्ष्यस्व नामवेदनिरूपितम् ।
 तथार्पि योतुमिच्छामि त्वतो कामादि षोडश-
 वाह्यन्तराणि तेषां वा तदव्याख्यं वा विभो ।
 तद्वौ पुण्यमन्तर्यामि भक्तानां वाम्बिजानि च ॥
 नामानि शेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्गभाणि च ।
 पात्रवानि अगन्धासुखमतां मातृस्त्रिपथी ॥
 नारायण उवाच ।
 राधा राक्षसीरां राक्षसासिनी रक्षिकेश्वरी ।
 कृष्णप्राणधिका कृष्णप्रिया कृष्णमन्त्रपित्री ।
 कृष्णवर्माअरम्भता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा वृष्णावरी वृन्दारवधिवरीद्विनी ।
 चम्पादीनि चम्पकालांशुप्रवृत्तमन्त्रिभाजना ।
 श्यामदीनि श्यामालांशु निषामन्तरादि च ॥
 राक्षिक्येष संसिद्धा राक्षारी दानवाचकाः ।
 स्वयं दानवमन्त्री वासा दान्धा प्रसिक्तोत्तिता ॥
 राक्षसी च भववाहा स्वन-
 जो-

राधा

१६२
 रासिश्चरश्च प्रसीधं तेन रासिश्चरश्चो स्तुता ।
 रासि च वायो यथास्व तेन रास्यनिवासिनी
 सर्वोद्वा रासिकाभावाद्देवोपासोन्मदी पुरा
 प्रवर्तन्त पुरा सन्तस्तोष तां रासिश्चरश्चोत्तम ॥
 प्राणाधिका प्रेयसी चास्मात्प्रत्य परमात्मन ॥
 कथमप्राणाधिका सा च कथमे परिशीलितम्
 कथमप्राधि प्रिया शान्ता कथो वास्या प्रिय
 सदा
 खल्वेवमेव सक्ता तेन कथाप्रिया स्तुता ॥
 कथारूप सविधासां सा शक्ता चावलोकनया
 सर्वोद्वाः कथासङ्घी तेन कथासङ्घप्रिया ॥
 धामाङ्गुलि कथस्य या सम्भता पुरा जती
 कथवामाङ्गसम्भूता तेन कथाति कीर्तिता ॥
 परधानन्दराशिश्च स्वयं न्दर्ममयी सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दप्रिया ॥
 कविर्मातृवचनयो य यवोक्तव्याचक ॥
 वाकारो दाहयणस्तत्र कथा प्रकीर्तिता ॥
 अस्ति हन्दावनं यथास्तेन हन्दावनी स्तुता ॥
 हन्दावनव्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 हन्दाः संवचनः सखराकारोऽप्यस्ति वाचक
 सखिहन्दाति यथास्व सा हन्दा परिकीर्तिता ॥
 सुधावक्त्री गिराङ्ग सा यस्या अस्ति तत्र स
 धेरा दम्पति तां तेन हन्दावदविषोद्गमिनी ॥
 गङ्गाजलावलीवक्रचन्द्रीऽति यत्र सन्ततम् ॥
 तेन चन्द्रावली सा च कथय कीर्तिता पुरा
 कान्तिरस्ति वनतुला यदा यथा दिवा
 निग्रम
 सा चन्द्रकान्ता हर्षय हृदिता परिकीर्तिता
 सुदचनप्रभा यस्यास्मादमोऽति दिवाविग्रहा ॥
 सुनिवा कीर्तिता तेन शरश्चन्द्रप्रभाशरा ॥
 इदं योऽग्रयणी सत्तमथास्मात्सर्ववृत्तम् ॥
 नारायणेन यद्वत् जगदीश सान्निहते ॥
 सत्प्राय च पुरा दत्त धर्माय जगताय मे ।
 धर्माय जगता दत्त सत्प्रायऽसिद्धयर्थ ॥
 पुष्करे च महातोषी पृथग्दाहैवचसदि ।
 राधाप्रभावयस्मादि सुप्रसन्नेन चैतना ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुते ।
 निन्द्यावावैष्णवाय न दाहाति महासुते ॥
 वादज्योतिर्महं स्तोत्रं निजस्वयं चः पठेत्तु ॥
 राधासाम्प्रदायोः पादपद्मे भक्तिर्वैदित् ॥
 अतो कर्मसोऽप्युक्तं प्राञ्जलं सङ्घट्टो भवेत् ॥
 अस्मिन्नाहिकनिद्रिञ्च सर्वप्राय निजविशुद्धम् ॥
 तद्दानोपपन्नं च सर्वोऽन्यमपुण्यकम् ॥
 चतुर्वाच्य वेदानां पठोः यन्मोक्षं वृत्तैः ।
 कर्त्तव्यं यन्मोक्षोपायं कर्त्तव्यं यन्मोक्षोपायं ॥
 धार्मिक्येन भूयस्व कर्त्तव्यायऽयं च पदधर ॥
 शरश्चन्द्रावलीवक्रचन्द्रीऽति यत्र सन्ततम् ॥
 देवानां यथास्मात्स दग्धमेव पि यत्तु पदधर ॥
 तदेव भोजनपुण्य कलां दाहति योऽप्युत्तम
 स्तोत्रास्त्र प्रभावेन श्रीपुण्यतो भवेत्तु ॥
 इति जगदीश ॥ १६ ॥

द्विजा न तामभ्यासतः कृष्णमिलःसिन्धो ।
 वली हागकण्ठी किंमभ्यासुनोचया ॥
 छा मन्त्रकलिषा सुनन्दा नन्ददायिनी ॥
 झाकी च सुमोयी नैललीला प्रियंवदा ॥
 राधाया ज्ञानमय्या कस्तूरी मानभञ्जिनी ।
 जयमया रत्नमञ्जरी मञ्जुकुङ्कुमी ॥
 सरा मङ्गलानां तथा रासविहारिणी ॥
 खद्विखे पृथ्वा दत्तात चन्द्रावली तनः ।
 मल्लादिभिः सन्धकप्रपात्रे च पूजके ॥
 भग्यधुरखरी विधुसुखी गान्धर्वविद्या-

रता

मन्त्रमपि ताङ्गमधुरा जातीसुखलीजलमा
 वनसुवादिनी वरनय विनायक विध्वंती
 मण्डपरायणा सुविधुता चन्द्रावली

मञ्जुलाम् ॥

। धाज्जलतिथौ श्रुयाम्भयलपूजनम् ॥
 दौन वैष्णवात् सन्ध्या यज्ञतः प्रति-

पूजयेत् ॥

। धाज्जलपूषा तयोर्मेखलपूजनम् ॥

। यज्ञतः श्रुयाम्भयलपूजनम् ॥

। नरितं देवैर्धनं । न कर्षय कदाचन ॥

। यद्येकतामसाधनं तिनं वन्देदा ॥

। राधेयशास्त्रीयं राधाजन्ममहोत्सवे ॥

। न पतिवत् कोलाभमन्त्राणि निमलचैत् ॥

। रागमताकोलाभं च तत्र प्रवेष्टयेत् ॥

। आदिमिन्त्रोत्पत्तिरस्ति विवेचिते ॥

। राधमौक्त्युक्तं भक्तोक्तं चार्चयेत् ॥

। राधयाज्ञं भक्तयेवादिमिन्त्रा ॥

। इतपूजायाः कार्यां शास्त्रां भोजयेत् ॥

। अत शीतलया गान्धर्वमन्त्रमथः ॥

। गेयं वेष्टयाम्भयलपूजनम् ॥

। गन्धपुष्पमार्ज्यमन्त्रमथः ॥

। वेमं कृत्वादेः समं तत्र मधोत्सवम् ॥

। म्वातु प्रथमं राधाभक्तिपरायणः ॥

। राधं सङ्गति विनामि यथोदकम् ॥

। सा पितृभ्यः कार्याः याहुमन्त्रादिस्ततः ॥

। आश्विनं ज्येष्ठाश्विनं च सा सुतम् ॥

। स्रमारीय कृष्णवर्णं दिवं स्तनम् ॥

। मङ्गलायां पूजायास्तु कौत्सनम् ॥

। प्रथमेन भाद्रीभिर्ज्येष्ठैः सह ॥

। तयो भक्ता राधाजन्माष्टमी शुभम् ॥

। दशुधा सर्वे राधाभक्तोभक्त भूयते ॥

। हरे राधां गोष्ठ्यादौ विधाविधिः ॥

। विधानेन शीतलयादित्या ॥

। गङ्गायां राधाजन्मास्तु सङ्गः ॥

। श्रवणं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥

। रयतिं क्रुयाम्भयलपूजनं विधाविधिः ॥

। क्रुयते राधाभक्तमहोत्सवम् ॥

। यथा वारी राधाभक्तिपरायणा ॥

। शयने वायः श्रीराधाजन्माष्टमी ॥

। मयैव भोगि चिपरायण

। प्रयोक्तुं सज्जनो भवो भवेत् ॥

राधाशास्त्रेति श्री कृष्ण स्मृतं कृष्णैः भगः ।
 सर्वतोर्ध्वं संस्कारान् सर्वविद्याप्रपञ्चमा ॥
 राधाशास्त्रेति कृष्णात् राधाशास्त्रेति पूजयेत् ॥
 राधाशास्त्रेति यतिरा राधाशास्त्रेति ज्ञायते ॥
 हृन्दाश्च महाभाग राधासङ्गचरी भवेत् ॥
 जगतां पृथिवी धन्वा तत्र हृन्दावनं पुरी ॥
 तत्र धन्वा भती राधा भ्याया या सुविचरति ॥
 जगदीनां भद्राराधां दूरतः सवेन सुरः ॥
 ता राधिकां यो भवति देवैर्धनं भवेमहि ॥
 तदासायं कुरुष्वैव जपसं मन्त्रसुखम् ॥
 अहर्निशं महाभाग कुरु राधेति कीर्तनम् ॥
 राधेति कीर्तनं कुर्यात् ज्ञायते सङ्गं यो जनः ॥
 तन्माहात्म्यं न शक्यते वक्तुं श्रोतुं च न च ॥
 न गङ्गा न गङ्गा निलं न हिता न वरखली ॥
 कदाचित्पुन विमुखा सर्वतोर्ध्वं पञ्चपरा ॥
 सर्वतोर्ध्वमयी राधा सर्वतोर्ध्वमयी पुनः ॥
 कदाचित्पुन विमुखा सर्वतोर्ध्वं पञ्चपरा ॥
 तस्याक्तये वसेत् ज्ञायते राधया सङ्गं नारदः ॥
 राधाजन्माष्टमी सर्वतोर्ध्वं तदेन दृष्टमनुत्तमम् ॥
 तद्गते देहमनयोः कदाचित्पुन वसेत् ॥
 सतदेव वषः शुभा नारदो सुविचरति ॥
 प्रथमः पूजयामास गोष्ठ्यादौ यथादिपम् ॥
 जन्माष्टमीतत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
 श्रीराधायाः सुखी भावो यो सर्वसुखायिव ॥
 अपरे भक्तिवस्तुतः पठेन्नाम्ना करैः ॥
 धनार्थो लभते धनमपार्थो लभते धनम् ॥
 कामार्थो लभते कामं भोवापार्थो मोक्षमाप्नु-

बायु ॥

सर्वदानकशरणः कार्यादिवैष्णवः भूयो ॥
 विवेकी च तथा विष्णोर्मां यदा सक्तिमाप्नु-

यान् ॥

इति पाणि उक्तं राधे श्रीसदाशिवदत्तसंवादे
 श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये ॥

(तन्मतेऽष्टा पञ्चाशद्विपरिवायं यथा,—

कात्यायन्यायः ॥

“राधेदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ॥

मयुरा गच्छ तासि तव चित्राङ्गिण्यसि ॥

गच्छ भक्त महाबाहो पङ्क्तिनैः सङ्गमाचर ॥

पङ्क्तिर्मा भवेत्तव वने राधा भविष्यति ॥

अन्त्येष्ट मालकादेः सदा तस्यानुवादिताः ॥

वास्तुदेव उवाच ॥

शङ्क मातस्तेजामावे चतुर्वर्गप्रदायिनि ॥

त्वं विद्या परमेशानि । विद्याविद्धि नं धायते ॥

पङ्क्तिर्मा परमेशानि । श्रीर्ध्वं रश्मिं सुन्दरि ॥

प्रत्यर्थं समं देवेशि । तदा भवति भागवम् ॥

इति शुभा वपकाया वास्तुदेवस्य तत्तत्तत्तत् ॥

कारिण्योत्तदा देवी पङ्क्तिर्मा परमेशानि ॥

रक्तपितृकताकारा पद्माश्वयमविना ॥

रुण्य मोक्षयन्ती सा सखी गणसमन्विता ॥

सर्वसद्वपकात्मकैश्चकाराविना सदा ॥

देवी जयतीत्यु ॥

रक्षापरी मङ्गलायि वा सदा परमाचरा

काशिका वा मन्त्रः पङ्क्तिना इष्टेयता
 वास्तुदेवी महाबाहो देवी विष्णुमाश्रितः ॥

पङ्क्तिनुवाच ॥

त्वं गच्छ महाबाहो श्रीर्ध्वं हि भगवन् । धर्मो

जया सङ्गं महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥

वास्तुदेव उवाच ॥

श्रद्धा पङ्क्तिर्मा वेत्तुं कदा ते दर्शनं भवेत् ॥

जयता देव देवेशि । जपं किंवा करोम्यहम् ॥

पङ्क्तिनुवाच ॥

तवामि देवदेवेश भगवन् भविष्यति ।

गोष्ठ्ये मायुरा पीठं वक्रमाचरयेत् भुवम् ॥

सुखं नास्ति महाबाहो मम सर्वसङ्गत्तना ॥

कुलाचारोपयुक्ता या वामनी पञ्चलक्षणा ॥

मायायां तव देवेश सदा स्थास्ति नाभ्या ॥

इत्युक्ता पङ्क्तिर्मा तु सुखं । तृतिता तथा ॥

अन्त्येष्टानं ततो गन्वा मायायां सङ्गं चकार ॥

चास्तुदेवोपि तां वदता श्रीराधे प्रथमं भुवम् ॥

अन्त्या काशीपूरं रश्मिं महापीठं दुरासदम् ॥

प्रथमं मायुरा पीठं पङ्क्तिर्मा परमेश्वरी ॥

यत्र कात्यायनी दुर्गा महाभायाव्यवस्थिता ॥

शारदादेवि विद्यते पूजिता कस्तुता यदा ॥

कात्यायनी महाभाया वसुनाक्षरसंस्थिता ॥

यसुनाया जज्ञं तत्र वाचात् कालीसङ्कपिणी ॥

जहुपचयत्तं रश्मिं शङ्कपीठं महाप्रभम् ॥

इत्तं ज्ञायं तथा चित्रं हरिणं सर्वमोहनम् ॥

कात्यायनाया मङ्गेशानि यत्र कात्यायनी परा ॥

कात्यायनी काशिका भागा जगत्तं हित

कात्याय ॥

काराध्यासो मङ्गेशानि । देवविंस्तुता परा ॥

महसद्वपकात्मकैश्च मायुरासङ्कपिणी ॥

केशवस्य मङ्गेशानि । यत्तु पङ्क्तिं वततं स्थितम् ॥

मङ्गमथ मङ्गेशानि । केशवपीठं मनीष्वरम् ॥

केशवस्य मङ्गेशानि । वरं मायुरासङ्कपिणी ॥

यत्र कात्यायनी भागा महाभाया जगत्तं हित ॥

अत्र हृन्दावनं देवि । गङ्गाशक्तिमन्त्रमन्त्र ॥

शक्तिस्तु परमेशानि । कल्याण्येव साक्षिणी ॥

शक्ति विना परं त्रय न भवति श्रवणसद्वप ॥

इति वास्तुदेवस्य राधाभक्तो वदः पदम् ॥

देवुवाच ॥

“अत्र भवा महादेवाकरान् किं पङ्क्तिर्मा तन्म

कच्छ चा भवते वा तु ज्ञाता सा पङ्क्तिर्मा परा

तत्तु सर्वं परमेशानि विनाकारादहं प्रादुर ॥

वदि नो कच्छ देव विष्णुमाश्रितं यदा तदुप ॥

इत्थं उवाच ॥

पङ्क्तिर्मा प्रदाम्गला सा हृन्मायुरादेवि प्रिये ॥

आश्रितोत्तदा देवी ज्ञायत्यु प्रथमं प्रिया ॥

चैव भावि विते प्रद्वे वपकां पुष्पं भुवम् ॥

कात्यायनीजलकलोनि नाव (पद्माश्वयमविना ॥

अश्विनीसङ्गं यदा मायाशक्तिमन्त्रमन्त्र ॥

जिन्मोभूला तदा पद्मा शक्तिता कनकमन्त्र ॥

को तीक्ष्ण चित्र तम् ॥

च निष्कृते

राधा

सरो शशितुल्यो चन्द्रेखा प्रियवरा ।
 आदा मधुमती वासनी जगमायिनी ।
 वयो मालवती कर्पूरनिलकांक्षः ।
 उद्वेगवन्ध्याः प्रायः सान्द्रमग्नताः ।
 तन्मत्तु कस्तूरी मनांश्च मलिनझरौ ।
 रा चन्दनधरी कौमुदी मुद्रिताक्षः ।
 भासिताकम्पा विहाराय कृपा इव ।
 तस्याः प्रकीर्णनीले प्रेयस्यः परमाद्भुतः ।
 इक्षीयुः प्रेमसौन्दर्यभरभूषिताः ।
 वली च पद्मा च ख्याता रीताः च सज्जिता ।
 निवा च गन्धर्वी पाजिता चन्दमालिका ।
 ना विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
 गता तथा मञ्जुमायिनी मञ्जुसेखरा ।
 रा कैरी पारी शारदाची विशारदा ।
 उ कुसुमा कल्या सारङ्गी प्रसिद्धाश्रिणी ।
 धनी गुणवती सुमुखी कैलसझरौ ।
 वली जकोराची भारती कामिनीति च ।
 व्यानि शनशः ख्याताकम्पाणि सुमुखाम ।
 ख्यास्तु कथिता धृष्ट धृष्टे वराङ्गनाः ।
 सु दीपु इष्टु कान्ताः कल्लुगुणेतनाः ।
 चन्द्रावली भद्रा इयामवा पाजिताक्षः ।
 ताकाय चा ख्याता मधुमती विशेषतः ।
 च नवम्पाः च सुहृदपक्षे युक्तिस्मिन् ।
 राधा सद्देशिनी स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
 रमे सद्देशिनि स्वयं हृत्वाः युक्तिस्मिन् ।
 वातदेवस्य मन्त्रविहङ्ग कारयम् ।
 देवुवाच ।
 स तावत् केह विचारारब्ध ईश्वर ।
 ग पद्मिनी राधा सदा प्रसूतन विधा ।
 मातरं लब्धा याज्ञस्तुत्या चसक्तं सा ।
 त्रिहृदेषेष्ट हृत्वावनविवाहिनी ।
 एते सद्देशिनि यत्तदुक्तं वर प्रभो ।
 मुद्वेगवन्ध्या राधातन्त्रे चरन्तः पदम् ।
 ईश्वर उवाच ।
 रा भगवताधि । पद्मिनी विष्णुवक्षसा ।
 गदा जगन्नाथी विप्रा परमेश्वरी ।
 दूनी मन्त्रिणी पद्मिनी प्रह्लादनिनी ।
 हृदमक्ता तु पद्मिनी तस्या वक्षसा ।
 मोक्षेष्टिणी हृदमक्ताः स्वचिक्ते ।
 च गता देवी पद्मिनी गन्धमाहिनी ।
 पु कन्यायं हि राधासम्यं सन्त्ये छा ।
 स चामयिष्य यस्तुनाजमश्नतः ।
 आसा मन्त्रात्मन् प्रणयिनिर्धने वने ।
 चन्द्रावली राधा उकमासुखे स्थिता ।
 यदुष्टं देवि पद्मिनी कमखेष्टये ।
 पद्मिनीहृदं नाथया परमेश्वरि ।
 निविष्टा योक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथ ।
 परमेश्वरि चन्द्रार्थं युक्तिस्मिन् ।
 ना सद्देशिनि वराकायां हि का कथा ।
 यदुष्टं भवता पद्मिनी यश्माश्रिता ।
 मन्त्रिणी पद्मिनी चन्द्राचिन्ता ।
 उदेवरेव चन्द्रम पटका ।

राधा

अस्याः चन्द्राचिन्ता यथा ।
 पाद्विहारा ।
 "देवदेव जगन्नाथ सन्ताप्यहंकारक ।
 यत्तन्मि मयि कावश्यं यत्तन्मि मयि ति दया ।
 यदुष्टं त्वया प्रमदितं तत् सन्त्ये मे युतं प्रभो ।
 गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्तु भनसि काशने ।
 त्वया न मदितं यत्तु यत्तु कस्मि कदाचन ।
 तन्मा कथय देवेश यत्तु नराय चोत्तमम् ।
 श्रीराधाया महादेवा गोया भक्तिप्रसाधनम् ।
 ब्रह्माक्षकर्त्री हर्त्री सा कथं गोपीत्वमागता ।
 महादेवउवाच ।
 इह्यु हंवि । विचित्रार्थं कथी पापहरं ।
 शुभम् ।
 सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं महेश्वर ।
 यदा हरिहरिचरिणि कृतने कार्यमौन्यता ।
 तदा विश्वे चरुपाणि हरिचरिणिध्यायिनी ।
 तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
 ददानीं इह्यु देवेश । वाचां चैव सव्यक्तम् ।
 अस्मा कथितं नैव तन्त्रेण कदाचन ।
 तव ज्ञेयत्वं प्रवक्ष्यामि भद्रा धार्यं हृत्तुम् ।
 मम प्रायसमा विद्या भावने ये लहर्निष्म् ।
 इह्युष्टु मित्रिणि निजं पठस्व च यथाभक्ति ।
 यस्याः प्रसादात् इह्युस्तु गोपीदेशः परः ।
 अश्रुः ।
 अस्या नामसङ्ख्यस्य कथितंरद एव च ।
 देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रदायिनी ।
 श्रीराधा राक्षसा ज्ञानवक्षसा ज्ञानचमुता ।
 हृत्वावनेश्वरी ज्ञानप्रिया मन्मथोपिनी ।
 श्रीमती ज्ञानवाक्ता च ज्ञानाभ्युपदेयिनी ।
 घण्टाश्रिणी यथोग्रगया यथोदानन्दवक्षसा ।
 हामीरप्रिया गोपी गोपानन्दवारी तथा ।
 ज्ञानाङ्गवाहिनी हृत्वा हरिकान्ता हरिप्रिया ।
 प्रधाता गोपिका गोपकन्या चेलोकसुन्दरी ।
 हृत्वावनविवाही च विष्णुर्जितसुखाम्बुजा ।
 गोप्रकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्दहायिनी ।
 भक्तिप्रदा भोतगम्या व्याससागमनप्रिया ।
 विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गविवाहिनी ।
 यथोदानन्दपत्नी च यथोदानन्दगेहिनी ।
 कामारिकान्ता कामेशी कामलाजसविद्या ।
 यथप्रदा जया जीवा श्रीदानन्दप्रदायिनी ।
 यथोदानन्दपत्नी च यथोदानन्दुता शिवा ।
 ज्ञानाभ्युपदेयिनी गवाक्ष्या यथा गतिरुत्तमा ।
 काचनामा हैममात्री काक्ष्याङ्गदवारिणी ।
 अशोकाशोकरहिता विशोका शोकाश्रिणी ।
 शायसी वेदमाता च वेदातीता विद्वत्समा ।
 नीतिशास्त्रप्रिया नीतिसंगतिरितीरभीहृदा ।
 वेदप्रिया वेदमार्ग वेदमार्गप्रवाहिनी ।
 वेदगम्या वेदपरा विविजककोणञ्जना ।
 तथोक्तव्यसंप्रदा त्रिधा तथोक्तव्यसमाचिका ।
 नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रसा शुभा ।
 हुमाङ्गी विमलाङ्गी च विवा ।
 चरनी च

राधा

जतिग.भमनी च.वी.वाच.प्रदायिनी ।
 अग्रताथप्रिया शैलवाहिनी हैमसुन्दरी ।
 विचित्रवाहिनी चित्रवाहिनी चित्ररूपिका ।
 निर्गुणा सुकुलीना च त्रिगुलीना विराकुला ।
 ओकुलानन्दगेहा च योगानन्दवारी तथा ।
 नेत्रुवाद्या वेणुवरतिवेणुवाद्यापरायणा ।
 गोपावस्था प्रिया नीत्या रम्या नौम्यकुलीहवा ।
 अतिमोत्यानिमोहा च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
 गीत्यानन्द्या गीत्याना गीत्यानन्दगतिवता ।
 भक्तिा च विशेषता च विद्याया चित्र ।
 माहिनी ।
 जितेन्द्रिया सुहृदसत्ता कुलीना कुलदीपिका ।
 दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोद्गाता ।
 कान्तारवाहिनी कल्या कल्याणप्रिया मति ।
 चतुर्वरा इ.व.हर्त्री इ.व.कवी कुलीहवा ।
 भक्तिर्गोप्युर्तिर्लज्जा कान्तिः पुष्टिः स्वति ।
 चमा ।
 श्रीरोषाश्रिणी देवी देवाङ्गुलमर्हिनी ।
 देवाणी च महात्म्याः कुनपूया कुणप्रिया ।
 चन्द्राणी सर्वदेवाणां सावित्री वेदमाहिनी ।
 वेदातीता विरामका विरामजगमप्रिया ।
 विरामजगमः पुण्या विरामोक्ता विरामया ।
 एकाङ्गी सन्तगा सैवा विद्याः पत्नी सख्यते ।
 रात्रप्रिया रात्रगम्या रात्राधिष्ठानदेवता ।
 रविता रविकाण्डा स्वयं रात्रेश्वरी परा ।
 रात्रमखलमयस्या रात्रमखलप्रोभिता ।
 रात्रमखलसेवा च रात्रातीतामनोहरा ।
 पुष्करदीक्षाप्रिया पुष्करदीक्षाचगेहिनी ।
 पुष्करदीक्षाप्रिया च पुष्करदीक्षाचगेहिनी ।
 सर्वज्ञीवेश्वरी सर्वज्ञीवेश्वर्या परानुपरा ।
 प्रकृतिः शम्भुकान्ता च महाशिवमनीहरा ।
 चतुर्पिपासा दया निद्रा भक्तिः अस्ति चम ।
 कुला ।
 विभुर्गुपा गोपपत्नी भारती विहृद्योगिनी ।
 शत्रुहृता भिरहृता विद्याङ्गी निगमेहिनी ।
 खान्दानी तथा धात्री महात्म्याः स्वयम्भवा ।
 विन्दुसखा खान्दानी हारकान्तासिनी तथा ।
 बुद्धिः स्थितिः स्यागदृष्टा सर्वकारणकारणम् ।
 भक्तप्रिया भक्तगम्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
 भक्तकथ्यमतीता तथातीतयुक्ता तथा ।
 मनोवेदिकादेवी च हृदयप्रमोदप्रदा तथा ।
 निरामया सौम्याद्या तथा महमोहिनी ।
 एकाङ्गेशा शिवा चैमा दुर्गा दुर्गातिप्रिणी ।
 ईश्वरी सर्वेश्वर्या च गोपनीया शुभङ्गरी ।
 पाणिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गहारिणी ।
 सद्योमुक्तिप्रदा देवी वैश्वारा परानुपरा ।
 हिमाभयमुता कर्त्री पाज्यती गिरिणा सती ।
 इचकला वैश्वमाता शम्भुलज्जा हरेस्तु ।
 हृत्वावनप्रिया हृत्वा हृत्वावनविवाहिनी ।
 विद्याविनी वैष्णवी च ज्ञानकोकप्रसिद्धि ।
 चन्द्रावली देवती कामभती तथा ।
 मित्राविष्टा वाचिनी चन्द्रकला ।

राधा

[illegible]

भौषान्यं त्रयोदश ।

^२कौशाम्बाधिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारका ।

राष्ट्रिकावचनं पुराणं कथयन्त मया प्रभो ॥

नक्षत्रं नरणा पाप पाहि मां कृच्छ्रो भवतु

मनेव हरवर्ष बाप मूषपाखे

राधा

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਦੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ,

प्रमुख गिरिजे तुभ्यं कवचं प्रत्यक्षचितम् ॥
 सर्वरक्षाकारं पुण्यं सर्वरक्षाकरं परम् ॥
 हरिभक्तिपदं खाद्यान् सुखिसुखिप्रसाधनम् ॥
 त्रैलोक्यकार्येषां देवि हरिसान्निध्यकारणम् ॥
 सर्वत्र त्रयदं देवि सर्वश्रुतमुपायम् ॥
 सर्वशक्तिष्वेव भूतानां सर्वोदितकरं परम् ॥
 चतुर्दशसिद्धिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
 रात्रिस्थानशेषधाना यथायां फलदायकम् ॥
 इदं कवचमस्याख्या राधामन्त्रश्च यो जपेत् ॥
 स प्राप्नोति फलं नम्य विष्णुसख्य पदे पदे ॥
 नमोपरि सख्यारवोऽनुष्टुप्कवचः प्रकीर्तितम् ।
 राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
 धर्मापेक्षाममोक्षेषु विविधैः प्रकीर्तितः ।
 श्रीराधा मे शिरः पातु खण्डां राधिका तथा ॥
 दृग्भातुतुगा दन्तान् चित्तुं गोपपन्थिनी ।
 तन्मन्त्रोपायं पातु गच्छं जित्वा कृष्णायैव तथा ॥
 कण्ठं मातु हरिप्राथा नृदयं विषय तथा ।
 राक्ष्णं ह्यो चन्द्रवदना उदरं सुवक्षसा ॥
 कटिं योगाश्रित्वा पातु वादौ वीमद्विका तथा ।
 गन्तान् चन्द्रसूची पातु गुणेषु गोपालवक्त्रभा ॥
 रुखं विषुवस्यै पातु गोपी पश्चतं तथा ॥
 सुभगदा पातु पुष्टं कृष्णौ श्रीकान्तवक्त्रभा ।
 गुह्यदेशं चरा पातु हरिणौ पातु सर्वतः ॥
 वाक्त्रं वाक्त्रौ चरा पातु धनागारं धनेश्वरौ ।
 पुष्पं दिशं कक्षरता कृष्णप्राणा च पञ्चमासम् ॥
 उचरन् हरिना पातु दक्षिणं दृग्भातुतुगा ।
 चन्द्रावली नैश्वरेय दिशा खेचित्तोमेखा ॥
 सौभाग्यदा मध्यदिने सावाञ्छं कामरूपिणी ।
 दौरी प्रातः पातु मां हि गोपीनि दक्षीणचये ॥
 हेतुदा शङ्कवे पातु कोमला च दिवाहके ।
 प्रेक्षापराङ्मुखमेव शिखा सर्वसम्पत् ॥
 योगिनी ह्युपसमये रत्नौ रतिप्रदा यथा ।
 काशेष्टी कौतुके निजं योगे दन्तावली भम ॥
 सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमात्रया ।
 इक्षितं कथितं देहि कवचं परमाङ्गुलम् ॥
 सर्वरक्षाकारं नाम महारक्षाकारं परम् ।
 सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् युद्धक्षमवि वर्णते ॥
 राक्षसादि भयायाश्च बंधामे शुक्लमङ्गुटी ।
 प्राणाद्येनाश्रयमये चः पठेत् प्रयत्नो नरः ॥
 तस्य सिद्धिर्भवेद्देहि न मयं विद्वेद कल्पित ॥
 जादायिता राधिका च तेष सर्वं न संशयः ।
 ब्रह्मास्वादात् हरिर्नसिधृक्पातु यत् भज्यं लसित ॥
 तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयत्नः शुचिः ।
 हरिद्वारोचना चन्द्रमक्षितं हरिचन्दनम् ॥
 कला विशिखा भूर्जं च धारयेत् सकृदेव शुभे ।
 कच्छे वा सेवद्वेशेऽथ चरिताने च प्रयुजे ॥
 कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा स्थितिं स्थितिं हरिः ।
 हृद्धारयति विषयं करोमि कुरुने तथा ॥
 वैष्णवाणां च प्रह्लाद विरागशुश्रूषिणि ।

दस्तावेज

५५५
५५५

राधा

सर्वदशाकवचं समस्तम् ॥ ५ ॥ राधात्मकोत्ता
राधिकारकवचं यथा,—

देवनागरी ।

“देवदेव महादेव हृदिस्थित्यन्तकारकः ।
साधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधि ॥

इन्द्र उवाच ।

यद्यपि देवि वरारोहि कथं चममोद्यतम् ।
 गोपितं सर्वतन्त्रेषु रत्नार्णो प्रकटीकृतम् ॥
 अथ राधा त्रिपुरा दूरी उपविशा भद्रा तु वा ।
 उपविश्याक्रमाद्देवि कवचं धृष्ट्वा पाश्यानि ॥
 अपपूर्वाविधानस्य फलं सर्वस्वाङ्घ्रिदम् ।
 यच्च तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं सज्जत् ।
 भक्तिहीनस्य देविहि द्विजनिष्ठापरायण च ।
 न नृदवाजिनिघ्राय वक्तव्यं प्रश्नेष्वरि ॥
 विश्रव्याय भक्तियुक्ताय शक्तिरेश्वराय च ।
 विष्णवाय विश्वेभ्यः शुभमभित्पराय च ॥
 वक्तव्यं परमेश्वरानि मम वाक्च न वाच्यम् ॥
 अथ सौराधाजिगीषयमङ्गलकवचस्य भौतिक-
 तन्त्ररहस्यमुद्घृष्टम् : सौराधाया ऐश्वर्या भङ्गा-
 विनाशान्नगरीयस्य विनियोगः ॥
 ॐ पूर्वं च पातु सा देवी कलिख्यौ शुभशायिनी ।
 ज्ञौ पश्चिमे पातु सदा सर्वकामप्रपूर्वयो ।
 शार्ङ्गा ज्ञौ ज्ञा स्वतो पातु सर्वकाममन्त्रपरा ।
 उत्तरे पातु भद्रा ज्ञौ भवप्रतिषमाम्बिता ।
 ज्ञौ पातु सदादेवी ज्ञौ ज्ञायाप्रिया यशस्विनी ।
 अक्षय पातु मां देवी ये पातुःकलवशविनी ।
 अक्षरे राधिका पातु ये पातु हृदयं मम ।
 भयः पातु न सर्वान् देवतां देवता च पुनः पुनः ।
 सर्वं च पातु मे देवी ईश्वरी सुवर्णेश्वरी ।
 ये ज्ञौ राधिकायै ज्ञौ ये शिरः पातु मां ज्ञौ ।
 ज्ञौ राधिकायै ज्ञौ ज्ञौ रचकाङ्गं रक्षतु मम ।
 ज्ञौ ज्ञौ राधिकायै ज्ञौ ज्ञौ वामाङ्गं रक्षतु ।
 पश्चिमी पश्चामिनी । ये ज्ञौ राधिकायै ये
 ये रक्षपादं रक्षतु मम । ज्ञौ ज्ञौ ये ये
 राधिकायै ज्ञौ ज्ञौ ये ये ज्ञौ ज्ञौ ॐ
 सर्वान् मम रक्षतु । ज्ञौ राधिकायै ज्ञौ
 वामपादं रक्षतु वषा पश्चिमी । ज्ञौ राधि-
 कायै ज्ञौ अक्षयम् रक्षतु मम । ये राधि-
 कायै ज्ञौ कर्णममं वरा रक्षतु मम । ज्ञौ
 राधिकायै ज्ञौ नामायुग्मं वरा रक्षतु मम ।
 ॐ ज्ञौ राधिकायै ॐ ज्ञौ रक्षपातं वरा
 पातु सरस्वती । ज्ञौ सुवर्णेश्वरी जलार्णो प्रभु
 ज्ञौ काली मे सुखमखणं वरा पातु । ज्ञौ ज्ञौ
 ज्ञौ सच्चिदानन्द्यै ज्ञौ ज्ञौ सच्चिदानन्द्यै ।
 हारकावशविनी सच्चिद्वारं रक्षतु वरा मम ।
 ये ज्ञौ ये रासज्ञौ हृदयं वरा मम रक्षतु ।
 ज्ञौ ये ज्ञौ ज्योत्स्ना नामिपुत्रं वरा रक्षतु
 मम । ज्ञौ ये ज्ञौ शम्भरी ज्ञौ ये ज्ञौ
 खादिगतं विजयन्तं रक्षतु मम । न ये ज्ञौ
 प्रशिवी शुभमन्त्रान् रक्षतु मम । ये ज्ञौ ये
 ये ये ये इव रक्षतु मम रक्षौ
 मेदरी रक्षौ च इव रक्षतु मम रक्षौ

तपुर्वाङ्गी वाटा रचतु मम । मे जी मे
अथ वहा पातु पुढेदेशं मम । ७३ मन्त्रा-
पातु सन्ध्याङ्गे मे ७३ नारायणः पातु
पाङ्ग सदा मम ।

७३ छन्दः पातु सदा गोत्रं एतिस्योनाथः ।
नखी सखभासा च चेया चानुवती तथा ॥
आ सिद्धमन्त्रा च भद्रा कथयिता तथा ।
१ सखी सुवन्धवः प्रीतनाथ्याः सुलोचन्याः ॥
सुम्ना चम्पु दिक्षु सततं सुमरश्चराः ।
नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मद्वैजयः ॥
[१] मे सदा रक्षतु मेधवः केशिदा हरिः ।
[२] कवचं भद्रं ज्योत्स्नमङ्गलं सुमम् ॥
[३] ग्याः परमेशानि उपविष्टास्तु वज्रमम् ॥
पङ्केत पाटवद्वैजय सततं भक्तिवत्परः ॥
पङ्केत जन्तुभासी अतुलं वन्दते सदा ।
ध प्रमेयाणि प्रदुष्टाणि वज्रलाभिधान् ॥
से कावर्त्तं देवि कवचं मुनि दुर्घमम् ॥
मन्त्रजपं तद्व्या पठितुं सर्वस्मै हरि ॥
[४] श्री वज्रमाधवि तवैव नगान्दिति ।
[५] विधानेन नः पठेतु कवचं परम् ॥
[६] लोकात्मनामोति शान्ताया चचनं मम ।
[७] पुनश्चेदित्थी मन्त्राविनां वहाजनं ॥
[८] ठाण्डमर्दं देवि कवचं प्रपठेतु सदा ।
[९] त्रिधा विना भद्रं यः पठेतु कवचं प्रिये ।
[१०] स खलु भद्रं कुम्भीपाकं जेतुं शिष्टे ॥ ”
[११] पाण्डुदेवराज्ये राधातले एकचिन्मन्त्र
[१२] ॥ अथ राधाकोचम् ।
[१३] जेवञ्च रामसेदोले पठेतु भक्तिपूजकम् ॥
[१४] राधेश्वरी शम्भा परमा च परात्मनः ॥
[१५] तेजसा ह्यवकाशा जगत्त्रयः स्युः कश्चिना ।
[१६] प्राणाधिदेवो च महाविष्णुपदरवि ॥
[१७] था विष्णुमात्रा च कदाचला सनातनी ।
[१८] अख्या परमा निर्निमा निर्गुणा परा ॥
[१९] रविप्रा विख्या यशुनातवाचिनी ।
[२०] त्रिकालिनी गोपी गोपीप्रा गोपमात्मिका ।
[२१] स्या परमानन्दा रम्यरम्यकात्मिका ॥
[२२] पाण्डुना प्रान्ता ज्ञाना पूज्यतमस्य च ॥
[२३] ग कलावर्गीकन्धा तीर्थपूता सतीविभाः ।
[२४] नमश्च नामानि विदोषानि सुभाणि च ॥
[२५] भूतानि पुण्यानि सर्वनामस्तु वारधः ॥
[२६] विा संवतः शुद्धा विष्णुमती जितेन्द्रियः ॥
[२७] ते विख्याता नामां लब्धा वाति हरिः परम् ॥
[२८] मन्त्रि हरेशां समतं नाव संशयः ॥
[२९] [३०] अथपेनेन स्तोत्रसिद्धिमेतुं पुनम् ॥
[३१] स्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवन्नरः ॥
[३२] पठेत्तममेवञ्च अतले चिन्तितं फलम् ॥
[३३] नमोऽर्च्यमानं पापान्त्रयञ्च ब्रह्माश्रयादपि ।
[३४] स्मरणमात्रेण सुखतं नाव संशयः ॥
[३५] ह्या काकमन्त्रा महाबन्धना प्रकथते ।
[३६] त्रि वर्षेभ्यो वा शुद्धा किमवाप्तो भवती ॥
[३७] [३८] [३९] [४०] [४१] [४२] [४३] [४४] [४५] [४६] [४७] [४८] [४९] [५०] [५१] [५२] [५३] [५४] [५५] [५६] [५७] [५८] [५९] [६०] [६१] [६२] [६३] [६४] [६५] [६६] [६७] [६८] [६९] [७०] [७१] [७२] [७३] [७४] [७५] [७६] [७७] [७८] [७९] [८०] [८१] [८२] [८३] [८४] [८५] [८६] [८७] [८८] [८९] [९०] [९१] [९२] [९३] [९४] [९५] [९६] [९७] [९८] [९९] [१००]

राधा... विदोष-
राधी शिवनारदेष्वनादे भक्तिजागृकपणे
श्रीरात्रिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः पुं, (राधायाः कान्तः) श्रीकण्ठः ।

यथा,—

“गोलोक्षि द्विभुजः हृद्यो राधाकान्तः सनातनः ।
मोधाङ्गनादिभिर्भुजो हितुर्भोगोपमाधेयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त भस्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधातनवः, पुं, (राधायाः स्तवपत्राज्ञायः ।

तथा प्रालितलातु तथात्मम् ।) कर्मः । इति

हैमचन्द्र कर्णपर्याये राधास्तवशब्दार्थान्तम् ॥

राधासेदो, [न] पुं, (राधां भक्तिचिन्तनं भिन्न-

चौति, भिदु+सिचिः ।) अर्जुनः । इति भूति-

पयोमिः ॥

राधाविधौ, [न] पुं, (राधां भक्तिचिन्तनं विधिं

विधानीति, विष्+चिनिः ।) अर्जुनः । यथा,

“राधाविधौ किरोर्येनिर्लम्बः श्वेतद्वयो नरः ।

हृदयप्रो मुद्राकेशः सुभनेशः कपिश्रवणः ।

बौभन्तुः कर्णजितस्तथा माकोर्देमाखर्व धनुः ॥”

इति हैमचन्द्रः । ६ । ७७ ॥

राधास्तवः, पुं, (राधायाः स्तवपत्राः स्तवः ।)

कर्मः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनी च कर्णश्चन्याविधोऽङ्गराट् ।

राधास्तवोऽर्जुनतनवः काजपृष्ठस्तु वज्रदुः ॥”

इति हैमचन्द्रः । १ । ६७ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८६ ॥

“पश्य चैनं समापुक्तं रयं कर्णस्तथा पाण्डव ।

श्वेतवाग्विसमापुक्तं शुकं राधास्तवेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा+

“कौश्वी टक् ।” १ । १ । १२० । इति टक् ।)

कर्मः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महा-

भारते । १ । १२४ । ११ ।

“स्तवपुत्रस्तु राधेयो युक्तं क्रौञ्चमियाचरा ॥”)

राधेयः, वि, (राधेय इति । रप्+“आस्तुयवति-

रपीति ।” ३ । १ । १२६ । इति खतु ।) अच-

नीयः । रपधातोः कर्मणि आद्यप्रत्ययेन

विभक्तः ॥

रामं, कौ, (रमतेरनेनेति । रम्+घञ् ।) बाहू-

तमः । कुलम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमान-

पम् । इति राधाविषयः । (नैर्धं रामः ।

यथा, ज्येष्ठे । १० । ३ । ३ ।

“राधाविषयं भिरक्षित्वित्तु

स्रष्टुर्वैवर्तभगिनाममस्यात् ॥”

“रामं ह्यवर्णं शान्तरं तमः अथस्तात्त्रायं

श्रीमकाक्षि अभिभूय विजिति ।” इति तट्टाख्ये

सायणः ।)

रामः, वि, (रमते इति । रम्+ङ् । रमतेरनेनेति ।

रम्+घञ् वा ।) सकोशः । (यथा, हृदय-

संहितायाम् । १६ । ५ ।

“मावः प्रभूतयथस्य नयवाभिरामा

रामा रतेरिदं रमयन्ति रामायम् ॥”

धिया चरितम् इति मेदिनी मे २७ ।

रामः पुं, रमते इति रम कोशायाम्

“जलितिकसन्तोभ्यो गुः ।” ३ । १ । १२०-

इति खः ।) परशुरामः । स तु विद्योराध

जसद्विभुः पुत्रत्वेन चैताश्रमादावभौ

एकविंशतिवारान् एषिणीं विद्वत्तियामक

रोत् । (अनी एव समस्तपञ्चके पञ्च कश्चि

प्राणितद्वैदात् विधाय भिद्वत् सन्तर्पयामास

वदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिकाच ।

“अङ्गुलं मम भो विष्णो नृपतय कथाः शुभा

समस्तपञ्चाशच्छ श्रोतुमर्ह्य सतमाः ॥

चैताहापरयोः सखी राधाः शब्दमन्त्रावर

कयक्तु पाथिवं सखं नृपनाममर्च्योक्ति

न सखं चतुस्तथाय खर्वीयैवावकाशति

समस्तपञ्चके पञ्च प्रकारं भौधिरात् इत्यादि ॥

स तेषु बधिरान्ताः सु हृदये कोषकच्छिन्तं ।

पितृन् सन्तर्पयामास बधिरं कति नः शृणुतः ।

अथर्थाकारयोः शब्द पितरो रामसन्वतः ।

राम राम महाभाग प्रीतारः सख्य भानव ।

अथवा पिष्टभक्त्या च विक्षेपेण तव प्रभो ।

वरं हवीष्य भद्रं न वमिष्येति महाश्रुति ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता धनदुष्टाश्चता मयि ।

यच्च रोषाभिभूतं च जलसंस्थादितं मया ॥

अतश्च पापान्मुञ्च्यैवमेव मे प्राप्तिं वरः ।

इहाश्च तीर्थभूता मे भवन्मयि विष्णुरा ।

एवं भविष्यतीति विवरक्तमपाठयन् ॥

तं जलस्थितिं निविशतुक्ततः स विराम ज ।

शेषां सखीये यो देवो राधां बधिरात्मजान

असक्तपञ्चमिति पुण्यां तत् परिशीलितम् ॥

अस्याश्चिद्विरयं परशुरामशब्दे अर्थम् ॥

राधवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्वमङ्गुलरूप

अथोपाधिपतिद्वयश्चराजकथयत्वेन चैतावम्

एषि राधवाग्विधायं सखीयैः । अत्रदेव । स

तु अनन्तदेवो विष्णोरयः सङ्घर्षावद्वैव

पुत्रत्वेन तापरशुमां कन्याद्विधायं सखीयैः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।

“विश्वम् मेधमाचानं वासुदेवो महात्मना ।

अनुराग्यैवैव राधयास्तुतविक्रमः ॥”)

यद्यो रामा यथा,—

“अधोराधाय राधय महाकालौ प्रकीर्तितौ ।

भार्गवो राधवो गोपस्थयो रामाः प्रकीर्तितौ ।

इति वल्लुपुराणम् ॥ ४४ ॥

यथः । चोटः । प्रभेदः । इति मेदिनी ।

मे, २६ ॥ (रम्+अधि घञ् । इति । यथा

भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापजघ्नः क्षितताहा

जिह्वितो च सङ्घट्टयारामः ॥”

“अङ्गुलं रामो रतिवत्स्य ।” इति स-

औधरखामो ॥) रामशब्दश्च अत्यन्तियथा—

“राधवो विषयवदो महाभोग्यश्च यच्च

सो वि देव रामः प्रकीर्तितः ।

शुक्ल रश्मयो नैवृणाभिरैक दक्षे दिने
मधे खत यो ह रश्मि भन्त्यस्य क्षत तु वै
व रश्मी क्षणीनस्तु स र स रीप म्
नयोदृष्ट्यादामो यावत्क्षणाया दिवसैस्त्रिभिः ॥
रात्रिः सैन्यस्यार्थं रणाद्योक्षाह्वनं तथा ॥
वराचराजस्यै शैलं माधयुक्तविश्वरः ॥
माधयुक्तविश्वरः सप्तभिरैव तु ॥
रत्नमां वाररागाश्च युद्धभागीन् सुदारुणम् ॥
माधयुक्तवन्त्यान् राजाविश्वजिता रणे ॥
रामनन्दमयोनामराष्ट्रैस्त्र्यो वभूव ह ॥
मागणप्रतिपक्षार्थं दशस्यार्थं गच्छेत्तथा ॥
आवाधवारः कथितो दशस्यादिदिवसम् ॥
हादृष्ट्यामाक्षिणैक धृन्त्यास्य वधः क्षयः ॥
वयोदृष्ट्या तु तर्गे नित्यतोऽक्षम्यो रणे ॥
माधयुक्तचतुर्दश्यां यावत् क्षणादिवारम् ॥
विदिनैः प्रहस्तस्य नौलेन विश्वोभयधः ॥
मावाधिविश्वीय (यावत्तुर्गन्तस्त्रिभिर्दिनेः ॥
रात्रिं तुल्यै युग्मं रात्रयो भावितो रणात् ॥
पञ्चस्यस्यस्यो यावत्त्रयस्यैव पञ्चोदितः ॥
कुलकणः सतुल्यो तावदुद्युक्ततु द्विजम् ॥
कुलकणो दिनेः पञ्चभिरत्रयस्य सतुर्दशमी ॥
रात्रिं विजितो युग्मं वज्रानामभयः ॥
अमावास्यादिने वक्रिणः रात्रौ वभूव ह ॥
माधयुक्तादिपक्षस्तु त्रयस्यार्थं नित्यं ॥
वरात्तुप्रथमयो विदितः पक्ष रात्र्यः ॥
पक्षस्यः सप्तमी यावद्विनायकपक्षद्वयम् ॥
अष्टमा द्वादशी यावत्त्रयो विनायकान् ॥
विजृम्भस्यस्यस्य सप्तमी रात्रौ विदिनेः ॥
पक्षस्यस्य द्वितीयायां त्रयो गच्छेत्तथा

त्रिजम् ॥

श्रीयाशक्तु नमस्तु दृष्टः गणवानरात् ॥
वीरवानयने अस्मात्तुदृष्टव्यदृष्टः ॥
नव अवोदृष्टी यावद्विदिनेः पञ्चभिरत्रयस्य ॥
अक्षणीनस्तु युग्मं विजितोभिरत्रय क्रमात् ॥
चतुर्दश्यां दृष्टनीवरणदोषादिपक्षः क्रमात् ॥
अमावास्यां वयो वर्गे युद्धाय पक्षकवरः ॥
सैन्यस्यप्रतिपक्षः प्रथमी दिवसपक्षः ॥
रात्रिश्च प्रधानायां पुष्पानामभवत् क्षयः ॥
चतुर्दश्यां यावत्क्षणायां विनायकम् ॥
सैन्यस्यवन्त्यान् वीभिर्दिनेः प्रतिक्रियम् ॥
श्रीगोविन्दस्यैव अष्टम्यां पक्षप्राप्तः ॥
दशस्यस्यद्वयोऽभूत्तत्रो युग्मं वक्रिणोः ॥
एकदश्यान् रामाय रथो मातलिमारविः ॥
अष्टादश्यादिने रामो वैरपि रात्र्यं धर्मो ॥
द्वादश्याः युक्तपक्षस्य यावत् क्षयस्यदृष्टीम् ॥
माधयुक्तविश्वीयार्थं सप्तम्यां चतुर्दशमी ॥
रात्रौ शैविर्दिने युग्मं मध्ये पक्षदश्यां क्रमम् ॥
यथावहारः संभारस्यस्यप्रतिदिनोभयम् ॥
यस्मादो रात्र्यस्यैवामावास्यादिनेऽभवत् ॥
वैशाखादिदिनौ रामः सुदं

विश्विक्तो विजितो वा विजितम् ॥

जीताय

वैश्वस्य चतुष्पत्तु राम पुष्पकगा स्थात् ॥
पुष्पं चतुष्टये वर्षं पञ्चम मधवस्य त
नरदाय अस र म सधौत प्रार गमत् ॥
नन्द्यामे तु यष्ट्यां वै भगतेन समाश्रितः ॥
चतुष्पत्तुमभिविक्तोऽभावोऽभावो रघूत्तमः ॥
जायमी रामसहिता रात्र्यस्य दिवसने ॥
मधुमाधाय स्मिता पक्षदश्यावरसंयुतेति ॥
यत्तु सन्तोषे अविश्वितप्रामाण्यम् ॥ कालिका-
पुराणादिविरोधात् ॥ इदं कथान्तरविषयमिति
न युक्तम् ॥ तद्विरोधादेव ॥ तस्मात् क्रियाविरोधे
पुराणेषु लभ्यं चारुत रय न्यायः ॥ शास्त्रा-
न्तरौक्तोपपद्यते चारुत रय ॥ कुलकणवधो-
श्च रामेयोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
यत्तु कल्पस्येव वयस्या ॥ लक्ष्मणविषये यत्तु
हरिपञ्चोक्ता सैति बोध्यम् ॥ इति श्रीरामायण-
तोत्तमे लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ॥ तस्य परि-
पूर्णतमत्वं यथा,—
“सर्वं चाद्रकथाः पुनः लब्धस्तु भवथां

स्वम् ॥

परिपूर्णतमो रामो अष्टम्यायां खविस्त्रयः ॥”
इति जगदेवैर्गौतमस्यनन्दस्यै ११६ अध्यायः ॥
अथ श्रीराममन्त्राः ॥

“अनन्तरोध्यामनः सन्दर्शनं रामाय हृन्मनुः ॥
वदन्तोऽभ्यासिदो भवतां कामदो मनुः ॥” ॥
तस्य तारकपञ्चमनो यथा,—

“वज्रयो राममन्त्राणि मन्त्ररात्रः वज्रवरः ॥
तारकपञ्चमनो तेन पूजा यष्टस्यै ॥”

नन्दस्य रां रामाय स्थात्ता ॥ इति रामा-
चैतन्यन्यायात् ॥ पटवः ॥ तस्य पूजा-
प्रयोगः ॥ पातः स्थात्ता वैश्वयोक्तपीठन्यायार्थं

कर्म विषय श्रद्धादिवाचं कुर्यात् ॥ शिरसि
ॐ प्रजयै नमः ॥ सुखे मायसौख्यकं
नमः ॥ हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः ॥ ततः
कराङ्गनामौ ॥ रां अङ्गुल्यां नमः ॥ रां

तर्जनीं स्थात्ता ॥ तं मध्यमां वदत् ॥ रं
अनामिकायां ह्रम् ॥ रां कनिष्ठायां वीषट् ॥

रः करतलपट्टाभ्यां वट् ॥ ययै हृदयादिषु ॥
ततो मध्यमायाः ॥ जङ्गरन् रां नमः ॥ भूमये
रा नमः ॥ हृदि मा नमः ॥ नाभौ ध नमः ॥

क्षित्रे न नमः ॥ पादयोर्मै नमः ॥ ततो मूर्ति-
पञ्चरादिविदि विषय देवैश्चावि ॥

“कावाभ्योवरकान्तिकान्तमनिर्वा वीराचनाया-

चिनं

सुमां ज्ञानमयीं देवानमयं हृन्मनुं जायति ॥
वीतां पार्थिवतां सरोदहकरीं विजुभिर्मां रात्र्यं
वस्यन्तं सुकुटाङ्गदादिविषयकान्तिकान्तमनिर्वा

नमः ॥

शवं ध्यात्वा मानवीः संपूज्य श्रद्धापूर्णां
हृन्मनुः ॥ ततः पीठपूजां विषय वैश्व-
तोत्तमपीठश्रीं पीठमध्यं संपूज्य पुष्पकान्ता

विद्याया

वीतये नमः ॥ अथ ७० प्रज्ञाय नमः
इत्येवमापाद्योः ॥ श्रेष्ठो नमः ॥
अथ पाय नमः तद्विदिः कश्चरेण अथ दक्षोः

मथे दिक्षु च रां हृदयाय नमः ॥ श्रद्धादि-
वद्वज्रानि पूजयेत् ॥ ततो दक्षे पुष्पादिदिक्षु
ॐ हृदयते नमः ॥ ॐ सुखीवाय नमः ॥ ॐ

भरताय नमः ॥ ॐ विभीषणाय नमः ॥ ॐ
लक्ष्मणाय नमः ॥ ॐ अङ्गदाय नमः ॥ ॐ प्र-
ज्ञाय नमः ॥ ॐ जाम्बवते नमः ॥ दक्षाय

ॐ हृदय नमः ॥ ॐ अथन्याय नमः ॥ ॐ
विजयाय नमः ॥ ॐ सुराङ्गाय नमः ॥ ॐ रा-
वणाय नमः ॥ ॐ अकीपाय नमः ॥ ॐ धर्म-

पालाय नमः ॥ ॐ सुमन्त्राय नमः ॥ तद्वि-
दिक्षादीन् दक्षार्थं पूजयेत् ॥ ततो धूम्रादि-
विस्मयनार्थं कर्म समापयेत् ॥ ॥ ॥ अथ

पुरश्चर्यं धृत्तचजपः ॥ तथा च ॥
“स्तुतवर्षं जगन्मत्तं दशार्थं कर्मैः शुभैः ॥
सुहृदादिभिर्न वज्रीं प्राक्कायां भोजयेत्ततः ॥”

अथ भक्तः वद्विषयः ॥ तथा च ॥
“स्वकामप्रशिक्षाकालाध्यानादयः पञ्चवर्षकः ॥
यद्वर वद्विषयः स्थात्तु चतुर्वर्षकप्रायः ॥

मष्टा सम्मोदयः शक्तिर्दक्षिणाक्षरश्च ॥
अथस्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुयोधन जसादिने ॥
अथवा कामकोऽपदिर्वासांमनो मुनिर्गते ॥

हन्तो गायत्रोऽथ श्रीरामस्यैव देवता ॥
ध्यानप्रादिकं सर्वं पूज्यस्य समाचरेत् ॥”
तथा ॥

“जावकीवत्तमं ३२० वज्रिणां ह्रमादिकम् ॥
दशान्वरोऽयं मन्त्रः स्थाद्विषयकः कविर्विराट् ॥
हृन्मनु देवता रामः गोतापाधिपरिषयः ॥

आद्यं वीरं द्विदः शक्तिः कामिनाङ्गमिषा सता ॥
श्रीरौलनाटभूमध्यतः लुक्कण्डे हृदयि ॥
वाधुक्कण्डादयैव दशवर्णां नवसिन्धोः ॥” ॥

ततो ध्यानम् ॥

“अथोपायनरे चिचरत्तवीर्यामण्यपः ॥
मन्त्रादयैरावहविताने तीरण्याधिते ॥
विहास्यमार्कण्डे पुष्पकोपरि रात्रवम् ॥

रक्षोभिर्हरेभिरेवैद्विषयगतैः शुभैः ॥
संस्तुयमानं सुविभर्गमन्त्रैः रात्रिभिरत्र ॥
वीतालङ्कृतवामाङ्गं कण्ठयोधोपशोभितम् ॥

श्रद्धां प्रकटयन् सर्वामभयमभ्युपेतम् ॥
ध्यायेत् सर्वं पूज्यस्यं वर्णलक्ष्मणमन्त्रधीः ॥”
अथ सर्वं पूज्यवत् ॥ ॥ ॥

“वज्रिणारावणेनाटो जटारः केवत यय च ॥
द्विचरो मन्त्ररात्रोऽयं सर्वमौलिकपण्डितः ॥
वीतायाः मन्त्रेकेववीचाश्रमनो भवः ॥

चतुर्वर्णः स यय स्थात्तु पञ्चवर्षो वाञ्छितपदः ॥
साहाय्यो हृन्मनु वा भमोऽन्तो वा
भवेत्ततः ॥”

तथा ॥

“अथोपायनरे चिचरत्तवीर्यामण्यपः ॥

अथ

थ दृक्त्तुः प्रोजी मन्तः पञ्चशरः परः ।
 प्रथमं त्वनादौः प्रत्येकपूर्वकी मयः ।
 नोक्तमन्थादिषु नारायः त्वाप्तनेकधा ।
 य रामः श्री रामः । इत्यादि 'आक्षर' ।
 तन्मयीवाक्मन्मथादीनामम्बनमरानेपि
 र । तेन श्री रामः । ये रामः । श्री
 इति ।

स्थ ध्रुवर्ष विषोः रश्मिपञ्चविंशतितमः ।
 यतो भवः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुहृदमः ॥
 सुगि स्त्रादृशायत्री ऋष्यो राभस्तु
 दृष्टवा ॥ १ ॥ ॥ ॥
 मने शु हावश्लक्ष्मणः परस्परयम् ।
 व । भातुजन्तं जपेत्तन्मन्त्रं इति वचनान् ।
 षड्श्लक्ष्मण इति विप्रश्चरः । आगमपूजा-
 षड्श्लक्ष्मणः ॥ १ ॥ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-

[illegible]

श्रीहनुमान्वाचः ।
 तस्मिन् राजेति खमवार्थं नमोऽयुक्ताम् ।
 श्रीवसुधैवा कुरुतस्तु नमोऽन्यथा ॥
 प्रपन्नस्य विशिष्टायेव यत् प्रियम् ।
 प्राधान्यमिदं वक्ष्ये वीरं नमोऽन्यथा ॥
 द गुरुवो यथापी मन्त्राः कुरुत-
 वत्तम् ।

दुष्टानां येन महाविष्णुः समाम्यहम् ।
 अक्षिता यस्तु स्वचक्षित स्वक्षितादयः ।
 स्वतन्त्रो यस्तु स्वतन्त्रं समाम्यहम् ।
 स्वता येन कौल्या दर्शिता रथैः ।
 परमैधानां तं वन्दे सर्वलोचसुखम् ।
 प्रपन्नानां हितक्षिप्त यथा मुमुक्षुः ।
 सर्वविघ्नोत्प्लवकं वृत्तिं च समाम्यहम् ।
 भवति वानाकौल्यनेन्द्राः शब्दालवः ।
 नोति धामानां श्रीवर्णं तं समाम्यहम् ।
 अक्षतापिष्टारक्षितो नित्यमङ्गलम् ।
 निर्जोदार्थाद्वर्षां ममं समाम्यहम् ।
 निजशामाभां मारयत्यखिलोदहः ।
 तथैव ब्रह्मो न्यस्त्युत्तु गमाम्यहम् ।
 सुप्रसन्नो भवितुं समपूरयः ।
 देवैर्वाणां समनौयं समाम्यहम् ।
 न भवतु विषयः ॥
 प्रत्यक्षं कामं यथोत्तं यच्छब्दमहम् ।

शिवस्योद्देशस्तस्यैव शिवस्यैव उद्देशः ॥
इदं ह्यनुमता धीमान् मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेद्दुर्विघ्नं यत्न स रामे भक्तिमादा भवेत् ॥”
इति ह्यनुमन्तस्यैव मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्याम उवाच ।
 “अथ गार्ग्येय वक्ष्यामि रामस्यादभुतकर्मस्थः ।
 नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिभुवंकियं पिबतुम् ॥
 नामः परतरं सुहृन् त्रिभुवंकियं विदधत ॥
 केलाश्विश्चरे रथ्यं वाभारतार्जवचितं ।
 यकायप्रयो मेभूया विष्णुमाराध भक्तितः ॥
 जपविहसतो मेभूक्तं पार्श्वतो भृङ्गोऽभवोक्तं ॥
 धर्माखेहि भया साष्टं मेभूक्तं भुववर्धन्त ॥
 ममाह पावन्तो देवी वप्रा नाम सद्यश्चकम् ।
 तनो भोऽन्त्यान्धं देव तृण्यसं भवता प्रभो ॥
 तत्तत्कां पार्श्वतो प्राच प्रहसम् परमेस्वरः ।
 धर्मावि व्रतपुण्यानि विष्णुभक्तानि पावन्तो ।
 दुर्लभा वैश्यो भक्तिभगवत्यं विन्यस्य ॥
 रक्षारादौनि नामानि षष्ठ्यतो मम पार्श्वेति ।
 मगः प्रमत्ततोमेति रामनामाभिश्चकृवा ।
 रमन्तो योगिभोऽवन्तो विनागन्धं चिदात्मनि ।
 इति रामप्रदेनामी यं रक्षामिभोयते ॥
 राम रागेति रामेति रसे रामे भोयसे ।
 सद्यश्चामभिस्तुत्यं रामनाम वराकसे ।
 रामेभूक्ता महरादेवि भुक्तुं सार्द्धं मयाभूवा ।
 ततो रामेति नामोक्ता सद्यं भूक्ता च पार्श्वतो ।
 ततो भूक्ता महरादेवि पतिना सह संस्थिता ।
 प्रपन्नं शौमहरादेवं प्रीतिप्रवणमागवा ॥
 सद्यश्चामभिस्तुत्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
 तस्याभ्यास्यपि नामानि चन्ति चेदावगच्छिष्यः ।
 कथ्यतो मम देवैश्च तथ मे प्रीतिरसमा ॥
 शौभ्रह्म उवाच ।

कथं नामानि यथासि रामचन्द्रस्य पार्ष्वणी ।
 कौकिला वैदिका; भून्ता ये कैचित् सन्नि
 पार्ष्वनि ॥
 नामानि रामचन्द्रस्य महसं तेषु चाधिकम् ।
 तेषु चात्यन्तसुखं हि नाम्नामद्योतनं शतम् ।
 विष्णोर्ह्रीकनामानि सर्वत्रेदाधिकं कथम् ।
 नादद्यात्सामेषु तेषु रामनाम परं शतम् ।
 सपतः सर्वत्रेदासु सर्वमन्त्राश्च पार्ष्वनि ।
 नस्मात् कोटियुक्तं पुण्यं रामयामैव लभते ।
 मन्त्रश्रीरामनामाद्योत्तरपदानामस्माद्विष्य हृष्य
 क्षत्रियगृहपुं कृन्वः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रौढ्यं चोप विविधोद्यमः ।
 श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च श्राव्यतः ।
 श्रीबीजोत्पद्यः श्रीमान् राजेश्वरो रघुपुङ्गवः ॥
 सारकोट्यमो जैको विद्यामिषो जगद्गुरुः ।
 निष्पामचन्द्रो दाम्बः शरव्यजालकतुम्बरः ।
 चाक्षिपमन्त्रो राजर्षी यामयामिनाम
 सङ्ख्येवो यथा य १

निगोपयधिराता हृद्यो विप्ररोधः ।
सप्तनालप्रभिता न हृदकोदसख्यः ।
आमराजराहपदमगताः काशतः ।
विहान्तसारोमेधाता भवेद्वेद्य मेधक
दूषयति शिरोरुहता निहर्षितसुखस्यो ।
निजिकमुच्छलोकायाः पुण्यकारिणी च न ।
निजोकोरुणकोः धर्मो दण्डकारदण्डगत
अच्छलापावनक्षेत्रं पितृभक्तौ वरपदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगन्मुक्त
कञ्च वानरचर्वातोः निजकूटसमाश्रयः ।
जयन्तजामवरदः सुमित्रापुत्रसहितः ।
सर्नदेवाधिदेवस्य स्तनद्वारकोदधः ।
मातासारीपद्मना च मञ्जामायो मञ्जामुक्त
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो नृपस्यो सुनिर्स्तुत ।
महावीरो मञ्जोदरः सुयोधसुतराक्षयः ।
सर्वपुण्याधिककक्षीयः सर्वधनगहन
आदिपुरुषो मञ्जोदरः परमः पुरुषस्यो
पुण्योदयो महाशारः पुराणः पुरुषोत्तम ।
सितवक्त्रो सितभाषो रूपाभाषो राधव
अनन्तगुणगङ्गाश्री धोरोदात्तगुणोत्तर ।
सावान्मनुष्यकारिणो मञ्जोदरान्मूर्खिनः ।
वितुङ्गं जितवारीयः सन्ननीधमयो हृदि
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पौरवराज्य घट्टहर
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जगन्मरवर्ज्यः ।
शिवलिंगप्रतिष्ठाता सर्वधनगवर्जनः ।
परमात्मा परं नृप सर्वज्ञानव्यवहृः ।
परं ध्योनिः परं धाम परकाका परावरः ।
परैः पारः पारः परकेशदामनः शिवः ।
इत्येतामभयस्य नामान्मञ्जोत्तरं शतम् ।
गुणादुत्तुङ्गतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम्
यः पठेत् श्रद्धावद्वापि भक्तियुक्तं चेतसा ।
त सर्वसिद्ध्यते पापैः कल्पकोटिगतसुखैः ।
जगन्निष्ठस्यैव ध्यानि श्रद्धो ध्यानि मित्र
ताम्
राजाभो दासतां ध्यानि वन्द्यो ध्यानि नीत्य
ताम्
आरुह्यैव भूतानि सौख्यं ध्यानि चला विजय
अनुग्रहं यदा ध्याति शान्तिवास्यनुपदधा
पठतो भक्तिभावेन जगत्त्रय मिदिसम्भवे ।
यः पठेत् परमा भवता तस्य वश्यं जगत्त्रयम्
यद्वत् कामयते तस्य तत्तदाप्नोति कीर्तिवाम
यः पठेदभयस्य नामान्मञ्जोत्तरं शतम् ।
आज्ञानेनापि कृष्णो न स प्रापेद्विलिप्तः ।
पुण्यकाष्ठेषु सर्वेषु पठनासम्भवाप्रदायुः ।
सर्वेषु देषु तीर्थेषु दानेषु च तपः ।
तन्मन्त्रं कीटिगुणितं सौदेवानेन सन्ध्यते ।
पुण्यकाष्ठेषु सर्वेषु पठन्ममशताशकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशताणि यः
वेकस्यैव नाममात्रेण दण्डपूर्वदेष्टारैः ।
रामं
पद्माय १

रामा राममहाव र भयङ्गाय वैभवे ।
 रघुनागाय नायाय वीतायाः पतये वमः ॥
 इम भक्तं महेष्टानि । जपमेव दिवानिशम् ।
 सर्वपापविनिर्दोषी विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दैत्यनमामभयं साक्षात् ॥ वरदत्तमम् ।
 क्षयित तव भाङ्गय यतस्तं नैकावोतमः ।
 वरदा मे भवेष्टानि । हरको हृदयस्थमम् ।
 आनन्दो हृदयानन्दमन्दनं रघुनन्दनम् ॥
 इति पद्मपुराणाय । उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट् स्तुतिश्चतुर्थं तथा, अष्टाविंशति-
 वधः । २ । ६ । ३०—५४ ।
 गम्यते उपायः ।

‘कीदृशमहते मेऽथ भगो रामानिधुमात् ।
 त्वामनन्तमाश्रयन्तं मनोवाचासमोचरम् ॥
 हृत् । नै रूपमयको देहद्वयविशेषम् ।
 इत्युभयोरुं सर्वं इदं भङ्गमभासकम् ॥
 तस्यै त्वां विजानीष्याद्व्यतिरिक्तो ममः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभानवोरैव गीव गत्यभिधायते ॥
 बुद्ध्यादिनाको ज्ञेयतस्मिन् विविधयस्त्रिजगत् ।
 आराध्यतश्चान्नप्राप्तिमिमांसेऽखिलात्मनि ॥
 हिमगमनं नैव हृत् । देहं स्वरं विराट् स्मृतम् ।
 भावगतिष्वपि राम रघुं तं ध्यात्वा मङ्गलम् ॥
 भूत भयं भविष्यच्च यत्नैर्दृश्यते जगत् ।
 स्वनेष्टकोऽपि देहं न मरदादिसिरावते ॥
 वरप्रतिफलमृते रितो भिरग्राभयः ।
 तस्यै चक्षुःकोषं लोकास्तैरुपगमः स्मृताः ॥
 प्रातर्त्तं तं प्रादृशन् प्राणिमन्य पञ्चात्मनम् ।
 रसातलं ते गूढं लो तु तत्तत्प्रसिद्धिर्लोकैः ॥
 काव्यं मुनिर्त्तं राम । कुरु ते विजयं यथा ।
 अतल्लभ भवति राम । यत्नं त्वामिदं वमः ॥
 हर स्तुते तं शान्तिं वि कोषा तं मष्ट उच्यते ॥
 वदन नमोःस्तुते तपस्ते शशदेष्टुमात् ।
 सख्योको रघुमेष्ट । श्रीवैष्णवो सदा प्रभो ॥
 इन्द्रादयो लोकपाला ब्राह्मणे देष्टः श्रुतो ।
 चत्वारो नामिके राम पञ्च तैरभिधृष्टाः ॥
 पञ्चके सवित्रा राम मनञ्जल उदाहरः ।
 भृङ्गश्च यथा कालमे मुहूर्त्तं वा कृपतिर्भवेत् ।
 वसोऽहंकारहृदयं वाचस्पत्यं तं तैरुच्यते ।
 वसन्ते दृष्टेष्टाभ्यो नमश्चापि दिवालयः ॥
 शवा मोहकरो नाया हृत्स्तेऽपि ज्ञानोऽस्यम् ॥
 ममे पुरश्चाम्भस्य उष्टमोम उष्टोदितः ॥
 गिभिर्लोकेषु रात्रिदिशि यैव रघुचरम् ॥
 भुवनाः सप्त ते कुञ्जिनैरो नमस्तव प्रभो ॥
 रोमाणि हृत्त्रयवधो रंभो उष्टिस्तव प्रभो ।
 महिषा ज्ञानशक्तिः स रंभं स्तुते वपुस्तव ।
 यस्मिन् स्थानस्थिते ते मनः अस्माकं यैः ।
 यथावासेन मुक्तिः स्वाहृतीत्यहं किञ्चन ॥
 यतोऽहं रामस्तुते ते स्तुतमेवाहं भावये ॥
 शमितुं श्रान्ते प्रेमरसः सरोमपुङ्खको भवेत्तु ॥
 पदवृत्ति यदा ते पद

भृङ्गश्च यथा कालमे मुहूर्त्तं वा कृपतिर्भवेत् ।
 यथोक्तवधं चोतीं विचिन्तन्तं मनञ्जलम् ॥
 इष्टेव सदा मे स्थास्वासे रघुनन्दन ।
 सर्वशः शङ्करः शवान् पाल्नेका अहितः सदा ।
 तद्वर्षेव सततं ध्यायन्नास्ते रघुतमः ॥
 सुन्दर्युगं सदा काष्ठां सारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेल्लेष्टिषु सदा सन्नुष्टमात्मनः ।
 अतस्तं जानकोवाय परमात्मा सुविहितः ।
 यत्नं ते मायया सदा स्थां न जानन्ति तत्ततः ॥
 नमस्ते राममहाव वैभवे परमात्मने ॥
 यथाश्वापिपते तुभ्यं वमः सौमित्रसेविन ।
 चाहि चाहि जगन्नाय भो माया नाशनेतु ॥
 ते ॥ * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।
 ‘ध्यात्वा गौरीत्वक्ष्णामं रामं रात्रीवोत्त-
 नम् ।
 जावकीजन्मकोपेतं जटासुकुटमक्षिप्तम् ।
 सासितूयधुव्याङ्गागारिं नक्तचरान्तराम् ।
 स्वलोकाया जगज्जगतामभिर्नमस्कं वितुम् ।
 रामरचां पठेत् प्राञ्जः पापघ्नो यन्मकाम-
 राम ॥’
 अथ श्रीरामचन्द्रकवचम् । बुधकोशिकवि-
 र्मायवी स्तुत्यः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रग्रीवस्यं जपे त्रियोगः ।
 ॐ श्रीरंभे मे राघवः पातु भास्व दशरथा-
 त्वजः ॥
 कौशलेयो दशौ पातु विश्वामित्रप्रियः सुव्री ।
 पाथं पातु मलयजरातु सुखं कौमित्रवर्द्धनः ।
 विज्जो विश्वानिधिः पातु कल्पो भरतवन्दितः ॥
 स्वामी हियावृधः पातु युजौ भर्गशकालिकः ।
 कदौ वीताप्रतिः पातु हृदयं जामहृदयिजुः ।
 वधः पातु कवचारिः स्वामी गौर्वाङ्गवन्दितः ।
 पार्थोऽकुलपतिः पातु कुमिमिषाजुवन्दितः ।
 मर्धं पातु सरस्वती नार्थि जाजुवदाम्यः ।
 सुहृदं जितेन्द्रियः पातु एष्टं पातु रघुहृदयः ॥
 सुश्रीविश्वः कतिं पातु शक्यविधी हनुमन्तः ।
 कुरु रघुतमः पातु रघुः कुलविशाशतुम् ।
 जादुनी मेतुक्तं पातु जङ्गं दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणक्रीडः पातु रामोऽक्षिणं वधुः ।
 रत्नां रामचकोपेतां रघो यः सुसुती पठेत् ॥
 स धिरातुः सुखो पुत्रो विजयी विजयी भवेत् ।
 प्रातःकर्मभूतयोमसादिभ्यश्चाचारिकः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभक्तिं रामचन्नेति वा स्मरन् ।
 नरो न क्षिप्यते पापेर्भूतिं सुलक्ष्णं विन्दति ॥
 जगज्जैवैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरचिन्तम् ।
 यः करे पार्वतलक्ष करस्त्राः सन्नेष्टुम् ॥
 भूतैर्नमते किमां विद्यां जगत्पण्डितचिन्ताम् ।
 कदापि धारयदुष्टं मोक्षोदं फलमाप्नुयात् ॥
 रथी रावजुषे दूते गिथं तस्य जयो भवेत् ।

वक्ष्यता वीचन्ता सा ममैवात्त सदाय ।
 वक्ष्यतावामेष्टं यो रामकवचं पठेत् ।
 अथाहताश्चः सर्वत्र नमते जयमङ्गलम् ॥
 आदिश्वानां वया स्वधं रामरक्षाभिन्ना
 हरिः ?
 तथा लिखितवान् प्रातः पञ्चमौ बुधकोशिक ।
 धन्विनी वङ्गनिर्दिष्टौ काकपथधरो शुभौ
 धीरौ भां प्रथि रक्षितौ तादृशौ रामलक्ष्मणौ ।
 तस्यौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ मङ्गावने ।
 पुष्करीकविशाखाकोरौ वीरकृष्णाजिनाम्बरौ ।
 प्रमदस्त्राग्निौ हन्तौ तापघ्नौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्रौ दशरथस्तेनौ आतरो रामलक्ष्मणौ ॥
 शरय्यौ सर्ववत्सरां अष्टौ सर्वधनुस्तसाम् ।
 रघुः कुलविजितारौ नाथौ नो रघुतमौ ॥
 नातस्यधनुषाविदुष्युश्रा-
 वक्ष्यतामभिविज्ञानिनी ।
 रघुनाथ मम रामलक्ष्मणा-
 वपतः पथि सदैव गच्छताम् ॥
 सप्तद्वः कवचौ खड्गौ चापदः यधरो युवा ।
 यक्ष्णवोरथचाक्ष्णवुः पातु यक्षधनुः ।
 अयतस्तु वृत्तिर्हो मे एष्टो गुरुज्जनाः ।
 पार्थिवस्तु धनुर्दानीं मधुरौ रामकन्दर्पो ।
 रामौ दशरथः युगौ लक्ष्मणाशुवरो वनी ।
 काकुत्स्थः पुनः पुनः कौशलेयो रघुतमः ॥
 वैदन्तवैद्यो यक्षेष्टः पुराणः पुत्रवोत्तमः ।
 चावकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
 आपराज्यपुनरारं दातारं सर्वस्वदाम् ।
 युष्माभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य
 हम् ॥
 हृत्किं लक्ष्मणो धन्वी वीमनो जामकी शुभ ।
 पुरतो भाग्यविश्वं नमामि रघुतमम् ॥
 शतादि मम नामानि भङ्गको यः सदा स्मरेत्
 अन्धमेष्टावृत्तं युयुं च प्राप्नोति व संशय ।
 इति पद्मपुराणाय वक्ष्यतावनामाष्टौ श्रीराम
 कवचम् । इति तत्त्वसारः ॥
 रामचरी, श्री, रामचरी रामिणी । इति ह्यन्ता
 युधः । (कश्चित् रामकिरीयपि पाठः । प्रथ-
 यङ्गोवदपेक्षी रागाद्यायै ।
 अथ रामकिरी ।
 ‘वक्ष्यतावक्ष्यतावक्ष्यता पूर्या रामकिरी भग-
 न्मन्त्रं प्रथमा त्रया करये सा प्रयुज्यते ।
 रिद्धताकाया प्रोक्ता किञ्चित् प्रथमवर्जिता ।
 त्रिविधा सा नमुहिता सम्पन्नाः पाठवोदया ।
 अथा अभिन्तम् ।
 ‘चैमप्रमा भासुरयुधया च
 नीलं विचोर्न वपुषा वङ्गनी ।
 कान्ति मयीः वामनीयकण्ठा
 मावोदया रामकिरी मवेत्तम् ॥’
 उदाहरणम् ।
 स रि म म य ध नि वा सम्पूर्णः

नरक्षत्रमनाया चक्रोर्ध्वं सवृक्षेशः ।
 रामाश्च ब्रह्मणः प्रोक्तो रामः प्रसाधरः परः ।
 प्रसाधनादिकथनैः प्रतिकुम्भैको मयः ।
 नमोवाक्यमन्थादिच तारायः स्वादेविकषा ।
 तेषां रामः च रामः । इत्यदि ज्ञानरः ।
 नया ज्ञानोवाक्यमन्थादीनामन्थमनान्धि
 रामाश्च । तेषां रामः । तेषां रामः । तेषां
 रामाश्च ।

“नक्षत्रं प्रयत्नं विषयोऽहं चन्द्रविभूषितम् ।
यक्षाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुदृढः ॥
जज्ञाऽहनिः स्याद्दुराग्रतो ज्ञेयो रामस्तु
देवता ॥” ॥

एकाक्षरं तु द्वादशजननाः पुरश्चरन्मः ।
तथा च । भागुलखं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अष्टाविंशं षड्जनकवप इति विशेषः । ध्यानपूर्णा-
द्विंशं षड्जवरणम् ॥ ४ ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
पथोक्तः ।

[illegible]

श्री हनुमानवाच ।

‘तिरस्त्रामपि राजति सभशं नगीरुशाम् ।
यथा सुनीरुसुत्राणां यत्तुसुत्रं नमाम्यहम् ॥
सम्यक् प्रपन्नय विप्रिहयिषु भवु शिवम् ।
विभीषणायाश्चिते यत्नं कीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो यापौ महाश्वेः कुरुता-
वतम् ॥

॥ १ ॥ वाटावा येन मन्त्राधिक्यं नमस्यन्तम् ॥
 राजवाद्यायिता वक्ष्यन्त्यन्ति ज्वलनादयः ।
 नकास्त्रे खतगो वक्ष्यन्त्यन्तं नमस्यन्तम् ॥
 सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता दखी ।
 राजकुलेश्वरोधाभां तं वक्ष्यन् सर्वतोमुखम् ॥
 हुमावन्तु प्रपञ्चाभां हिवांसि च यथा कृपु ।
 तं वक्ष्यन् सर्वतोमुखस्तं वक्ष्यन्तं नमस्यन्तम् ॥
 यस्याद्विस्थिति वातात्कंचलनेभ्यः शम्भवायः ।
 भार्य हिनीति धापरान्ती मीधस्तं नमस्यन्तम् ॥
 राक्षसोन्मत्ताश्चाराहितो जिनमन्त्रकम् ॥
 दाक्षेय दिगोदाय्याद्व्यक्तं भवं नमस्यन्तम् ॥
 शे सुभ्यं भिन्नाशान्गो कारकलाखिलेष्टः ।
 त्वंदाहृष्टमो वक्ष्यन्ति सुमुखस्तं नमस्यन्तम् ॥
 आसपन्नस्यगो मतेदुष्टमपूषवः ।
 मीशं सर्वदेवाणां भगवीं च नमस्यन्तम् ॥
 मन्त्रमात्रं चसुम्भियया राक्षसेन रक्षतमम् ॥
 कपोतं मन्त्रं राज्यं यथोत्तं पञ्चनक्षत्रम् ॥

नित्य श्रीराममन्त्रस्य किञ्चिद्वा यमविष्कारः ।
 शिवभक्त्यै द्वाष्टस्तस्यै विदुषस्तस्यै दासिकाः ।
 इदं जन्ममा प्रोक्तं सत्पुरुषैर्वाक्यं स्तवम् ।
 पठेद्भुवि यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
 इति ह्यष्टमस्कन्धे मेल्गगाजीश्वरः श्रीरामचन्द्र-
 जीवैव समाप्तम् ॥ ३ ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टौ-
 पदप्रसक्तं नाम ।

वेदशास उवाच ।

"प्रहस्य ग्रास्ये वक्ष्यामि रामस्याद्वयसुकर्मणः ।
 नामाश्च शतकं पुराणं जित्वा लोकेषु विदुषामनु ॥
 नाना परातरं सुखं विदुः कोऽपि विदुषात् ॥
 क्षेत्रावशिखरे रम्यं नानारत्नविधानितं ।
 रक्षाप्रयत्नो भूत्वा विष्णुमारुध्य भक्तिनः ॥
 उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं प्रहृष्टोऽभवत् ॥
 पादोत्थेहि मया धाई भोक्तुं सुखवर्धिते ॥
 नमाह पार्वती देवी जगतां गाम सचक्रकम् ।
 ततो भोक्ष्याण्यहं देव सुधन्यां भवता प्रभो ॥
 तत्तत्तां पार्वतीं प्राह विष्णुः प्रमेयशरः ॥
 यस्यामि ह्यतपस्यां हितव्यभक्त्या पार्वती ॥
 दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्मागदर्थं विनियारि ॥
 रक्षारारोग्यं नामाग्निं यत्पुण्यो भस पार्वति ।
 मयः प्रसन्नतामेति रामनामाभिप्रेक्षया ॥
 रमन्ते योगिनाश्चरन्ति निर्यायन्ते चिराद्वानि ।
 इति रामपदेनामो परं वक्ष्यामिभीषयेत् ॥
 राम रामेति रामेति रामे रामे मतोऽरसे ।
 वक्ष्यामामिस्तुच्छं रामनाम वराजवं ॥
 रात्रेष्वाद्या मञ्जरादेव सुखं माहे भयावृणा ।
 ततो रामेति नामोऽह्ना सच भुञ्जान् पार्वती
 यतो भुञ्जान् मञ्जरादेवो पतिवरा सच संस्थिता ।
 पश्यन्तं भीमहादेव श्रीतिप्रवर्गमनयो ॥
 वक्ष्यामामिस्तुच्छं रामनाम तस्योदितम् ॥
 तस्यास्यान्वति कामाग्निं सन्ति येनाद्यगनिद्रः ।
 कथ्यन्तां मय देवेश सत्यं मे श्रीतिप्रवर्गमा ॥

ਸ੍ਰੀਯੁਕਤਰ ਤਵਾਸ਼ ।

भूषा नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्ष्वती ।
 कौस्तुभा देहिकाः श्रृङ्गा दे केचिन् नानि
 पार्ष्वति ॥
 नामानि रामचन्द्रस्य चक्षुः तेषु आधिकम् ।
 देक्षु चान्तरात्रसु हि नामानि होतारं प्रथम् ।
 विष्णोश्चैकैव नामानि सर्वविधा यिन् प्रथम् ।
 तादृङ्नामसङ्गेषु रामनाम परं मतम् ।
 अपरः सर्वविशेष सर्वमन्त्राच्च पार्ष्वति ।
 तस्मात् कौटिल्येन दुष्पुत्रं रामनामैव लभते ॥
 अथ श्रीरामनामा होतारप्रथनामसौ चक्षुः ।
 अघोरहृष्टं हन्तः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम
 चन्द्रप्रियं च जे विनियोगः ।
 श्रीरामो रामचन्द्रस्य राममवक्ष्य शश्वतः ।
 राक्षोघनोक्तः श्रीमान् राक्षेनो रक्षुपुत्रकः ॥
 राक्षोघनोक्तो जेवो निलाभिचो जगद्देवः ।
 विश्वामित्रपिण्डो हानः शररथनामगणपदः ॥
 राक्षप्रमण्डो राक्षो वक्ष्यताम्
 पक्ष्मत्रो पदा

[illegible]

राम

राम वैषय

रघुप पाव न. प. व. सीताया, एतत्तै नमः ।
 इमं मन्त्रं मेष्टशानि । अष्टमेव दिवानिशम् ।
 चर्यपापविनिर्गन्तो विष्णुसायुष्यमाप्नुयान् ॥
 इत्येतन्मन्त्रमवश्यं श्राद्धाग्रे वंद्यमन्त्रम् ।
 कायत तव गङ्गाय वनस्थं वैष्णवीजनम् ॥
 वन्द्याग्रे मेष्टशानं दूरकोशकलकम् ॥
 जन्मकोट्टद्वयानन्दवन्द्यं रघुपत्नम् ॥”
 इत पशुपुराणे उमासेत्स्वर्यवन्दे श्रीराम-
 भक्तादोतरणतन्मन्त्रोक्तं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अथ विराट्पञ्चमिकथनं यथा, अष्टात्तरसमा-
 यत्ते । ३ । ८ । ३०—५४ ।

मन्त्रं उवाच ।

“कौमुदुलहते मेष्टम श्रीरामातिष्ठमन्त्रम् ।
 तामनन्तमनाद्यन्तं मन्त्रोवाचामगोचरम् ॥
 अथ ते रूपमयत्तं देहद्वयविलम्बम् ।
 दृष्टमिदं सर्वं इदं जडमभक्तम् ॥
 तत्त्वत्वं विजानीयादृष्टानिर्गन्तं मनः प्रभो ।
 बहुधासाधनैर्गन्तं जीव इत्यभिधीयते ॥
 दुष्टादिवाचीं न ज्ञेयं तस्मिन् निक्षिपेदृष्टिलम् ॥
 आदौयत्तं ज्ञानवशात्त्रिजिह्वारोहितमात्मनि ॥
 “हरगम्यमन्त्रोक्तं देहं स्तुतं विराट् स्तुतम् ।
 भावनादिषु राम स्तुतं ते व्याप्तमङ्गलम् ॥
 भूत भक्तं मदिष्यत् यत्नेहं दृष्टते जगत् ।
 सुखेच्छकोधि देहे ते मद्दादिरिहाराष्टे ॥
 सप्तभक्तमन्त्रमन्त्रोवाच धारणाशयः ।
 तदेव सर्व्वकोशं कीर्त्तयिष्येऽवशः स्तुतः ।
 प्रान्तं ते पादस्तलं पार्श्वं च तद्वत्तलम् ।
 रत्नात्मकं ते युक्तं ह्यु तलतलमितीर्यते ॥
 जातु नो स्तुतं राम ! ऊक्तं ते गितं तथा ।
 अतज्जगत्सहै राम ! अथ नानिर्गन्तम् ॥
 उर रणं ते ज्योतीं वि प्रीति तं मेह उच्यते ॥
 वरज जन्मोक्तं तपस्वी शङ्कदेशम् ॥
 सख्योक्तो रघुपते । प्रीतिशायो यथा प्रभो ॥
 जन्मोक्तो ज्ञानपाका चाह्वयो दिष्टः स्तुतः ।
 अविनो नापि राम वक्तुं तेष्विहदृष्टम् ॥
 वाचुक्तं सविता राम मनश्चन्द्र उवाचतः ।
 भूतजगत्सहै कालो दुष्टोक्तो वाक्पतिर्भवत् ॥
 यमोक्तं दृष्टदृष्टोक्तं वाचस्त्वोक्ति विप्रस्यः ।
 यमोक्तं दृष्टदृष्टोक्तं वाचस्त्वोक्ति विप्रस्यः ॥
 “हामी मोक्षकरी माया कष्टितेष्टपाङ्गमोक्षयम् ।
 धर्मः प्रसन्नोऽस्मिन् एष्टमग उदोऽस्मिन् ॥
 त्रिषोऽस्मिन् रजिरेवा जैव रघुतमः ।
 सतुनाः सप्त ते कुचिर्गन्तो गद्यस्त्वै प्रभो ॥
 रोमाणि हृष्टोऽस्मिन् रीतो दृष्टिस्तव प्रभो ।
 भद्रिमा ज्ञानप्राप्तिके एवं श्रुतं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् श्रुतस्त्वोक्ति ते मनः सन्तान्येते नरेः ।
 अनायामेव स्तुतिः स्थादतोऽश्चन्द्रादि किञ्चन ॥
 अगोऽहं रामरुपं ते स्मृतमेवाहुभाषते ।
 यस्मिन् व्यापि प्रेमरसः सदोमपुलको भवेत्तु ॥
 नरेव दृष्टि वरा ते न

धनुष नखर आस जटानलकम्पजितम् ।
 अयोधवयस्य कीर्त्तौ भविष्यन्त सज्जगत्सु ॥
 इष्टेव कथा मे स्थाप्यमाने रघुपत्नम् ।
 सर्व्वदाः शत्रुः नात्रात् पान्थेव्य सहितः सदा ॥
 तद्वपुमेव सततं ध्यायन्नाहं रघुतमः ।
 सुखं कर्त्तुं सदा काङ्क्षां तारकं नष्टवाचकम् ॥
 राम रामेभ्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 जतस्त्वं ज्ञानकोपाय परमात्मा सुविचित्रः ॥
 सर्व्वे ते मायया कृष्टास्तं न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वैषये परमात्मने ॥
 अयोध्यादिपते तुभ्यं नमः सौमित्रधृति ।
 चाहिं चाहिं जगन्नाथ मां साया नाहोतु
 त ॥” * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“आत्मा नीलोत्पलपद्मं रामं रालोचकोच-
 नम् ।
 जावकीशत्र्ययोगेन जटामुकुटमञ्जितम् ।
 सावित्र्यधनुर्ध्वजपार्श्वे नक्तवरात्कम् ॥
 स्त्रोलीया जगज्जानुमाविभूतमजं विसुम् ॥
 रामरचां पठेत् प्राङ्गः पापघ्नो धन्यकाम-
 दाम् ॥”
 अथ श्रीरामचक्रवर्त्तयः पुष्पांशिककवि-
 गायत्री चन्द्रः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रोक्तं जपे विनियोगः ।
 ॐ श्रीरो मे राघवः पातु भातं दृष्टया-
 लम् ॥
 कौशलेषो हृष्टो पातु विष्णुमित्रप्रियः भुवो ।
 प्रायं पातु मन्त्रभाता सुखं सौमित्रवह्निः ॥
 गिहो घिदानिधिः पातु कण्ठो भरतवन्दितः ॥
 खलौ दिवायुधः पातु हृष्टो भद्रप्रकाशकः ।
 तरो धीनापतिः पातु हृष्टं जामदग्न्यजित् ॥
 वज्रः पातु कव्यारिः कनौ श्रीलक्ष्मणवन्दितः ।
 पार्थो कुलपतिः पातु कुविमिचाङ्गवन्दः ॥
 मध्वं पातु खरार्थो नानिं जानुवदाशयः ।
 सुहृं विरेन्द्रियः पातु दृष्टं पातु रघुवन्दः ॥
 सुग्रीवेशः कर्त्तुं पातु शक्रुधियो जलमयसुः ।
 ऊक्त रघुतमः पातु रजःकुलविनाशकम् ॥
 जानुवी सेवुक्तं पातु जङ्घे दृष्टमृगान्तकः ।
 पादो विमोक्षकप्रोदः पातु रामोऽखिले वपुः ॥
 स विरामकोपेन रघोः वः सुखतो पठेत् ।
 रं चिरायुः सुखो पुष्टो विजयी विजयी भवेत् ।
 पाताजभूतलक्ष्मोमचारिण्यक्तव्यादिः ॥
 न द्रमुपि शक्तान्ते रचितं रामनामभिः ।
 रामेति रामभवेति रामचक्रेति वा स्मरन् ॥
 नरो न लिप्यते पापेभिरङ्गि सुक्तं विन्दति ॥
 जगज्जेवकामर्त्यं रामभावाभिरक्षितम् ॥
 यः कुरे धारयेत्तत्करुणाः सर्व्ववैद्यः ॥
 भूर्जपत्रे लिपिं विना गन्धर्व्वद्वयचित्ताम् ॥
 क्त्वा वै धारयेद्युक्तं सोऽभीष्टं क्लमामुयात् ॥
 रणे राजकुले द्यौते गितं नख जयो भवेत् ॥
 च प्तु भारो न्यापयता च पा

नक्षत्रा नीलनक्षत्रा या मनेह च सप्तय ॥
 नचनक्षत्रा नील नक्षत्रा नील नक्षत्रा ॥
 अष्टाहनात्रः सैन्यं लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा सप्तै रामरचामिमे
 हरि ॥
 तथा लिखितवान् पातः प्रवृद्धो युधौशिक
 धन्यो बह्निर्गन्तो वाकापचन्द्रो शुभो ॥
 पौरो मं पथि रक्षोः तापुभो रामचन्द्रो ॥
 तत्राथ रूपमन्त्रो सुकुमारो महाबली ।
 पुष्करिणीविद्यावाची श्रीरक्षणाशिवारो ॥
 अक्षय्याश्रितो हस्तो ताम्रो जङ्गवारिणः ॥
 पुनो दृष्टवर्त्तुर्गो भावरो रामचन्द्रो ॥
 शरङ्गो सर्व्वकालान् आहोते सप्तधनुर्ध्वजः ॥
 रजःकुलविहारी चाहोते गो रघुतमो ॥
 आसचन्द्रयुवाविष्णुश-
 वय्यासगानिधुर्गन्तुर्गो ॥
 रक्षयाथ मम रामचन्द्रा-
 वयनः पथि सप्तै गच्छताम् ॥
 सप्तद्वः सप्तै खड्गौ चापवज्रधरो युवा ।
 यक्ष्मणोरथस्यैः सप्तैः पातु सप्तवज्र ॥
 जयतस्तु हृष्टो मे दृष्टो मरुद्वज्रः ।
 पार्श्वोऽथ धनुर्ध्वो मधुरो रामचन्द्रो ॥
 रामो दाशरथिः शूरो जम्भयाशुधरो वजी ।
 काङ्गुल्यः पुष्टः पुष्टः सौमित्रो रघुतमः ॥
 वेदान्तेशो वज्रशः पुराणः पुष्टोत्तमः ।
 जावकीवह्निः श्रीमान्प्रमेयपराक्रमः ॥
 अपादामपहन्तारं दालारं नन्दवन्द्यम् ॥
 शुणभिरामं श्रीरामं सुयो भूयो नमस्क
 रम् ॥
 हविषे लज्जयो धन्यो वामनो जावकी शुभः ।
 गुरो भावतियेयं तं नमस्ति रघुलमज ॥
 शतानि मम वामानि सङ्गतो यः सदा स्मरेत्
 चर्यमेधायुवं पुष्टं च प्राप्नोति व सप्तद्व ॥
 इति पशुपुराणे वक्त्रपञ्चनानाखं श्रीराम
 कवचम् । इति तत्त्वसारः ॥
 रामकरी, श्री. रामकरी रागिणी । इति हन्ता
 युधः । (कचित् रागिकरीत्यपि पाठः । यथ
 सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
 अथ रामकरी ।
 “यद्यज्यदृष्टकल्यासा पुष्पां रामकरी भला
 कल्याण प्रथमा तेषां कल्याणं वा प्रवृत्त्यते ।
 दिव्यकल्याण प्रोक्ता कचित् पञ्चमवर्त्तते ।
 त्रिविधा सा समुद्दिता सम्भूयाः धातुवैकल्या
 कल्याणम् ॥
 “हेमप्रमा भरतभूयसा च
 नीलं त्रिषोऽं पशुपा वङ्गनीः ।
 कान्ते समीपे कमनीयकल्या
 मायोजिता रामकरी भवेत्तुम् ॥”
 उद्धारणम् ।
 स रि ग म प ध नि स । सम्पत्ता ।

अथवा

रि म म श नि व । वाङ्म ।

इति रामकिरी ।

अथ न्यूनं विवरणं रामशब्दे प्रथमम् ॥

प्रकरः, पुं, (रामो रमणीयः कपूरः ।
खाद्यं वंशाय वा कर्तुं ।) रामस्वात-
म् । यथा,—

तैगविकश्च सौम्यं रामकपूर्वके दखे ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

रि, पुं, (रामाश्रितो गिरिः । रामो
श्रीशो गिरिवरः ।) पर्यंतविशेषः । चित्त-

पर्वतः । इति कश्चिन् । यथा,—

चित्तु कात्याघिरहस्युष्या स्वाधिकारप्रसन्नः
प्रियात्तं मसितमहिमा वर्षसोम्येन भर्तुः ।[अस्मिन् जलकमनमस्तानुपुण्योदकसु
तच्छायावत्कृतं यवतिं रामगौर्योऽभ्येतु ॥

इति मेघदूतः ॥१॥

क. पुं, (रामश्चन्द्र इवाभादकालात् ।)
रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्युप-प्लुतं स्वामिनाम्नः कविप्रियः । स तु
प्राप्ततरे धैर्याश्रयज्ञानाचैवयोपेनं सटीकं

करञ्जनं नाथ कार्यं प्रयोक्तवान् । तस्यादि-

को यथा,—

रामैरक्ष्म महितमतिरिक्ते जितशतं
सन्नि रस्मिन् न्यामकृत्तुर्न परिणतम् ।काले नले प्रापि परंविनम्यमितस्तुभ्यं
सन्नि कस्मैरमदवधनमस्मिन्तस्तुभ्यम् ॥

‘कालान्तिमसौको यथा,—

‘अङ्गारवैराग्यशतं सप्रज-
विशङ्कयोध्याभिरं शङ्कत ।अब्दे विशङ्कारणमाशङ्क
स्यौरामचक्रोऽपु च तस्य दीकाम् ॥

[सन्कविना काव्यमिवं खराचि वरति-

कीजतथा ।

तापामपि रमये अङ्गाराचार्योऽपि संशयौलो-

दव ॥”

कविप्रणीतामि रामावलीशतकप्रवृत्तौ-
पि काव्यानि दृश्यन्ते ।)रैकः, पुं, (रामं मनोज्ञं) दर्शयति ।
+ क्युः । खलौ क्यु ।) मदनप्रदः । इतिकाशः । कश्चित् पुस्तके रामाच्छदैकः
च पाठः । (युगाद्योऽस्य मदनप्रदः

गः ।)

नी, स्त्री, (रामश्च जयनी ।) दण्डेव-

यथा,—

दखी रामजननी रोहिणिश्च वलप्रदः ॥

इति शब्दरत्नावली ॥

आ, रेखिका च ।

श्री, (रम्यतेऽनेनेति । राम + ‘रमेष्टे’द्विच् ॥
१ । १०१ । इति अठः उज्जिञ्च भाषी ।)

रामरः १ १ १ । (यथा सुप्रति

“तत्र यथाज्ञानेन रामत वचनं सपु

त्रुयान् श्रीरामरजौत्यन्तेन प्रथमम् ॥”

रामतः, पुं, (रम् + अठः । उज्जिञ्च ।) अज्योत-

रुचः । इति रामभाषा ॥ (जनपदविशेषः ।
यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १० । १५ ।“रामश्च पारतरामतविकारचक्रौराश्च ॥”
तद्देशवासिनाम् । यथा, महाभारते । २। २७। २२।“रामेतात्तु हारङ्गमार्गं प्रतीक्षाश्चैव वेत्तुयाः ।
तान् सर्वान् सवर्षं वृक्षे शासनादेव प्राकृतवः ॥”रामती, स्त्री, (रामत + स्त्रियां ङीष् ।) नाडी-
हृत्कः । इति राजनिघण्टुः ॥रामथः, पुं, गिरिनिवासः । निष्कृतः । इति राज-
निघण्टुः ॥

रामथीवर्क, चि, रमथीवर्क । इत्यमरटीका ॥

(यथा, महाभारते । १ । २७ । ५ ।

“रामथीवर्कमामाश्रया वद्धं सुखज्जमाः ॥”
रामथीवर्कं रमणीयं द्रुपतिमिति शेषः ।श्री, रमथीवर्क भावः शक्ति वा । रमथीव +
‘योगाद्दुश्कृपोत्तमाङ्गुलम् ।’ १ । १ । १५० ।इति पुनः । रमथीवर्कम् ॥ यथा, गिरिवरः ।
१ । १५ ।“पुरोपनीतं वृष । रामथीवर्कं
द्विजातिप्रियेण यदेतदन्वया ।तस्य त्रि वयस्यलाघिनाः परं
यदेति कार्यं यशसा नमं वयुः ॥”रामतवर्क, स्त्री, (रामा मनोज्ञा तवर्क ।)
तवर्कपुष्पम् । इति राजनिघण्टुः । संजती

इति भाषा ॥

रामदूनः, पुं, (रामश्च दूनः ।) हृत्मान् । इति
शब्दरत्नावली ॥रामदूरी, स्त्री, (रामश्च दूरीव ।) विष्णुप्रियलातु ।
तुलसीविशेषः । तत्पत्न्यावः । पदं पुष्पौ चविश्रया ३ बागदम्बिका ३ काकली ५ कृष्ण-
मयी ६ भरम्याका ७ मयिचम्बका ७ । इति

शब्दचम्पिका ॥

रामनवमी, स्त्री, (रामश्च अन्वतिविष्णुवा नवमी ।
मध्यपक्षौपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । या

च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—

‘व्याकृतं हितायाम् ।

‘मेने सावि भवन्त्यात्तु नालो रामः स्वयं
हरिः ।पुनर्वैकुण्ठचतुर्त्तया सा तिथिः सत्यकायदा ।
पुनर्वैकुण्ठचतुर्थयोगः स्वयौष्ठि यदि ज्ञयते ।तत्रपुनःपुनःपुनःपुनः सा तिथिः शर्लकामर ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कीदृश्वैयथाधिका ।तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्ठ भक्तिः ।
यत्किञ्चित् क्रियते कस्यै तद्भवपयकारकम् ॥उपोषणं नगरश्च पिदुदुहिष्ठ तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं मध्यप्रातिभमौप्युभिः ॥

‘चैत्रपदं चाक्षरम् ।

‘येन पूजितं यथा कस्य च कर्तव्यम् ॥

आशिराशौ
श्रीश्यानी पर-पुमान्

अथ मेवमार्थे चाम्पेयशेन वक्ष्यतां त्रिच

रामभाषा । तथा ।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्ठ भक्तिः
जगदेकान्त आलीनी पायतु खादुशमीदिनम्नेनेने खान् पुनश्चम्या दृष्टव्यं भोगवैदुहिष्ठ न
मन्त्रमोक्ष्यन्त्रविषमैव्या दृष्टात्त दक्षिणाम् ।अतश्चम्यो भवेत्तेन यदो रामः प्रसीदति ॥’
तथा ।‘चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुपुनः यदि ।
खेव मन्त्राङ्गयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥नवमी चाष्टमीविद्या काल्या विष्णुपरायणै ।
उपोषणं नवम्यान् दृष्टव्यामेव पारशम् ॥’अनन्तरमन्त्रं कामसाधयेदिति । किन्तु महा
पुण्या इत्यत्र महाफलमिति पाठः । शुक्ति-श्रवणात् सर्वत्र शुद्धावाक्याष्टमी व विद्यावा-
मिति । अतश्चाष्टमीविद्या नवमी सनञ्चकादिनोपीया । इति माधवाचार्यः ॥ चैत्र तादृशेव
ननु विद्या । यदा तु परदिने एकादश्यां दृष्टमीपारशवीया तदा दृष्टमीयुता नवम्ययोगाः ।
वेक्ष्यै विष्णुपरायणैरतिश्रवणात् । अष्टम्येषुअष्टमीविष्टेव ग्राह्या । यदा तु पूर्वेदिने अष्टमी
विद्या नवमी परत्र दृष्टमीयुता नवमी एकादश्यादिने च न पारशवीया दृष्टमी तथा
नष्टवयोगायोगेऽप्यष्टमीविष्टेव ग्राह्या । परदिनेदृष्टव्यामेव गान्ध्यामिति नियमान् । तथा च
रामाचैवचनिकायाम् ।‘दृष्टव्यादिषु दृष्टिभ्यो ताव्या विष्टेव वैक्ष्यै ।
नदन्तेषु सर्वेषां प्रतं तस्ये निश्चयम् ॥पञ्चम्यामेवमष्ट्ये दृष्टमी नैव नदन्ते ।
निषिद्धैर्वै विचारिण चवसीप्रसमादरेण् ॥’इति कादिकात्यामगख्यं हितायाम्नायान् ॥
वस्तुतस्तु दृष्टमीपारशवस्यै सर्वैरेवाष्टमीविद्यानोपीया । पिदुपरायणैरिति तु पिदुपरायण
लेव भवितव्यमित्युपदेशं ग तु कर्तव्यंयत्नम् । अगस्त्येनोपेयदृष्टि विष्टीपरायण
देयात् । कर्तुमेदे विष्टिदृष्टकव्यवस्थेयं । अत्रअव माधवाचार्येण वामान्यत एव विद्या
विधिः । अत्रमन्त्रं हितायाम्नाय निश्चयमाह ।‘प्राप्ति श्रीरामनवमीदिने मन्त्रौ विस्तृताः ।
‘उपोषणं च कुर्यात्तु कर्मोपायैः पथ्यते ॥’यत्तु रामभक्त्या सुदृष्टे भोक्तादिदृष्टमीः ।
कर्मोपायैश्च वैत्रेय पथ्यति नात्र संशयः ॥अत्र सर्वे द्रव्युपादानात् भद्रमावस्थाधिकारः ।
एवम् ।‘कृत्यादायनव्ययं च उपोषणमस्तमितः ।
मातृयममवाप्नोति नैव रामो भवेत्तु सत्यम् ॥यस्मात्तु सर्वज्ञाना सर्वे कृत्येव भवमीवतम् ।
सत्यमेव पावकोः सर्वयोगिनि ब्रह्म सवातम् ॥’इति शक्तिकीर्तनं प्रायुक्तचयोगप्रथकव्याख्या
चिह्नम् । अत्रमन्त्रं हितायाम् ।

रामन

रामस

रामाय

तत्रावृष्टान् च तात सधियश्चिन्ते
 तत्र पठ क वादि
 उद्योख नवमौल्यद्य धामेज्जसु राधव ।
 तेन प्रीतो भव त्वंभो संमाराज्जाहि मां हरे ॥
 इति निवेष्ट ॥
 'क्रोमलाङ्ग' विशाखावमिन्नीलवप्रभम् ।
 राज्ञांश्च दशरथं पुत्राविजयतत्परम् ।
 पृष्ठतो लज्जतं देव सच्छयं कनकप्रभम् ।
 पार्श्वे भरतपुत्राङ्गी तालवृत्तकरावभौ ।
 अग्रे खयं हनमन्तं रामासुप्रसक्तान्तिष्ठम् ॥
 ह्यध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । स्नानभक्तस्तु ।
 इन्द्रेणिय यगश्चैव नैवेद्यो वनकीर्तिनः ।
 कुम्भे रैशो लक्षाह्निर्नृपात्ताः स्नापयन्तु ते ॥
 आचरन्त । कौशल्यां पूजयेत् । भक्तस्तु ।
 'रामस्य जगती चाति राममयमिदं जगत् ।
 जगत्स्य पूजयिष्यामि लोकसातनंमोहस्तु ते ॥'
 तथा ।
 धर्मो दशरथायैति पूजयेत् पितरं ततः ।
 ततोऽनुष्ठाप्य देवेशं परिवारान् समन्वेयेत् ।
 पूर्ववत्कौशिकीयेषु हृदयादीनि च क्रमाम् ॥
 ह्यग्राभीति यथा । रौ हृदयाय नमः । रौ
 'शरत् खः खः' गिख्याये षष्ठः । रौ कव-
 चाय हुतः । रौ नवाभ्यां चौष्टः । रः अख्याय
 कटं तथा, —
 'हनमन्तं सप्तमोऽयं भरतं सविभीषणम् ।
 लक्ष्मणाहृदयपुत्रं आत्मपुत्रं वन्दामि ॥
 धनं जगन्तं विजयं सुराहं राक्षसजंभम् ।
 अक्रोशं धृष्टपाशास्त्रं सुमन्तं दण्डधनम् ।
 दशमं लोकपाशांश्च तद्व्याजं तदग्रम् ॥
 साकपाला इन्द्रादौ दश । तद्व्याजं वज्र-
 शङ्खदण्डवृण्णाभ्यां तु गमदाशूचपत्राजणि ।
 मन्त्राहं वज्र मारयेत् ।
 'उच्छेद्य अष्टभुजं सुरगुरौ सैन्धौ नभस्यै'
 तिस्रौ
 कसे कर्कटके पुनर्वसुर्दिने मेघं गतिं पुनर्वसु ।
 निरस्युं निखिलाः पलाशसमिधौ मध्याह-
 न्ये
 औध्मास्त्रे-
 दावर्मुत्तममूदपूर्वविभवे यत्किञ्चिदेकं मष्टः ॥
 पलाशा राक्षसाः ।
 मलेव चादयेद्वाङ्मनस्यै दद्यात्कामस्तुते ।
 अजगुष्य (सुधं पूणे दृष्टीत्या प्रष्टुस्तुभम् ।
 अमोकरज्जुसुत्तं पुं ताप तुलनादौ ।
 भक्तस्तु ।
 'दशाननवधायाय धर्मस्य स्थापनाय च ।
 दशवर्षाणि विनाशाय देहात्मां निधाय च ॥
 परिवाणाय वाधनां रामो जातः स्वयं हृदि ।
 गृह्णात्यर्थं मया हनं आहतिः सदिर्गो भस ॥
 पुण्याङ्गं पुनर्दत्ता यस्मि दासेस्वस्तित्तः ।
 पूजयेद्विधिवन्मया दिवादार्चं नयेद्विष्टः ॥
 वदय संधिमा । शुद्धात्वां नयजसुकायां
 वि विष्ठाभाय यदाहरीरने
 रश्मी मारुकोष्ठा न वेत तदा

योगेपि चरमो विष्ठाभाय
 तदा चरमो विष्ठाभाय पराहति
 इति तिष्ठादिस्तम् ॥
 रामपूजः, पुं. (रामो रमणीयः पूजः) शुवाय-
 विशेषः । मन्त्रायाः । कामीनः २ सुनिपूजः २
 सुनेवटः ४ । इति त्रिकाश्रयः ॥
 रामशायः, पुं. (रामस्य वास इव तण्डवत्वात् ।)
 औपधविशेषः । यथा । रसेकविष्ठाभायौ ।
 "गारदास्तजवङ्गमयक
 भागवत्समरिचैव मिश्रितम् ।
 तत्र जातिवत्सममैवात्मिकं
 तिस्रौ भूतदशैव महितम् ॥
 वज्रमन्त्रदशवक्त्राग्रानां
 रामवाय इति विश्वतो रथः ।
 रथमयदशौकमकार्यक-
 सामवातखरद्वयं चयेत् ॥
 दीपयेत् तु यथाकानुमानतः
 वथ एव जठराचिदीपयः ।
 रौचकः कषकुलान्तकरकः
 अशकावतविजगुशाग्रयः ॥"
 माराभागः १ विवभागः १ लवङ्गभागः २
 मन्त्रकभागः १ मरिचभागः २ चायवतभागः २ ।
 रामपायो रसोऽजगति ॥ इति भावप्रकाशः ।
 (शरद्वचनेदः इति राजनिर्घण्टः) राम-
 श्रयः ॥
 रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
 श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अथा-
 चरितुनागरे । ३४ । २३६ ।
 "लोकस्य अन्ते राक्षस्तुप्रवादेन किं पुरा ।
 रामभद्रं शुद्धाभि यत्ता देवी न जानकी ॥"
 रामलवणः, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)
 श्रुत्वाभिरवणम् । तत्पार्थायः । रोमकम् २
 पाद्यायाकरमभवम् ३ । इति राजसाक्षा ।
 रामनवभर्त, स्त्री. (रामं रमणीयं वल्लभम् ।)
 लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्लभम् ।)
 रामप्रिये, वि. (रामस्य प्रिये ।)
 रामवीर्या, स्त्री. (रामा रमणीया वीर्या ।)
 वीर्याविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥
 "कुम्भी च कच्छपीवीर्या वीर्या तुम्हरेनारवी ।
 शरद्वत्तरे कैलिकषा रामवीर्या वकाक्षिता ॥"
 रामश्रयः, पुं. (रामस्य श्रय इव ।) शरद्वचनेदः ।
 तत्पार्थायः । रामकाशः २ रामवाणः ३
 रामेष्टः ४ । अयवद्वयः ५ दीर्घः ६ गुह्यप्रियः ७ ।
 तस्य मन्त्रगुणाः । उषदुष्णत्वम् । कौचप्रदत्वम् ।
 रवे चन्दत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
 कषवातप्राश्लव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (रामचन्द्रस्य वाओपि ।)
 रामश्रीतला, स्त्री, आरामश्रीतला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रामचक्रः, पुं. (रामस्य चक्राः । "राचाहःचक्रि-
 च्चट" ५ ४ २ । इति टप । सुधीव-
 इति

रामसेनक पुं सुनिम 'यस्य मयावो यथा
 "किरासमितः किराम, कटुतित्तः किरासक'
 काश्चित्तो नायंतितो मुनिव्यो रामसेनक ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववच्छेद प्रथमभागः ॥
 कटुफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रासा, स्त्री, (रसति रसयतीति वा । रस +
 अल्लादित्वात् यः । टाप् । रसयेत्यदेति ।
 करणे षष्ठात्वा ।) उन्मृष्टकोविशेषः । इत्य-
 यदः । २ । ६ । ४ । गीतकवामो रसते रासा ।
 इति मदनः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ३६ । ४३ ।
 "निमग्न नवधासात् मानवीं सुरतोत्सुकाम ।
 रासा निरमयम् रसे वषपूमान् सङ्कुचन्वत् ॥"
 बीडा । (यथा, रघुः । १५ । ४८ ।
 " स च्छिन्नतन्तुतुल्यमूर्त्यं
 भयात्तपमन्तरथ चयिग ।
 रामापरिज्जायविजकवार्धं
 सेनानिवेशं तुलनं चकार ॥"
 द्विह्नु । नदी । इति मेदिनी । द्विह्नुकम् । इति
 शब्दरत्नावली । चेतकयुक्तारोः । यक्षकम् ।
 आरामश्रीतला । अशोकः । मोरीचनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वाता । शैरकम् । इति शब्द-
 चक्रिका ॥
 रामायणः, स्त्री. (रामस्य चरितानिर्णयं अथवा
 श्रुत्यम् ।) रामेण रामायणकथायम् । इति
 त्रिकाश्रयः । रामेण श्रुतकोटिसंखकम् । यथा ।
 स्काह्ये पातालखके व्योधाभाह्निः तनख-
 तीर्याश्रमवर्षप्रकाशः ।
 "शायीता हृदि सन्ततं प्राचैतनमक्षयम् ।
 शोवाच वचनं अक्षा तन्नाम सचतुष्टयः ॥
 न निवादः ख वै रामो व्यथाश्रुत्सुमागतः ।
 तस्य संवर्धनेनैव सुशोकास्ते भविष्यति ॥
 इत्युक्त्वा वं चरामाश्रममलोकं धरातयः ।
 ततः संवर्धयामास राक्षस यक्षकौटिभिः ॥"
 कौटिभिः श्रुतकौटिभिः । चरितं रघुनाथस्य
 श्रुतकौटिप्रविशरमित्थयन्तीति । तच्च सपूज्य
 जगतीति इत्येतितम् ॥ इह तु श्रुतकौटिप्रविश-
 रसुर्विश्रुतितराक्षकौटिभ्यम् । इति रामायण-
 त्रिकायौ नामो जीमहः ॥ ३ ॥ तथा हि ।
 "प्रातराण्यस्य रामस्य वाक्प्रीतिर्ममयान् कृष्टि ।
 चकार चरितं कृतं विविचनप्रदमयन् ॥
 चतुर्विंशत्यक्षयि शोकाभिरुक्तपात्रं कृष्टि ।
 तथा चरितं पठन् पठ कौटिभिः तथोत्तरम् ॥
 इति रामायणे वाक्प्रीतीति बालशास्त्रे ३ सर्गः ५
 सन्निभरामचरितं यथा, —
 "रामायणमथो वल्ले श्रुतं पापविनाशप्रभम् ।
 विदुषामथजने जगता मरौचिसातुसुतः स्तुत ॥
 मनीरेः कश्चपलाकान् परकाशान् मनुः सुत ।
 मनीरेकाधुर्वैशोऽभूत्तं रसा रघुः स्तुत ॥
 रघोरजसतो जातो राजा दशरथो वल्लो ।
 तस्य पुत्रास्तु जलारो महावक्त्रपराजगः ॥
 श्रीरामायणमभूद्रामो भवतः कैवलीवृत्त
 सुवो वल्लभमयौ सुमित्रावौ

रामाय

रामाय

रामाय

पामी भक्त पितुं त्वं सत्तादगमसम्भ
 ब्रह्मधर्मं करो यस्मिन् तत्कालं प्रकथयाम ह ॥
 दम्भमिच्छ यस्मिन् तु सुवाङ्मन् चरधोद्वेगः ।
 त्वत्कथं श्रुत्वा लघुपदमेव चानकीरु ॥
 शक्तिनां लस्यगो वीर्यो भरणी माह्वी सताम् ।
 त्रुम्भी वै श्रीनिमनी कुशलचक्षुते च न वै ॥
 तदादिभरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 धाजितं मातुलजं श्रुत्वाभरनी गतौ ॥
 तथोन्मथयन्तं राज्यं दातुं यमुदायम् ।
 रामाय व्यष्ट्युपायं केकेया प्राप्तिर्न तदा ॥
 तदुद्ग्रसमा वामो वनं रामस्य बाह्विलः ।
 तमि पृच्छित्वापार्थं लक्ष्मणो व क सीतया ॥
 "अथ ह्यसवन्तुः प्रहृष्टवैभुः गतः ।
 यः कदाचि प्रयातश्च विचक्षुः शिरः तः ॥
 रामस्य तु विद्योक्तं राजा खगं समश्चितः ।
 स्वस्य भरतवागात् रामं माह्वयान्ति ॥
 योधासु वमागय राज्यं कुरु मन्त्रामते ।
 तैश्चत पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 सत्त्वतोऽय भरतो रामराज्यमपातयन् ॥
 पदमभि स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नातिगदुर्वती ॥
 मोक्षं चित्तजुष्टाय चत्वेरायसमाययौ ॥
 वा यमोऽस्य नागस्य दक्षकारणमागतः ॥
 न ह्यवदता नाम राजसीमाहंमागता ॥
 नल कर्णौ नारी च रामेयाय पराकिता ॥
 पितितः खरचागादुपलक्ष्यशिरास्तथा ॥
 "हृष्टमहस्येन राजानो वनेन च ॥
 मोक्षं प्रेषयामस नायैयमपूरजं तान् ॥
 सत्यां प्रेरितोऽभ्यागात् रावयो हरताय चि ॥
 गच्छन् न मारीचं लक्ष्मणेन विप्रक्षुब्धः ॥
 तथा प्रेरितो रामो मारीचं प्रकथान च ॥
 यमायः ॥ च प्राह ह्य सीते लक्ष्मणेति च ॥
 गीतो लक्ष्मणोऽभ्यागाद्रामस्योद्दर्शनम् ॥
 "एव रावचो माया नूनं सीतां हतेति वा ॥
 तमीन्तरमासाय च्छेदादाय जानकीम् ॥
 "युध विनिर्जित्य ययौ नङ्गां सती वली ॥
 रोक्कथञ्छयाथा रक्षितौ तामघारयन् ॥
 यत्न रामः गूयश्च पण्डितान् दर्शय च ॥
 न कलाय गान्ध्या नार्यणं क्षतवान् प्रभुः ॥
 "युधश्च संकुचं वल्लुको दक्षिणं दिशम् ॥
 "सख्यं तमश्चक्षुः क्षुण्णोऽय रावच ॥
 तजान् विनिर्भयं शरणागतपर्वता ॥
 सनश्च विनिर्भयं किञ्चिन्वार्थं हरीश्वरम् ॥
 गीय क्षतवान् रामो मध्यस्थं स्वयं स्थितः ॥
 "यै प्रेषयामास वाचरात् पर्वतोपमाग ॥
 तयः मार्गं कर्तुं पूर्वादेः समुद्रावजान् ॥
 "तैस्तुतारं प्राचीं दिशं गत्वा समागतः ॥
 श्वान् दिशं वै च मार्गयन्तोऽय जानकीम् ॥
 नि पर्वतान् क्षीपान् सहोनां पुनिरागि च ॥
 यकीं वै क्षणक्षन्तो नरस्यं कृतविधयाः ॥
 सतिवचनात् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 लोचनभिरुद्वेगं प्रथमं

मञ्जित राक्षसीभिश्च राक्षसैश्च चरन्तमा
 मव माञ्जितं यदना त्रिभुवनयोश्च राक्षसम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिदेवता सीतां कौशल्यामवनीम् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं श्रीको मा कुत्र मेविति ॥
 अग्निनामश्च ये देहि येन रामः क्षारयति ॥
 तन् मुखा प्रददौ सीता वेषी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीं तथा वाचं त्वया गते ॥
 तथेष्टाङ्गा तु हनुमान् वनं दिशं वमन्न तम् ॥
 हृत्वा राक्षसं चान्तान् वनं स्वयमागतः ॥
 सर्वैरिन्द्रजितो वागेष्टु द्वा रावणमप्रणीत् ॥
 रामदूतोऽसि हनुमान् देहि रामाय मेधि-
 लीम् ॥
 सतन् मुखा प्रकुपितो दीपधामास पुच्छकम् ॥
 कपिज्वलितपाङ्गुलो लङ्कागेषे महावनः ॥
 दम्भा लङ्कां समापतो रामपाथं च वावरः ॥
 यस्यां फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयन् ॥
 मक्षिरत्नश्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 मनुयौवः सङ्गमुमानङ्गदायः नलज्यायः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरश्च रथश्च प्रति ॥
 लङ्केऽथैवमभिलिङ्गामास रावणातुल्यम् ॥
 रामो नयेत् सत्तु चत्वाभ्यौ चोद्धृतायतम् ॥
 मुपेज्जगद्विजयं पुरीं लङ्कां दर्शय च ॥
 अथ ये वातरा धीरा भीमाङ्गदक्षकादयः ॥
 श्वश्रवणां श्वश्रवणां चाक्षवन्मसालका ॥
 मैन्दिरिन्दुस्तुकाक्षी पुरीं जहां वमन्त्रिरे ॥
 राजसीयं महाकाशान् कामाक्ष्यवधोपमान् ॥
 रामः सज्जन्तो दत्त्वा सकारिः सन्वराचघान् ॥
 विदुल्लिङ्गश्च भूषायां वेदाशक्तवरास्तथौ ॥
 मञ्जोदरमहापाशवतिकायं महावजम् ॥
 कुम्भं निक्षुम्भं मत्तश्च मकराक्षं लुक्कल्पम् ॥
 प्रजलं वीरमुक्तां कुम्भधर्यं महावलम् ॥
 रावणं सज्जन्मन्त्रिणा लक्ष्मणो रावणो वली ॥
 निज्जाल बाहु वल्लोऽय रावणम् यपातयन् ॥
 सीतां मुह्यं यक्षीत्याय विमाने पुष्पके स्थितः ॥
 सवावरः सयागो ह्यवेद्याप्रवरं पुरम् ॥
 तच्च राज्यं चकाराय पुत्रश्च पातयन् प्रजाः ॥
 दृष्टायेधेनाङ्गल गथाशिरसि पातयन् ॥
 पिङ्गानां विधिवत् कृत्या कृत्वा दानाणि रावयः ॥
 पुनौ श्रुत्वावसौ लङ्कां तौ रावणैश्चैवयत् ॥
 यकादप्रसन्नश्चापि रामो राज्यमकारयत् ॥
 श्रुत्वा सख्यं दत्त्वा शैल्यं सरतः स्थितः ॥
 जगत्खादीन् सुनौ मुखा लुब्धोऽपि सखि रव-
 साम् ॥
 खगं सतो जनेः माहंभयोधौ नैकशान्तकः ॥
 इति रावणः ॥ १० अध्यायः ॥ ५ ॥
 एतदतिरिक्तं वाक्कोविप्रणीतं सप्तविंशतिमग-
 न्तं सचक्षुष्योकात्मकं सीताकृतकसहस्रकथ-
 रावणवधकालरूपाद्भुतशोचरकात्मकम् । तस्य
 प्रथमसर्गोऽसौका यथा,—
 "प्रसतातीरनिजं सर्वेषां नपदीं गृहम् ।
 वधया प्रथमं कालं बाह्योर्ध्वं ॥
 मूलां मरुदायो महातुमि

पयश्च सन्ध्यां शिखरं लङ्कां प्रदुते वशी ।
 र.मायकमितिष्ठत रामकोटिं प्रविशारम् ।
 प्रणीतं भवता वचं गच्छन्तीं प्रतिष्ठितम् ॥
 अयने नक्षत्रा विजयत्रिभिः पिङ्गभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिमाह्वयं रामायणमिदं सुवि ॥
 तदाकर्मिणमभ्यासिः सावधं मन्त्रासुते ॥
 श्रुतकोटिप्रविहारे रामायणमहाख्ये ॥
 किं गीतमिह उवाच तन्म कथय सुभन ॥
 वाक्यार्थद्विरेणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनि ॥
 हस्तामलकवत् सर्वं सन्सारं श्रुतकोटिकम् ॥
 आभिलुक्ता मुनिः शिखं प्रोवाच वदन् इदं ॥
 भारद्वाज चिरं जीव साधु क्षारितगदाय च ॥
 श्रुतकोटिप्रविहारे रामायणमहाख्ये ॥
 रामस्य चरितं सर्वेषां वचनं नक्षत्रगीतम् ॥
 पञ्चविंशतिमाह्वयं मुनेर्गो यत् प्रतिष्ठितम् ॥
 दृष्टां हि वदश्च रामचरितं वर्य्यं मया ॥
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विशिष्टादक शीतं ॥
 वद ॥
 दृष्टाव्यवहितो भ्रष्टश्च काकुत्स्थचरितं महत् ॥
 सीतायां क्लमभूतायाः प्रकृतेश्वरिणश्च वत ॥
 इत्यादिर्वा रामायणं वाङ्मोकीयं अदुस्तातर-
 काख्यं आचिन्त्यै प्रथमः सर्गः ॥ अन्त्यं वक्ष्यामि
 पुराणीयोरखलान्तरागतं कर्तव्यमाधायादिक
 हरणाज्यैतं-ववादेष्टाव्याह-रामायणम् ॥
 नच अश्वत्थामनायके सर्गः सप्तैव प्रथमः
 नोदृष्टां प्रभुतरनिश्रुतशोकाः मोक्षप्रदा
 वृथा ॥ १ ॥ अश्वत्थारामचरितं अथैकाङ्गल
 नवार्वां सर्गायां नमश्चरानि शोकाः पुष्पकोटि
 प्रदाः ॥ २ ॥ काख्यैरथैकाङ्गलार्थं सर्गं विप्रश्च
 परिहितः पञ्चशताणि शोकाः पञ्चपरा
 पाञ्चतीशोकाः ॥ ३ ॥ औमदश्वत्थारामायणे उम-
 मदेवचरणादे किंकाव्याकाख्यं नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि शोकाः दुरितहरा पञ्चशताष्टं ॥
 सुन्दरकाख्यं सर्गाः पञ्चधाध्यात्मिकप्रतिनि
 प्रोक्तारख्योऽयि शतानि शोकाः अष्टदशपञ्च
 शराः ॥ ५ ॥ काख्यं श्रुत्वासौ सर्गां वदस्य नील-
 कण्ठोक्तः माहोकादप्रसन्नशोका मधुचक्षुः श्रुतां
 प्रुष्टाः ॥ ६ ॥ अश्वत्थोत्तरकाख्ये सर्गाः अष्ट
 वंशया प्रतिष्ठा कृतप्रथमं अष्टशोकाः ॥ ७ ॥
 पुराणसंख्यायं पुरां हरकोटीकाः ।
 "पान्तेव परमेश्वरं गदितं ह्यश्वत्थारामायणे
 काख्यैः सप्तविंशतिमसुभंदे सर्गांस्तु-
 यष्टिका ।
 शोकादासु प्रथमद्वये वदितानि श्रुताणि चत्वार
 स
 ह्यश्वत्थेव समासतः श्रुतिप्रते कलाणि नाना
 यैव ॥
 अष्टाध्याकरामायणम् ॥ ४ ॥
 अथ रामचरितं श्रुत्वा वदस्व सीतायां वदस्व
 दूतोऽस्य शिष्टावकाशमहरारामायणमिति । तच्च
 प्रथमाह्वयं अश्वत्थारामायणम् ॥ तच्च

राशि

कमल २१ १२ । वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ सम
ह २॥ इति लताघराः ॥ अमुने जाग्रोति
ति राशिः ॥ अथ च अपि चन्द्रोदित्यस्य
राशौति इत् ॥ निपातग्राह्यममः ॥ इति
रत्न ॥ ॥ (यथा, प्रकृतग्राह्यम् १, अहो
न खलु न खलु बाधः, तन्निपात्योदयमस्मिन्
इदं नि लताघरीरे तुलराशाविधायिः ॥)
शोचिष्यकस्य द्वादशशः । सख्योपनिषया,—
पथ लताः समस्तो ब्रह्माष्टकारस्यस्थितः ।
मनश्चक्ष्मा जज्ञे खयोऽख्योसो जज्ञे निधिः ॥
मन खं सतो वातुरचिरयो धरा क्रमत् ॥
जिह्वहृदय प्रक्षेप महाभुक्तानि चक्षरे ॥
प्रयोषोमी भास्करेण सतत्त्वाष्टकादयः ॥
भौमश्चक्षुर्वातेभ्यः क्रमशः प्रक्ष जज्ञिरे ॥
नवाक्षरात्मनः विभजेदाशिशुभकम् ॥
अनुरूपं भूयः सप्तविंशत्यं वयो ॥”
इति अथ सिद्धान्ति गीताध्यायः ॥ ॥
एष सप्तानं यथा,—
वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ पूर्णभारास्थिताः
स्थिराः ।
गत्या राशयः क्षान्तिवृत्तयः पूर्वदिक्क्रमान् ॥”
इति तुल्यश्रुतलतास्वभौमसिद्धान्तः ॥ ॥
य ग्राह्यादिविषयः ।
विदुषमिषुनकैर्दार्ढ्याः कस्या गुणाय
उच्चकम् ॥
इत्यमरः । क्रमो मीन इति च राशयः
कथिताः ॥
इति राशिकथनम् ॥ ॥
अथिवा नञ् भरणी जगितापादश्च कौत्तितो
मेघः ॥ १ ॥
म कौत्तिकाशेन रोहिण्यहं च
क्षिरतः ॥ २ ॥
क्षिरवीर्यं तानां पुनर्लेखितापदो मिषु-
नम् ॥ ३ ॥
१ पुनर्लेखितम् ॥ पुनोऽहं वा च कर्कटः ॥ ४ ॥
होऽथ मया पूर्वकथुगो पाद उत्तरावाः ॥ ५ ॥
हेव हस्ता पिताहं च कनकाशः ॥ ६ ॥
जेनि विचारं छातो विद्यायाः पाद-
नयम् ॥ ७ ॥
नाम विद्यायाः पादस्तथापराधान्तिता
प्यहं ॥ ८ ॥
पूर्वाभाषा प्रथमस्याप्युत्तराशौ धनो ॥ ९ ॥
रक्षमदिष्टेयं अवका चार्हं धवितायाः ॥ १० ॥
छाहं अतमिषा पुनर्भद्रपदादयं
कुम्भः ॥ ११ ॥
मासपदाशेषस्थितरा देवती मीनः ॥ १२ ॥
इति राशिवर्णनमेककथनम् ॥ ॥
शिवामानि च सैनं मन्त्रं यथनाम ॥
दीनाश्च पर्यायं लोकदेव विचिन्तयेत् ॥
इति राशिप्रयोगकथनम् ॥ ॥
पराशरिचिन्तमञ्जरीरथपदार्थवक्तव्यौ-
पक्षा

राशि

लौकिक याचकोऽपि प्रदीपकान्तरमन्त्रम् ॥
इति मेघादीनां विज्ञेयमन्त्रकथनम् ॥ ॥
“अथ सितहरिपदादयः पादविचित्राः विने-
तरमिषज्जौ ।
पिङ्गलकर्करश्ममजिना रचयो यथासंख्यम् ॥”
इति मेघादीनां वर्यमन्त्रकथनम् ॥ ॥
“मन्त्रौ वटौ क्रमिधुनं सगदं वर्यम्
चापी वर्योऽन्यधनो मकरो यथास्थः ।
तौनी यथास्वद्वया जगता च कथा
शेषाः स्वनामपदग्राः सत्तराश्च सर्वे ॥”
अथ कथनोऽन्यारत्नकथनो ननु अन्त्याह-
इति जगन् । उत्तरच चतुश्चरणलक्षणम् ॥
हाह्यप्रियाह्वेयनामकथनम् ॥ ॥
“क्षुरोऽथ सौम्यः पुष्पकोऽन्या च
कोजोऽथ युष्मं विदमः समञ्च ।
चरश्चिरज्जासकनामयेया
मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ग्राह्यानां क्रूरसौम्यादिविषयः ॥ ॥
देवज्ञमनोहरे ।
“पुष्पञ्च पुष्पञ्चैव आधानास्तस्यैव च ।
क्षुवा हता भवन्ति न विज्ञेय राशयः ॥”
इति पुष्पादिविषयः ॥ ॥
“मिषुनतुल्यचतकया द्विपादाश्चाष्टपपुष्प-
भागश्च ॥
वर्मधशुराद्यन्तर्हं दृष्टावर्धं हास्यराजः ॥”
इति द्विपञ्चतुयदराशिकथनम् ॥ ॥
“कर्कटदृष्टिकमीना मकरान्धाहं कौट-
वन्ताः स्युः ।
दृष्टिकराशिर्यनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥”
इति कौटमरीरूपराशिकथनम् ॥ ॥
“द्विपदप्रभगाः सर्वे विहं विष्टाय चतु-
पादाः ।
अक्षिगणितया भस्या वक्ष्याः सरीसृपकान्तयः ॥
अथमपि वक्षे तिष्ठन्ति विष्टाय सरीसृपान् ॥
अकथितयद्वेषां वाहं जगत्तद्विष्टायः ॥”
सरीसृपकान्तय इति बहुवचनात् कौटस्थापि
परिचयः । राशीनां वक्ष्यावर्धकथनम् ॥ ॥
“वाय्वा मिषुनतुल्योपाणिगताः विष्टाय
द्वयेषौ ।
मकरादिमार्हविहं वर्यो विष्टायवर्धमौ च ॥
जलजौ कर्कटमीना मकरान्धाहं च शिवमते
कुम्भः ॥
इति आम्बरवर्धजलराशिकथनम् ॥ ॥
“हस्तास्तिमोऽविष्टा मिषुनतुल्यः कर्कटग-
सर्वाश्च समाः ।
दृष्टिकान्यान्मपतिविष्टयो दीर्घाः समा-
खाताः ॥”
इति राशीनां वृक्षदोषकथनम् ॥ ॥
“ग्राहादिककुम्भो वाथा यथासंख्यं प्रदिष्यन्तु ।
मेघाद्या राश्वो मेघाश्चिरादतिपरिमत्ता ॥”
इति । ॥ ॥
“

राशि

वीषादिमार्हमेघानां मेघाश्च सप्तपाद-
ह उ पञ्चाशं विष्टकथनम् ॥ ॥
“अथो शोपनिषुमाश्च कर्षिध्वनिध्वमाकाया ।
निशान्ताः स्तुतास्तैरे प्रियाश्चाभ्ये दिनाक्षका
निशान्ता विमिष्टनाः स्तुताः पुष्टादयास्तु-
शेषाः प्रीतिदया ज्ञेते मीनकोऽभ्यसंज्ञक ॥”
इति निशार्हविष्टकथनम् ॥ ॥
“रविमार्हं निशानायः सपादविष्टकथनम् ॥
पञ्चवर्धं भूमिपुत्रा बुधोऽष्टादशवर्धकथनम् ॥
वर्धमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविष्टदिनं श्रुतः ।
शनिः वार्हवर्धं वर्षे सप्तवर्धः कार्द्वयवर्धम् ॥
यवं प्रमायात् सक्ताः स्वराशिं भुञ्जते यथा ॥”
इति राशिभौमकथनम् ॥ ॥
इति श्योपिष्टकथनम् ॥ ॥
हृदयश्रुतास्तक
शिवकथं यथा,—
पुनश्च उवाच ।
“खरूपं विष्टकथनं वदितुं कालवर्धकम् ।
अथिनां सरीसृपे लक्षिकाप्रमार्शकम् ॥
मेघकं हि विष्टानोपात्तं कुञ्जद्विष्टसुहाह्वतम् ।
अथिनां ग्राह्यो नञ्च ग्राह्यापत्तं कथितम् ॥
सौम्यार्हं वनमार्हं वदन् पारिकीर्तितम् ।
हृदयार्हान्दोहार्हान् ग्राह्यः सौम्यार्हं विष्टम् ।
मिषुनं भुजयोस्तस्य गगनम्यस्य शूलिनः ।
आदित्यार्हश्च पुनश्च वक्ष्या शूलिनो यद्वम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वं सप्तविष्टाय ॥
पिचार्थं सप्तवर्धं उत्तराश्वकं क्षीरौ ।
सर्वेचैवं विष्टोऽहं वदितुं परिकीर्तितम् ।
उत्तराश्वकः पार्श्वविष्टार्हं कथ्यकः विष्टम् ।
सोमपुत्रश्च सप्तवर्धद्वितीयं जठरं विष्टो ॥
पिचार्हकथनं स्वानो विष्टार्हार्थकथनम् ॥
द्वितीयं युक्तमदं तुल्य नामिष्टाह्वता ।
विष्टार्हार्थमग्राह्या अहं भौमार्हं विष्टम् ।
द्वितीयं दृष्टिको राशिर्मेघं कार्द्वयखरूपम् ॥
कर्कटं पुनर्त्तराश्व देवार्हार्थकं वदतु ।
उत्तराश्वमीश्वर कमरौ प्रमीनते ॥
उत्तराश्वकयो वर्यं अवर्धं मकरो तुने ।
वर्धार्हं शनिज्येष्ठं वातुमी परिकीर्तितम् ॥
वर्धार्हं अतमिषा प्रोष्टपार्श्वकथनम् ॥
योऽपि पञ्चपरिज्ञे कुम्भो जगत्तं विष्टम् ॥
प्रोष्टपार्श्वमेकम् उत्तरा देवती नथः ॥
द्वितीयं जीवन्तं मीनम् चरगाधुमी ॥ ॥
राशेनोऽन्यद्विष्टकथनं यथा,—
वारद उवाच ।
“राशयः कथिता वक्तुं । लया हृदय मे मम
तथा विष्टेयतो नृक्षि जगत्तानि खरूपम् ॥
पुनश्च उवाच ।
खरूपं तच्च वक्ष्यामि राशीनां जगत्तं वारद ।
मादृशा यच्च सञ्चारा यस्मिन् स्थाने दानानि हि
सञ्चारास्थानमेकम् धान्यरत्नाकरादिभिः ।
नवभार्हवर्धकमी वसुधायाश्च सर्वशः ।
नवभार्हवर्धकमी वसुधायाश्च सर्वशः ।
मेघाश्च विष्टकथनम् ॥ ॥

मन्दन मूकशस्त्रीपङ्कजपै नर इवे ।
विहरन्निविभक्तो कथं शब्द मञ्जोत्तमव
च्च येदृष्टवन्तो रम्य यमुन पुलने वन
निकुञ्जवन्दे कृष्णं गोपीमखलमखिलतम् ।
रामभक्तवधनक्ष्त्र गोविन्दं कर्ण्यकागतम् ॥
इयोर्द्वयोर्गोपिकयोर्मध्ये सान्त्वयनकाथा ।
अपर नटविशेन मध्ये तं सूरलीधरम् ॥
गोपीगणसुखान्मोक्षमधुपानमधुप्रतप्तम् ।
कृकालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्गुलम् ॥
दृष्टादशोभनं काव्यं महिष्योद्भौ च खान्यपु
ममध्ये मध्ये च गोविन्दं पाश्वोरदरुपकम् ॥
मकुन्दं माधवं कृष्णं वटनागरमेव च ।
हरि हस्मिदं नित्यं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
तदास्त्री भूयेद् गोप्यः प्रतप्तशेष मङ्गलशः ।
पुनर्नोषः प्रसन्नेन कृतगीतपरदाययाः ॥
अलख्ता गोपिकास्त्रय मङ्गलशोढी वराङ्गनाः ।
महिल्लालाः लम्बाख्याताः च्छासङ्गमुनिप्रताः ॥
भक्तोत्सवविभाजनेन कमला वहुवृत्तिभिः ।
राधा विद्याख्या विमला सुमिवा जलितानयाः ।
मुन्दरी कमला रम्भा महिष्योद्भौ प्रकीर्तिताः ॥
तादा राधा निराबाधा लम्बा भेदतपसासाः ।
तादां ध्यायेत्सर्वसमयेः पूजा कार्या विशेषतः ॥
उत्तरीं चारुं समवे गोप्यो हृन्दावनं ययुः ।
राघवग्रीवां वनक्षामिन्दने च जगदीश्वरः ॥
गोप्यो रासनादां चक्रुः पौनःपान्थां मञ्जु-
निशि ।
क लच पञ्चनिर्दो न भिन्नोविन्दस्तथा ॥
मञ्जुनिशा हि व्रतिनि रावेत्सर्वभवासयोः ।
तदापातं च कर्त्तव्यं प्रीत्यमासां निद्रासुखे ॥
अन राखज्जीवां वञ्चकाश्च्येद्वि भानवः ।
स चञ्चलकुतं ललाः विचित्रावृत्तिमनुभूयात ॥”
इत्युक्तकल्पाणिता ॥
(विष्णवः । अथा, भागवतः । ५ । २ । १२ ।
“अक्षद्विधश्च सप्त उल्लवर्गो विभक्तिं
बहुभुतं सप्तराष्ट्रमुदादिब्रजे ॥
“ब्रजे च बहुभुतं विभक्तिं किं तदाह । रथो
मधुराजापः राधो शिलावर्णासां सङ्घिता सुधा
अभराचनम् । आदिशब्दास्तं स्मितवर्मादि ॥
इति तत्र औधरस्यामोः ॥ क्रिया । यथा, भाग-
वतः । ५ । १२ । १७ ।
“तेर्विज्ञतो हंसकुलं यमाविशन्
शरीचयन् शीतहृषेति वागरान् ।
तज्जातिरासेन सुनिवृत्तेन्द्रियः
परस्परद्वैतैवगाविसृजनायिवः ॥”
“तेर्विज्ञत्तत्र फलामारं ज्ञात्वा हंसाना त्राक-
काना कुलं भुजः प्रविशन् तेषां शीलं प्राप-
चित्तपूर्वजं गुणरपनधनादाचारमरीचयन्
आप्रयं प्रहन्न् वागरसङ्घान् अन्धकारान्
मृगप्रायाहृषेति । तज्जातिरासेन वागरसङ्घा-
ति-क्रियया स्वयं भिद्यतीत्यं परस्परसत्त्वोद्दीप्त-
अव विस्ततो नीतिर यवायो येन ”
२८ तयोवायां श्रीपरधामो । ॥

रा स पु रासते शब्दाधिते इति रास +
र विद्य लक्ष्य च छल ३ १५५ इति
अभक्तुं, गद्गद इत्यमरः २ ६ ७ = ८
(अयं हि ब्रह्मणः पद्मां जातः । यथा, मार्कण्डेयः । ४ = १५६ ।
“पद्मांशांशान् समानंज्ञानं रासमानं शशकान्
नृमान् ।
उद्भानश्चभारंश्चैव नाकारुपाश्च जातयः ॥”
अथनरः । सुखर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।
“स त्वं रासभयुक्तेन शब्देनैवाभुगामिवा ।
वारणाचमस्तुनैव यथा चास्ति तथा कुह ॥”
रासभयन्दिनी, स्त्री, भक्तिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रासभौ, स्त्री, (रासभ + डौप्) गद्गदौ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १९ ।
“एतन् शुभा मतस्तुतु इदं कथं रासभौवचः ।
अचतौरेयं दधातुं रासभौ प्रथमाधत्त ॥”
रासमखणं, स्त्री, (रासख मखणम्) शीलपण्य
रासकोलाख्यकम् । तद्विवरणम् । यथा,—
“तस्मादुपरि भोजिकाः पञ्चाशन्कोटियोजनैः
वायुना धामैसाञ्च पविष्वपपरमाश्रयः ।
ज्योतिरन्ध्रविस्मयो निरुक्तो भवौ च्छरा ।
प्रतद्वैद्यैः शैलेन पुण्यशुद्धाधनेन च ।
सुरासमखणैवापि यदा विरञ्जयाततः ।
कोटियोजनविस्तीर्णा प्रष्टेन विरजा श्रव ॥
दैर्घ्यं तस्य प्रतमुखा परितः पद्मा भूभा ।
अश्वत्थरत्नकिरा हीरामाणिक्यलोचना ।
मण्योर्ना कोशुभादीनामध्वज्यानां भगोहरा ।
अश्वत्थरत्नविस्मयो तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
भगोहरश्च प्राकारमण्डलं दिव्यकर्मणा ।
गोपीभिर्गोपनिकरेर्देवैर्युतं कामयशुभिः ॥
कण्टकैः पारिजातेरसखैश्च सरोवरेः ।
पुष्पोद्यानैः सुकोटिभिः तंडलं रासमखणम् ॥
वेदितं वेदिते गोपीमन्दिरैः प्रसकोटिभिः ।
रत्नप्रपञ्चैश्च पुष्पतलपद्ममन्विताः ॥
सुमन्विच्छन्दामोदैः कस्तूरीकुडुमाम्बुजैः ।
क्रोडोपपुष्पोर्मोर्मैश्च ताम्रलोचनैर्विभजितैः ॥
धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
रजकैश्च रचितैः प्रश्नप्राप्तादासीन्विभोटीभिः ॥
अश्वत्थरत्नभरैश्चैव पुष्पाङ्गुरैरपि ।
लज्जमर्चमज्जज्ञाणैः वेदितैश्च कलैः क्रमात् ॥
नववीचनसम्पन्नैः रूपैर्नैव धूमरेरपि ।
रस्यश्च वत्सुजाकारं चन्द्रविम्बं यथा ब्रज ॥
अश्वत्थरत्नरचितं दम्परोवर्षावस्तुतम् ।
कस्तूरीकुडुमैः रसैः सुमन्विच्छन्दाम्बुजैः ॥
आढातं मङ्गलपत्रैः फणपद्मवस्तुनैः ।
दण्डशक्तिश्च पयश्च स्निग्धपद्मलङ्कारैः पत्रैः ।
हीरामकन्दनीलमोरैश्च कलैश्च भगोहरैः ॥
पद्मपद्मपद्मैश्च ॥
पद्मपद्मपद्मैश्च कलैश्च मृगैश्च विभूषितम् ॥

[illegible]

वसिष्ठः । रासन इति हिन्दी माताः । नमः
 आया । बाकुली २ सुरवा ३ सुगन्धा ४ गन्धा-
 बाकुली ५ नकुलेटा ६ सुगन्धाकी ७ छत्राकी-
 ८ वजा ९ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
 क्तायाम् । नकुलेटादिचतुष्कं सर्पाद्याभि-
 ङ् । इति तट्टकोष्ठा भवतः ॥ रक्षा १०
 ॥ यमो ११ रचना १२ रचा १३ सुगन्धिका १४
 वाटा १५ चरित्रा १६ भोगमन्त्रिका १७
 पंगन्वा १८ पञ्चकुला १९ । इति जटाधरः ॥
 स्या सुगन्धाः । सुखलम् । नितलम् । उख-
 लम् । पिबवातप्रकाशमेफल्मोदरकीश्वराशि-
 म । प्राक्पञ्चकम् ।
 राक्षसं तु विविधा प्रोक्ता यत्नं पञ्च लक्ष-

काया ।
 यो नृपलक्षो द्विदौ लया राक्षा तु मथना ॥
 इति राजनिर्वण्डः ॥

पि च ।
 बाकुली सुरवा राक्षा सुगन्धा गन्धाबाकुली ।
 वटा सुवजाकी सर्पाकी विपनाशिका ॥
 ह्नीतुवरा तित्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
 गगनाद्विष्काच्छविष्यत्प्रसन्नमित्रकम् ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥
 का शोयामावगन्तः । इति राजवल्लभः ॥
 यद्विशेषः । कोटा आनरली इति भागः ।
 आयाः । एकाग्रको २ सुवजा ३ सुक-
 ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

सा सुकरवा रक्षा सुवजा रचना रचा ।
 पयसो ह सुरवा सुगन्धा मयवी तथा ।
 रास्याचरी तित्ता सुकल्या कनकाशनिम् ।
 आनरमरी राक्षवातशूरोदराध्वः ।
 एकरविश्वैतिवातिकायविष्टाङ्गम् ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥
 ना । यथा, वाचधनेवैवहितायाम् ॥ १३६॥
 “आदिहि राक्षानि ।”
 शोक्क आदिहि आदिवा भूमाखं राक्षानि
 १ आसं ॥ इति मन्त्राखे मन्त्रोदरः ॥
 लीनामन्त्रमा । यथा, मन्त्रवैवर्ते ॥ १ ।
 ३-१४ ।

मानि चन्द्रमनीनं शायधानं नवीय मे ।
 कलपन्तो काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
 गी भीवया राजा प्रक्षेपा भूषणा मुक्ती ।
 ग बहवः पुत्रा यभूतः शिवपाशैः ॥”
 पुं, (रक्षत्वामे + ककुलवचनान् उख्य ।)
 । इति संक्षिप्तसारीरादिप्रतिः ॥ (रक्षजि
 वा लज्जति नृपलक्षितः । रक्ष ज्ञाने +
 वचनात् उख्य । दलुक्ल्लवः ॥ १ । १ ।)
 शिवः । तत्पर्यायः । तम. २. २. २. ३. ३
 ॥ ५. विधुत्तुदः ५ । इत्यमरः ॥ अक्ष-
 कः ३. यक्षकलीनः ७. यैदिकः ८. उख-
 प्रीयकाः १०. उपरागः ११. विद्विका-
 १२. इति प्रवररत्नचक्री ३. इत्यमरः १३
 ॥ इति जटाधरः ॥ यम् १४

असुर. १६. इति श्योतिष्कण्डम् ॥ तद्योत
 पत्रादिविधा,—
 “विद्विकावासोपपन्न विप्रचित्तचतुर्दश ।
 शम्भुः शम्भुगान्धर्व यज्ञः प्राक्तनस्यैव च ॥
 इत्यत्रो नमुचितस्यैव वातापी हृत्पुत्रो जितः ॥
 हरकस्यकाशिनाभौ भौमस्य यक्षकस्या ॥
 राहुर्गर्गस्यैव तेषां वै चन्द्रस्यैवमर्दनः ।
 इत्येते विद्विकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
 दावकाभिवनाः कुराः सर्वे त्रज्जहितस्तु ते ।
 दशाभ्यानि वज्रमात्रि चैद्विक्रियो यमः स्तुतः ॥
 निहृयो यामरस्योप भागवैव जलोपया ।
 खर्मागोमु प्रभा कक्षा पुनीचस्तु प्रची सुवा ॥”
 इति वज्रपुराणे प्रजापतिवर्गनामाध्यायः ॥ ३६ ॥
 तस्य शिरश्छेदकार्यं यथा,—
 “देवजिह्वप्रतिच्छेदः खर्मागुर्गर्गस्येव ।
 प्रविष्टः सीममपिपत्तु चक्षाकोभ्याश्च क्ष्वितः ॥
 चक्रैश्च चुरभारेण जहार पिपतः शिरः ।
 हरिस्तस्य कवचस्तु सुधवाडातिरोधपत्तु ॥
 शिरस्त्रयमरतं नीतस्यो यक्षमन्त्रोक्तपत्तु ।
 यस्तु पर्वणि चक्षाकावधिभावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभामवतः ८ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
 स च सप्तधर्मलक्षणः । अत्रयः । ज्ञादशा-
 क्तपारिमाणः । ज्ञाययः । ज्ञाययः । निह-
 काश्चनः । चतुर्भुजः । खड्गवरयुगधर्मधारी ।
 क्ष्म्याश्च । अख्य अधिदेवता कालः । प्रवधि-
 देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ अख्य
 स्वरूपं प्रणितम् । स च चक्षालजातिः ।
 सर्पाकृतिः । अस्थिरासी वैज्ञानिकस्वामी
 च । इति ग्रहज्वातकादयः ॥ (राहुचारस्य
 कलाफलं दृष्टुं चाहितयाः ५ अध्यायतो अष्ट-
 थम् ॥)

राहुयाचः, पुं, (राहोयाचो यश्च यज ।)
 चक्रकर्मयोगेन्द्रकम् । यथा,—
 “राहुयाचोऽर्कलोचय उपराग छपयम् ॥”
 इति वैष्णवः ॥ २ । ३६ ॥
 (अथ राहुयाच इति पाठो दृश्यते)
 राहुयचः, स्त्री, (राहोयचम् ।) रक्षादिभ-
 वारेण नक्षत्रगत्या आभाषणेन वामार्धे प्राप्य
 वरदित्वा राहोर्ममम् । यथा,—
 “पञ्चादंके विषौ पद्मौ यौन्या जे पावये कुक्षे ।
 रघोदिशि शम्भौ वाम्बा गुरावीशे शुनौ हिने ।
 राहुर्ममति वामाङ्गादिशमया च वामतः ॥
 कृति शुद्धे विधादे च वाधायां सम्मुखे स्थितम् ।
 राहुं विचर्येदेदनादृष्टीक्ष्णं कर्मैवः फलम् ॥”

इति वन्द्यलम्पटवाचनी ॥ ३५ ॥
 राहुकाशानलधकं यथा,—
 “नक्षत्रं चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकाशानलधकम् ।
 अनाकाशवतं चक्रं ईशादीं कर्तव्यताकाः ॥
 यत्र अस्ते स्थिते राहुर्वदं तद्विनिर्दिष्टम् ॥
 शृङ्गातु यक्षदृष्टे अस्ते तस्य पुच्छं स्वस्थितम् ।
 अयोधरद्वतं आना आनन्धे वचनेतम् ।
 वायु समुच्चैर्न चरं

राहुहस्तानि अथापि जीवपदे नवीदम् ॥
 सवीर्येण मीर्यानि वृत्तपदे प्रकीर्तयेत् ।
 अष्टपक्षे मुखं तस्य पुत्रं जीवाङ्गमध्यगम् ॥
 यमज्जयतो राहुर्जातयः खरपारमः ।
 जीवपदे जघानाये अष्टपक्षे रवी स्थिते ।
 तस्मिन् काक्षे शुभा याचा विपरीते तु
 हानिदा ॥
 इति खरोद्व ॥

राहुचक्रं, स्त्री, आदिकम् । इति राजनिर्वण्डः ॥
 राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोदर्शनं घन ।) राहो
 आक्षुषप्रमाणम् । अक्षमामिना यावत् । यथा,—
 “चक्षुषा दर्शनं राहोर्घनद्वयदृष्टयुक्तम् ।
 तत्र कर्मणि कुर्वन्ति गणनामावर्तो गतु ।
 राहुदर्शनं ज्ञानविधायां न्ययदृष्टिम् ।
 ज्ञानमात्रम् कर्तव्यं दानसाधनविश्रुतम् ॥”
 इति शिवाहितम् ॥

राहुमदी, [तु] पुं, (राहुं भिनतीति । भिदु-
 (विदिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥
 राहुर्द्वैभित्, पुं, (राहोर्द्वैभित् भित्ति द्वि-
 त्वाति । भिदु + क्तिप् ।) विष्णुः । इति विश्वाक-
 शः ॥

राहुर्लक्ष्मी, स्त्री, (राहुर्लक्ष्मी रत्नम् । राहो रत्न-
 मिति वा ।) सोमेश्वरः । इति राजनिर्वण्डः ॥
 राहुलक्षः, पुं, पुत्रः । इति वैष्णवः ॥ २ ।
 १५२ ॥

राहुदृष्टयनियोगः, पुं, (राहुत्वा दृष्टयनियोगो
 मेननम् ।) श्वराशिस्थितगुराराहुः । गुरु-
 चाखानियोग इति ज्ञानः । तस्य ज्ञाना
 शुक्तिजनकत्वं यथा, भोजदेवभयदाराचतुष्टये ।
 “सर्वं सार्थं च कर्तव्यं गुरो विचिञ्छताप वा ।
 अन्तरीक्षे च कुर्वन्ति तमोदुक्ते दृष्टयान् ॥”
 तमोदुक्ते राहुदुक्ते । प्रदीक्षे इति निम्नतर
 वैदिककर्मोपपन्नम् । तथा च स्तुतिशरी
 श्योतिषम् ।

“श्वराशि स्थितो ज्ञाता यदि राहुदृष्टयती ।
 विधाव्रतयकादि सर्वं तत्र परिलक्षितम् ॥”
 मन्त्रमाधुपुत्रकम् भविष्ये ।
 “कश्चपेदेष्टिकराशौ सप्तको यदि वानयो ।
 गुरो राहोरपि तथा लक्षेद्विज्ञानं चक्षुष ॥”
 अथ गुरोराश्वतलं हेतुः ।
 “यत्र यत्र स्थितो जीवकर्मयोगेन लज्जति ।
 उपजायते किं न स्यादवलक्ष्यो मनीषिकाम् ॥”
 इति मन्त्रमाधुपुत्रम् ॥ ३५ ॥

अख्य प्रतिप्रसवो यथा,—
 “कर्णाटनायाङ्गकलिङ्गदेशे
 दृष्टयन्ते राहुदुष्टो विरहः ।
 श्रेष्ठे देशे मृगं च आशिर्धरापः
 मन्त्रं काव्यं सुभदो वदन्ति ॥”
 इति दृष्टयानामाङ्गकपुत्रवचनमिति केपि-
 वरन्ति ॥

राहुचक्रं, पुं, (राहो चक्रो घन) समराज
 इति जटाधरः ॥

राहुण्ड [न] प्र. राहु इति. इन् +
(त्रिप.) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
राहच्छब्दः, पुं, (राहोर्कच्छिब्दः) लघुशब्दः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य विवरणस्तु रत्नो-
पशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
राहुण्ड, पुं, (राहुणा खट्वाण्डः पण्डितः) ।
लघुशब्दः । इति क्षारान्वीः । २२३ । (अस्य
विवरणं रत्नोपशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
राहु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुला-
पर-०-सक-०-सेट् ।) रेफादिः । प्र. रियति ।
इति दुर्गादायः ।
रक्तः स्त्री, (रिक् + क्तः ।) शून्मः । वनम् । इति
मेदिनी । ते, ५० ।
रक्तः, त्रि, (रिक् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-
रत्नावली । (शून्मः । यथा, मनुः । १५४०५ ।
“भास्वरपूर्णाणि यावानि ताव्यं द्यावाणि मारुतः ।
रिक्तमाख्यानि वक्षिष्वतु पुमान्वापरि-
च्छेदाः । ”)
रिक्तः, त्रि, (रिक् + क्तुः ।) शून्यम् । इत्य-
मरः । ३ । १५४६ । (यथा, मनुः । ८ । ४०० ।
“पथं यानं तरे द्यायं यौक्तेऽप्रेक्ष्यं तरे ।
पादं पशुश्च योपिच पादाहं रिक्तकः पुमान् । ”)
रक्ता स्त्री, (रिक् + क्तः ।) दाप् । (तिथिमेदः ।
चातु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः
क्रमतः । ”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
कर्मणस्तथा निषेधविधौ यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा चामसङ्क-
फलाः । ”
न रिक्ता मन्वेकस्मैतु । इति ज्योतिःसारः ।
“चक्रं चाकं क्राकं कृशं चित्तं न स्येच्छया पापयोः
रक्षा च अतिपातधेतिदिनं विविध रिक्तां
तिथिम् ।
क्रादावभवेयमौषधरहितं लज्जाश्रुं मानुषं ।
रिक्तास्तु विधवा कन्या दण्डेऽपि स्याद्विवाहिता ।
प्रत्येकदिने चैव यदि रिक्ता तिथिमेवेत् ।
तस्मिन् विवाहितः कन्या पतिस्तानवहिनी । ”
इति दीपिका ।
“यद्ये मासि निशाकरे शुभजरे रिक्तेवरे वा तिथौ
वीक्षादिबन्धितेनौषधिवस्त्रं पथि च कथ्यते । ”
इति स्रजवज्रीमः ।
“दादशौ सप्तमी नन्दा रिक्ताश्च प्रथमद्वयम् ।
भजमायुर्वेदो ह्यन्यत् शिष्टमासमक्षयम् । ”
इति ज्ञानचिन्तामणिः ।
“प्रत्येकान्तकर्मसंग्रहं रक्षितेष्वेव रिक्तो तिथौ
यद्ये मासि पितृवृत्तान्तिवृत्तं मोक्षार्थं मीनोदये ।
सप्तमि पञ्चमे वर्षे अप्रसूते जनादये ।
एतौ प्रतिपदश्चैव वर्षे विष्णो लघाद्यमीम् ।
रिक्तं पञ्चदशीश्चैव कीदृशीमदिने सदा ।
ननु निमित्ते भावे कारयेत् । ”
इति २ ।

“पूजां विधाप्य शक्तिवत्तत्त्वसमये
रिक्तायामौ विगतचक्रनिधिं विद्यात् ।
होत्राणि गोपसुदये विकृताकारिणो
शक्त्युद्योगकरिणो हनप्रवाहः । ”
इति दीपिका ।
“चन्द्राकौमोर्मेव पूर्णा कुजे भद्रा जया श्रौतः ।
बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्तायता तिथिः । ”
इति भीमपराक्रमः ।
“भर्ज्यं कार्यं बुधजीवयुक्ताः
क्रैन्ध्रिकोक्षीपयताः प्रशक्ताः ।
हवीर्यलाभारिमताश्च पापा-
कियविरिक्ता शुभदक्ष चाहः । ”
इति दीपिका ।
“चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी ।
शुक्ले नन्दा बुधे भद्रा श्रौते रिक्ता कुजे जया ।
शुक्रौ पूर्णा च मङ्गला विह्वियोगः प्रकोपिताः ।
बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया श्रौते ।
शुक्ररिक्तायतं योक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः । ”
इति ज्योतिःसारसारः ।
“यथाशमोद्वाद्गोपु न गच्छति विनश्वरः ।
पुनिसमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां सङ्गं भवेत् । ”
इति चतुल्लसत्तावली ।
रिक्त्यं, स्त्री, (रिक्ते विधर्मक्यति नवतीति ।
रिक् + “मातृद्विवरिद्विविचिच्छिक्तम् । ”
उणा० २ । ७ । इति श्क् ।) घनम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८० । (यथा, मनुः । ८ । २७ ।
“कालदायादिकं रिक्त्यं तावत् राजानुभाषयेत् ।
यावत् स स्वात्त समाहृतौ वाचकानीतये प्रवः । ”)
रिक्त्यहारी, [न] त्रि, (रिक्त्यं हरतीति ।
हृ + क्तिर्नि ।) हारादः । घनहारी । यथा ।
“यदासौ नियुक्तो देवशक्तिः स्वगम्यपुत्रोऽपुत्रश्च
क्षेत्रे स्वपुत्रपुत्राश्च प्रकृतोऽयं जनयति स क्षिपि-
तको ब्राह्मणायामो हृथोरपि रिक्त्यहारी
पिङ्गदाता च । ” इति मितालरावौ दायभागः ।
रिक्त्यो, [न] त्रि, (रिक्त्यमस्यास्तीति । रिक् +
ङिति ।) घनहारी । ध्वो । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । २६ ।
“योऽभियुक्तः परितः स्थातुस्तस्य रिक्त्यो तनु-
हरेण । ”)
रिक्ता, स्त्री, विष्णोः । धूरा । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
२७४ ।
रिक्ता, इ सपथि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर-०-सक-०-सेट् ।) इ, रिक्तातेः । इति दुर्गादायः ।
रिक्ता, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर-
०-सक-०-सेट् ।) इ, रिक्तातेः । इति दुर्गादायः ।
रिक्त्यं, स्त्री, (रिक् + क्तुः ।) शून्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५४६ । (यथा,—
“तुक्ताय रिक्त्यावर्धं पादचक्रमखण्डितम् ।
जुगात् पञ्चवर्षायः कथं त्वया विनाशयिष्ये । ”)
रक्त्यो स्त्री रिक्ता + क्त
मरः । “इ वयोवृद्ध

विप्रोपादय्यमानासौ इत्यर्थः । श्रीविष्णोः
पिच्छिदादेक्ष स्तवनेः । इति रमानाथः ।
चमैविलक्षणं रिक्त्यमिति ख्यामी । वाखावा
हस्तपादाभ्यां चकनं रिक्त्यम् । पिच्छिदादी
पतनं स्तवयमित्यर्थः । शतकंते मेदिन्येनोप-
पात्रेण वसे इत्युक्तम् । रक्त रिक्ता विगता गतौ
अवत् । रिक्तमिति पाठे रक्खि रक्ख रिक्खि
सपथि इत्यस्य रूपम् । इति भरतः ।
रिक्ता, कि शून्यकैवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पञ्च भा०-पर-०-सक-०-सेट् ।) कि
रिक्त्यति रिक्त्यति । रिक्ते रिक्त्येवाकाशो यनेसं
नैव रिक्त्यति । रिक्त्यति च तत्राद्ये इति
हलायुषः । इति दुर्गादायः ।
रिक्ता, इर घ ज यौ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रधा०-उभ-०-सक-०-अजिदुः ।) विरेकः पौन
पुन्येन पुरीषोक्तम् । इति चतुर्भाषाः । इर
रिक्तात् वरेचोत् । घ ञ, रिक्तात् रिक्ता
अतिचारको । औ, रेफाः । इति दुर्गादायः ।
रिक्ता, इर ङ ङ्यर्थः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आश-०-नक-०-सेट् ।) ङ्यर्थे भर्जनैः । ङ,
रेकते । इति दुर्गादायः ।
रिक्त्यः, पुं, कामः । घनः । इति विश्वः ।
रिक्ता, पुं, (अविधिं रपतीति । रप वाणि + “रपे-
रिक्तीपधायाः । ” उणा० १ । २७ । इति झ
इकारश्चोपधायाः । “रिक्ता कल्पपुत्रविष्णा-
र्द्धिवादानेषु । ” इति किञ्च । उणा० १ । १८ ।
इति बाहुलकादुपपत्त्यः । रिपति केषितु पठति ।
तत्र बाहुलकादेव क्लाराख्य प्रकारः । रिपति
मोक्षार्थं इत्यपि हिनासि वा विन्यसे च सङ्ग
पुत्रके । इति निघण्टुटीकायां देवराजवल्का ।
३ । २४ । ४ । श्रुतः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ।
(यथा, हितोपदेशे ।
“नक्तस्मिन् कल्पचिन्मित्रं न कल्पिन् कल्पचिन्मित्रं ।
कारकादेन जायते निधावि रिपवक्ष्यात् । ”)
शरीरस्थवृत्तिरपि यथा । कामः क्रोधः मोहः
मोहः मदः मातृसंयमः तथा चि ।
“आश्वास योगसन्धिविद्यं च वैरिवदक-
मावध्य चैन्द्रियार्थं मनसि प्रवर्ते । ”
इत्यादि तत्त्वसारे शुद्धेश्वरीस्तोत्रम् । ॥ १ ॥
शरीरकामसन्धिविद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
जयापर्वता षष्ठ्यमम् । तनुपयोः । वद-
कोयम् २ रिपुमन्दिरम् ४ । यथा,—
“धीक्षात्रं पथमं श्रेष्ठं धामिन्नं सप्तमं सुतम् ।
लुप्तं द्युम् तथाक्ताच्छं पटकोक्षं रिपुमन्दि-
रम् । ”
अपि च ।
“सुनीचोऽश्वमेधेऽपि वा रिपोऽहे स्विता यथा ।
इवा फलं प्रकीर्तितं सप्तकमेव हरिभिः । ”
अन्यत्र ।
“वरातिषययोः यद्ये शरमे वयुरतयोः
अवध्य रेपरिमर चित्तम् । ”
इति ५ ।

मुनि मया ज्ञानं २ २४ ॥
 "सहीव रीतिः प्रवक्ष्यामि पृथक् ॥"
 "सहीव रीतिः महती मुनिरिव" इति
 तस्यायं वाक्यः ॥ कायस्थानः ॥ इति वामन-
 खनम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ॥
 "श्रीतः प्रवाहमायुष्यशुक्तिचर्मभटः ।
 शौचैरभ्यासाचार्यतयः परिकीर्तितः ॥"
 प्रत्येकैषां लक्षणानि यथा,—
 "श्रीतः समावभूतस्य सामंलं परह्वरम् ।
 अक्षार्थपदमयस्य प्रवाहः परिकीर्तितः ॥
 शब्दांशोस्तु रसवत्पुनः परिकीर्तितम् ।
 सर्वलोकप्रसक्तं यद्व्यासं तदभिधीयते ।
 सुभावनपि गङ्गायै प्रवृत्तपवनारम् ॥"
 व्यासं यथा,—
 "कृत्यं सर्वोद्यमो धन्यो वक्ष्याम्य विवाहयेन ।
 नार्थं तपसा जन्मः सुन्दरलीलमगमम् ॥"
 उदयगर्भं यथा—
 "ताज लघुधरं स्वादु नाविद्वन्निदो जनाः ।
 वसुधायां सुधाभावात्पुत्रा कर्म विवाचयः ॥
 शब्दांशुद्वयं तन् स्वादवद्वुप्रासभासरम् ।
 वम इतिरुप्रासः परे पादे विधीयते ।
 प्रवाहस्तु यमजसादिमध्यान्तसर्वम् ॥"
 अथैव रीतिजयानां सुधाहरणानि ।
 "गङ्गायुक्तैरङ्गैश्च भटान्द्राश्यान्तुषण्-
 खान्नुपुङ्गुक्षितिभिस्तिसृभिस्तिस्रस्तु-
 र्गन्धमाः ॥
 कान्दास्तवापिनां विद्वन्तो चित्ते गिरिश-
 प्रभी-
 खा पायास्तवमङ्गमे भगवन्तो जन्मधनो
 धार्मिकी ॥
 भवन्तो विरहशोधिमधिराग्य सचलमा ॥
 कामिनी वामिनोकान्तं जन्मास्मिन् पश्यति ॥
 हस्तानि सन्नापितुं यथेष्टम् ॥
 किं तालहन्तं तरुणशरीरिणम् ।
 उत्ताप यथोत्तारमापन्नैव-
 न्तभुक्तो नखजलपनेनः ॥"
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (अस्या अन्तर्द्विषयं कादिकद्वयं ६ परिच्छेद-
 द्रष्टव्यम् ॥)
 तिरु, की, पुष्पाङ्गनम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरु, की, कुसुमाङ्गनम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पितृजन्म ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितव्यम् ॥ ५५५ ॥
 "अष्टौ वीरकमागाः कादिक्य द्वौ तु रीतिका-
 भागः ॥
 भक्तपतिनो शेषोऽर्थं विज्ञेयो वक्ष्यंघातः ॥"
 तिरुपुत्र, की, (रीतः पितृजन्म पुष्पमिव । तदा-
 क्तित्वात् ।) कुसुमाङ्गनम् ॥ इत्यमरः । २ ।
 ८ । १०३ ॥
 व ज्ञ नवीव । इति कविकण्ठम् ॥ (भा०-
 उभ० गङ्गा-रीट् ।) अ, अरिरोवन् । ज,
 रीत त रीतस रीतो य र्वो इति
 दुर्गार ॥

रु ह भये प्रक्षाम इति कविकण्ठम् ॥ (भा०
 -आत्त०-गङ्गा-रीट् ।) अ, रवते । इति दुर्गा-
 दामः ॥
 व, ल खनौ । इति कविकण्ठम् ॥ (अदा०-
 पर०-अक०-रीट् ।) अ, रीति रवीति पञ्ची ।
 इति दुर्गादावः ॥
 वः, पु, शब्दः । शब्दकात्तरुकोषः ॥
 रुकां, वि, बहुधः । इति शब्दमाला ॥
 रुक, [च] स्तो, (रुच-भावे क्तिप् ।) श्रोमा ।
 (यथा, मावे । ४ । ६६ ।
 "द्वयस्त्रिभुजो विक्रमवाराजसूत्र-
 विभोदितदिनकमाः हतकचस्य जाम्बुनदैः ॥"
 दुतिः । (यथा, किराति । ५ । ४५ ।
 "विपति योऽनुवन्तं विततां दृष्ट-
 दृष्टितामिना रौचिकीं रूपम् ॥"
 इच्छा । इति मेदिनी । (यथा, महाभारते ।
 १३ । १५४ । २५ ।
 "नानावृद्धिचो मोक्षे मनुष्यान्नुभविष्यति ।
 यज्ञीतुं सगुणैः सर्वान्नावि हरिणः क्षणः ॥"
 तजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।
 "अनुद्ययौ धमपुण्यजनेचरो
 खननावगम्यावसं रुचा ॥")
 शारिकाशुक्तावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रुक, [च] स्त्री, (रुच-क्तिप् ।) रीतः । इत्य-
 मरः । १२६ । ५२ । (यथा, भागवते । ६ । ११ । ८ ।
 "शेषस्य इङ्गा युक्तं जायते यथा
 भिन्नं चिकित्सेत रुक्मं निदानवित् ॥"
 रुक्मिणीयुक्तीति । ग्रीकादावर्क, चि । यथा,
 महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
 "प्रवास्तं देवकीपुत्रं परवीररुक्मो दृष्ट ।
 महारथा महाबाहुमन्स्युः शूक्तपाणयः ॥"
 अथवा परस्य गीराणां रुक्मैरिति ॥)
 रुक्मिणीरुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मः प्रतिक्रिया निर-
 खनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥
 रुक्मं, स्त्री, (रीतये श्रोमते इति । रुच-प्रतिज-
 रुक्तिर्वा क्युच । उभा० १ । १४५ । इति
 भक्त कव्यम्यानादिशः ।) काश्चनम् । (यथा,
 रामायणे । २ । ७० । २१ ।
 "रुक्मिण्यवहमे द्वौ योऽप्युपश्रुतानि च ।
 सत्त्वत्वं केकीपुत्र केकीयं धनमादिशत् ॥"
 युक्तम् ॥ इत्यमरः ।) जोहम् । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ (अथ पर्यायो यथा,—
 "कृष्णाय च कालमीहं रुक्मं तत्तौल्यमयम् ॥"
 इति वैजयन्तमालावाचम् ॥)
 नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,
 पुं । इति जङ्गमदत्तः । १ । १४५ ।) रीतिग्रीष्मि,
 वि । यथा, कर्मवेदे । ५ । ६९ । १२ ।
 "निव रुक्म द्योपरि ॥"
 "द्विजुर्ग्रीष्मो रुक्मो रीतमात्र आदिष्य इव ॥"
 इति तस्यायं वाक्यः ॥)
 रुक्मकारणं न रुक्म करोतीति
 च । "रुक्मोपसृक्त" ॥ २ । १ । रुक्म

तन खाये ननु) इत्यमर
 २० । ८ ॥
 रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अत्रि
 कालिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति
 द्वैविजययापारकमेयागम्य चन्द्रभागानही-
 तीरे समावेशितकटको वर्तते । इत्यादि हितो-
 पदेशः ॥ परिच्छेदः ॥
 रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णादस्य स्या इति । रुक्म-
 इति । कीप् ।) श्याममङ्घ्रिनिर्घण्टः । नव
 र्थयः । ईः २ रमा ३ सिन्धुना ४ वामा ५
 कला ६ क्षीरा ७ चक्षुना ८ वृषाकपायी ९
 चपला १० इन्दिरा ११ जम्बीः १२ पद्मान्वरा
 १३ पञ्चा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिय
 १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा
 "विदर्भराजो धर्मतामो भरीश्वरो नाम धार्मिकः ।
 नभ्युपलब्ध एवास्तु नाम्ना रुक्मादयः सुभः ।
 विषामवरा कथा रुक्मिणी रुक्मवर्गिनी ।
 कमलाङ्गिनं चम्पूना सर्वलोकप्रशोभिता ॥
 राघवन्मोभवन् सीता रुक्मिणी कथाजन्मनि ।
 साचाक्षुष्योऽपि विद्वेया प्राकट्यैव पात्रेति ॥"
 इति पादोक्त्यर्थः ६७ अथायः ॥ ५॥
 (रुक्मिण्या एव श्रियमाप्तस्य विवाहोपवेश
 श्रीतयास्य रुक्मिणीहरणं हृतायाश्च तस्या
 आदयेः सह राज्ञां तुल्यवृद्धादिर्न हरिचयः ।
 १७६ व्याख्या द्रष्टव्यम् ॥) भारदस्य रुक्मिण्यै
 पाणिनातपुत्रपद्मान्वराणां तत्रैव च १२६
 व्याख्या द्रष्टव्यम् ॥ ५॥ अस्याः सन्ततिनामानि
 यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
 "रुक्मिणीसमयान् प्रहृष्ट ।
 प्रहृष्टः प्रथमं यत्ने प्रसन्नान्तरः सुतः ॥
 द्वितीयश्चासद्वैषण्यं वृण्विच्छो महारथः ॥
 चारुमन्त्रचारुमन्त्रैः सुदृष्टो द्रुम एव च ॥
 सुदृष्टश्चासुगुणश्च चारुमन्त्रश्च वीर्यवान् ।
 चारुवाहुः क्षत्रीयश्च कथा चारुमन्त्रो तथा ॥"
 खण्डनौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रुक्मिणीवर्तनं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत
 विशेषः । अथ—
 सप्त उवाच ।
 "नामपन्नः भगवाण्यै रमां तां पुत्रगर्ह्मिणीम् ।
 जल्लेखमिमतं वृद्धा कारयद्विष्णुवीर्यम् ।
 वीर्यं तत्र च रमा पुत्राद्या सुभगा सती ।
 सर्वभोगेन संभुता बभूव स्थिरशौचिना ॥
 शौनक उवाच ।
 विधानं ज्ञेयं भूत व्रतस्यास्य च यत् प्रथम् ।
 पुरा केन कृतं वंशे रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥
 रुक्म उवाच ।
 जल्लेखं जलम् । राघवपुत्री शर्मिष्ठा वार्षपक्षी ।
 ज्वगन्नाम्य करोतीति वीर्यं हरभयप्रसन्नम् ।
 या सख्योऽभिः परिहृता देववाक्या च संमता ।
 श्रममौला ससुलोक्य पश्यन्नुत्तमं प्रथम् ॥
 तत्र युक्तं कथां वा न समाज्ज्व
 चक्रे वृण्विच्छो प्राय वषट् वषट् मितुषि ॥

रक्षय्ये

रक्षणी

रक्षक

ति नवनव्या सा दानोः परावर्तितः ।
 तस्य वामबा वहा ह्ये चिन्ता गता ।
 रक्षम् ॥
 १ कृष्णसा रक्षणी जलार्थी दहृपात्मजः ।
 २ रक्ष्य मनुज्य प्राद का लं वरावने ॥
 ३ रुद्रपुत्री वसनं परिधाय द्विया भिया ।
 ४ रक्षया हनं रक्षं प्राद राजानभीचनी ॥
 ५ यातस्तदभिमयं ज्ञात्वा सुवल् प्रोभवाम् ।
 ६ आस्य तां ययी गेहं तस्याः परिशयाहतः ॥
 ७ गत्वा भवनं युजं प्राद शम्भिरया कृतम् ।
 ८ कृत्वा जपितं विजं वृषाज्जाह सान्त्वयन् ॥
 ९ कः मां दृष्ट्य विभो रोगो यद्वक्ति ते मयि ।
 १० शिष्टां वाष्पपद्धतिं कुरु सन्मनःश्रुतम् ॥
 ११ ज्ञान प्रयत्नं पादं विनष्टं दृष्ट्वा कथाव्रतौतु ।
 १२ ययानी त्वयं कथा मम वासी भवति ॥
 १३ गनीय तदा राजा दृष्ट्य तां विनियुज्य वः ।
 १४ ते निजदहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
 १५ रुद्रकृष्णानीय यथातिं प्रतिनीमकम् ।
 १६ ते दृष्टौ तां विधिवत् देवधानी तदा सह ॥
 १७ वा प्राद ह्ये विप्रोपेयां राजसुग्रीं वदि ।
 १८ ये अयसि कदा वरा त्वा सुप्रभोच्छति ॥
 १९ रक्षोदवः ज्ञत्वा राजा तां वररक्षितोम् ।
 २० शशा खापयामास देवधान्युद्धां भिया ॥
 २१ शम्भिरा राजपुत्री दुःखशोकभयात्कुला ।
 २२ दृष्ट्वा शशाकीयां देवधानीं वररक्षिते ॥
 २३ दृष्ट्वा धनगता रक्षणी जाह्वोतटे ।
 २४ शम्भिरं सुनि मा तं दृष्ट्ये क्रीमिग्राहकम् ॥
 २५ न युद्धगत्वाभिः सुहृदाभिः सुवासितम् ।
 २६ रक्षन्तं व्रतं मास्त्रपुत्रीमोपहारकैः ॥
 २७ मायावहनं पदं वैदिकायां सुचिन्तितम् ।
 २८ गोपेन चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विरचितम् ॥
 २९ वा निश्चितमष्टै रक्ष्यं पट्टे विचित्रिते ।
 ३० मितशैवासुदेवं वावाराजनिवृद्धम् ॥
 ३१ छिन्न च हस्तो गगानगतो हस्तैः शुभैः ।
 ३२ हस्तैः पद्मकोशैर्यामलैर्निर्दिशितैः ॥
 ३३ यत्नवा भद्रपीठे कर्णिकार्यं प्रपूजयन् ।
 ३४ मद्गच्छिन्मियां छोड्य रक्षणां वने ॥
 ३५ मन्त्रयमहरं शीतलं सुसुग्रीधरम् ।
 ३६ ताम्बुधनकं यथाय परमेस्वर ॥
 ३७ शम्भिरगत्वाऽऽमर्थयुक्तं प्रयततः ।
 ३८ रक्षिकीकान्तं प्रपन्न्य मम प्रभो ॥
 ३९ तीर्थार्द्धं वारि सुगन्धं सुसुग्रीधरम् ।
 ४० याचमनीयं त्वं शीतिवासं श्रिया सह ॥
 ४१ कुसुमगत्वाऽऽ सचययितसुपासम् ।
 ४२ शोभाकरं वाच मास्त्रं तय सुदृश्वर ॥
 ४३ श्वाभवाकरं शृङ्गं निरावृज्य सपिय ।
 ४४ जमिदं देव प्रजापतिनिश्चितम् ॥
 ४५ वासुदेव त्वं रक्षिण्या रमया सह ॥
 ४६ रक्षयसायुक्तं स्वयं सुसादिवद्विजम् ।
 ४७ यथा रक्षय रक्षयामरं मम ।
 ४८ रीरुद्राभापूषकम् ॥

रक्षाय रक्षिकीकान्तं यथाय कृतं मां प्रभो ॥
 कर्पूरागुग्गुलुगत्वाऽऽ परमानन्ददायकम् ।
 धूपं यथाय वरं वैदिकीयं प्रियवा सह ॥
 मलानां रोधस्तकानां संसारज्वालाश्रयम् ।
 दौषमाजीकय विभो यमालोकनादर ॥
 श्वाभमुन्दरं पञ्चाक्ष पीताम्बरं सुभुज ।
 प्रयत्नं प्राद वैदिय रक्षिण्या सहितान् ॥
 इति तया व्रतं दृष्ट्वा सुनि नवा सुदृशिता ।
 शम्भिरा मिष्टवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥
 शम्भिरावाच ।
 राजपुत्री दुर्भगा मां क्षामिना परिवर्जिताम् ।
 चातुर्मह्यं हृदये व्रतानेन कर्मसा ।
 श्रुत्वा तु तां वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत ।
 कियत् ।
 पूर्वांगकथं दत्त्वा कारवासानुरादरात् ।
 व्रतं कृत्वा तु शम्भिरा कृत्वा क्षामिममौभरम् ।
 कृत्वा पुत्रान् सुसन्मत्ता वमभूत् शिरसौवरा ।
 सीता चाधोऽर्धवापनामथै नरमया सह ।
 व्रतं कृत्वा पतिं केने रामं राजसुग्रीधरम् ॥
 दृष्ट्वा दृष्ट्यप्रादेन हस्तेन जौपरी व्रतम् ।
 पतिपुत्रा दुःखमुक्ता भव्यं शिरसौवरा ।
 नया रमा मिते पते प्रेक्षां हादृष्टीदिने ।
 कामदयाद्वज्रं वक्तुं पूर्णं वयचतुष्टयम् ॥
 पट्टकं करे वज्रा भोजविला ह्वितान् वज्रम् ।
 सुखा कथितं श्रीराजं सुमिदं क्षामिना सह ॥
 युयुंष्टं पृथिवीं सत्वांमपूर्वां स्वचैवैवृत्तम् ।
 सा पुत्री सुयुधे नाथी मेघमालवजाह्वौ ।
 देवानामुपकारिणी यथावतगोत्रिणी ।
 मञ्जुल्लोको महावीर्यो सुमग्री कल्मषसम्पत् ।
 व्रतवर्मितं तस्यां सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥
 भवति मिदितस्यां पुत्रिता पूर्वाभासा ।
 हरितरक्तवरो जङ्गमभक्तोक्तवान् ।
 व्रजनि यतिमपूर्वं प्रज्जविशैरगम्याम् ॥
 इति कल्मषपुराणे कल्मषोक्तम् ३१ अध्यायः ॥
 रक्षिणः पुं, (रक्षिण भौद्युक्तपुत्रे दृष्टौ यत्न-
 कः । तस्य रक्षितव्यत्वात्) वन्द्यः । इति
 हलायुधः ॥
 रक्षिमदारो, [वृ] पुं, (रक्षयं दारयतीति ।
 दृ + णिच् + णिनिः ।) वन्द्यः । इति
 त्रिकाशेषः ॥
 रक्षिभित्, [वृ] पुं, (रक्षिणं भित्तीति । भिद् +
 णिच् ।) वन्द्यः । इति विसयः । २ । १२५
 रक्षणी, [वृ] पुं, (रक्षणी वर्यविधायोऽस्यास्तीति ।
 रक्ष + णिच् ।) भौद्युक्तपुत्रः । यथा,
 “राजास्त्रीभौद्युक्तो नाम विद्वान्भित्तिमिदं ।
 नस्य पञ्चमिव पुत्राः कल्मषा रक्षिणादना ।
 रक्षाययौ रक्षारयो रक्षभाहुरनरकाः ।
 रक्षमिदो रक्षमिदो रक्षितयैवो रक्षयः सती ॥”
 इति श्रीमद्भागवत १० स्कन्धे ५९ अध्यायः ॥
 (रक्षिणी शरणागतं) अण्वेन मन्त्रात् सुदृ-
 दिव्यरत्नं हरिश्च ११० अक्षयं तथा मत्
 यन सत्ताय रक्षाय रक्षयपानां रक्षयः ५५

रक्षाय रक्षणीकान्तं यथाय कृतं मां प्रभो ॥
 कर्पूरागुग्गुलुगत्वाऽऽ परमानन्ददायकम् ।
 धूपं यथाय वरं वैदिकीयं प्रियवा सह ॥
 मलानां रोधस्तकानां संसारज्वालाश्रयम् ।
 दौषमाजीकय विभो यमालोकनादर ॥
 श्वाभमुन्दरं पञ्चाक्ष पीताम्बरं सुभुज ।
 प्रयत्नं प्राद वैदिय रक्षिण्या सहितान् ॥
 इति तया व्रतं दृष्ट्वा सुनि नवा सुदृशिता ।
 शम्भिरा मिष्टवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥
 शम्भिरावाच ।
 राजपुत्री दुर्भगा मां क्षामिना परिवर्जिताम् ।
 चातुर्मह्यं हृदये व्रतानेन कर्मसा ।
 श्रुत्वा तु तां वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत ।
 कियत् ।
 पूर्वांगकथं दत्त्वा कारवासानुरादरात् ।
 व्रतं कृत्वा तु शम्भिरा कृत्वा क्षामिममौभरम् ।
 कृत्वा पुत्रान् सुसन्मत्ता वमभूत् शिरसौवरा ।
 सीता चाधोऽर्धवापनामथै नरमया सह ।
 व्रतं कृत्वा पतिं केने रामं राजसुग्रीधरम् ॥
 दृष्ट्वा दृष्ट्यप्रादेन हस्तेन जौपरी व्रतम् ।
 पतिपुत्रा दुःखमुक्ता भव्यं शिरसौवरा ।
 नया रमा मिते पते प्रेक्षां हादृष्टीदिने ।
 कामदयाद्वज्रं वक्तुं पूर्णं वयचतुष्टयम् ॥
 पट्टकं करे वज्रा भोजविला ह्वितान् वज्रम् ।
 सुखा कथितं श्रीराजं सुमिदं क्षामिना सह ॥
 युयुंष्टं पृथिवीं सत्त्वांमपूर्वां स्वचैवैवृत्तम् ।
 सा पुत्री सुयुधे नाथी मेघमालवजाह्वौ ।
 देवानामुपकारिणी यथावतगोत्रिणी ।
 मञ्जुल्लोको महावीर्यो सुमग्री कल्मषसम्पत् ।
 व्रतवर्मितं तस्यां सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं ॥
 भवति मिदितस्यां पुत्रिता पूर्वाभासा ।
 हरितरक्तवरो जङ्गमभक्तोक्तवान् ।
 व्रजनि यतिमपूर्वं प्रज्जविशैरगम्याम् ॥
 इति कल्मषपुराणे कल्मषोक्तम् ३१ अध्यायः ॥
 रक्षिणः पुं, (रक्षिण भौद्युक्तपुत्रे दृष्टौ यत्न-
 कः । तस्य रक्षितव्यत्वात्) वन्द्यः । इति
 हलायुधः ॥
 रक्षिमदारो, [वृ] पुं, (रक्षयं दारयतीति ।
 दृ + णिच् + णिनिः ।) वन्द्यः । इति
 त्रिकाशेषः ॥
 रक्षिभित्, [वृ] पुं, (रक्षिणं भित्तीति । भिद् +
 णिच् ।) वन्द्यः । इति विसयः । २ । १२५
 रक्षणी, [वृ] पुं, (रक्षणी वर्यविधायोऽस्यास्तीति ।
 रक्ष + णिच् ।) भौद्युक्तपुत्रः । यथा,
 “राजास्त्रीभौद्युक्तो नाम विद्वान्भित्तिमिदं ।
 नस्य पञ्चमिव पुत्राः कल्मषा रक्षिणादना ।
 रक्षाययौ रक्षारयो रक्षभाहुरनरकाः ।
 रक्षमिदो रक्षमिदो रक्षितयैवो रक्षयः सती ॥”
 इति श्रीमद्भागवत १० स्कन्धे ५९ अध्यायः ॥
 (रक्षिणी शरणागतं) अण्वेन मन्त्रात् सुदृ-
 दिव्यरत्नं हरिश्च ११० अक्षयं तथा मत्
 यन सत्ताय रक्षाय रक्षयपानां रक्षयः ५५

“यमचतुराशो रवचरो

बक्रोऽष्टाश्विष्यको दिसुः ॥”)

वा, स्त्री, (रच + क्रिप् । मस्ते टाप् ।) रौतिः ।

श्रीमाः इत्या । (यथा, महाभारतः २।१३।३)

“तद्वै तस्मै न रुचाऽभ्युपेति

ततश्चाहं ह्यमन्यत्र मन्त्रे ॥”)

प्रारिक्ताशुक्तावाः । इति शब्दरत्नावली ॥

(न स्तो. (रचते इति । रच + “इयुपधात्

कित्” छण् ० ४।११६ । इति इन् । यच्

क्रिन् ।) अमिन्नः । अतुरागः । अप्रसक्तिर्वा ।

सृष्टा । (यथा, निगाने । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नार्पेवद्वभूत्

न्तिमितवसाधिशुचौ पृथानन्ने ॥”

“कस्मै नान्नरो ज्ञातः प्रीतनो वद्विरोपनः ॥”

इति वेदकाराजवर्त्मन्ययगुणवाक्याशाम् ॥

अभिलाषः । गमकः । क्रूरः । इत्यमर-

सरतौ ॥ श्रीमाः इति मेदिनी ॥ (यथा,

हनु । ५ । ६० ।

“जज्ञौविन्दोदयनि धेन दिगन्तलम्बी

मोऽपि त्वदाननरुचिं विप्रहृति चक्रः ॥”)

उभवाः । इति हंसभक्तः ॥ गीरोजनाः । इति

शान्तिनिर्घटः । अलिङ्गनविशेषः । तमज्ज्या

यथा । याधिकाया नायकस्य नरुचि चान्यो-

नपद्वैपविष्य वृत्ति चत्वी दक्षा यदवस्थापम् ।

इति कामशास्त्रम् ॥

नि, पु, (रौचते श्रीमते इति । यच् + इव ।

वच जन् ।) प्रजापतिविशेषः । य च रौच्य-

मनुमिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः द्रव्यापतिः पूर्वं निर्यमो निरञ्जकुषिः ।

यत्राकामिनश्चाथै च चक्षरा पृथिवीमिमाम् ॥

अनयिमि नितैतमेतज्जायतयथाश्रयम् ।

अमुक्तनङ्गं तं दृष्ट्वा मोक्षः क्षमिष्यो मुनिम् ॥

पितर उवाच ।

नक्ष कक्षात् लया पुरया न ज्ञतो दारखंघ्रः ।

श्वारोपमं वैतुषाद्रव्यकैवाग्निं विना ॥

यद्वै समक्षदेशात् त्रितुणाश्च तथाहंघ्राम् ।

अधोगामसिधोनश्च कुञ्जं लोकशुभाश्रुतिं ।

आक्षोभारगतो देवान् स्वधोक्षारयतः पितुनः ।

विभक्तप्रदानेन भूतान्प्राणतिथेनपि ॥

यत्तद्देवाणां द्रव्यं नयमसङ्घादपि ।

आवाप्तोपि मगधर्म्मिभूतेश्च दिने दिने ॥

अनुयाच युतान् देवानसन्तप्यै प्रितुं क्षया ।

भूतार्दींश्च कथं मोक्ष्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छामि ॥

रविउवाच ।

परिपरीक्षितुः क्वाय पाषाणाधोगतिकृषा ।

मन्यते सया पूर्वं न ज्ञतो दारखंघ्रः ॥

यत्राक्षयतुदृष्टिर्न यदाहमा नियमियहे ।

समलपक्षद्विधोऽपि चित्ताभोभिर्यदं चित्तम् ॥”

इत्यादि ॥

पितर उवाच

“तुक् प्रयाचमं ने विपतेनिवे

विष्णु सेपाव मार्कण्डेय वचन पुनर्नरैः ॥”

इत्यादि ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“य तेन पिष्टवाक्येन शृणुशृङ्खलयावयः ।

कक्षाभिलाषी विप्रशिः परिधमाम मेदिनीम् ॥

कक्षाभिलाषीमानीमो पिष्टवाक्यामिदोपितः ।

चित्ताभिलाषी मङ्गलौगतीवोदियमानवः ॥

किं करोमि तं गच्छामि कथं मे दारखंघ्रः ॥

चित्रं भवतु पिष्टवाक्यो समानुद्यत्कारवः ॥

इति चिन्तयतस्तस्मै मतिजता महाजनः ।

तपनाराधयाम्येनं ब्रह्मात्मं कमलोद्भवम् ॥

तर्गं वषट्पतं दिव्यं मण्डलं च वैद्यमम् ।

दिष्टुः सुविदं कालं रविर्निवममाश्रितः ॥

ततः सन्ध्यायामाद्य कक्षा लोकापितामहः ।

उवाच च प्रसन्नोऽस्मीदृशव्यतामनिषाञ्जितम् ॥

ततोऽहं प्रणिपद्याहं ब्रह्मात्मं जगतः प्रतिम् ।

पिष्टवाक्यं वचनात्तेन यत्तु कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥

नक्षा चाहं रविं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-

तम् ॥

प्रजापतिर्नमो भवितुः स्रष्टा भवता प्रणाः ॥

उष्ट्वा प्रणाः सुधात्तं विप्रं यतुनात्तं क्रियाक्षया ।

कक्षा ज्ञताधिकारकं ततः (मङ्गलमवाप्तायि ॥

सत्वं यथोक्तं पिष्टमिः क्रूर दारपरिपक्षम् ।

कामयेसमभिलाष्य क्रियता पिष्टपुनम् ॥

त एव नुष्टाः पितरः पराश्रयित तवेष्टवम् ।

पतनोऽस्तवैश्च सन्नुष्टाः किं न दद्युः पितामहः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमिच्छेत्तुं श्रुत्वा ब्रह्मात्मैक्यकथनम् ।

नया विविक्ते पुष्टिने चकार पिष्टतर्पणम् ॥

नुष्टाव च पिष्टुन् विप्रः क्षमेरभिरपाहतः ।

इत्यायः प्रयतो भूत्वा भक्तिन्याताको रविः ॥”

रविस्तवपिष्टतोचं यथा,—

रविउवाच ।

“नमस्तेऽहं पिष्टुन् भवतु ये वसन्तधिदेवतम् ।

देवेरपि हि तथैवेन ये आह्वेष्टु क्षमोत्तरेः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् खर्गं ये तथैवेन मङ्गलैभिः ।

आह्वेभोगमयेभेता सुक्तिस्तुक्तिमभीपुष्टभिः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् खर्गं विद्याः कल्पयेयन्ति यान् ।

आह्वेयु इत्येः सकलेष्वपहारैरुत्तरेः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् भवता येऽर्थेनो शुशुकोर्देवि ।

तस्यायत्नेन धान्द्विज्जिह्वाभिलाषितोऽपि पराम् ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् मङ्गलैरर्थेनो सुवि मे यदा ।

आह्वेष्टु अष्टयान्तोऽलोकपुष्टिप्रदायिकः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् विप्रैरर्थेनो भुवि मे यदा ।

यान्जिताभोऽष्टाभाय प्राचापलप्रदायिनः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् विप्रैरर्थेनोऽरखयार्कभिः ।

दन्तैः आह्वेयान् आह्वेयैः सुगोर्निर्वृत्तकल्पैः ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् विप्रैरेष्टकप्रवधारिभिः ।

ये संयतः क्षमिर्नानं यन्तर्पन् समामिभिः ।

नमस्तेऽहं पिष्टुन् आह्वे राजन्याकर्मपयित्वा यान् ।

क्षमेरश्चैव शिवकोऽदयश्च परान् ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् मेक्षेरर्थेनो सुवि मे यदा

सख्यैर्भागिरतेनिव

(रवि

नमस्तेऽहं पिष्टुन् आह्वे ये मृदुरभि भ

वन्तर्पन्तो जगत्पुण्यं यथा स्यात् ॥

नमस्तेऽहं पिष्टुन् आह्वे यावाले ये स

वन्तर्पन्तो स्वधाक्षराक्षतक्षमभये स

नमस्तेऽहं पिष्टुन् आह्वे रर्थेनो ये रया

मोर्मेरर्थेनो विधेयं योः कामानमोपसु

नमस्तेऽहं पिष्टुन् आह्वे सयः शन्तर्पित

यत्तैव विविधैर्भोगैर्मयसम्पत्समन्ति

पिष्टमस्यै निवर्तन्ति साक्षाद्

ये क्षमोर्मेरर्थेन मङ्गलैर्भोगैः वा ।

तथान्तरौ च च सुरादिपुष्पा-

क्षं संप्रीक्ष्यन् मधोपमौतम् ॥

पिष्टमस्यै प्रसन्नोऽस्मीदृशव्यतामनिषाञ्जितम् ॥

ये ये विनाम निवसन्तव्यतां ।

यजन्ति वागधमजा मनीमि-

र्थोर्गोचराः क्षोभितुक्तिदेवम् ॥

पिष्टमस्यै दिवि ये च क्षमौ,

स्वधामुजः कान्यदलाभित्वौ ।

प्रदानयताः सकलैः सिताना

विस्तृक्तरा येऽनभिर्हृतिषु ॥

हृद्यन्तु तस्मिन् पितरः वसन्त

इत्यावतो ये प्रदिशन्ति कामान्

सुरलभित्वमनोऽधिकं वा

यथाह्वेयान् क्षामयन्तो यथाह्वे

कल्पेभ्ये ये रश्मिषु चन्द्रवर्त्म

सुक्तं विनामं ये यदा वसन्ति ।

हृद्यन्तु तस्मिन् पितरोऽस्तवये

यन्वादिषा पुष्टिमनोऽनन्तम् ॥

येषां हृतोऽहो हविषा च नृति

र्थे सुहृते विप्रं प्रदीर्यं स्यात् ॥

ये पिष्टव्यानेन सुदं प्रदानि

हृद्यन्तु तस्मिन् पितरोऽस्तवोपे

ये खलुगमनिन सुदेरभौदे,

क्षयोक्तिर्देवस्योदरोऽयम् ॥

कालेन प्राक्तेन मङ्गलैर्विष्यै

संप्रीक्ष्यन्तु मृदभयं यान् ॥

कान्याधायि च यान्मनीयौ-

न्यतोव येषामसराक्षितानाम् ॥

येतान् यान्निधिमिश्रैः सुध-

मन्वादिमोक्षेभ्यु मयाह्वेयैः ॥

दिने दिने ये प्रतिपक्षतेऽहौ

मासान्मपूज्या सुवि येऽष्टकान् ॥

ये वस्तरान्तोऽभ्युदये च पूज्याः

अथान्ते तैः से पितरोऽहं तुष्टिम् ॥

पूज्या द्विजानां कुशदेवमात्रो

ये चन्द्रियावाप्य नयान्वेयं ।

तथा विशां ये कक्षकावदस्त

भीलोविनाः मृदवजस्य ये च ॥

तेऽहम् मम पुष्पजन

योपादि

तत्प्राप्त्यर्थेन च वास्तु तर्जि
 पदार्थ विज्ञानः प्रकतोऽस्ति तन्त्रः ।
 ये हि दुष्टपुरुषास्तत्तत्प्रतिषेधो-
 ररक्षति कथांश्च शुभाह्वयानि ।
 दत्तात्रय ये धृतिरक्षणे भवन्ति
 ह्यप्यन्ये तेऽपि प्रकृतोऽस्ति तन्त्रः ।
 रक्षति भूतान्यसुरांस्तथोपायान्
 विद्याश्रयकस्तत्तर्जि प्रज्ञानम् ।
 आद्याः सुराश्चामरमेष्टपूज्या-
 न्नायकान् तेषां च प्रणमोऽस्ति तन्त्रः ।
 ज्ञात्वा सर्वहृदं चाव्यथाः सोमदास्तथा
 तर्जि आहोऽस्ति पितररक्षितो मया ।
 ज्ञात्वाः पित्रगणाः प्रार्थनं रक्षन्तु मे
 दिशम् ।

या वरिष्ठैः । धान्ता दान्ता ये प्रितरःस्थिताः ॥
 गीर्वासाभ्यामाकृष्टदुर्गीर्वासापि सोमपाः ।
 इतस्त्रगमाः रत्नं कथवागीर्वाणाः ॥
 गीर्वाणापि गीर्वाण्येव शत्रुरादीतः ।
 इतश्चाधिपतिर्वागीर्वाणाः करोतु मे ॥
 न्यो विश्वसुगाराथ्यो धर्मो धर्मः मन्वानवः ॥
 तदो भूविजङ्घतिः पिङ्गव्यं वै गथा नव ॥
 व्याखः कलशः कर्त्ता कालः कथयराश्वः ।
 यलाक्षितुरनघः यङ्किवेति गथाः सुताः ॥
 य वरयो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदक्षधः ।
 नपाना तथा शाला वनं नैवे गन्धः सुताः ॥
 इत्यहो महीनो महीसागन्धावजः ।
 इ पक्ष तथैवेति पिङ्गवा पाषाणानाः ।
 इ धनदक्षान्यो धर्मोर्वाथ्यो विश्वतपः ।
 इषा लयति चेतना गन्धचतुर्धमः ।
 विश्वं लयति वैशांसमस्त्रिंशं ययुः ।
 "७८ वनः सुतुष्टु वक्ष्यतु च समीहितवृत् ॥"
 मन्वाकेशपुराणि दीक्षितमन्वाकेशपिङ्गवः ।
 प्राज्ञैश्चैव उवाच ।

वन्द्यं क्षुत्पक्वस्य तेजसो दाशिरिच्छः ।
 वैश्वं सप्तमं गगनध्यासिकारवः ॥
 द्वा सुमहतीजः सप्तम्याय श्रितं जगत् ।
 दुष्टममर्षं शला खलः क्षीमिर्षं जगौ ॥
 नैराशं क्षीमार्षं प्रियुषां दीपतिवचाम् ।
 क्षामि सदा तेषां ध्यानिर्षं दिव्यधृष्टाम् ।
 दौषाधं नेतारो ह्यमारीषोक्ष्माधः ।
 गीक्षाध्यानिर्षं दान् नमस्यामि काम-
 दाव् ॥

[दीनान्ध नेतारः स्वयत्तश्चमसौकष्या ।
 मस्त्रान्धश्च मन्त्राश्च पिबन्मन्त्रान्धश्च ॥
 ज्ञानां प्रज्ञानाश्च वान्प्रथिनमन्त्रां तवा ।
 पृथिव्योश्च तथा नमस्त्रान्धि धराज्ञानिः ॥
 पतैः कण्ठधाम् नेमाय वरुणाश्च च ।
 श्वरेन्धश्च तथा नमस्त्रान्धि अवाज्ञानिः ॥
 [गणेशः स्वयत्तश्च ज्ञानोश्च वरुणाः ।
 मुने नमस्त्रान्धि ब्रह्मणे योगश्च च ।
 [पारतः पिबन्मन्त्राः योगश्च च ।
 [पारतः पिबन्मन्त्राः योगश्च च ।

नृसिंहात्म्येन विप्रपञ्चम्
 अथोभोमय विप्र नृप सप्तदशेनतः ॥
 ये तु तेन विप्रे वा यो वोमस्योऽसिंहात्म्येन ॥
 जगत्सुखरूपिणश्चैव तथः प्रज्जलस्य विप्रः ॥
 तेनोऽसिंहेभ्यो यो गमिषुः पिबन्त्यो यत्तमागमः
 नमो नमो नमस्तु ते प्रसीदन्तु स्वप्नासुखः ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥
 एवं कृतान्जलिस्तं तेनैव सुनिवसताम् ॥
 निचक्रस्तु ते पितरो भाग्यवन्तो दिशो दृष्ट ॥
 विविदिशन्तु यत्नेन पुण्यमन्त्रासुखेभ्यम् ॥
 तद्विदितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
 प्रक्षिपत् हविर्भोज्य पुनरेव कृतान्जलिः ॥
 वसस्तुत्यं नमस्तुभ्यमिच्छाच्च पुण्यादृतः ॥
 ततः प्रसज्यः पितरस्तत्सुखमो निवसताम् ॥
 यत्तु यत्प्रेक्षितं स तानुवाचा जगत्कृतः ॥
 सत्यं सर्वगं गोलमादिष्टं ब्रह्मात्मनः ॥
 योऽहं पतौभोऽस्मानि वन्द्यां दिश्यां प्रनाथ

पितरं कृणुः ।

अथैव सङ्गः दक्षो वै भविष्यति मनोरमा ।
 तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो हविस्ततम् ॥
 भस्मस्मरार्थिभ्यो क्षीमाञ्च स्वार्थकोपपक्षितः ।
 दत्ते रौप्ये दानि ख्यातिं धन्यास्तुतिं अमन्त्रये ॥
 तस्यापि वचनः पुत्रा मन्त्रावचनप्रदायकाः ।
 भविष्यन्ति सहास्रानः, एषिष्येपरिपालकाः ॥
 जपञ्च ब्रजाप्रतिभूता इकाः छद्दा चतुर्विधाः ।
 क्षीणश्रिकरादौ धर्मज्ञस्त्वानः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
 क्षीणयोगेश्वर च नरो योऽसौ क्षीणोऽपि भवितुः ।
 तस्य तुष्टा यत्र भीरुणा दास्यामी ज्ञानसुखमम् ॥
 शरीराशौच्यमेवैश्वर्यं पुत्राभीप्तादिसन्ततिम् ।
 प्रदास्यामी न सन्नेहो यथाष्टदशिवारिभूतम् ॥
 तस्मात् गुणफलं ज्ञानं वाञ्छद्भिः वततं परैः ।
 मित्रवाचाश्रयां हर्षि ज्ञायाः क्षीणेन सायवेः ॥
 साहं च य इमं भक्ता अस्मात्प्रीतिकरं खड्गम् ।
 पतित्यस्मि द्विवाद्याणां सुकृतां पुरतः खिपाः ॥
 क्षीणश्रवणार्थपीडा सन्निधौ यरे जते ।
 प्रास्नाभिरचर्यं साहं तद्भविष्यत्यर्थं प्रथम् ॥
 वज्रयाथोक्तिं साहं वज्रयुगपत्तं भवेत् ।
 अन्तर्लोकावितेजसं वदिता ज्ञतमवाप्या ॥
 अथाहं हर्षपक्षेवपक्षेरे संसा वा कृतम् ।
 यकाचैः पृथग्वा दैष्टे विधिर्ज्ञैर्यमर्थानि वा ॥
 अथह्यवा वा पुण्यैरेवैश्वमाश्रितं वा कृतम् ।
 अस्मान् प्रीतये साहं तथार्थे तदहो रगता ॥
 यमेतत् पश्यते साहं क्षीणमस्मत्सुखाय चकम् ॥
 अस्मान् चावते हस्मिन्नाहं दादश्ववारिभो ॥
 ऐमन्ते ज्ञादशाव्यानि हस्मिन्नेतत् प्रथक्कति ।
 प्रिष्टिरे द्विगुणाव्यानि तर्हि क्षीजनिर्मे श्रुतम् ॥
 यन्ते गोक्षुश्रमासुपये याह्यकर्मणि ॥
 शीघ्रं च योऽग्नेर्वैतत् प्रदितं जिनिरकरम् ॥
 विनाशे व दैष्टे क्षीणोऽपि नरा साहं वै ॥
 वर्यासु हस्मिन्नास्मात्तथा जायते सवे ॥
 हरन्तादपि पतितं साहं तथैव प्रथक्कति ॥

अथाश्वमेधतु इवमेवापि पञ्चदशाब्दिकीमु ।
 अस्मिन् युद्धेऽपि निश्चितमेतत्तद्वपि विजया
 यन्निघातं कृते ग्राह्यं तत्तात्माकां भविष्यति ।
 तन्नाशितत्त्वया ग्राह्यं विधायां भुजयो वर !
 आश्वमेधं प्रज्जामाग्य असाकां तुष्टिकारकमु ।
 इति मार्कण्डेयपुराणे शौथं नम्यन्ते पित्रस्तत्त्वैर्ग
 मार्कण्डेय उवाच ।

“तन्मत्स्यप्रदीपमिथ्यान् वसुतच्छ्रीं मनोरमा ।
 प्रखोबा नाम तन्मत्स्यी तन्मत्स्यी वराधरा ।
 वा चोवाय मन्मत्ताम् रश्मिं सुमधुराक्षरम् ।
 प्रथयवचना मुमुः प्रखोबा वै वराधरा ।
 अवीरवृष्टिणी कथा मन्मत्ता तपतावर ।
 जातार वरुणपुत्रम् पुष्करेण मन्मत्ताम् ॥
 तर्हि यथाय मया इत्यां भाष्येणैव वरुणिकीन् ।
 मन्मत्तैर्हामनिकृतां वसुतस्मतिं ते सुत ।
 मर्कण्डेय उवाच ॥

नथेति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोषाद्ब्रह्मसौमि ।
 उज्ज्वलतरः तस्यां सातिरीं नाम ब्रह्मन् ॥
 यदाश्च युजिते तस्मिन् न मुनिर्भूजिततमः ॥
 यदाश्च पाणिं विधिवत् समानाद्य महादुर्गम् ॥
 तस्यां तस्य हृत्ते जन्म महादीर्घाय महाभात ॥
 रौषोदभवत् पितृवर्जः स्थितारं च वसुधातवे ॥
 तस्य मयन्तरे देवाकृता नम्रवैश्वर्य वै ॥
 तनवाश्च शुपाश्च ते सन्त्युक्तं क्षयिनास्तव ॥
 धर्मरहितकृपारोयं धनधान्यसुर्योद्भवः ।
 शुभां भवदसन्त्यस्मिन्सिन्धु सन्त्यन्तरे युते ॥
 पितृवैश्वर्यं तथा शुभां पितृवैश्वर्यं तथा गणतः ॥
 सर्वान् कामाग्रप्रीति तन्मयादादभ्यसुन ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणि रौषोदवन्तरे समाप्तम् ॥
 गार्ग्ये ५८ । ६० अथारोषोदवन्तरे ॥

खितं, चि, (रोचते इति । रुच् + “रुचिबन्धि
 क्विब्रुटिभ्यः क्तिच् ।” उणा० ४ । २५ ।
 इति क्तिच् ।) मिश्रवस्तु । इत्युणादिसौष ।
 (रुच् + क्तः । अभिलपितः । यथा, महा
 भारते । ५ । १०० । १६ ।

“मातर्लक्षं कश्चिद्व्यापि रुद्धितर्को बहो भवेत् ।
 स्त्री, सन्त-भावे ततः । इत्यादि । व्यभिचारः ।
 यथा, मन्वाभारतः । ३ । २६६ । ७८ ।

“यसावेह चपामैका रचितं यदि तेजसः ॥”)
 चिन्तनं, की, { रचिजनकं जलम् । } अन्तर्भा
 वम् । इति राजदिर्गगुहः ॥

चिरं, क्षी, (रोचते इति । कृष् + “इतिमाद
सदीति ।” उया० १ । ५२ । इति किरय ।)
मूलकम् । कुटुम्बम् । जवङ्गम् । इति राणि
निर्घण्टः ॥ (धृ, सेनश्रित्युचः । यथा, हरि
वंशे । २० । २१ ।

“पुत्राः सौमित्राश्चार्थकलादी लोकास्तमा ।
 कचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारण्यशेव च ॥” ।
 निरः, नि, (कच् + निरच्) कचिरम् । उच्य
 मरः ॥ (यथा, आर्क्षसप्तशत्याम् । ११७ ।
 “जज्ञसितभूधुवा तव दृष्टुना लोकेनेन कचि
 राः

अथवा य म न मञ्जाना के

मावीताः ॥”)

मिश्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

रुचिरा, स्त्री, (रुचिर्ने इति । रुच् + किरच् ।
तत्पठम् ।) गोरोचना । इति राजनिघण्टुः ॥
(त्रयोदशाक्षरवर्णविशेषः । अथ रुच्योदा-
हरणादिकं कृद्घञ्च मध्यमम् ॥)

रुचिराञ्जन, पुं, (रुचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)

श्रीभाञ्जनः । इति राजनिघण्टुः ॥

रुचिराशः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽशो यस्य ।)

राजविशेषः । स तु र्वापः अश्वरः । यथा,—

“मरी भूपाललोकाणां स्वस्थं ह्युक्तं मे वचः ।

रुचिराशसुखां शान्तां वैवापे त्वं समुदृष्टम् ॥”

इति कल्लपुराणे १८ अध्यायः ॥

सुन्दरचोटकश्च ॥

रुच्य, वि, (रुचते इति । रुच् + “रुचि-
मुलभार्तिष्यम् ।” उणा० ४ । १७८ । इति

क्रियम् ॥) मिद्वस्तु । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
सुप्तुति । १ । ४६ । गुण्यम् ।

“सिद्धाकरी वातत्रा सान्धा रुचिध्यान-
दीपनी ॥”

अभितेम् ॥ इति चन्द्रिसवारीयादित्तः ॥

(यथा, हरिवंशः ०५४ । ६० ।

“न पृष्ठां कामये जनुजां समुदोक्षि पदे-
स्त्रिभिः ॥

एष हव रुचिधो मे यरो दानवसत्तमः ॥”)

रुचौ, स्त्री, (रुचि + छद्दिशारादिति रीच् ।)

रुचिः । यथा । नञ् रुचौ रुचयः समाः ।

इदंकार्थक्यम् ॥

रुच लो, (रोचते इति । रुच् + “राजमयवृत्त्य-
वधोदिति ।” ३ । १ । ११० । इति कम्पग्रन्थेन

निपातितम् ।) और्वच्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥

रुच, पुं, (रुच् + वयम् ।) कतकवृक्षः । प्राणि-
धाम्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥ पतिः । इति

सैन्यम् ॥ ११६८ ॥ सुवर्ध, वि । इत्यमरः ।

(रुचिकरः ।) यथा,—

“यम वर्ज्यारं रुचं समिपुक्तवत्प्रदम् ।

पित्तवरीव वातसं हृद्यं शुभ्रदुल्लभम् ॥”

इति वैद्यकराजसूत्रे त्रयमुक्त्यायाम् ॥)

रुचकः, पुं, (रुचः कल्पो यस्य ।) शूरकः ।

इति राजनिघण्टुः ॥

रुच, स्त्री रुचौ भञ्ज । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुरा०-पर०-सक०-अनिद् ।) ओ, ययः । प्र-

रुचति रोगो रुच्यम् । औ, रीता । इति

दुर्गाहासः ॥

रुचिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा०-
पर०-सक०-सैट् ।) क, रौचयति । इति दुर्गा-
हासः ॥

रुचि, स्त्री, (रुच् + क्तिप् ।) पण्डे टाप ।) रोगः ।

भञ्ज । इति मेदिनीः । वी, १४४ (वीङ् ।)

यम महरामरते ०८०८ । ४६८ ।

“विरागात् तव रुच्यार्थं हरिरे

तवा मे मादुष कथे यपोऽयमुपमन् ॥”)

मेथी । इति हिमचक्रः । ४ । १४६ ॥ झञ्जम् ।

इति राजनिघण्टुः ॥

रुचाकरं, स्त्री, (रुचां रोगं करोतीति । रु +
टः ।) कर्मरञ्जकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । रु + टः ।)

आधिः । यथा । आधिस्त्रावी रुजाकरः । इति

सैन्यम् ॥ २ । २०६ ॥ (आधिकारकं, वि ।)

रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + आच् ।)

ग्रन्थग्रन्थः । इति राजनिघण्टुः ॥

रुट, इ स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सैट् ।) पञ्चमखरी । इ, रुटयति ध्वं

चौरिय । इति दुर्गाहासः ॥

रुट, रुट रौमिप्रतिहयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-अक०-च-सैट् ।) रु,

अरुटन् । रु, रौटते । प्रतिहतिः श्रीकादिना

पातनं पुनर्हन्तं वा । इति दुर्गाहासः ॥

रुट, क रुटि । रुटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुरा०-पर०-अक०-सैट् ।) क, रौटयति ।

इति दुर्गाहासः ॥

रुट [रु] स्त्री, (रु + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-

मरः । ११०२६ ॥ (यथा, भागवते । ११८३० ।

“स तु भक्त कृषेरीं गतासुसुरां रुडा ।

विशिरोक्तं श्रुत्वा त्रिधा पुरमागतः ॥”)

रुट, उपपातः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सैट् ।) रौटति लोके श्लोकः ।

इति दुर्गाहासः ॥

रुट, इ शवालस्यस्त्रियखोटः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सैट् ।) पञ्चमखरी ।

इ, रुटयति । आरुत्सं मन्त्रोपायः । श्वेवं

चौथम् । खोटः खोटम् । इति दुर्गाहासः ॥

रुट, रुट इ प्रतीवाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सैट् ।) रु, अरुटन् ।

रु, रौटते । प्रतीवाते । श्रीकादिना पतनं

पुनर्हन्तं वा । इति दुर्गाहासः ॥

रुट्, [रु] स्त्री, (रु + क्तिप् + जिप् ।) रुट् ।

इति आकरणम् ॥

रुजकरा, स्त्री, सुखसन्दोहा गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुजः, पुं, कथम् । इति जटाधरः ॥ (हिमपाद-
हजः । यथा, कथारिहासरः । ६५ । ११ ।

“तनुरीय स्थानं पृष्ठः स रुजः पुरुषोऽप्यधत्त ।

निजस्तुल्यस्तनो नटो विमोक्षि प्रनुभिः ॥”)

रुजका, स्त्री, (रुजः कथयोऽस्येति । रुज् +
कन् ।) शृङ्गभूमिः । दारपिङ्गिका । विभुतिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रुतं, स्त्री, (रु + क्तः ।) प्रपुण्यादीनां शब्दः ।

तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः । वाशि-

तम् २ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, शिशु-

यागवधे । १६ । २५ ।

“अमुकं कुरुते वनज्वरं

न तु मोमापुत्राणि वरौरी ॥”

रुज न च रुज रोरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(यहा०-पर०-अक०-सैट् ।) रौटोऽस्त्रिमो

चरम् । ज व, रौटति लोकः श्लोकान् । इति

अथर्व चरौरीत् । रौटिमागमात्मानमिति

मर्ता । आकानविशिष्टोऽस्त्रियथाप्यत्वात्

यस्मैकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गाहासः ॥

रुट्यः, पुं, (रौटयतीति । रुट् रौटने + “रुटि-

विद्विर्था ङिन् ।” उणा० २ । ११६ । इति

अथः । रुट् ङिन् ।) कुकुरः । इत्युणादिकोषः ॥

श्रियुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुटिस्त्रिका, स्त्री, (रौटनं रुट् । अति अति

रुटनी ।) रुटने + आच् + ङीप् । खार्थं कम्

च ।) सुदन्तपविशेषः । तत्पर्यायः । रुवकीवा०

सन्नीवनी इ अष्टतमम् ॥ रोमाक्षिका ५

महामासौ इ चमपनी ६ सुधासदीपः । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वष-
णत्वम् । क्षिप्रकृमिनाप्यामिहनाशित्वम् ।

रुटायनत्वम् । अथ खरूपं यथा,—

“यमप्रयसमं पञ्च सुप्रक्षेपं तत्रास्ति ।

शिरिरे जलविन्दुनां रुवन्तीति रुटिस्त्रिका ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

अथ गुणाः ।

“रुटनी वृक्षलट्टव्या मित्रात्री च रुटायनी ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

(रौटनशोने, वि । यथा,—

“धरिजं पुष्पाङ्गलिरपे तुभ्यं

सुता मदीवास्तव प्राणनीयाः ।

इतीव रुभा नमिताभमौजिना

रुट् रुटनी मकरन्दविकृता ॥”

इति प्रविजम् ॥)

रुटिन्, स्त्री, (रुट् + क्तः ।) रुटनम् । इत्यमरः ॥

तडति, वि । (यथा, महामारते । १०१०३६ ।

“केशवीटावपतितं रुटं अभिरवेणितम् ।

रुटिश्चावधनकं न भागं रुजार्थं विदुः ॥”)

रुडं, वि, (रुट् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना

अवधेनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ रुज

वितम् २ रुटोत्तम् ४ आरुत्तम् ५ । इत्यमरः ॥

(यथा, मेघदूतः । ६६ ।

“रुडांलोकं नरपतिपथे रुचिमेदोस्तमोभिः ॥”)

रुडः, पुं, (रौटयतीति । रुट् + गिच् + “रौट्ये

शुक् च ।” उणा० २ । २२ । इति रुक् । शेष

शुक् ।) आदिब्यपञ्चम् । इति राजनिघण्टुः ६

शिवः । (यथा, महामारते । १२ । १७१६ ॥

“विजयचौरावाशः रुडः सिन्धुपतिभिः ॥”)

गणदेवनाविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं आश्व

जनिः । यथा रुद्राश्व अग्निमूर्धने वसः । इति

विश्वामित्रेण शिवपूजापद्धतिः । स च रुद्राश्वः

क्रोधरूपः रुद्रिकाक्षे वृमश्याज्जातः । तन

रुद्रः भूतप्रतिपिशाचादिः । जयमेशान् कर्त्तार

कता । इति भागवतम् ॥ ४ ॥ अथैकादश-

रुद्रमासि यथा । अथः १ रुद्रपात २ अथ रु-

वण ३ रिविको ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२

मन्त्रेश्वरः ७ तथाक्तिः ८ यस्तु ९ हरकः १०
 ११ इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
 अथ च ॥

‘अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचः सुरेश्वरः ।
 अयसो वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ।
 वैखान्तश्च सावित्री हरी हता रमे स्थिताः ॥’
 इति नटपद्यः ॥ * ॥

अनेकपादहिप्रखंडा रुद्रश्च वीरवान् ।
 मृदुष्पायालजः पुलो विष्णुश्चो महाधवाः ॥
 हरश्च वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ।
 धाक्योऽथ स्रग्ध्रश्च कपहर् रैयत्तथा ॥
 नाद्वैते कथिता द्वास्त्रिभुवनेश्वराः ॥
 इति गारुडः १ अध्यायः ॥

प्रतिपुराणे लघुस्थाने क्षतिवासाः ॥ * ॥ अथ-
 च ॥

अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचोऽथ रैवतः ।
 रथ वक्षुत्पच चाखकोऽथ सुरेश्वरः ॥
 विजयश्च त्रयलक्ष दिगाक्षी चापराजितः ।
 नै रुद्राः समाख्याता एकत्रश्च शशिश्वराः ॥
 तेषां मानसांस्तु विष्णुवधरक्षिणाम् ॥
 तद्वक्षुत्पचोऽथोत्तमः पुष्पाक्षिणाम् मयाः ॥
 न्नु सर्वान् ये रत्नां प्रकृतिं विगणेश्वराः ।
 तपोलक्ष्मणश्चेत् सुरभीर्गर्भसमवाः ॥
 इति मातृः १ अध्यायः ॥ * ॥

अथ उवाच ॥

‘तस्मात्तुमुनास्तेषां तपः परमदुश्चरम् ।
 त्वेन तप्यमानश्च न किञ्चित् ससर्वज्ञः ॥
 ते दीर्घं कालेन दुःखात् क्रोधो यथायतः ।
 क्षात्रियश्च वैश्याश्च प्रायतस्तु विन्दन् ॥
 त्वेभ्योऽनुविन्द्यो भूताः प्रेतस्तदाभयम् ।
 अस्मान्नयान् दृष्ट्वा नृणां तदाभयम् ॥
 प्रायस्यो हतः प्रादुरासीत् प्रभोर्दुःखात् ।
 ‘आदित्यवज्राग्रो युगल्लङ्घनोऽयम् ॥
 देव सखरं चोरं देवदेवः कथं शिवः ।
 दमार्त्तं तदा ब्रह्मा सारोहीरत्नभाषत ॥
 इनाह्न ह्रस्वं जीके क्षातिं ममिच्छति ।
 धाम त्रयमासि पत्नीः पुत्रोश्च श्रवतस्तु ॥
 धावि विद्यामहातां हरी जीकृपितामहः ॥
 अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचोऽथ रैवतः ॥
 अयसो वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ॥
 वैखान्तश्च सावित्री हरी हता रमे स्थिताः ॥
 इति नटपद्यः ॥ * ॥

अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचोऽथ रैवतः ।
 अयसो वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ॥
 वैखान्तश्च सावित्री हरी हता रमे स्थिताः ॥
 इति नटपद्यः ॥ * ॥

अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचोऽथ रैवतः ।
 अयसो वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ॥
 वैखान्तश्च सावित्री हरी हता रमे स्थिताः ॥
 इति नटपद्यः ॥ * ॥

अनेकपादहिप्रखंडो दिक्पाचोऽथ रैवतः ।
 अयसो वक्षुत्पच चाखकोऽथपराजितः ॥
 वैखान्तश्च सावित्री हरी हता रमे स्थिताः ॥
 इति नटपद्यः ॥ * ॥

विष्णुवधरक्षिणाम् ॥
 ‘वैव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
 मन्त्रश्च ते जगद्भ्योऽनि विभक्तं विष्णुभीश्वरान् ।
 मोहाद्वैदप्रखंडा नै यान्ति नरत्वं नराः ॥
 वेदानुवर्तिनं रुद्रं देव गारायणमाध्या ॥
 सकीर्मावेन पश्यन्ति सुक्तिमात्रो भवन्ति ते ॥’
 इति च तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥

अथैव तस्योत्पत्तिनास्त्रास्त्राभ्यांहीनं यथा,
 ‘पुत्रोऽपि न तस्यो ब्रह्मा ज्ञानत्रिव कुलाशनः ।
 ततः कोऽपि खपुत्रेभ्यः श्रुतमन्यात्प्रमितिः ॥
 विचार्य परित्वर्तनं नियमुपपन्नम् ।
 रुद्रान्निरव्यथागोऽपि च कोऽपि परमेश्वरः ॥
 भुवोर्लोक्यादधीनः कुमारो नीलकोटिः ।
 ज्ञानमात्रः कुमारोऽथ रौद्रो भगवान् भवः ॥
 प्रकीर्त्तय कथं पुत्रोऽपि त्वं महाभक्त ॥
 तन्मं कथन कामर्त्तं सदाः स्यादध्यात्म्यम् ॥
 रुद्र उवाच ॥

‘नामानि कुल मे ब्रह्मन् ॥ श्यानां नि जगद्-
 सुरी ॥
 पत्नीश्च देहि भगवन् ततः श्यानिर्भविष्यति ॥
 ब्रह्मोवाच ॥

‘आनामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम ।
 त्वत्वं कर्त्तुं भगवन् ज्ञानं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥
 ज्ञानमात्रो रोहिण त्वं ततो रुद्र इति स्तुतः ॥
 नामान्यन्यानि ते देव विद्याः खलु पुत्रक ॥
 अतश्चोऽपि सन्तुर्लोक्यदेवता महात् शिवः ॥
 मयः काणो महिनवो वामदेवो धृतवतः ॥
 इतानि तव क्षामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
 तेषां सदैव कल्याणं करिष्यति ममामते ॥
 श्यानां नि प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥
 इन्द्रियास्त्रुहृद्गोम वायुरपिर्त्तनं मही ।
 तपश्चन्द्रश्च कर्मश्च श्यानामेतानि ते भव ॥
 इतिर्धर्मश्चोमो म विद्युः सविर्विजिह्वाः ॥
 इरावती स्थधा वीक्षा गोविन्दश्च सन्दीपः ॥
 प्रजाः खलु महाभाय जगदेतन् प्रपूरय ॥
 इत्यादिः स भगवान् ब्रह्मा वीक्षकोटिः ॥
 खलुवान् स प्रजा वक्षीर्त्तुमितिप्राश्चकान् ॥
 कुशाख्यां विज्जताकारान् मेरवान् भीम-
 नादिनः ॥
 तां दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्भिरावकां
 वदन् ॥

‘वदन्तमात्र पुत्र त्वं मा वक्षीरहीदृशीः प्रजाः ॥
 तपसा विष्णुभाराथ विहृदक यथामुखम् ॥
 इति ते कथितो राखन् ॥ रुद्रस्यैः प्रजापतेः ॥
 यं श्रुत्वापि नराः श्रुते जगद्भिरुत्ततं भयम् ॥
 इति प्राप्ते श्रुत्वा खलु रुद्रस्यैः ॥ अध्यायः ॥ * ॥
 मकारान्तरं यथा,—

‘‘रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ।
 रुद्रस्यैः प्रवक्ष्यामि तन्मं निरादत्तः खलु ॥
 कल्याणावकांस्तुल्यं सुतं पद्यायतस्तुतः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्देव कुमारो वीक्षकोटिः ॥
 रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ॥

‘‘रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ।
 रुद्रस्यैः प्रवक्ष्यामि तन्मं निरादत्तः खलु ॥
 कल्याणावकांस्तुल्यं सुतं पद्यायतस्तुतः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्देव कुमारो वीक्षकोटिः ॥
 रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ॥

‘‘रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ।
 रुद्रस्यैः प्रवक्ष्यामि तन्मं निरादत्तः खलु ॥
 कल्याणावकांस्तुल्यं सुतं पद्यायतस्तुतः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्देव कुमारो वीक्षकोटिः ॥
 रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ॥

‘‘रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ।
 रुद्रस्यैः प्रवक्ष्यामि तन्मं निरादत्तः खलु ॥
 कल्याणावकांस्तुल्यं सुतं पद्यायतस्तुतः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्देव कुमारो वीक्षकोटिः ॥
 रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ॥

‘‘रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ।
 रुद्रस्यैः प्रवक्ष्यामि तन्मं निरादत्तः खलु ॥
 कल्याणावकांस्तुल्यं सुतं पद्यायतस्तुतः ।
 प्रादुरासीत् प्रभोर्देव कुमारो वीक्षकोटिः ॥
 रुद्रश्च रुद्रः सगो ब्रह्मोऽथ महाहृत् ॥

“अथापरेक्षितं विनिर्वाहयन्मुक्तिं

आमर्षाद्यं हनरन्ति विनियोगयोगात् ।

सम्पादितो विविधभाद्विकामनामर्षी

धौले भूय भवतु भावविनाश इयः ॥

सहृदयानां मनुजेषु रुद्रस्य स्थापिता मुनेः ।

कथं तथा शोकमावेवं केषां न कुरुते प्रियम् ॥

निद्राविनाशपुत्रस्य व्याध्याप्यस्थानि रश्मिम् ।

जायालोपविष्टावांस्तु हं निर्मातुं निमित्तित् ॥”

प्रकृत्यम्, श्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-

सकृदेव सन्नाहुरायकम् । यथा,—

“वृद्ध्यामि रुद्रकवचमाहं प्राप्यस्व रक्षणम् ।

अहोरात्रं महादेव रक्षायां देवनिमित्तितम् ॥

ॐ ह्रीं साममयतः पातु प्रहृतः पातु शङ्करः ।

कण्ठह्रीं हनिष्ये पातु वामपार्श्वे तथा हरः ।

शिव शिरो मे च पातु लग्नादे नीललोहितः ।

नम्रोष्णाम्बरः पातु मुखे पातु मण्डितः ॥

कण्ठयोगीश्विकायाश्च निज्जायां शुभ्ररश्मयः ।

श्रीकण्ठसु गणं पातु बाह्वीः पातु प्रेक्षाकक्षकम् ॥

वृष्य मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।

नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु तर्जं प्रजापतिः ॥

नक्त नाभं महादेवः पादौ पातु मण्डितः ।

मर्चं रश्मिभूषणैः सन्निभाचारिण यत्नतः ।

परमं श्रवणकुण्डलं विद्यात्तं रौद्रशेख च ।

मस्तकादयश्चैषां रश्मिं नमो अगदीश्वरः ॥

रक्षायां अहोरात्रोऽपि रोगशोकान्निवेतु च ।

प्राप्यो नरकस्थश्च ज्ञाहि नमो भक्तवत्सल ॥

नमः कृष्णार्जुनाय शशिः कामः क्रोधः प्रसी

दमः ।

नीमनोहमहाश्वापि त्यजन्तु भुवनेश्वर ।

तं गतिस्त्वं सतिष्वेव त्वं वृद्धिष्वं परायणः ॥

कायेन गमना वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टासु मे ।

इत्येतद्भक्तवचनं पठतः पापनाशकम् ।

महादेश्वरादिनां दुर्गासः प्रसिद्धीर्निगमम् ॥

न तस्य पापविशोभनं भवं तस्य न विघ्नो मे ।

प्रामेति सुखमातीर्थं पुष्ट्यमात्रं प्रवचनम् ॥

पुत्रार्थं कर्मते पुत्रं प्रनार्थं लभते धनम् ।

विशार्थं कर्मते विदो मोक्षार्थं मोक्षमाप्नु-

यातु ॥

इहे चेदं हृदि शस्य शिवकलां भवेत्तरः ।

सुखस्य सर्वपापेभ्यो वञ्चनोक्तं न गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति

तन्त्रसारः ॥

रुद्रग, पुं, (रुद्रस्य मयाः ।) शिवपार्श्वेदसकृदः ।

यथा,—

“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्राद्वैमस्मिताः ।

देवेन्द्रस्य विभोगेन वनेनैव निदिते यदा ।

यथा वंस्था चैककोटिस्तैः सर्वैः वल्लभराः ।

जुषन्ति हि यदा वंसां हरस्य सततं गथाः ।

वसन्ति च प्रापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति

च ।

अथयज्ञानि यतस्तं हवामः शुभवत्तवम् ॥

निर्वाह यतः हानिं न विना

घटप्रियन्तोऽपि हृदस्य सक्तः गमः ।

वराहगमनाद्यापि हिनत्य जगतां तथा ।

प्रहुरस्थाप सेवथे समयन्ता इमे गमाः ॥”

इति कामिकापुराणे २८ अध्यायः ॥

रुद्रचण्डी, श्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोक्त-

द्विर्नामाह्वयम् । यथा । “अस्य चण्डिका-

महासमस्त्या महाहन्तं कविरुद्रपुण्ड्रं हन्त-

चण्डिका देवता रुद्रचण्डीअपि विनियोगः । ॐ

नमस्तच्छिवायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यस्य करैश्च यः करोत्यपि ।

अनन्तकामप्रोप्तिं देवि चण्डीप्रदातरे ॥

रविवारे यदा चण्डीं पठेद्भाग्यवन्मनाम् ।

नवाहतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥

सोमवारे यदा चण्डीं पठेदयस्तु समाहितः ।

सद्यश्चाहतिपाठस्य फलं जायते सुप्रते ॥

कुजवारे जगद्वाणि पठेद्द्वयमक्षयमनाम् ।

श्रुताहतिफलं तस्य जुषे जलफलं भवेत् ॥

गुरौ यदि महाभावेन लघुलक्षणं भवेत् ।

शुके देवि जगद्वाणि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥

त्रयं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।

श्रुतिवारे जगद्वाणि कोच्चाहतिफलं भवेत् ॥

अतएव जगद्वाणि यच्च चण्डीं समभवेत् ।

स धनस्य लतापर्यन्तं राजराजाधिपो भवेत् ॥

आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवाकम् ।

महागङ्गायाश्चैव जायते नात्र संशयः ॥

धनं मानं प्रवानस्य वस्त्ररत्नविभूषितम् ।

चण्डीपूज्यमानस्य जुष्यात् सर्वं मण्डितम् ॥

ॐ चोरचण्डी महाचण्डी चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका महाभावा महादेविभूषिता ।

चतुर्वर्णा इत्यपि पाठः ।

रुद्ररत्ना वरारोहा महाहुरविमर्दिनी ।

तारिणी जगती दुर्गा चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

गुह्यकाली जगद्वाणि चण्डी च यामनोद्भवा ।

अष्टाशवाभिनी देवी चोरचण्डी चामनका ।

शिवो चोरा रुद्रचण्डी मण्डितप्रवचनम् ।

जगद्वाणी परमा लक्षा महाविपुलसुन्दरी ।

विद्या कीपरसा विद्या चण्डी च वैरमर्दिनी ।

दुर्गे दुर्गा शिवो चोरा चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

मण्डिते यथा देवी तैरथी चण्डिका चण्डिका ।

प्रमथैर्भूषिता लक्षा वातुका सुखमर्दिनी ।

रणवष्टा चण्डिका रणवष्टा रणवष्टा ।

तारिणी भद्रकाली च शिवो चोरा भवानका ।

विष्णुप्रिया महाभावा नन्दोपमसुन्दरी ।

मङ्गला चण्डी चण्डी महाकुण्डला भवदूरी ।

विमला भेरवी विद्या वातिकृपा मनोहरा ।

लक्ष्मा त्रिदा सुधा माधा प्रतिकृपा मनोहरा ।

तल्ले देवो वसन्त्येव सन्त्येव वांस्तथा ।

प्राञ्जप्रिया नातिभावा निद्राकृपा मण्डिते ।

या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण गच्छति ।

ममचण्डी ममचण्डी ममचण्डी नमो नमः ॥

हवां चण्डी जगद्वाणी यदा पठ्य

नामस्तु पातको दीवो यतने ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥

नारदः पातकीयेन शैलानि रुद्रभूषिते ।

वैकुण्ठे ब्रह्मलोकं च देवराजपुरे प्रिये ॥

यः पठेति धरायाश्च सुखये सर्वपापकमे ।

ब्रह्मज्ञाया च मोक्षज्ञा स्त्रीयदोक्षप्रदानकम् ॥

तत्तु सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।

अश्रुगमनपापश्च यत्तु कल्याणमपातकम् ॥

सुतस्त्रीगमनश्चैव यत्तु यत्तु पापं प्रजायते ।

परदारकर्म पापं तत्तु महादेव भवति ॥

अथव्यस्तान्तरान् पापान् शुरुहत्यादिपातकान्

सुखये सुखये देवि गुरुप्रकीञ्च सङ्गमात् ॥

मनसा वचसा पापं यत्तु पापं ब्रह्महंसने ।

निश्चयाश्चैव यत्तु पापं यत्तु पापं अष्टवि चण्डिका

अथैव पठनश्चैव यः करोति धरातले ।

न धनस्य लतापर्यन्तं राजराजाधिपो भवेत् ॥

यः करिष्यत्यवकां वै रुद्रयामनचण्डिकाम् ।

प्रापेतेनैः समाशुको रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

अथवा ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो वरा

रौरवं रक्तकुण्डलं लोभकुण्डलं सप्तस्य वै ॥

शुक्रस्य कुण्डलं स्त्रीरक्तं यन्ति तेऽष्टचिरस्य वै

वतः पिङ्गस्यैः नाहं विद्याया जायते क्षमि ।

अतुं देवि महाभावे पठेत्तु चण्डीं पठेत्तु

गयायाश्चैव यत्तु पुण्यं काष्ठां चण्डिकायात् ।

प्रत्येव सुखनक्षत्रं हृदिहति चण्डिका चण्डिका ।

गुणं पुण्यं भवेद्देवि सर्वं दुर्गे प्रिये रमे ॥

विद्यायां चिकित्सायां वै यच्च पुण्यं अष्टवि प्रिये

तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशयः ।

भगानी च भगानी च भगानी सुखते बुधे ।

भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥

वाणी चैव जगद्वाणी वरारोहि भकारः ।

प्रेतदेवि विविदि भकारः प्रेतदन्तु वरा ॥

आरोग्यस्य कथं दुःखनाशनं सुखयुक्तम् ।

धनं पुत्रं अशारोग्यं कुलं गतिवशाश्चकम् ॥

अष्टाश्रुतीनामुक्तेन वरारोहादि प्राप्तेः ।

सर्वं सर्वं जगद्वाणि महाभावे शिवे रमे ॥

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

मण्डिते देवि मण्डिते देवि चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका चण्डिका ।

मिथव मिथवूतथ भयो ।^{२७}
इति म ।

“विज्ञानं ज्ञानयोः ज्ञानं ज्ञानयोः विज्ञानं
धर

१००
 १०१
 १०२
 १०३
 १०४
 १०५
 १०६
 १०७
 १०८
 १०९
 ११०
 १११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

दधिरं

[illegible]

५५५

इति सुसुते छत्रव्याने चतुर्दशोऽध्याये ॥
 चक्षिराममेगमयचसुतं यथा, मन्त्रो ॥ १११९२ ॥
 “चक्षिरे च सुते गात्राच्छब्देन च परिचरितं ।
 चागच्छनाद्रम्यज्जुगो गांधीधौत कदाचन ॥”
 कुकुम्भम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ॥ ११२० ॥
 “रामसन्मयशरं त्राडिता
 दुःसहेन हृदये निघातरी ।
 गम्यन्मुषिरक्षत्सन्तोषिता
 जीवितेष्ववसतिं त्रगाम वा ॥”)
 चक्षिरे, छे, (यद्यत् + किरद्) । मङ्गलघञः । इति
 मेदिनी ॥
 चक्षिरार्थं, जौ, (चक्षिरमिति आख्या उच्यते ।)
 मणिभेदः । यथा,—
 “सुतसुम्भमादाय दानवस्य धर्यक्षितम् ।
 नक्षोदाशो निचिक्षेप किञ्चिद्विनादि भूतये ॥
 तनेच्छमोपकजिनं मुकपञ्चयं
 क्ष्मावनः पठकटीपुसमानमाम् ॥
 नात्राप्रकारविहितं चक्षिराख्यवज्र-
 सुहृदं सख्यं खलु सख्यं समाचमेव ॥
 सधोदुग्धाकरमतीवविशुद्धयं
 सचक्ष्मगीलसङ्घं पठञं तुष्टे ख्यात् ।
 वैश्वमेभ्यश्चजननं क्षयिनं तदेव
 पञ्चञ्च तत् किल भवेत् सुरपञ्चयसम् ॥”
 इति गार्ग्ये ७८ अध्यायः ॥
 रूप, य इद् विभोधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा० पर० वक० सेट् ।) विभोहि आकुली-
 कारणम् । य, यद्यपि लोकां लोकाः । इद्, अस-
 पत्तुं करोमीति । अस्यात् पुष्पादित्यामित्रं इ
 इत्यर्थः । इति दुर्गादायः ॥
 कया, स्त्री, सुयोधमाया । विप्रहृलवयाकरः ।
 इति मेदिनी । मे, २७ ॥
 कश्चः, पु, (रम् + “चक्रिन्मोक्षोपधायाः ।”
 छान्दो २११४ । इति रक् उपधायाश्च छलम् ।)
 कश्चयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुकादिष्टितः ॥
 कया, पु, (रौतीति । क + “कथातिथ्यां क्नुन् ।”
 छान्दो ३ । १०२ । इति क्नुन् ।) कथाविशेषः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
 “कञ्जुं कथयन्महासिंघं मेधांश्चान्तान् वनेचरान् ।
 दासकन्याश्च विविधप्राञ्चसिन्धो गव्येद्वयम् ॥”
 अथ्य भार्गवपुराण । सिद्धयन्तम् । युगलम् ।
 मन्दाग्निचलपदस्य । इति राजनिर्घटः ।
 देवसेदः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा,
 कथासहितामरे । ५३ । १७१ ।
 “शूलाक्षे हिष्टे दुर्मे नारायणि सखसति ।
 भद्रकालि महासिंघि सिद्धिं च विदादिणि ॥”
 क्रूरधरविशेषः । तस्य भारद्वय इति नाम ।
 इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २५ । १२ ॥
 यथा च देवीमायवत्ते । ८ । २२ । १०—११ ।
 “एष षोडशैश्च ये तु द्विचित्प नमस्य पुरा-
 त एव वरणी भूता परत नोत्पत्तिरयम् ॥”
 उपाकाशो विभोधि

२५

७४ सर्गादितिहारी जन्म ५५५ पुरातन १७
 ...तसुनिधियः । स तु खयनस्य पीक
 अयमेव विचार्योर्द्धं एताभिर्वा जीवावासाः ।
 अस्त्य विवरणं द्वेषीभागावत ० स्वन्त्ये ० अथाथ
 मारुत्य तथा सत्ताभारत १ यन्त्रिण ५ अथाथ
 सारम्ह द्रष्टव्यम् ॥)
 सवृ, पुं, (स + वृ) । सरखट्टयः । इति रत्न
 भाषाः । रत्नैरखः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (सरखट्टयः इत्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 सवृकः, पुं, (सवृजः । सवृ + कर्त्तृ क्तु) । सरख
 ट्टयः । इति रत्नभाषा । रत्नैरखः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 सवृक्, पुं, सरखट्टयः । इति रत्नभाषा ॥
 सवृकः, पुं, सरखट्टयः । इत्यमरः ॥ (तथास्य
 यथायः ।
 “शुल्कसरख आमखच्चिजो गम्यं हस्तव ।
 पचाकुलो वर्द्धमानो दीर्घदन्तोऽप्यदखकः ॥
 वानारिक्तसगचाति सवृकुक्ष निमग्नः ।
 रत्नोऽपरो सवृकः । आदुक्षुको नूत्नपा ।
 आत्रपृच्छस्य वानारिचक्षकः । नपादखः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥)
 सवृ, श्री य इति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदा०
 पर०-यक०-आदि० ।) श्री, अस्त्वत् । इ
 कश्चति रीत्यति । इति दुर्गादासः ॥
 सवृ, क कृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०
 पर०-यक०-मेष्ट ।) क, रीयवति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 सवृ, जि वृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०
 सक०-सेष्ट ।) जि, सवृः सविशोऽस्ति । वन्धि ।
 इति दुर्गादासः ॥
 सवृ, य इष्ट जि कृषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-पर०-अक०-सेष्ट ।) य, कश्चित् भवदाय
 भूपाजः । इष्ट, आश्चर्यं करोतीति । अज्ञान
 पुष्टादिप्राप्त्यर्थे इ इत्यर्थे । जि, सवृः सविशो
 भस्ति । इति दुर्गादासः ॥
 सवा, श्री, (स + ज्ञा + भागुसिसेट् टाप्) ।
 असयः । तत्तयायः । क्रोधः ० मन्थः इ क्रोधः ।
 क्रुव ५ क्रोधः ६ प्रतिघः ७ रोषः ० सट् ८ ।
 इति दैमचक्रः । २ । २१२ ॥
 कषितः, जि, (कश्यते स्मिति । कष + क्त । “कष्य
 मत्वरसंयुधाखयाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति
 प्रदी इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “तं नागप्राशेषेतिरहस्यो वज्रो
 प्रलो सवैवं कषितो वजस्य च ॥”
 इति श्रीमत्सर्वतो नागयुद्धे ह२, अध्याय ।
 सवृ, जि, (कश्यते स्मिति । कष + क्त । “कष्यमत्तर
 संयुधाखयाम् ॥” ७ । २ । २८ । इति इड्भाष ।)
 क्रोधयुक्तः । यथा,—
 “प्रिये इष्टे गुरुस्थाना सुखी सवृ न कश्चन”
 इति तत्त्वचर ४ ।
 सवृ जि क यो यक्षाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 सवा पर कश्च स्मिति । स कश्चोस्ति

नक्षत्र मन्त्रेण तदादेवपञ्चमस्य
नक्षत्रं सप्तमस्य स्थापयितुं कर्तव्यम् ।
नक्षत्रादिपञ्चमस्य सप्तमस्य ॥
इति भाष्यपरिच्छेदः ॥
तदपञ्चमरूपं हि शब्दस्य उपमाणावाचक-
म् । यथा,—
शुक्लरूपदे प्रथमः प्रकाशः प्रतिमो विभः ।
रत्नरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥
इति चैमन्नम् ॥
इति शब्दरूपस्य दोषो यथा,—
उपमायाः ।
रूपानि शब्दस्य नानागुणसंभविताः ।
कर्मण्यदुःखिता जाताः कान्तवीर्यविवर्जिताः ।
हृन्मर उवाच ।
मन्त्रोक्तं यथा शीतं रूपानि शब्दपारगा ।
जिता तेन संजाता कान्तवीर्यविवर्जिता ॥
इत्यादि चत्तरी जाता कपिलस्य तु योनिवत् ।
मध्यं तु प्रभाविष्य दृष्टी कान्ता तिलोक्तमा ॥
आहूय च निष्कन्ति लज्जान्नास्तोपमायाः ।
तिष्ठन्तीषां लज्जादुः पुत्रयो यो विविधोपमायाः ।
यथा वीर्यवीर्यस्य वायवे तु यो मन्त्रात्मे ॥
इति देवीपुराणे सन्धातुल्लेखविशेषाध्यायः ॥
हेतुप्रत्ययः । निमित्तं १ वनिः २ वपेः ३
पु ४ व्यमितः ५ व्यसः ६ व्युः ७ व्यप्रः ८
उम् ९ पेशः १० ज्ञपणम् ११ चरः १२
ल्लम् १३ तानम् १४ व्ययम् १५ शिष्यम्
१६ इति षोडशरूपनाम्नि । इति वेद-
चण्डी १ अध्यायः ॥
, जी, (रूपयतीति । रूप + गुण् ।)
उक्तम् । (तस्य रूपकसंज्ञादिगुणः । रूपा-
यानु रूपकम् । रूपकस्य मेदावाह ।
नाटकस्य प्रकरम्
भाष्यव्यायोगसमवाकाद्विमाः ।
इत्यादिगुणोक्तः
प्रज्ञानमिति रूपकाणि दश ॥
च ।
उक्ता चोक्तं मोक्षो लङ्कां काशरासकम् ।
श्रीगोप्याकाशानि प्रथमं रासकं यथा ।
। पञ्चमं श्रीगणितं शिष्यकञ्च विज्ञासिका ।
ज्ञाना प्रकरणी हस्तोप्री भाषिकेति च ॥
इत्यष्टाष्टरूपरूपकाणि मनोविशः ।
। विशेषेण सर्वेषां लघु नाटकसंज्ञकम् ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ।
। (यथा, कथाचरित्तारः । ५५ । ४६ ।
राशिधत्ताच्च चित्रे किमाणितामौह रूप-
कम् ॥ ११)
आज्ञापयन् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥
। (यथा,—
पदं रूपितारोधात् विषये निरपह्नवे ।
परस्परितं चाज्ञं निरङ्गमिति च चिन्ता ॥
कल्पविदारोपः परारोपककारणम् ।
परस्परितं चित्रादिप्रत्ययम् ॥

यथा च नैवम
लि चतुर्थम
अङ्गिनी याद यः प्रथम रूपकं साङ्गमेव तत् ॥
यमकवस्तुविषयमेकदेशवर्ति च ।
आरंभायात्मशेषायां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कल्पविदारोपमेकदेशवर्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्य रूपकं तदपि द्विधा ॥
मात्रा केवलरूपत्वात् तिस्रो रूपकं भिदाः ॥
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।
"अमेदो भासते यस्मिन्नुपमाकोपयेद्योः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरणङ्गारोक्तम् यथा ॥
तत्त्वं युष्मन्मन्त्राजो लोलालसामुद्रतम् ।
न कस्य चरते चेतो लज्जदृष्टमेकेश्वरम् ॥
अस्यैकप्रकारं रूपकोपमयो रपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्र सुखीभिरवशीयताम् ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥
संज्ञाविशेषः । यथा,—
"सञ्चाली योच्यते गुञ्जा वा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपदेहीशभिः प्रोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमायम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समाधोक्तलङ्कारः ।
"यत्र तु रूपरूपकयोः साङ्गमस्मृतमिति ॥
पु, सुदा । यथा, कथाचरित्तारः । ७५ । १५ ।
"अथ परिचरयेमिभिरिन्द्रः सर्वरूपकोः ।
किमेव यत्नं गुणाद्वयं क्वच न ह्यप्रम ॥
तथा च हङ्गव्यञ्जितानाम् ॥ ५२ । १२ ।
"गुञ्जावयस्य सर्वं यथाशङ्कया गुणयुतस्य ॥
रूपकस्य, जी, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् ।
यथा,—
"स्यादपि लज्जं भावसाक्षात्प्राप्ततिरोत्पद्यः ।
सङ्घो रूपकस्य धर्मसर्वं तिस्रैवम् ॥
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥
रूपधारी, [न] (रूपं धरतीति । ध + णिनि ।)
सौम्यविशिष्टः । यथा,—
"ततो निकटरूपोऽथो नम्येष्टाकाशैपारागः ।
विषादधृष्टिजस्ततो रूपेणागुपमं द्विजः ॥
रावनेन च भूतैरं तुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति सन्नाता ततः शोभन्तु सङ्घातितः ॥
ततो निर्देवस्युक्तो गत्वाऽगमपदं महत् ।
इत्यादिवास्तुते श्रीमान् रूपधारिणमावहत् ॥
तमाराध्य अग्राधं नलचक्रवर्धनं हि ।
सुखरूपतमोपमायां लक्ष्मिं च वञ्चयि ॥
इति धामपुराणे ७६ अध्यायः ॥
रूपधाराय, पु, (रूपस्य प्राणं व्यदधन् वञ्च)
वैश्वः । इति शब्दरत्नावली ॥
रूपवान्, [व] जि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
"रसादिभ्यश्च ॥ ५ । २ । ६५ । इति मत्वृ ।
मख वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।
"वायोऽपि विजुग्विषात् कालकर्मस्वभावतः ।
उदमद्यत वै तेषो रूपवत् स्याद्व्यवहृतम् ॥

गीर्णरूपः (यथा महाभारते १
१५ । १५ ।
"सन्धातुं पूजितो वक्ता रूपवानवद्वत् ॥
रूपार्जीव, जी, (रूपेण सौम्यैश्च आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वैश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।
"रूपार्जीवाश्च वाहिनी यन्निजस्य महाघना
श्रीमन्वय कुमारस्य वाहिनीः सुप्रकारिताः ॥
रूपार्ज, पु, (रूपमेव व्यञ्जयन्) कामदेवः ।
इति विकारप्रोषः ॥
रूपिका, जी, (रूपमस्या व्यञ्जयतीति । रूप + ण् ।)
श्वेतार्कटः । इति रत्नमाळा । (यथा,
सुभुवे । ५ । ६ ।
"पञ्चलं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गृह्ण ॥
रूपेश्वरी, जी, (रूपाधामीश्वरी ।) दीर्घविशेषः ।
वा तु प्रभादिपण्डितानां गतिकविष्वक् पूषा ।
यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्तया हृद्युजस्यवस्थिता ।
जटाकुटुम्भारं हृदिभ्युल्लेखमभूषणा ।
मयिभौक्तिकशोभायाः सितसम्पदचर्चिता ।
पूजिता कुसुमेन्द्रेः सर्वकामफलप्रदा ॥
इति देवीपुराणे सर्वस्वरं देवताविशतिविधि
प्रथमः ॥
रूप, जी, (आहृतं रूपं व्यञ्जयतीति । रूप +
"रूपादाहृतप्रश्नसंयोगम् ॥ ५ । १२ । २० । इति
वृत् ।) आहृतसंज्ञं रजतम् । इत्यमरः । १२ ।
६१ ॥ हेरा रूपस्य चाहृतं नयचराङ्गपुष्पादि
रूपसुखापयितुं विधातिकाया ताडितं रूपं
सुखते रूपाय आहृतं रूपं दृष्टे कारिति
व्याजः । इति भरतः ॥ ७ ॥ वातुविशेषः । रूपा
इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।
"सुवर्णस्य सर्वं रूपं रूपस्यापि सर्वं वपु ।
सर्वं वपु मलं वीर्यं वीर्यस्यापि सर्वं मलम् ॥
तत्प्राधान्यः । सुवर्णस्य वपुर्वेद्यम् ३ श्विरम् ४
चन्द्रकोटकम् ५ श्वेतकम् ६ सङ्घातम् ७
रजतम् ८ तन्मयप्रकम् ९ चन्द्रमूर्ति १० श्वेतम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रकोटकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ धौतम् १७ चक्र-
हासम् १८ इति राजनिर्घण्टः ॥ खम्बरम् १९
दुर्बलम् २० श्वेतम् २१ रङ्गधीनम् २२ रज-
रङ्गम् २३ वीरराजकम् २४ इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कलधूतम् २५ इति जटाधराः । अथ
गुणः । शिष्यत्वम् । कथाधत्तम् । अक्षतम् ।
विधाके मञ्जरुम् । चरलम् । वाद्यपित्तचरलम् ।
कथलम् । वलीयतिनाशिलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ७ ॥ अथ रूपस्योक्तलक्षणमन्यत्र-
गुणः ।
"विपुलस्य वधाधाय निदिमैर्विजोक्तैः ।
निटीय्यभास्य शिवः कोटिं परापूर्वितः ॥
नयचक्रा भयम् ॥ (१५०७१५)

मनो बह्म सममन्त्रे वाचर रर ज्यवन् ।
 द्वितीयादपत्तये वाद्युविह्वल्यु वामकात् ।
 तन्नाशयनसुवन्नसदाकर्मसु योजयेत् ॥
 ज्ञानमस्य भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
 रूपान्तर रजनं तार् चकृत्कान्ति मितं शुभम् ॥
 गुरु क्षिप्तं मरुत् भवेत् दाहच्छेदवन्नयम् ।
 खयात् तन्मन्त्रं चक्रे कृत्यं नवगुणं शुभम् ॥
 कठिनं क्षिप्तं स्वस्वं रत्नं पीतं हनं लघु ।
 दाहच्छेदवनेर्गच्छं कृत्यं दृष्टं प्रकीर्तितम् ॥
 रूपं शीतं कथायास्त ज्ञादुपाकरसं सरम् ।
 वयस्य स्थापनं क्षिप्तं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगाश्च नाशयन्नविराज्जु प्रुवम् ।
 तारं शरीरस्य करोति तारं
 विध्वंसनं चक्रेति युक्तमाश्रम् ।
 धीर्यं वलं क्षतिं तनीच पुष्टिं
 मन्त्रमादान् गोवयति ह्यशुद्धम् ॥”
 लघु मारकाय योग्यं रूपमाह ।
 “गुरु क्षिप्तं मरुत् भवेत् दाहच्छेदवन्नयम् ।
 वयादपि चक्रेत् सक्त्वा तारे नवगुणं स्तनम् ॥”
 कथाधोयम् ।
 “कठिनं क्षिप्तं रत्नं रत्नं पीतं हनं लघु ।
 दाहच्छेदवनेर्गच्छं कृत्यं दृष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 लघु शीघ्रमविधिः ।
 “पत्तलीकृतपत्राणि तारस्यास्ती प्रतापयेत् ।
 निषक्ते तु तमलतारि तेषु वस्त्रे च काञ्चिके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्थानां कथाये च चित्रा चित्रा ।
 यत्र रजतपत्राणि विस्तृतिः संप्रजायते ॥”
 अथाशुद्धस्य रूपस्य दोषमाह ।
 “रूपं दृग्गुह्यं करोति तारं
 विध्वंसनं धौम्यजनजयम् ।
 देहस्य पुष्टिं हरते तनीति
 रोगास्ततः शीघ्रमस्य कुर्यात् ॥”
 लघु रूपस्य मारणविधिः ।
 “भागीकं ताणकं मन्त्रं वासमन्त्रेन केनचित् ।
 तेन भागवत् तारपत्राणि परिश्रेययेत् ॥
 हस्ता मृगपुष्टे रङ्गा पुष्टे तु विज्ञेयगोपलेः ।
 मरुद्वल्य पुनस्तान् द्वाभ्यं कर्तुं पुनः प्रयेत् ॥
 यत्र चतुर्दशपुष्टेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 लघुप्रकारः ।
 “कुक्षीक्षीरेण कर्पितं मासिकं तेन लेप-
 येत् ।
 ताणकस्य प्रकारेण तारपत्राणि वृद्धिमान् ।
 पुष्टे चतुर्दशपुष्टेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
 लघु मारणस्य रूपस्य गुणाः ।
 “रूपं शीतं कथायास्त ज्ञादुपाकरसं सरम् ।
 वयस्य स्थापनं क्षिप्तं लेखनं वातपित्तजित् ॥
 प्रमेहादिकरोगाश्च नाशयन्नविराज्जु प्रुवम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 लघु रूपकारणम् ।
 “मन्त्राद्यं युक्तमाश्रय करेण मासिकं रसम् ।
 सममन्त्रं भवेत्तौ सुवर्णकरणं मन्त्रम् ॥”
 इति मारण १०० अध्यायः ।

कथं वि, प्रपञ्च रूप अस्यास्तीति रूप
 “रूपमादाहृतप्रपञ्चयोर्धम् ॥ ५ । २ । १२० ।
 इति वपुः १) सुन्दरम् । इति मेदिनी । वे. ५० ॥
 (क्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
 च्छेदे समान्योक्तनङ्गारे ।
 “तत्र चि तिमिरादुक्तयोर्ध्मरूपकभावी ज्यो-
 रावरकलेन समुत्पत्तिः ॥ १०० ॥ प्रत्ययविशेषः ।
 य च तत्र आगतं दक्षेतिस्त्विति च “सिद्धमशु-
 ष्योन्मत्तरस्यां रूपः ॥” ४ । २ । ५२ । इति
 कविचि हनुवी भगव्येभ्यश्चाभ्यन्तरस्यां भवति ॥
 यथा समादागतं भस्मरूपम् । देवदत्तरूपम् ॥
 रूपमाश्रयः, पुं, (रूपस्य रूप्यं वा अश्रयः ।)
 जेष्ठाकः । इत्यमरः । रूप्यं रजतं तदेव निष्कं
 पूर्ववत् विष्णुः रजताश्रयो जेष्ठाकः । उद्भूत-
 पित्तं निष्कस्य इत्यर्थः । गुरुवाश्रयिरूपं भवति
 रजतं रूप्यं तस्याश्रयो जेष्ठाक इति केषिन् ।
 इति भरतः ॥
 रूपकः, पुं, शरङ्गः । इति शब्दमाला । (यथास्य
 प्रयोगः ।
 “शुक्लरसश्च आभक्तुष्विषो मन्त्रं हस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुली वर्तमानो दीर्घदम्बोऽप्यक्षयः ॥
 वातादिरसश्चक्षुषा विदुक्तस्य निगद्यते ।
 रक्षोऽपरो यदुक्तः स्वादुक्तयोः मयुक्तस्य ।
 आशुक्तस्य वातादिरसश्चक्षुषा नापदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रूप, तु क विस्फुरति । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अक्षरानुरा-पर-०-सक-०-सेट् ।) दोर्वी ।
 कर्द्धनीपधः । अक्षरवत् । इति दुर्गादायः ॥
 रूपकः, पुं, (रूपवतीति । रूप + क्तुच् ।)
 वाचकः । इति ऋट्टाधरः ॥
 रूपकं, वि, (रूप + क्तः ।) युक्तिरूपम् । इत्यमरः ॥
 इति युक्तिरूपेणैव व्याचष्टे । युक्ति क इति रूप-
 क्त्वात् साहित्यपुराणे कः । इति भरतः । (यथा,
 रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
 “यः सुखेनोपधानं गते चन्दनरूपिनः ।
 नीचमानो महाकांभिः क्षीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”
 रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
 “सम्बोधनेऽङ्ग भोः पादं प्याद हे हे ह्योऽरे
 रेपि च ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १०३ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दतिनारीयश्च साभिप्रायः समां रूपः ।
 प्रपञ्च रे किमिदं क्व लं सज्जानः कथ्यता-
 मिति ॥”)
 रेक, नृड शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा-०-आता-०-सक-०-सेट् ।) शङ्का संशया-
 रोपः । नृड, अविरेकः । ड, रेकते शुक्लत्वं
 आद्यौ । आशुभ्यां युक्तौ नैवि संशयमारो-
 पयतोत्यर्थः । दिरेके । इति दुर्गादायः ॥
 रेका, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + वच् ।)
 शङ्का । नीधः । विरेकम् । इति मेदिनी ।
 के ११ । यथा

“वकिर्वातिपञ्चारात् पेतान् रेकं कपोहम् न
 वममम् ।
 कौत्रं जयति वज्रासं तपिः तिस्रं समीरय
 नेत्तम् ॥”
 इति वामदे उन्नतरस्यानि ४० अध्याये ॥
 भेकः । इति चिकाकशेषः ॥
 रेका, [सु] क्री, (रिण्यतीति । रिच् + “रिचैय-
 चित् किञ्च ॥” उणा-० ४ । १६५ । इति लघुना
 चायं प्रत्ययश्च लुट् । वितात् कुलम् ।) स्वयम्
 इति सिद्धात्मकौत्वात्प्राग्विहितः ॥
 रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् ।) क्षिप
 टाप् ।) अन्त्येष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रेखा, क्री, (लिखति इति । लिख् लिखेति +
 “लिङ्गिदादिभ्योऽङ्” ३ । ३ । १०४ । इति
 भिद्दिवात्तात् कट् । टाप् । रजयोरेखात् अक्ष-
 रत्वम् ।) अक्षयम् । क्व । आभोग ।
 उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखश्च दण्डाकार-
 निविशेषः । दाङ्गी इति क्षयी इति च भावः ।
 यथा,—
 “वाचनी वाचनी रेखा मन्त्राखामद्यपरांके ।
 तावतीं ह्युद्योक्तव्यं व्यपराभिः परिशीलयेत् ॥
 व्यटोपरि भवेद्भेदा व्यटस्थानाद्विन्दव्यः ।
 यत्र रेखा न विदुश्च तन् समं परिकीर्तितम् ॥”
 इति ज्योतिस्त्वम् ॥ * ॥
 शरीरस्य रेखा सुभासुमलस्यं यथा,—
 “कलाटे मन्त्रं दृश्यन्ती तिष्ठो रेखाः समां हितम् ।
 मन्त्री पुनश्चमदुक्ताः स वष्टिं नीयेत वरः ।
 नन्वारिंश्च वर्षाणि द्विरेखाध्वजान्नरः ।
 विश्ववन्द्येकरेण व्याकर्षणाः श्रान्तायुषः ।
 व्याकर्षणमरिता रेखाक्षिप्तस्य स्तुः श्रान्तायुषः ।
 सप्तधा व्यङ्गि रेखा तु यथापुस्तिकभिर्लेख्यैः ।
 अन्तःपञ्चमी रेखाभिर्पञ्चमद्वयपुरेण हि ।
 नन्वारिंश्च वर्षाणि द्विरेखस्तु नीयात ॥
 भित्ताभिश्च रेखाभिरपञ्चमद्वयं हि ।
 चित्रं च पट्टिं वापि सज्जते वस्त्रं दृश्यते ।
 धनपुत्रसमपुत्रताः स नीयेत् शरदः श्रतम् ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुल्या व्यापूरेखा तु मध्यतः ।
 मन्त्राभा भवेद्विजय नीयेत् शरदः श्रतम् ।
 कुनरेखा तु प्रथमा व्यापूरेखाध्वजान्ते ।
 मध्यमायाः कने रेखा व्यापूरेखा अतः पश्यम् ।
 कण्ठिकां समाभिव्य व्यापूरेखां समादिशेत् ।
 अष्टिभ्यश्चान्तिमां वा स नीयेच्छरदः श्रतम् ॥
 यत्र पाण्यसि रेखा आशुसस्य प्रकाशयेत् ।
 शतं वर्षाणि नीयेच्छ भोगी रजः । न संशयः ॥
 कण्ठिकां समाभिव्य मध्यमायापुत्राश्रया ।
 वष्टिं वर्षाण्युषं कुर्यात् व्यापूरेखा तु सप्तमम् ॥”
 इति मारण्डे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
 अपिच ।
 “यथापुस्तिकस्य च धनसिक्तो रेखाश्च यत्र वै ।
 इत्येतेः कलसर्गाः अस्मिन्मन्त्रं समुधिया ॥
 शुभमीवाङ्कितकरीरे भवेत् पञ्चमद्वयं वरः ।
 य धनो मन्त्रं कुर्यात् नृपे ।

रिक्साभ

[illegible]

इति गारुडं सूत्रं अध्यायः ॥
 (गणितः, ये, (रेखाया गणितं) इत्यादि-
 दि यत् ।) औपचारिकं ह्येव द्वारं यत् (गणित-
 यत्) अगम्यं गणितं गणितं गणितं गणितं । तस्य
 अष्टादशवर्गम् । यथा, —
 ऐतद् वाजपेय्यादीनां गणितं गणितम् ।
 गणितं गणितं गणितं गणितं गणितं गणितं ।
 स औपचारिकं ह्येव द्वारं यत् गणितम् ।
 न, गणितं गणितं गणितं गणितं गणितम् ।
 सप्त ॥

पुत्रं विहितं शास्त्रं यच्च कोशावधीनाम् ।
 चेत्तु जायते सव्यक् युष्मत्सिर्गमते तथा ॥
 [अथ शास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मेभ्यः ।
 रम्यं यथा शास्त्रे तद्गतं सत्यमेव ॥
 अस्मिन् समुद्राजवर्धनाच्छायायः पुनः ।
 हाशिमं मया सव्यक् गम्यकाम्यहेतवे ॥ १०॥
 य रेखागमिताः । अथ यन्मते प्रकटशा-
 दा भन्ति । अष्टयमोसतरचतुःशतम् शास्त्र-
 गतं सन्ति । तत्र प्रथमोऽपि अष्टयमोसतरि-
 कालानि । तत्राहौ परिभाषा । यः पदार्थः
 नवीयः विभागाश्चैव ; स विद्वद्भाषाः । यः
 (यं) दीर्घः विकाररहितः ; विभागाच्चैः स
 शास्त्रव्याख्यः ; विभागादेश्चोर्वैजिग्यते तद्व-
 तल तदेव ज्ञेयम् । तद्विधिं यत्नं ज्ञयन्तु सर्व-
 नाय विप्रमयः । अथ रेखाणि विविधाः । एका
 रिकाया सरला ; अथ सरलरेखास्तत्तुकाः ।
 यन्मन्त्रा विन्द्यः अदलीकृताः सन्त एक-
 न्माष्टाद्यन्तु या सदका अष्टयमा कृतिताः ।
 तत्रमपि यमं विप्रमयं ज्ञेयम् । यमं य-
 द्योति । यन् रेखाद्वयं यमं सप्तानन्तरं न
 ति तस्य यस्मिन् प्रदेशे यत्नमनं भवति
 [यि वर्तितव्ये रेखयोदन्तरमुत्तरोत्तरं अधिक-
 भवति यथात्तमन्तरं भवति तद्विधि-
 ईतयो रेखयोदन्तरमुत्तरोत्तरमप्यत्रैव भवति
 त्रैखाद्यन्तवो तद्वन्तरमन्तरं वर्द्धिष्य भवति
 । कोयशब्दः तत्र सदलरेखास्तत्तु यम कोशो
 ।, यत्र रेखाशब्दः तत्र सदलोप रेखा
 । यत्र भूमिगतशब्दः तत्र अवधमस्ति
 भूतत्तं ज्ञेयम् । इति रेखागमिस्तस्य परि-
 भाषा ॥

शुभिः, स्त्री, (रेखास्थिता भूमिः ।) खड्गा-

रिषभः

“बलम् अथवा बलवान् इति वाच्यं ।
 जडं विषयगतं बुद्धेर्भिन्नदिता सा मन्धरेखा
 व्याहो ग्रामुदयोऽपरत्र विषये पञ्चाङ्गि रेखी-
 दधान्
 स्थापयित्वा क्रियते तद्वत्परसुव सेट्टण्डुं खं
 भूषणम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ३ ॥
अथ च । रेखोक्ता सूक्ष्मसिद्धान्ते । यथा रेखा-
भक्षिकव्य ।

राक्षसबालदेवैकैः श्रेयोमेधश्चक्रवर्गः ।
 रौहिणिकमनवो च तत्रा सन्निहितं वरः ।”
 अस्मार्थः । लङ्कासुमेकपत्रेतयोर्मेधश्चक्रवर्गः ।
 देशा रेखासन्निवः । तान् देशानाह । रौहि-
 णिकदेशोऽन्तो देशः सन्निहितं वरः कुशक्षेत्र-
 षोऽथः । रेखायाः पूर्वेदेशे परदेशे च यद्य-
 वरं छयौदयकाङ्क्षां परकांस् पूर्वेकाङ्क्षा-
 वारपश्यतः स्थासिष्ये । एतेनैवतुं भवति ।
 रेखावशुचकदेशेऽप्येकाया यदा कस्य पश्चान्ति-
 तदेशे सन्देशे वारपश्यतिरित्यर्थः । तत्र रेखा-
 पूर्वेस्थाः सन्निहितानादाहै कस्य पश्चान्ति तद-
 वनरात्र रेखास्थाः । अनो रेखापूर्वे कस्यो-
 दयात् परं वारः । तथा रेखास्यैः कस्यो दये-
 सति पश्चान् रेखापरस्थाः पश्चान्ति अनो रेखा-
 परदेशे कस्योदियात् पूर्वं वार इत्यर्थः । तत्र-
 कात्रपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-
 नवोऽथानानि तनुचक्षितानि त्विच्छिद्येभ्यः पने-
 याहर्होनाभिः चतुर्ध्रुवाहोवाभिर्वापरावृत्ति-
 स्थादित्यर्थः । देशानवरात्रवधनकारस्तु सूर्य-
 सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्
 कथ्यते । गौडै पञ्चदशप्रिकशतभोजनानि ११५
 भुजिणरात्रि मङ्गालोरे द्वाप्रिकशतम् १२०
 मेरवीतीरे विप्राप्रिकशतम् १२० । वज्र सुवर्ण-
 मामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-
 चक्षामदीतपश्यतम् १०० देशान्तरम् । यद्य-
 भव्यवायुशुष्म । शम्भतम् लोकाकस्यहोवमिति
 स्थितिं कस्यसिद्धान्ते व्यह्वराधावेव वारपश्यति-
 क्त्वा । यथा.—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपाद्व्यभिक्ते भवेत् ।
तद्देशान्तरवासीभिः यन्वाहूने विनिर्दिष्टे ॥”
इति श्रैयिकाटीकायामर्थकौस्तुभः गोविन्दा-
नन्दः ॥

कङ्क, क्री, (रञ्जयतीति । रञ् + जिच् + क्तुन् ।
कङ्कणल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदके
त्रि ॥)

चकः, पुं, (रेचयतीति : रिच् + शिच् + क्तुञ् ।
भवत्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपाल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रौडार्णज-
निःशेषवन्म । पिचकारी इति भाषा । वधा,

“सिचमानोऽथ तस्मात्तस्माच्चिद्विद्योनिः सः

रिण

प्रतिषिद्धं विषिद्धं च यत् - ।
इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ।
(आत्मवासिकया प्राणायामाद्भुतयुग्मानवाह
यथा, भागवते । ३ । २० । ६ ।
“प्राक्ख्यं शोधयेन्मां पुरस्कृत्यकरिचक्रेः”
आत्मवासिकया प्राणायामाद्भुतं व्रजन् ॥)
अः, पुं, आत्मवासिकया प्राणायामाद्भुतयुग्मान
वाहः । यथा, —

“पूरकः कृष्णको रेषः प्रागायामस्त्रिलक्षण ।
नास्त्रिलक्ष्य उच्छ्रान्तो ध्यातुः पूरक उच्यते ।
कृष्णको त्रिलक्ष्यासो मध्यमाक्षरस्तु रेचकः ॥”

इत्याह्निकाभागतत्त्वम् ॥
भद्रके, चि ॥

चनं, (रिष्टं + लुट् ।) मममेदमम् । तप-
 षोऽयः । प्रत्ययान्तम् क विरोक्तः । विरेचनम् ।
 इति रक्तमाला ॥ रेकः ५ रेचना ॥ इति
 प्रत्ययान्तावली ॥ (यथा, सुसुते । १ । ३ ।
 "दसन्नां वमनार्थमेवाथो देवनाय च ॥"
 रेचनञ्चाति तु सुसुते । १ । ४४ । अथाथो
 ज्ञेयाति ॥)

अनन्तः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + मिच् + ल्यु ।
ततः स्वार्थे ञन् ।) कस्मिन्नकः । इति शब्द
निर्घण्टः ॥

चना, स्त्री, (दिव् + शिच् + लुच् । टप्) ।
 काव्यिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।
 चनी, स्त्री, (दिव् + शिच् + लुच् । टप्) ।
 काव्यिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।
 चावाङ्मयी । इति शब्दः । इति शब्दरत्नावली ।
 चेत्येवम् । इति शब्दः । इति शब्दरत्नावली ।
 यथा—

इति भावप्रकाशे पृथक्खण्डे प्रथमे भागे ।

वटपत्नी । तत्पर्यायो यथा,—
 “वटपत्नी तु कथिता मोक्षिणी रक्षणी कुर्वी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वार्धे प्रथमे भागे ॥

षी, षी, (रचयतीति । रिष् + णिष् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) कान्यकुब्जकः । अङ्कोट
इति राजनिर्घण्टः ॥

व, अ ङ हीप्रो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अ०
अ०-अ०-सं०-सं०) अ, अदिरेजन् । अ,
रेजने रिरेज् । इति दुर्गादासः ॥

८, कृ ष याते । वाचि । इति कृविकल्पद्रुम ।
 (भा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) कृ, व्यरिरट्
 अ, रेटति रेटति । याचो याचनम् । इति दुर्गा

शुद्धः, पुं स्त्री, (दिशतीति । रीं भवतिरेप्रत्ययौ
+ “अजितृरीभ्यो निच् ।” उणा० ३ । ३८

इति सुः ।) धृतिः । इत्यमरः ॥ (यथा)
 क्षितिं ।
 “मातृप्रीत्यर्थं यत्नरतिः”

पादकोदिति वचः प्रथीकयो

रेणुका

रेणुका

रेत

नौहिताय चरयो पातो तो

अभवत् ।

आप । तस्यैव तस्य
 आप । (री + शः) । पर्यटः । रेणुका । पापुः ।
 श्रुतं राजनिघण्टुः । (यथा, रेणुः । ६ । २३ ।
 “दिनकराभिमुखं रात्रेणैवो
 वरुधिरै रधिरेण सुरदिशम् ॥”

विहङ्गः । तस्यैवो यथा,—
 “जन्तुर्भयकं रेणुः क्रिमिर्न चित्तच्छृणुम् ।
 क्रिमिशत्रुः विहङ्गश्च गर्हं तच्च केष्वनम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

रेणुका, छी, (रेणुना जायतीति । के + का ।
 टाप् ।) मरिचाक्षतिसुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्तु-
 प्रमाणम् । हिना २ इरेणुः १ कौन्ती ४
 क्षपिषा ५ भस्मगन्धिरे १ । हलसुरः । कान्ता ७
 नन्दिनी = महिला ६ राजपत्नी १० हिमा ११
 रेणु १२ पाण्डुपुत्री १४ हरेणुका १४ सुप्रसौ १५
 शिशिरा १६ घान्ता १७ उन्ता १८ कश्चित्
 पुस्तके हता इति च गाढः । धर्मिणी १६
 क प्रमोना २० हेमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
 आक्षा गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खल्व-
 न्कान्त-लघ्व-दाह-विपनाशितम् । मुखरौमल्य-
 कारिलम् । इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।
 अथ रेणुका मरीचवदृशी ।

“रेणुका राजपुत्री च शिल्पिनी क्षपिषा हिना ।
 भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्तुता कौन्ती हरेणुका ॥
 रेणुका कच्छा पात्री तिलावुष्ठा कटुल्लुः ।
 पिलसा ह्यपनी केष्ठा पाचवी गर्भपातिनी ।
 वलास-वात-वैक्लव-हट्-कक्ष-विप-दाह-घ्नम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कृत्स्नम् ।
 “रेणुका कक्षवातघ्नी दीपनी पित्तला खड्गः ।”
 इति राजवल्लभः ॥ ४ ॥

(“हरेणू रेणुका कौन्ती प्राक्षायी हेमगन्धिनी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

परशुराममताः । लघ्विदृशं यथा,—
 मार्गश्रैर्व उवाच ।

“अथ कावे गतीं ते तु जमदग्निर्भूततपाः ।
 विश्वैराणाञ्च मुतां प्रयजन् नित्यं क्षयम् ।
 भास्वर्धे मतिवधाह रेणुकां लक्षणमुक्त्विनाम् ।
 वा तस्मात् सुवृत्तं पुत्रान् चतुरो वेदस्मरन्तम् ॥
 हृदयस्थं सुविश्वं विश्वं विश्वावसुं तथा ।
 पञ्चातस्यां क्षयं वक्ष्ये भगवान् भृगुस्त्वनः ॥
 काशरीयवधावाश्च प्रजादोः सधनैः सुरैः ।
 दाधितः पञ्चमः सोऽभूत्परां रामाक्षयस्तु वः ।
 भारवत्सराश्चोव जातः परशुना वधः ।
 वधः परशुसक्तं तं जहत्तु कदापि न ॥
 अथ पित्रपितामहाश्चक्रसुप्तिनिषिध्यताम् ।
 नाञ्जयः सन्ध्यासारो रामोऽभूत् क्रूरकाक्ष-
 लम् ॥
 य वेदानजितान् ज्ञात्वा धनुर्दोषं यज्जेतः ।
 जगताम् जतन्तम ॥
 खरा तस्य नवमो जगत्प रेणुका तया

वृज्जानोये (चमरश्च वृषम् ॥
 भास्वर्धः सद्यशीभिश्च जगतीडारतं सुभम् ।
 सुमालिर्न सुकान्तश्च नक्त्यं चक्रसन्निभम् ॥
 तथाविधं तृणं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
 रेणुका शूद्रधामाय तस्मै राज्ञे च मे पुनम् ॥
 सुधाशुतायास्तस्यास्तु यज्जेद समकायत ।
 विनैतवा तथा क्षिप्ता जप्ता वा स्वायम्भवौ ।
 व्यपोधि चमदग्निना रेणुकां विजुतां तथा ।
 विक् धिक् पापपरितोरे विनिन्द्य च समन्ततः ॥
 ततः स्वतयान् प्राह चतुरः प्रथमं हनिः ।
 कथन्तुप्रसूतान् सर्वान् एकेन क्रमतो हन्तुम् ॥
 ह्रियेनार्पायनितां रेणुकां यथिचारिणीम् ।
 ते तदधो नैव धनुर्मुद्रांश्चावन् जहुर इव ॥
 कुपितो जमदग्निस्तान् प्रक्षारयति विजितवान् ।
 भवन्त्ययं नचिरान् जह्वा गोवह्निगर्हिताः ।
 अथाजगाम चरमो जमदग्नीरतिधीर्धवान् ।
 तस्य रामं पिता प्राह पापिठां ह्रियि माध-
 रम् ॥
 स आहूय तयाभूतान् दृष्ट्वा श्रानविशन्-
 तान् ।

पिता शप्तान् महाविजाः युक् परशुना-
 च्छिन्तुम् ॥
 रामेय रेणुकां हिनां दृष्ट्वा राज्ञोऽनीभनत् ।
 जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति रामस्तुवाच ह ॥
 प्रीतोऽसि पुत्र भद्रं ते यत्तवा मदयः जतम् ।
 तस्मादिदृशश्च कामान् त्वं वै वरश्च साम्यतम् ॥
 स तु रामो वरान् वक्ष्ये मातृकल्याणमाहितः ।
 वधस्याकरणं तस्या आहृतां श्रापसोचनम् ॥
 मातृहत्याकरण्यं बुद्धिं सर्वत्र वै जयम् ।
 व्याधुः कल्याणतथ्यन्तं जमाने वृषवसम् ॥
 सर्वान् वरान् च प्रदत्तौ जमदग्निर्भूततपाः ।
 सुप्तोऽस्मिन् जगती रेणुकायामभवत्तरा ॥
 वधं न चापि सत्कारं सचवप्रतिं तथा ।
 बुद्धिं नयं चिरादुद्धं वेत्ति रामकदेव हि ॥
 मातृहत्यायोगोऽहय पितरं तं वक्ष्यमजवीन् ।
 न पुत्र वरदानेन मातृहत्यापमज्जति ।
 तस्मात् त्रसकृपाय चक्षुः शत्रुश्च तन्मये ।
 तत्र क्षाला सुप्रभागे नचिरान् पुनरेष्यति ।
 जगद्दिवा पुत्रं त्रसकृपां वनं जयम् ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधनुं नदा ।
 उपदेशान् पितृवर्तो ब्रह्मकुक्षं दधोऽनम् ॥
 तस्य स्नानं च विविक्तलक्षणां यौतधरन्ध्रः ।
 शरीराशिक्षतां सन्ध्यां मातृहत्यां यथोक्तयम् ॥
 जातसंप्रदायः योऽथ तीर्थमासाय तं वरम् ।
 वीर्यं परशुना क्षलां नञ्जयत्तमवाहयत् ॥
 त्रसकृपात् सुतः मीढः कासारं नौहितायैव ।
 केलासोपमकायास्तु त्वपतद्रुद्राण्यः सुतः ॥
 तस्यापि सरस्वतीरं वसुधायामहाननः ।
 कुतारेण दिशो पूज्यमानवद्वन्द्वः सुतम् ॥
 ततोऽपरकायं धिरिं चेदमङ्गं विमिद्व च ।
 कामरूपान्करी पौतमपारवदधं चरि ।
 एष्य काम विविक्तं च नौहितायैव

स कामरूपमखिलं मीढमाज्ञाय वारिषा ।
 योयवन् सर्वतोऽर्थानि ह्रियि यतिं वागमरम् ॥
 प्रागेव दिव्यमुतां संयत्ता नञ्जयः सुतः ।
 पुनः प्रतति नौहितायैव तां दादृश्यांजनम् ॥
 यैव मासि वितादृश्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
 स्नाति नौहितायैव शुभं याति नञ्जयः पदम् ॥
 चैतन् सकलं मार्गं श्रुतिः प्रयत्नमानसः ।
 नौहितायैव यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
 इति ते कथितं राजन् मदर्थं मातरं पुरा ।
 हन्ति धीरो नामदग्नी यस्माद्वा क्रूरकर्मकत ॥
 हृदस्य महदाख्यानं यः श्रव्योति दिने दिने ॥
 स दीर्घायः प्रमुद्दिनो भनवानभिजायते ॥”

इति काशिकापुराणे ५५ अध्यायः ।

रेणुकास्तुतः, पुं, (रेणुकायाः स्तुतः ।) परशुरामः ।
 इति चैमरः ॥ १५ । ५१२ ॥ (यथा, मह-
 भारते । ३ । ६६ । ४३ ।

“आचीकनन्दो रामो भार्गवो रेणुकास्तुतः ॥”
 रेणुकास्तुतः, पुं, (रेणुना स्तुतिः ।) गर्भभः । इति
 चिकाण्डशेषः ॥ धनिश्चन्द्रे, चि ॥

रेणुकायः, पुं, (रेणो परागे वाची यश्च ।) अमरः ।
 इति चिकाण्डशेषः ॥

रेणुकायः, पुं, (रेणुरेव सारो यश्च ।) कर्पूरः ।
 इति चिकाण्डशेषः । (गुणादयोऽस्य कापूरश्चन्द्र-
 विद्ययाः ।)

रेणुकायः, पुं, (रेणुसार एव । स्तुतिं कर्तुं ।)
 कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेतः, [स] स्त्री, (रीयति चरतीति । री स ड
 चरते + “सुरीर्या तुट् च ।” उणा० १।२० ।
 इति अहन्तु यश्च तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा, —
 “स्त्रीणां रजोमयं रेतो नौहितामिन्द्रिजं वदे ।
 तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
 प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनश्च यम् ॥”

इति चरतीति शरीरस्थनि प्रथमेऽध्याये ।
 “मातापिनोर्वीरयोऽस्यभेदाद्वत्तकनः ।
 गर्भस्थश्च यदा दीर्घाः प्रपद्येवोपधाः शिराः ।
 शोथवन्मथुः उक्तायादितथाऽप्युपहन्ति ।
 तत्र सन्मूर्णस्त्वाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ।
 एते लवाश्चर्याश्चास्वाताः सन्निपातस्तुच्छवन्तः ॥”

इति चरती चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥
 कृष्णः रेतःपातविषयो यथा,—
 “न वामहस्तेष्वीकृत्य विविक्तगन्धं वा यजाम् ।
 नोत्तरेदंशुपस्यञ्च वामसु रेतः सद्युगच्छेत् ॥”

इति कौर्मि उपनिषागे १५ अध्यायः ॥
 परशुधनुः इति मेदिनी । रेत, इ ३ ॥

(जम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ “इति-
 नञ्जयानां अप्यां देवानां रेतश्चास्ते उच्यते ।
 तथाचोपनिषद् । देवानां रेतो वनेति ॥”
 इति तट्टीकायां देवराज्यव्या । यथा, ऋग्वेदे ।

६ • २
 अथ रेतः विपुलम् ॥

रिवती रिवति नाम्नी इति चम्पु + च
 टाप् । रिवं सान्तः आदन्ताश्च इति स्वात्मा
 आत्राकारान्तरनशब्दः । वातुका । इति
 भावप्रकाशः ।
 ग, की, शुक्रम् । इति शब्दार्थप्रकाशः ।
 य, की, पितृत्वम् । इत्यमरः । टाकावां भीलकण्डः ।
 च, की, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात्
 च ।) रिवः । पीयूषम् । पटवत् । खतकम् ।
 इति मेदिनी ।
 ण ड शब्दः । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (भा०-आत्म०-शब्द०-अक०-गमने सक०-सेट् ।)
 ड, रिवते रिरिरे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गा-
 दासः ।
 ङ, नि, (रिवति निव्यते इति । रेप + घञ् ।)
 निव्यन्तः । क्रूरः । अण्यः । इति मेदिनी ।
 पे, १० ।
 , पु, (रिपति इति । रिष + घञ् । यदा,
 "रादिपत् ।" इत्यनेन वर्णसंस्कारार्थं रश्चर्यादि-
 फनप्रत्ययः । तथाच "रेफ इत्यौद्यादिकः ।"
 इति छत्तु ५ पाठे दुर्गाः । रवन्तः । (यथा,—
 "परिशीतो यः शिरसाणि धार्यते
 समानेन चक्षुषि यानि गन्तान् ।
 शुभैः परैर्वा ह्रियमाननीहते ।
 रेषिह तुसा प्रक्षतिर्लोक्यात्मनाम् ।"
 इत्युद्धः ।)
 गगः । इति शब्दरत्नावली । (शब्दः । यथा,
 गगवत् । = १० । १५ ।
 "अपच वज्रसुरविन्दहारा
 कच्छं च सामानि नमस्करपात् ।"
 जि, (रिप + "अथवायमाधमापरेषाः छत्त-
 वत् ।" उवाच ५ । ५४ । इति व्याख्यानं
 पातिचः ।) कुक्षिनिः । इत्यमरः ।
 [रु] नि, (रिपतीति । रिप् + अस्तु ।)
 र, अण्यः । दुष्टः । क्षपणः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 ङ ऋ शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रिवते रिरिरे । ऋ,
 अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ।
 की, (रिव शब्द + भावि क्युट् ।) गवां
 नः । इति त्रिकाश्रयः ।
 ङ, पु, शिवः । अश्वरः । इति मेदिनी ।
 १०३ । चौरः । इति शब्दरत्नावली ।
 ऋ ड सुती प्रवे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 शा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) सुति, अनेन
 नम् । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रिवते भावि
 नम् । अश्वरत्नवीर्यः । इति दुर्गादासः ।
 की, दन्तिनामव्ययम् । इत्यण्यपाठः ।
 पु, (रवति इति । रेप + बाहुलकात्
 च ।) अकटः । देशः । वातुलः । विषवैद्यः ।
 अथवायः ।
 पे, अमीरः । इति अट्टाधरः । (यथा,
 पे ३ १ ।

"पितृप्रवर्धे माचारैरतः प्रवृत्तपयस्यामपुत्र-
 नन्दनकाश्चयः कथं प्रकृतः प्रवृत्तः प्रवृत्तः
 सेतु १०" आरम्भप्रवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ।
 राजनिर्णयः । स तु रिवतीपिता । वराभाम्भु-
 रश्च । इति महाभारतम् । (अयं हि आनन्दपुत्रः
 प्रयातिपौत्रः । स शत्रु खपुत्रा रिवता वरं
 प्रयुक्तमन्त्राय सह प्रज्जालोकं गतवान् आश्रयं
 वक्षसा वनदेवाय कथं दत्तवान् । शतदिवसक
 संवीभामते ७ स्वर्ग ७ । ८ आश्रयतो द्रष्ट-
 थम् ।)
 रिवन्तं, की, (रिवन् इव वायतीति । कै + कः ।)
 परिवसम् । इति राजनिर्णयः ।
 रिवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाश्रयः ।
 रिवती, स्त्री, (रिवतस्यापत्यं स्त्री । रिवत् + अण् ।
 न लृङ् ।) डीयः । वनदेवपत्नी । नक्षत्रमण्डः ।
 मातृकाभेदः । इति मेदिनी । स्त्रीगवी । इत्य-
 ण्यपाठः । दुर्गा । यथा,—
 "रिवा तु नमैदा देवी नरी वा रिवनी मता ।
 अतिस्वच्छवत्पत्नी वा लोके देवी प्रकीर्तिता ।"
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः । * ।
 रिवनीमन्त्रश्च अन्वितादिवसप्रदं प्रविशन्नाम-
 न्तं प्रेषणचक्रम् । तस्य रूपं मन्त्रादिति दर्श-
 नं प्रतारकात्मकम् । तस्याविद्यादेवता पूजायाः
 ह्यर्थः । यथा,—
 "दन्तसंख्यमने भवाम्भालता-
 न्तमने लभन्वन्तमन्त्रम् ।
 कामलाञ्जि मन्त्रोदयान् प्रिये
 कालसाधनकलाः प्रियेऽननम् ।"
 इति कालिदासप्रतारिकात्मिकादिप्रकाशम् । * ।
 तत्र जातफलं यथा,—
 "वाक्यशोभविप्रवी जिनैन्द्रियः
 वाक्कुलः खसवनेकमायसः ।
 भावतो ननु भवेत्सहोपती
 रिवती भवति वस्य चक्षुषम् ।"
 इति कीर्तीपरीयः । * ।
 वातजन्मविशेषः । तच्छुद्धश्च विकृता यथा,—
 "अथवायमाजङ्गली च शरिण्या प्रनर्वा ।
 सदा विहारी श्रुवाका कापिन परिविचरन् ।"
 अथवाजङ्गली मेट्टाशङ्गी । सदा संवतीपुष्प-
 वालिः ।
 "तेजसमन्त्रे कार्यं कुरु सर्वैरसं तथा ।
 यज्ञाध्यायं नन्दे तथा गौरकदम्बे ।"
 सन्तरयः राजः । यज्ञाध्यायं गुप्तगुप्तः । नन्दे
 सामन्तकसुग्रीवरत्नं पीतवर्णः । गौरकदम्बो
 चारिद्वजः । चण्डुया कम्ब इति लोके ।
 "अथवायमन्त्रकामभक्तकीर्तिरुक्तम् ।
 कर्कोलादी गये भापि सिंहं सर्पिः पिबे-
 विहसुः ।"
 अथवायः सौख्य इति लोके ।
 "कुलस्थाः शत्रुपूजकं प्रदक्ष्यः साक्षगन्धिकाः ।
 यज्ञीयकपुरीषाञ्च यान् यवपुत्री हृतम् ।
 यन्मयीभक्तो धार्मिकेष्टपुत्रं हस्ये ।"
 यन्मयीभक्तो धार्मिकेष्टपुत्रं हस्ये ।

यन्मयी भद्र दुर
 "युक्तः सुगन्धो वायः । यन्मयीभक्तो हति
 वलिर्विन्दो मोतीर्ष रिवति प्रयत्नात्मना ।"
 मोतीर्षो मोक्षः ।
 "ज्ञानं धार्मिकमाराधनं सङ्गमे कारयेद्विषय-
 नानाशिक्षधरा देवी चित्रमाख्यामुपेयना ।
 उलतकुलकिरी श्यामा रिवती ति प्रमोदतु ।
 प्रभासते धां सनतं देवी विविधभूषणाः ।
 लम्बा सराला विनवा तथैव बहुपुष्पिकाः ।
 रिवती शुक्लावाच च सुश्र्वा देवी प्रमोदतु ।"
 इति भावप्रकाशः । * ।
 यन्मयीभक्तः विवर्यं यथा,—
 "रिवत् रिवतः पुत्रः कङ्कशाग्राम धार्मिकः ।
 श्रेष्ठः पुत्रस्तस्यामोक्षार्थं पुण्यां प्रमोदतु ।
 स यन्मयीभक्तः प्राप्तादेवती प्रकथ्योत्तमः ।
 न चरा चतुः पिपासा वा न मृदुलान्तं कश्चि-
 दिति ।
 मनुचक्रश्च भवति ज्ञानलोके द्विजोक्तमाः ।
 रिवत्स गन्ध्याय सा पुत्री राज्ञश्चैवता ।
 तस्य पुत्रशतं वच लक्षा तामगमद्विष्टाः ।
 तस्य वंशे पुं ये सन्त स्वर्गादा इति विदुताः ।
 अन्विता ह्यभवन् विद्या दिव्यं सर्वसु
 धार्मिकाः ।
 गतिं बहुयुगे कथे आश्रमास च रिवतः ।
 सुवर्णमेकं मन्त्रादीं दृष्ट्वा यादवेतेलम् ।
 कर्वां हारवती नाम बहुद्वारा मनोरमा ।
 मोक्षद्वारान्मयीता वासुदेवपुरोगमः ।
 गत्वा तु रिवतः सन्त्यगन्मन्त्राय रिवतीम् ।
 प्राद्विदुष्वन्तरां तासु यन्मयीं ह्येन वै ।
 समासां लब्धतां गीता उवाच न प्रहयतः ।
 नत्वा जगाम शिखरं मेरोरुत्पति रिवतः ।
 रिवं रामोऽपि धर्मात्मा रिवता सहितः सुखी ।
 इति चण्डिकापुराणम् । * ।
 (अथवायं वाक्पतेनैव यन्मयीभक्तः वनदेवाय
 प्रतः । स्तत्रिवरंणसु देवीभामवते ७ स्वर्ग
 ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ।) रिवतमनुसारः । तद्
 विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "पञ्चमोऽपि मनुजं रिवतो नाम विदुषः ।
 तस्योत्पत्तिं विवरं षट्शतं कथयामि ते ।
 अतिरासीत्तस्याभामः कृतवाग्निं विदुषः ।
 तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रिवतन्ते सञ्जातः ।
 स तस्य विविधचक्रं जातकर्मद्विज्ञः क्रियाः ।
 ततोऽप्यनवादींश्च स चाश्रीतोऽभवत्कुने ।
 सतः पृथग्निं जानीत्यतो ततः प्रहति सौष्टयुधिः ।
 दीर्घरीगपराभशं सवाप सुविदुषः ।
 मायां चास्य परमातिं कृशरीगद्विप्रेक्षितः ।
 जगाम च पिता चास्य चित्तयामास दुःखितः ।
 किमेतदिति सौष्टयस्य पुत्रोऽभ्यन्तहादुर्भवितः ।
 जग्राह भार्यामन्त्रस्य सुविदुषस्य सन्धेः ।
 ततोऽप्यनो मनसः कृतवन्मन्त्रकर्मद्वि-
 अन्विता यन्मयीभक्तो यन्मये न पुत्रपुत्रः ।

रेवती

रेवती

रेवती

कुपुनो हृदय य स सर्वं कुरुते पितु
स पुच्छ लग्नस्य ख ख पठत् प तथयथ
हृदय भोगक र य प ग न प नमय
पिवाहुः खाय भिक्क ग्रन्थ मन्त्र दुष्कृतकर्त्तव्यः ॥
धन्यास्ते नमथा देवो सर्वलोकाभिमाननाः ॥
परोपकारायः शान्ताः माधुकर्त्तव्यगुणनाः ॥
नानिर्वसं तथा सर्वं परलोकपरादमुखम् ॥
नरकाय न मन्त्रे कुपुनानि वयम्भयः ॥
करोति सुहृदा रेवत्यमहिमानं तथा सुदम् ॥
अकाले च अरौ पिबोः कुपुचः कुर्वते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ वीर्यवन्तस्य पुण्यं चरितैर्मनुजैः ।
हृत्मागमनोदितैर्धर्मं गर्भमपृच्छत ॥

अविश्ववाच ।

हृत्प्रेतन पुरा वेदा गृह्येता विधिबन्धनाः ।
समाय वेदान् विधितुं कर्त्ता दारपश्चिह्नः ॥
वहारश्च यथा कार्याः श्रौताः स्मार्तकाश्च
क्रियाः ॥

नाश्वर्याः कृताः काचिदुपायस्य सहासुर्न ॥
गमनायविधानेन न कामनमुदधत्ता ।
पुण्यं जगित्कार्यं पुत्रास्त्री विधत्ता सुर्न ॥
श्रीरथं जिमास्त्रदीपय सम दीपय वा सुर्न ।
अस्त्रदुःखवहो जार्ता दीः शीत्यस्त्रमुप्रीकटः ॥
गर्ग उवाच ॥

रेवत्यो सुनिद्रैश्च आतोऽथं तद्वस्तुव ।
तेन दुःखाय ते कर्त्तुं दृष्टे यस्मादजायत ॥
न तेष्वचरौ देवाः स्म मातुर्नापि कुलस्य न ।
तस्य दौःश्रीत्यैतुल्यं रेवतानुपमागतम् ॥

अतवागुवाच ।

यस्यान्धमैककुण्डल्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
दौःश्रीत्यैमेव सा तस्मात् यतमाभासु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ॥

तेनैव स्वाक्ष्मे प्रापे रपयुक्तं प्रपात ॥
पश्यतः सर्वलोकाश्च विजयाविष्टचेतसः ॥
रेवत्युच्यते पतितं कुसुदायौ समन्ततः ।
मासयामास सख्या वनकन्दरनिभारान् ॥
कुसुदाश्रित्य तापतातुः स्वातो रेवतकोऽभवत् ।
अनीवरद्वयः सर्वस्वार्थं प्रथितार्थं प्रथिवीधरः ॥
तस्यैव तु या कान्तिगता पद्मज्जनीचरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणासीव शोभना ॥
रेवतीशान्तिर्भूता तां दृष्ट्वा प्रभुसौ मुनिः ।
तस्या नाम लकारित्यं रेवतीति हि भागुरे ॥
प्रेषधामास देवेनां स्वाश्रमाभ्यापयन्ममाम् ।
प्रभुः स महाभागस्तस्मिन्नेव महापथे ॥
तासु शौचनिर्वाहं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
स त्वनिश्चितधामास कोट्यस्य भर्ता भविहि ॥
अयं चिन्तयतः काको जगाम सुमहात्मकः ।
न जालमाद राक्षसं वरं तस्या महासुनिः ॥
तनक्त्या वरं प्रदुर्लभं स प्रभुसौ सुनिः ।
निषेधं दृष्ट्वा प्रेष्टुं प्र स हृष्टसु ॥
महावक्त्रो महावीर्यः समैषमस्तु ॥
दुर्मेवो नाम स तथा सर्वो ज्ञेया महीपति ॥

स कण्डव उवाच

जानन्तरं च त्वगय प्रसङ्गं गो सुने
तस्य श्रमपदं धीमं भुङ्क्ते स नरः धिपः ॥
प्रियव्रतायसर्वो महाव्रतपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमाश्रीत्यश्च काश्चिन्नोऽतरोद्भवः ॥
स यविश्याश्रमपदं तां तस्मै जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तस्मिन् प्रियेयामन्त्रे पृथगन् ॥
राजीवाच ।
क गतो भगवाचसाहाय्यान्मुनिपुत्रवः ।
तं प्रणतुमिष्टेच्छामि तत्त्वं प्रमूढ शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
अग्निशाकां गतो विप्रकण्डुल्य तस्य भावि-
नम् ॥

प्रियेयामन्त्रेयश्चैव चिद्वक्त्रास त्वरान्वितः ।
न दृष्ट्वा सहाकां राशान् दुर्धमं सुनिः ।
नरेन्द्रविह्वलितं प्रयवाचनं पुरः ॥
नजिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच न तु गौतमम् ।
गोतमानीयतां प्रीतिममोऽस्य जगतां पतिः ॥
अथ तावदयं भूपचिन्तालादुपागतः ।
जामाता च विधेयश्च योऽप्योऽप्योऽस्य भर्त मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विदेव न च तस्मैवी जगदीश्वरं न हृषः ॥
तमासभगतं विप्र गृह्णीतायै सहासुनिः ।
प्रयत्नं प्राह राजेन्द्रमपि ते कृपार्थं पुरः ॥
कीप नरोऽथ मित्रेयुः शस्त्रागालिषु चिरः ।
तथास्मिन् महावाहो वन सर्वं प्रतिहितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत उवाच तिष्ठति ।
पृच्छास्यस्वास्त्यो गार्हं कुप्रालिखीपरान्तव ॥
राजीवाच ।

लवसावादकृष्णलं न काचिन्मुनिवत्तम ।
वातकौतूहलकांक्षि मम भार्याश्च का सुने ॥
अविश्ववाच ।

रेवती तु महाभागा जैलोक्ष्ये वापि सुन्दरी ।
त्वभाभ्या वरादोहा मानवैक न वत्सि किम् ॥
राजीवाच ।

सुभद्रा शान्तनवश्च कावेरीनन्दनौ विभौ ।
शुरालब्धौ सुजाताश्च कन्याश्च वरुणजाम् ॥
विपादौ नन्दिवीचैव वद्वि भार्याश्चैव हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वद्वि का लियम् ॥
अविश्ववाच ।

प्रियेति याम्युतं येयं लोकोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विवृतं ते भूपाल शार्थ्यं दृष्ट्वी वन ॥
राजीवाच ।

सख्यसुतं मया (कस्य भागो दुर्यो न मे सुने ।
शत्रु कोपं भवन्तु कर्तुमर्हन्तस्मात् वाचिषः ॥
अविश्ववाच ।

अथं जवींश्च भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
आजहार भवानेव नङ्गना हृष नोदितः ॥
मया एतौ सुवपश्च को स मरैति पार्थिव
भाषता तेन चाप्यतो महापथे च जायत ॥
तदृष्ट्वा स महा दत्ता कन्या त्वं वरापि

प्रयेत्य मन्त्रतः सद्य विचर कुर्वते कथम्
गीम कण्डव वाच

ततश्च सोऽभवकोपी सनोक्तः पृथिवीपति
अविश्ववाचः कर्त्तुं तस्या वैशाखिकं विधिम्
वसुधतश्च पितरं विवाहाय मञ्चासुनः ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रथमव्रतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तान पचाहं कर्त्तुमिच्छामि ।
रेवत्युच्ये विवाहं मे मनु करोतु प्रमादितः ॥
अविश्ववाच ।
रेवत्युचं न वे भद्रे चन्द्रयोगे हि वि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति कथं हि सुम्भु वैवाहिकानि
ते ।

अन्वोवाच ।

वान तेन विना कार्त्ता विकलाः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकला कश्चिदभिधायाः कार्यं भवेन ॥
अविश्ववाच ।

अतवागिति विज्जानस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तिरश्च तत्रिप्रातिनम् ॥
मया चासौ प्रतिज्ञाता भार्येति मदिरक्ष्यी ।
न वैच्छति विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

अतवाक् स मुनितात किं मे कस्तत्रवांस्तप ।
न त्वया समता तेन प्रजावन्तोः सुतासि किम् ॥
अविश्ववाच ।

जन्मवन्तोः सुता भ त्वं वाये नैदातपस्विन ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् ससुत्वहि ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तावत्तु किञ्चनमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहं मे नाचर्त्तं श्रवते पित ॥
अविश्ववाच ।

अयं भवतु भद्रे न भद्रे प्रीतिमयी भव ।
व्यारोपयामीहमग्रे रेवत्युचं ह्वते तन ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रमादव रेवत्युचं सहासुनिः ।
यथायुर्जं तथा चक्रे नोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दृष्टितुं विधिवन्तकयोगजम् ।
पिषाद प्रीतिमान् भूयो कामावरमथव्रवीत् ॥
अविश्ववाच ।

अदोहाजिर्त्तं मे भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभमपि दास्यामि ममापतिहतं तपः ॥
राजीवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहसुतपन्नः सन्ततो सुने ।
मन्वन्तराद्विर्भूतं त्वं त्वमसाददुष्टयोवहम् ॥
सुनिशवाच ।

अविश्ववाच मे कामो मनुस्त्वन्मनो मञ्चान् ।
सकशां भोक्तुं भूमिं धर्मविच भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामाहास तवो भूपालदेव भद्रं ययौ ।
सत्यान्वावायुतु रेवत्यो रेवतो मनुः ॥
अथैव चक्रेभस्त्रेभ्यो देवपरार्थित

विश्राज्यस्त्रिभुवाया यो वैदवित्यस्य चपिह ।
एति मार्कण्डेयपुराणे रेवत्यन्वन्तरं समप्यम् ॥

गौ इति निघण्टीय थ इवर जयन्त

१ १ १६

वन भव पु रवय भव जय तयस्य
प्रोक्तरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रैवत-
मनु । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

वरोरमयः, पु, (रैवता रमयः पतिः ।) वल-
देव । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

वनीधः, पु, (रैवता इधः ।) वनराजः । इति
हेमचन्द्रः । १ । १ । २८ ॥

वन्तः, पु, मुख्यपुत्रविशेषः । स च मुख्यकाधि-
पति । तत्त्वोपनिषदायां,—

“ततोऽथैव योगमास्यायां स्यां भार्या बह्वारं रविः ।
दृष्ट्वा नियमस्यान्तामश्वत्थकपमयाकरोत् ॥

मैत्रुनायोपपन्नान् कुर्यात्तौ च त्वराश्रितः ।
नेच्छन्ती तेन बंधीनां परपुत्रोऽभिप्रायः ॥
अथ ज्ञानं वंसुभ्यो तेनो मुखनाभिकया रघोः ।
देवो वनः प्रधायेनामश्विनो भिर्वाजं वरो ।
नालवो ह्यौ हतौयश्च रैवतोऽश्ववाहकः ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

अपि च ।

“ततोऽन्तरपृष्ठं भानुवतरागमनं कुरुन् ।
इष्टो तत्र सञ्जायु बह्मत्वरूपधारिणौ ॥

ना च इहा तस्यैवानं परपुत्रोऽभिप्रायः ।
गमनं वंसुभ्यं तस्य पृष्ठरक्षकतया ।

तस्य नाविकायोगे तयोस्तत्र समेपयोः ।
अस्त्वद्वयौ तत्रयथावयवक्राद्विभंगतौ ॥

ततोऽन्ते च रैवतः खड्गो धनो मनुचष्टकः ।
प्रश्नास्तुः वसुधनो वायुतूषकमन्त्रितः ॥

तत्र कुरुपमनं वृष्ट्यामाश आह्वयान् ।
सो वा च नमालोकं सूर्या सुदृग्मादपि ॥

रूपधारिणोऽर्धसामाश्रिताय निजाश्रमम् ।
आ भार्या प्रीतिमनो भापकरो वारितकरः ॥

तत् पूर्वसुतो योऽस्माः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
तौयश्च यमः शपादकैः पृष्टिभूतं द्युतः ॥

मथो मन्मादाश पादलोके मन्वेतस्य ।
तस्यकौति शपादकं तस्य चक्रं पिता स्वयम् ॥

भट्टिर्देवताश्चो वसो मित्रे तणाद्विदे ।
तो नियोगं तं प्राप्य चकार तिमिरापहः ॥

गना च नदी चक्रं कलिष्ठाश्वरवाहिनौ ।
विनो देवमित्रौ कृतो पित्रा महात्मना ॥

प्रकाधितिविषे च रैवतो विविभोजितः ॥
ति भार्गवेष्वपराशे त्रैवसतमस्यन्तरि ॥ ६

दिवर्गार्थनरीराजवधिवौ रैवतस्य राज-
मपूत्राविविधेयाः,—

प्रमे हि तु रैवन्तं पूषन्तोऽरणाजरे ।
रघुर्न महाबाहो दिमन्तं कवचोत्प्लवम् ॥

जन्तं युक्त्वान्तं केशान् वितत्य नाससा ।
तं वामकरे विश्वद्विष्टं तु करो व्रतः ॥

तं कस्य मन्मथोऽप्यं कितवैस्त्वयं शिरसम् ।
विश्वस्य रैवन्तं प्रविमार्थां घटोपि वाः ॥

पूत्राविधयेन पूषन्तोऽरणाजरे ॥
१ मातृकापुराणे भोटापनीयां च

अथ य ॥ कोच गरपूषिमाराजौ ह रो
प ना तस्य पूर विधय

ह रोप ना सुीप्रसु मपुणो जयवाहन
यवाधतवोपेनेसखुकेच सुतपितः ॥

संपुजितवः पूर्वोक्तः पश्या पायमेव च ।
स्कन्दः वभार्थो रुद्रश्च तथा नन्दोऽप्यरो मतिः ॥

गोमहिः सुरभिः पूषा कागवद्विहृताश्रमः ।
उरभयद्विष्वक्गो भवद्विष्विनायकः ।

पूष्यः सायेश्व रैवन्तो अथविभवविस्तरः ॥
इति निज्यादितन्त्रम् ॥

(रैवन्तर्दशैव नव्यौ प्रति नारायणस्य श्राप-
हृतान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
वृत्तम् ॥)

रैवन्तमनुजः, स्त्री, (रैवन्तं मनुजं कृते इति ।
रु + क्रिप् ।) मन्त्रा । इति चिकित्साशेषः ॥

रेवा, स्त्री, (रैवते उज्जुष्य गच्छतीति । रेव +
अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।

“रेवां ब्रह्मरूपमविवर्धे निज्यापदे विप्रौणां ॥”
अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्या,—

“रेवया च ज्ञानं पूर्णं तपः शिवसुवृष्टिदम् ।
मम जगत्पट्टः पुनो भूयादपि विधौ तथा ॥

यद्यै कक्षापि न तपः किं करिष्यामि चित्त-
वत् ॥

रेवायासु वरो देवत्वपश्यं स्वभाष्यम् ।
निज्यैवैवं तदा प्रोक्तं प्रमत्तेगान्तरात्मना ।

निज्यरूपेण नै देवि । गगाननपुरस्कृतः ।
गर्भं तव वसिष्ठाभि पुनो भूया शिवप्रिये ॥

मम जगत्परा कर्त्रीः स्थाना जलमथो शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन चायमेकैव संस्थितौ ॥

यस्यै वत्तवरा रेवा मन्त्रादिध्वनिहारात् ।
रेवास्त्वमिति स्थातं ततः प्रवृत्तिं गीपते ॥

इति वाराहे वीमेश्वरादिजिज्ञासुहिमाध्यायः ।
इति । वा च कामप्रज्ञोः गौरीद्वयः । इति

मेदिनी । ते, २१ । दुर्गा । यथा, “रैवता
तु गर्भहा ह्यौ नदी वा रैवती प्रता ।

अतिलखन्वत्वा वा लोके देवीं प्रक्रीप्सिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रेय, कृ ङ ह्येयान् । इति अथिकस्यदुसः ॥
(भा०—आत०—अथक०—वेत् ।) ह्येवा घोटक-
कन्तुलप्रवृत्तः । अ, आरिरेयत् । इ, रैवते रिरेय-
ऽथः । इति दुर्गादासः ॥

रै, प्रवृत्तिः । इति अथिकस्यदुसः ॥ (भा०—पर०—
अथक०—आरिरेयत् ।) रैवादिः । रायति । इति
दुर्गादासः ॥

रैवतः, पु, खर्गालुष्टः । (यथा, गारुडपुराणे १० पत्रः ।
“चतुरङ्गुलसंस्थो वाधिकातामिसंज्ञकः ।

विशालादखं राजहन्तं रैवतसंज्ञकम् ॥”
श्रीकर्मदः ।) (अथैवात्तुवः सुभद्रां हृतवान् ।

यथा, महाभारते । २२१ । ६—८ ।
“सुभद्रां जय शैलेन्द्रमन्त्र्यैव हि रैवतम्—

रैवपाणि च रमोऽथ अथि पाक च ।
“चैरवातो

प्रदक्षिण मिरे तत्र पथधौ ह रक प्रति ॥

त मभिदुय क्रौन्च यस्मिन् रोपय थम्
सुभद्रा नारकस्य ह्यौ क मन्वथप उत

ततः स पुरुषवत्प्रसन्नादाय न्यासकताम् ।
रथेन काचगान्धेन प्रथमौ खपुत्रं प्रति ॥”

अङ्कुरः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ रैवविशेषः ।
इति धरणिः ॥ (स तु बालगणदासमन्त्रतः ।

यथा, महाभारते । २ । २०६ । २६ ।
“अदिति रैवतीं प्राहृष्यंस्तस्यास्तु रैवतः ।

सोऽपि बालाजु महाधोरो वाधति वे मन्त्रा
यह ॥”

रैवतां भवः । रैवती + अच् ।) पशुमान
कल्पियः पशुमो मनुः । स तु रैवतीर्गमं कुर्म

राजपुत्रः । अस्मिन् मन्त्रे रैवतोऽपि
तारः । विमुरिणः । भूतरयादौ देवा ।

हिरण्यरोमादयः समर्थयः । अतिनिष्पद्य
स्तस्यसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरण

यथा,—
“पञ्चमस्य मनोस्तदनु रैवतस्यान्तरं ह्यम् ।

देवताहुः सुवाहुश्च प्रमथयः मोमपौ भुवि ।
हिरण्यरोमा वभामः समेतं ऋषयः स्मृताः ।

देवताभूतराजस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ।
अथैवत्तद्वद्वर्गं च विनवान् ह्यपः अपि ।

सुतो निरुत्तसुखः सख्यो भिर्मोहोऽपि प्रकाशः ।
वर्गमर्थव्यप्रीतोऽत एवैत रैवतासयाः ॥

अथ, सुधामरा विरजः सङ्गिष्णुगोदं यव च ।
विषखानतिनामा च वृद्धिर्गर्भभोग्यरे ॥”

इति सानुखी ६ अध्यायः ॥ ६ ॥
सार्कण्यपुराणोत्तरैवतमनुविवरणम् रैवती-
शब्दे वृत्तम् ॥ (रुद्राणामन्यतमः । यथा,

साख्ये । ५ । २६ ।
“अनेकपादध्विभ्रो दिक्कपाद्योऽप रैवतः ॥”

मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
“रैवतो गावः ‘मश्रुं वै रैवतोः ।’ इति सुवे

‘तच्छेदम् ।’ ॥ १ । १० ॥ इत्यम् । मेघो हि
सन्नेव वर्धति यवसं पार्वीयं च जवपित्तं

तदीयो भवति पश्वन्लक्षतया । यथा, राय
दस्यान्तोति मनुपि ‘रयेन्तौ नैव जूगम् । ६ ।

३४ । इति सन्ध्यासारणम् । ‘वन्त्रायाम् ॥’
२ । ११ । इति वल्गुम् । मन्त्रस्य धनस्यैव

त्वात् रैवत् इजः सचेति हि तस्य नाम
तदीयो रैवतः पूषन्तु तदीयसं वृत्तम् ॥

इति तत्र देवराजशब्दा ॥ ६ ॥ तौमन्त्रा
विशेषः । यथा, सनुते । ४ । २६ ।

“अभिरोमो रैवतश्च यथोक्त इति संश्रितः ॥
अश्विप्रियः । यथा, महाभारते । १० । ११ ।

“नारदः सुमहान्तेना क्षत्रिभः सङ्घितकरा ।
पारिजातेन राज्ञेन रैवतेन च क्षीमतेन ॥”

वधवति, वि । यथा, अथैवते । ५ । ६० । ४ ।
“वरा दैवदेवतासं पिरयते—

अ पिपिर्षे—
“चैरवातो

इति वृत्तं च यथा

यनक क्रौ, (यतकमेव, स्वार्थे धात्,) पार
वमहन्तः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पारवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

वक्त, पुं. (रैवत एव। स्वार्थे कन्।) रैवत-
प्रत्ययः। तत्प्रयोगः। उज्जयन्तः २। इति
हैमवन्त्रः ॥ (यथा, महाभारते। १। २००। १।

“ततः कृतिप्रयासस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
उष्णान्वकानामभवद्दृक्खौ शुभमत्तम ! ॥”)

तस्य नामकारणं रेवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

४।१।१४४ इति ठल् ।) रिवत्या व्यपत्यम् ।
इति सुग्वबोधआक्रमणम् ॥

य, खी, (रोचयि) वेति । रुच + घञ् । व्यङ्गा-
 दिवात् कुलम् ।) छिद्रम् । इत्यमरः । १७७२ ॥
 नोका । खलम् । इति मेदिनी । के, ४२ ॥
 तल, सु, (रुच + घञ् ।) ज्ञयविहः । दीप्तिः ।
 इति मेदिनी । के, ४१ ॥ (यथा, जग्यवेदे । ४ ।
 ६ । ७ ।

“द्विविष्टानि सन्त्यन्त रोकाः ।”
 ते रोकास्त्वदीया दीप्तयः ।” इति नन्दाय
 साधकः ॥ ५ ॥

गिग धु, (वज्रपतिनेवेति । रोजममिति वा ।
 खज + वज्र । वहा, खजनीति । खज + "प्र-
 कजिप्रिष्ठाद्यो घञ् ।" २।२।६ । इति कसिदि-
 घञ् ।) कुक्षीवधम् । इति मेदिनी । गे, २२ ।
 वृद्धमङ्गकारिकः । तत्पर्यायः । इत् २ वज्रा-
 उपायः ४ आधिः ५ गदः ६ आभयः ७ ।
 इयुसरः १ । २ । ३ । ५१ । अथादवः ७ आभयः ८
 आतङ्कः १० भयः ११ उज्ज्वलः १२ भङ्गः १३
 अतिः १४ समोष्णिकारः १५ आनिः १६ चयः
 १७ अथाभयः १८ मज्जुभयः १९ । इति राज-
 निशङ्कः । अयमः २० । इति जटाधरः । मान्द्यम्
 २१ आक्रान्त्यम् २२ । इति हौमचन्द्रः । ॥
 इति चक्रावाहिसंज्ञा —

श्रवणादिगन्धान् ।
 "सर्वरोगनिदानश्च वर्ष्ये नृपुत्रं तत्ततः ।
 आग्नेयाग्नेर्मन्त्रिवरेर्वेद्याधुर्मन्त्रोदितम् ॥
 रोगं यामा ज्वरे वाधिर्षिकारौ कृष्टमासय ।
 यस्मान्कृष्टदावाधाः प्रश्रुतः पर्यायवादिनः ॥
 जिदानं पूर्वस्वरूपाणि रूपान्मुख्यप्रयत्नया ।
 संप्रापिष्वेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
 सिमितचैत्ययत्नप्राप्तयोत्थानकारणैः ।
 गन्दागमाद्भुः पर्यायेः प्रायूषं येन जल्यते ।
 उच्यतेसुखाभयो दोषपक्षेक्षेयानभिहितम् ।
 खिन्नमयक्तमखलान् याधौनं तद्वयथातयम् ॥
 तदेव यत्कनं यातं रूपमिन्नभिधीयते ॥
 मज्जानं यज्जनं जल्लं जलनं चिद्धमाज्ञतः ।
 एतुयाधिप्रियत्वं विप्रयत्नैर्वाक्यैरिष्यत् ॥
 योषधमज्ञितहारणं उपद्रोगं सुखावहम् ॥
 यथाद्वैपश्ये आयेः स हि जातमज्ञितं स्मृतः ।
 त्वरीतोऽप्ययौ च मरु प्रण
 यथा दहनं दोषैश्च तथा ज्ञानविधयेत

सप्रत्यक्षनिर्वाहः ।
 संस्थापितकृपाद्यान्वयकालविशेषतः ॥
 स भिन्नतयात्रैव संस्थानोऽहो ज्वरा इति ।
 दीर्घायां सम्यक्तामो विकल्पाग्रप्रकल्पना ॥
 स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां चात्रैः प्राधान्यमादिष्टो
 ह्लादिकान् स्वावयवैर्भेदात्कालविशेषयम् ॥
 तत्तत्स्वयं भक्त्यर्थं धातुको यथा मलम् ।
 इति धोतो निदानार्थः स यामिनोपदेक्षते ।
 सर्व्वेयमिव रोमाणां निदानं कृपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपश्च तु प्रोक्तं विविधाहितसमन्तम् ।
 अहितस्त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रामुदाहृतम् ।
 तत्प्रोपक्षकवायास्तत्कृपाप्रमिभोऽर्थैः ।
 स्वावगोदीरगणशशाङ्गरात्र्युषमागतेः ।
 क्रियाभियोगमौशीकोचिन्तावायावर्त्तयुगेः ।
 योद्वाहोराचभुक्तान् प्रकुप्यति समीरयः ।
 मित्रं कङ्कलन्तीच्छोद्यकटुक्रोधविदाहिभिः ।
 शरस्मश्याद्वरानाह्विलिहसमवेष्टु च ।
 खादन्तस्त्रयस्त्रयमुर्व्वमिष्यन्दिश्रोतजेः ।
 वास्त्यस्तप्रमुखाजोवर्वाचस्तद्वर्त्तयुगेः ।
 प्राक्कर्त्तव्ययोगेन सुप्तमाचमनभ्यः ।
 पुष्पेक्षे पुष्पराचे च रक्षसा वस्त्राभि शङ्करान् ।
 मिश्रीभागात् समस्तान् सन्निपातस्तथा पुनः ।
 सङ्कीर्णजीवविषमविरुद्धाद्यप्रणादिभिः ।
 वायवममृषाणी ययुष्मत्प्राक्तममृषाङ्केः ।
 पिण्डप्रकल्पवमराप्तिशुक्लकामिनेः ।
 दोषवयवकर्त्तव्येन्द्राशयवर्धनैः ।
 जगोर्दुःखान् दुरोपायान् विवक्षादेशविश्रवन् ।
 दृष्टमात्रैरतिशयद्विषैर्जैस्त्वार्थोपेक्षनात् ।
 मिथ्यायोगाच्च विविधान् पापानाच्च विविध-
 वधात् ॥

श्रीका प्रसवेऽपेक्ष्यत्वात्तया मिथ्योपचारतः ।
 प्रतिरोधमिति सुक्ता रोगविश्वरुधामिनः ।
 रमायनी प्रपन्नायु होषा लेखे विमुक्त्यन्ते ॥”
 इति मातृकृ सन्तरोधमिदानं १५१ अध्यायः ॥
 रोगविश्वरुधायी औपधानि मातृकृ १८६।१८७।
 १८८। १८९। १९०। १९१। १९२। १९३। १९४। १९५।
 १९६। १९७। १९८ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ।
 सन्तरोधशृङ्गेयवकनवच तन्त्रेय १०० व्याख्ये
 द्रष्टव्यम् । * अथि च ।
 “समकः सन्तरोधायी दुर्लभो दाहको व्यवः ।
 शिथिलकश्च योगी च स यव विस्तारकतिः ।
 शीतल्लिपादल्लिशिराः यदमुजो भवकोत्तमः ।
 भस्माप्रहरणी रौद्रः कान्तान्तकयमोमसः ।
 मन्दामिहस्तश्च त्रयको मन्दामिजकालव्ययः ।
 पित्रक्षेत्रस्यगौरास्थ पात्रकश्च दुःखदायकः ॥
 वायुश्चः पित्तजलैव ह्यौष्ठशूल तथैव च ।
 प्लवरमेदाश्च त्रिविधास्तथैव चिदोपपन्नः ।
 पाण्डुरः कामजः कुष्ठः शीथः प्रीहा च भृगवकः ।
 ज्वरतिक्षारश्चर्यङ्गीकाश्रयगृहजीमकाः ।
 मूलजलच्छेद्य शुल्लक रत्तरोधविशारकः ।
 धारिणी मेघजः पुष्पो दोषजः ॥
 समरो यस्मिन् तस्य पितृणो दाहको यति

यानी गीहप्रसिद्धेन चतुःदशरुजः, स्त्रियाः ॥
 मध्यमक्यासुनास्ति जरा तस्याश्च कथका ।
 जरा च भास्त्रिभिः सार्द्धं शब्दश्रुतमस्ति भूतल
 एते चोपायवेचनानि न गच्छन्ति च न युज्यते ।
 भवायन्ते च तं दृष्ट्वा वेदतेयमविरोधः ॥ ५५ ॥
 चतुर्जलश्च यायामः पादाधत्तेलसेवनम् ।
 कर्मतेनं स्त्रुतिर्तेनं जरायाधिवनाशकम् ।
 पतन्ते खड्गं यद्विसेवास्त्रं करोति यः ।
 बाणाश्च भवेत्तु काले जरा तं नोपगच्छति ।
 जनाश्रितोऽनुवायो भवेत्तु चान्नप्रभवम् ।
 नोपधाति जरा तश्च निदोषोऽनिलसंविनम् ॥
 प्रावृष्टाद्योदकस्त्रावी घनतोयं न सेवते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ।
 शरदीर्घं न गच्छति भस्मगतं तत्र च वेद्यम् ।
 ज्ञातस्त्रावी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
 खानन्नायी च विमर्शो नास्ति तर्हि निषिधत् ।
 सुदृष्टो नयान्तुष्यश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिश्नोऽपिशूकश्चिच नवोऽप्यश्च सेवते ।
 य एवौशीदकस्त्रावी जरा तं नोपगच्छति ॥
 यद्योर्मात्रं भवान्नास्ति जरा स्त्री चौरभोजनम्
 वृत्तश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ।
 सुदृष्टं सस्त्रं क्षुत्काये क्षणायौ प्रीयते जलम्
 निष्कं सुदृष्टं च तास्त्रं जरा तं नोपगच्छति
 दधि वैपद्मवीजश्च नवगीतं तथा गुग्गुलुम् ।
 निर्जं सुदृष्टं संयमी यो जरा तं नोप गच्छति
 शुष्कमार्धं स्त्रियां वृद्धां वाणांश्च तस्त्रं दधि ।
 सर्वेवर्त्तं जरा याति प्रवृष्टा भास्त्रिभिः सज्ज ।
 राज्ञौ ये दधि सेवन्ते युष्मत्सीश्च दग्धलाभम् ।
 तमुपैति जरा कृष्टा भास्त्रिभिः सज्ज सुन्दरि ।
 दग्धलाभं च कुलदां चाधीनां प्रारुह्यति ता ।
 शुद्धजलजपयो वा क्षुत्तुषीरा च वा सति ॥
 यो हि तस्याममभोजी त्रहस्यतां गमेत्तु स ।
 तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ।
 पापानां व्याधिभिः सार्द्धं भिज्जता मन्तं गुग्गु
 यार्धं व्याधिजराधीर्षं विष्णवीजश्च सिञ्चितम् ।
 पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते देहान् वृद्धं शीतं भर्षं कलि ॥
 मन्त्रान् पापं मज्जिवैरं नोपवीजनमङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्तो वाचरिणि भक्तपुरा ।
 खड्गमार्धं जरायुक्तं दध्निर्त्तं हरिवेकम् ।
 शुरुदेवातिथिगोत्राश्च भस्त्रं सन्तो नयन्तु च ॥
 प्रतोपनासयुक्ताश्च सदा तंसेनियविधियम् ।
 पापांश्चान्ति तं दृष्ट्वा वेदतेयमविरोधः ॥
 एताम् जरा न सेवते व्याधिसङ्गश्च दुर्लभः ।
 सार्द्धं नोध्यमसमये काले सर्वं पश्येद्यधि ।
 च्चरश्च सन्तोऽप्यार्याणां जनकः कथितः सति ।
 पितृष्टेष्टसोऽराश्च च्चरश्च वनकास्तयः ॥
 एते यथा सञ्चरन्ति खर्यं यान्ति च दैहियं ।
 तेवैव विविद्योपायं साश्चि भक्तो गणेशमय ।
 क्षुधि पाज्जोऽप्ययामाहारभावा एव च ।
 पाज्जो जायते पितृ पञ्च च म सङ्करे ॥
 पाञ्च पितृपञ्च सङ्करः ततः प्रभवः

तत्प्रेषं तु मनीषं पिता सदापाकहृत् परम् ॥
 साधोपकृष्टं हरिदिग्दन्तं निक्षिप्तं ॥
 देवधन्वजं यो युष्मन्ति पिप्रां तस्य प्रजायते ॥
 सशकरोश्च धन्वायं पिप्रे प्रतीतोऽकाञ्चित्तम् ॥
 सवर्कं सर्वग्राह्यं दधितकविचित्तम् ॥
 विल्लतनाक्षयं प्रकं सर्वधन्वाऽरमेव च ॥
 व्याघ्रं तु मुह्ययुषं तिलपिप्रे मशकरोम् ॥
 अन्धाराखादि रोचयामिपि च पाटः ॥
 "पतञ्जलसंस्कृतो यथापुष्टिर्दत्तं ददौ ॥
 पितृनाशश्च तदीजमुत्तमम् निबोधये ॥
 भोजनानन्तरं स्नानं जनपात्रं विना ह्यपि ॥
 तिलतेनैव शिग्रमतेन क्षिप्तमसामकौष्ठ्यम् ॥
 पृथुविताहं तल्लघुं पकरभाकलं दधि ॥
 छायांशुशर्करादीन् तु क्षिप्तं स्थलसेवयम् ॥
 नादिकेनोदकं स्नानं स्नानं पृथगेनैव जनम् ॥
 तन्मुकुटप्रक्षालनं सुप्रभाकटोपलम् ॥
 स्वातन्त्र्यान्नं च येषां भूतानां श्रेयसाश्चरम् ॥
 जम्बूतन्त्रं च तन्त्रम् सन्ध्यायै विनाशयम् ॥
 कृत्स्नं च भृष्टं पक्वान्तेन विप्रोपकम् ॥
 अमलं शुक्लं भयं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥
 पिष्टारकमपक्वं च रम्याफलमपक्वं च ॥
 वैश्वारान्तिकुशारतनाहारमपानकम् ॥
 सद्यश्च रोचनायुषं सद्यश्च शुक्लपक्वम् ॥
 मदीयं पिप्रांशुपक्वान्तेनैव चरकं भूम् ॥
 दध्याख्येतिनि गन्धर्वे लघु, स्रग्धराणि च ॥
 वलपुष्टिकाराख्ये वायुबीजं निशान्नम् ॥
 माज्जनानन्तरं सद्यो भोजनं दद्यात् ॥
 श्रेष्ठं च विल्लतपक्षं श्वश्रुवृक्षममेयुनम् ॥
 शुक्लं च रम्यायैव सदाऽभ्यासय च ॥
 अन्तिरुज्जमनायैव पुष्टं कालहमेव च ॥
 तदुवाच भयं प्रीतिः केवलं वायुकारयम् ॥
 वाशाख्यपक्वं तन्त्रं च शिग्रमं तदीयम् ॥
 श्रारभाफलं च सद्यो यं शकरोदकम् ॥
 तदिकेनोदकं च सदायं सुमिदकम् ॥
 रात्रिं च दधि मिष्टक केवलं वा सशकरोम् ॥
 य पयस्विताम्रं सौवीरं प्रीतवीदकम् ॥
 कृत्येकविप्रेष्यं तिलते वाच केवलम् ॥
 तन्त्रं वीतल्लघुं रसकमामलकीदम् ॥
 रीतयोदीदकान् च शुक्लपक्वं च नमम् ॥
 लघुं च तन्त्रं च सद्यं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥
 सद्यं च पक्वं च सद्यं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥
 "तत्प्रेषं तु मनीषं पिता सदापाकहृत् परम् ॥
 साधोपकृष्टं हरिदिग्दन्तं निक्षिप्तं ॥
 देवधन्वजं यो युष्मन्ति पिप्रां तस्य प्रजायते ॥
 सशकरोश्च धन्वायं पिप्रे प्रतीतोऽकाञ्चित्तम् ॥
 सवर्कं सर्वग्राह्यं दधितकविचित्तम् ॥
 विल्लतनाक्षयं प्रकं सर्वधन्वाऽरमेव च ॥
 व्याघ्रं तु मुह्ययुषं तिलपिप्रे मशकरोम् ॥
 अन्धाराखादि रोचयामिपि च पाटः ॥
 "पतञ्जलसंस्कृतो यथापुष्टिर्दत्तं ददौ ॥
 पितृनाशश्च तदीजमुत्तमम् निबोधये ॥
 भोजनानन्तरं स्नानं जनपात्रं विना ह्यपि ॥
 तिलतेनैव शिग्रमतेन क्षिप्तमसामकौष्ठ्यम् ॥
 पृथुविताहं तल्लघुं पकरभाकलं दधि ॥
 छायांशुशर्करादीन् तु क्षिप्तं स्थलसेवयम् ॥
 नादिकेनोदकं स्नानं स्नानं पृथगेनैव जनम् ॥
 तन्मुकुटप्रक्षालनं सुप्रभाकटोपलम् ॥
 स्वातन्त्र्यान्नं च येषां भूतानां श्रेयसाश्चरम् ॥
 जम्बूतन्त्रं च तन्त्रम् सन्ध्यायै विनाशयम् ॥
 कृत्स्नं च भृष्टं पक्वान्तेन विप्रोपकम् ॥
 अमलं शुक्लं भयं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥
 पिष्टारकमपक्वं च रम्याफलमपक्वं च ॥
 वैश्वारान्तिकुशारतनाहारमपानकम् ॥
 सद्यश्च रोचनायुषं सद्यश्च शुक्लपक्वं ॥
 मदीयं पिप्रांशुपक्वान्तेनैव चरकं भूम् ॥
 दध्याख्येतिनि गन्धर्वे लघु, स्रग्धराणि च ॥
 वलपुष्टिकाराख्ये वायुबीजं निशान्नम् ॥
 माज्जनानन्तरं सद्यो भोजनं दद्यात् ॥
 श्रेष्ठं च विल्लतपक्षं श्वश्रुवृक्षममेयुनम् ॥
 शुक्लं च रम्यायैव सदाऽभ्यासय च ॥
 अन्तिरुज्जमनायैव पुष्टं कालहमेव च ॥
 तदुवाच भयं प्रीतिः केवलं वायुकारयम् ॥
 वाशाख्यपक्वं तन्त्रं च शिग्रमं तदीयम् ॥
 श्रारभाफलं च सद्यो यं शकरोदकम् ॥
 तदिकेनोदकं च सदायं सुमिदकम् ॥
 रात्रिं च दधि मिष्टक केवलं वा सशकरोम् ॥
 य पयस्विताम्रं सौवीरं प्रीतवीदकम् ॥
 कृत्येकविप्रेष्यं तिलते वाच केवलम् ॥
 तन्त्रं वीतल्लघुं रसकमामलकीदम् ॥
 रीतयोदीदकान् च शुक्लपक्वं च नमम् ॥
 लघुं च तन्त्रं च सद्यं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥
 सद्यं च पक्वं च सद्यं शुक्लपक्वान्तेनैव ॥

तुलना

भाषयाः कैचिदस्यातः कथिताः कैचि
कायिकाः ११

तच्च स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव ज्ञानाः ।
श्लेषियावासुष्याजामरादन्त्यप्रत्ययः । व्यप-
वृक्ष भावादुत्पत्त्यैर्वाणाः स्वाभाविकाः सद्य-
स्ति वायुः । तेषु च जन्मास्वादयः । धाम-
न्त्वोदभिधावादिहनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहमय-
भिमानहेतुपैशुन्यविषादेर्वाणस्वाभावानुपपद्य-
तयः । अथवा उक्त्यादायस्मादन्त्यैर्भयमयः
सत्यप्रत्ययः । कायिकाः प्राण्वीमप्रत्ययः ।
कर्मकाः कथिताः कैचिद्वैयथाः यन्ति चाय-
कर्महेतुोद्भावाच्चैव बाध्यव्यक्तिविधाः स्मृताः ।
तच्च कर्मणा यावदयः । यन् प्राप्तं दुष्कर्म-
प्रवर्धं व्याधिरूपं कैचलं भोगमात्रं प्राप्यचित्त-
माश्रयं वा यतो जाताः न तु दुष्टवशाददोषिण-
चयिताः । तथा ।

“यथाशास्त्रम् क्रियातां यथाव्याधि चिकित्-
विताः ।
न शर्मं यान्ति ये रोगास्ते रोवाः कर्मजा बुधः ।”
दोषजाः मिथ्याहारविचारप्रवृत्तिवशात्पित्त-
कफजाः । * * * ननु मिथ्याहारविचारव्यास-
प्राप्तमनुजतेन गुरुत्वं द्रव्यत एव ततो दोषजे-
ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तन् सर्वं दोषजा
इति । उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकार-
प्रवर्धं यतैत एव किन्तु तच्च मिथ्याहार-
विचाररूपिणा दोषा हेतवो द्रव्यत इति दोषजा
द्रव्यजन इति समाधिः । * * * कर्महेतुोद्भावाः
“सख्यदोषो मदीयांसक्तं ज्ञेयाः कर्महेतुजाः ।”
अथ कारणं दुष्कर्मैव प्रवर्धं यतो दोषास्त्वन्त-
र्गताश्चैव दोषवत् । तत्कर्मैव यादेव जीव्यं भवति ।
दोषास्तु स्वस्या अपि विद्वानस्वीकृता द्रव्यत
एवेति । दोषाणां कारणस्तु मय्यत इति कर्म-
हेतुोद्भावाः ।

“कर्मैव यातु कर्मसत्ता रोगजाः सख्यमेव ज्ञे-
कर्महेतुोद्भावा यान्ति कर्महेतुव्यवस्थान् चयन् ।”
रोगजाः सख्यमेव ज्ञेयानि दोषजेष्वदिकार-
दुष्कर्मैव तत्प्रकाराद्येव सद्यपि विद्वाननुदःखमो-
गेन च चयं याति । प्रसादद्वैतवतो दोषास्तु
सख्यमेव ज्ञेयं धारणीयव्ये ।

“मात्राः प्राया कस्याश्च बाध्यव्यक्तिविधाः
स्मृताः ।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ।”
याद्यस्य कष्टसाध्यः ।

“यापयौश्वं न विद्वान् क्रियां कारयते छि तस्य
क्रियायाश्च निवृत्तायां सद्यो येन विवर्जितः ।
प्राया क्रिया कारयति सुखेनं प्राप्यमातुरम् ।
प्रपद्यिषादिप्रायां सख्यो मय्यत नोत्पत्तिः ।”
बाध्यः । मि । सद्यः

[illegible]

मग्न, कौ, (रोगं हन्तीति । हन् + ट् ।)
 व्याधयम् । इति वेश्यम् ॥ रोगनाशके, चि ॥
 (आख्यां डीप् । यथा, सुवृत्ति । १ । ४४ ।
 "चिदला नन्वेरोगीनि चिभागहनप्रवृत्तिः ॥"
 गम् कौ, (रोगाग्नं भूः स्थानं व्याधिसन्धि-
 रत्नम् ।) शरीरम् । इति शब्दतान्त्रिका ॥
 गरीशः, पुं, (रोगाग्नं राजा । टच् ।) राज-
 यवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 इति व्याधिसन्धिरस्य रोगराजस्य हेतुत्वम् ।
 सः पञ्चेनादृशविधं हेतुकोत्तमनुविधः ॥"
 इति चरके चिकित्सास्थाने च आश्रयः ॥
 तल्लज्जम्, कौ, (रोगाग्नं लज्जयम् ।) निरात्मम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्राह्यतन्त्रिका, पुं, (रोगान् ग्राहयतीति ।
 ग्राह् + क्तृच् ।) वैद्यः । इति शब्दतान्त्रिका ॥
 ग्राह्या, स्त्री, (रोगाग्नं रोगनिवृत्तये शिला ।)
 मन् शिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
 मस्या भगवद्गीताशब्दं विवेचयम् ॥)
 ग्राह्यी, [न] पुं, (रोगं ग्राह्यीति ।) वृक्ष-
 वधेनः । इति वटाधरः ॥ शरासु इति
 गद्यः ॥
 ग्रीठ, पुं, (रोगेन ग्रीठः ।) ज्वरः । इति
 त्रय दर्शकः ॥
 ह, कौ, (रोगान् हन्तीति । हन् + ट् ।)
 शौचयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हरयम्, कौ, (रोगहरं रोगनाशकं द्रवम् ।)
 गवाशकवस्तु । यथा,—
 ध्वन्तनिर्वाणः ।
 द्रवाणि सधरादीनि वस्त्रे रोगहराण्यहम् ।
 गणितिकगोवृत्तर्थाः स्वेव तथा मधु ॥
 ज्ञाश्रुजातलव्यकशैलेयकगोचुरम् ।
 आरी यौक्करं बीजं शला सन्धूरकं वसा ॥
 गार्कैयन्तुसुगुप्ता विहारी च पिपापकम् ।
 धृक् ताजज्जाशं सन्धूरार्थं मधुरो मग्नः ॥
 आदाहप्रपञ्चनः दक्षिण्यप्रपादनः ।
 निजम् कपजम् इव्य एकीयर्थं विधेयिनः ॥
 नकाश्रासमाधुणं शरवाताम्बुना च ।
 नमस्तुदीपदानि मुकुटपार्थि कारयेत् ॥ १ ॥
 जन्मामलकाश्वत्थं कपित्थकरमृद्वी ।
 गतुल्लुगानातकच वदं गिरिकोपलम् ॥
 धतवं काजिकच लघुचं पाक्षदितम् ।
 त्वा दन्तशत्रुको आरयः पाचनो रयः ॥
 दनो वातघ्नं वृषो विहाही चाशुकीमनः ।
 मोक्षार्थं देवमानः कुषोक्षं दन्तघर्षकम् ॥
 रौरव्यं च श्रेष्ठिकाशुक्रकण्डूघ्नम् ॥
 हर्मिजवर्णादीनि पाचयन्निमावतः ॥ २ ॥
 इहादिपचकारः, चल्केवादिष्य लापयः ।
 धनः पाचनः कोटी विप्रयसर्गादाहिनम् ।
 गरीशो मर्दयन्तु स शकः भरिधिवितः ।
 जकण्ठकोटशीफोचय्यै जनयेन्नमः ॥
 क्व वं दृष्टुमिच्छं पुनैर्निवृत्तवादिष्यम् ॥ ३ ॥
 निप्रिय मन्त्रकच देवदारु च कुलम्

कवच मन्त्रकच मन्त्रा युक्तमुल्लुगान् ।
 कटको रोगघ्नः शरीरो कुटककुक्कुपान्तकम् ॥
 खोल्यालखलमिहः सुक्रमेदेविगोधनः ।
 एकीयर्थं सेवमानो भवदाहदिज्जवेत् ॥ ४ ॥
 कृतमालः करीमाणि हरिद्वज्यवास्तया ।
 खादुकपटकं वनाणि वृष्टोदीधप्रशिर्गो ॥
 गुदचो च द्रवजो च चित्रवस्त्रकप्रसङ्गिणि ।
 कारवेन्नकावर्णाः कुरकवीरकात्मकाः ॥
 रोहिणीं प्रहृणुयौ च कर्कोटीं वेजयन्तिका ।
 आरीं वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मनी पुमन्त्रया ॥
 तिलो रमरुद्वयः स्थलोचनो दीपमन्त्रया ॥
 शीघ्रनो नरद्वयान्नो वृद्धाज्जलनिकादिजित् ॥
 विप्लवज्ज्वलनयोनि शतार्थं स च सेवितः ।
 मन्त्रास्त्वन्ध्रपार्थिवः सुकृष्णगणेश्वरम् ॥ ५ ॥
 त्रिपलाशज्जलकोवम् वास्त्रास्त्वानवटारिकम् ।
 तिरुक् वज्रुलं शार्कं विष्याव सुवृत्तचिन्ता ॥
 निष्यावस्थानं पाण्डुरा इति कश्चित् पाठः ।
 "कवायो ग्राहको रोगी लभनः ज्वेदार्थोपयः ।
 एकीयर्थं सेवमानो हृद्वाद्य पौष्टजित् ॥
 सुखशोभनवराजानमन्त्रास्त्राटिकाशकः ॥ ६ ॥
 हरिता कुलवधयवज्ज्वलनिकाद्वयम् ॥
 कण्ठपो शलकी पक्षो पुमन्त्रया श्रुतावरी ।
 व्यधिमन्त्रो व्रजदण्डो खट्वैरुद्वेगं तथा ॥
 यवकोलज्जलत्यादि कर्पाशोदमन्त्रकम् ।
 टुधक् धमजो वांगलो वहुपित्तहृत्स्थया ॥
 ग्रातावरी विहारी च वातकोशीरचन्दम् ॥
 दूबा वटः पिपली च वदरी शलकी तथा ॥
 कदली चोषलं पद्मसुखरपटोलकम् ॥ ७ ॥
 अथ श्रीप्रहरो वर्गं हरिता सुखदश्चम् ॥
 ग्रातुयौ च वाती च धोधारवधमाङ्गरी ॥ ८ ॥
 नर्गिस्तैलवधामल्लां सौहृद प्रवरं वृत्तम् ।
 तपोधोस्तुतिमेषाभिकाङ्क्षिणं शस्यते वृत्तम् ॥
 केवलं मेनिकं सधिमैनामिकं लवणान्वितम् ॥
 देयं बहुकलं वापि यौध्याग्निरसमन्वितम् ॥
 यस्यांनोकोमिश्रिष्टमोदीसावतरीशित् ॥ ९ ॥
 तैलं काववदार्द्राय कूरकोष्ठे दृष्टम् ॥
 वातातमाश्रमापातित्याग्नौकोशथातुम् ॥
 रुक्षे कोशेनथाज्जिवाताहनपथेयु च ॥
 तथा दग्धा हलभट्टा योगिकर्मा शिरोरुचि ॥
 उतमस्य पथं भाषा विमिथ्याचैव मध्यमे ॥
 अन्वस्य यमर्द्धिजं रुद्धिवापीवधेयु च ॥ १० ॥
 जलैर्मुक्तं घृतं वैद्यं टुधक् तैलं च शस्यते ।
 रुद्धे पीते तु रुद्धायां पिबेदुणोदकं नरः ॥
 पातागुकोमदीमाश्रिजवैश्विन्नधर्मं मतम् ॥
 कण्ठक रुद्धका कायमैत्रिकस्य रुद्धम् ॥
 श्वासाकोरुद्धासवस्यसिद्धिकाशकम् ॥
 वातसिद्धिणि वाते वा कषि वा खेद इत्यत ॥
 ग खेदेवेदित्युक्तं रुद्धवर्द्धनसंस्तितम् ॥
 इति गार्ग्यो योग्यम् । १७५ अध्यायः ॥ ११ ॥
 ध्वन्तनिर्वाणः ।
 "हृत्वेलादि वक्तव्यं अथ सुष्ठु रोगघ्नम् -
 वृष्टुयौ वता घोमा माक्षी वसुधन्वते ।

अभया मुकुटी वयम् ॥ १ ॥
 रतेरचसमेभ्यो वृत्तप्रस्यं पिपापयेत् ॥
 काण्डकाशो रसप्रस्यः चोरेरस्यमन्वित ॥
 एतद्वर्णाशुघ्नं वामं श्रुतिमेषाकरं परम् ॥ २ ॥
 जिपलाचित्रकवागर्गोर्ध्वानिस्वयवका ।
 पुनर्वता मुदचो च टहनी च श्रुतावरी ॥
 एतेर्भुतं यथा लाभं सर्वरीगमिहम् ॥ ३ ॥
 वलाश्रयकषायं तु तैलस्य रुद्धकं पयै ॥
 कल्केर्मधुकमज्जिवाचन्दनोत्पलपञ्चकैः ।
 खल्लोमापिपलीकुलवग्गेषामुक्तवैद्यैः ॥
 गन्धार्धश्रीवर्गोपेक्षं ज्वेदाद्वसमानम् ॥
 एतद्वृद्धमिना पक्वं स्थापयेन्नर्तं दुग्धम् ॥
 सन्धवारविकारितुं सन्धवालनराश्रयान् ।
 तैलगन्तुं प्रशमयेद्वलाश्रं राजवृक्षमम् ॥ ४ ॥
 श्रुतावरीरसप्रस्यं नीरप्रस्यं तथैव च ।
 श्रुतपुण्या देवदारु मांभो धोषेयकं वसा ।
 चन्दनं तगरं धुलं माजा चाशुमती यथा ।
 एतेः कौपमैः तल्लेकोलपस्यं विषापयेत् ॥
 कुलवामयज्जुनां विधिरयज्जुल्लिङ्गान् ।
 वायुना भगवाज्जाणां धे च कोदन्तं मेयुम् ॥
 नराजन्धराजानां चाशान्तासुखश्रेष्ठिनाम-
 ल्गन्धार्द्राणि ये क्षाणाः शिराश्चाशुमताश्च ॥
 स वल्लिनीश्रयलाभं तैलैश्च स्थाप्याह्वय ॥
 भारायकमिहं तैलं पिपुलीको रुग्धम् ॥ ५ ॥
 ऐधक् तैलं घृतं कृष्येत् समस्तेरोगैः टुधक्
 श्रुतावरी मुदचो वा पिपली रोचनावुत् ॥
 निरुद्धा वा प्रमारगता काण्डकाशो रसा-
 रिभि ।
 वर्षावानलया नपि दासतेन फलचिके ।
 ज्ञाक्षा भैरवकीर्णं रुद्धं राजन रुद्धम् ॥
 रुद्धया दृष्टव्यं खदिरस्य वटदिभि ॥
 वटिका भोक्षी वापि पृथग् स्थातुं सर्वयोग-
 तुम् ॥
 हृत्तं मधुना वापि युक्तं खल्लुगुदादिभि ।
 खल्लोः कटुकैर्नक्तं यथाभावात् रोगघ्नम् ॥
 चित्रकान्दिनितामलप्रचयमारक्तम् ।
 खरा च वाता गन्धरा सप्रययसुर्धिकायम् ॥
 ज्योतिष्मतीच सन्धश्च तैलं धीरो निपासयत
 सन्धियन्तं तैलं रुद्धं दद्यात् भगवन्दी ॥
 श्रीधर्मं गौतमस्य सचपलकं परम् ।
 चित्रकाटो मन्त्रितं सन्धरीरप्रमल्लम् ॥
 अजमोदं, समिन्द्रो हरितालनिपादयम् ।
 कारुद्धं दिनवृत्तमाद्रकं सदलीरुद्धम् ॥
 इन्द्रयास्यस्यार्द्रासं कदलेः कन्दकोः कर्म ॥
 कन्दर्पः स्यात् सन्दरे, इति च पाठः ॥
 "यमिः नमर्गं तैलमाकाश्वेयं योगितम् ।
 रुद्धमिना पचयेत्तुं शक्योरीशं सन्धम् ॥
 अजमोदादिनं तैलं गन्धमाशानं यथोदितं ।
 विद्वंस्यु पयैत् पक्वं पक्वचयं विधीयते ॥
 रोगघ्नं रुद्धभावस्य नेत्रमानेन कारयेत् ॥
 अजमोदं रुद्धं तैलं मन्त्रादीन् रोगघ्नम् ॥
 इति भाष्य १०

रौचनि

रोटिका

रोदनं

कुलं शास्त्रं प्रोक्तो रौचनः कृतः
 प्र. कालि. ॥
 इत न वप्रक प्र. १ ॥
 कात्पिणः । तत्पयोरो यथा ।--
 "कात्पिणः कर्कशचन्द्रो रक्तो रौचनीयः
 च ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रौचनीयः । पशुः । आरक्तः । करः ।
 आहोतः । दाहः । इति राजनिघण्टुः ॥
 (इत्यर्थो निघण्टुः) यथा, हरिवंशे ॥ १६६ ॥
 "कुम्भाक्षः कुम्भसङ्घां च रौचनीं वैतलोपयः ॥"
 इति शास्त्राचार्यमन्त्रतमः । यच्च खाद्येष्वप्यमन्त्र-
 मन्त्रे वैतलोपयः । इति भागवतम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ७ ॥
 रौचनीयमन्त्रतमः इत्यर्थः । इति च तत्त्वम् ॥ ८ ॥
 २ ॥ भाटवर्षाभ्यां तत्त्वतः विप्रैः । यथा,
 मातृशब्दे ॥ ५७ ॥ १३ ॥
 "वृक्षस्यो नागनिरी रौचनः पाण्डुराचनः ॥"
 इति रौचनः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,
 सुपुत्र । १ । ४६ । प्रावर्षाः)
 "वृक्षो रौचनं वृक्षं नक्षत्रं लघु रौचनम् ॥"
 इति प्राचीनः । यथा, हरिवंशे ॥ १८६ ॥ १५ ॥
 "अनाथरौ रौचनं चारुप्रार्थं
 मद्यक्षं धर्मनारायणीयम् ।
 यद्यक्षमेवं शतवर्षाणामुप-
 मद्यक्षं विप्रश्च न वक्ष्ये ॥"
 रौचमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ॥
 "हृत्प्रातःकोकिलकुम्भितोऽग्नेः प्रसन्नः सन्
 रौचनीभिरावृतो पद्माम्बुजात् सुन्दरः प्रथमः ॥"
 अङ्कुरागमकः । यथा, भागवते ॥ १ । १० ॥ ११ ॥
 "सहस्रानुसूताः स्रजो चापुं मोक्षयते दुष्टः ।
 नीलमार्गं यद्यो वक्ष्ये स्रजदाकयं रौचनम् ॥"
 वनकः, पुं, (रौचनीति । रौचि + क्तुः । ततः
 क्तवः) कक्षीरः । इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणा-
 दयोश्च कक्षीरशब्दे प्रागुक्ताः)
 वनफलः, पुं, (रौचनं रौचिकरं वनमक्षः)
 रौचिप्रसूतः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वनमलाः, स्त्री, (रौचनं रौचिकं वनमलाः)
 इति भाट्टः । इति राजनिघण्टुः ॥
 वना, स्त्री, (रौचते या । रच् + वच् । मन्त्र-
 चापि ॥) उक्ता ॥ २ । ७८ ॥ इति वृत् । टाप् ॥
 रक्तकण्ठारम् । गोपितम् । गोरोचन इति
 ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २५६ ॥
 "कन्यै चम्ये च कावांश्च क्षिप्तं साधुश्च रौच-
 नाम् ।
 प्रभुश्च खातिनां दद्यात् स्वदेव्यङ्गानि दर्शयेत् ॥"
 परयोक्तिः । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-
 देवपत्नीः । यथा, भागवते । ६ । २४ ॥ ४५ ॥
 पौरुषो रौचिर्धर्मो भद्रा मधिरा रौचका इत्या-
 देवकी प्रसूतास्मान् पञ्च वानकदुष्टमेः ॥"
 भिक्षा, स्त्री, (रौचनीव । खर्च्ये कर्त्तु-
 म्पि अम रत्नम् ।) वंशरोचना । इति राज-
 निघण्टुः । रौचनीयः रौचि

रौचनी स्त्री (रौचते इत रच् + क्तव्यङ्कटो
 बहुल मन्त्रात् ततो ङीष्) अमलकी
 गोरोचन इत राजनिघण्टुः ॥ मन्त्रं श्रुत्वा
 इति हेमचन्द्रः ॥ अतचित्तता । सुहृदौ रौच-
 नीतिखातनिघण्टुः । तत्पयोः । कात्पिणः २
 कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्तोऽङ्गः ५ । इत्यमरः ॥
 कात्पिणः ६ कक्षीयः ७ कात्पिणः ८ कात्पिणः ९
 रौचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तं गुणाच्च
 कात्पिणकशब्दे नृपयाः ॥
 रौचमानः, पुं, (रौचते इति । रच् + प्राणच् ॥)
 अथर्वोपाख्यरौचान्तः । यथा,—
 "वीर्यो हृदयवर्णा रौचमानो भवोद्भवः ॥"
 इति चिकित्साश्रेयः ॥
 (यथा, भाषे । ५ । ४ ।
 "वाचाः पृथ्व्यसमीपमिरीरौचमाना-
 ल्कं यथोद्यत इत्येभिर्भिरागतताः ॥"
 वृषपिशेवः । यथा, महाभारते । १ । ६७ ॥ ८८ ॥
 "अथर्वीय इति ख्यातः सत्त्ववान् यो मज्जा-
 सुरः ।
 रौचमान इति ख्यातः पृथिव्यां चोद्भवश्च ॥"
 दौष्यमाने, जि । यथा, कथासरित्सागरे ।
 ७४ । ७८ ॥
 "रौचमानैः समायुक्तान् कामप्रददितिभिः ।
 शब्दजङ्गलसन्निर्वाहैरिव भूषितम् ॥"
 रौचिः, [र्] लो, (रौचतेऽनेनेति । रच् +
 नाङ्गुलकान् इतिम् । इत्युज्ज्वलः । २ । ११२ ॥)
 प्रभा । इत्यमरः । (यथा, भाषे । १ । २१ ॥
 "रक्षाप्रभाः पटवश्च रौचिवा-
 चविश्वः संविता विरेचिरे ॥)
 रौचिणः, जि, (रौचते तच्छीलः । रच् + "अलं
 कृन् विराकृतिभिः ॥ १ । २ । १३६ । इति
 इत्युच् ।) अलङ्कारादिना रौचिप्रोक्तः । तत्प-
 योः । विभाट् २ भाविणः ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६८ ॥
 "तच्च शूकरहृद्वानि भिन्दन् नास्तिरन्तरम् ।
 श्वाभवात्सरोरौचिण्युक्तमौषध रविः करेः ॥"
 रौचकः । यथा, सुपुत्रे । १ । ४५ । मद्यवर्गः ॥
 "सुमति रौचनं हृदयं रौचिण्युक्तमिमांशम् ॥"
 रौचि, स्त्री, (रौचते इति । रच् + इन् । वा
 ङीष् ।) हिलमौचिका । इति शब्दरत्नावली ।
 रौचि, [र्] जि, (रौचते इति । रच् + जिनिः ।)
 रौचिणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रौचं, जि, (रच् + ख्यः । "यद्यथा रौचप्रवच-
 नैव ॥ ७१ ॥ ६६ ॥ इति कर्मादेशो न ।)
 प्रकाशम् । प्रीतिविवकः । रौचप्रान्तिः कर्मणि
 यप्रत्ययेन विद्यमोऽयम् ॥
 रौट्, [र्] जि, (रच् + "अस्मिन्मोऽपि दृश्यन्ते ।"
 ३ । २ । ७५ । इति विच् ।) धिंसः । वचनः ।
 रौचवीचि विचि श्रुतः । इति सुमन्तोदरीकार्या
 दुर्गादासः ॥
 रौटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रौटी इति रुटी
 इति च भाषा

शुक्लोद्यमपञ्चन किं खनपुष्ट च यो जल म
 तप्तक स्वदयन तत्त्व भूयो ज्ञेये यत् पचैव
 निघ्नैव रौटक प्रोक्तं शुभं नख प्रचक्षते
 रौटिका वनजद्वया दृक्को धातुवर्द्धनी ।
 यत्पत्ता ककतदुग्धो रौटिका रौटिनी प्रमुचिता ॥
 अथ लैटी ।
 "सुतगोष्मपूष्णं सान्नादं विमर्दयेत् ।
 विधाय वटकाकारं निर्धूमोऽग्नौ घर्मेः पचेत् ॥
 अङ्गारकैर्नटो ह्येषा दृष्टेयौ श्रुक्ता लघु ।
 रौप्यो कफहृत्तया पीनसन्धाभकासिन् ॥"
 अथ यवरीटिका ।
 "यवज् रौटिका कपा मधुरा विवदा लघु ।
 मलयुक्तानिधनरी वक्ष्या इति कथामाशु
 पीनसन्धाभकामांश्च मेदोमेहजलामयान् ॥"
 अथ माधरीटिका ।
 "चूर्णं वल्क्यमापाणं चमयी मामिधौधते ।
 चमयीरक्षिता रौटो कथ्यते वनभट्टिका ।
 क्वथोक्ता वातला वक्ष्या रौप्योनीं प्रमुचिता ।
 माधवा रौप्यस्योऽपि स्थापिता स्वतकचुका ।
 आतवे रौप्यिता यन्त्रे पिष्टासा धूमवी क्वता ।
 धूमवीरक्षिता शेष प्रोक्ता भस्मरिका दुग्धे ।
 भस्मरिकास्थिति सुभूरिका इति सुभूरिका
 इति वा पाठः ।
 "भस्मरी कपपित्तघ्नी किष्कितावन्नरी सुता ॥"
 अथ चयकरीटिका ।
 "वागन्ता रौटिका क्वथा श्रेयसिनामपुष्टा ।
 विटमिनी च चतुष्पा तदुग्धा निघ्नप्रक्षुता ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 रौट, च अगादरे । इति कपिलकन्दनः ॥ (स्त्री-
 पर-मन्त्र-मन्त्र-) न, अरौटिद्व । इति
 दुर्गादासः ॥
 रौट, [र्] लो, (रच् + असुन) स्त्रीः । भूमि ।
 इति मेदिनी । से, १२६ ॥ (यथा, अरवि- ६ ।
 ५२ । ५ ।
 "एते पृथग्वि रौटो विप्रयतोऽपि आनयुः ॥"
 रौदनं, स्त्री, (रट् + णट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,
 नागव्यशतकं । ६२ ।
 "इत्येवञ्च वनं राजा क्षालां रौदनं वनम् ।
 वनं सखेख भौमिकं चौराजामनृतं वनम् ॥"
 अलु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं
 यथा,—
 "अथश्च शिखरद्विजमहीनं शुभं हृत्ताम् ।
 प्रसुराष्टु रौदनं खल्वच रत्नितं न सुखान्वयम् ॥"
 इति मारुत- ६६ अध्यायः ।
 कपिलाधेनुर्वा नेत्रः सुना रत्नमण्डो जात ।
 यथा,—
 "शुभे सुनि स्वतं दृष्ट्वा रौद कपिला सुतु ॥"
 इत्युपक्रमः ।
 "वदन्ति विप्रश्च मन्त्रे रत्नचंदो वधूश्च ॥"
 रौटनाश्रुपननेन स्तानां मरणं ख्यातः । यथा—
 "मानिनी मा रत्नचंद मा रौटी । पुत्र नाम्ना-
 तम्

रुक्तादा नरकं हुनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
ननु हि हि रोधनिषेधो यथा,—
‘क्षेत्राण्यु वायव्यैर्भूतं प्रेतो सुदृक् यतोऽवधः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विघ्नान्तः ॥’

इति शुद्धितन्त्रम् ॥

रोधिका, स्त्री, (रोधन् यश्च पाथनेनाख्यस्येति ।
रोध + क्तम् ।) यथासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विघ्नोऽस्य यथासङ्गं ज्ञातव्यः ।)

रोधनी, स्त्री, (रुधतिभवेति । रुध् + क्तञ्च लुट् ।
रोम् ।) दुरात्म्या । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ।

रोधवी, स्त्री, (रोधस् + गौरादिवात् रोध् ।)
वर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । १ । २२८ ।

रोधवी, ज, खर्गः । भूमिः । यथा,—

“द्यावापृथिव्यौ रोदस्वौ रोदस्वौ रोदस्वीति च ॥”

इति भरतहृतयोगः ॥

रोध्वौ, स्त्री, भूमिखर्गौ । यथा,—

“प्रदरुधापि भूमावौ रोदस्वौ रोदस्वीति च ॥”

इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ।

“भूभूमिः द्यौराकाशं एते सृष्टौ विरुह्येते च
रोद्वारोऽधः प्रत्यक्षोऽप्येते इति भूमावौ परा-
न्त्योरे एतेन द्वैतकालप्रत्यक्षेण सङ्ख्यच-
क्षान्तेनापि भूमावौ समुदिते उच्येते ।

‘रोद्वक्ष रोद्वी चापि द्विभि भूमौ उद्यक् उद्यक् ।
सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्वादिपि रोद्वी ॥’

इति विश्वः ॥

‘रोद्वी रोदवा साह्वं उच्यीत्यने द्विभि चिन्तौ ॥’

इत्यथर्वः ॥

रोध्वीखवयमप्यास्ति । यथा । द्यावापृथिव्यौ

रोदस्वौ रोदस्वी रोदस्वीति चेति ॥ इति

तट्टीकायां भरतः ॥

रोध्, पुं, (रुधति कर्त्तमिति । रुध् + क्तञ्च लुट् ।)
रुध् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७० ।

(रुध् + क्तञ्च । रोधन्म् । यथा, मार्कण्डेयः ।
१ । १ ।

“यह वैश्वकुर्वे ज्ञातो जन्मव्यस्रानु सप्रमे ।
नमयित्वे गर्वा रोधं निरासे क्षतवान् दुरा ॥”)

रोध्, [रु] स्त्री, (रुधति वायव्यैर्दिकमिति । रुध् +
“सर्वेभ्योऽप्योऽप्युत्तम् ॥” छान्दोग्यः । ४ । १८ । इति

अह्नम् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७० ।

(यथा, रुद्रः । ५ । ४२ ।

“य नमोऽहोरोधधि भीकरात्रै-
मैव हिरान्यतैतत्तत्तमात्रे ।

विघ्नप्रमासास विजहिसाधा
आसं रोधोऽप्युत्तम् नेत्यम् ॥”)

रोधन, वि, (रुधति । रुध् + क्तञ्च लुट् ।) रोधकर्त्ता ।

(रुध् + भावे लुट् ।) रोधि, स्त्री । इति आक-
रणम् । (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।

“पातनं प्रिरिच्छन्नेषो रोधनं चामुगतेष्वि ॥”)

रोधनका, स्त्री, (रोधन वक्ता ।) नदी । यथा ।

विष्णुना रोधनका च खपन्ती विस्तुरापतेति

नरोपनये मातुरि इति भरतः ॥

रोधोपका, स्त्री, (रोधना वक्ता ।) नदी । इति

विष्णुसंहिता ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽवस्था इति । रोधस् +
मत्तुम् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेन । रुध् + क्तञ्च लुट् ।) रुध् ।

अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । २, २२ ॥

रोधः, पुं, कौघः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुच्छिदं समधुक्तं रोधं चर्करसं तथा ।
मधुच्छिदं चन्दनं सर्वं पिष्ट्वा सर्पिर्विपासयेत् ॥”)

रोधपुष्पः, पुं, (रोधस्त्रेव पुष्पमस्य ।) मधुकुण्डलः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानिधमपेक्षाति-
विशेषः । तद्वयथा “आदर्शमखलः श्वेतमखलो

रक्तमखलश्चित्रमखलः एवमो रोधपुष्पो मालि-
न्धको गोमयः इत्यादि ॥” इति सुश्रुते कल्प-
सूत्रे चतुर्थेऽध्याये ।)

रोधपुष्पिणी, स्त्री, (रोध इव पुष्पातीति । पुष्प +
णिनि । डीप् ।) धानकौटचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रोधः, पुं, (रुधतेऽनेनेति । रुध् विभोऽङ् + क्तञ्च ।)
वायः । इत्यमरः । (रुध् + क्तञ्च + क्तञ्च ।)

रोधमन् । इति मेदिनी । १, २ । (यथा, महा-
भारते । १३ । ५८ । २४ ।

“इता वायस्य दृष्ट्याणां तपो रोधे मुखात्किमे ॥”
हिरण्ये, स्त्री । इति हिसमन्तः ॥

रोधय, स्त्री, विभोऽप्यम् । रुध्यातोर्भाविऽवदप्र-
त्ययेन विभ्यन्तम् । जनयम् । प्रादुर्भावः । अन्त-
रुध्यातोः पडादेशि अयदप्रत्ययेन विभ्यन्तम् ।

इति आकरणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।

“सर्विषं यो गच्छेत् स हरोपपूरयवयस्येन कृत्तुं श्या
पथथा प्रविभक्त उदकस्यैतुयहं करोति ॥”)

अङ्गनविशेषः । यथा,—

“रोधयं रसकं पिष्ट्वा सव्यक् सर्वथा वारिणा ।
शङ्खीयात्तन्मलं सर्वं ज्वयेत्तुल्यमधोगतम् ।

शुक्लञ्च तन्मलं सर्वं पर्यटोऽस्त्रिमं भवेत् ।
विश्वस्य भावयेत् सव्यक् त्रिवेणं त्रिवेणारसे ॥

कपूरं रस्य रक्तञ्च दृष्टमंशिनं निविषेत् ।
अङ्गवेत्तयने तेन वैजालिनाद्विन्दः ॥”

इति भागवतमात्रः ॥

(वि. रोपकः । यथा, सुश्रुते । ३ । १८ ।

“वेष्टनान् चिगुणी धार्यः पुटपाकस्तु रोपकः ॥”

प्रखरोमे मांसाकुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद्व-
यथा,—

“आदौ विष्वापम् कुर्यात्तृतीयमवसेचनम् ।
हृत्तौययथाश्च चतुर्थीं पटनशियाम् ॥

पञ्चमं श्रोत्रवक्षेत्रं षष्ठं रोपकमिष्यते ।
एते क्रमा ब्रह्मस्योक्ताः सप्तमो वे हृत्तयपटः ।

विष्मप्रतिवेलेः अङ्गो मधुना श्वतश्रोत्रपथः ।
रोपकः सर्पिहा शुक्तो यथकच्छेदध्वजं विधिः ॥”

इति वैद्यकदृष्ट्या विषयं हि ब्रह्मश्रीश्राधिकाः ॥

रोपयन्त, स्त्री, (रोपयन्त भूयम् ।) यथाज्ञान-
विशेषः यथा

अथ रोपयन्तम् ॥

“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सव्यगात्राय वारिणा

शङ्खीयात् तन्मलं सर्वं ज्वयेत्तुल्यमधोगतम् ।

शुक्लं तच्च वर्णं सर्वं पर्यटोऽस्त्रिमं भवेत् ।
विश्वस्य भावयेत् सव्यक् त्रिवेणं त्रिवेणारसे ॥

कपूरं रस्य रक्तञ्च दृष्टमंशिनं निविषेत् ।
अङ्गवेत्तयने तेन सर्वदोषोपशान्तये ॥

अमस्तनेत्ररोगां चर्करसेन चक्षुषः ॥”

रोपणीवर्तिः, स्त्री, नेत्राङ्गनभेदः । यथा । अथ

रोपणीवर्तिः ।

“अश्रीतिस्त्रिगुण्याश्च त्रिभिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जानीपुष्पाश्च पञ्चाशन्मरिचाश्च च मीरुश्च ॥

कस्यं पिष्ट्वा मुना वर्ततेः तथा कुष्ठमिकाभिधा ।
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनौ शान्तद्विद्वजम् ॥

एतस्या अङ्गने प्रोक्ता माचा साहचर्येण ॥”

कुष्ठमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोधः, पुं, आन्तर्विशेषः । अस्त्य गुणाः ।

“रोप्यातिरोप्या लघवः श्रोत्रपाका मुखोत्तराः ।
अदादिनी रोधहरा नान्या कञ्चविबर्हताः ॥”

इति राजयज्ञम् ॥

रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका । (लोमः ।
यथा, महाभारते । ३ । ११९ । ३ ।

“हौ चास्त्र पिशाचवधरेण कथञ्च ।
ह्यातरोमौ सुमनोहरौ च ॥”

जनपदविशेषः । इति केचिद् ॥

रोम, [रु] स्त्री, (रौतोति । रु + “नामन्-
लोमन् लोमन् रोमन्ति ॥” छान्दोग्यः । ४ । १५० ।

इति मन्त्रिप्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्गुरः ।

रौषा इति भाषाः । तत्पथ्यायः । लोमश्च

अङ्गजम् ३ जगजम् ४ चर्मजम् ५ तन्तुजम् ६ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशिषे तस्य

शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“अथरौमधुना भेष्टा नङ्गा हस्तिप्ररोपमा ।
रौमिकेकं तूपके स्वाशुप्रदायाम् मज्जातनाम् ॥

दे हे रोमे पक्षितानां श्रोत्रिणाणां लघवे च ।
रोमज्वरं हरिणां रोगी निर्मोसजगद्गुरुः ॥”

इति मार्कण्डेयः ३६ अध्यायः ॥

रहस्यरोक्तोऽस्य स्वरूपं यथा,—

“न सर्पसंख्येः कोऽपि स्तान् स्तान् न सर्वस्येति ।
रोमाश्च च रहस्यानि नाशयेन कदा व्रजेत ॥”

इति कौर्म्ये अपविभागे १५ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । तद्वयथाविनि । पुं भूमिः ।
यथा, महाभारते । ३ । ११५ ।

“वनाख्यो दृष्ट्यापार्थो रोपयः कुशविभुषः ॥”

रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतेति । कै + क् ।)
पशुलघनम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“सर्ववदोऽवसेचनविधुपावरोऽप्येकाग्रशरीरि समामेन
कञ्चो वगैः ॥” अथस्नानमिदः । इति राज-
निर्घण्टः ।) (रोमेन । जनपदविशेषः । तद्वयथा-
वातिनि । पुं भूमिः । यथा, महाभारते । १५० । १५३ ।

“लो

रौषा रोमकात्

)

रोमश

रोमाधि

रोसम्

रोमकः, पुं, (रोमशतः कन्दो रसस्य ।)
पिप्पलावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रोमकप्रतप्तं, स्त्री, (रोमकं पतनमिति शब्दे-
नाश्रयः ।) देशविशेषः । रुम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काक्रम्य यमकोटिरस्थः
ग्रामं प्रक्षिमे रोमकप्रतप्तम् ।
आप्रस्थानः सिद्धपुरं मुनेरः
भौत्येयं वास्ये ब्रह्मपुत्रतन्त्रम् ।
कुरुतपसाह्मन्तरानि तानि
स्वात्मनि यद्भूमीनिविष्टे वदन्ति ॥”
इति मित्राक्षरिरोमशौ गोलाध्यायः ॥

रोमकपुः, पुं, (रोमकां पुः ।) लोमधवरम् ।
यथा,—

“प्रथममिच्छाज्जालां दशै त्रया तमकपुम् ।
तमकरोमकपुम् निरुपशोन्निवाकरः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीसाहास्यम् ॥
। तथा च ।

“ऊतु नानालिखामाख्यैर्मूर्धोनिगुदेरधः ।
ऊपतं रोमकपुत्रेण समकोत्तुप्रवर्तते ॥”

इति बामदे निदानस्थाने हृत्तोयेऽध्याये ॥
सनेश्वरं, स्त्री, (रोमकां केशरामिनः) चामरम् ।
इति लिङ्गाध्यायः ॥

मगुच्छः, पुं, (रोमकां गुच्छलकः ।) चामरम् ।
इति हेमचन्द्रः । १०७८५ । द्वारावली च । १०३॥
मगुच्छः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्यादे कर्तुः ।)
चामरम् । इति कटाधरः ॥

मर्याः, पुं, उल्लोमे कर्मेणम् । इत्यमरः ॥
लाक्षोरिकाटा इति भाषा । (यथा, २४ः ।
१ । ५२ ।

“स्त्रीर्वैतितरोमस्यमुटनान्ममिषु ।”
मभूतिः, स्त्री, (रोमकां भूमिनिवि ।) चर्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नना, स्त्री, (रोमकां ननेप ।) लोमाधविः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १०० ॥

नान्, [नृ] नि, लोमनिशिष्टः । रोमशब्दे-
रख्यं सतुपुत्रधयेन विव्यजः ॥

विकारः, पुं, (रोमकां विकारः ।) रोमाधः ।
“न हजावधः ॥

ग्रः, पुं, (रोमाणि, सन्त्यखितः । रोमश +
लोमादिनामादिपिप्पलादित्यः प्रमेजकः ॥ ५ ।
२ । १०० । इति शः ।) मेघः । इति हिम-
चन्द्रः । पिप्पलावः । कुम्भी । शूकरः । इति
राजनिर्घण्टः । (अत्रिनिर्घण्टः, यथा, भागवते ।
१२५ । १४५ ।

रोमश्रवावरी दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ॥”

रस्य क्वरेजलोमपतने एकीकृपायो भवेत् एवं
वैलोमपतनकाकस्तस्य मरमायुः । यथाहृषी-
धकौ जीवामि वा किञ्चित् दिवानीति चिन्ता-
नृनिवृत्तं यद्धं न विक्षेपे केषलं वर्णम् घारा-
तद्विद्वत्तये । मस्तपविष्यत्तपस्तपश्चरति ।
इति

मधुपर्वतं श्रीरक्ष

अष्टमम् । स्त्री, उपकम् । यथा, अष्टमदे - १ -
८६ । १६ ।

“खेदोश्च यस्य रोमशं निवेदयो
विजृम्भते विजृम्भादित्य उत्तरः ॥”

“निवेदयुः श्रयानस्य रोमशस्युपस्थं विजृम्भते
विजृम्भं भवति ।” इति तद्वाक्ये आशयः ॥

“अनिशयलोमविशिष्टे, जि । (यथा, भवः । १३५)
“हीनक्रियं विजृम्भये निजृम्भो रोमशाशंसम् ॥”

रोमशप्रणः, पुं, (रोमशं प्रणस्य ।) टिङ्गप्र-
णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमश +
शः । टाप् ।) दम्भाष्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च । (उच्छ्रयतिनाम् । यथा, अष्टमदे ।
१ । १०७ । ७ ।

“सञ्ज्ञेहमसि रोमशा यन्मारीणासिवाधिका ॥”
रोमशूकः, स्त्री, (रोमशतं शूकं यस्य ।) खौल-
यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमहर्षः, पुं, (रोमकां हर्षः ।) रोमाधः । इति
हजावधः । (यथा, गोलाध्यायः । १ । २६ ।

“वैपद्युश्च प्ररीरे मे रोमहर्षश्च जावते ॥”
रोमहर्षणं, स्त्री, (रोमकां हर्षणम् ।) रोमाधः ।

इत्यमरः । (रोमकां हर्षणं यस्मात् । रोमाध-
करः, जि । यथा गोलाध्यायः । १८ । ७६ ।

“संवादिमिदमथौपमजुतं लोमहर्षणम् ॥”
रोमहर्षणः, पुं, स्तनः । अथ लुपत्यतिथया,—

“अस्य ते सन्नेरोमाधि वचस हृदितानि यत् ।
हे पाथनस्य मगवेलातो वै रोमहर्षणः ।

भक्तममेव भगवान् आजहार स्वयं प्रभः ॥”
इति कौर्म १ अध्यायः ॥

(स तु आभिश्रजः । यथा, भागवतं । १० ।
७८ । २० ।

“ओरञ्जितः सपरीवारः क्षनस्यपरिपक्षः ।
रोमहर्षेणमालीकं सङ्घः शिखरी जत ।”

अस्त्रायद्विवरं लोमहर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
विभीतकण्ठः । इति मेदिनी । वै, ११६ ॥

रोमाधः, पुं, (रोमकां अधः उद्गमः ।) रोम-
हर्षणम् । इत्यमरः । पुनककण्ठकरोमविक्रिया ।

रोमोद्गमरोमहर्षेणात्र । इति भरतः ॥ (स तु
वाल्मीकिभाषावामस्तमः । यथा, वाल्मी-
क्ये । ३ । १६६ ।

“सम्भः खेदोश्च रोमाधः धरमहोश्च वैपद्युः ।
वैवर्त्यमश्रुपलव इवयौ सान्त्विकाः स्तनाः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिषो रोमाधो रोमविक्रिया ॥”
रोमाधिका, स्त्री, (रोमाधः सत्तायल्लेगास्तस्या
इति । रोमाध + ठन् ।) वदन्तीत्यर्थः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोमाधिवधः, जि, (रोमाधः सज्जानोऽखितः ।
रोमाध + “दस्य सज्जानं तारकादित्य
इत्यच् ॥ ५ । २ । ३६ । इति शतच् ।) जात-
पुनकः । रोमाधविशिष्टः । तत्पर्यायः । उच्छ-
रोमा २ । इति विक्राकण्डि । (यथा
मार्कण्डे १५ ५

“य च आतिगते नवौ मरिचुद्वन वेतथा ।
हर्षरोमाधिततदः प्रपिदेशायमं युरोः ॥”

रोमाधी, स्त्री, (रोमकां आतिरी शीर्षेण ।)
यथासत्त्वः । इति शब्दमाळा । (रोमकां
आली ।) रोमावली । (यथा, आर्याभट्ट
शब्दार्थः । ३२८ ।

“विनिविःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नाद्यैर्मिव
लता निहिता ।

लोमयति तत्र तनूदरि अधनतटादुपरि
रोमाधी ॥”

रोमाधुः, पुं, (रोमविशिष्ट आधुः ।) पिप्पलावः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमाधुनिर्घण्टः, [नृ] पुं, (रोमाधुरिव विष्टरी
हवः ।) कुम्भीहवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमानशी, स्त्री, (रोममाधवाशी ।) नाशकृते
लोमशेणा । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ रोमाशी ३ । इति
शब्दमाळा । लोमराशी ३ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा वतनाभिरम्भं
रमात्र तन्नी ववतोभराजौ ।

नीलोमनिक्षिप्ते नितेनस्य
तत्पर्यङ्गमाधमस्यैरिवाक्षिः ॥”

इति जूनारसमधमम् ॥
वा च औपनारम्भे भवति । आश्रितवैवरा
यथा,—

“नीराशीरसुपामता अवययोः कोकि स्फुर-
नेवयोः

श्रीके लयमिदं किमुपलमिति ज्ञातुं करं
व्यस्यति ।

यैवालाङ्गुशङ्का श्रमिस्तुखी रोमावलीं
श्रीकृति

आन्तामाति तुहुः सत्योमविहितश्रीगीमरा
पृच्छति ॥”

इति रसमहारी ॥
रोमाश्रयणला स्त्री, (रोमाश्रयं फलस्य ।)

माक्षिरिष्टाक्षुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमाहमः, पुं, (रोमथासुहमः ।) रोमाधः ।
इति हजावधः । (यथा, कुमादिः । ७ । ७७ ।

“रोमाहमः प्रादुरभूदुमायाः
स्त्रिमाधुनिः पुङ्गवकुतुमावौ ।

इतिस्तयोः पात्रिसमागमेन
अमं विभक्तो व मनोभवस्य ॥”

रोमोद्गदः, पुं, (रोमकासुद्गदः ।) रोमाधः ।
इति विक्राकण्डि । (यथा, प्रबोवचक्रोदये ।
१ अक्षे ।

“सुरभीरोमोद्गदसलतनाराकुलहणो
मयोक्तव्यां सुकुलमधुमभरासङ्गमुभयः ॥”

रोमः, पुं, पावोयामलकम् । इति शब्दचम्पिका ।
(पावोयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहितः ।)

रोमभः, पुं, (रौतीति । र + विष् ।) रौः कुपनं
च ह भवति आ + वृत् स्तुभन्तरे शब्दवीति
यत् + भव । अमरः इति विक्राकण्डि ॥

काको देवता नञ्चा ममममो एतै सति

भवति । यथा,—

“कसकण्ठि । शकुलाक्षतौ नमो-

मध्यमागनवति प्रजापतौ ।

पञ्चमे शनकुपञ्चलिप्रका

निःस्रताः सुसुखि । विहससयः ॥”

इति काशिदामहारात्रिखण्डनिरूपणम् ॥ * ॥

तत्र वातफलं यथा,—

“स्वाहमेकार्ये कुशलाः कुलीनः

सुचारुदेशे विहससयैवतः ।

अराधिताकुलितालिनाप्रभो

ये रोहिणीतः कश्चनैव भवति ॥”

इति कोडीप्रदीपः ॥ * ॥

गणरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकमज-

रोगाणां नामानि संख्यामाह ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्डशास्त्रक एव च ।

अक्षिजिह्व कलगीलानामैरुद्धन्तः ।

तनी रुद्धः शतनी च गिलायुः कण्डविप्रविः ।

गनीयः प्रश्नरत्नस्य माघनलक्षणेव च ।

विदाहो कण्डदेशे तु रोगा अष्टादश कृताः ॥”

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यवर्णनाप्रि-

माह ।

“मलेठिनः पित्तकृपी च कूर्च्छितौ

प्रदूष्य माघस्य तथैव श्रोत्रियम् ।

गनीपनं रोधकैरेणयाङ्कुरे-

निहन्तश्च नृणां आक्षिप्य हि रोहिणी ॥”

अग्निः शर्च्छितः प्रदहः कज्जिपत्तौ च कूर्च्छितौ

पित्त वा शर्च्छितं कफो वा कूर्च्छितः । ननु

चकोपि कूर्च्छितः एषामेवनाया आविवक्ष-

मायत्वात् ॥ अस्मा वातजाया शब्दयमाह ।

“अङ्गाधमनादृष्टप्रवेदनास्तु

मांवाङ्कुराः कण्डविरोधकाः स्युः ।

नरा रोहिणी यतस्तत्रा प्रदिष्टा

यतस्तत्रोपपन्नमादृष्टा ॥”

जिह्वासमन्तान् जिह्वायाः चर्च्छितः । वाताश्रयो-

यमवगादृष्टा अस्मादिभिरतिशयेन बुद्धाः ॥”

पित्तजामाह ।

“जिह्वेभ्यो विप्रविदाहप्रका

तौत्रज्वरा पित्तनिमित्तताया ॥”

जिह्वजामाह ।

“कोनोनिरोधियि सन्धप्रका

कुलीं शिरा वा कपसम्भावा तु ॥”

क्षोतोश्च कण्डक्षेत्रः ॥ * ॥ सप्रपातजामाह ।

“गमोरेपदिक्यनिवार्यवीर्या

विदाहलिङ्गा पिभवा भवेत् स्या ॥”

रक्तजामाह ।

“स्फोटैश्चिता पित्तसमाक्षिप्ता

साध्या प्रदिष्टा रुधिराक्षिता तु ॥”

रक्तज्वराचंकारकलावप्रमाह ।

“यद्यक्षिदोषया हसि नञ्चात् कपससुद्धा ।

रुधिरात् ॥ यथाह पञ्चोक्तिराह ॥”

६

“कोप क्षमाच कपसस्यो यो

अश्लिष्ये कण्डकस्यकमुतः ।

खरः शिरः प्रक्षुब्धपातसाध-

र्त्तं कण्डशास्त्रकमिति बुवन्ति ॥”

कण्डकशूकभूतः कण्डकवच्छुब्धवदेवनावननः ॥

आक्षिप्यजामाह ।

“जिह्वायस्त्रयः श्वयुः कपात्तु

जिह्वेपरिदाहक्षेत्रे मिथ्यात् ।

क्षयोऽक्षिजिह्वः खलु रोग एव

निवर्त्येवेदनापानकमेवम् ॥”

अष्टधा विभादेवेत्यवयः ॥ * ॥ अथयमाह ।

“वलाह एवायमसुप्तस्य

श्रोत्रं करोत्यन्नगतिं निषार्थम् ।

तं नर्त्येवेवाप्रियावर्गनीये

विद्वज्जीवीयं वल्यं वदन्ति ॥”

अष्टावयमाह ।

“गले तु श्रोत्रं कुचनः प्रवहौ

क्षुब्धान्तौ आनन्योपपन्नम् ।

अन्तर्द्विर्द्वयमेवमाह-

रणावसंभ्रं भिन्नजो विकारम् ॥”

अन्तर्द्विर्द्वयमेवमाह द्विदेनेव वेदनावयवम् ॥

एकद्वयमाह ।

“द्विभोगोऽन्तः श्वयुः सहाहः

श्वयुः रोगमाह्वयवर्गकः ।

गान्धेनद्वः परिकीर्तयेत्तौ

आधिव्यलानाः अतश्चप्रसक्तः ॥”

अन्तः गमयते । अपाकी ईवन् पाकी । अन्तदुः

ईवन्तुः ॥ * ॥ द्वयमाह ।

“समुत्तं वसमन्दाहं

तौत्रज्वरं विद्वदुदाहरन्ति ।

तत्रापि पित्तज्वरप्रकोपा-

द्विवात् सतोश्च प्रववात्मकम् ॥” * ॥

शतनीमाह ।

“वर्त्तमाना कण्डविरोधिनी तु

विनाशिसाचं पिष्टितप्ररोहेः ।

अमेकस्य प्रायश्चरो विनोया

येया श्वयुःसहस्री शतनी ॥”

यत्रा कतिना । अनेकस्य वातपित्तकण्ड-

तोद्वाहककण्डविद्वताः । शतनीसहस्री कोच-

कण्डकसंख्या शतनी मज्जती शिला । तस्युदा-

यन्तः प्रायश्चरो ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“यक्षिर्गले आनन्यकालिमाघः

क्षिरोऽश्वकः स्वात् कण्डरक्तस्थितः ।

संक्षयते शतमिमासितम्

स श्वयुःसाधुः गिलायुसंज्ञः ॥”

गणविप्रविमाह ।

“नर्त्यं गले व्याप्य सप्तसितो यः

श्रोत्रो रुजः सति च यत्र चर्च्छाः ।

स सञ्चोदयेमाहविप्रवि

सत्येव तस्याः खलु सत्येव ॥” * ॥

यथोपमाह

“श्रोत्रो मज्जान् वस्तु मज्जानो

तोत्रज्वरो व द्रुती नञ्च

कण्डे वानो रुधिरान्तिनेन

गले वानोः परिकीर्तयेत्तौ ॥”

वायुगतेनिहन्ता उदागवाङ्गमिरोधकः ॥ * ॥

खरप्रमाह ।

“यन्तास्थमानः सति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कवित्तकृत्यः ।

कर्मापदुष्टवित्तायनं

क्षयः स रोगः सनानात् स्वरघः ॥”

नाम्यमानः तमः प्रवहन् । शुष्कवित्तकृत्य

शुष्को वित्तकोऽन्तर्धानः कफो यस्तु स ।

अस्वाधीनता मुक्तं गित्तुं अश्लक्ष्णम् ।

अविनायेनेव वायुवर्गम् । श्वयुःवातात् ॥

अस्वतानमाह ।

“प्रमानवान् यः श्वयुः सुकटो

गनीयमोक्ष कुदन्तं क्रमेण ।

स माघनतः कथितोऽवलम्बी

प्रायश्चर्यम् सत्यमो विकारः ॥”

प्रताववान् विस्तरावात् । सुकटः अतिशुष्टि

कटं घञ् सः ॥ * ॥ विदारीमाह ।

“वदाहोर्ध्वं श्वयुः सुताञ्च-

मन्तर्गले पूतिविशोर्गनीनम् ।

पित्तं विदाहमेव विदारी

पार्श्वं विशोर्ग स तु येन श्लेते ॥”

शार्धं विशोर्ग स तु येन श्लेते स पुच्छो येन

पार्श्वेन विशोर्गान्द्वयेन श्लेते तस्मिन् पार्श्वे वा

विदारी भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाया

विकल्पाः ।

“रोहिणीतः साध्याश्च द्वाते श्रोत्रियतः ॥

यम् ।

वमनं घृमापानञ्च गच्छो नश्यत्येव च ॥

वमनञ्च नृते रक्तं लवणं प्रतिचारयेत् ।

सुखोष्णान् क्षिण्णान् दारयन्त्याद्यभिरुध्य ।

विस्वादिपित्तभृतां सिताद्यैश्चप्रियुभिः ।

ज्वरेषु अवको द्वाहप्रक्षयेः कथितो ह्येव ।

आमारमृदुः कः क्षणं प्रतिचारयेत् ।

आमारमृदुः मृत इति कोऽपि । कटुकापि

सुखपिप्पलीमरिचाधि ।

“सोताविद्वज्ज्वरः ॥ तलं विद्धं सत्येवम् ।

नक्षकर्मणि द्वागं कवलय कफोऽप्येव ॥

श्वेता अपराहिता ।

“पित्तवत् साधवेद्यो रोहिणी रक्तसमापमः ।

विश्वञ्च कण्डशास्त्रं चाधयेत् ॥ कर्करितम् ॥

रक्तानां यवाक्षयं सुखीनं क्षाममप्येव ।

अपिपित्तकण्डाधि साधवेद्यधिविषमम् ॥

रक्तद्वन्द्वं विस्वाद्य विधेः शोधवमाचरेत् ।

रक्तद्वन्द्वेन पार्श्वे द्वागं मनुष्याचरेत् ॥

गिलायुश्चापि यो वाधिस्यञ्च श्लेष्म श्वयुः ॥

यमन्तर्गले सुखेभ्यो द्वेदुद्वाहविप्रियम् ॥”

इति अथप्रकाशम् ॥

अथ वि यथा

रक्षे यथा

रोचिष्य

नेव ह्यथा न महीना न वयस्य वापि रोचिषो
 नोक्तुमिच्छते यथा रोचिष्यते सदा ॥
 (रोचिषीपतिः, पुं, (रोचिष्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १८० । (यथा, देवीभाग
 वतः । १ । ११ । १८० ।
 "हृदये भागमायं तमुवाच रोचिषीपतिः ।
 शुभं क्रोधममाहुर्मांस्तानातिरिहदुःखितम् ॥"
 वसुदेवः । प्रथमः ।)
 रोचिषीरमणः, पुं, (रोचिष्या रमणः ।) वृषभः ।
 इति राजनिर्घण्टः । इति देवः । (चन्द्रः ।
 यथा, गीतगोविन्दः । ३ । १० ।
 "वर्धितं जयदेवकेन हरेरिहं प्रवक्षेन ।
 केन विस्मयमयमभवत्तरोहिणीरमणेन ॥"
 रोचिषीवसभः, पुं, (रोचिष्या वसभः ।) चन्द्रः ।
 इति हलायुधः । वसुदेवः ।
 रोचिषीशः, पुं, (रोचिष्या ईशः ।) चन्द्रः ।
 इति हेमचन्द्रः । (यथा, माघे । ३ । ६० ।
 "यं देवतोनातिरिदेव ह्यनु
 न रोचिष्यो न च रोचिषीशः ॥")
 वसुदेवः ।
 रोचिष्यदमी, स्त्री, (रोचिषीयुक्ता यदमी ।)
 रोचिषीयनचक्रवर्तुक्रमाक्षणादमी । यथा,—
 "कृष्णारम्भाय रोचिष्यामहंरात्रौर्ध्वं हरेः ।
 काव्यर विहापि सप्तम्या हन्ति पार्मं त्रिजग-
 त्म ॥
 उपविनोदयैवन्मेलितिभिमन्ति न पश्यन् ॥
 योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भावाय
 गोविन्दाय नमो नमः । जगन्मनः । यन्नाय
 धर्मेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भावाय गोविन्दाय
 नमो नमः । अर्चयन्त । विन्दाय विश्वेश्वराय
 विश्वपतये विश्वसम्भावाय गोविन्दाय नमो
 नमः । प्रथमः । स्वर्गाय स्वर्गेश्वराय स्वर्ग-
 पतये स्वर्गसम्भावाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 प्रारण्यः ।
 स्थाण्डिले पूजयेद्देवं सचर्मा रोचिषीन्मृषा ।
 शब्दे तीर्थं समादाय सपुण्यप्रसन्नमनः ।
 जानुभ्यामंग्गैर्गत्वा चक्रामार्धं निवेदयेत् ॥
 जौरीदाक्षयसम्पत्तयश्चिन्तयेत्सुखम् ।
 सदाचार्यं शशाङ्कं रोचिष्या सज्जितो मम ।
 श्रेयं वसुदेवाय वन्देदेवाय नम्याय यशोराधे ।
 अथर्वं वामनं श्रीरं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
 वसुदेवं हृषीकेशं हविर्ब्रह्म देवसदनम् ॥
 वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमयम् ।
 हामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडान्वयम् ॥
 गोविन्दमयुतं देवमनन्तमपराजितम् ।
 अधोक्ष्यं जगद्गीतं सगोस्त्रियन्तकारकम् ॥
 अनादिनिघ्नं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणचतुर्वर्तुं प्रकृतकगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं दिवं वनमालाविभूषितम् ।
 शिवतन्त्राङ्गं अमङ्गलं श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
 वं देव देवकी देवो तदुदेवावलीधरवत्
 भीमश्च ब्रह्मणो पुत्रा तयो ब्रह्माग्ने नमः

रोहितः

नामावतानि यंभीम जगत्तं प्रारोकेत पुनः ।
 नाहि मां सयमापन्न दुःखप्रोक्तान्येवमपि ।
 देवकीतन्मन्यौश हरे संधारमागताम् ॥
 दुर्गुणांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सज्जनं सज्जन् ।
 सोऽहं देवातिदुर्गुणसहाहि मां प्रोक्तमाग-
 रागम् ॥
 पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं सख्यज्ञावधामरे ।
 नाहि मां देवदेवेश लाभ्यतेऽभ्यो न रचिता ॥
 स्रजस्य वासुदेवाय गोमाहात्म्यहाय न ।
 जगद्विषाय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 आतिरिक्तं शिवस्यास्तु धनद्वैत्यातिरिक्त-
 भाक् ॥"
 इति गणेशः । १३९ अष्टाध्यायः ।
 रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुच + "हृत्पृष्ठविषय
 इतिः ।" उभा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
 सभ्यः । इति मेदिनी । टे, १४७० । वयोभेदः ।
 मध्यमेदः । इति चंचिप्रचारीणादितिः ।
 (अष्टाध्यायः । यथा, वाजसनेयर्षंहितायाम् ।
 "२४ । २०० । "मनुष्यानाय मर्कटः प्राह-
 नाय रोहितः ।" "रक्तो रोहितः अथः प्राह-
 नाय ।" इति तज्ज्ञो महीधरः । रोहितवर्ण-
 विशिष्टे, त्रि । (यथा, अनेदे । १ । १०० । १६ ।
 "रोहितं प्राधा सुमदंशुर्लक्ष्मीः ।"
 "रोहितं रोहितवर्णां प्राधा प्रक्षामवर्णाः ।"
 इति तज्ज्ञो साधयः ।)
 रोहितः, स्त्री, (रुच + "हृत्पृष्ठविषय इतिः ।"
 उभा० १ । ६६ । इति इतिः ।) स्त्री ।
 ("हृत्पृष्ठं मध्यमेदं स्त्री रोहितवर्णः । तथाच
 महीधरः सभ्ये । गतं रोहितवर्णं रिरमविषु-
 ष्यत्यस्य वपुजा ।" इत्युक्तम् । १ । ६६ ।) लता-
 भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७० । (वृद्धा ।
 यथा, अनेदे । १ । १४ । १२ ।
 "युष्माकस्यो रथे हतिनो देवा रोहितः ।"
 "देवस्य रोहितः रोहितवर्णाभिधेयान्देवस्य
 वृद्धाः रथे युक्ता युज योजय ।" इति तज्ज्ञो
 सायबः ॥३॥ रोहितवर्णाभिधीनां तत्पत्वेन हि
 वीजानि प्ररोहितानि तयात्मन् । नदी । इति
 निघण्टुः । १ । १३ । १८० । निगमेष्ट वज्रव-
 नास्तस्य प्रायश्चः अथवा वज्रवपुषात्मन् ॥
 रोहितः, स्त्री, (रुच + "रथे रथो वा ।"
 उभा० ३ । ६४ । इति इतम् ।) कृष्णम् ।
 रक्तम् । अजुष्यकशराधरम् । इति मेदिनी ।
 ते, १४५ । (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
 "विदुतोऽग्रनिमेवांश्च रोहितवर्णं वै च ।
 उल्काविधौतकेतूँश्च भ्योतींश्चैवावर्णां च ॥"
 रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुच + "रथे रथो
 वा ।" उभा० ३ । ६४ । इति इतम् ।) मीन-
 विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
 "ईशो जीवपौत्रो वाचा वाचासमीधरः ।
 रोहितो गो हितः प्रोक्तो मनुरो मनुरोः
 प्रिय ।"
 वपुर्न हृत्पृष्ठं यथा

रोहितः

"तथा ह्यस्मी नतप्राप्तुम्भ्यो
 यः यतोऽस्मी लोहितो हृत्पृष्ठः ।
 कोऽहं नमः रोहितस्यापि मांसे
 घातं हन्ति स्निग्धप्रदाति धीर्यम् ॥"
 इति राजनिर्घण्टः ।
 अथ च ।
 "रक्तोऽरो रक्तसुखो रक्ताक्षो रक्तपत्नितः ।
 कृष्णपत्नी भस्मश्रो रोहितः कश्चिरो वृद्धः ।
 रोहितः सर्वसंख्यानां वरो ह्यस्योऽर्हतामिति न
 कथायादुरवः स्यादुर्जातप्रो नातिपितृजतः ॥
 कुलं कुलगतान् रोमान् हन्त्यामोहितसुखकम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 (यथाच ।
 "वातसो नहि पितृजतजनकः स्यारोहितः ।
 सर्वदा ॥"
 इति ह्यारीते प्रथमस्याने एकादशेऽध्याये ।
 "शैबलाहाराभोजितान् कृष्णस्य च विचर्त्तमान
 रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महावज्रः ॥"
 इति चरकी खड्गस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
 "कथायादुरसलेषां प्रपञ्चैवालमोक्षदः ।
 रोहितो माचलचरो नात्यर्थं पितृकोपय ॥"
 इति सुहृते खड्गस्थाने ४६ अष्टाध्याये ।
 खनामस्यानो हरिश्चञ्चल नृपतेः पुत्रः । यथा
 देवीभाषयते । ७ । १५ । १५ ।
 "राजा पुत्रस्य हृद्गा सुखमाप मङ्गलम् ।
 नामाक्ष रोहितवर्णं चकार विधिपूर्वकम् ॥
 अथ विवरयन्तु तत्त्वे प्रथमम् ॥) खगमेदं
 रोहितकक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६
 (रोहितीति पितृः । रोहितकक्षवर्द्धनान्
 यथा, सुहृते । ६ । १७ ।
 "पक्षाशरीरौतमभूकजा रथाः
 र्वाग्निं युता भद्रिदायमिश्रिताः ॥"
 अथिजोडकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ।
 "रोहितं आरोहितं रथं वहन्वादिवामान
 रोहितः ।" इति नच देवराजवल्का । अथा,
 कश्चिदे । १ । ६४ । १० ।
 "यदुत्कृषा अथवा रोहिता रथे ॥"
 "रोहिता लोहितवर्णा रोहित इत्येवमस्याख्या
 रोहितोऽमे इतिदर्शनात् रोहितेनत्वार्थिदेवतो
 भवयतिमनन्तवर्णाः ॥" इति तज्ज्ञो सायब ॥
 रक्तावर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
 (यथा, वाजसनेयर्षंहितायाम् । १६ । १८ ।
 "रक्तो रोहिताय स्यपतये वृक्षानां पतये नमो
 नमः ॥")
 रोहितकाः, पुं, (रोहित रुच । सार्थं कम् ।)
 रुचविशेषः । रोचिहा इति भाषा । तत्पत्त्याय ।
 रोही २ लोचयुक्तः ३ दाडिमपुष्पकः ४
 इत्यमरः ॥ रोहीतकाः ५ रोहितः ६ रोचिश्च ७
 कृष्णारम्भायः ८ दाडिमपुष्पः ९ यदाप्रच्छन्न १०
 कृष्णारम्भायः ११ विरोचयः १२ प्राक्ष्य
 चक्र १२ अथ स्रज
 जम्
 सुहृतेवज्रम जमिरी

रोख

रोहिणे

ख

भीषण इति मेदिनी २८ । (यथा मया मारते । २ । ६४ । ५० ।
“तस्य ते तदयः श्रुत्वा रौद्रं नीमप्रह्वयम् ।
प्रचक्रुर्वह्नां पूर्वा अनुसन्तो धनराष्ट्रकम् ॥”
कद्रवस्यन्वि च ॥

रौ, रौद्र (रौद्र + डीप् ।) चक्षी । इति मेदिनी ।
२८० ॥ ब्रह्मणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रैश्चतुर्महारात्री माया महारात्रीनाम् ।
चासुखा न । यथा,—

“यत्र ख मयादेवो रुद्रस्तस्यौ महारुद्रौ ।
स च मायां महारौद्रौ रौरौ विससर्ज ह ॥
त मायां वष्टये भीमा भवदेवप्रसोदनी ।
तदा तु मोहिता देवाः सर्वो निद्रां सु नेजिरे ॥
लेवौ च विजिह्वानौ न हेलं समवाडवन् ।
तया तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचनं ।
चर्मसुखे उभे तस्य च पृथग्भूतं बभूवतुः ।
रौरौ हागैर्वैत्रस्य चर्मसुखे क्षणाद्वतः ।
अपहृत्य हरेर्देवौ चासुखा तेष आभवतुः ।
मन्त्रभूतमहारात्री या देवी परमेश्वरी ।
रुद्रारणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”

इति वाराह विप्रश्रितामहात्म्यम् ॥
रौ, रौ, (रूपमेव । अण ।) रूपम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माये । ४ । ६७ ।
“ह्रैणवर्त्मनासु पतितं वनतिमिरमग्नि
ज्वातमि रौघमितिपु पुरः प्रान्नकानि
सृष्टुः ॥”)

तत्करं यथा,—
“सम्भास्यं गुह्यताम्यं करेणा मालिकं रसम् ।
यमनाथ भवेद्रौघं सुवर्णकरणं षष्ठम् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥
(यौषधादिषु अस्त्राजामि यद्गतं तत्तदथा,—
“सुवर्णमयथा रौघं” इत्यं यच्च न लभ्यते ।
तच्च कान्तेन कर्माणि भिषक् कृत्वादिष्वचः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तु शाश्वतं, चि । यथा, भागवते । ४ । ५ । १४ ।
“खगरोयाधरेः छद्मेः सङ्गानां सङ्गेनो रुष्टः ॥”
अन्तर् । (यमायां लज्जाकरं भवम् । रुमा +
अन्तर् ।) प्राप्तामरिखणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥

मक, रौ, ग्रामरिखणम् । तत्पर्यायः । वसु-
धम २ । इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी जवका-
कर तत्र भवे रौमकम् । एवे कादिनिष्ठाः
गोम ततः स्मार्थे कः रौमकम् ॥” इति नङ्गिकायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“शाकमरीचं कथितं सुखाद्यं रौमकमथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मन्त्रवर्ण, रौ, (रौसं लज्जामिति ।) ग्रामरि-
खणम् । इति रत्नमाला ॥

रव, पु, (रुद्रार्जुनविशेषस्यैवमिति । रुद्र +
पु) पराविशेषं रौर इति मेदिनी
ते ५८ आटस्य भिवरं यथा
रौरवे वटकाक्षी तु याति यवान्नी नर

तस्य खण्डे परतो रौरमस्य भिन्नायम् ।
योगनामो वष्टवे हि रौरौ हि प्रमाणम् ।
जातुमात्रप्राणस्य न च अर्थं सुदुस्तरम् ।
तवाङ्गारच्यो येन कृतं तद्वारुणीचयम् ।
वाञ्जल्युत्तितौत्रिष्य तापितामरभूमिना ॥
तस्यैव प्रापकलांशं विसृज्यति यमागुणाः ।
स हस्तमानस्त्रिष्य वदित्वा तेन धारयति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य प्रीयते जायते पुनः ।
अहोरात्र्योद्धरणं पादव्यामं च गच्छति ।
सर्वं सख्यं विष्कोषं योगनामो विसृज्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंगदानमा-
त्रायः ॥ (तथारु रौवीभागवते । पञ्च २८-२९ ।
“एतन्माहात्म्यमिति धीमतेभ्योऽन्येभ्यः केषवम् ।
पुष्पाति प्रत्यक्षं खोयकुटुम्बं कार्यसम्पदः ॥
यतदिहाय चासौ च खादमेन पतदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्वेष्वममवावहे ॥
इह लोकेऽमुना चे तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
स एव हरवो भूत्वा परच योद्धवन्ति तम् ॥
तस्मात्तौरवमिवाहुः पुराणेषा मणिमिवः ।
रुद्रः सर्पादिषु जूरो जन्तुभ्यः पुरातनः ॥”)

रौरव, चि, चक्षुः । धर्मः । रौरः । इति शब्द-
रत्नावली । (रौरुर्मुखोऽस्मि । अण । म्य-
स्यन्विनि च । यथा, भण्डः । २ । ४१ ।
“काञ्चरौरववाक्तानि चर्माणि प्रच्छादिरणः ।
वधोऽस्मात्पूर्वेण प्राप्नोमीमणिकानि च ॥”
रौहिद, [रू] पुं, रौहिदखण्डः । यथा । “स
यस्य रौहिर्वा मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य-
मरटीकायां भरतः ।
रौहिणं, रौ, (रौहिणमेव । स्त्रीयं व्यञ् ।)
दिवस्य वयससृष्टम् । यथा । अथ पूर्वोक्त
आह्वमभिधाय रौहिणम् न लक्ष्येतिविभि-
धानेन पूर्वोक्तआह्वस्य सङ्गवान् परो रौहिण-
पथेनगमौगपूर्वाङ्ककालः प्रतीयते । तेन रौहिणं
पूर्वोक्तआह्वस्य गौयकावलेनोत्तरावधिः अप-
राह्वआह्वस्य पूर्वोत्तरिखण्डमवधते तस्य
पूर्वदिने सङ्गवान् परं रौहिणपथेनं मिधे-
यानि परदिने सङ्गमेवमवधिं तत्तिथ्यानि
पूर्वदिने आह्वम् । रौहिणान्तरूपगौयपूर्वाङ्क-
काभातु न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवर्णानि परदिने शुद्धपक्षे तिथिप्राप्ता
इति वचनात् । रौहिणस्तु दिवसस्य वयस-
सङ्गमेवस्य ज्योतिषोक्तो रौहिर्दिवसत्वात्
रौहिणत्वमिति । इति आह्वतत्त्वम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुद्र + इन् । स्त्रीयं व्यञ् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रौहिणेयं, रौ, मरुजतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रौहिण्यः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “सुमादिभ्यः” ॥ ४ । १ । २६ । इति टक् ।)
वक्रदेव (यथा

“ततोय रर ह्यरोपवाह
हरां लज्जा अपरोपविष्टव

तस्य नामानि वय
वयस्य पूतमा दम्भी माधव

मुपयस्य दलमर । पूषभोतमकतीर
काच्यतमः । यथा, नीतिनखं ।
“मार्कण्डेये वटे कृत्वा रौहिणेये मञ्जोद्धौ
इन्द्रमुत्तरवः स्नात्वा पुनर्वसो न विप्रान् ॥
रौहिण्यः, चि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौ-
+ टक् ।) गोवहः । इति मेदिनी । ये २०
रौहिणं, रौ, (रौहिणीति । रुद्र + “रुहर्हृडि
उभ्यां ० ११८ । इति टिप् ।) रुद्रस्य धातो
कृतम् । इत्यमरः ॥ रौहिण्यणम् ।
राजनिर्घण्टः । तस्मात्पुनराः ।
“कतुर्गं रौहिणं देवजन्मं वीगन्विनं तथा
भूतीनां ध्याय पौरुषं ध्यामन्तं धृपगाधिकम्
रौहिण्यं तुवरं नित्यं कटुपाकं व्यपोहति ।
तुल्यकृपाभिषिक्तस्यूलकासकधन्वरात् ॥

इति भावप्रकाशः । म
अन्यत् कर्तव्यमस्ति इत्यम् ॥
रौहिणः, पुं, (रुद्र + टिप् ।) रुद्रस्य धातो
कृतमभिधायः । इत्यमरः । रौहितमस्यः । इ
जवप्राक्तः ॥
रौहिणी, रौ, (रौहिण्य + डीप् ।) नद्य
नूत्वा । इति संक्षिप्तमहाराष्ट्रविदित्तिः ।

ख

ख, लकारः । स तु यदस्य लनीयो वर्यो यज्ञस्य
खाद्याविश्वयन्च । अखीकारयस्यानं दन्त
इति खाकरणम् । (यथाच सिद्धान्तकौस्तुभस्य
“लतुलमानां हन्ताः ॥” तस्य स्वरूपं यथा—
“लकारं लक्षणापाङ्गि । कुल्लकीजस्य युतम् ।
पौषविद्युल्लताकारं सर्वरत्नपदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्रागभयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिपञ्चसहितं सदा
आत्मादित्तत्त्वसहितं हृदि भावय प्राप्स्यति ।।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ ३० ॥

(वङ्गीयवर्णमाजयाम् ।) अख खेखनप्रकट
यथा,—
“लुखलीनघञं युक्तं वासाद्वचमना लब्ध ।
पुनर्लुङ्गमवा रेखा तास्य पारायणः शिव ।
त्रक्षस्तत्त्व कन्तिष्ठङ्गायमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्वनिं यथा,—
“चतुर्भुजां पीतवर्णां रत्नपङ्कजलोचनाम् ।
सन्निधा वरदां भीमां सन्नायकहारभूमिताम् ॥
वीर्योन्मेषितां निदां योगिनीं वीगरूपिणीम्
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारीपथोभिताम् ॥”
इति वङ्गीहारायनम् ।

तस्य नामानि वय
वयस्य पूतमा दम्भी माधव

“यज्ञं न कर्तुं यज्ज्ञानादपि वा भूयात् ।
यज्ञं न कर्तुं वै विप्रलक्ष्मणोपनीयायः ॥”
इति स्वसंज्ञा ॥
तद्दिग्गी, (लक्ष्मणमेव ज्ञानमेव इति भा-
ष्यम् । भविष्यम् ।) यज्ञः (यथा, प्राक्कृतं
ज्ञानम् ।

मरविजलमुहूर्तं शिवयोगेनापि रक्ष्यं
 भानवमपि हिमभोगोर्ध्वं लब्धौ तनोति ।
 "यमधिकसमवीक्षा दक्षयोगेनापि तनौ"
 कामव हि मधुराणां मन्त्रां वाक्पतीनाम् ।")
 प्रथमम् । द्वावमरः । ६ । ६ । १२४ ।
 (य, क्षी, विष्णुम् । इति शब्दरत्नावली ।
 अथा, भाष्ये । ६ । ६ । १ ।

“अथ लघ्व्यासुगतप्रज्ञानवपु-
 र्जैलं विनश्यद्वाशिशदशरथः ।
 परिवारितः परितः अन्धकारै-
 र्निमिरैश्चाक्षयकान् (निमिरे ॥”)
 ताम् । इत्यमरटीकाया भर्तः ॥ (लघ्वीरस्व-
 रात् । लघ्वी + प्राप्ताच्चाक्षः । लघ्व्या वक्षति
 मक्षयिष्यात्वात् प्रोक्तम् ॥) श्रीविश्वेश्वरः । इति
 रिजौ । श्री. ७५ ।

श, पुं, (लक्ष्मणमख्यस्येति । चार्णवादि-
त्त्वम् ।) सारवः । इति प्रेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
स्तु । इति शैलेनी । अं, ७६ ॥ { यथा,
ध्यातारामाख्ये १ । ३ । ५ । }

१. रागारसो नाम लयमो लम्बाभावितम् ।
 २. प्रसङ्गवृत्तसारसेव सुखरभावनम् ॥
 ३. च जैताडुमे व्योषायां मुमितामै दश-
 ४. रम्भायः । इन्द्रजिदधाय तस्य सतुष्टवर्-
 ५. धनं आह्वारिन्द्रादिरहितं यथा,—
 ६. इक्ष्वाकुनापथ कीतया कन्यया च ।
 ७. ततः सर्वसि तत्तयो रथे प्रचरतीति ॥
 ८. तदा सीतां चेन्मते जलं हृष्टाऽऽ निमैकम् ।
 ९. तामगच्छन् गन्तं सर्वं वस्तु सुप्रशंसितम् ।
 १०. एष धनं चक्रे सीतायेव प्रहरीतुः पुरः ।
 ११. गेहौ लम्बाया च प्रभादुर्मुखौ स्वयं प्रभुः ।
 १२. शमस्तु प्रह्रीत्वा च नैव सुकृते त्वं जलम् ।
 १३. नरवधैर्धनं नीतौ द्वारकादभावात् ॥

१ न भानि नो भुङ्क्षते वर्षाणां चतुर्ह्रस्वाः ।
 एव पुंसो योगौ तद्वर्णौ शिवशान्तजः ॥”
 १ ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखे ११५ अध्यायः ।
 प्रश्नः, स्त्री, (कल्याणस्य प्रभुर्नगरी ।)
 मघा । इति प्रह्लादनामकी ॥

१ श्री, (सप्राप्तमख्यस्तु इति । अत्र
 इत्यात् व्युत् । टप् ।) शिवकाहकार्य
 । शिवविग्रहः । सारवी । श्रीविग्रहः ।
 । मेरुनी । ७६ । शिवस्तु सप्राप्तमख्यस्तु इति
 गच्छतः । तस्याः पञ्चमः । पुनस्तस्या
 इह शिवानी । शिवानी । शिवानी ।
 । श्री । शिवानी । शिवानी ।
 । श्री । शिवानी । शिवानी ।

स्त्री-पञ्चम्यन इत्यम् । रसाक्षयश्चेत्यम् । यत्त
त्यम् । त्रिदोषाग्रभवाच्च । इति रात्रिर्धैरुः ॥
अपि च ।

“पुत्रकाचाररक्षाण्यविष्कृभिर्गाञ्जितसदा ।
सध्यागा पुत्रजननी वस्तुगत्याह्निर्भवेत् ॥”
इति मावप्रकाशः ॥ १॥

(प्रह्लादविपत्तिकथा । अथा, भागवते । १० ।
५८ । ५७ ।

“सुताश्च महाश्वितलक्षणां सन्ध्यासुताम् ।
 सन्ध्यां च जहारेकं न सुपथ्यः सुधामिव ॥”)
 इत्युधनसत्याः सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण भास्वेन
 विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
 भागवते ॥ १० ॥ १८ ॥)

“दुर्योधनमुत्तं राजसूयप्रज्ञां समितिज्ञयः ।
स्वयंवरम्यामहरत् नाभो जाम्बवतीसुतः ॥”)

श्रीः, स्त्रीः, (नक्षत्रनि पञ्चमि जडुयोमिदमिति ।
 सप्त + “अकेर्भूट् ष” उणा० ३।१६ । इति ।
 ईश्वरयोः तुङ्गागतस्य ।) विश्वाम्नीः नतम्यायः ।
 पञ्चाध्याय २ पञ्चा ४ नमसा ४ श्रीः ५ हरिः
 प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकसाता ८ भा ९
 चौरीश्विनया १० रमा ११ इत्यमरः ।
 नक्षत्रिणा १२ भाग्ये १३ । इति पञ्चदशना-
 मस्य । हरिवचन १४ इति पञ्चाश्विनया १५ ।
 श्रीरसागरस्तु १६ । इति नाविकथनता १७ ।

अथ लब्धोभवाः ।
 “वान्तं वह्निस्माह्वं वामनेऽशुभं दुष्टम् ।

नीलमैत्रेयः शिवः प्रोक्तिं सर्वकामसुखप्रदम् ॥ १७ ॥
 अस्म्य पूजापथीनाः । प्रायः लब्धादिप्रोक्तव्यानां
 कर्म विधायां कृत्यमात्रस्य पूर्वाधिक्यप्रपन्नं मध्ये
 प्रोक्तप्रार्थनाः प्रोक्तमनुष्ठानं न्यसेत् । उक्तं विस्मृत्य
 नमः । एवं लभते कान्धे कष्टेऽपि कौशले । सन्नमे
 कष्टेऽपि लभते कष्टेऽपि । ततः श्रीकमलानुवाच
 नमः । इक्ष्वासेन विन्यस्य कष्टादिह्यावै कुर्यात् ।
 प्रशरति भयमुत्पद्यते नमः । सुते विष्टकष्टेऽपि नमः ।
 कृदि शिवे देवतावै नमः । ततः काराङ्गनाम्नी
 कुर्यात् । श्रीं चक्रेऽपि नमः । श्रीं तर्जनीं नमः
 साह । श्रीं मध्यमां नमः । इक्ष्वासेन
 एवं श्रीं कृत्यवै नमः । इक्ष्वादिना च न्यसेत् ।
 तथा च विनयेः

“अङ्गाणि दीर्घमुक्तेन समाबोधेन कथ्येत् ।”
ततो ध्यायन् ।

“कान्धा काश्चनसन्निर्भा हिमगिरिप्रख्ये-
स्तुभिर्गोत्रे

विष्वाशां वरभक्ष्यागममयं हस्तिः किराटो-

ध्वजां

पौमादह्नितस्य विभक्तिलातां बन्धेऽरविन्द-

सिंहाभा ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः सर्वेष्वप्राप्त्याप्तं कुर्यात् ।

ततः प्राट्यूजा विधाय कप्ररु मध्व च विभू
नारि विमार प्रवर्धभा भाषा

यथाविशेषमुपायः कदाचिन्मन्त्रादि विधौ वापि
 हस्तपूजाभारश्च न । अथवादिर्द्विरेष भवति दिक्षु
 अर्चं हृदयैष्य नमः । अथादिना वांगुलानि
 दक्षेयं पुनर्नम्य ॐ वायुदेवाय नमः । एवं शङ्ख
 कंठाय वसुधाय अर्चनं कृषाय । इति पदसङ्ख्ये
 उमकाय ॐ मनिनाय ॐ गुणशब्दे ॐ कुल
 हस्तकाय । ततो देवा अर्चये ॐ शरुनिपये
 नमः । यतो वसुधाधार्ये । वसि ॐ प्रधानध्वजे
 वसुमेधे । पञ्चानिष्ट पुनर्नादिप ॐ वल्लोके नम
 एवं विमलानये कमलार्धे वगमानिकायै धीमो
 विक्रये शङ्खाय नमोभालिकायै । तद्वहिरिका
 र्धो वसुधायै अर्चयेत् । अतो धूपान्वित
 र्जवान्तं बर्हमे संप्रापयेत् । यथा पुरश्चर्य
 दादशस्तुतत्रयः । तथा च ।

“भातृत्वञ्च जप्यमन्त्रं योऽस्ति ते विजितेन्द्रियः ।
तस्य ह्यस्य च कुटुम्बान् कान्तं भवतुरासुरैः ।
यथापि कुटुम्बस्यैव निजैर्लो भवराजस्यै ।
दिव्यैः फलेषु च कुटुम्बादिभिश्च साधनोत्तमः ।
वाग्धर्मे वनिता विद्योर्भावा सकरकेतवः ।
चतुर्वर्ज्यात्मनो भवत्युत्तमोऽयं फलप्रदः ॥”
वाग्धर्मे ह । इत्युवनिता स्त्री । सगया स्त्री ।
सकरकेतवः की । व्यस्य पूजायिक् पुंस्त्ववृ
वोयम् । तथा च ।

“इमायाः कल्पितं पाले नहि ध्यानेन पूजयेत् ।
 कुर्वान् प्रयोगान् नश्यन्मानेन साधकोत्तम ॥
 निधिभिः सञ्चयते नित्यं श्रुतिमद्भिरुपस्थितैः ॥
 ध्याने तु विप्रैः ।

[illegible]

अस्य पुरश्चरसं द्वादशमेकत्रयम् । तथा च ।
 "भानुजसं विविधाष्टी जपेदस्य सरोद्धते ।
 कुह्यादकलेः पुष्पैस्तस्य हस्तं चोत्तमिव ॥"
 मन्त्रादस्य । वसः कन्यायां दक्षिणे तद्वत् ।
 मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निवर्तम् ।

“दीर्घा वाद्विषमन्तो ब्रह्मा भातुर्लसुन्वा ।
वान्तसिन्धे प्रिया वल्हेर्मनुः प्रोक्तो पद्माक्षरः ॥”

“दीर्घा बकारः । यादिमः । ग्रहा क ।
भानुमैः । वयुत्तरा कः । घातसिन्धो वासिन्धै ।

बहिःप्रिया स्वाहा । अस्म्य पूजाप्रयोगः । पूज
 वत् पौलस्त्यम् । विन्ध्यस्थ ऋष्यादिवास
 त्तुः । विन्ध्यस्थ ऋष्यादिवास
 त्तुः । विन्ध्यस्थ ऋष्यादिवास

विशद्वन्द्वसं नमः । बुद्धि श्रिये देवतायै नमः ।
वेषा न्न शारदायाम् ।

“अविर्भा निराट्कृत्यो देवता श्रीः प्रकी
र्तिता ॥”

शतः वराहम्यहो । ॐ ईशे नमोऽबुधाय
नमः । ॐ प्रक्षिप्तं नमस्तर्जनीभ्यां स्वाहा

६३ वरदायै नमोऽस्माभिर्यत् ।

सख्यो

सख्यो

सख्यो

ॐ ... विरमाः कवितायां नष्टः । सर्व
हृदयारिषः । ॐ देवो नमो हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च विवक्ष्ये ।

“देवो हृदयमास्थानं पश्यान् विरमैरितम् ।
विष्णुपत्ने शिखा पीता वरदायै लघुच्छदम् ।
अक्ष कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रख्यादिकारः ॥”
ततो ध्यानम् ।

“आसीत् स शरीरेणैव स्निग्धसुखी हस्ताभुजे-
विभ्रान्ती

दानं प्रज्ञागामये च वपुषा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपुष्पलोलसुक्लकनोद्गाविनी
पाशानः अमला कटराविमलैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

अथ ध्यात्वा मानसेः संपूज्य श्रद्धापात्रं
श्रवा पञ्चोक्तपौष्टिकप्रतिपाद्यमानं पुत्रां
विधायां पुनश्चात्तावाहनादिपञ्चपञ्चाङ्गविधान-
पथान् विधायावद्वपुत्राभारभेत् । अस्यादि-
ननुष्णं दिष्टुं च ॐ देवो नमो हृदयाय नमः ।
ॐ पश्यान् नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-
पत्ने नमः शिखायै वन्द्य । ॐ वरदायै नमः
श्रवणाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽन्ताव
कट । नतः पूर्वादिद्वयेषु पुष्पेभ्यः वक्त्राद्यादि
पूजयेत् । तद्वहिरन्तराणीं वक्त्रादींश्च पूजयेत् ।
ततो भूषादिविचर्जनान् कर्म्म समापयेत् ।
अस्य पुरश्चरणं दशलक्षणैः । तथा च ।
“दशलक्षं लक्ष्मणं मन्त्रविहितैः क्रियैः ।
दशार्धं लघुदशान्त्री भद्रुरालिः शरीरहैः ॥” *
अथ लक्ष्मीकोत्तम् ।

इत्थर उवाच ।
“जेलोक्तपुत्रिते देवि । कमये विष्णुवक्त्रम् ।
यथा त्वं सुखिरा लक्ष्ये तया भव मयि स्थिरा ॥
इत्यग्रे कमला लक्ष्मोक्ता भूतिहरिप्रिया ।
यथा प्रज्ञालया सन्त्युत्थिताः सौः प्रज्ञापरिणी ॥
ज्ञाऽभेतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् ।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रद्वारादिभिः सह ॥”
इति लक्ष्मणः ।

विष्णुपुराणोक्तप्रसङ्गोक्तं तत्रैव १ अंशे
२ अंशेऽपि दृश्यम् ॥ * । अथ लक्ष्मीपूजा-
निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।
“पौष्टे चैवे तथा भाते पूजयेयुः स्तव्यः धियम् ।
विष्टं धनुर्भि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ।
प्रयच्छन् पूजयेत् लक्ष्मीं शुक्लपद्मे गुरोर्दिने ।
नापराह्णे न रात्रौ च नास्ति न चाक्षयः ॥
दादशक्षेत्रं नन्द्यायां रिक्तायाश्च निरंशम् ।
ज्योतिष्कां तथाऽप्यत्र कमलां नैव पूजयेत् ॥
न पूजयेत् शशीं भस्मे न कुर्वे नैव भाग्ये ।
पूजयेत् गुरोर्दिने चापरात्रे विचारीभवेत् ॥
सुखदारे हि पूजां च यत्नेनैव हि लभ्यते ।
तच्च पूज्या तु कसला धनपुत्रविवर्हिनी ॥
न ह्यन्यत्र प्रथमे मासि नैव कुले
न चर्या । तत्रैव नैव प्रथमे मासि नैव

पौष्टे च दशमीं श्रद्धा चैवके पश्यते तथा ।
नभस्ते पूर्णिमा ज्येष्ठा सुखदारे विधेयतः ॥
आहुतं वायसम्यक् बानाभरकभूतितम् ॥
सुमन्तिशुक्लपथेन शुक्लपद्मे प्रपूजयेत् ॥
पौष्टे तु पित्रां दद्यात् परमाश्रयं चैवके ।
पित्रके परमाश्रयं नभस्ते तु विधेयतः ॥
सुखदारेऽप्यत्र नभस्ते पूर्णिमा शुभा ।
कमलां पूजयेत् पुनश्चात् न विद्यते ॥
एकेन कामधेयेन कमलां पूजयेत् यदि ।
इह शोके सुखं प्राप्य परमं केशवं व्रजेत् ॥
प्राङ्मुखी पूजयेत् पूर्वादिपञ्चमानवसंस्थिताम् ।
गन्धपुष्पप्रदीपनैवेद्याद्युपचारैः ॥
गन्धद्वारे निमज्जेय गन्धैर्वाग्राह्येह्यै ।
श्रिये धान इति दान्यां पुष्पोदनाद्वयेषु ॥”
ततो ध्यानम् ।
“हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो सुवर्णरत्नसज्जम् ।
चन्द्रा हरिश्चन्द्रो ज्योतिः शतवदसमावहम् ॥
गौरवर्णं तु ह्रस्वात् सितपद्मोपरिस्थितम् ।
विष्णोर्लक्ष्मणस्याश्च लक्ष्मोक्तपञ्चाङ्गश्रीम् ॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजकाले विधेयतः ।
सतः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युक्ता ॥
लक्ष्मीः प्रज्ञाया प्रज्ञा कमला श्रीवतिः चामा ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्महा विद्या रमा सुतिः ॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च ।
एताभिः वन्द्यभक्तिप्रीतिरानन्दानन्दैः ॥
लक्ष्मीनारायणस्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् ॥
धियस्य कुर्वेत् पूजयेत् सदनमम् ॥”
लक्ष्मीचरित्रं ।
“न कल्याणसि रिक्तायां दशमीदशश्रीषु च ।
अवस्थादिचतुर्केषु लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”
इति लक्ष्मणः ।
सौपान्तितामावस्थायां लक्ष्मीपूजाविधयेया,—
“तुवादिभिरगते भानौ व्यमावास्यां वराधिपः ।
कालादिवापि पितृवृन्मन्त्रं संपूज्याश्च प्रत्यक्ष ॥
उत्वा तु पालेयस्याहं हविर्कौरगृहादिभिः ।
ततोऽपराह्नसमये योपयेन्नमः व्रजः ।
लक्ष्मीः संपूज्यां लोका उक्ताभिः कविगण-
वाग् ॥
अमावास्या वरा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्लक्ष्मीया सुखरात्रिका ।
अमरावास्यां वरा देवाः कार्तिके मासि केश-
वात् ।
अस्य प्रायः सप्तशतं श्रीरोहीर्लवणसुखं ।
लक्ष्मीर्देवभयान्मन्त्रा सुखं सुप्रसन्नोदरं ।
चतुर्दशैव हस्तान् नमरा स्तुतिं पश्यते ॥
अनोऽथ विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
दिवा तच्च न भोजनयुक्ते वाक्यपुराणवात् ॥
प्रदीपयमस्य लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दौष्ट्यवाक्यायां कार्या भक्ता देवपूजयेत् ॥
यत्पुत्रपुत्रप्राप्तेषु नदीपर्वतचर्चुषु ।
उपपद्ये मोहय चरितं यथैव च ।
नमो नमो लोके

हीममालापरिजित प्रदीपे चरितम् ॥
त्राख्यानं भोजयित्वा श्री विभक्त्य च सुसुप्ति-
ताम्
अथ लक्ष्मीं भोजयित्वा नववस्त्रेषु प्रथमिना ।
लक्ष्मीर्भोजयित्वा नववस्त्रेषु प्रथमिना ।
“अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकालः ।
“नमो सर्वदेवाणां वरदाय हरिप्रिये ।
यः शतवस्त्रेषु प्रथमिनां वा मे भूषास्तद्वचना
लक्ष्मीं नम इत्यनेन वारजयं पूजयेत् ।
“सुखरात्रां प्रदीपे तु कुर्वेत् पूजयित्वा ये ॥”
इति रुद्रवर्णनां कुर्वेत् पूजयित्वा ।
“वन्द्याश्च नमस्तुभ्यं विधिपद्माधिपत्य च ।
भवतु त्वत्प्रदादस्ते धनधान्यादिस्त्वमद ॥”
इति पश्यान् कुर्वेत् पूजयेत् नम इति निः पूजयेत्
ततो देवद्वारादिषु हीमान् दद्यात् । त
मन्त्रः ।
“अभिषेचोत्तरे दक्षिणोत्तरे लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
उत्तरे, लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
ततो त्राख्यानं दक्ष्मणं भोजयित्वा स्व सु-
खं सुप्ता प्रवृत्तिं भविष्यतीति कर्म कृत्वा
तथा,—
“सुखरात्रेऽथः कार्त्तिके प्रदीपोत्तरे लक्ष्मीं
लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
प्रदीपवन्दनं कार्त्तिके लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
गौरीचरणान्तरे लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
लक्ष्मीं पूजयित्वा ।
“विश्वरूपं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
महालक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
वदं काले सदाचरे लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
सुखरात्रेऽथः कार्त्तिके लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
वा रात्रिः लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
सर्ववस्तुप्रिया या च ना समासु सुभङ्गला
माता त्वं सर्वभूतानां देवाणां हृदयस्वरा
आस्थाता भूतेश्वरिणः । सुखरात्रिं नमोऽस्तु
ते ॥”
लक्ष्मीं नम इति निः पूजयेत् । इति लक्ष्मीं
तत्तम् ॥ * । तस्या उपोषानं यथा,—
वारद उवाच ।
“श्रीलक्ष्म्यान्नामैव विष्णुस्य विराजते ।
सर्विषयमन्त्रादि सुतं सुविभक्तं यथा ॥
तदुद्युतोऽप्यनेन सर्वं भङ्गलायाश्च भङ्गलम् ।
अतुना अतुना लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
केनदौ पूजिता मासि किमना केन वा पूजा
तदुद्युतोऽप्यनेन सर्वं वद वेदविद्वद्वर ॥
श्रीनारायण उवाच ।
लक्ष्मीं पूजां वरा वरा वरा परमात्मनः ।
देवीं वामांशमन्त्रा नमूच रामायणस्ये ॥
अतोऽप्युद्युतो रमा लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
यथा द्वादशवर्षायां शश्वत् सुखरात्रौ यथा ॥
अतः लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं
लोटी लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं लक्ष्मीं

सञ्ज्ञी

सञ्ज्ञी

सञ्ज्ञी

स च देवी दिक्षा भूता सद्यसेदेवरेखया ॥
 उमा ह्येव वर्येण विजया यधरा लिधा ।
 यशसा वासना सञ्ज्ञा भूयोन सुयोग च ॥
 स्मिताम वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
 भूधरेण खरेणेव नयेवाहुनयेन च ॥
 नङ्गामांशो मञ्जरास्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
 राधासौ वर्यभाभव हिमलज परास्वरम् ॥
 मञ्ज लम्पीच तपसाचकमे कमधौधकम् ।
 कण्ठाक्षरैरवैषे दिक्षारूपो वभूव ह ॥
 दक्षिणांशश्च हिमलो वामांशश्च यमुभूव ।
 यमुभूमाश्च हिमलो मञ्जालम्पी वरौ पुरा ।
 लक्ष्यते ह्यस्ति तिस्रं क्षिप्रपट्टरा भवादिशम् ॥
 देवीषु वा च संहती महालम्पीच सा
 क्लृता ॥
 हिमलो राधिकाकान्तो सञ्ज्ञीकान्तश्चमुभूव ।
 शुद्धलक्ष्मणश्च गोपीर्गोपीभिरावृतः ।
 यमुभूवश्च वैकुण्ठं प्रथमो प्रथमा सञ्ज्ञ ।
 सञ्ज्ञाश्च समौ द्वौ तौ कण्ठाक्षराश्चौ परौ ॥
 महालम्पीच योगेन वागारूपा भूभुव सा ।
 वैकुण्ठे च महालम्पीः यद्विपूषेतमा रमा ॥
 शुद्धलक्ष्मणरूपा च सर्वभौमायव्यवृता ।
 रम्या वा च प्रथमा च सर्वार्ह रमणीय ॥
 स्रगे च सञ्ज्ञलम्पीच प्राक्कल्पनमुखरुपिणी ।
 गतायेषु च सर्वेषु राजलम्पीच राजसु ।
 राजलम्पीचैवेव यद्विषयी च कर्ताग्रथा ।
 इत्यनखरुपा राधिया सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
 वा प्रकः सा सुरभी दक्षिणा यच्चकामिरी ।
 गीदोदयितुल्यवा सा श्रीरुपा पद्मिनी च ॥
 माखरुपा चक्रे च सर्वमखलमखिता ।
 भूययेषु रज्जुषु पथेषु च क्षणेषु च ॥
 पथे वृषपत्रेषु दिव्यक्षीषु गच्छेत् च ।
 क्षत्रक्षीषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्थितेषु च ॥
 तिभासु च देवानां मङ्गलेषु च देवेषु च ।
 गिणयेषु च सुखासु माखीषु च मनोहरा ॥
 योक्तेषु च श्रीरेषु श्रीरेषु च स्वर्गेषु च ।
 नशाखासु रक्षासु तन्मयेषु चरतुषु ॥
 इत्येव पूजिता सार्वी देवी नारायणी च ॥
 तीर्थे व्रजणा भक्ता हृतीर्थे शृङ्गेरेण च ॥
 पुनापूजिता सा च श्रीगौरी भारते सुगे ॥
 यन्मयेन मनुना मानयेन्नेष्ट सन्तः ॥
 श्रीकेश सुनोर्नेष्ट सद्भिश्च गृहिभिर्नये ॥
 श्रीनोर्नेष्ट नारातोः पातालेषु च पूजिता ॥
 आरुष्यां भावपदे कृता पूजा च व्रजस्था ।
 वा च पञ्चपथ्येन निरु कोकिषु नारद ॥
 रा पौष च माने च पुण्ये मङ्गलनारदरे ।
 गुना निमित्ता पूजा विषु कोकिषु भक्तितः ॥
 क्तो पौषसंज्ञास्तौ मेष्ठाभावात् प्राङ्गणे ।
 क्षां पूजयामाव सा भूता सुवचनये ॥
 न्नेष्ट पूजिता वा मङ्गलयेनैव मङ्गला ।
 रेखेय नैलेख नलेन सुवलेन च ॥
 प्रकञ्च वक्षिना तवा
 रेष च पथेष्ट हृदयेन विपथवा ॥

प्रियव्रजेन चक्रेण कुर्वेत्कथं म. गुणा ।
 अमेन वक्षिना चैव वर्येणैव पूजिता ॥
 एवं सर्वेण सर्वेण चरिता पूजिता सदा ।
 सर्वेणैवाधिदेवी सा सर्ववस्यतुल्यरूपिणी ॥”
 अपि च ।
 नारद उवाच ।
 “नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
 वैकुण्ठाधिष्ठाट्टेयो महालम्पीः सनातनी ॥
 कथं वभूव सा देवी पृथिवीं सिन्धुकन्धका ।
 किं तद्व्यापञ्च कतव्यं सर्वं पूजाविधिक्रमः ।
 पुरा केन सुनाही वा तस्मां वात्सुमहर्षि ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 पुरा दुर्वासः प्रापान् अष्टौष्यं पुरन्दरः ।
 नभूव देववचसं मन्त्रलोकां नारदः ॥
 लम्पीः स्वर्गादिकं व्यक्ता दशा परमदुःखिताः ।
 गत्वा योगी च वैकुण्ठे महालम्पीश्च नारदः ॥
 तदा प्रोकाद्वयवृता दुःखिता व्रजस्थः वभाम् ।
 व्रजस्थश्च पुरस्कृत्य यद्वैकुण्ठमेव च ॥
 वैकुण्ठं श्रवणापमा देवा नारायणे परे ।
 अतीवैश्वसुक्ताश्च शुद्धलक्ष्मीस्तालुकाः ॥
 तदा लम्पीच कलया पुरा नारायणाग्रथा ।
 नभूव सिन्धुकन्धा वा व्रजस्थस्यतुल्यरूपिणी ।
 तथा मथिना श्रीरोर् देवा दैव्यगोः सञ्ज्ञ ।
 संप्रापुञ्च वरं लम्पीरा दृष्टुञ्चाश्च तव हि ॥
 सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमात्माश्च विष्णवे ।
 ददौ प्रथमदना तुष्टा श्रीरोदृशायिने ॥
 देवाचार्यसुरप्रका रात्र्यं प्रापुञ्च तत्परात ।
 तं समुत्तमं च समग्र सर्वेण च निरापदः ॥
 इति वक्ष्येवैतं प्रकृतिसकं ३५ । ३६ व्याख्या ।
 लम्पीरा व्याग्ययज्ञाणि यथा,—
 “यं यं वदो मुखर्देवो माता तावच्च वाचनः ।
 अतिथिः पिठर्षांकाश्च न यामि तस्य भन्दि
 रम् ॥
 मिथ्यावादी च यः श्रवणाकौति वाचकः
 सदा ।
 सत्त्वहीनश्च दुःशीलो व गेर्हं तस्य वाच्यहम् ॥
 सत्त्वहीनः स्थाप्यहारी मिथ्यावाच्यप्रदायकः ।
 विष्णवचः कृतज्ञो यो न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 चिन्तायुक्तो मयप्रकः शत्रुयुक्तोऽतिपातको ।
 क्लमयक्तोऽतिप्रथो न गेर्हं यामि पापिनाम् ॥
 दोषाहीनश्च प्रोकाचो भन्द्योः स्वीजितः
 सदा ।
 पुंश्लोपतिपुत्रौ यौ तद्गोर्हं नैव वाच्यहम् ॥
 पुंश्लव्रजवादीरात्रं यो सुदृक् कोमलः सदा ।
 श्रुतब्रह्मजी तद्वाचो तद्गोर्हं नैव वाच्यहम् ॥
 यो दुर्वास कलहाविष्टः कलिः प्राक्कदाच्ये
 श्री प्रवारा गृहे यत्नं च यामि तस्य भन्दि-
 रम् ॥
 भव नाश्चि चरेः पूजा तदीयतुल्यकीर्णम् ।
 वातुसकश्च प्रोकाचो न यामि तस्य भन्दिरम् ॥

अदानी परदानी वा नन्दरत्न सुरम्य च
 यो चरेद्वाचनीयश्च न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 यत्तु कर्म दक्षिणाहीनं नृपधीः कुतश्च श्रेष्ठ ।
 च पाप्मी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 भातरं पितरं भार्यां गुरुप्रदो गुरुश्च तम् ।
 अनाथो भगिनो कल्याणन्याश्रयवात्सल्यम् ॥
 काप्येष्टाद्यो न पुण्याति सचयं कुरुते सदा
 तद्वद्व्यापारकाकाराश्च यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 अर्चं पुरीषसुखं यत्नं प्रयति मन्द्यो ।
 यः श्रुते स्त्रियपदाश्च न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 अर्घ्योत्पादनाद्यो यो नभः श्रेष्ठः निमित्तः ।
 सन्नाद्याश्चो दिवाशाश्वी न यामि तस्य भन्दि-
 रम् ॥
 अग्निं तैलं पुरो दत्त्वा योऽथद्वजसुपसृजित ।
 द्वादि पञ्चाङ्गानि वा न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 दत्त्वा तैलं अर्द्धं गात्रे विष्णुं यः सत्तुल्यवत्
 प्रथमेदहरेत् पुण्यं न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 छत्रं क्षिपति नक्षत्रैर्नखैर्जिह्वैश्चक्षीम ।
 गात्रे पादौ मल यत्नं न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 दशनं वनं यत्नं यत्नं कृच्छ्रमस्तकम् ।
 दिशतो पाश्चात्वायी च न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 सन्नादिगोपीवी च यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 स्वपङ्कजलक्ष्मि च न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 विवाहं धर्मकार्यं वा यो निश्चितं च कोपत ।
 दिग्भेदेन कारो यो न यामि तस्य भन्दिरम् ॥
 द्वादि व्रजवेदं गच्छेत्तस्य लक्ष्मीचरित-
 ताम ३७ व्याख्याः ॥ ३८ व्यापि च ॥
 “कुर्वेजिनं दत्तमनोपधारायं
 वज्राग्निं निरुदवाच्यभाषितम् ।
 कथां दये चारकभवे च प्राथिनं
 वितुषति श्रीरपि चक्रपायिनम् ॥
 निर्वर्द्धे ह्येदमुगानां यद्विनिजिखनं प्रादयी
 रत्नमार्ति
 रत्नानामाग्रीर्हं वचनमजिनना कृत्वा
 कर्तुं शाम् ॥
 इ सत्यं चापि दिवा विषयनश्रवणं वासदाति
 रेष
 खाङ्गि पौठे च वात्सं विधनसुपयवेत्त कीश-
 व्यापि लक्ष्मीम् ॥
 शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
 वराङ्गनासेनममममोजनम् ।
 अक्षय्यासितमपमेने पुनं
 चिरप्रथमा श्रियमाचरन्ति नष्टः ॥
 सत्यं सत्यं तु पुण्यस्य पाकरस्य विधिवत ।
 शिरसा चार्थमाचर्य अलक्ष्मीः प्रतिफलत ॥
 हीमस्य पाणिना स्थावा क्षावा श्रयाचर्य च ।
 रजकस्य ह्यु यतीर्मस्यक्षीरस्य निजवि ॥
 द्वादि मारुक् ११४ व्याख्याः ॥ ३९ ॥
 यद्वादि मारुक् ११४ व्याख्याः ॥ ३९ ॥
 यद्वादि मारुक् ११४ व्याख्याः ॥ ३९ ॥
 यद्वादि मारुक् ११४ व्याख्याः ॥ ३९ ॥

लक्ष्मी

रत्नाकर उवाच

मुक्ताः पादस्त्रिणा लक्ष्मीमिलय स प्रपद्यन्ति ।
 सकथिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नाकादिषु वस्तु ॥
 कलकदा गुच्छयंस्था क्रीडस्वापयदायिनी ।
 भनीरयान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
 लक्ष्मीसंस्थानां येन कष्टस्था कष्टभूषणम् ।
 अमीहवस्तुदारेण तथाह्वयं प्रवायिनिः ॥
 प्रेताश्च वायव्यावस्थमाश्रमवितथान्तरथा ।
 सुखयंस्था कविलक्ष्यं यच्छब्ददधिसम्भवा ॥
 शिरीषावा संयजति तनोऽर्थं शक्ति संश्रयम् ।
 सप्त शिरोमता हेल्यान् परिचयजति साम्यतम् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयविरताध्यायः ॥ ३ ॥
 अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीरुद्र उवाच ।

“नेत्रदृष्टं मुखानीनां लक्ष्मीं दृष्ट्वति केशवः ।
 किमोपायेन देवि त्वं दुर्गा भवति निश्चला ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

शुक्लाः पाणावता यच्च गृहीतौ वन चोच्चलया ।
 अकलदा वसतिर्यत्र तत्र छाया वसाम्यहम् ॥
 सान्त्वनं सुवर्णवर्णं तक्षुला रजनीपथ्याः ।
 अमरैषां तावत् यत्र तत्र छाया वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्प्रभाषी
 दृष्टोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।
 अक्षयप्रसापी न च दीर्घसूची
 तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
 यो धर्माश्रीर्लो विजितेन्द्रियश्च
 विसाधनैतो न परोपमापी ।
 अमर्त्यो वक्ष्ये जगद्गुरोमी
 तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं स्नानि इत्थं भृङ्गन्ति पुण्यं प्राप्य न विभ्रति ।
 यो न पश्येत् स्वयं नमो नित्यं स च मे प्रियः ॥
 व्यागं वक्ष्ये शौचश्च यत्र शैते महीगुहाः ।
 न योऽप्रीतिं गृह्यतेनात्मानं आह्वयन् स च मे प्रियः ॥
 सर्वत्र कृपयन्ति तु व्यागं यत्र विशिष्यते ।
 कावे देशे च पात्रे च स च व्यागः प्रपश्यते ॥
 निद्रामाभजने लक्ष्मीनिर्धे वसति शीघ्रम् ।
 निद्रा शब्दे च पश्येत् स्वयं श्रीः सुकृपावसि ॥

वसामि प्रसीप्यन्तश्चक्षुष्ये
 वसामि जज्ञे च महेश्वरे च ।
 गारायके चैव वसुधारायां
 वसामि निबोधवमन्दिरेषु ॥
 वसुधारावाप्तित्वं वशीं प्रयाथामिति वा पाठः ॥

“यस्योपदिष्टा मुकुटमनुकृता
 पश्यन्त्येवो नान्नयन्ति च निश्चयम् ।
 निश्चयं शुद्धं प्रतिपद्यन्ति
 तस्मात्, शरीरे नियतं वसामि ॥
 तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
 योमायकुलता च सुश्रीमता च ।
 नावश्यं शुक्ला मिश्रदर्शना या
 व तत्रापि च व वसामि तदा ॥
 ज्ञाना ललाची लक्ष्मणमामा

लक्ष्मी

भनीरयानि समदन्तपट्टादि-

स्तथाः शरीरे नियतं वसामि ।
 या पापयक्ता पिशुनसमावा
 खाद्योपकान्ताः परिभूयते च ।
 कामयकामा कुचविरिञ्चिता
 तामङ्गनां प्रियसुखीं लज्जामि ॥
 पूर्वं पर्युषितं पूर्वं श्रयणं बहुभिः सह ।
 भयायनं कुनारी च दूरतः परिचयते ॥
 विष्ठाङ्गारकमशोपि वक्षिं भक्षं दिव्यं गाम् ।
 न पादेन स्पर्शेत् मार्दं कापीश्वरिणं त्वयं गुह्यम् ॥
 गङ्गादेर्ग्रीवकेशे मेधुनं पश्यन्त्येव ।
 वर्जयेत्तपश्चात्तिष्ठत्येकाकी मिथमोचनम् ॥
 शिरः सगुणं चरणीं सुपुण्ड्रिनीं
 निष्ठाङ्गनां सैव न सन्धोभजनम् ।
 अमन्यशासितमप्यमर्त्यमेधुनं
 परिपश्यन्ति प्रियमानयन्ति वटः ॥

समानवीरचोषात निर्गच्छं लज्जयन्त्यथा ।
 राक्षीं विलपयन्त्याश्च कथितं वर्जयेत्सु ।
 खगात्वाचनयोर्वीर्यं व्यपूजां कृष्टपादयोः ।
 उच्छिष्टशरीरं मूर्द्धां क्षान्ताश्चक्षुषं वर्जयेत् ॥
 श्रवणक्षान्ताश्चरे च रात्रिवासी दिने तथा ।
 क्षान्ताश्च कुवेराश्च वर्जयेत् शुक्लवीचनम् ॥
 परेभ्योऽप्रीतिं वक्ष्ये स्वयं मायापकर्षणम् ।
 व्याकल्यमवादाश्च न कुर्यात्क्षीरमहं वम् ॥
 मुकुवारे च यतोऽपि प्रकापितश्च दर्शने ।
 स्वयं पासेन सङ्घर्षं पाणिना नैव संसृष्येत् ॥
 तारकाः शुष्कवन्तो च न यस्मिंदृष्टिः गुप्ताः ।
 नैवेद्यदुग्धं परकीयां नास्तं धानं दिवाकरम् ॥
 कुर्यात्तावद्यथाकाङ्क्षां परकीयां तथैव च ।
 परेषां प्रतिपूज्य च उदितार्कं प्रबोधनम् ।
 नखकण्टकरक्तेषु कृत्तिकाङ्गारवारिमिः ॥
 दृष्टा विरिणं भूमीं न कुर्यात्तप्तमाहूया ।
 स्वयं दीर्घं स्वयं मायां स्वयं वृक्षं चन्दनम् ॥
 वापितस्य महे चौरं शक्रादपि हरेत् प्रियम् ॥
 स्वयं दीर्घमिच्छं यथिनस्येति वा पाठः ।
 “न निन्दीं यदने विप्रे पादयोर्नैव नन्ता ॥
 प्रतिपूज्य वरेन् कोणां मुक्ता च दन्तधावनम् ॥
 अह्यं मांसद्वयं नभाश्चैव शिवयन्तथा ।
 मयखादयन्तं चैव शक्रादपि हरेत् प्रियम् ॥
 मनेरवक्तुः परदारसेवी
 आचारद्विजः परसेवकश्च ।
 अक्षुष्यं क्षान्तवज्राहं दुर्गन्धामुखावहम् ।
 अमूरयामपुण्यां च कुक्ष्यादभ्यसृज्यते ॥
 कष्टे च वदश्च भ्रष्टे तथा खरवेषधियं च ।
 पादौ दृष्टे तथा नेत्रे न कुर्यात्सुखीपनम् ॥
 चतुर्ध्वजं हतं वली मुकुटश्च धनपद
 शरीरं नववस्त्रं च उपहृतम् ॥

लक्ष्मी

यहीत वयसं वक्ष्य वर्जयेत् करायणम् ।
 खरवजः खरवस्तथा लक्ष्मीशरीरः ।
 स्त्रीयां पादरवीं राजन् शक्रादपि हरेत्
 प्रियम्

कुवेरिणं दक्षमलप्रधारिणं
 महाशूतं विदुर्वाचमभिरामम् ।
 स्वर्गोदये चास्त्रमित्रे तु शक्तिं
 विसृज्यति शीरपि चक्रपाणिनम् ॥
 महाशूतमित्थं वक्ष्याश्रितमिति वा पाठः ।
 “निर्धे हृदस्तुगुणां चित्तवद्वलिखनं पादवी
 रक्ष्यशीच
 शक्राङ्गे नेत्रहरीं वसवमलितवाचसम् चक्षुः
 वानाम् ॥

हे लक्ष्मी चापि निम्ना विवस्त्रप्राथम्यं यावदाद्य
 तिरैक
 खाङ्गे पीठे च पादं हरति धनपतेः केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥

अवन्तवमिच्छं स्वयं तथा इति वा पाठः ।
 “एवं यः कुर्यात् निर्धे मथोक्तानि च केशवः ।
 तुष्टा भवामि तस्माहं लक्ष्मीर निश्चला यथा ।
 श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातस्तथा यः पठेत् ।
 स दुर्गहं विपुलं रत्नं निर्धे भवति नाम्नाम् ॥
 आश्रितो सुखेन रोगी वड्डो सुखेन वन्द्यमातुः ।
 खापदस्तस्य नश्यति तमः स्वर्गोदये यथा ॥
 इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-
 चरित्रं समाप्तम् ॥ ३ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “स्तुतिः सिद्धिरिति स्मृता श्रिया संश्रयस्याश्च वा
 लक्ष्मीर्वा जगदरा वापि क्रमात् वा कान्ति
 कथ्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्याय ॥
 चम्यतिः । शोभा । ऋद्धौ प्रथमः । दृष्टिनामै
 वधम् । पञ्चवीर्यः । इति मेदिनी । ३, २८ ।
 कीर्ता । वीरवोनिः । इति भास्करतावरी ।
 आलपयिनी । हरिदा । प्रसी । इत्यम् । सुक्ता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भोजप्रार्थिः । इति
 चण्डीटीकायां भागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,
 कुमारः । ३ । ४६ ।

“कपालजनेनान्तरगन्धमाग्ने-
 श्वातिः प्ररोहेरुद्विजेः शिरस्तः ।
 श्वत्सलक्ष्मिवाग्निमसौ कुमायां
 बालस्य लक्ष्मीं स्तपयन्तमन्धोः ॥”)
 लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।
 यथा,—

“वसः कमजनेनाद्य हरये परमाज्ञने ।
 वगतः पावमित्रे च लक्ष्मीकान्तं नमोऽस्तु ते ॥”
 इति लक्ष्म्याष्टोत्रकथा ॥
 लक्ष्मीसङ्घं, स्त्री, (लक्ष्म्याः सङ्घमावासाव्याप्तम् ।)
 रक्तोत्पन्नम् । इति निकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-
 वेद्या च ॥

लक्ष्मीनारेणं पुं धविजो जगद्देव
 भूतप्राप्तविद्यया तस्य चयनं यथा

मनुष्यान्ता यथा कोटिवर्षान्कोटिपर्यन्तम् ॥
 इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 नि, (लघु + कृः । नलोपश्च ।) लघुः ।
 यथा —
 ह्यत्रापि लघुफलसंज्ञादपि च भिन्नः ।
 न नीतो बाधुना कस्मादधर्माधर्मादयम् ॥”

इत्युक्तः ।

भोरी । (इट् । इत्यभरः । यथा, रघुः ।
 १ । १० ।

“नाभसो कमलश्रीभिर्ना यथा
 शशिनाम्बु च परिशमश्चिह्नम् ।
 दशमेन लघुना यथा तयोः
 श्रीतिमापुष्पभयोः सखिनः ॥”

न सारः । इति मेदिनी । धे, ५ ॥ (यथा,
 सु । १२ । ६१ ।

श्रुता रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गभोतसुकः ।
 शार्ङ्गवपिकीर्णं लक्ष्म्याः परिखालयन् ॥”
 ख । इति विमलः ॥ * ॥ आकरणेत्त-
 लुप्तं यथा । इत्येव लघुः दीर्घो गुरुरित्य-
 ारकप्रमाणम् । यथा धर्मो गति इत्येव लघुः ।
 गुरुर्गुरुमनोऽप्युक्तं इति वचनात् । इति
 सखिद्वयकलापवृत्तिः । * ॥ इत्युक्तं शशिनाम्बु
 पुनस्तत् यथा,—

“मन्त्रिगुरुस्त्रिभुवनपरा
 भादिरुधः पुनरादिनवर्गः ।
 ओ गुरुमध्यगते रत्नमयः
 सोमलघुः कथितो रत्नलघुः ॥
 दरीको गङ्गास्तु लङ्कारो लघुरेवकः ॥”

इति हस्तोमसूत्री ॥

य, धे, (लघुः कार्यो यत् ।) ह्यत्र ।
 त चिकारः । लघुप्रतीकम् ।
 धर्मः, धे, (लघुः धर्मः ।) कटुफल-
 ह । इति राजनिर्घण्टः ।

हका, खी, (लघुः खडिका ।) हृदय-
 धर्मः । आत्वो २ । इति शार-
 णि । २०६ ।

न, धे, (लघुर्गणः ।) अन्विनीपुष्पस्तव-
 नि । यथा,—

य पूर्वमक्षान्ता भुवणस्थोऽणुतराणि
 सभू-
 तादिलक्षितं चरणाः पुष्पाश्चिह्नम्

लघुः ॥”

इति शीपिका ।

१, धे, (लघुर्गण इव ।) चिकारः ।
 शारङ्गवर्गी । १६० ॥

मिटा, खी, (लघुः मिटा ।) श्लेष्मन् ।
 राजनिर्घण्टः ॥

ला, धे, लावकपत्री । इति चिकारः-

“लघो रक्षो यद्व्याप्तं च साधुसम्पत्पथि
 नयेरक्षणा श्रीया श्रियवद्वत्, धुनपिया ।
 वराहाङ्गी च कथिता शिक्तम्बं सङ्कलकः ॥”
 आस्था गुणाः ।
 “दन्तीद्वयं सरं पाते रते च कटु दीपनम् ।
 गुनाङ्गुराणां गुणाश्च कटुत्वात्पथानुम् ।
 तच्छोको हस्ति पितामहकण्ठोऽदरक्रिमोन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तनुफलगुणाः ।
 “सुदन्तीप्रलम्बं स्थानधुरं रसप्राकयोः ।
 श्रोतले सट्पिम्बं गलप्रोथकमापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदन्तिः, धे, (लघुदन्तिः ।) द्रव्यलघुम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

लघुनामा, खी, (लघुः लघुना नाम्ना ।) काकली-
 नाम्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] खी, (लघु लघुवर्गस्य नाम
 यत् ।) लघुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमलं, खी, (लघु लघु पञ्चमलम् ।) लघु-
 पञ्चमलपानम् । तत् शालपत्रोऽद्विप-
 ङ्कतीकयत्कारो गुरुर्गुरुत्वं । यथा,—

“शालपत्रोऽद्विपङ्कती धानीको कण्टकारिका ।
 गोचुरः पञ्चमलं कथितं पञ्चमलकम् ॥”

आस्था गुणाः ।

“यच्चमलं लघु स्नादं नव्यं पितामहापथम् ।
 नागुर्गं तद्वत् पाति चरणाणां प्रोथकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुपञ्चकः, धे, (लघु पञ्चकः यत् ।)
 रोचनी । शुद्धारोचनी इति स्थानः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चक, खी, (लघु पञ्चकः यत् ।)
 आस्थोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिम्बः, धे, (लघुः पिम्बः ।) भूक-
 दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, धे, (लघु पिम्बः पुष्पाणि यत् ।)
 भूमिकदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
 कदम्बप्रदेशे विधेयो ज्ञेयः ।)

लघुवदरः, धे, (लघुः लघो वदरः ।) लघुकी-
 लः । तत्पर्यायः । सख्यमलः २ वल्लभः ३ ख-
 पनः ४ दुःखः ५ मधुरः ६ द्रव्यः ७
 शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ

फलगुणाः ।
 “कर्मसु लघुवदरं कथितं पूर्वखरिभिः ।
 चखं स्थानं लघुवदरं कथितं कथितं मनाम् ॥
 खिर्गं गुरु च निक्षिप्तं वामपितापञ्चं स्थलम् ।
 शुष्कं मेघविकृतं यत् लघु लघुलक्षमा-

स्त्विति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ फलगुणाः । मधुराद्वहः । कफघ्न-
 न्निक्षिप्तम् । सख्यमलम् । खिर्गमलम् ।

लघुः । इति

लघुवदरः खी, लघु लघु वदरः ।
 दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लघुनामा, खी, (लघुः लघुना नाम्ना ।) लघु-
 नाम्ना । तत्पर्यायः । लघुलक्षमा २
 इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघुः लघो मलः) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति चिकारः ॥

लघुमलः, खी, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, खी, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमलः, धे, (लघु लघु मलं यत् ।) लघुम-
 लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

का' पुं स्त्री कञ्जासा कञ्जीयै वायु
 अण्विशिष्टः । तत्पर्यायः । रत्नापदी २ कञ्जी-
 पत्र ३ कञ्जी ४ खदिरपत्रिका ५ कञ्जीयिनी
 ६ समञ्जी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ धन-
 पयो १० खदिरा ११ गन्धमासिका १२
 कञ्जा १३ कञ्जिरी १४ सधर्मा १५ लम्बा-
 दासनी १६ रत्नमाला १७ तान्त्रिका १८
 वसुमा १९ अञ्जविकारिका २० । इति राज-
 नर्तकः ॥ महाभारत २१ वणिनी २२ मञ्जी-
 ण २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या-
 णा । कटुत्वम् । शीतलम् । पितातिपाय-
 णिकारुण्यप्रमत्तप्रवृत्त-कषाभितान्त्रिकत्वम् ॥
 द्विती यथा,—
 कञ्जावुर्विपरीतस्या अस्त्वपुष्टद्वयम् ।
 परीक्षा च कञ्जावुर्भाभिभावे प्रयोक्तव्यम् ॥
 कञ्जावुर्परीत्याहुः कटुसखः कषाप्रसृष्टः ।
 स विनामन्तश्चैव भावविज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कञ्जा चैवपरीक्षाश्चैव द्वयम् ॥ १ ॥ अथ च ।
 नञ्जाहुः स्यात् प्रमीयता समञ्जाङ्ग-
 णिकारिका ।
 कपारी नमस्कारी नाम्ना खदिरवैद्यम् ॥
 कञ्जाहुः शीतता तिला कषाया कपपित्त-
 शित् ।
 भावमन्तैः चैव योनिरेमात् विनाशयेत् ॥”
 न कञ्जावुर्मेहः ।
 प्रसृष्टा खदिरा च तथा मेहोगला सृता ।
 तन्मया लघुः खादुः क्षमिपित्तकषाप्रहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 या दुष्पित्ताशब्दे वदथा ॥
 ग्रीकः, चि, (कञ्जा ग्रीकं खभात्री यख ।
 नाचिप्रिष्टः । तत्पर्यायः । कपपत्रिकाः २ ।
 मरः । क्षान्तिः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 चि, (कञ्जा मन्त्राशब्दः । कञ्जा + मा-
 दृष्टा इतच् ।) लघुप्राप्तः । तत्पर्यायः ।
 ग २ क्षीतः ३ । द्रव्यमरः । यथा, दण्डः ।
 ॥ ७५ ॥
 [म जीवति मे नाथः इति वा विनक्षी
 शुचम् ।
 । मया साधनस्थानं जीवितास्तीति
 क्षान्ति ॥”
 १, क्वी, कञ्जाहुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्वी, कञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥
 १. ख भासते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 इन्म-वुरा-पर-अक-सेट् ।) क अञ्ज-
 । भासन् दीप्तिः । इति दुर्गादायः ॥
 [कञ्जयति शीमते इति । लज्ज + अच् ।
 । कञ्जः । इति विसंज्ञः । पुच्छः ।
 जटाघटः ॥
 , क्वी, (कञ्जयति शीमते इति । लज्ज +
 नाचि अत इत्यम् ।) मेष्ठाः इति
 एतः ॥

नट नाट्योक्तो इति ।
 पर-अक-सेट् ।) परकीर्णः तत्त्व-
 भासो शब्दो यामोह इति भावः । नटनि लोकः
 प्रिष्टः स्यात् । किञ्चिद्दति वैयर्थः । इति
 दुर्गादायः ॥
 नटः, पु, (नटति अघेच्छया वदतीति । नट +
 अच् ।) प्रमादवचनम् । दोगः । इति
 विश्वः ॥
 नटकः, पु, (नटतीति । नट + “कुन् शिक्कि-
 संशयोरपूर्वस्वापि ॥” उणा० २ । ३२ । इति
 कुन् ।) दुर्गदः । इत्युदात्तकोषः ॥
 नटपणं, स्त्री, (नटपणं पर्यायम् ।) लघुम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नटः, पु, दुर्गदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नटः, पु, (नटतीति । नट + “अभ्युपलटीति ॥”
 उणा० २ । १५१ । इति कुन् ।) जानिविशेषः ।
 नटया इति भाषा ॥ रागभेदः । गुरङ्गमः ।
 इत्युदात्तकोषः ॥
 नट्टा, स्त्री, (नट् + कश्च । टाप् ।) करञ्जभेदः ।
 नाटाकरञ्जा इति भावः । वाद्यभेदः । प्रचि-
 त्तविशेषः । यामचटक इति ख्यातः । इति
 मेदिनी । वै, २२ । कुतुम्भः । इति विसंज्ञः ॥
 अमरः । भोहरी इति ख्यातः । द्रव्यमर-
 मरसौ ॥ (शिखी । इति चारावली । २५६ ॥
 तुलिका । द्युतम् । यथा,—
 “नट्टा तु तुलिका ख्याता नट्टा नृवैरपि
 दृश्यते ॥”
 इति आङ्गिरसम् ॥” इति उणादिवृत्तौ
 उज्ज्वलः । १ । १५१ ।)
 नट्ट, विलासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
 पर-अक-सेट् ।) लङ्गिनी वाला । इति दुर्गा-
 दायः ॥
 नट्ट, इति भाष्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वुरा-
 पच्चे स्वा-पर-अक-सेट् ।) इ, लङ्गादेः
 कि, लङ्गयति लङ्गति । भागर्त्तं लयनम् । अर्थं
 केचित् सम्पत्ति । इति दुर्गादायः ॥
 नट्ट, स्त्री इति उज्ज्वलपथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (वुरा-पच्चे स्वा-पर-अक-सेट् ।) ओ,
 लङ्गयः । अङ्गवचनलादिभ्यवधानेपि निष्ठा-
 नस्य लङ्गम् । अस्यान्तु निष्ठायामिभु न स्त्रादि-
 लोके । अङ्ग इति । इ, लङ्गादेः । कि, लङ्गयति
 लङ्गति तद्धृत्वं लोके । इति दुर्गादायः ॥
 नट्ट, क उपसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वुरा-
 पर-अक-सेट् ।) उपसर्ग इह आत्मपाश-
 नम् । क, जानयेत् पञ्चवर्गानि पुचमिति अज-
 कणधोरैकमङ्गलम् । कथमावामहः प्रथीयः ।
 इति रमावतः । जाडयति कर्ता बाहुः । इति
 दुर्गादायः ॥
 नट्ट, क र वीम्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वुरा-
 आत्म-अक-सेट् ।) क र, लाङ्गयते । काम-
 शब्द इत्यम् । विशेषश्च आपमिक्षा वीक्षा
 इति दुर्गादायः ॥

नट तु कश्चिरे इति अथिकव्ययम् । अत्र न
 वुरा-पर-अक-सेट् ।) लङ्गयति । अथ
 लाङ्गु । इति दुर्गादायः ॥
 नट, म उज्ज्वलपथोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (स्वा-पर-अक-सेट् ।) कचित् पीडयामौ सज-
 सेट् ।) उज्ज्वलं पीडितमीभावः । उज्ज्वलो
 भावश्च । लङ्गिनी कता वायुना पीडिता उज-
 विषा वा खदिरादयः । शिखा तद्विषयक्रिया ।
 लङ्गिनि शिखा सन्धनवती खदिरादयः । म
 लङ्गयति । लङ्गयति लघुसंज्ञलघयन्तीति
 शीर्षः । पीडयतीत्यर्थः । कषातर्पित्वि-
 क्रियालङ्कारोऽङ्गलवर्णीति सुरागिः । उज-
 क्षिपनीत्यर्थः । उभयत्र लङ्गयोरङ्गलत्वम् ।
 कश्चित् त्रिकोन्मत्यने इति उज्ज्वलपथोः ।
 उज्ज्वलं “उज्ज्वलप्रमिति आत्माय लङ्गति
 जिह्वा सपे इत्युदात्तद्वयम् । इति दुर्गा-
 दायः ॥
 लङ्गः, चि, मनीषः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
 लङ्गः, चि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गदुकः, पु, पिष्टकविशेषः । लाङ्ग इति भाषा ॥
 यथा । लङ्गदुको दुर्जनो गुरुः । इति राज-
 वल्लभः ॥ अथि च ।
 “वैद्येह कृपया पत्रं भवेत् पत्रं लङ्गदुका ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लङ्ग, स्त्री, (लङ्गति उज्ज्वलपथे इति । लङ्ग +
 अच् ।) पुरीषम् । आङ्ग इति भाषा । यथा,—
 “समेधमानेन न लङ्गवाङ्मुना
 विरुद्धाद्युचरणान्ध नित्तिपन् ।
 शम्भितमात्रः पवित्रलोचनः ।
 पपात लङ्गं विज्ञानं क्षिती यमुः ॥”
 इति श्रीभामवने १० स्तौत्रे ७७ अध्याय
 पङ्क्तौकः । लङ्गं पुरीषसुखं जन् । इति शङ्गी-
 कार्या गौडरक्षामी ॥
 लङ्गदः, चि, (लङ्गं तदाख्यदेशे जायते इति ।
 लङ्ग + डः ।) लङ्गदेशपानः । यथा,—
 “पूर्वस्थावे नवग्रहं मङ्गप्रीतिः प्रकीर्तिता ।
 विरुद्धभाषया नञ्जास्तौ संसाधयति सुवि ।
 अविषा मङ्गलाभाय संयामेव्यपराजिता ।
 इरेषा नव वट पञ्च लङ्गवाद्यापि भाविः ॥”
 इति मेरुतने २६ प्रकाशः ॥ ७ ॥
 लङ्गम् अमुना लङ्गम् इति ख्यातः । इरेषाना
 राजधानी च ॥
 लङ्ग, घटि । सौधधानुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (स्वा-पर-अक-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
 दायः ॥
 लता, स्त्री, (लतति वैद्यते यान्त्रमिति । लत + पञ्चा
 दाच् । टाप् ।) शाखादिरक्षिता नृङ्गव्यादि ।
 तनुप्रयोगः । चक्षी २ प्रवतिः ३ । द्रव्यमरः ॥
 वलिः ७ वैज्ञः ५ प्रवतिः ६ । सा शाखापत्र
 समायुक्ता चेत्यव्याप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उपलब्धौ वीर्यं २ युक्तौ १ लङ्गम् ।
 द्रव्यमरः ॥ ७ ॥ अथवा वीर्यं शिरकतनिर्या

यथा ।
 “अमुस् तस्मिन्नेहोरात्रे पूर्वं विप्रति चन्द्रमा ।
 ततो वीर्यसु वसति प्रयात्यर्थं ततः क्रमात् ॥
 द्विपति वीरयो यस्तु वीर्यसंख्ये निष्ठाकरे ।
 यत्र वा पातस्थले कं त्रक्षस्यस्यैव स विवृति ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥
 आश्रमे रोपयौषा युभदा जनादिर्विधा,—
 “कलायुष्मि कदाचि मायायुष्य सुकोसुकः ।
 स्रज्ज्वरे कर्मदो चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
 वास्तुकः कारवेक्षकः वार्ताकुक्ष युभप्रदा ।
 जनाप्रलम्ब शुभर्ष सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 इति त्रक्षवेवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०० अध्यायः ॥
 प्राक्षाः । प्रियङ्गुः । (अस्याः प्रयायो यथा,—
 “प्रियङ्गुः पवित्रो कान्ता जना च मङ्गलाउषा ।
 गुह्या गुह्यफलता इवामा विष्णुक् सेधाङ्गना-
 प्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 एकाः । (यथास्याः पर्यायः ।
 “तस्मैरात्रारक्तस्य खरो देवी एका जना लघुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 अग्रजपर्यायः । इत्यमरः ॥ अतिश्रुतिः । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “अतिश्रुतिं स्थातु कटभो ज्योतिष्का कञ्जीनी-
 ति च ।
 मारावतप्रदी मय्या जना पोसा ककुब्दी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 जनाकसूरिका । माधवी । कुम्भी । इति केद्वी ।
 ते ५१-५२ ॥ कैवर्तिका । सारिवा । इति राज-
 विश्वरः ॥ (दृष्टं) । तत्पर्यायो यथा,—
 “भक्षाकरी दृष्टं चिह्नं वाक्पाकरी राजकुका-
 कुम्भी ।
 प्रवष्टा रक्तपाका च जना दृष्टतिका परा ॥”
 नारी । यथा,—
 “नया परलभो पश्यन् व्युत्पत्तं वस्तु साधकः ।
 प्रवभन् स भवेत् शीघ्रं विदाया वल्लभः खद्यम् ॥”
 इति तनकादौ प्रसामाधायकम् ॥
 (यथा च वेधे ॥ १ । ५५ ।
 “नया जना मन्वद्वेन कुम्भी ।
 करन्तिताङ्गी मकरन्दश्रीकरेः ।
 इषा वृषेण क्षितश्रामिकुडमना
 द्वादशार्था द्रक्षन्मयो पये ॥”
 “नया नवीना जना माधवो जना पत्ने गवा
 रन्वा जना खी ॥” इति तद्वीका ॥ ३॥ अयरो-
 विश्वः । यथा, मङ्गलभारते ॥ १ । २१० ॥ २० ।
 “अष्टय सोरमेधो च समीची वृद्धा जना ।
 यौगपदेनैव विप्रमन्थगच्छाम भारत ! ॥”
 तारकश्रः, पुं, (जतारुणः करश्रः ।) करश्र-
 विप्रश्रः । कण्डकरेण इति हिस्त्री भाषा ।
 तत्पर्यायः । इत्यमरः २ वीराश्रः २ वज-
 मोलक ४ १५ कण्डक ६ कुवे-
 रारथी ७ अस्त प्रमहता ८ कटभम्
 उक्तम् च न च तद्वीकृता

रोपनम् । पण्यम् । गुरुकुम्भी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जनाकसूरिका खी, (जतारुणा कसुरी तदु-
 मन्त्वान । ततः स्वार्थं कृत् ।) जनाकसुरी ।
 तत्पर्यायः । कटः २ इति अष्टाश्रया २ । अस्या
 गुणाः । तितलम् । स्वादुलम् । रुक्षत्वम् ।
 हिमत्वम् । तनुत्वम् । चतुष्पलम् । क्षेदीत्वम् ।
 क्षेष्टाण्यथस्वास्व रोगनाशिवत् । इति पथ्या-
 पथ्यविवेकः ॥ अति च ।
 “जनाकसूरिका तिष्ठा हृद्या शीतास्य-
 रोगशून्य ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 जनाजिह्वा, पुं, (जतेव जिह्वा यक्षः ।) वर्यः ।
 इति शब्दमाणा ।
 जनागुरुः, पुं, (जतेव दीर्घकक्षः ।) वारङ्गुलः ।
 तालद्वयः । इति शब्दमाणा । शान्तयः ।
 इति चिकारुशेषः ॥
 जनाग्रसः, (जतेव दुग्धः दीर्घवान् ।) जनाग्रानः ।
 तत्पर्यायः । नासैः २ अम्बकः २ कुशिकः ४
 वक्षः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाणा ।
 जनापनसः, पुं, (जतावी पनसमिव कथमस्य ।)
 फलजनाविशेषः । तरुञ्जु इति खानः ।
 तत्पर्यायः । शीलानः २ चित्रकलः ३ सुखाशः ॥
 राजनिर्मितः ५ वाटाकः ६ सिद्धः ७ । इति
 चिकारुशेषः ॥
 जताश्रका, स्त्री, (जताप्रधाना एकाः ।) सत-
 श्रान्ता । इति शब्दरत्नावली । पिङ्गिश्चाक
 इति भावः ॥
 जताप्रतानिनी, स्त्री, (जतापतनोऽप्यख्येति ।
 इतिः २) शाखाप्रचयवती जना । तत्पर्यायः ।
 वीर्य २ सुक्ष्मो ३ उलपः ४ । इत्यमर-
 भरती ॥ वीरधा ५ वरुण ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली । प्रतापे ७ कथः ८ । इति जटाश्रः ।
 जतावर्ध, स्त्री, (जतावी फलमस्यः ।) पटोलः ।
 यथा,—
 “वास्तुकः कारवेक्षकः वार्ताकुक्ष शुभप्रदा ।
 जनाप्रलम्ब शुभर्ष सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
 इति त्रक्षवेवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०० अध्यायः ॥
 जताभद्रा, स्त्री, (जतया भद्रा यस्याः ।) भद्राकी-
 रुक्षः । इति शब्दमाणा ।
 जताभ्रमः, पुं, (जतावृष्टशो भ्रमिः ।) प्रवालः ।
 इति चिकारुशेषः राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाल-
 शब्देऽस्य विवरकं ज्ञातव्यम् ॥)
 जतासक्त, स्त्री, (जतायां सक्तः यस्याः ।) एका ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 जतामाश्वरी, स्त्री, (जताप्रधाना माधवीः ।)
 माधवीजना । इति शब्दरत्नावली ।
 जतामष्टिः, स्त्री, (जता वष्टिर्वि ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति शब्दमाणा ।
 कं स्त्री जतायां भाव एव यस्या कम्
 प्रयागम् इति ६१ । सुखादो
 ३५ प्र ३५६ यथा ॥

पुं, (जतेव रश्मयः पथ्यः ।) सप्त
 इति हाराश्रणी । १५ ॥
 जताकी, पुं, (जता जकै इव तीव्रा यस्या
 हृदिपथ्याः) । तत्पर्यायः । इदम् ०
 दक्षमरः ॥
 जताकसाः, पुं, हसरी । इति चिकारुशेषः ।
 जतावेष्टः, पुं, (जतयेव व्यावेष्टो वेष्टनं यत्र
 षोडशरत्नम्यामनेतद्वीर्यवत् ।) यथा —
 “वाडुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्निग्ध रमे
 लघुचिह्नताङ्गं धीनीं जतावेष्टोऽप्यसृजत ॥”
 इति रत्नमञ्जरी ॥ ३॥
 पर्यन्तविशेषः । यथा,—
 “अन्वेष्ये निरुद्धस्य चरान् व्यादिवान् तदा
 अशम्भरस्य मार्गार्थं वास्तव्यं समन्तात् ॥
 वेष्टमन्त्रं जतावेष्टं तथा देवतकं गिरिम् ।
 जलवन्तं गिरिष्वेव मार्गार्थं अरिना ह्वये ।
 इति हृदिवंशे वाणयुद्धम् ॥
 (पर्यन्तोऽर्थे द्वादशार्था हृदिवस्यां दिा
 स्थितः । यथा, तत्त्व ॥ १५५ । १६ ।
 “वृक्षस्यो जतावेष्टः पञ्चमर्गं विराजते ।
 इत्येतेषु धर्माकाशः पञ्चमस्यां तथा च्युप ॥
 जतावेष्टितकं, स्त्री, (जतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र
 कृत् ।) आतिष्ठानभेदः । यथा, शब्दमाणायाम्
 “लङ्कटकं पीडितकं जतावेष्टितकं तथा ।”
 जताग्रः, पुं, शान्तयः । इति शब्दरत्नावली ।
 जताशार्धन, स्त्री, (जतया स्थिता साधनम् ।
 योविद्विकारकदेहवनादाधनम् । तदुदयः,—
 “जतायाः साधनं वर्ये उल्लुख्य ह्रवज्जम् ।
 शतं केने शतं भागे शतं विन्दमसृजते ।
 सन्तर्कं शतहन्तं शतं भागो मन्विषति ।
 शतं येनै मष्टिणि उल्लुख्य च प्रत्ययम् ।
 यत्वं द्रष्टव्यं जम्वा सर्वस्वहीनरी भवेत् ।
 अथयन्तु चंप्रवक्ष्यामि साधनं सुवि दुर्लभम् ।
 रजोवस्थां समानीय तदुद्योनीं खेददेवताम् ।
 पूजयित्वा सद्गुरोर्वा विविर् पूजयेन्मनुजम् ।
 शतचक्षुषं वटर्षिप्रदक्षिणं प्रार्थयन् यत्नम् ।
 अशोतदशतं पूर्वं चक्रवर्त्तं जपेद्बुधम् ।
 ततस्तं वरभिः पूर्वं वेष्टोक्तं शतम् ।
 ततः पूर्वाहुतिं दत्त्वा वष्टोक्तं शतम् ।
 धनवान् दलवान् वाक्मी सर्वश्रेष्ठप्रियङ्कर-
 षोडशाष्टिनं च भञ्जुं सर्वं नर्थं न चंप्रय ॥”
 इति मायातन्त्रे १२ पटल ॥
 अथवा अन्तहादक्षी १६ पटले गुप्तसाधनम्
 ४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥
 जतिष्ठा, स्त्री, जता । इति जताशब्दात् स्वा-
 कप्रत्ययेन चिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम्
 (यथा,—
 “रथं मन्थ्या द्वादशसुपगवीं क्षमं यलयात्
 नदेकां तद्वीष्टे विनयवति । निष्ठाभि रजनीम्
 शमीरेषीतेन — नूनवतिवा
 पुषाणा अर्था नहि नहि नवीनव कुषी ॥”
 इत्यमरः ॥

स्यो, (जन वाते + कृतिमिदितितम् ।
 उखा० ३ । १६९ । इति तिक्नुम् ।)
 इति विद्वान्नामकौसुमासुखादिहतिः ॥
 वि । इति कविजल्पदम् । (भ्रा-
 तृ० सेट् ।) कः, अजीतपत्न्य अलक्षायत् ।
 त्वमम् । इति दुर्गादायः ॥
 (लयले० मेनेति । लप् + कर्मणे क्युट् ।)
 इत्यमरः । (भावे क्युट् ।) भाष-
 इति लपथावर्धदर्थमात् ॥ (यथा,
 तमश्रवात् ॥ ३२१ ।
 यति राशेमधिकं लपनमिदं वक्तुमाश-
 मावहति ।
 त च प्रतिपदं दूति प्रकृष्येव दधि-
 तस्य ॥
 देव द्युतिस्य लपनं तस्मादयम् । पक्षे
 " इति तद्वीका ॥)
 (लप + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते,
 त्वमरः ॥ (कथितमस्यास्तीति । अच् ।
 क्ते च वि । यथा, अथर्ववेदे । १।३।६।
 क्रोधयन्ति तमिना कृत्तिनं मशका इव ।
 मन्वे दुहितौ जने अन्तःप्रयतिव ॥
 स्त्री, खाद्यविशेषः । कथौ । इति
 यथा,—
 । सापेक्षा अर्था प्रकर्तौ पथसि लिपित् ।
 यनीकृते न्यवेत लपङ्गमरिचदिक्म् ।
 साचरा खाति सुगानेखा वदा-
 स्वहम् ॥
 हं ह्यमी दुष्टा भव्या प्रितानिनापेक्षा ।
 श्रेष्ठमरी गुणैर् रोचणी तपयो
 परम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 तंसे । शब्दे । इति कविजल्पदम् ॥
 साक्षात्-चवत्सनेन सक०-शब्दे अक०-
 इ लभ्यते । इ, लभते । संवत्समिहा-
 मति गीतिम्भुः । अनाद परमायुध-
 नैनाभाष्यसे । इति दुर्गादायः ।
 (जन + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ।
 ह्यतोपदेशः ।
 धैव लिप्तेन लब्धं हरेरुपपन्नम् ।
 द्वेयेन नम्यक हर्षं तीर्थेषु लिपितम् ॥
 (ल्वाचयार्थं यशसि येन ।) प्रकृतः ।
 ॥ यथा, रघुः । ११ । २ ।
 अक्षुत्तममपि लब्धवर्गमात्रं
 दिदेशः सुदधे सज्जकम् ॥
 (लप् + क्तः । टाप् ।) वाचिका-
 था,—
 कलिष्ठता लब्धा तथा प्रीयितभृशुका ।
 । रता वाचस्य आशीशमशुका ॥
 इति अटाधरः ॥
 हन्ते इति भविष्यकम् ॥ (आ-
 धम सेट् इत्यमरः । इ वसति
 आरथ ॥

सम, दुःखौ इ व प्रमोः । इति कालचक्रम् ॥
 (भा०-आत्म०-सक०-कथितम् ।) इ, कथिमम् ।
 सौ, लब्धा । इ, लभते । व, लभो । लभन्ति
 पुनरुत्थानमिति शब्दज्ञानिज्वादिनि रसा-
 नाथः । वस्तुनस्तु लभते लभः पञ्चद्विधास्व-
 ततो लभ इवाचरतीति द्वौ साध्यम् । इति
 दुर्गादायः ॥
 लभसः, पुं, (लभ् + क्तवचसोति ।) उखा०
 ३ । ११० । इति अवच । वाचिवत्सवरक्तुः ।
 इत्युवादि कोपः । धनम् । याचकः । इति
 सिद्धांशकौसुमासुखादिहतिः ॥
 लभं, वि, (लभते इति । लभ् + पोरदुपधात् ।)
 १ । १ । ६८ । इति यत् । आभ्यम् । इत्यमरः ॥
 लभयम् । इति मेदिनी । वे, १६ । (यथा,
 सुकृत्कोपविषदि । ३ । २ । ३ ।
 "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
 यमेवेव द्रव्ये तेन लभ्य-
 कस्यैव आत्मा विद्यते तं वृत्ताम् ॥"
 लभकः, पुं, (रमते इति । रम् + "रमेरश्च लो-
 का ।" उखा० २ । १३ । इति मुन् रश्च
 लत्वः ।) पिङ्गः । इति सिद्धांशकौसुमा-
 सुखादिहतिः । (वीर्यश्रीधकः । इत्युत्पल्लवः ।
 विभासिनि, वि । इति केचित् ।)
 लम्पटः, पुं, पिङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे
 मेदिनी । ने, १४६ । (यथा, कथाकरिहामरे ।
 ४७ । १०१ ।
 "अथेतारावर्णीयं यद्यपि क्खोडु लम्पटः ।
 तद्यपि न ख दुःखिभिरुद्विष्टः स्यात्तथा-
 विधः ॥"
 आसक्तः, यथा,—
 "वर्षेहिकासुश्रितकामलमन्दः
 सुतं वारिषु यनेषु विनयम् ।
 श्रुते विद्वान् कुलेवरदायवाह-
 यस्तस्य यतः अम हव केवम् ॥"
 इति बीभागवते १ स्कन्धे १६ अध्यायः ।
 लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशमेदः । इति मेदिनी ।
 ने, १४६ । (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ४० ।
 "लम्पाकः शूलकाराश्च युक्तिका जागृतेः सह ।
 औपमाशानिभद्राश्च किरातावाश्च जातयः ॥"
 लम्पाटः, पुं, पटङ्गवायम् । इति हारावली ।
 लम्पः, पुं, ब्रुवन्ति । आक इति भाषा । इति
 प्रथिहः ॥ लम्पस्तेन प्रलम्पदश्चाव ॥
 लम्पः, पुं, (लम्पते इति । लप्ति अवर्धने +
 अच् ।) गतकः । अङ्गम् । कान्तः । इति
 संक्षिप्तपदोखादिहतिः । लङ्कोचः । यथा,
 "प्रायश्च दौर्जनं लम्बोत्तमः कोशलिकामिने ।
 उपाचारः प्रदानन्दा हारी आह्वाने अपि ॥
 इति दैमचक्रः ॥
 आश्रितः यथा
 "दीर्घा पाटकोच्चापिचाने ॥
 इति ब्रह्मसाम् ॥

पेशारी लम्पटः सम भा, यथा,
 "चिमुचे सुखयोर्गोमलद्वन्द्वरगुणो सुवाह्यतो
 लम्पटः ।
 द्विष्टा भूखनयुवा इतितावाये तपोः
 स्याताम् ।
 खावाधाम्बुजथोरनरक्षरं प्रजापति लम् ।
 लम्बुधुर् भूम्हृष्टं सार्धं चिमुचे फलं भवति ॥
 उदाहरणम् ।
 "लेभे मद्यी मद्युमिता चिमुजे मुचौ तु
 यत्र न्योददृष्टिपिप्रभितौ हि धृष्टः ।
 तद्वाचलम्बकमयो कपयवाधायै
 विप्रं तथा च समकोटमिति प्रलाख्याम् ॥"
 व्यासः । अः १४ सुखी १९ । १५ कले
 आवाधिः पुं । लम्बो लम्बश्च १२ जैन
 मलञ्च ८३ । इति लीलावती । (देवविशेषः ।
 यथा, हरिवंशः ४३ । २२ ।
 "लम्बसु लम्बमेदामः प्रलम्बाश्चभूधकः ।
 देवभूधकसो भाति वनीहारा इवाशुमान् ॥"
 वि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—
 "दूरतः शोभते स्मर्यं लम्बाशटपटाहनः ।
 तावच्च शोभते स्मर्यं यद्यत् किञ्चिन्न भावत ॥
 इति काव्यकृतकम् ।
 (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।
 "पाक्षीर्यमर्वापितलम्बाहाराः
 कल्पराजरागो हरिचन्द्रेण ।
 आभाति वावापिपत्तकाशुः
 सर्गर्भरोत्तार इवादिप्रायः ॥"
 लम्बकर्म, पुं, (लम्बो कर्मार्थः यश्च ।) कामः ।
 अङ्गोदहचः । इति मेदिनी । ने, १०७ ।
 राचयः । हर्षो । इति शब्दरत्नावली । धन-
 पत्नी । इति राजनिर्णयः । (शशः । सद्युषा
 अथ विशेषश्चेत्तु न च शशः स्यात् ।
 "लम्बकर्मः शशः शूलो लोमकर्णो विले-
 ष्य ॥"
 इति वेदकम् ॥
 लम्बकर्मः इति भस्मिधारे ।) दीर्घाचनम् ॥
 सद्युष्टो, वि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ ।
 ४४ ।
 "लम्बादीर्यो लम्बकर्मलया लम्पयधीधरा ॥"
 लम्बकर्म, पुं, (लम्बः कर्म इवाश्रमागो यश्च ।)
 विद्वरः । न तु विवाहकाले यदीपवशात्तथा
 सार्धं द्वितयवामानेयलितानाधोमुखा अर्धस्थान-
 दमाः । यथा,—
 "जह्मकर्मो भवेत्तु यथा लम्बकर्मसु विद्वरः ।
 दक्षिणपर्वतो जह्मा वरमार्गस्तु विद्वरः ॥"
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 केशोदकपम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । भाषा-
 माहात्म्ये । प्रतिनिष्ठसर्वभद्रसुखप्रदायस्य लिङ्ग-
 तम् ॥ ५ । दीर्घकेशुक्तं, वि ।
 लम्बकर्म लम्बा लम्बा इव यथापि
 लम्बा येरुलीपिपत्ती इति राध
 पिपत्तः
 वि ।

ससाट

खसिन

सलित

की (ललनन रंखनि बामानिनि
 लु। टाप्।) कलभनी। (यथा कलभ-
 से ११।५।)
 तुलिन सलिन ललनाकसजल लववाचन
 सुदुर्घच ।
 प्रकुतुम परिमल वासिनदेहा वल्लन-
 निनाः ॥ ११ ॥
 द । जिज्ञा । इति मेदिनी । मे, १०१ ।
 द, की, (ललनाचं प्रियम् ।) ईविरेम् ।
 तजानघंशठः ॥
 १, पु, (ललनाचं प्रियः ।) कदम्बः ।
 त्रिनिघंशठः ॥ कामनीदक्षभय ॥
 सहा, (ललननन । खाद्यं कन् ।)
 लकथिङ्कादिः । तत्पर्यायः । ललनम् २ ।
 ॥ गीण । इति प्रत्यमाणा ।
 मेघनम् । इति प्रत्यवन्निता ।
 की (लनं ईधामटति द्यापयतीति ।
 कलम् ।) व्यवहरविशेषः । कपोल इति
 । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ ।
 ॥ महाप्रलः ॥ प्रलः ५ भागः ६
 ॥ अक्षणीलम् ॥ इति प्रत्यरत्नावली ॥
 तम् २ । इति घनज्ञयः ॥ तस्य शुभाशुभ-
 । यथा,—
 रंयुतेः प्रसेलाटेविमनेकाथा ।
 धनवन्तस्य स्रष्टुचक्रशरीराः ॥
 १ शुक्तिविशालः शिरालः वायकादिगः ।
 २ शिराभिस्तु स्फुटिकाभिर्दनेश्वराः ।
 ३ टेपैवाङ्गः कूरकस्तेरनाकया ।
 लजाटेच कणमा उवनेमुपाः ॥
 सतास्त्रिको रेखा, स्यः प्रतपविष्णुम् ।
 तन्वसहमारायुः तन्वदवयव ॥
 कुर्वन्तवर्तिष्ठाभिरु पुंस्त्रियाः ।
 गगनाभिरु अश्लोकामुर्धरो भवेत् ॥
 वज्रभिः वज्रभिः पञ्चाग्रहभिरुक्तया ।
 १ च वक्राभिरुग्धभूक्तयामिभिः ॥
 २ मधकाभिराङ्गः शुभ्राभिरुक्तयम् ।
 ३ कन्दुभिर्भुवो वाच ललाटकम् ।
 ४ स्थानमातुल्यं खाद्वीसप्रभम् ॥
 इति मार्कण्डे ६५ अध्यायः ॥
 १ प्रलङ्गावि वचन्ते । मलकोदरपृष्ठ-
 टनराचिपुङ्गवस्त्रियौवा इत्येता सके-
 न सुसुते शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 गी, (ललाटमेघः । कन् ।) प्रश्नक-
 इति प्रत्यरत्नावली ॥ ललाट-
 इति घनज्ञयः ॥
 जि, (ललाटं वपसीति । ललाट-
 स्रष्टुललाटयोर्द्विप्रतयोः । १ ॥ २ ।
 स्रष्टुः स्रष्टुः ।) ललाटनपङ्कः ।
 पः स्रष्टुः । १ इति विद्वान्ताकौतुदी ॥
 ३ । १२ । १३ ।
 पदुर्घी
 पदप्रवर्ति

खसो पखो
 नास्वा सुनीकृष्टरितेन दान्तः ॥
 यथा च, नेधे १ । १३८ ।
 “कथं विधानमेव पाणिगङ्गात्
 नव प्रिया श्रीलङ्कद्वलप्रिष्वनः ।
 विर्योक्षसे मल्लभवेति विर्येना
 लिपिलेलाटनपनिशुभाश्वरा ॥ ”)
 ललाटिका, खी, (ललाटे भवेत्तल्लारः । “कणे-
 ललाटात् कनकङ्कारः ॥ ३ । ३ । ६५ । इति
 कन् ।) त्वयोदिरचितललाटाभरणम् । टिका
 इति खाना । तत्पर्यायः । यथापञ्चा ० ।
 इत्यमरः ॥ ललाटस्थचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
 प्रश्नकधर्षः ० । इति प्रत्यरत्नावली ॥ (तिलकः ।
 इति मल्लनाथः । यथा, कुमारे १ । ५ । ५५ ।
 “तदा प्रष्टुल्लदना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधराणाका ।
 न चातु जाला जमने ख निहृतिं
 तुपारश्चक्षुनप्रिलतावेधपि ॥ ”)
 ललाम, [न्] ली, ललामम् । यथाच यम् ।
 “प्रधानध्वजपङ्क्तु पुष्टयाशिलव्यासु ।
 भूयावाचिप्रभावेण ललामं स्थानु ललाम च ॥ ”
 (प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६३ ।
 “तत्र स्रष्टवर्धमाहूतराजलोकं
 कन् ललाम कमनीयमत्रत्य लिखीः ॥ ”
 पुष्टयः । इति रघुटीकायां मल्लनाथधने-
 नाथः । ५ । २४ ॥)
 ललाम, खी, (लङ् विनास + लिप् । तं बसति
 प्राप्नोतीति । अम गतो + अच् । उष्ण कलम् ।)
 विहम् । अजः । प्रङ्गम् । प्रधानम् । भूया ।
 (यथा, मागवे १ । २ । १४ । ४८ ।
 “प्रीत्यस्तव श्रीललालालां
 प्रष्टुल्लरुत् कुन्तलमखितानवम् ॥ ”)
 दालधिः । पुष्टम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति
 मेदिनी । मे, ५१ ॥ अलललाटे व्यत्यर्थविहम् ।
 भवादीनां ललाटचिचम् । अस्वस्थ भूया ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुष्टपुष्टकलिङ्गमपि
 यथा,—
 “ललासोर्ध्वी ललामाप्रि प्रभावे पुष्टे ध्वजे ।
 श्लक्ष्णभूयापुष्टाङ्गपुष्टविह्वानिह्विम् ॥ ”
 इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥
 इत्ये श्ले च जि । यथा, महाभारते । ७ ।
 २२ । २३ ।
 “ललासोर्ध्वरिपुङ्क्तः कन् प्रष्टवर्धयेध्वि ।
 राज्ञां मध्ये महेन्द्रावः ज्ञानमौरव्यवनेत ॥ ”)
 ललामकं, खी, पुरीत्यक्षमाक्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव
 भाकं पुरः संयुक्तभागे म्भक्तं ललाटपथेभ-
 मासतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति
 इवाशै कः । इति भरतः ॥
 ललामी, खी कथोभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।
 ॥ खतुचिपिका २ ॥ इति प्रत्यमाणा ॥
 ललितं ली (लल + ल)
 निरैर इत्यमरः । सुकुमारविधानेन धू

नेवा रचरबापु न्यायो ललि
 तम् । तथा च ।
 “सुकुमाराङ्गविन्यासे मद्यथा ललितं भवेत् ॥ ”
 तथा,—
 “मधमङ्गं करकिप्रसवावर्धनेरुपायनी
 खा लिख्यन्ती ललितलजिता लोचनस्याङ्गनेन ।
 विन्यस्यन्ती चरणकमले लीजया स्वरयति
 निःप्रह्ला ० पद्यमवयथा ललिता पद्मपद्मी ॥
 अनेनालक्रियाप्राप्तिसुकुमाराविधानतः ।
 हस्तपादाङ्गविन्यासस्तवस्था ललितं विद् ॥ ”
 इत्यमरः ॥
 “अनाचार्योपदिष्टं स्थानान्नं इतिचिदितन ।
 इत्यमरः ॥
 लला केषु भावे कः । लङ् विनासे इत्यस्य
 मनीषादिवात् उष्ण कलं वा । इति भरतः ।
 अपि च ।
 “विन्यासमङ्गिरङ्गाणां ललितालमगोहरा ।
 सुकुमारा भवेद्वयत्र ललितं तदुदीरितम् ॥ ”
 इत्युल्लनीलमलिक ॥
 ललितः, पु, (लक्षणे ईधते इति । लल + कर्त्तृ
 कः ।) रासविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
 “प्रकुललनम्भमाप्याश्री
 सुवातिमौरीललललोचनीः ।
 विनिःसरत् वासयक्षान् प्रभाते
 विनासिर्वेशो ललितः प्रदिष्टः ॥ ”
 तस्य गानसमयो यथा,—
 “प्रातर्हवास्तु देवगो ललितः पटमङ्गरो ।
 विमला भेरवी येव कामोदो गोष्णकीर्णपि ॥ ”
 इति सङ्गीतदासोदर ।
 ललितः, जि, (लल + कः ।) सुन्दरः । (यथा,
 रघुः । ८ । १ ।
 “वय तस्य विवाहकौतुकं
 ललितं विभन स्रज पाश्र्विः ॥ ”)
 ईधितः । इति मेदिनी । ते, १४७० । ललित ।
 इति विश्वप्रत्यरत्नावली ॥
 ललितकान्ता, खी, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल
 चण्डिका । तस्मा ध्यानं यथा,—
 “येवा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिजा ॥
 इत्यकीर्णयस्ता च स्मितवक्त्रा शुभाभवाः ।
 तवयोवनधन्यवन्ना चार्कङ्गी ललितप्रभा ॥ ”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 लजिता, खी, (ललित + टाप् ।) कदम्बी । दारी ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
 “विमिदाश्चक्षु राज्ञेयः प्रापाद्वचक्षुस्तः पुरा ।
 वप्रिषो ह्यथरीरोभूत् प्रापाक्ष निमिषस्तथा
 तवी अक्षोपदेशेन निर्वर्गे काममृष्टके ।
 मन्वाचक्षे तपकीपे तस्य विद्यारभूतदा ॥
 प्रलक्षयस्य देवस्य वरदानाममहासुनिः ।
 अन्वत्तान्यवनार्थेभ्यः कुल्लं कल्ला निरेकोटे ।
 तत्र खाना च पीला च प्रदीर्घं प्राच दूरितम्
 तस्मा तस्य काम कनी वरा

निहता तन चापस्य चिरादुरादौ मनेन ।
तस्मात् प्रवेष्टुं शक्नुयात् सविद्वत् ।
सामराद्विषयात् पूर्व महादेवावधारिता ।
वेद्याश्रयप्रवृत्तस्य ततोवायं नरसु धः ।
कृत्यादेव ललितानाम् स शब्दसमर्पणं ब्रजेत् ॥
ललितानाम् : पूर्वगीर्ण भगवान्नाम प्रवेष्टः ।
अथ विष्णुलिङ्गसूक्तौ तत्रास्ती भगवान् हरिः ॥
ललितानां नरः शाला द्वादशैः श्रुतपञ्चने ।
भगवन्तं समाकृष्ट्य यो मजेत् परमेश्वरम् ।
स वालि विष्णुभवनं शरीरं विराजताम् ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
गीर्णविशेषः । यथा,—

“अखिलरत्नान्वितः ।
प्रहसरन्निश्चकुराकः पालिः ।
कलितस्त्रामा ललितो
राधाप्रेयस्य विभुर्जयति ॥
इति भक्तिरत्नान्वितः ॥
ललितानां श्रामाणां यस्या मन्त्राश्च श्रवन्ते ॥
इति तद्विज्ञायां जीवगीर्णसमी । तस्याः खल्वपि
यथा,—

“या दुर्गा सेव ललिता ललिता सेव राक्षसा ।
यत्नासामन्तारं नास्ति कलं सर्वं हि नारदः ॥”
इति पाद्मि पद्मसिंहखले राक्षसोक्त्यां शारदं
प्रति शौचकथायाश्च ॥ यथा, चङ्गीतश्रीमोचरी ।
“ललिता मातङ्गी मौडौ नाटी देवकिरी तया ।
मेचरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
(सा तु चन्मन्मते हिन्दोलरागस्य प्रती । सीमे-
न्धर्मते वचनस्य प्रती । यथा, संगीतदर्पणी ।
“विलासिनी रामकिरी देखाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सङ्गिता यत्ना हिन्दोलस्य वराङ्गना ॥”
“देखी देवकिरी सेव वराटी तोंडिका तया ।
ललितानां चाय हिन्दोलो वचनस्य वराङ्गना ॥”
अस्या ध्यानदिकमाह तत्रैव । अथ ललितः ।
“र प-द्व्यां च ललितो औदृष्टा सज्जया मया ।
कृच्छ्रेणा युद्धसन्ध्यां स्नानं चम्यन्ती कैचिदुत्थरे ।
सैवतज्जनयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
आत्मनः । यथा,—

“प्रपञ्चवर्णमहदमालकम्
सुगौरकान्निधयिनी सुदृष्टिः ।
पिनिशक्तानां सहसा प्रभवे
विजयवेद्या ललिता प्रदिष्टा ॥”
सदाहरणम् । स ग म प ध नि स ।
यथा,—
स रि ग म प ध नि स । इति श्रवमा ॥
ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ॥
इति ललितः ।
ललितप्रमी, स्त्री, (ललितानां प्रमी) ।
भाद्रपुलकप्रमी । तत्र कुकुटीप्रतं कायम् ।
यथा भविष्ये ।
“मात्र मासि धिते पक्षे चरन्ती भिमसेव वा
जाता शिव मकरो य यथाविधिम्

पूर्वेषु च तन्ना तस्या पुष्पाय नैव निदते ॥”
इति कुकुटीप्रमलस्य स्थापनाम् । इति तिष्ठा-
तन्त्रम् ॥ * ॥
तद्विधितया । तत्राहौ खल्विवाचनपूर्वकं
यङ्गलं कृत्यात् । ॐ अदोद्यादि भान्ने भानि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावन्जीवनपर्यन्तं
असुकरागो वा श्रीमदसुको शिवदुर्गाधीतिनामा
प्रतिवर्षयिमाश्रयशुक्लसप्तम्यां शशीप्राप्तिदेवता-
पूजापूर्वकप्रवर्षावर्त्योपुषायावच्छोचनश्रीरक-
धारकभक्तियुक्ताशौ शिवतन्त्रायाश्च वस्तुपल्लि-
साक्षप्रमीप्रमहं करिष्ये । ततः शङ्ख-
सूक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विवाय शक्येष्टादीन्
संपूज्य भूतसङ्घादिकं विवाय शक्नुयात् ।
पूजाभारतम् । ततो शाला स्थापितुं
इत्था मानवोपचारैः संपूज्य अर्थं संस्थाप्य
पुनर्धातया स्वागच्छेत् । शिवपूजानिधिया
शिवं दुर्गापूजानिधिया दुर्गां च यथाशक्नु-
यादौः संपूज्य आवरणदेशान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टपञ्चयुक्तद्वारकं दुर्गं च विक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अपेक्षितं सत् द्वारकं धामकरे यदा भोग्य-
स्तुतस्य कथां श्रवयान् । अष्टपञ्चानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।
गीर्ण उवाच ।

“लोगेशी नाम देवप्रियैर्दुर्गाभारतः पुरा ।
शोभितो वसुदेवेन देवता च दुर्गेश्वर ! ॥
उपविष्टः अथाः पूज्याः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्षते ॥
कंठेन निहताः पुत्रा नायां नाताः पुनः पुनः ।
वृत्तवत्सा देवता । त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना नभूय नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवप्रो मन्ने पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
प्रसाधोर्ध्वना सा तु बभूवाद्यवपुत्तिका ।
तमेव देवकी देवि । भविष्यति न कीदृशः ॥
देवक्यावच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीरध्वजं सख्यं तस्याः सन्ततिशारदम् ॥
जीमघ उवाच ।
अथोक्त्यां पुरा रामा नकुलो नाम विष्णुः ।
तस्य राक्षो महादेवी नामा चन्द्रमुखी प्रिया ।
पुरोहितस्य तस्यैव प्रती माना च नामिका ।
तद्वारासीदृष्टप्रतीतिः शृङ्गणीया परस्परम् ॥
अथ तेषां च मित्रियौ ज्ञानार्थं चरयन्ते ।
प्रप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव नहुषो नगराङ्गनाः ॥
ज्ञानात्ता सख्यं यत्कृतकस्यैव ज्ञानकपिण्यम् ॥
किञ्चित्था शिवं शान्तसुमया सह प्रहृष्टम् ॥
तत्तुपुषाचनेर्भक्ता पूजयित्वा यथाविधि ।
ग्रन्थ्य शिरसा भक्ता दण्डास्तार्था वरन्विजयः ॥
किमिदं क्रियते साध्याः कथनां यदि रोषते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्त्येव तदुच्यताम् ॥
क्षिप्र ऊचुः ।
पूजितोऽस्मादिदं तस्मात्पानेना च प्रहृष्ट
यदा सन्निधौ गृह्य श्रियस्ताता विवेदि ॥

धारकोविमद तावद्वानत भवत्स्य च
नासः क्व त्वत्तः श्रुता ये कला मानस
कला च सन्मतिं तत्र बद्धा दोर्भी सुखे
तत्तत्ताः खरुहं जगुः सखीभिः परिवा
कालेन सज्जता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं वा
प्रसक्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुखीरक
मन्ता कैचिद्वहोरात्रैः सा भूयः श्रवणम्
माना च कुकुटी नाता स्वधर्मश्रवता
तथैव ते च मित्रियौ ज्ञानं ज्ञानस्यै
सन्त्य भूयन्तस्यै प्रापञ्च समयः पुनः ।
नहिने तद्विने प्राप्ते पुनः काश्चि च ते न-
अदेवमाहिके ईशे ज्ञाने गोकुलसङ्कुले ॥
राक्षो नाया बभूवाद्यष्टवीणाधस्य सा
ईश्वरी नाम विष्ठासा ता तु राक्षोऽतिवः
अधिमोक्षदिनस्यावोद्भास्यो भूयःप्राप्ति
पुरोहितस्य कालेन नकुलो बहूपनिषी
जातिस्तरा चाद्रपुत्रा तथैव नास्त्यप्रज
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाद्य तयोर्निज ॥
तत्रैवरी पुत्रमेकं प्रकृता तत्र रोहितम् ।
भवत्तं तु पञ्चतमगात्तत्र पुष्टिद्वि । ॥
तत्र तां भूयसा द्रष्टुमात्रागामातिदुःखिता
सखीभावादनिकेष्टाद्रपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्तभारता नित्यं स्वभावेनैव भूयिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्तियौ भयां प्रचञ्चलेश्वरी स
ततो यत्वं प्रेषयित्वा तां तस्यौ तीक्ष्णमन्त्र
चित्तयामास सा राक्षी तस्याः पुत्रवध प्र
कृता कृताश्च ये पुत्राः पुनर्जन्तवन्नामय
बहुपुत्रा जीवन्तया प्रकृताभारता कथम् ।
श्रीमदं कृष्णं मन्ने तद्विदुः शौचाभिर्वाय
भूयसीवाच ।
भाद्रे मासि मिते पक्षे सप्तम्यां ललितानां
शाला शिवं संस्थापित्वा मण्डले च सङ्गाति
का-
संपूज्य विविधं ग्रामं चैतोस्यै यत् विष्टम
तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वया सह मया ज्ञतम्
तत्तयाचरितं भक्ता तेनाहं सुखिरा सति
तया वाचरितं सन्त्य द्येष्टातद्वहोरात्र ।
तत्र ये सन्ततिशारा राक्षोऽति सति दुःखि
प्रभाय एष कथितो व्रतस्यैव सखी
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य शर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावान् प्रतीच्छ त्वं नात्र कांश्चि विष्ट
रणा
संपूज्य शङ्करं भक्ता करे यदा सुखीरकम् ।
यावच्छीवै मया तावत् शिवस्यात्मा निवेष्टि
हृदये समयं कला दतः प्रभृति शीरकम् ॥
खरुहस्यमयं वापि कदाशास्त्रासु धारणम् ॥
शङ्करसोमया चाहं चैवैर्ष्य राजतनया ।
तात्त्वपात्रे प्रतिष्ठाया शङ्कनायोपपाद्वेन ।
पायवं पिष्टकस्यैव भक्षं भोग्यं प्रयत्नत ।
सखीनाम् भो श्रियता तु खरुं भुङ्क्तेन तत्पर
मन्त्रं धीमदस्य शिवस्यैव तद्विदुः
इत्यर्थं प्री भयद वत ।

भूत य एष धात्री रोषो गुणेश्वरी
तस्यास्य मम वेन सुपुत्रा मय देव क ।

असि जितोत्थेष्ट पुत्राय मया ययसि ।
ह्येव श्रावयित्वा च विरामं मुनिस्तथा ॥
गामा स्तुपुरं धारं मयायिव गयोदितम् ।
[स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतद्वृषधिर ॥
गुप्ताख्यं प्रवृत्तायै देवस्याचरितं गुप्तम् ।
गामां मन्त्रनिधिच्छेदो न कदाचिद्विषयति ॥
स्तथैवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रथम् ।
प्रसिद्धं लोके सुखं सद्गता यास्तानि प्रियमस्मिन्-
रम् ॥

या कुक्ष्यटीव्रतमिवं व्रतयोक्तमे
द्वयं विभाज्य हृदये च गुप्तं निधाय ।
भक्त्या करोति कलुषोपश्रितवर्त्त
कालो सदा भवति शोभनकोवयसा ॥

ति भविष्यपुराणी कुक्ष्यटीव्रतकथा समाप्ता ॥
श्रीः, (लु + अयम् ।) आनीतमम् । इति
व्यञ्जिका । लवङ्गम् । लालम्बकम् । ईयन् ।
ति राजनिषेधः ।

पुः, (लवङ्गमिति । ल + अयम् ।) शेषः ।
यथा, इवः । १६ । १६ ।

“वक्रोत्तरायेरुक्तस्तदय-
स्मान्गन्धान् वारिखान् यमन्ति ॥”

गन्धः । द्विचम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
२० ॥ अथ विनाशस्थानं निशाचः । इति विभा-
ज्यकथम् ॥ (रामपुत्रस्य अन्तर्निषेधादिकं

भाषणं चत्तराक्षर्यो द्रष्टव्यम् ॥) काल-
द । यथा,—

कष्टादृष्टनिषेधास्तु काका काठादर्थं कवः ॥
इति हिमचक्रः ॥

यथा, मागवते । १ । १० । १३ ।
पुत्रस्य जनेनानि न खल्वेव पुनर्भवत् ।

तस्यैव पुत्रस्य मन्त्राणां किमुनाश्रयः ॥”
वाचाया मन्त्रः । इति राजनिषेधः ।

किञ्चलः । मजः । गोपञ्चलीम । इति रघु-
काव्यं मञ्जिनामद्वयैवमन्त्रो । यथा, इवः ।

१ । ३२ ।
व लो कुक्ष्यटीव्रतमिवं व्रतयोक्तमे

व, कुक्ष्यटीव्रतमिवं व्रतयोक्तमे ।
श्रीः, (लुगति शोभादिकमिति । लु +

रत्नश्रावयित्वा ॥) यथा, १ । १६ । इति
ज्ञयः । अनामस्यतामस्यमद्वयमद्वयः । लु +

यथा । देवकुसुमम् २ । श्रीनक्षत्रम् ३ । इत्य-
र ४ । श्रीद्वन्द्वम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥

वङ्गकम् ५ । इति प्रवृत्तकालो । कवङ्ग-
लका ६ । द्विचम् ७ । शिखरम् ८ । लवम् ९

पुण्यम् १० । किरम् ११ । वारिखम् १२ ।
द्वारम् १३ । गोपञ्चलीम् १४ । अन्त-
रम् १५ । अथ गुणाः । शोभनम् १६ । तिल-
म् १७ । लवङ्गम् १८ । सुन्दरीम् १९ । वाय-
न्तकम् २० । तद्वन्तम् २१ । अष्टकम् २२ ।

इति राजनिषेधः ।
राज

मूत्रप्रणमं रोप नमः न ३४ रात्र
वङ्ग । य च

लवङ्गं कटुकं मत्स्यं तेषां लक्षणं ॥
दीप्यते गान्धर्वं यत् कथं विनाशप्रणम् ॥

ह्यथा कर्हि तथाम्नां गुणमाशु विनाशयन् ।
कांसं श्यास्य चिक्वाच अथ लपयति युवम् ॥

(यथा,—
“विहङ्गानलवल्गवा तापिनी कामि कामिनी ।
लवङ्गानि सत्तुल्यं यद्वै राहवे ददौ ॥”

इत्युक्तः ॥)
लवङ्गं, श्रीः, (लवङ्ग + स्थायं कम् ।) लवङ्गम् ।

इति प्रवृत्तकालो । (लवङ्गप्रवृत्त्यै विन-
रणं विज्ञेयम् ।)

लवङ्गलिका, कटो, लवङ्गम् । इति राज-
निषेधः ॥

लवङ्गलवा, श्रीः, (लवङ्गलवा ।) पुत्रलता-
विशेषः । यथा, चवदव, ।

“लतामलकानां प्रविष्टां लतामलकानाम-
मोरे ।

मधुकानि करकरादिमलकोक्तिमत्तपुत्र-
कुटीरे ॥

विहङ्गानि विहङ्गिणः शरवामन्त ।
ह्यथि युवविजनेन मयः अस्ति विहङ्गमन्त

(यथा च ।
“अपि । वङ्ग । लवङ्गलतामने

विषं मधुनि विधाय मधुव्रतम् ।
इह वृत्तिं यनेनमन्तुं

नहि क्षामितव्यं विवदना ॥”)
रात्रायः मन्त्रोपदेशः ॥

लवङ्गं, श्रीः, (लुगति चाममिति । लु + गन्धदि-
त्युक्तः ।) यथा, विनाशप्रणम् ।

इत्युक्तम् ॥ तेषु मन्त्राणि यथा । सौच-
यम् १ । सौच्यम् २ । विदम् ३ । योद्धिम् ४

वास्तवम् ५ । तथा हि ।
“वासुन् यत् कर्तव्यं वारं वारं यत् ॥

वेद्योदयोः शीतलं यत् सौम्यं यत् ॥
रौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥”

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
यथा । “मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां

प्रवृत्तौ लवङ्गानि यथोत्तरमुत्तानि वा ।
ह्यथा कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं

स्वाङ्गिणः स्वङ्गिणः स्वङ्गिणः स्वङ्गिणः ॥
“लवङ्गं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

विषं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
वासुन् यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
लवङ्गं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

रोमः लवङ्गम् १ । लवङ्गम् २ ।
पानप्रणमं रोप नमः न ३४ रात्र

लवङ्गं कटुकं मत्स्यं तेषां लक्षणं ॥
दीप्यते गान्धर्वं यत् कथं विनाशप्रणम् ॥

ह्यथा कर्हि तथाम्नां गुणमाशु विनाशयन् ।
कांसं श्यास्य चिक्वाच अथ लपयति युवम् ॥

(यथा,—
“विहङ्गानलवल्गवा तापिनी कामि कामिनी ।
लवङ्गानि सत्तुल्यं यद्वै राहवे ददौ ॥”

इत्युक्तः ॥)
लवङ्गं, श्रीः, (लवङ्ग + स्थायं कम् ।) लवङ्गम् ।

इति प्रवृत्तकालो । (लवङ्गप्रवृत्त्यै विन-
रणं विज्ञेयम् ।)

लवङ्गलिका, कटो, लवङ्गम् । इति राज-
निषेधः ॥

लवङ्गलवा, श्रीः, (लवङ्गलवा ।) पुत्रलता-
विशेषः । यथा, चवदव, ।

“लतामलकानां प्रविष्टां लतामलकानाम-
मोरे ।

मधुकानि करकरादिमलकोक्तिमत्तपुत्र-
कुटीरे ॥

विहङ्गानि विहङ्गिणः शरवामन्त ।
ह्यथि युवविजनेन मयः अस्ति विहङ्गमन्त

(यथा च ।
“अपि । वङ्ग । लवङ्गलतामने

विषं मधुनि विधाय मधुव्रतम् ।
इह वृत्तिं यनेनमन्तुं

नहि क्षामितव्यं विवदना ॥”)
रात्रायः मन्त्रोपदेशः ॥

लवङ्गं, श्रीः, (लुगति चाममिति । लु + गन्धदि-
त्युक्तः ।) यथा, विनाशप्रणम् ।

इत्युक्तम् ॥ तेषु मन्त्राणि यथा । सौच-
यम् १ । सौच्यम् २ । विदम् ३ । योद्धिम् ४

वास्तवम् ५ । तथा हि ।
“वासुन् यत् कर्तव्यं वारं वारं यत् ॥

वेद्योदयोः शीतलं यत् सौम्यं यत् ॥
रौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥”

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
यथा । “मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां मन्त्राणां

प्रवृत्तौ लवङ्गानि यथोत्तरमुत्तानि वा ।
ह्यथा कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं कथं

स्वाङ्गिणः स्वङ्गिणः स्वङ्गिणः स्वङ्गिणः ॥
“लवङ्गं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

विषं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
वासुन् यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् ॥
लवङ्गं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत् सौम्यं यत्

खण्ड

खण्ड

खण्ड

यति तावयति दाहयत क्रुपति भयानि
 ॥ तप्तान् कुलाह विभ गन्धानि धीमन्
 स्मोदयति दन्तान् ध्रुवावयति पुष्पटपञ्चति
 इन्द्रियाण्युपसृजति पत्नीगणितशान्तिरुमापा
 दयति च लोहितप्रित्वास्त्रिपत्नीसमयवतमन्त्र-
 त्वचर्चिर्भद्रपुत्रभूतान् विकारापुत्रजनयति ॥
 पत्नीयम् क्रोधयित्वाप्यध्वजं कुरुते सुखे ।

य श्रोत्रं कवयो ज्ञेयः सविदाश्चमुखाश्च च ॥

इति चरते खलस्थाने २६ अध्यायः ॥

“नवमः सर्गाध्वनः प्राक्तनो विविधः क्रोधनः
 श्रोत्रियकुटुम्बः सर्वरसप्रबोधी सार्गविशो-
 धन सर्वशरीरादयवभाह्वंकरश्चिन्म स एव-
 सुगोप्येकतन्त्रावधेमाभिधमावो गात्रकण्ठकोट-
 शोभितेयस्यैवपुत्रोपवर्तित्वोपपत्त्या तस्या-
 मुखान्तिपातं रक्तप्रित्वातमोयित्वास्त्रीका-
 प्रभृतीनापादयति ॥”

“यो भक्तप्रियमुपाह्वयति कवयसकं जनयति
 म ह्वंवापादयति स खवगः ॥” इति सुश्रुत
 सूत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ २६)

नवमासुरस्य विवरणं यथा,—

“पृथ्वी जलपुंगु राजन् । देवेभ्यः समुद्रासतः ।
 नोक्तानुजोभयव्यग्रेभ्यो मनुर्वानं महासुरः ॥
 स मधुर्वीर्यसमो धर्मं च सममाहितः ।
 बहुसावाह तत्रैव दत्तस्तथाद्भुतो वरः ॥
 शूलं स्थाङ्गिष्वक्ष्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
 ददा महाभ्रा सुप्रभो वाक्च चैतद्वाच च ॥
 वाक्च सुरैश्च धिप्रेक्ष्य न विरभ्येस्महासुरः ।
 तावच्छूलं तवेदं स्वादम्यथा वासमेधति ॥
 यश्च त्वानभिपुङ्गवीत शूडाम विगतज्वरः ।
 त शूर्पो भक्तवत्तु कृत्वा पुनरेक्यति न करम् ॥
 नम कदाचरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
 प्राणपथ्य महादैवं वाक्चमेतदुपाच च ॥
 भगवन्मम वंशस्थः शूलमेतदुत्तमम् ।
 भवतु सततं देव मुग्धायासीशरीरं श्रुति ॥
 त नृपायं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
 प्रभुवाच महादैवं नेनदेव भविष्यति ॥
 भाभ्ते विपला बाणो मत्प्रनादकता शुभाः ।
 भवतः पुत्रमेकमु जन्मेतच्छ्रुति ॥

य चतुःसरस्यः शूलोदयं भविष्यति सुखस्य ते ।
 खवधः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥
 एव मधुर्वीरं लब्ध्वा देवात् समुद्रदङ्गवम् ।
 भवतु वीरसुरजितः कारयामास सुप्रभम् ॥
 तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनचीति वा ।
 विश्वविधोरपत्यं कायगलार्थं महरधमा ॥
 तस्याः पुत्रो महावीर्यो जनयो नाम दाहकः ।
 नास्त्रात् पश्यति कुलात्मा आपात्येव यमासुरम् ॥
 त पुत्रं दुश्चिन्तितु दृष्ट्वा क्रोधितमन्वितः ।
 मयु स शोकमापेक्षं न चैनं किञ्चिद्वर्तते ॥
 स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वदत्यखवम् ।
 शूल विवेक्ष्य जयते परं तस्मै क्षपेदयम् ॥
 स परायेव भूयस्व दौराद्वेय ॥
 यम पतति भोक्तोऽन्तु विवेक्षेव च ॥

यावा सदापत्यं न विवक्षेव च तापस
 खापागो रीरितः जित्वा वासो मधुर्वे तया ॥
 श्वत्वा बहुमहास्यमिन्द्रियावस्थान्नाम् ॥
 माधुर्वीर्यं कुर्वते नित्यमाचारमाङ्गिकम् ॥
 उच्छ्रुत्वा राधवो वाक्चसुवाच स महासुनीम् ।
 वानावस्थामि तत्रज्ञो अपमच्छतु वी मयम् ॥
 प्रतिज्ञाय यदा तवां सुनीनामुपतिचयाम् ।
 स आहूतं सङ्गताम् सदासुवाच रघुवन्धनः ॥
 को हन्ता जयते वीरः कस्याष्टः स विधी-
 यताम् ॥

भरतस्य महाबाहो शत्रुसङ्घं च धीमतः ॥
 राधवेक्षेनसुकृत् भरोवो वाक्चमधुवीर्यम् ॥
 व्यहर्मेन वधित्यामि मधुशः स विधीयताम् ॥
 भरतस्य वरः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ।
 लज्जामावरजस्तथैव हित्वा सौवर्गमसनम् ॥
 शत्रुसङ्घस्योद्धारं प्रथिपत्तं वराधिपम् ॥
 जनकस्मा महाबाहुर्मधुमां रघुवन्धनम् ॥
 व्याथेयं हि पुरा श्रुत्वा स्वयोधरा परिपालिताः ।
 सन्तापं हृदये कृत्वा व्यायेस्यागमनं प्रति ॥
 प्रेक्षे माधि स्थिते राजर भयः क्रोधसामुत्थितः ॥
 तथा ज्वलति शत्रुर्ध्वं राधवः पुनरत्रवीर्यम् ॥

एव भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम प्रावचम् ॥
 स त्वं हत्वा मधुसूतं खवधं पापविधयम् ।
 राज्यं पश्चादधि धर्ममेव वाक्च मे ययद्विषसि ॥
 यदा तु युद्धमाकाप्नुव यदि कश्चित् समाजयेत् ।
 नष्टा शूलं यद्वाता तु मय्य रथः करोति हि ॥
 स त्वं पृथुशर्पाह् ॥ तमायुधविनाशकम् ॥
 अत्रपिष्टं पुरं दुर्लभं इति तिस्रं हतायुधः ।
 श्वत्वा गिर्यमणिं तु खवधः स भविष्यति ॥
 ततः प्रभाने विमले तस्मिन् कावे स राजस्यः ।
 गिर्यस्तु पुराहीरो भव्याहारपथोदितः ॥
 रतास्मिदन्तरे वीर उर्लोमि यसुवां वहीम् ।
 तीर्त्वा मधुपुरद्वारं धनुषाधिरनिहतः ।
 ततोर्द्धविवसे प्राप्ति श्रुतस्यो स राजस्यः ।
 अगच्छद्भुवाचस्व प्राशिवो भारसुहृदम् ॥
 नतो ददधं शत्रुर्ध्वं शिरसं हारि हतायुधम् ।
 तमवच ततो रथः किमनेन करिष्यति ॥

तस्यैव भावमागच्छ जमत्तञ्च सुहृदम् ॥
 शत्रुज्ञो वीर्यसमयो दौराद्वेयवाक्चसजम् ॥
 उवाच च सुनकुडः शत्रुर्ध्वः स विशाचरम् ।
 शेटुमिच्छामि दुर्ध्वं ददुर्ध्वं तया सह ॥
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुसङ्घं महाभयः ।
 क्रोधमाहारयतीरं तिस्रं तस्मिन् चात्रवीर्यम् ॥
 आहूतस्तु प्रवर्त्तनं शत्रुसङ्घं महाभयम् ।
 जयतः क्रोधसङ्क्रोतो वृद्धाय गमुपस्थितः ॥
 व्यत्येगीतु स विस्मयाण तत्तुर्ध्वनिर्वां वरः ।
 स सुभोच महाबाहो नावच्छ मदीरिचि ॥
 खरन्मस्य विदार्थप्रशु प्रविशेय रतातजम् ॥
 पुनरवागमस्य शिखोऽङ्गकुलानन्दम् ॥
 शत्रुसङ्घशिरसिनी जयतः स विशाचरः ॥

प्रभातं यद्यपि सुग्रीवः ॥

तस्य मूत्र महाभयं जयति ॥

पश्यतां सर्वदेवानां वदस्य वधमन्वमात
 जयते तु लवने देवाः सेनाः । साःमधुरीग
 कयः समधुरी वाक्चो शत्रुर्ध्वं शत्रुतापन
 वरदास्तु महाबाहो खवध एव समभागा
 विजयकाङ्क्षितस्यसमीपं पश्येन हि
 देवानां भाषितं श्रुत्वा श्रुतो वृद्धिं कृता
 प्रभुवाच महाबाहुः शत्रुवधः प्रयत्नात्तया
 इमं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्माता
 निवेश्य प्राप्नुयाच्छीरमेव मोक्षस्तु वरः पर
 तं देवाः धीतमनतो वाटुमिखि दाहयम
 भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न सर्वध
 ते तयोक्ता महाभयो देवमाचक्षुस्काह
 शत्रुशोभि महाबाहोकां सती सप्तपानध
 वा सता शीरमनाच्छत श्रुता शत्रुसङ्घाद
 निवेश्य शत्रुताः आपयेन समारम्भन ॥
 तां पुरीं हित्यनङ्गाशं नागापयोधमोभि
 निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षतुणामत ॥
 तस्य वृत्तिः सनुपत्ता निवेश्य मधुरां पुरीं
 रामपादौ निरीक्ष्यैव ध्वं दाहय जगत्
 इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे सप्तपद्यादि
 खण्डाध्यायेऽष्टः सङ्कलितम् ॥ ४॥ नवमास
 स्थोत्रसंवेधाः—

“विराजा वा रणोद्भक्ता धृत्वा वीर्यमसीच
 यशो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती वती ।
 तस्मै तत्र सुखमोवा नाहं पुत्रैश्च नममि
 यददा हरिणा साहं उन्मारीये सुनिर्जने ।
 विजहार पुनः शस्त्री शङ्करागर्तमानस्य
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र सातुः क्रोडं जगाम च
 कनिष्ठपुत्रस्यस्याहं आहमिः प्रीङ्गवी भिष
 भीत स्वसदयं दृष्ट्वा तत्राण तं कृपाजिधिः ।
 क्रोडं चकार वाजं ना कृष्यो राधासुहृदं यम
 प्रवीक्ष्य वाजं साःखास्त्री व ददृशुर्लिते प्रथ
 विलनाप नृशं तच्च शङ्कराहस्तमानस्य ॥
 प्रप्राप स्वतुलं कोपात्तु लज्जयोर्धौ भविष्यति
 कदापि ते नान्ते किञ्च न खादिष्यन्त कीचि
 प्रप्राप सर्वान् बालान् वास्तु सदाभञ्जो
 तलम् ॥

गच्छत्येव मदीं सदा वसुहोषं मनोहरम
 स्थितिरिष्येकं दृष्ट्वाते भविष्यति धृक्च धृक्च
 द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिस्रस्तु सुखिन सुत
 दांपत्याभिनन्दीमिष्य सच्च क्रोडस्तु निर्जने ।
 कनिष्ठो भागप्रप्राच लज्जयोर्धौ अभूत च ॥
 कनिष्ठः कथयामास माहशपथं बालकान् ।
 बालसुदुःखिताः सर्वे माहस्यानस्य बालका
 श्रुत्वा विवरणं तस्य प्रजगुर्दुरधीतलम् ।
 प्रयस्य सतुक्षरं भक्तिगन्तास्त्रज्वरा ।
 सप्रद्वीपं यदुत्तमं चतुःस्रुपिसागः ।
 किञ्चिदादृष्टयत्यन्तं दिपुर्गं विजुगुं सुने ।
 खलमेतुसुरानभिर्देहधृक्चकानावपाः ।
 सतेवाच जलं पश्यं श्रुत्वायस्य भविष्यति ।
 आपा सद्यः सद्यः सद्यः पश्यतां यमुनाराम
 इत यमपेधितं यौधव्यस्यस्य च २ जय व

समा

साक्षि

साक्षी

मह मधि तथात्मा धिर्म लघुमदीपिनाम् ।
आयसमापनं रोधमनिपौरं यथो युद्धम् ।
रखीनमधुन पुत्रयययैवेतिप्रनन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

अन्तः ।
‘लघुनः चारमधुरः कण्ठो वृथो मुखः सरः ।
मयवन्मनसप्रवृत्तौ रक्षितप्रदृष्टम् ॥”
इति राजवल्गवः ॥

(तथाचाक्ष गुणादिविषयो यथा,—

“कटुत्ववीर्यो लघुनो हितश्च
जिघो मुखः स्वादुशोभय पक्वाः ।
उद्वेग्य मेधासम्पदयश्चक्षु-
भयसाक्षिस्तन्मकरः सुतीक्ष्णः ।
हृद्रोगभीषणरज्जुजिगृह-
प्रदेहद्विक्तावतिमुल्लोकात् ।
कुर्नामकुष्ठानलमान्यत्रयु-
गभीरव्यं आसक्तप्राप्तिहन्ति ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ।
“क्रीतवशाद्विदग्धमनुना
स्त्वमयुक्तानिधितान्ताम् ।
नेत्रयस्या पश्योपह्वानां
उद्यते विधिरतो लघुनस्य ॥”
“श्रीलक्ष्मणं श्रीते वरुणोपि कपोलस्यः ।
वनीयेदेति वानारः सदा वा श्रीश्रीलीला ॥”
इति वागभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्याये ।
“कृमिज्वरकिंवापन्नो वानरो गुह्यनाशनः ।
किंमयोद्यच्छ हृत्पक्ष लघुनः कटुको गुरुः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायेः ।)

लघुनः पु (रहेन लघः रक्ष लत्वम् । दृष्टो-
हराद्विज्ञानं लक्ष्य शः व्यकराणोपक्ष) लघुनः ।
इति शब्दरत्नावली ।

पक्ष क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(‘परा-पर-अक-सेट् ।) क, कायवति
कुशलो बुद्धि शिष्यं युक्तकीर्त्यः । इति दुर्गा-
दासः ।

पक्ष, य क्षुद्रि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
उभ-अक-सेट् ।) न, लयति लयते । इति
दुर्गादासः ।

पक्ष, य क्षुद्रि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
उभ-अक-सेट् ।) य अ, लयति लयते ।
इति दुर्गादासः ।

पक्ष, पुः (नायवति इत्ये शिष्यं युक्तकीर्ति ।
नय + ‘सञ्जतिदृक्प्रतिभेति ॥’ उभा ० ११५६ ।
इति वृत्तप्रवर्धने साधुः ।) नयकः । इत्यु-
क्तद्वितीयः ।

पक्ष, द्विभिः क्रीडते । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
पर-अक-सेट् ।) लयति । इति दुर्गादासः ।

पक्ष, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर-अक-सेट् ।) क, कायवति कुशलो
बुद्धि शिष्यं युक्तकीर्त्यः । इति दुर्गादासः ।

या श्री लघुतीत लघु लघु)
चारमा इति चारमप्री ६३ ।

लक्षिका, श्री, (लघनीति । लघु + अन्) नयः
कसु ततटापि यत इत्यम् ।) कावाः यथा,—
“वावावा प्रिच्छला श्वाता लक्षिका लक्षिका
तथा ॥”
इति शब्दचक्रिका ।

लघीका, श्री, इत्युपमः । लघुमानसधर्मस्यः ।
इति कैपित् । (यथा । “लघीका उदक-
विशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मयस्यगन्तरे
उदकं गजवीकाशब्दे लभते ।” इति विजय-
रचितनक्षत्रपदेहरीशखाण्डे ।

“यसु लघमनरे व्रजमनं लघीकाशब्दे लभते ।”
इति चरके शरीरस्थाने मन्त्रेऽध्याये ।

लघुन, ई ओ इ कीडे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आक०-अक०-सेट् । विद्यायामनिट् ।)
क्षिपि संयोगादिलोके लक् । ई ओ, लघः । इ,
लज्जते । इति दुर्गादासः ।

लक्षः, पि, छिष्टः । क्रीडितः । शिष्ययुक्तः । अस-
धातोः लप्रत्ययेन नियमः । इति लक्षकशब्द-
युवतौ भरतश्च ।

लक्षका, पु, प्रयुषो मध्यभागः । इत्यमरः ।
लक्षको, [न] पुः (लक्षकोऽख्यस्येति । लक्षक +
इतिः ।) लघुः । इति शब्दमाणा ।

लहरिः, } श्री, महातरङ्गः । तत्प्रायः ।
लघुरी, } उल्लोकाः २ लक्षोः २ । इति क्षेम-
चन्द्रः शब्दरत्नावली च । (यथा, आर्या-
सप्तशतम् । ६१४ ।

“सरित इव यच्छ गेहे न्यस्तानि विशाल-
मोतजा नार्यः ।
चारास्त्रेव स ह्यपि लखनिधिलहरिश्च लज्ज-
इव ॥”

ला, ल लये । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-
पर-अक०-अनिट् ।) ल, लप्ति । पक्षो पञ्च-
यम् । इति दुर्गादासः ।

ला, श्री, यक्षम् । दासम् । इति मेदिनी । लै, १ ।
लाक्षकी, श्री, खीता । यथा,—
“दावत ये इयं खीता दारकेश्च रुक्मिणी ।
विष्णोऽवतारमावच्छ कल्पीया कमलाजम्भा ।
चारास्त्रा विशालाश्री विमला प्रकरोतमे ।
यैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा दम्पत्येन वने ।
लक्ष्मणः कमला दास्यो वस्याः सा लाक्षकी
मता ।
एवं श्रुतवक्षसावामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
इति पाञ्चोरचरखण्डे ५५ अध्यायेः ।

लाक्षिकः, पुः, लक्षयथा प्रतिपादकः । इति
साक्षिचरपणम् । लक्षकाक्षकप्रतिपत्तिमनुपदं
लाक्षिकत्वम् । इति सारमञ्जरी । (यथा,
विभक्तित्वाधेयदे ।

“प्रक्तो लाक्षिकी कट्टो योगेश्वरश्च यौगिकः ।
क्षिपत् यौगिकरूपश्च शब्दः योदा नियत्यते ॥”
(लक्षकमधीति वेद वा । लज्ज + “कतुकृषादि-

उक्त ” ३ २ ६ इति ठक्
धि ।

कावा, श्री, (लज्जतेऽन्येति । लज्ज + ‘तु
हलः ।” ३।३।१०३ । इति आः । टाए ।
“बाहुज्जानु राजतैरपि सः । कपिखिकादि
वा लत्वम् ।” इत्युत्पत्त्यः । ३ । ६२ ।)
वर्गवृत्तनियमविशेषः । कावा इति भा-
नत्यर्थः । राचाए जतु ह वाचः ४ व्यजन
हमायः ६ । इत्यमरः । खडिका ७ दत्त
रक्षमावा ८ पल्लवधा १० क्रिमिहा १२
बाधिः १२ व्यलक्तकः १३ पत्राग्रो १४ सु
१५ दीप्तिः १६ लज्जका १७ गन्धमादिनी
नीला १८ वरवसा २० पित्तारिः २१ । इ
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय
क्षिपितानिप्रोक्षकविचरत्तविषमस्वरवाशिष्ट
इति राजनिर्घण्टः ॥ भनविषयस्य होवमा
स्त्वम् । वल्लवश्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि
“कावा वयस्यं हिमा वयस्यं विमला च लघु
लघु

अनुवा कपपित्तलक्षिकाकामस्वरप्रयुक्त ।
व्रणोरः लतवीकपेक्षिनिक्षुद्रादापहा ।
अलक्तको मुखेकद्विदिगाङ्गाश्याश्रय ॥”
इति भावप्रकाशः

(श्रतपत्री । सेवरी । गुलाव इति च ।)
पक्षो यथा,—
“श्रतपत्री तन्मयुक्ता कर्णिका आरकेश्वरी ।
महाकुमारी गन्गाद्या कावा लक्ष्यानि-
मञ्जना ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्धने प्रथमे भागे ।
लाक्षातपः, पुः (लाक्षीत्यादिकरः ।) पलाः
लक्षः । इति शब्दमाणा । (पलाशब्देऽ
विशेष भेदः ॥)

लाक्षातेजः, श्री, (लाक्षादिभिः पक्व तेजम् ।
यक्षतेऽन्येभ्यः । लाक्षादिभिर्गमिति स्वातम
पक्षेऽपि लक्षं इत्येव । यथाक्रमं तथावा
तदुक्त्याह ।

“लाक्षहरिजामलिङ्गाकल्लोकेन विपाचनम्
सदृशयोगीश्वरीनाश्च द्वाहरीतन्वदापहम् ॥”
इति लक्षणाहानिम् ।

लक्षद्वयम्,—
“लाक्षारुपाके प्रस्थं तेजश्च द्विपक्षिणक ।
मन्दापकवमायुक्तं पिष्टा शान समापयेत् ।
श्रतपत्री हरिमाष मध्ये कृष्टं हरेश्वरम् ।
कटुकां मधुकां राक्षामयगन्वाश्च दास्य च ॥
मुक्तं चन्द्रेण प्रथमचरमपरीम् ॥
प्रथरेणैव ननु निष्ठं अथगङ्गास्मादुपाहम् ॥
विषमास्त्राज्ज्वरान् धव्यांशांश्च प्रथमं
नयेत् ।
काशं श्वासं प्रतिश्लायं काष्ठं सौम्यश्वरीरम् ।
निक्षुद्रयत् शूलं गात्राणां स्फुटनमथा ।
पापावच्छाप्रशमनं सर्वसहनिवारणम् ।
अग्निर्वाग्निर्विहितं सव्यक्तं तेनं लाक्षादिवं
मज्जन् ॥”

इति
तैजम् इति सुखयोग

कावा

साधनं

साधने

परिकी जातिः । २. कावायै मनुष्य
 एव केषुचि पश्यते । भर्गो भर्जनम् । इति
 दुर्गादासः ।

त्रि, स्त्री, (कात्र् + क्यत्) । उच्यते । इति
 मेदिनी । जे, १५ । (अष्टधात्र्यम् । खड इति
 भाषा ।

“वेत्तां स्तुतस्तुलाकादि यश्चानि सतु-
 याणि च ।

भट्टाणि स्मृतिताम्बुलान्जावतीति भर्गोविणः ।
 कावाः स्तुर्भयुराः प्रोक्ता लघवो दीपरात्रौ ते ।
 अथ मन्त्रनाम्ना कृत्वा वक्ष्याः पितृकर्मणि ।
 इदं गते सारदाशास्त्रमेवमस्तुवापछाः ।”

इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

त्रि, पुं, (कात्र् + क्यत्) । आर्जनं कृत्वा । इति
 मेदिनी । जे, १५ ।

त्रि, स्त्री, अत्रतम् । इति मेदिनी । जे, १५ ।
 (यथा, सुवृत्तिः । ४ । १६ ।

“पैतिकं प्रकराकावात्मकैः सारिषा-
 धुनैः ।”)

कावा, पुं भूवि, (कावाज्जने ये वि । कात्र् +
 क्यत्) । अष्टधात्र्यम् । कावयोऽ इति खड इति
 च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४६ । १६ ।

“कदा प्राक्किञ्चिन्ना राजलार्गो ममात्मनौ ।
 लज्जेरदक्षकिञ्चिन्नि प्रविशन्नाविरिन्दसौ ।”)

तत्पञ्चाशः । अत्रतम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ।

कावा ३ अत्रतः । ४ । इति भरतः । अथ
 गुणाः । लघाः क्त्वातीसारप्रमेहेदः कषणाशि-
 त्वम् । कासपित्तोपशमज्ञत्वम् । आधिकारित्वम् ।
 कृत्वम् । शरीरकत्वम् । अथ मन्त्रगुणाः ।
 आधिकारित्वम् । दादृष्टत्वाज्जरातीसारवाशि-
 त्वम् । अश्वेदोषामपाचनैवम् । तस्य वेधा-
 गुणाः । आसकत्वम् अमन्त्रत्वम् । कृषाद्वयान-
 म्बिदोषैश्च कृषिरीतिराशित्वम् । इति राक-
 वल्लभः । ॥ ४ ॥ अत्रि च ।

“इत न व्रीहयो अष्टास्ते कावा इति
 र्भक्षिताः ।

यवादयश्च ये अष्टास्ते धावाः परिकीर्तिताः ॥
 कावाश्च मन्त्रधानाश्च तर्पणः पितृनाशनाः ।
 मोक्षसाधनाशीत्याः किञ्चिद्व्याख्यं दंपनाः ॥
 लघातीसारप्रमनो धातुशान्तकरः परः ।
 मन्त्राधिकारिमाशानां वाजस्यविरयोक्तितम् ।
 इदञ्च शुक्रभारार्थां जातमग्नः सुनस्कृतः ।”

इति रात्रिनिर्घण्टः । ॥ ४ ॥

तस्य पूर्वगुणाः ।

“त्रावाः रात्रिमन्त्राणां दित्वा मन्त्राणां र्भक्षितम् ।
 काजन्तुं समध्यात्वा सन्तप्यामहाज्ञतम् ।”

काजन्तुं प्राज्ञादित्वा शक्रामध्याजसहितं
 तर्पणमुक्तमित्यर्थः । काजन्तुगुणाश्च गुणप्रत्ययः ।
 “कावाः प्रोक्तः कौटिल्यात्कावा विशेषतः ।
 इदं गते सारदाशास्त्रमेवमस्तुवापछाः ।”

चरकाच ।

“तत्र तपस्येवादी प्रदेयं कावप्रक्षुति ।

करापरैः पुररवेधुम्

इति भावप्रकाशः ।

काञ्चनं स्त्री, (काञ्च् + क्यत् ।) नाम । पिबूम् ।
 इति मेदिनी । जे, २२१ । (यथा, कुमारः ।
 ७ । ३५ ।

“इवापि निष्ठान्तमरीचिभासा
 वासादभाविष्कणकाञ्चनेन ।
 चन्द्रेण विज्ञं प्रतिभञ्जसौविः
 चूलाभसिः किं पश्यन् हरस्य ।”)

काञ्चनः, पुं, (काञ्चनीति । काञ्च् + क्यत् ।)
 रामोष्णम् । इति रात्रिनिर्घण्टः । कश्चित्
 पुनर्के काञ्चनीति च पाठः ।

कात्र, पुं, द्वेष्टाभारम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ७० । ११६ ।

“इहौ तस्मै वपुजाय ग्रीष्मा शीतवराय च ।
 खाटद्विषे ततो राज्यं च कर्णाटपुत्रे वृषः ।”)

वक्षसः । इति मेदिनी । जे, २२७ । कौशेभूय-
 यादि । इति शब्दरत्नावली ।

काट, वृ क क्षेपः । इति कविकल्पद्रुमः । (अष्टक-
 तुरां परां-वक-वेष्ट ।) काट्याति अत्र-
 खाटुत् । इति दुर्गादासः ।

कापः, पुं, अत्रतम् । अत्रधानोर्भावे वपुप्रत्ययेन
 नियमम् ।

काप्यं, त्रि, (कप्यते इति । कप् + क्यत् ।) कष-
 नोयम् । अपवातोः कर्मणि अथप्रत्ययेन
 नियमम् । इति सुप्रबोधसाकरम् ।

काभा, पुं, (लभ् + क्यत् करणे ।) भूजघनाद्विर्धौ
 नाभिस्थोपावर्त्तितं वस्त्रम् । तत्पञ्चाशः । अत्रतम् ।
 इत्यमरभरतौ । कथम् ३ टडिः ४ । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे । २ ।
 ३२ । २२ ।

“सुवदुःखे भवक्षीषी कामावाप्तौ भवामवौ ।
 यच्च किञ्चित्पाथूनं ननु देवेषु कर्त्तव्यं तत् ।”)

प्राप्तिः । इति लघुधात्वर्थेयवातु । (यम-
 धर्म्मविधायिमेव चान्यतः । यथा, मनुः । १० ।
 ११५ ।

“सप्त विधाजमा प्रकीरा दायो जातः क्रवो जयः ।
 प्रयोः कर्मयोगश्च सप्तपितृव्यश्च यव च ।”)

काभ्यं, स्त्री, (कम् + क्यत् ।) कामः । इति
 शब्दरत्नावली ।

कामज्जकं, स्त्री, शीतलत्वम् । इत्यमरः । अथ
 पञ्चाशगुणावृत्तीशब्देन ब्रह्मणः । उग्रौरवत्-
 पोतच्छविहवाविशेषः । तथोक्तः ।

कवा-
 लम् २ अत्रतम् । जन्म ४ कृत्व ५ इत्येका
 पञ्चिका ६ शीतम् ७ शीतलत्वम् ८ कवा-
 श्रयम् ९ । अथ गुणाः । क्षिप्तत्वम् । विस्त-
 रत्वम् । वातपित्तदृढादयमग्नश्चार्त्तसिद्धि-
 कारकत्वम् । इति रात्रिनिर्घण्टः ।

कालनं, स्त्री, (कल् + क्यत् + क्युट् ।) अत्यन्त-
 क्षीकरत्वम् । प्रेमपूर्वककालकादरणम् ।
 शोहाय इति भाषा । अत्र कौपसेवे उपसेव
 दृष्ट

पुत्रमिति चत्त चत्तोरैकमात्मनम्

कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः । तथा
 “कालने वक्ष्यो दीर्घास्तान्ने वक्ष्यो गु-
 त्तान् पुत्रश्च शिष्यश्च तादृशेन तु लभ-
 व्यपि च ।

“कालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताव-
 द्वाप्ते तु योऽपि वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ।

इति चाणक्यप्रत

कालसा, पु स्त्री, (कल् + क्यत् । तत् “क-
 वात् ।” शब्दः १०२ इति च । टाप् ।) स
 काशः । इत्यमरः । कौशुल्यम् । या
 इति मेदिनी । जे, २३४ । शीतम् । यथा
 “दीर्घं दीर्घं अद्या कावसा कृतिमात्रे

इति वैमर्ष

कीलः । इति नानार्थे च दृष्टम् । (कीलपे
 इति चार्त्तः । यथा, माथे । ४ । ६ ।

“ह्यापि निजको वटुकालसागौ
 मदेव किञ्चित् चटुकालसागाम् ।
 कुत्राप्यसुपुत्रिणां जातपत्नै-
 र्विद्वज्जमानां जलजातपत्नैः ।”

तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।

“तस्मिन् सुष्ठुत्तं पुरस्तन्मरीया
 श्रीप्राप्तवन्द्यस्तस्मात्तस्मात् ।”)

कावसीकं, स्त्री, पिबूम् । इति शब्दरत्ना-
 कावा, स्त्री, (कल् + क्यत् + क्यत् । इ
 सुप्रबोधजम् । काज इति भाषा । तत्पञ्च
 लुङिका २ अत्रिर्गो ३ । इत्यमरः । प्राप्ति-
 क्योक्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ।

कावः । इति रात्रिनिर्घण्टः । (यथा सु
 ४ । २२ ।

“हीनश्चेद्वातु भवेच्छीपो कालानिजाभम-
 क्षमः

कावाटिकः, त्रि, (कवाटं पश्यतीति । कवा-
 “कवाटो कवाटकुलौ पश्यति ।” ४४ ।

इति तत् । कुरीच्छता प्रभोक्ताटं पञ्चा-
 तु कार्यकूपतिष्ठते इत्यर्थः । प्रभोर्भावेन
 कार्यत्वम् । इत्यमरः । यः सेवकः ।
 प्रसादविद्वन्नाथ प्रभोर्ललाटमेव पश्यति ।
 प्रभोः कार्यत्वमर्थोपपत्त्यौ कावाटिकौ
 वसुधावः । कैचित्तु कार्यत्वम् इति न
 दर्शित एव विशेषयुक्ता इत्येव काला-
 माहृतं तु ज्ञापिते । भावदर्शयित्वा च
 कावाटिकः कदाचित् प्रभुभावेन दर्शयित्वा
 जयः । इति इष्टीकृत्यां भरतः । ५ भाष्ये
 विशेषे, पुं, इति मेदिनी । जे, २२१ । लघ-
 सन्ध्यावि, त्रि, यथा । प्राप्तिस्तु कालाटि-
 यादि ।

कालमेष्टः, पुं, (कालावत् मेष्टनीति । सि-
 क्यत् ।) प्रमेहविशेषः । यथा, ---

“कावावत्कृत्यन्तं मन्त्रं कालमेष्टेन पितृहन्ता
 प्रमेहवर्त्तितं यमः । अस्त्रोपधम् ।

“ब्रूयात् खरव पीवी मधुना सममेष्टानि

साहित्यं

साधयि

सासक

रत्नाचूर्णशुक्लो वा रमो धावताः समा-

चित्रः ॥”

पि च ।

अप्रभा पचा भुक्तिं सुरहाह च ।

रत्नानि विधा दार्ढ्यं पिपलीरुजिह्वकम् ॥

हृन्तोपमन्त्रकम् स्वेना वंशलोचना ।

रु कर्मसाचायि कुण्डलैरिति इतिमात्रम् ॥

रुक्मिणि चर्चं विहङ्गं मयिपिपली ।

(यमार्चनं योषं दौ भारी तवत्वचम् ॥

तानि टङ्कसाचायि चरुतीवात् एषक् एषक् ।

जयैवतलोहं स्थावतुः कर्षं नितः भवेत् ॥

काञ्चलकर्म स्थावरी कर्षं मुग्गुलीः ।

विनता यो जनेनैः कर्मसा युटिका शुभा ।

कर्मप्रतिविद्याना मन्त्रोपमयाश्रिनी ।

हन्ति विप्रंति मेहान् सत्कर्मरविधं तथा ॥”

इत्यादि भावप्रकाशः ॥

तथा (स कञ्चनान्तरम् ।

अनुवृत्तिमिवात्तं पिच्छं यः प्रमेहति ।

कालमेहं विधातं भर्त्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥”

इति परस्मै निदादस्थाने चतुर्थेऽश्वये ।

अथ, जि, जालविशिष्टः । आधर इति

यत् । काकाशब्दात् नमस्कोपदेशः कञ्चु-

नः कः कर्तुः इति तुल्यवोधशास्त्रसंज्ञेयः

प्रत्यये कर्तुं कर्मप्रकाशितः । यथा, अत्र

आधितः धर्मः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

अत्रकर्मप्रकाशितः इति अत्रकर्मप्रकाशितः

पाटीं चतुष्टयस्य वक्ष्यं चतुरशीतिप्रहं

प्रस्तुटीं

संक्षिप्ताक्षरकोमलामयपदेनां निबलीना-

वतीम् ॥”

इति नीलवती ॥

सा(व)वः, पु स्त्री, पञ्चविंशः । चापरीया इति

भावा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते १८१८

“यथासुपोदकोभोवे लाभावेत्यापि पिच्छरे ॥”)

अथ मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । भग-

वदकारित्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वम् । जिह्वेय-

वाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“संघादौ लोपनयेव कर्णाय मधुरी लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सविपाकं च पूजितः ॥”

इति सुश्रुते खण्ड्याने ३६ अध्यायः ॥

(यथास्य गुणपञ्चयौ ।

“लावा विस्फुरन्तं पुं तं चतुर्धा मतः पुषेः ।

पांशुनी गौरकोरुश्चतुर्धा पांशुनीदंभरक्तधा ॥

लावा वट्टिकराः क्षिप्ता मरुता वाहिका

इति ॥

पांशुलः श्लेष्मत्वेन वीर्योद्योर्गणिनाश्रयः ।

गौरौ खण्डनी कस्तौ वट्टिकारी जिह्वेयश्च ॥

पौष्कः पित्तघ्नः क्लिष्टलघुवानकषाघ्नः ।

दंभरीरक्तमिषो हृदामयहरी हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

जा(व)वः, पुं, (लाव एव । स्त्रीयं क्तुः) लाव-

पणीः । तत्त्वत्वायः । लघुचट्टकः २ । इति

निनाकश्रेयः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पनिग्राह्यं सङ्घादौ लावो वाङ्मालकः ।

संघादौ दीपनः प्रोक्तः कर्णयो मधुरी लघुः ।

तथा जिह्वेयः मधुरः सविपाकश्चतुर्धा ॥”

इति हारौने प्रथमे स्थाने एकादशेऽश्वये ॥

यथा, सुश्रुते १ । ३६ ।

“विरक्तान्ते चैरिमेहनाशकाः

ग्रन्थश्च केशः क्षमयतिपित्तः ॥”

गुणातीति । क + क्तुल । श्रद्धाः । यथा, मार्क-

ण्डेयः ३६ । १६ ।

“यथा ग्रामस्थापकः जैत्रो यालको लावक-

स्तथा ॥”

लावकं, जि, (लावक + क्तुल) लावकं संस्कृतम् ।

यथा,—

“सार्पिण्यं दधिकं सर्पिर्दधिकं च संकुतं कमान् ।

लवणोदकाभ्यामुत्कं लावकिकसद्विधिः ।

खौदितितमौदितिनृकं लघ्वे स्थातु लावकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे १३३२० ।

“स मां परिममयेव खां वेलां सपुष्पाक्रमन् ।

खेदवाद्याश्च चपलैर्भावैरमुषिविधैः ॥”)

नखे, स्त्री । इति राजमाधवा ।

लावकिकं, जि, (लवण + क्तुल) । लवणिकं संस्कृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

यथा मातै १

“नीलयेव सुतयोस्तुल्यध्वजः

गौरवात्प्रमदं लावकिकेन ॥”)

लवणपाने, स्त्री । इति कैपिलम् ॥

लावक्यं, स्त्री, (लवण + क्तुल) । लवणसम्बन्धि

लवणस्य भावे इत्यर्थे मातृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणां विट् प्रत्यये यस्मिन् लवणः । कषा

वादिभ्यो रच् । तस्य भावः । इटादिभ्यान्

कच् । यद्वा, लवणां विट् संवे । चतुर्वर्गाद्

त्वान् स्पर्शे ध्वजः ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य

लवणं यथा,—

“लुक्तापकेषु ख्यायाधालनलप्रियाकरना ।

प्रतिभाति धरद्वेषु तन्मावकमिहोक्तेन ॥”

इत्युज्ज्वलश्रीतमसि ॥

तथा च ।

“नीतिर्गुणमिषु नां प्रतिगुणवर्तते क्षीरज्ञाना

इति

दैन्ययोः शिष्टयो रजस्य कविना तुष्टः प्रमादो

गिराद् ।

जावक्यं वपुः स्फुरितु मनसा प्रान्तिविजस्य

समा

श्रक्तस्य त्रिविधं गृह्यक्रममर्णां खाद्यो नना

सङ्घम् ॥”

इति दशरत्नाचार्यनामरसिद्धिः ॥

(शोकेनेपमयादि । अस्य प्रमाणं लावणार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लावणार्जितं, स्त्री, (लावण्येन अर्जितम्) विवाह

कालीनं अष्टराश्वी हतं धनम् । यथा,—

“प्रोक्ता दनश्च यस्मिन् विधाय वा शठुरेव

पर ।

पादवन्धनं च ललावण्यार्जितसुखेन ॥”

इति विषादपिपलीनिषिद्धकालावगणवचनम् ।

लावण्यं श्रौतनैर्गुण्यदि । तथा च पादप्रणयने

श्रीलादिमन्त्रे वा कृते अष्टराश्वी हतं

हृत्तयै श्रीभक्तमित्यर्थः । इति सङ्घाद्व्याम ।

लावा, स्त्री, (लाव + क्तुल) पञ्चविंशः । तत्त-

त्त्वायः । लावकः २ लावः ६ लवः ११ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । आर्द्रत्वम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिघण्टुः ॥

लाट्, स्त्री, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, स्त्री, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

लाट्, पुं, (लाट् + क्तुल) । इति शब्दरत्नावली ।

सिख

सिख

सिख

बचिवाच

निख पि (निखलीत) सेक + "रदुपयवति"

सावयने परतक वध

काचकी, खी, बर्षकी । इत्यमरः ॥
 काचिका, खी, (काचोऽस्म्यस्या इति । काच +
 लृत् ।) बर्षकी । इत्यमरः ॥
 काचोष्टनी, खी, आस्मोष्टनी । विधिका ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 काख, खी, (खस् + "कहकोख्यत्" ॥ १।१।२४ ।
 इति ख्यम् ।) इत्यम् । इत्यमरः । तौष्यधिकम् ।
 इति मेदिनी । भाषाश्रयं इत्यम् । तालवयाश्रयं
 इत्यम् । इति भरतः ॥
 "पुत्र्यं ताख्यं प्रादुः खीतुव् लाखमुच्यते ।"
 इति सङ्गीतनारायण नारदसंहिता ।
 (यथा, महाभारतः । १ । ८८ । १० ।
 "समीगच्छेत्तथातुर्हर्षवाख्यमनोहरेः ।
 राजानं रसयामास तथा रेमे तथैव सः ॥"
 लाख, पुं, (लाखस्यख्येति । लाख +
 लृत् ।) बर्षकाः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लाखकं, खी, (लाखमेव । खार्थं कम् ।) इत्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाखा, खी, (लाखस्यख्या इति । लाख +
 लृत् । टाप् ।) बर्षकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 लकुच, खी, (लकते लाक्यते इति । लक् +
 लाङ्लकान् उञ् ।) पुगोदरादिनाम् इत्यम् ।
 पुनक्त । इति राजनिर्घण्टः । (डडुः । अख
 शुभा यथा,—
 "प्रनक्षेष्टप्रकोपीति कर्त्तव्यलक्ष्म्यान्वि ।"
 इति चरक सचस्याने २७ अध्याये ।)
 लिकुचः, पुं, लकुचः । इत्यमरः ॥
 लिका, खी, लिखा । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिखा, खी, (लिख गती + लाङ्लकान् चः । लक्
 कित् । इत्युच्चारितौ उञ्जः । १ । ६६ ।)
 लुकाखम् । इत्यमरः ॥ लिखि इति भाषा ।
 इत्यमरभरतौ । लयः । लिखा २ खीखा २
 लीका ७ लिखिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा,—
 "बहुप्राश्नं कल्याणं युका लिखाय भागवः ।"
 इति वामदे निदानस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ।)
 परिमायविशेषः । यथा,—
 "कात्मान्तरगतं भागौ यथासुर्द्वयते रजः ।
 तेऽतुर्भिर्मनेल्लिखा लिखाय्मिन्मिन् सधपः ॥"
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 सयकारकवर्गहवीयवतीत्यपि पाठः ॥
 लिख, इ खपि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिखति । इति गतौ ।
 इत्युच्चारितः ।
 लिख, प्र लेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुहा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) प्र, लिखति । पुष्कलं लेखकः ।
 अयं निमात्रया कृतादिरिति केचित् । "तेन
 लिखितं विचक्ष्योऽपि अतिहर्षमिति ।

निख पि (निखलीत) सेक + "रदुपयवति"
 २ । १ । २४२ । इति कः । १ । लेखकः । इति
 लिखधातोः कप्रत्ययेन निपात्यम् ।
 लिखनं, खी, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
 वारसुन्दरी । (यथा, मार्कण्डेयः । ५१ । २२ ।
 "प्रतिष्ठमन्लिखनम् शुक्लमात्रादिधारयान् ।
 विशङ्करोच्चयथास्वास्वाचाच वेदिनः ॥"
 विधिनिर्दिष्टलघोया यथा,—
 "वक्ष्य यल्लिखनं पुन्यं यन कावे लिखयितुम् ।
 तदेव सखितुं राधे कथ्ये आह्वय को विधिः ।
 विधातुश्च विधाताहं येषां यल्लिखनं कृतम् ।
 कथाशोच च भूमायां न नत् सखीं सदाचनम् ॥"
 इति अष्टावैवर्ग श्रीधामचक्रवर्त्त १५ अध्यायः ।
 लिखनं, खी, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
 इत्यमरः । लेखनम् । इति भरतः । (लिख +
 कर्त्तव्ये क्तः ।) लिखितपचारो, नि । यथा,—
 "प्रभावं लिखितं सक्तिः चाखिख्यति
 कोर्षितम् ॥"
 इति मिताचारायां वाञ्छवल्काः ॥
 सुविशेषे, पुं । यथा, आहस्तस्ये वाञ्छवल्काः ॥
 "पराशरस्यावश्रवलिखिता द्वायोत्तरी ।
 श्रुतातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवीणकः ॥"
 लिखा, खी, परिमाणविशेषः । यथा,—
 "वालाभरगतं भागौ यथासुर्द्वयते रजः ।
 तेऽतुर्भिर्मनेल्लिखा लिखाय्मिन्मिन् सधपः ॥"
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लिख, इ गती । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, लिखति । इति दुर्गादायः ॥
 लिख, इ क पथे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुहा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिखति । प्रत्ये
 खीनपुष्कलेः प्रात्यक्षः । लिखं करोतीत्यर्थः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 लिखी, खी, (लिखति विधयान् विधयान्तरं गच्छ-
 तीति । लिख + "खर्ष्यङ्प्रोपुनीलकुलिषु ।"
 उञ् । १ । २७ । इति कुप्रत्ययेन बाधुः ।) मनः ।
 इति सिद्धान्तकोसुयासुवादिहितः ।
 लिखुः, पुं, (लिख + क्तः ।) खर्ष्यः । इति सिद्धान्त-
 कोसुयासुवादिहितः । भूपदेशः । खयः ।
 इति वागाधरवामाका ।
 लिख्ते, खी, (लिख्यते अनेक इति । लिख् + लृत् ।
 अविधातान् औवल्लिख्यम् ।) लिख्यम् । (यथा,
 महाभारतः । १ । २ । १२ ।
 "यत्र लिङ्गेन धो देशो युक्तः सपुनल्लिखते ।
 तेनैव वाचा न देशं प्राप्यमाकुर्मनीयिखः ॥"
 शेषः । इत्यमरः । अतुमानम् । साङ्गीत-
 प्रकृतिः । (यथा, सारङ्गकारिकायाम् । ५५ ।
 "तत्र अराभरयकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
 युक्तम् ।
 लिख्यस्वाविनष्टेस्तस्माद्दुःखं समापेन ॥"
 प्रकृतिकर्त्तव्यं विवक्षितम् । यथा, तत्त्वैव । १० ।
 "

सावयने परतक वध
 निखिख्यु तन मरकाः ।) लिखिख्योविशेष
 मेदिनी । मे, २२ । वाद्यम् । यत्तम् । पुं
 इति चिकित्शेशेषः । (यथा, मनुः । ५ ।
 "एका लिङ्गे गुदे लिखत्येकं करो दध
 उभयोः सप्त दातया म्दः शुद्धिमभीसत
 धामयौम् । यथा,—
 "यवतामेव धातुर्ना लिङ्गे कृद्गानं भवे
 अर्थस्त्वेषाभिधेयसु तावद्भिर्गुणविग्रहः ।
 इति लिखादितत्त्वे एतत्कारिकायाः आख्या
 यन्मनः । ५॥ अथ प्रोक्षार्पणं लिख्य प
 शिः २ खरक्तम् २ उज्ज्वलः ४ मरनायु
 कम्पुर्पुष्पः ५ रोपः ७ लेखनम् ८ पिप
 मेदुः १० कायुः ११ ज्वनः ११ रागल
 कङ्कः १४ । इति शब्दरत्नावली । लाङ्क
 वायम् १६ वेषः १७ कामाङ्कः १८ ।
 जटाधरः । ५॥ लिङ्गस्यैवादिनान्तव
 स्वाधिकानामकवत् द्वायमस्ति । यथा
 "स्वाधारे चिकीर्षाखे इच्छाः सागन्ध्या
 मध्ये खयम् लिङ्गस्य कौटिल्यस्यमधम् ॥
 तदाखे सैन्यगामं य व यत्तुर्द्वयम् ।
 तदुर्द्वयमिधमप्रत्ये यत्तुर्द्वयं द्वायकप्रमम् ।
 बाधितान्मध्वर्त्तनं युक्तवाधितान्मध्वर्त्तनम्
 खयम् परं लिङ्गे स्वाधिकानं ततो वि
 इति तलम्
 स्वाधिलालद्वयसाद्विषया ।
 "प्रवनः सख्यभूतावापुस्योऽध्यात्मसुखते ।
 अधिभूतं तथा शुक्ल पित्तं प्रजपति ।"
 इति महाभारते आनन्दविषयम् ॥ ५
 अख शुभापुमलक्ष्यं यथा,—
 "खल्वे जिह्वे च धनवान् स्याच्च पुत्रान्ति-
 यन्तिस्व
 खल्वजिह्वो वरिष्ठः साहः खल्वज्वली भवेत्
 इति मातङ्ग ६६ अध्यायः ॥ ५
 अथि य ।
 "महद्भिदायुराख्यातं त्वयल्लिङ्गो धनो नर
 अपत्यरचितस्त्वैव खल्वलिङ्गो धनोऽभिमतः ॥
 महद्भिर्वाग्भिरिति शेषः ।
 "मेदुं वामनस्यैव सुताभरदिनो भवेत् ।
 वक्तव्यथा पुत्रयान् स्याद्द्वारिजो विनये
 त्वध
 खल्वेतु रनयो लिङ्गे शिरास्थेय सुखी नर
 खल्वनखल्वेतु लिङ्गे भवेत् पुत्रादिनं सुतम्
 इति मातङ्ग ६६ अध्यायः ॥ ५
 अन्वयः ।
 "दीर्घलिङ्गे दारिद्र्यं खल्वलिङ्गेन निम्नः ।
 अश्लिङ्गेन सौभाग्यं खल्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
 कर्त्तव्यः कटिर्मेलिङ्गेः परदारदत्तः सदा ।
 रमते च सदा हास्यं मिहो भवति भुवनम् ।
 अश्लिङ्गेन सख्यैव एतल्लिङ्गेन भूपति
 परस्त्री रमते पित्र्य गरीकोऽप्यमो भवति
 रत्नरत्नमते

लेखितम् निखन इत्यादि लिखम्

इति दुर्गादायः ।

लिख्यम्

चित्रं

चित्रं

चित्रं

यन्नेव नृप यः स्थाव ननुमि विमु सुपतः ।
 इमि धिमांश्च हृत्तन चक्षुःक्षमः ॥ १ ॥
 "उत्ताङ्गं श्रेयसे वीर्यं प्रीतिमन्त्रं विवर्णयेत् ।
 वमवर्णसु यत्किञ्च यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
 दम्भाङ्गं सुचचिञ्च वा दम्भमन्त्राभितं मनम् ।
 प्राशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
 पद्मरागनिभं वल्लं महाभं सिंहपुञ्जितम् ।
 मौक्तिकानि नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
 वसुदेः सन्ध्याज्यैः गुरुकैयं तु भगवतेः ।
 भावावर्णमयं नीलं प्रभाङ्गमखण्डप्रभम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयधृतकामोत्तरः ॥
 इति बाणलिङ्गप्रमाणम् ॥ १ ॥
 अथ नक्ष्त्र परीक्षाः ।
 "इत्येनमन्यो प्रोक्तं परीक्षा तत्तत्कोविदेः ।
 किं समं प्रच वारं वा तुकाचार्यं न जायते ।
 तदा शायं दम्भाख्यानं श्रेयं पावाणसम्भवम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
 तुलाकरणम् तन्मुखेन । अपरतुलादिषु तु कुला
 वयधिकः स्फुटदा तन्निष्ठं यद्विधां पूज्यमन-
 धार्यं लिङ्गस्येद्विधं तदोदानीनपूज्यमन्यदिति
 किं वदन्तीति हेमाद्रिधृततन्त्रकाण्डम् ॥
 "सप्तलक्षस्तुषारकृपं दृष्टिमेति न चोच्यते ।
 बाणलिङ्गमिति ख्यातं श्रेयं नामैदृशयेति ।
 निप्रसन्नार्थं पश्येय तुलाकाव्यं न जायते ।
 तदा बाणं समाख्यातं श्रेयं पावाणसम्भवम् ॥"
 इति ह्यनर्थहिता ॥
 "नद्या वा पश्चिमाङ्गादुपधा तदुपलभ्यते ।
 बाणलिङ्गं तदा विद्धि त्वत्तुं सुखविवर्धनम् ॥"
 इति वीरमित्रोदयः ॥ १ ॥
 बाणशब्दस्युत्तरपि तस्यैव ।
 "अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथा हि नः ।
 बाण, वदशिवो द्वैवो बाणो बाणान्तरोध्रिपि
 च ॥
 तेन वक्ष्ये कृतं तस्मान् बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
 सदा सन्निहितस्त्वन् शिवः सर्वार्थदायकः ।
 कृतप्रतिष्ठं तन्निष्ठं बाणारख्यं शिवेन च ।
 प्रहृन्त्य फणाकारं कुलनख्यं समाकृतम् ।
 सुस्तिष्ठतिप्रदक्षेयं बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥
 प्रहृन्त्यफलं पद्मशैवम् ।
 "पद्मलम्बुकाकारं कुकुटाख्यं समाकृतम् ।
 इति हेमाद्रिधृततन्त्रकाण्डे पाठः ॥ १ ॥
 देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
 "प्रशस्तं नामैवं लिङ्गं पद्मलम्बुकाकृतम् ।
 मनुष्यं तथा शुद्धं नीलं सरकतप्रभम् ।
 लज्जदम्भाकृतं पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
 खयं वक्ष्यते लिङ्गं गिरितो नमैदाजये ॥
 पुरा बाणाहुरेणाहं प्रार्थितो नमैदाजये ।
 अनिरामं गिरौ तत्र लिङ्गकूपी महेश्वरः ।
 बाणलिङ्गमपि स्थातमतीर्थं जगतीतये ॥
 अन्येनैव कोटिहृत्कान् पूजते नृ पुरुषं ॥
 समम्
 तत् पञ्च तनयैः समं बाणलिङ्गं पूजनाम् ॥"

तप
 "तामो वा स्यादित्यो स्वाहो पाशको
 रावती मया ।
 वेदिका य प्रकृतैश्च तत्र संस्थाप्य पुनयेत् ॥ १ ॥
 प्रहृन्त्य योर्ध्वयेलिङ्गं नामैवं भक्तिभावतः ।
 रोहितं किं फलं तस्य सतिस्तस्य करे शिवता ॥"
 इति प्रहृन्त्यबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
 बाणवक्ष्यार्थहिता ॥ १ ॥
 "संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिमुखं भवेत् ।
 रत्नचिह्नं ततो वावात् फलं कोटिमुखं स्मृतम् ।
 गुणास्तु रत्नलिङ्गस्य वस्तुं प्रक्षालिष्य हृत्करी ।
 सिंहधरो रत्नलिङ्गं स्फुरतिमायाः सुवर्णिताः ॥"
 इति स्वतर्हिता ॥ १ ॥
 "रत्नघातुमध्यायं लिङ्गाणि कवितान्त्रपि ।
 पवित्राख्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदाणि च ।
 यत्तेशामपि सर्वेषां काङ्क्षारं हि विशिष्यते ।
 काङ्क्षारोदपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ।
 बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
 ऐशित्यादृष्टिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥"
 इति बाणलिङ्गप्रमाणम् । इति कैदारखण्डम् ॥ १ ॥
 निम्बलिङ्गमाह तस्यैव ।
 "कर्मैषे बाणलिङ्गं तु पुनरादरयते भवेत् ॥
 चिप्टे पूजितं तस्मिन् स्रष्टमङ्गो भवेदुपयम् ॥
 एकपान्थाजिते धेनुपुत्रद्वारधनचयः ।
 शिरसि स्फुटिते वार्षे व्याधिमैरुभयेन च ।
 ह्रिदलिङ्गं दक्षिते बाणो विदेशमनं भवेत् ।
 लिङ्गं च कर्मिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते
 भुमान् ॥
 अमुज्जतिं विकार्ये तु योगिनां ज्यो भवेत् ॥ १ ॥
 वीर्यस्यैव वक्ष्यते च बाणलिङ्गं विवर्णयेत् ।
 अतिस्मृतकासिष्ठं खल्वं वा भूयस्मान्त्वम् ।
 सद्यो विवर्णयेत्ताडकं तद्धि मोक्षार्थिनो
 चितम् ॥ १ ॥
 इति दुर्वाद्यलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ १ ॥
 शुभलिङ्गमाह ।
 "वर्णैर्ये कपिलं लिङ्गं वनानां मोक्षकाङ्क्षितः ।
 लघु वा कपिलं खल्वं सद्यो वैवाच्येयुः कश्चित् ॥
 पूजितं यदृष्टो न यथैव भवरोपमम् ।
 तन् वरीतमपीतं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
 सिंहसुतिप्रभं लिङ्गं सर्वपादादीप्यते ॥"
 इति शुभवाद्यलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
 दयः ॥ १ ॥ बाणलिङ्गप्रमाणनादि च कतेन
 यथा,—
 "बाणलिङ्गानि राधेन । स्थापति सुवचने ।
 न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावापनं न च ॥"
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 "आज्ञां सृष्टेः शोभाय यः स्मरं ह्यणलिङ्गकम् ।
 सत्वं जयमाप्नोति तस्य सत्वं मष्टिवरः ॥"
 इति योगधारः ५ परिच्छेदः ॥ १ ॥
 अथ बाणलिङ्गप्रमाणम् ।
 १ प्रमत्तं प्रतिक्रियते मग-
 प्रमम्

देवं यं मम्
 प्रहृन्त्यारोहोक्तस्य बाणारख्य परमेश्वर
 एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यत्नेन परमं शिव
 मनसा शब्दपुण्यादेः संपूज्यास्य मनुं स्म
 प्रायाचामं ततः कला वाणलिङ्गसु तोष
 तदिरुदेवयोरिव विभाष्य वाग्भवेन जपेन
 तमो कपं समाध्याय स्वदेवानेन तोषयेत्
 अथ स्तवः ।
 "बाणलिङ्गं महाभाग सर्वाराजादि मा
 नमस्ते चोपकृपाय नमस्ते चतुर्धनये ॥
 सर्वारक्षारिष्ये तुभ्यं नमस्ते स्वकृपण्यैक
 प्रभसाय मष्टिभ्यश्च कालक्षयाय च नमः
 दहन्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ॥
 भोगिनी भोगकर्त्रे च मीचहात्रे नमो नः
 नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलत्रहारिणे
 नमो विष्णुप्रदात्रे च नमो विष्णुखण्डपिणी
 बाणारख्य परदात्रे च रावणारख्य लयात्रे च
 रामखाद्युपशान्त्याय रावणाय भरतस्य च
 सुवीर्यं योगदात्रे च राजाशान्ताय पाषाण
 नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
 ये दाक्षिकाशक्तिपुत्रा महासाध्याश्रियाव
 भागधियाव स्वर्णं वैरिकां नयद्वारं च ॥
 परिचायाय योगिनीं कौलिकानां प्रियाय
 कुलाङ्गनां भक्त्या कुलाचाररताय च ॥
 कुलभक्त्या योग्याय नमो नारायणाय च ।
 मधुपात्रप्रमत्ताय योगिप्रदात्रे नमो नमः ॥
 कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च
 कुलयोग्याय विनाय सुहाय परमात्मने ॥
 परमात्मकृपाय लिङ्गस्य आत्मकाय च ।
 सर्वेश्वराय सर्वार्थं शिवाय निर्गुणाय च ॥
 इत्येतत् परमं शुद्धं बाणलिङ्गस्य गङ्गा
 यः पठेत् बाणकर्मणो गणपतं कर्मतः च ॥
 कवस्थाङ्गं प्रसादेन योगी योगिनामागुवात्
 राण्यार्धना भवेत्तच्छ्रेयो योगिनां भोग दय
 साधुना साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत्
 सर्वं कामधेयं मनो न तमाप्नोति कौलिक
 बाणलिङ्गप्रदात्रेन सर्वमाप्नोति सत्तरमः ।
 किमन्यु कथयामीह सर्वं वैशि कुलेश्वर ।
 महाभवे समुत्तरे राजदारे कुलेश्वरः ॥
 ऐशान्तरभये प्राप्ते इत्युच्यते शिवादिषु ॥
 पतनात् स्ववराणश्च न भयं लभति कश्चित् ॥
 बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं सखिपातु कथितं
 मया
 तस्य अद्वयमात्रेय नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 बाणलिङ्गं सदाश्रेष्ठं योगिनां योगसाधने ।
 कौलिकानां कुलाचारं प्रशूनां प्रसूनिष्यते ।
 वेदज्ञानं वेदपाठे योगिनां योगसाधने ॥
 यो यो वाराहवेदनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥
 इति श्रीयोगधारः सख्योगमोक्षमे पावनवीरि
 चंदा बाणलिङ्गकोटं समाप्तम् ॥ १ ॥
 अथ शीघ्रहृत्कृत्यम्
 "श्रीशिवाय नमः ॥ १ ॥

न निद्राघनस्य पर मेहे चतुर्नपि
 विमान सचक्राणां मेहे एव सुनिश्चितः ॥
 मुक्त्युक्तिर्मे निजं विविधाप्रतिवाहकम् ॥
 रूपायिता मरी गिखं शिवसायुज्यमाश्रयम् ॥
 सत्यमन्तुं पतिव्यथ क्रियाजालमश्रयम् ॥
 भक्त्या परमया विद्वान् निजमेकं प्रपूजयेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ ६ ॥
 अथमेवमहस्याश्च वाक्पथप्रतापि न ॥
 महेष्टाचरपुण्यस्य कथा नाहन्ति मोहघर्षम् ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ ७ ॥ पठनम् ॥
 बहुनाथ किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ॥
 प्रवर्तिष्यं समर्थव्यं स्थितमथ न संशयः ॥
 इति निजपुराणम् ॥ ८ ॥
 शिवस्य पूजादपि चतुर्वर्गाधिपे भवेत् ॥
 गृहे नैवेद्यतो मन्त्रः शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥
 वयं नारायणोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
 वर्गं सर्वं च पातयेत् द्वयाः संस्थानाः सदा ॥
 तत्र पुत्रा भवेदपि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥
 इति निजपुराणम् ॥ ९ ॥
 अक्षरेः क्षुत्तं संसारे चारमेव चतुर्थम् ॥
 ज्ञाता वाचः सतां ब्रह्मा गङ्गाभाः शम्भु-
 पूजनम् ॥
 इति यदुक्तमर्थाधिकारकानां चारं बाह-
 र्जम् ॥ * ॥
 अग्निधोवाशिषेवायं यद्वाचं बहुदक्षिणाः ॥
 प्रवर्तिष्यं चैव तं कोटं प्रशमयति तं समाः ॥
 इत्या भिन्ना च सुनाति हित्वा सर्वमिदं
 जगत् ॥
 अहं वै विष्णुर्वाचं न भू पापेन लिप्यते ॥
 नमो नमो नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥
 समाप्तिरिति सुक्तिं विना निजार्चनं नरः ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ १० ॥
 बाह्यः अग्निधो वैवः शम्भो वापुस्तोमसः ॥
 अहं वतनं निर्दिष्टं तत्तत्त्वमेव वाहरम् ॥
 अहमेवैव यथायोग्यं वैदिकतात्त्विकताम-
 स्तेष्वर्थः ॥ इति वीरभक्त्योद्देश्यस्कन्द-
 पुराणम् ॥ ११ ॥
 इति ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्तु मेव नरः ॥
 नपरि मन्त्रादेनः प्रणवाद्याः सदाशिवः ॥
 त्रैलोक्ये महादेवो निजं माजान्महेश्वरः ॥
 ते प्रपूजनादियं देवी देवस्य पूजितौ ॥
 इति निजपुराणम् ॥ १२ ॥
 अथ गारुडशिष्यजन्ममहाकाण्डम् ॥
 गीतिकां महाशिवं केलावनमरे शिवे ॥
 शिवं धेनुशर्पकं काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
 निजं महेश्वरिण शिववीजं न चाव्यथा ॥
 ताम्रमेव तथा चक्रे लक्ष्मीनारायणः परम् ॥
 रहस्य शर्माशक्तौ लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
 तार विष्णुपदं काश्यां कालिका जगम् ॥
 शिवं दक्षिणं प्रक्षालयं न चाव्यथा ॥
 एतं भवेदपि नमो नमो नमो नमो नमो ॥
 वनेः पारं विजयं स रवः प्रभारणम् ॥

चो रवि सव गद पूजयेत्
 स एव धर्मो दक्षः स भूतैः स न तत्त्व-
 स प्रकाशना स चर्या स राजा भुवि पुण्यते ॥
 अग्निसाहिभूतौ नमोऽश्वः वाद्यकोतमः ॥ * ॥
 अथ गारुडशिष्यजन्ममहाकाण्डम् ॥
 "पारदे शिवविष्णोर्वा नावाविजं यतः शिवे ॥
 अतएव महेश्वरिण शिवान्मन्त्रस्यवयं चरेत् ॥
 पारदे शिववीजं हि ताडयं हि न कारयेत् ॥
 साहचर्यदत्तनाशः स्थानाङ्गनाशश्चहीमता ॥
 ताडनामोद्युक्तस्य ताडनात्कार्यं भवेत् ॥
 इति माहकामेदन्तं च पठनम् ॥ * ॥
 अथ शिवविष्णोर्वा नावाविजं
 नमोवाच ॥
 "पुरा त्वं चक्षुर्वा ज्ञात्वा त्वय्येव प्रकाशितम् ॥
 इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ॥
 अविशुद्धमतिगुणमतिगुणं न संशयः ॥
 गोपितव्यं गोपितव्यं गोपितव्यं त्वया च ॥
 शम्भुर्वा गोपितं तन्मन्त्रं तन्मन्त्रं प्रकाशितम् ॥
 प्रम्भुं तन् कथयाम्यथा वाचानां प्रवधारय ॥
 सर्गादी विविधाः सर्गा मया खटा हि नारद ॥
 देवदानवदेवताश्च गन्धर्वचरान्मनाः ॥
 सर्वे स्त्रीपुत्राश्चः स्त्रीणां मेधुवाक्पायते प्रजाः ॥
 केवलं हि शिवः शम्भुर्वा रव्यगन्धर्वः ॥
 कदापि न मनश्चो डङ्गा विष्णोपराः सुराः ॥
 मामेव शर्वं जगत् शक्ता देवासुरादयः ॥
 अतिप्रथमं स्तुतिं कृत्वा उपगत्युः नमोऽहिनः ॥
 प्रम्भुः प्राज्ञलयः सर्वं सथादुग्धदमावयः ॥
 देवाद्या जगुः ॥
 उदाहृता ययं सर्वं भवादिनि नवाहिनः ॥
 केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
 विवाहं न मनश्चो कथा वा मोक्षये शिवः ॥
 उपायं चित्तव्य विमा सदाः कथमोश्चरः ॥
 येन स्थान्यतानां नृपस्युः कुरुष्व दवानिधे ॥
 इति शृत्वा वयस्त्रेवां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 सद्यः त्रैलोक्यं कुरुष्व जगत् कालिका जगम् ॥
 उपायं तं जगत्पतिं विष्णुः कमलनीदनम् ॥
 नमोवाच ॥
 खटा मया सुरश्रेष्ठ मातुषा मेधुगोक्षवाः ॥
 सर्वे स्त्रीणां विवा शम्भुं यत्तु कर्तव्यं वदस्व मे ॥
 श्रीमन्मन्त्रवाच ॥
 शमिः सद्यः महावाहो गङ्गाभक्तमहं शिवम् ॥
 कर्तव्यं कर्तव्यं तेन वयुज्जतिर्येवाविधि ॥
 किन्तु तदुद्योगनारीन् विवाहाय प्रकल्पय ॥
 ब्रह्मोवाच ॥
 दत्तं गङ्गासहितं सर्वं वयुज्जापय तं चरे ॥
 आद्याशक्तिं महाभायां प्रसारयत्तु वै लव ॥
 कथा सुखा महाशङ्खं मोहयिष्यति शङ्करम् ॥
 सवस्तुता तु तैः यद्वाः अमृतवर्षिधेयवी ॥
 यत्र दत्तो महाशिवः शीतलः सार्वभौमः ॥
 उपायं दत्तं तदुद्युक्तं तपस्वम् प्रकाशयि ॥
 नमो विष्णुः सर्वं तं तपः शीतलं शिवम् ॥
 नमो नमो नमो नमो नमो नमो नमो ॥

इति भावः सव गद पूजयेत्
 देव-
 श्रीर्वा कथं यथाकारं भवतां प्राप्ते फलम् ॥
 आचिरान् तन्महाकाशमि सत्वं सत्वं न सद्य
 देवाद्या जगुः ॥
 भूत्वा तु दक्षकथा त्वं शङ्करं पतिमोदय ॥
 जगत्पतिं वाक्पतिमेव कुरु निर्दिष्टं सदा शिवे ॥
 सत्यं शुद्धा वचसोऽपि निरीक्ष्य कमलाननम् ॥
 उपायं विस्तारविष्टा कालिका जगदीश्वर ॥
 इत्युवाच ॥
 शम्भुरन्तर्गतो वाचः किं मां मन्योवयिष्यति ॥
 सव योमं भुमान्नु अन्त्यं वै परिकल्पय ॥
 जगोवाच ॥
 शम्भुः सर्वोत्तमं वाक्पतिं परमेश्वरः ॥
 महाशक्तो महादेवः स तं तपं कथिष्यति ॥
 शम्भुस्तुः पुमांस्तान् कथाविश्वि कुनादत
 इत्युक्ता ब्रह्मा देवो वाक्पतिनाह कथम् ॥
 इत्युक्ता देवता उवाच उच्यतां वर ॥
 दत्तोऽपि डङ्गा तं देवी खड्गकृपया पराम
 खत्वां वयोमर्त्यं वाक्पतिनाह कथिष्यतां वर ॥
 वीरोव्यक्तप्रभाः परमेश्वरं वरप्रदाय ॥
 जगत्पतिं विवाहार्थं मेने वरः प्रजापति ॥
 इत्युवाच ॥
 यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाक्पतिम् ॥
 महाशक्तं महादेवम् शृत्वा शङ्करं शिवं मोदय ॥
 तयं कुरु जगत्पतिं अन्त्यार्थं सदा तदा ॥
 देवताश्च ततो नत्वा यत्र तपे तपो वर ॥
 सखीकाः परमाज्ञातपुण्यस्य जगत्पतिम् ॥
 प्रम्भुस्तु पुण्यस्य प्रादुर्गन्धर्वमापिणः ॥
 देवाद्या जगुः ॥
 भगवन् देवदेवः लोकायां महाशयः ॥
 वरं सर्वं तु मन्त्रीनाः खट्वर्थं परमेश्वर ॥
 न्यतस्त्वं कुरु चोदाहं खट्वर्थं वरप्रदाय ॥
 इत्युक्ते सखाकारं सदापि परमेश्वरिणा ॥
 जातवै त्रैलोक्यं शम्भो सा तं योया न सद्य
 इत्युवाच ॥
 भवतां प्रीत्यै सव्यं कर्तव्यं तान संश्रय ॥
 उद्योगः क्रियतां विप्रं विवाहाय सर्वे हि
 इत्युक्ता सुराः सर्वे इत्युक्ता महाकाणा ॥
 जगत्पतिना मयाः सर्वं भवने सत्सुखम् ॥
 इत्युक्ता कथयामासुः शङ्करं शिवं वर ॥
 ततो विवाहं कुरुष्व जगत्पतिना यथा मा ॥
 मयाः सर्वं महेश्वरिण सदा सद्यः तदा शम्भु
 अगम्य रेमे सदा च चिरं शिवेश्वरमापय
 अथ काले खट्वर्थं सद्यः सद्यः महेश्वर ॥
 रेमे न शक्ते न खट्वर्थं सती आत्मानवयदा ॥
 अथवा दीनया वाचा देवदेव जगत्पतिम् ॥
 भगवन्महि शक्तिमि तव मार्गं श्रुतः सद्यः ॥
 चमस्य मां महादेव सर्पां जगत्पतिम् ॥
 निश्चयं वचनं चमत्पतिम् ॥
 विष्णुः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः सद्यः

को, (सुभ + क्तः) कौमप्रमम् । कोह
 इति श्रुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कोप-
 वति स्म । यथा,—
 चक्षुषानिति सुभावं चाकालं जाह्नवेति च ।
 प्रशसा नित्यं ह्येषां परधानं निश्चयते ॥
 इति तिथ्यादित्यम् ॥
 यथा च, आर्यासप्तशतम् । २६३ ।
 'परिहृतनाभिं सुभचिथिं प्रमत्तनाभ-
 यत्नमात्रम् ।
 कुपयन्वचनरेखं वपुर्न पुरुषायसं चक्षते ॥'
 किं र अर्हम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दुरा-
 णि स्वा०-पर०-सक०-सट् ।) किं, सुखयति
 खनि । र, सुभवते । अर्हं यः । इति
 महाश्वः ।
 ए, (सुभ + गल०-सि क्तः) कायः ।
 यथा, महाभारते । १६ । ४ । १० ।
 'न संनिभकुन्निवधासुमत्तासु
 शिखे सञ्चायोगसुपील लक्ष्यः ।
 जरायव तं दंशसुप्राकृतम्
 लुल्लसद्वाहीं स्वर्गं निपुनरुहः ॥'
 अट्, इति शब्दरत्नावली ॥
 वि, (सुभ + क्तः) आकाङ्क्षी । इति
 हनौ । ४ । १४ । तत्पर्यायः । यथुः २ ।
 १० ६ अमिलानुक्तः २ लण्युक् ५ । इत्य-
 र । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । २० ।
 शब्दे यशसि नवर्थे भोजः पापान्नं प्रभुतः ।
 ह्य' प्रयागवादिषु नष्ट शालेषु योऽभवत् ॥'
 य, (लुभ्य धव । स्वर्गं कर्त्तुम्) आशः ।
 प्रमरः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २४ ।
 प्राक्कामोदयं मायं ददन् लुब्धका इति ॥'
 यट्, इति लुक्प्रत्ययदर्शनात् । (यायुः ।
 १ भागवते । ४ । १५ । ५३ ।
 प्रैतिकां यथादृष्टास्तथा यानि पुरस्कृतः ।
 [न बाभ विषये लुब्धकेन वसन्ति ॥'
 ३ इ' शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (शिवा०-
 -सक०-सट् ।) गार्धमाकाङ्क्षा । न,
 इति धर्त्तुः । इर, अलुभत अलोभोत् ।
 मायु एवादिस्तान् निबन्धं इत्यर्थः । इति
 विश्वः ॥
 ॥ विमोक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदा०-
 -अक०-सट् ।) श्र, लुभ्यासनि कामे च ।
 १ जलासुधः । लोभितो कोष्ठाः । इति
 रासः ॥ [कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 चि, विमोक्षितः । विमोक्षार्थमुपधातोः
 विभङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 -सक०-सट् ।) श्रौतधातुरयम् । लुभापः ।
 १ दुर्मादायः ॥
 श्र, (लुभ्यते इति । लुज विमर्शने + भिदा-
 रात् अट् । लुजं काशरीवोति । आप् +
 १ ।) सङ्घिः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्मा-
 लसदङ्गिरासम् ।
 ४ य यक्षीणं हृदि ह्रिषि ॥'
 नचास्य प्रभावः -
 'सङ्घिषी धीटकारिः स्वात्कावरण रज-
 खलः ।
 श्रीमन्खन्धः खण्डकायो लुभापो यमवाहनः ॥'
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 लुभापकण्डः, य, (लुभापप्रियः कण्डः ।) सङ्घि-
 कण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुभापकान्ता, स्त्री, (लुभापस्य कान्ता) सङ्घिषी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लुजितः, स्मि, (लुज + क्तः) आन्दोलितः । यथा,
 'प्रक्षौलितकारलितो लुजितान्दोलितार्थि ॥'
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 (यथा, कथामरितुसागरे । ३७ । ७० ।
 'हृत्वा रथाश्विच्छिद शिरो लुजितकुक्ष-
 लम् ॥'
 विकीर्णः । इति शीघ्रः ॥ यथा, भागवते । १ ।
 ८ । ३४ ।
 'बुध तुरगरथो विधुक्षुनिष्कम्
 कचलुलिततथमवाधैल्लुनास्त्रे ॥'
 आद्रा, यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।
 'नक्ष विभावते देवी शोकाबुलितानना ॥'
 अना, यथा, आर्यासप्तशतम् ।
 'प्रातर्भद्रानि यथा यथात्मना लुलितनिःसर्ज-
 रङ्गे ।
 आमातरि सुदिनमनास्त्रया तथा साहस्य
 अश्वः ॥'
 उल्लुगितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
 'विशीर्षेणाकङ्क्षि शिरोऽहोऽपत्यन
 यथा गगने लुलितो भ्रमस्वता ॥'
 अलितः । यथा, भवेत् । ४ । ६ । १० ।
 'क्रान्तकासिलुगिता यतगां विमानान् ॥'
 निक्षलः । यथा, लवेत् । ७ । ६ । १३ ।
 'श्रुतमपितुः कुपितश्चासिन्धुसिन्धु-
 दिष्णुर्लव्यं लुलितः यमु ते निरस्तः ॥'
 लुग, लुब्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
 सक०-सट् ।) लोचनः । इति दुर्गादायः ॥
 लुव, लुब्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
 सक०-सट् ।) शौनधातुरयम् । लुणः । इति
 दुर्मादायः ॥
 लुप्रमः, प्र, (शेषवोति । स्व हिंसायाम् +
 'हृषीर्लुव च ॥' उणा० २ । १९४ । इति
 अथम् । लुगलेशश्च धातोः ।) अचक्षस्ती ।
 इत्युगारिकोणः ॥
 लुच, लौ गार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) लौ, अलुचत् । गार्थं
 लुक्लुक्त्वा । लोहनि धर्त्तुं लोकाः । इति दुर्गा-
 दायः ॥
 ल्, अति श्रि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 रूढ०-सक०-अनिट् ।) य सि, लुचति लुनोति ।
 लवः कर्मिः । इति दुर्गादायः ॥
 लुता, स्त्री (लुगतीति । लु + बाहुलकात् लृत् ।
 दूतामरस्य शीटविषयं माकृष्टा इति

मावा तत्परेय तत्पुषाय' इत्यमरः ।
 मर्कटकाः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ । लुतिका ।
 ऊर्ध्वनाभिः ७ । श्रुतः ८ । तत्पुषायः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशतम्
 ५०४ ।
 'लुतामपुनिरुद्धहारः युस्यालयः पतत्पतम् ।
 पथिके सखिसन्धुपिहितसुखे रौद्रिनीय
 सखि ॥'
 पिपीजिका । रोगनिघोषः । इति मेदिनी । त
 ५२ ॥ श्रेयस्य पर्यायः । मर्मवयः २ । टका ७
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्रोगस्य निशानाः
 लुतायां लुक्प्रियाशास्त्रात्पर्यं संख्यायाश्च ।
 'यस्मात्तन्मन्त्रं प्राप्ता सुनिः प्रत्येदित्यम् ।
 विभी जातान्तो लता इति आतास्तु
 वीदुश ॥'
 ल्यच सुश्रुतः ।
 'विश्वामित्रं वृषपरः कदापिद्विषयसमम् ।
 वशिष्ठं कौपयमास गतायमपरां कितम् ।
 कुपितस्य सन्निधौ ललाटे स्नेहमिच्छतः ।
 अयमन् इदं नदिह सुधनार्त्ताव्रवर्चसः ॥
 लुगं हर्षं सर्वेषु धर्मेषु संभतेति च ।
 ततो आर्त्तास्त्विमा धीरा नानारूपा मङ्गा
 विषा ।
 तावामशौ कष्टाया वयं स्तावत्तु यव हि ।
 तत्र त्वमसह्यताम्रनयोऽष्ट कष्टमास
 शौचार्थिकाप्रवृत्तयोऽष्टावसाधाः । तायां वामा
 म्वतो दृष्टलज्जमाह ।
 'तामिदं दंशकोऽप्यप्रतिनः जतञ्जल्य च ।
 खरो दाहोऽपि सारथ गदाः स्युश्च विदो-
 वणा ।
 पिष्टिका विविधाकारा मष्टलानि मष्टानि च
 धीया मष्टानां चट्वी रक्ताः श्वावाखला
 क्ता ।
 वामार्थं सर्वलूनानिमेतदंशश्च लक्ष्यन् ॥'
 दंशकोऽप्यप्रमथी प्रतिभावः ।
 'दंशमथ्ये तु यन् लक्ष्यं श्वेदं वा जालकाव-
 तम् ।
 दम्बाकति भृष्टं याके जेदप्रोथज्वराभ्यन्तम् ।
 दूरीविषाभिर्जुनाभिसहस्रमिति भादंश्च ॥'
 शौचार्थिकादष्टावसाधायाश्चरक्षावर्ध
 लज्जमाह ।
 'श्रेयः सैतावित्ता रक्ता पीता च पिचिका
 कट्टर ।
 आर्त्तास्त्विमा भवेद्दाहः श्वसो हिकार शिरो
 मष्टः ॥ ॥
 तस्योपशब्दं यथा,—
 'रुजनीयुमपलङ्गमङ्गिहायामकेशरे ।
 शीताम्बुपिष्टेरावेणः सटी कृतां विवाशम् ॥
 अपि च ।
 'यमर्षा रौद्रयां कुडमर्कपुत्रं तथीर्यलम् ।
 अलवन्सम्बलानि मर्षं दुरासं तथा ॥
 सङ्घिषु यमलङ्घामनन्ताश्च शत नरीम्

मावा तत्परेय तत्पुषाय' इत्यमरः ।
 मर्कटकाः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ । लुतिका ।
 ऊर्ध्वनाभिः ७ । श्रुतः ८ । तत्पुषायः ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशतम्
 ५०४ ।
 'लुतामपुनिरुद्धहारः युस्यालयः पतत्पतम् ।
 पथिके सखिसन्धुपिहितसुखे रौद्रिनीय
 सखि ॥'
 पिपीजिका । रोगनिघोषः । इति मेदिनी । त
 ५२ ॥ श्रेयस्य पर्यायः । मर्मवयः २ । टका ७
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्रोगस्य निशानाः
 लुतायां लुक्प्रियाशास्त्रात्पर्यं संख्यायाश्च ।
 'यस्मात्तन्मन्त्रं प्राप्ता सुनिः प्रत्येदित्यम् ।
 विभी जातान्तो लता इति आतास्तु
 वीदुश ॥'
 ल्यच सुश्रुतः ।
 'विश्वामित्रं वृषपरः कदापिद्विषयसमम् ।
 वशिष्ठं कौपयमास गतायमपरां कितम् ।
 कुपितस्य सन्निधौ ललाटे स्नेहमिच्छतः ।
 अयमन् इदं नदिह सुधनार्त्ताव्रवर्चसः ॥
 लुगं हर्षं सर्वेषु धर्मेषु संभतेति च ।
 ततो आर्त्तास्त्विमा धीरा नानारूपा मङ्गा
 विषा ।
 तावामशौ कष्टाया वयं स्तावत्तु यव हि ।
 तत्र त्वमसह्यताम्रनयोऽष्ट कष्टमास
 शौचार्थिकाप्रवृत्तयोऽष्टावसाधाः । तायां वामा
 म्वतो दृष्टलज्जमाह ।
 'तामिदं दंशकोऽप्यप्रतिनः जतञ्जल्य च ।
 खरो दाहोऽपि सारथ गदाः स्युश्च विदो-
 वणा ।
 पिष्टिका विविधाकारा मष्टलानि मष्टानि च
 धीया मष्टानां चट्वी रक्ताः श्वावाखला
 क्ता ।
 वामार्थं सर्वलूनानिमेतदंशश्च लक्ष्यन् ॥'
 दंशकोऽप्यप्रमथी प्रतिभावः ।
 'दंशमथ्ये तु यन् लक्ष्यं श्वेदं वा जालकाव-
 तम् ।
 दम्बाकति भृष्टं याके जेदप्रोथज्वराभ्यन्तम् ।
 दूरीविषाभिर्जुनाभिसहस्रमिति भादंश्च ॥'
 शौचार्थिकादष्टावसाधायाश्चरक्षावर्ध
 लज्जमाह ।
 'श्रेयः सैतावित्ता रक्ता पीता च पिचिका
 कट्टर ।
 आर्त्तास्त्विमा भवेद्दाहः श्वसो हिकार शिरो
 मष्टः ॥ ॥
 तस्योपशब्दं यथा,—
 'रुजनीयुमपलङ्गमङ्गिहायामकेशरे ।
 शीताम्बुपिष्टेरावेणः सटी कृतां विवाशम् ॥
 अपि च ।
 'यमर्षा रौद्रयां कुडमर्कपुत्रं तथीर्यलम् ।
 अलवन्सम्बलानि मर्षं दुरासं तथा ॥
 सङ्घिषु यमलङ्घामनन्ताश्च शत नरीम्

पूता

सेख

सेखन

अथ टक समझाव ॥ -
 कच्छीकाव पचेतु अर्थः पयो दशाक्षतुर्गुणम् ।
 सस्यक पक्षेऽथर्वीर्त्तं च प्रीति तस्मिन् विनिः ।
 विप्रेत ॥
 सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौडं जतरत्नं निष्ठापयेत् ।
 विषाधि जन्ति दुर्गाणि भरदीवकलाणि च ॥
 अशाङ्गनि विषं सर्वं गरीरुपहृतां लब्धाम् ।
 योगाभक्तमको कच्छं भावसादं विषंशतान् ॥
 नाशयन्नश्वनाभ्यां पाववस्तिव योजितम् ।
 मर्दकोटाखल्लादिएदनां विषहृतं परम् ॥
 ह्युपाशयच्छि हृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
 (तथा च ।
 “कोटभ्यो दावतयरा लूताः कोटश्च तां जयः ।
 बाधविंशतिरिहोति ततोऽप्यस्य तु भूयवीः ॥
 अक्षरज्जयचरा वदन्त्यस्य सहस्रशः ।
 नृपप्रभरुपा तु कृतेकेव विद्याभिक्षाः ॥
 रूपाणि नामतस्तस्या दुर्गंधास्त्विसहस्रात् ॥
 नास्ति स्वातन्त्र्यस्था च दौर्गत्येनः प्रयच्छते ॥
 लच्छमाया पृथग्गरीरेराध्या निश्चयेन वा ।
 नृदृष्टः पेतिको दाहहृदयोऽप्यवदाह्वयान् ॥
 भयान्ना रक्तपीताम्बुः कोटी वाचाधनीपमः ।
 क्षिप्रः कठिनः पाक्षुः प्रकृत्यसप्तजगतिः ॥
 निदा शीतल्वरं कामं कच्छं कुर्वते भृशम् ।
 जातिकः परुषः क्षात्रः पर्यभेदश्चरप्रदः ॥
 दाहभागी यथाच्छन्न दोषलज्जिर्निर्भाषधेव ।
 अवाधारात् हृन्नाहवाचाचिक्राश्रीरो-
 कथाः ॥
 श्वेताः पीताः विला रक्षाः पिटिकाः श्वयधू-
 तवाः ॥
 भयधुर्वेमयुराहल्लुकांश्च वक्रनाशता ।
 भ्रातृवोऽष्टवर्गदन्तर्ग एष्टवीबावभ्रजम् ॥
 प्रज्ञानव्ययव्ययं दशतु खवति शोभितम् ।
 लब्धापि सर्वज्ञा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।
 नौल्लभधावरलेन ना निष्ठा हस्तुपेक्षिताः ।
 सप्तान्न दशाश्चन पञ्चैव च परं क्रमात् ॥
 लुतादंशश्च सर्वोऽपि दहमकलकचिभः ।
 वितोऽविरोदयश्चः पीतः क्षादो हा ह्यदु-
 त्रतः ॥
 मध्ये लब्धोऽथवा क्षावः पर्यन्ते बाल-
 कावतः ॥
 पयस्यवान् शीघ्रवस्तुत्ययेत ह्युदेवदः ॥
 श्वराशुपाकविजोकोदावदरगान्वितः ।
 क्षोदेन यत् स्रष्टुल्लङ्घं तवापि कुर्वते प्रयम् ॥
 अत्यदंष्ट्राश्लन्मृशुशुल्लानावन्नाकवेः ।
 अश्राभिरुदमेलया (पयं वक्षोऽभिषेयः ॥
 लूता नाभेदप्रत्युहसर्गं वाधश्च कीटकाः ।
 तदुद्दिनश्च वक्षोदिदिदे एतं विकारमव ॥
 दिवाहं लज्यते नैव दंशो लुताविशोद्धवः ।
 स्रवींशधवशभाति ततोऽपी प्रथमेऽहनि ॥
 अथतत्तयः प्रचलः किञ्चित् काष्णव्यान्वितः ।
 द्वितोऽप्युपगोऽभ्यु पितकेरि व चित् ॥
 अक्षरार्थो नो मय ॥ १ ॥ पथ्यधिमग-

हतीये यन्मरी रोमस्य वचनतत्त्वकथाः ॥
 शरावृक्षकोदाहरी रोमकुपेभु मखवः ।
 महोत्तुर्धं श्वयुक्तापयथाचरमप्रदः ॥
 विकारात् कुर्वते तान्ताम् पश्चमे विषकोपलान् ।
 वक्षोऽप्रीति ममीणि सप्रमे हस्ति वीव्रितम् ॥
 इति तीक्ष्णं विषं मर्थं हीनश्च विभजेदतः ।
 शकविंशतिराक्षेव विषं प्राप्स्यति सर्वज्ञा ॥
 व्याघ्रं लनादृष्टश्च शस्त्रेणादंशसुहरेत् ॥
 दृष्टे च आम्बोऽप्रीतिं पृ पितोत्तरं दृष्टे ॥
 अर्केशं भित्तोरोमां ममीमन्थादितं स्थितम् ।
 प्रहृतं सर्वतो दंशं नक्षिन्तीत दृष्टे च ॥
 लेपधेद्वयमगरेमस्तुल्यस्यचयुतेः ॥
 सुप्रीतः संयवेतानुकायैः क्षीरिहृद्वजः ॥
 सर्वतोऽप्यहरेदन्तं अक्षोऽप्रीतिः चिरवापिना ।
 संका लेपायः शोभा योधिश्चिन्तामकाचरेः ॥
 क्षात्रोऽप्रीतिश्चाक्षीरार्थिभिः पक्ष्माक्षयः ।
 अश्वेवज्जनातीटावामगरः सर्वकामिकः ॥
 “दोषं संयं पक्ष्मं पक्ष्मरेणः
 कालीवाक्” चन्दनं यच्च रक्तम् ।
 कान्ता पुष्पं दुग्धकोभा न्द्वयार्त्तं
 लूताः सर्वे ज्ञानि सर्वत्रियाभिः ॥”
 इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ६० अध्यायः ।
 लूतारिः, पुं, (लूताया चरिः ।) दुष्प्रसिद्धोऽपि ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लूतिका, स्त्री, (लूतेः । स्त्र्यर्थे कन् ।) टापि क्षान्
 इत्यम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ।
 लूनः, नि, (लूयते लूति । लू + क्तः । “स्त्रादिभ्यः”
 “ १ । ४४ । इति मित्रानन्त्र चः ।) छिद्रः ।
 इक्षमरः । (यथा, कथाचरित्वागरे १०५ । ४३३ ।
 “हेनर वैरिणा तन्त्रे लूतवाहुवनः लूनः ॥”
 उपचितः । यथा, कुमारः १ । ४१ ।
 “तस्माः वस्त्रीभ्यां प्रविपानपुष्के
 लहसलूनः प्राशिरावलयश्च ॥
 अजीर्येन चामकपादस्थे
 पुष्पोच्चयः पक्षवभ्रजमिभः ॥”)
 लूनकः, पुं, (लून एव । स्त्र्यर्थे कन् ।) भिदितः ।
 पक्षुः । इति मेदिनी । के, १५६ ।
 लूनिः, स्त्री, (लू + क्तुः । “हकाराद्यादिभ्यः
 क्तिञिञाङ्कुर्वतीति वक्तुम् ॥” “ १ । ४४ ।
 इत्यश्च वातिकोक्त्या तस्य नः ।) छिद्रः । इति
 मुग्धवोधशाकरणम् ॥ (शीघ्रः । इत्युज्ज्वल-
 दलः । १ । १०५)
 लूसं, स्त्री, (लूयते इति । लू + वाहुलकात् सकृत् ।)
 लाङ्गुलम् । इत्यमरः ।
 लूमविषः, पुं, (लूमे आङ्गुले विषमस्य ।) दुष्प्रि-
 कादिः । इति चैमचन्द्रः ॥
 लूक्ष, क वधि । स्त्रीयेः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (घुरा०-पर०-नञ०-सेट् ।) क, लूवद्यति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लेखः, पुं, (लिखते इति । लिख् + घञ् ।) देवः ।
 लेखः इति मेदिनी स्त्री ४ । यथा
 कुमारः १ । ७

अनर्जन विद्याधरसुखरीका
 मन्त्रवेक्षकप्रियथोपयोगम् ॥)
 लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख +
 लेखनकर्ता । तत्त्वार्थः । लिधिकर =
 जनः ३ अक्षरं दृष्टुं ४ । इत्यमरः । २ । ५
 चोक्तः ५ कर्करः ६ मनीषयः ७ कर्कर
 इति शब्दरत्नावली । धर्मो ६ । इति
 धरः ॥ ७ ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
 “धर्मदेशाचारभिन्नः सर्वप्राक्कविप्रा
 लेखकः कथिनो राज्ञः सर्वोऽधिकरथेषु
 शीर्वोपेतान् सुवर्णान् समर्थेतिमताम् ॥
 स
 अक्षरान् वे निखेद्वस्तु लेखकः स चर
 अक्षरावकाङ्क्षयः सर्वप्राक्कविप्रा
 वक्ष्यवक्ता चास्तेन लेखकः स्त्रादृशगुण
 वाक्वाभिप्रायमन्त्रयो देवकालविभागा
 अवाद्यायो वृते भक्तो लेखकः स्त्रादृशगु
 इति मात्स्ये १२६ अध्यायः
 यपि च ।
 “सक्तुल्ययुगीनाथो लघुचक्रः विज्ञात
 सर्वशास्त्रवसालो प्रसङ्गो नाम लेख
 इति पातक्यसंग्रहः
 राजलेखकलक्षणं यथा,—
 “ज्ञाश्रयो मन्त्रगाभिज्ञो राजनीतिविप्र
 नायाकिप्रियो मेधावी वागमाभाषमभि
 मन्त्रयाचतुरो धोमान् नीतिप्रज्ञाकार्यको
 सन्निविष्टहमेहो राजकाव्यं विचारय्य
 चरा राजहितान्स्वी राजवन्निधिसंस्थित
 काव्याकार्यविचारकः सत्तवादी जितनि
 खरूपवादी सुहृत्क्षान् धर्मेशो राजधर्मो
 श्वमादियुक्तैः स एव राजलेखकः ॥
 दृष्टादृष्टयोः सर्वतः रूपविचारश्च ॥
 श्रुतेर्ज्ञेयत्वान्स्वी स एव राजलेखकः ।
 इति पञ्चतन्त्रे ॥
 लेखकान्ते काव्येन कर्तव्यम् । यथा,—
 “लेखकानपि काव्यस्याम् लेख्यज्ञो विचर
 या
 कुर्वादिनिधिवः । इति पराशरचरित्वागरे
 अध्यायः । (गणेशस्तु मन्त्राभारतश्च लेख
 यथा, मन्त्राभारते १ । १ ७०—७२ ।
 “श्वेतैव प्राह विदेशो यदि मे लेखनी स्त्र
 लिखतो नावतिष्ठेव तदा स्त्रां लेखको ज्ञा
 क्षाद्योऽपुत्रावचं देवमवृद्धा मा लिख क्ता
 उभित्युक्ता गणेशोऽपि वक्ष्ये किल लेखक
 लेखनं, स्त्री, (लिख + क्युट् ।) छन्दम् । सुल्ल
 अक्षरविद्यामः । इति मेदिनी । मे, १२२
 भूमौ लेखनविधौ यथा,—
 “न भूमौ विलिखेद्वर्षे भस्मं न पुष्पकं लि
 इति योगिनीरामे लतीयभागे ७ पत्रे
 लेखनाङ्गनम् । यथा,—
 “दक्षकल्पश्च यथेष्टे
 सूत्रिरेवमपि प्रोक्त इत्युक्त्यादिपञ्चमम्

वेद्यं

देवमित्राह स्वयं वै य पुत्रेतिस्मिरेव
तु वषा वास्य विमलतपस्य कर्मिरेव हेयं तथा
लेख्यजनमया हस्तपुत्रतनुपुत्रैकमिरेव देयम् ।
न वसुधाहिमिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रौ-
र्भगमन्यमित्यविशेषणयोग्यान्त्रिमिरेव देयमिति
निश्चयमेव । बाट्टमस्यैवोत्तमगण्य पत्राच्छुद्ध-
विषये स्तुत्यन्तरप्रभवामपवादश्रुतामपनेतुमिरे-
वचनमात्रव्यम् । तथा हि । प्रचलच्छामभिक्षाय
काष्ठान्तरेनाभिहितम् । एवं काणमभिप्राक्तं
पितृवान्दप्यते कथमिति । इत्थं पत्राच्छु-
दन्तकाष्ठकालमपि पितृव्यामपि पितृव्यां स्वस्मि-
दाश्रये । अत्र पितृव्यामिति बहुवचननिर्देशान्
कालमपिप्राक्तमिति वचनावतुर्षादिर्दिष्यत इति
प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । रोक्षं वक्ष्य भवे-
द्वल्लि जातमन्त्रा विनहिर्द्विषदि । अत्रापि वक्ष्य
वक्षि पञ्चमल्लि तच्छब्देनाम इति धामान्येन वतु-
दादिशब्दोपपत्त्यामोहोत्थानि प्रतीयते । अत्रान्ये-
तदाश्रुतानिदृशानि एवं वक्ष्यनमिति युक्तम् । वचन-
वृत्तमथोक्तैश्चरवचनामुपारये चोक्तनीयम् ॥३॥
यथापराधमाह । बाधित्यु मुच्यते तावद्
वक्ष्यत इति । सन्त्येतेऽपि पत्राच्छुद्धिं कथ्य
त्रिमिरेव देयमिति नियमादङ्गापकरणमपि-
कारेणाध्याख्यरूपेणधिकारमाप्तविद्युच्यते ।
यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा कृत्स्नं न हीयते ताव-
दुपार्थिर्भूयत इति वदता स्वव्यक्तोपाकारो-
क्ततुर्षादिरप्यधिकारो दृश्यते । गन्तेनप्युक्त-
मेव क्रमभोक्त्येन न वक्ष्यतीति सक्तम् । तदप्ये-
तत्किञ्च सक्तपराधवचने प्रपञ्चवचनविषयमेव
साहित्यं लक्ष्यमनवश्यम् ॥ ३ ॥ प्राप्तञ्चिकं प्रति-
स्मादप प्रज्ञेतमेवदुनरति ।
”देशान्तरस्यैव दुर्लभं गच्छीतुमर्हते इति तथा ।
”भिन्ने देशे दुर्लभा वृक्षिन्ने देशमन्यतु कारयेत् ॥”
अवहारादमेव पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधी-
यते । अवहारात्तत्त्वज्ञानव्यवहितदेशान्-
तरस्यैव दुर्लभं दुर्लभं वस्तुज्ञानानि
अवधारयति वा वेत्तानि लिप्यवहाराणि प्रधान-
या धर्मिकदुर्लभत्वं तात्पर्यार्थं गच्छेत् तावद्वैत-
उत्तमं मसौदौर्लभादिवा नृदिते लिप्यवरे-
ह्यत तत्करादिभिर्भिन्ने विद्वज्जिद्वे दग्धे अधिग-
च्छति द्विधा भूते सति निर्वाति । एतच्छाधि-
प्राक्तनिर्णयोः परस्परानुगतयोः स्यात् विमलानु
अवहाराप्रामो देशान्तरस्यपत्रानवधारणान-
पेक्षया काको दातव्यः दुर्लभातश्चित्ते नष्टे वा
यत्रे सतिस्मिरेव अवहारातिर्यर्थः कार्यः ।
यथाह नारदः ।
”विशेषे देशान्तरस्यैव प्रीत्ये दुर्लभिते ह्यने ।
सत्तत्तुज्ञानभरवमप्यो वददर्शनम् ॥” इति ॥
अतो विद्वाननयत्रश्च देशान्तरस्यैववचन-
वक्ष्यकरत्वं काजावधिदातव्यः । अयतः पुनर-
विज्ञानमात्रं पत्रस्य पूर्वैवैव दृष्टारः शास्त्रस्यो-
द्देशेन अवधारणमात्रं पत्रमायनं कार्यम् । यदा ह
शास्त्रो न सप्त पदा दृष्टव्यं किमप्ये

विषय

अथैकवाचिने देवी अथारारे विनिर्दिष्टेति
स्मरन्मातु । इतश्च जानपथ
राजनीयमपि व्यवस्थापजभीष्टशमेव भवति ।
इयंस्तु विशेषः ।
“राजः स्वहस्तमंगुलं स्वमुद्राचिह्नवत्तथा ।
राजनीयं स्मृतं सेव्यं सर्वजैर्नृपैः वाचिमातु ॥”
इति ॥ ३३ ॥
तथायदपि राजकोथं जयपत्रं वृहदग्रहैर्नोक्तम् ।
वयोपम्यक्षमाध्यायंयुक्तं शोचरक्रियम् ।
रावधारणकक्षेव जयपत्रकमिष्यते ॥
प्राष्टिकाकारिकाङ्कः मूर्तिर्न राजसुदया ।
चिह्नैर्वादिने इत्यात्मदिने जयपत्रकमिति ॥
तथा । समावदोऽपि मत्तं मेऽनुकपुत्रस्थेति
स्मृत्तं दत्तुः ।
“समावदस्व ये मेन स्मृतिप्रास्वविद्ः स्मिताः ।
यथा वैश्वविधौ नष्टम् स्मृत्तं दत्तुरेव ते ॥”
इति समुस्मरन्मातु ॥
समानदाश्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण व्यवहारो
विःश्रयो भवति । यथाह नारदः ।
“मध्यमाभ्यौ नृजः सन्नेः दार्ष्ट्यं हदिति मन्वते ।
स निःश्रयो विवादः स्यात् वशलास्वयया
भवेत् ॥” इति ।
एतच्चतुप्यादावधार एव ।
“साधयेत् साधमयं वचसुप्यादानिगन्ध यत् ।
राजसुत्राङ्गितं च जयपत्रकमिष्यते ॥”
इति स्मरन्मातु ॥
अथ तु होमता यथा ।
“अन्ववादी क्रियाहेयो नोपस्थाता निरुद्धरः ।
आहूतप्रपञ्चायै च होमः प्रशविः स्मृतः ॥”
इति ॥
तत्र न जयपत्रमपि अपि तु होमपत्रमेव तत्र
कान्तान्नेरे दृष्टप्रामाण्यं जयपत्रं तु प्राद्व्याव-
विधिस्मिन्नायमिति विशेषः । लेख्यस्यैव
निर्वायनिमित्ताच्चाह ।
“सन्दिग्धलेख्यमुद्धिः स्यात् स्मृत्तकमिषिता-
दिभिः
मुक्तिप्राप्तिक्रियापिहृत्सम्बन्धमागमहेतुभिः ॥”
मुद्धमशुद्धेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य मुद्धिः
स्मृत्तकमिषितादिभिः स्यात् । शुद्धस्येन विहितं
यज्ञोपाधरन्तेन मुद्धिः । अदि सदृशान्यत्र
विहितं भवन्ति तदा मुद्धिः स्यादिदृष्टेः । आधि-
शब्दात् । सांख्येयस्मृत्तकमिषितादिनिविश्यान्तरसम्य-
दाङ्गुलिरिति । शुभ्रा प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देश-
कालपुरुषाणां द्रव्येण तत्र सम्बन्धः प्राप्तिः ।
अस्मिन्नेवे अस्मिन् काले अस्मिन् पुरुषस्थेरेव नश्ये
चदत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तदाङ्गुल्य-
न्यायः । पिहृत्समाधारणं लोकारादि । सम्बन्धः
आधिप्रत्ययैर्नोः पूर्वस्यपि परस्परविभागेन दाव-
यज्ञादिसम्बन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य
समावर्तितः प्राप्तुमायः । एत एव हेतवः ।
सन्दिग्धुभिः सन्दिग्धलेख्यमुद्धिः स्मृत्तकमिषिता-
यदा पत्रे लेख्यं न आपदि पत्रे

विष

[illegible]

सोकाशी

लोकेश्व

शोधन

वया च मनु ५ ।
 सोमाशुक्राजिनेकाः विनायकलोचमस्तु च ।
 अद्यान् लोचपानां वपुश्चरति वृषः ॥”
 (कथावतः, पुं. (लोकानां वात्यः ।) कथं ।
 इति जटाधरः ।
 (कथावतः, पुं. (लोकानां लोकसमाप्तात् बाह्यः ।)
 मन्त्राचारवर्जितः । यथा,—
 लोकवास्तु यो वाग्निवाग्नाधारवर्जितः ॥
 इति जटाधरः ॥
 कुमारः, श्री. (लोकानां भातिः ।) लक्ष्मीः ।
 इत्यमरः ॥ (लक्ष्म्या लोकजननीसमाधि च ।
 यथा भागवते । २ । ३ । ५ ।
 “प्रपितामहः पुत्रो रोदसी लोकमातरौ ॥”
 लोकोत्पत्तिः, श्री. (लोकानां लोचनमिव ।) कथं ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनम् ।
 कथा कथावर्तिनमग्रे । १ । ६२ ।
 “लोचस्तनुपाणि पातेन प्रखिद्येतिनः शरः ।
 जगतां कायजिह्वाहस्तयो लोकलोचने ॥”
 कथावतः, पुं. (लोके विरुचय २५ ।) अष्ट-
 विधः । यथा,—
 स्वप्नप्रज्ञाद्यो ये च आर्थकथानकादयः ।
 लोमास्ते भूवि देवा ये च लोकविनायकाः ।
 मन्त्रप्रत्ययव्याता मन्त्रलोकविनायकाः ॥
 इति वज्रपुराणम् ॥
 कावन्तिः, श्री. (लोके विद्युतः ।) जनश्रुतिः ।
 किवन्ती । इति त्रिपिण्ड ।
 कायन, श्री. (लोकेषु आधत्तं विस्तीर्णमिव ।)
 लोकेन्द्रः । पार्श्वकक्षाकम् । इत्यमरभरणी ।
 मायनिकाः, पुं. (लोकायतं प्राक्लमस्तुल्येति ।
 लोकानाम् + तम् ।) चान्द्राकः । इति हेम-
 चन्द्र ॥ (नामिकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । २० ।
 “रक्तनामाह्नकयोगसमवायविशारदः ।
 लोकायनिकमुखैश्च शुभ्रः खनमौरितम् ॥”
 (लोकेन्द्रः, पुं. (लोचनेन्द्रो इति लोकः । न
 लोकवतेन्द्रो इति अलोकः । मरुः कर्म-
 चारय ।) अनामस्तुतप्रत्ययः । तत्पर्यायः ।
 अनामस्तुः २ । इत्यमरः ॥ हे आग्निहोत्रं
 मन्त्रीसावेष्टा प्राकारवन् स्थिते गिरी लोकाणिक
 इति छान्दोग्यम् । अन्तर्जात्यते लक्ष्यरश्मिभिः
 सक्षमानलात् इति लोकः । तथा बहिः
 सक्षमिकराधाशान्ति न लोक्यते इति अलोकः ।
 लोक लोके कर्मणि च लोकाणां लोकोक्त-
 यते लोकलोकः । चर्क मन्त्रीचर्क वक्षते
 वेषयति चक्रवाङ् । वडि ड वेदे च वड-
 टापकविह्वलानित्यलात् न वड् । इति भरुणः ॥
 (यथा, रघुः । १ । ६० ।
 “यो हस्तिन्याविश्वज्ञाता प्रजायोपनिर्निजः ।
 प्रतापश्चाप्रकाशश्च लोकलोक इवाचलः ॥”
 अथ विवरणं यथा देवीभागवते । १२ । ३१ । २५ ।
 श्रीनारायण उवाच ।

वाग्निश्च य ईश्वरान्तर मातृलोचरागु
 सुमेरुः, श्री. शुद्धः । आचम्यो भूमिरस्ति हि ।
 र्प्योत्तरगुह्या वा सम्प्रतिविदर्जिता ।
 यस्या प्रदायैः प्रहितो न किञ्चित् प्रदृष्टीयते ॥
 अतः, सम्प्रतिविचरुहिता या च नारदः ।
 लोकाणिक इति आख्या यद्वचं परिकल्पिता ॥
 लोकाणिकान्तरे चास्य वर्णते सम्बन्धः स्थितिः ।
 ईश्वरेण लोकाणां यथाचारमन्त्राः स्तः ॥
 र्थोदादीनां प्रवृत्तानां र्थो यद्वशादिह ।
 अन्त्याचोपास्य जी लोकाणान्तल्याणाः कदापि
 हि ॥
 पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारदः ।
 तावद्वत्तज्ज्ञानायामः प्रवर्तते न भवोदयः ॥
 यत्तदीजोक्तद्विगुणोऽर्थं चक्षुःमाननक्षयैः ।
 कतिभिः च तु पञ्चाशत्किंतिभिर्भक्तस्तु च ॥
 भूगोलस्य चतुर्धा लोकाणोक्तानां भुवे ।
 तस्योपरि चतुर्दिक्षु नक्षत्राणां चाक्षय्योनिवा ।
 निवेष्टिता दिग्गवा ये तन्नामाणि निवेष्टितः ।
 अथमः पुण्यचूडोद्य वामनोद्यपराजितः ॥
 मने समकालोक्तस्य स्थितिहेतव इतिताः ।
 तेषां स्वविभूतीनां बहुवीर्यापञ्चकम् ॥
 विशुद्धमन्त्रस्यैवैव वड्यन् भगवान् हरिः ।
 आसौ निष्ठाष्टकोपेतो विवक्ष्योनादवदतः ॥
 निष्ठाष्टकोपेतो भुवन्तः शर्म ततः ।
 आसौ सकललोकस्य सन्त्ये परमेश्वरः ॥
 आकल्पमेवं वेशं च गणो विष्णुः नगतनः ।
 क्षमाचारचित्तस्यास्त्रं गोपीधायकमाधनः ॥
 योगलक्ष्येष्टार एतेन लोकोक्तपरिभाषकम् ॥
 आख्यातं बहुचर्चितलोकोक्तार इतो-
 रकथा ॥” ॥ ॥
 लोकाय अलोकक तौ । र्थोदाणोक्तविश्रु-
 तप्रतिदृष्टौ । अत्र द्विवचनयोगः स्यात् ।
 यथा, भागवते । ५ । २० । २४ ।
 “ततः परस्तात् लोकाणिकसामाख्यौ लोका-
 लोकधोरन्तराले परित उपलब्धः ॥”
 लोकेश्वः, पुं. (लोकानामोद्यः ।) नक्षत्रा । इत्य-
 मरः । उल्लेखः । इति विकासधेयः ।
 पारदः । इति दाचविषयः । (रक्तः । यथा,
 रघुः । १ । ६६ ।
 “यथा च हृत्पातमिमं यदोमत-
 स्त्रिलोचनैर्कोशतया दुराधरः ।
 तमेव सन्दृष्ट्वादिगोपितः
 प्रहोति लोकेश । उवाच विधीयताम् ॥”
 लोकपाथः । यथा, मनुः । ५ । ६७ ।
 “लोकेन्द्राप्रहितो राजा माध्याह्ने विधीयते ।
 श्रौताशौचं हि मर्त्यानां लोकेश्वरमवाप्ययुः ।
 लोकधिपतौ, च । यथा, भागवते । ६ ।
 ६ । २६ ।
 “पादास्य विनिर्दिष्टौ लोकेन्द्रो विष्णुगो-
 वि ॥”
 लोकेश्वरः ५ लोकानामोद्यः उल्लेखः
 इति विकासधेयः । उपरान्तं पनार्तं

प्रसूतः । यथा महाभारते । १ । १४ ।
 “अथोद्यन् लोकेश्वर इत्यस्मात् मन्त्री तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरसिद्धं प्रभुम् ॥”
 लोकपाथः । यथा, महाभारते । १ । २४ । ६ ।
 “यद्वत्तज्ज्ञानायामः प्रवर्तते न भवोदयः ।
 सुराभ्युपेतिनामी पतीन् लोकेश्वरात्
 कथाम् ॥”
 लोकेश्वराक्षरा, श्री. (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य व्याख्या
 येन ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । नारा २
 महाभारतः २ । लोकाक्षरा । आद्या ५ । श्री ६
 मनोरमा ५ तारिणी ८ यथा ८ अथवा १०
 शिवा ११ खड्गवाचिनी १२ भद्रा १३ वेष्टा १४
 नीलवर्णनी १५ श्रुतिनी १६ महाभारता १७
 वसुधारा १८ धनद्वारा १९ त्रिलोचना २०
 लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥
 लोच, अ क भाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरा-पर-अक-सेट ।) अ, अलुलोचन ।
 भाति दीप्तौ । किन्तु पुत्रशोकमश्रुणादेवो भाव
 इति शब्दचक्रकारं भला वचनाधीमाह च ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लोच. अ क ईष्टे । इति दुर्गादासः । (भ्रा-
 व्यास-अक-सेट ।) ईष्टः पर्यालोचनं प्रणि-
 धायमिति यावत् । अ, अलुलोचन । ८, लोचते
 कार्यं मूर्धो । इति दुर्गादासः ॥
 लोचं, श्री. (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःख
 दिग्गमिति । लोच + लृच् ।) अश्रु । इति
 जटाधरः ॥
 लोचकः, पुं. (लोचते इति । लोच + लृच् ।)
 भाषयिष्यन् । अधिचारका । अक्षजन ।
 लोचकं लघुतामश्रयम् । कद्वी । लोचकम् ।
 निर्वृद्धिः । अर्थः । अर्थः । अर्थः ।
 इति मेदिनी । कं, पू. । निर्वृद्धिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लोचरं, श्री. (लोचतेऽनेनेति । लोच + लृच् ।)
 चक्षुः । इत्यमरः । तस्य श्रुमासुभलचय
 यथा,—
 “चक्षुः पद्मपत्राभैर्लोचनेः सुखभागिनः ।
 मार्तण्डलोचनेः प्रायो मन्त्राणां मधुपिण्डके ॥
 क्रदाः दीकरेवाच्य हरिणाचारः । मन्त्रसमा ।
 विस्तेष लोचनेः श्रुताः सेवान्ते भगवतोपवा ॥
 मन्त्रीराधा ईश्वराः सुमेरुलिङ्गः सृष्टकल्पः ।
 लोकोत्पत्तिः विद्वान्ः श्रीमन्त्यं श्लाघयन्
 याम् ॥
 स्यात् ज्ञानारकाद्यानामस्वाहत्याटनं किन्तु ।
 मन्त्राणां च पापाः स्तुतिः । श्रुति-
 लोचना ॥
 इह किम्प्रा विप्रा भोगे अस्माद्युद्धमि-
 रवता ।
 विश्वश्रीमवा सुखिभो हरिना विप्रमन्त्रुः ॥”
 इति नारदः १२ अध्यायः ।
 श्री. लोचनानां हिता दुःखा
 वन् इति दाचविषयः ॥

सोचमा श्री. सोचते पन्थासोचयतीत जीव
+ च्छु. (टाप्.) इड्डयस्तिमेष्ट. (अस्मा; प्रमागं
प्रयायाश्च लोकेष्वरात्मकाशब्दे प्रस्थाः ॥
सोचमास्यः, पुं, (लोचयतीरायः ॥) चक्षुरोग-
वशेषः । तत्पन्थायः । अमिसम्यः २ । इति
विकाशग्रन्थः ॥
सोचनी, स्त्री, (लोचयतीरायः । लोच् + च्छुट् ।
डीप् ।) महाप्रायश्चित्ता । इति राज-
निर्णयः ॥
सोचमकटः, पुं, सोचमस्तकः । इहमरट्टीकायां
स्वानी ॥
सोचमस्तकः, पुं, (लोचं वक्ष्यं मस्तकं मयगणिवि-
धम् ।) मयगणिविधम् । रुद्रगटा इति
ख्यातः । चैवयमानिनेति कैचिन् । तत्पन्थायः ।
खगन्ध २ काग्वै इ होयः ४ मयूरः ५ ।
इहमरः ॥ सोचमकटः ६ । इति भरतः ॥
सोचिका, स्त्री, दधिव्रतमहितोप्योदकसहित-
दलमस्तकाकारविस्मिन्वृत्तमृदमसिता । लुचि
इति भाषा । इति पाकराजिन्नरः ॥
सोड न् उच्चाडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक्ष०-सेट् ।) न्, अणुलोपः । सोडति
लोकः उच्चाद्यलोकयैः । इति दुर्गादासः ॥
सोडुनः, पुं, (सोडतीति । सोट् + बाहुलणान्
उजच् ।) अमिणोदकः । इति संक्षिप्तसारी-
णादिहितिः ॥
सोड, न् उच्चाडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक्ष०-सेट् ।) न्, अणुलोपः । इति
दुर्गादासः ॥
सोडय, स्त्री, (लोकं लवणरसद्वयं ढकम् ।)
लवणद्वयम् । इति राजनिर्णयः ॥
सोडा, स्त्री, (लवणरसद्वयस्या इति । अच् । टाप् ।
दृषोदरादित्वात् साधुः ।) लुवाणिका । इति
राजनिर्णयः ॥ (तथास्याः प्रयोगः ॥
“सोडा लोको न कथिवा हृदलोपो तु
सोडिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ।)
सोडार, स्त्री, (लवणं न् उच्चाटीति । लवण + न् +
अच् । दृषोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः ।
तत्पन्थायः । लवणोक्तम् २ लवणकारकम् ३
लवणमयः ४ लवणम् ५ लवणकारः ६ लवणः ७ ।
अस्य गुणाः । अस्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-
ढादिकारित्वम् । शारत्वम् । रूषत्वम् । वात-
गुल्मादिमुज्ज्वलाश्लेषः । इति राजनिर्णयः ॥
सोडाया, स्त्री, लुवाणिका । इति राजनिर्णयः ॥
सोन, स्त्री, (लुवातीति । लु + “हृदिष्ठिनिधितिः”
उज्या० १ । ५६ । इति नृ ।) सोयधनम् ।
तत्पन्थायः । सोमम् २ । इति अष्टाधरः ॥
सोमो ३ सोमम् ४ लुगम् ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

इति संक्षिप्तसारीणादिहितिः ॥
सोचं, स्त्री, (लुवातीति । लु + “हृदिष्ठिनिधितिः”
उज्या० १ । ५५ । इति नृ ।) यद्वा, ला +
“अशिवादिभ्य इजोवौ ।” उज्या० १ । १०२ ।
इति उज्ज्वलः । इत्युज्ज्वलः ।) सोतम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ अचक्षलम् । इति संक्षिप्त-
सारीणादिहितिः ॥
सोम, पुं, (कण्डोति । रुध + अच् । रुध लः ।)
खनास्यलघुचः । रत्नवर्णस्य तस्य प्रमोद्यः ।
तिरीटः २ मार्जनः ३ रत्नः ४ सोमः ५
विष्कः ६ । श्वेतस्य तस्य प्रमोद्यः । शुक्लः २
श्वरत्नः ३ महासोमः ४ श्रावरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अक्षक्षपत्वा-
श्लेषः । चक्षुष्यत्वम् । श्रोत्रपित्तत्वम् । सर-
त्त्वम् । इति राजनिर्णयः ॥
सोमः, पुं, (कण्डोति । रुध + बाहुलकात् रुच् ।
रुध लः ।) सोमद्रव्यः । (यथा, शिशुपर्व-
वर्षे । ६ । ४६ ।
“अधरंजलसक्तकवः सुदर्श
विश्रं कपोलसुवि शोभरजः ।
नयमज्जनं नयनगङ्गायोर्यो-
र्विभिदे न शब्दविक्रान्त् पयसः ॥”)
तत्पन्थायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरीटः ४
मिन्नः ५ मार्जनः ६ । इहमरः ७ । यद् सोम-
मार्जं लोष इति ख्याते । यद् श्वेतसोम इति
सुसूतिः ॥ आद्यमादः कृतलोषे प्रयो रक्तलोष
इति ख्याते ॥ तस्य प्रयोगान्तरं यथा । सोमः ७
मिन्नवः ८ तिष्कः ९ काष्ठकीलकः १०
सोमकटः ११ श्वरः १२ हस्तिरोमकः १३
विष्कः १४ काष्ठकीलकः १५ हेमपुष्पः १६
मिन्नो १७ श्रावरकः १८ । अस्य गुणाः ।
कणायत्वम् । श्रोत्रत्वम् । वातकषास्वाश्लेषः ।
चक्षुष्यत्वम् । विषक्तत्वम् । रुच विशिष्टो वस्त्र-
लोभकः । इति राजनिर्णयः ॥ अपि च ।
“सोमकृत्स्नस्तिरीटश्च श्रावरो गालवस्तथा ।
द्वितीयः पट्टिकासोमः कृतवः स्यादवस्त्रकः ॥
सोमैपञ्चो हृदयवः भृगुलोभाप्रपादकः ।
कोषो योश्चै कणुः श्रोत्रकक्षुष्यः कषपित्तसु-
कवायो रक्तपित्तास्यैवातिशारश्रोत्रहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“तिष्ककस्तु मत्रो लोभो हृदयवस्तिरीटकः ।
तस्य भूजलवर्णस्यकाभनवस्त्रकवर्जितम् ।
चूर्णयेत्तु शिवा लवा द्वौ भागौ श्रोत्रयेततः ।
सोमस्यैव अत्रयेत्तु द्वौ भागौ श्रोत्रयेततः ।
भागं तं दशसंख्यं पुनः कायेन भावयेत् ।
शुक्लं चूर्णं पुनः छेत्वा तत् ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
इक्षितकसुरामकस्यैवैदं श्रोत्राय ॥
रुचिं वा तत्तं पित्तम् ॥
“सुरां अर्तां पित्तम् ॥
“सुरां अर्तां पित्तम् ॥

सोमकटः, पुं, (सोमस्य सोमक
द्रव्यः ।) लोभः । इति राजनिर्णयः ॥
सोमः, पुं, हृदः । आङ्गुलीभावः । लुप
क्षुप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (यथा
रङ्गः । १ । ६८ ।
“वाहमिन्वाविशुद्धाका प्रजासोपनि
प्रकाशप्राप्रकाशश्च लोकालोक इवा
वाक्करयमते प्रमोद्यः । तथा हि
विधियेषा । लोपोऽस्योमादोर्वादि ।
“सकलेभ्यो विशिष्यः स्वादलो सोमपि
सोमपरादेष्योऽस्य खरादेशो विशिष्ये
इति दुर्गा
सोपा, स्त्री, अगस्त्यनृपिनी । इति जट
लोपाकः, पुं, (लोपं प्रीतिमदर्शनं अर्का
दीति । अच् + अण् ।) प्रगाल
निकाशेषः । (यथा, सुसुते । १ ।
“नारिच्छित्तकगीभाश्रयप्रदं श्लोपाः
कथं कदली खगप्रियकाजगरसंपत्कवि-
महाप्रभुमृदमयो विलेख्यः ॥”)
लोपापकः, पुं, (लोपं द्रवमर्शनं आप
आप् + अण् ।) प्रपातः । इति शब्द
लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + क्तिष्ठा
अन् इत्वम् ।) प्रपाती । इति शब्दम
लोपासुदा, स्त्री, अगस्त्यसुनिभार्था । इ
लोपयति सोपति स्थापिधानमिति
यथादान् आसुदयति सधुः सृष्टिमिति
अन् ततः कर्मेधारयः । किंवा न तु
असुदा पतिशुच्याया लोपं असुदा
सुदा । लोपा च ।
“लोपासुदा तु वैदर्भी लोपा स्त्री कुम्भका
इति कण्डभूषणम् । इति भरत
कस्या अर्जुनानप्रसङ्गेन अगस्त्य
विक्षते । अगस्त्यार्थादानस्य धीरेण नि
विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
“अग्रमि आस्तरे कथं श्रेष्ठभूतेऽस्मिनि
आर्थे हृदरागस्त्याय गौकुण्डेऽगस्त्यसिन्
नारिच्छे ।
“शब्दं तोषं निमित्तस्य मितमुवाधतेयैर्
मन्त्रायेन वै दृष्टादृष्टिप्राप्तुमस्त्य
काशपुण्यप्रतीकाश्च अस्मिन्नास्त्यस्य
मित्रावरुणयोः पुन कुम्भयोगे नमोऽस्तु
प्रायेणस्तु ।
“आनापिभैक्षतो येन दानापिच्छ महा-
अमुनः श्रोत्रियो धन स मेगन्धः प्रवीर
गन्धादिकस्य अगस्त्याय नम इत्यनेन लेख
आहुदेशो सामास्यतः प्राप्तत्वात् ।
इक्षिणाश्रासुसंस्थित इति गन्धादावपि
शाङ्गकानुधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ ४ ॥
तत्पन्थायः दानमस्तु ।
“सोपासुदा राधुति पतिम
मया एव मेवावधिष्यते

श्री यमुन इत्यमरः । अथास्य

[illegible]

॥ इन्द्रोऽसिदक्षदक्षश्च कारितः ।
 मरिचः सुहृन्मो वीणाः सप्तसिन्धुस्तु ॥
 इतिरथं शीतं मधुरं तुल्यं मुखं ।
 इत्यथ चतुर्थं केसवं व्रतकं जयम् ॥
 पितृं गतं भूतं शोभाघ्नं श्रीधाम्भुजाः ।
 मेघछमीन् कूटं तल्लिङ्गं तद्विभक्तिं ॥
 वल्लभकुशमस्तुल्यं भवेत्
 हृद्योग्यनी कुसुमैः सारिणी ॥
 गानावगात्रापि तत्र प्रकीर्णं
 करोति हृत्काचमसुहृन्मोहम् ॥
 श्रीधरि मङ्गलारि चायम्
 चन्द्रविमर्शश्चतुर्धुम् ॥
 यादव न लघुनि शौरिकं
 दावग्रीवद्विदक्षश्च यक्षसि ॥ ११ ॥
 सारलोहश्च लघवं सुगन्धः ।

मान्द्विषयस्य साकारागच्छात्तत्त्वज्ञानं वेति चेत् ।
 इदं त्वय्येव कथ्यामि तत्कारणमभिधीयते ॥
 ॥ साक्षात्कृत्यं ह्यथादृष्टद्योतं निमित्तकारणम् ।
 सत्त्वाङ्गं योतं भूतलं पराशरामलम् ।
 रजः पोतनं पित्तं श्वासमाश्रु कपीहृदि ॥
 ॥ कालकोटो ह्येतत्त्वत्तत्त्वं गुणमात्रं ।
 तत्रात्रैव प्रप्रशरति प्रकृतं तेन मन्त्रितः प्रवर्तते
 कुर्वन्त्य यजति च विजति तिसृतां (विष्णु-सम्पदः)
 इदं भवति शिखरेश्वरकं भोति हृदि ॥
 शब्दं स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं
 सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं

तदुक्तम् ।

मोदराची मूळाम

नाम पतेन

पतन्ध सञ्जय पि प्रियोरुचम्

सत्यानुरागो विनश्यते कामलाह न भयः ।
 वनं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुशलोत्थमं विवर्द्धयेत् ॥”
 अथ किङ्की ।

“आत्रमानस्य लोहस्य दानं महत्तमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किञ्चिन्निर्द्धानस्य निगद्यते ॥
यमोहं वद्गुण्य प्रोक्तं तत्किञ्चनपि ननुग्रहम् ॥”
अथ लोहस्यारुहस्य दोषमाह ।

“यस्तत्त्वकुष्ठमयमृत्युकारि
हृदोगम्यतौ युक्तं रमणीयम् ।
नानाश्रवनाच्च तथा प्रकीर्णं
कथं वा हृत्सासमशङ्कमोक्षम् ॥”

चय लोहस्य दोषघातस्यै शोधनमभिप्रीयते ।
 "पत्न्यैतत्तप्तमात्रं लोहस्यैकं प्रतापयेत् ।
 निर्वैचित्र्यमात्रं मेघं तस्मै च काङ्क्षितं ॥
 गोमूत्रं च कुलत्यागो कदापि च विषा विषा
 यत्वं लोहस्य पचार्था विप्रक्षिः संप्रज्जयते ॥"
 अथ लोहस्य मारुतविधिः ।

“सुहृन्लोहभयं कृष्णं पातालशरङ्गीरसेः ।
महद्वित्वा पृष्ठद्वयौ दद्याद्वै पृष्ठद्वयम् ॥
पृष्ठत्रयं कुमारीयाश्च कुठारिच्छिलिगारसेः ।
पृष्ठद्वयं ततो दद्याद्वै तीक्ष्णं प्रतिभवेत् ॥”
अथ च ।

“चिपेद्वावशमांशेन द्रव्यं लोहचूर्णतः ।
मर्दयेत्तु जम्बूकाद्रावेयंमसुखं ततः पुटेत् ॥
एव सप्तपुटेमूलं लोहचूर्णं भवाप्नुयान् ॥
सलोहचुभूषणं वाग्राज्ये क्रमाच्चो लोहमारखी ।
नश्यते रामराजेन तौमहजप्रियाधना ॥

खतकाद्विभुषं गन्ध दत्त्वा क्षुब्धं च कम्पनीम् ।
 द्वयोः समं लोहसूत्रं भर्त्तव्यं कम्पकाद्रवेः ॥
 वासपुष्पं ततः पिबेत् क्षाता ताम्रस्य पात्रके ।
 बन्धं हृत्वा क्षुद्रकण्ड प्रवेष्ट्वा हृदये दूधम् ॥
 यामहयाद्रवेद्वयं प्राप्नुयादौ मन्त्रेणतः ।

दम्भोपरि प्ररावञ्च जिदिनात्तं बहुदुरेत् ॥
 पिपुत्रा च गालथेच्छादेन वारिवरं भवेत् ॥
 हाडिमस्य ध्वं पिपुत्रा तत्तत्तुगुं नवदरिण्या ॥
 तदस्तेनायस्यञ्च अस्त्रीयान् भावयेदपि ।
 व्यासपे शोषयेत्तच्च पुटेक्षेय पुनः पुनः ।

एकविंशतिवारेऽस्तुन्मिबन्तं वाच संश्रवः ।
 एवं सर्वान्नि लोहानि खण्डादीन्मपि सारयेत् ॥”
 एवं मारितलोहस्य गुणाः ।
 “लोहं तिलं सरं शीतं कषायं मधुरं गुणः ।
 रसो वयस्यं सन्तृष्यं रोदनं घातनं भयेन ॥

केषं प्रितं गरे भूषं प्रोशाशं प्रोशाशतः ।
 मेरोद्रेहकर्मनं ब्रूतं तत्किं तद्देव हि ॥
 सुआसेकां समारब्धं यावत् सुवर्णं प्रीतिः ।
 धनलोहं समशीवाद्यथादोषान्नं शरः ॥
 सुआशं तिलतैलं मगधं रात्रिभूतनाथ ।
 मगधकरणं च पञ्चलोहं सुवर्णः ॥

कृतं भा

बोधगम्य दया

Q **UPTA** **3**

अथ पापहोमं हि सुखं च रौरवे परिपश्यते । ११

इति माह्यसूक्तान्तम् ॥

[illegible][illegible]

“लोहान् यमसकाव्योजानुविज्ञानुमरानपि ।
सहितांस्तान् महारथेन ययधन् पराक-
शायिनिः ॥”

“अभावात् पदादस्य लोकास्य प्राप्तिरिति ममम् ।

यथामात्रान् सन्ध्याकां च सन्ध्यां नैवेद्यामात्रम् ।
 सन्ध्याकां, पु, (लोचनम् कण्ठम् यथा) ।
 मदनत्रयः । इति शब्दप्रवृत्तिः ॥ सौख्यम्
 कण्ठकम् ॥ यथा, वार्ध्याभ्यामात्रम् ॥ १७० ॥
 “सखि सौख्यकण्ठकगिभ्यो यथा मदन-
 मदनत्रयः ॥”

विशिष्टार्थः (वि. १)
 अकार्ण, श्री, (लोद्ध, कान्तो, र्थः) अथ
 कान्तः। इति राजभिर्षयः ॥

हकारः, पु. (लांछं लांछयथं शब्दादि करो
तौति । छ + अणः ।) लांछकारकः । इति
कुलादयः । अथ, श्री. वागवर्गः । = ६०२२१

प्रस्थापनाद्यन्वयकाराद्य लोपकारास्तथैव च ।)
हत्तारकः, पुं, (कोष्ठं सम्प्रत्ययस्थादि करो-
तीति । झ + श्रुतः) दस्यस्य दृष्ट्यातिविशेषः ।

कामाक्ष इति भाषा । नृपथारयः । शोकारः २
द्वयमरः ॥ तौष्टकारः ३ अथयकारः ४ कर्म
कारः ५ कर्मकारः ६ । इति भरतनृनयौ ॥

तस्यापि वक्षः ।
 “गोपाकस्वस्वराय्य! ये कर्मकारोऽप्यभूत्
 इति ।”

इति पराशरपद्धतिः ॥
 'हकिट्ट', ज्ञीरे, (लोहस्य किट्टम् ॥) मांश्चमजम् ।
 तत्तयायः । किट्टम् २ लोहचर्मम् ३ वर्याभजम्

४ लोहवम् ५ अण्डवम् ६ सोष्ठम् ७ सोष्ट-
मम् ८ । (अथा, सुष्ठुते । ६ । ४२ ।
“सुष्ठुचितं सोष्टवम् सुष्ठुते”

मांसं पिबेद्वापि (इ खीरं विहृतम् ॥)
मस्य शुभा मधुरात्मन् नटनम्
स्निग्धावर्णः सदा मुखाद्वैतः प्रोद्यते

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

विषयं पुं लोहितं वयं कर्त्तुं यत्नः ।
 यद्मेव, यं न कल्पयुक्तः इति मेदिनी ।
 अ १०२ ॥ सागरः इति शुद्धभाषा । तस्य
 नदावशेषश्च उत्तमतिर्यथा,—

सगर उवाच ।
 “वमोवादां जयं वञ्चि कौहिल्यो ब्रह्मणः सुतः ।
 कथं श्रान्तदुषार्यायां रतः स कमलासनः ॥
 पारस्त्र्येयुक्तो वा कथं वञ्चि प्रियतामहात् ।
 तव सर्वं त्रुतिमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥

श्रीं उवाच ।
 दृशत् तं दृष्टशार्दूलं कथयामि मत्तनयम् ।
 आस्थानं ब्रह्मपुत्रस्य लोहितस्य महात्मनः ।
 खरिवर्धे महाधर्मे शान्तधर्मास रासतः ।
 सुविश्वीकृताभागे स्तानवाश्च सुतपोधनः ।
 तस्य भार्यया महाभारता अमोघाख्या महा-
 वती

शिरयवगमस्य सुनेस्तुगहन्ताशमीज्ञवा ॥
 तथा साङ्गं त कौलसमर्थोद्गापर्वतेऽवसन् ।
 लोहवाख्यस्य सवसन्तीरे वै शम्भमादने ॥
 एकदा स तपोनिष्ठो भिलगुप्यादिमिशरे ।
 अगाम वनमध्यन्तु तिवन् वहुपलाभि च ॥

सास्त्रमवसरे ब्रह्मा सर्वलोकापितामहः ।
 तत्राजगाम यज्ञास्ति त्रयोधा आत्मनोः श्रिया ॥
 ता दद्यात्सिमरभार्तिं युवसोमनिसुन्दरीम् ।
 मोक्षितो मर्त्येनायुः तथाभूद्दुर्व्रितक्रियः ॥

पृथ्वीरितिक्रियो भूत्वा निवृत्तुत्वा महावतीम् ।
 अथाधावत्तदा जन्वा संसृखो मदवाहितः ।
 धावमानं विधातारं हृद्गमोक्तं महावती ।
 मैव मैवमिति प्रोक्त्वा पर्याश्रान्तं यत्कीयत ॥

इक्ष्वाकौ च धातारममोवा कुपिता तदा ।
 पर्याश्रान्तात्तरमरा क्षारमाहृत्य सङ्गबान् ॥
 अकार्यं न मया कार्यं नृनिपत्रा विमर्शितम् ।
 बलान् प्रमथ्ये साहं तलया त्वच्च साम्यहम् ॥

समो वधा मेव सुक्ते विधातुश्च महा ह्यप ।
 रमश्चक्रे च तद्देवाग्रमे शान्तगोमूनेः ॥
 अत रेतसि धावापि हंसयानं समास्थितः ।
 सञ्जयामिपरीतात्मा हुतं वै स्वाश्रमं श्रयो ॥

गतं वेद्यमिदं श्रुत्वा तन्निजमाश्रममवागतः ।
 आगत्य ब्रह्मा हंसानां पदचोभं तथा भुवि ॥
 तत्रैव प्रसिद्धं भूयै विधातुं जैनोपमम् ।
 अमोघं परिपश्यन् प्रपञ्चशान्तरक्षितान् ॥

किमेतदत्र शुभगी प्रवर्तं दृश्यते तु यत् ।
पञ्चिणाश्व प्रदक्षोमं मेकक्षेत्रे कौटुम्भम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तभुः सुनिश्चितमम् ।
असन्निवेन व्यसद्वत्कुला विकलावना ॥

हनयुक्तस्त्वनथ कोट्याशय शतमुखः ।
 कमण्डलुवरो भीरु रतिं मां समवाचत ॥
 ततो भया महं नितञ्ज उटञ्जान्तरसीवया ।
 प्रयाज तेजः सैवानो मम प्रायमयाद्दिनः ॥

अथ तत्र प्रतीकारं यदि प्रज्ञाधि ज्ञान्तो ।
 न हि मां प्रवर्त्ता क्षीरं कश्चित् प्रकरोति जीव
 मृतु ॥

ए तस्मात् पश्यन् मुखा पश्य न ह्यसौ

शतं विविधं मनसा तत्र ध्यानपरात्मसत् ॥
 द्रिध्यानि तज्ज्ञात्वा देवकान्यस्तुपस्थितम् ॥
 तीर्थावतरणेष्वपि हितेषु जगतां सुखिः ॥
 ध्यात्वादेकं चिन्तयित्वा स्वमार्थामिदमवधीत् ॥
 इदं तत्रो जगत्सर्वं दिशामोहि ममाज्ञया ॥
 हितेषु सर्वजगतां देवकार्यार्थेषु यः ॥

मनसा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।
 त्वामप्राप्य मद्भाक्कामवाप्योः स समर्थः च ।
 अतो भिक्षासुखं तत्त्वं कर्तुमर्हति बह्वचः ।
 तन् श्रुत्वा शास्त्रभोज्याख्यमर्मावातीव जण्डिता ।

शान्तयन्मोक्षं तं प्राप्नुयति नमो महाशक्ते ॥
 शान्तयस्व लोको घास्यामि न चेत्तं विमदस्वताः ।
 स्वयं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज ॥
 ततस्तस्मात् वचः श्रुत्वा युष्मत्तथैव शान्तयुः ।

स्वयं पीत्वा च तत्रोक्तस्तस्या गर्भे कसेचयन् ॥
 संक्रामितैः श्रान्तगुणैः तैर्जोभिर्बन्धयः सती ।
 गर्भे वधानामोदाख्या हिताय जगतां ततः ॥
 तस्यां काले तु संध्यामे संजातो जनकचयः ।

तन्मध्ये तनयश्चापि नौगवामाः किरीटधृक् ॥
 दत्तमासासमाधुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
 यतुर्भुजः पद्मविद्याधरश्चिप्ररक्तथा ॥
 शिशुमारधिरःस्वच्छ तुल्यकायो वल्लभकरैः ।

तं वातश्च तथा मृगं श्वान्तुल्लोकश्वान्तुल्लुः ।
चतुर्गो मय्यन्ताश्च भक्ष्यं दद्यात्तुल्लुः ॥
कैलासश्रीकं प्रार्थ्य दक्षिणं श्वान्मादनः ।
प्राश्निः पश्चिमं श्वान् पूर्वं सख्यकाश्यः ॥

तेषां मध्ये खयं कुक्षं प्रकृत्या विधेः स्रुतः ।
 क्षत्वा निवृत्ते निबन्धं शूरश्रीन विप्रशकरः ॥
 तं लोयमध्यमं पुञ्जमानाद्य हृदिगणः स्वयम् ।
 क्षमतस्तस्य संस्कारानकारोद्देशशुद्धये ॥

सद्यः काले, बहुविधे यतीति ब्रह्माद्यः सुतः ।
 तौ यशस्विस्त्वप्यस्य बहुधे पञ्चभोजनान् ॥
 तस्मिन् देवाः प्रभुः सञ्चरितीत्येव सामरे ।
 प्रीतामननले हृदये देवस्थाभ्यस्मां मार्गः ॥

तस्मिन्नेवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 चक्षो मातृवर्षं शोरमयुधं पितुराज्ञया ॥
 तस्य प्रापस्थं मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
 स यशाम महाकुक्षं जहास्थं ज्ञातुमिच्छया ॥

तत्र आत्मा च पोषा च माहृदया अपानयत् ।
वीथीं परमुखा हृत्वा तच्च व्यामवतारयत् ॥”
इति कालिकापुराणे आमदयोपाख्याने च
व्याधायः ॥ ३ ॥ अथ च ।

वीथीं परशना खला जघापुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुडान् सुतः सोऽथ कानारे सोक्षिताङ्गये ।
कैवामोपब्रथाथानु व्यपनदृजङ्गमः सुतः ॥

कुठारेण दिशं पूर्वामनयदुल्लङ्घ्यः सुतम् ॥
तनीरपहचापि गिरिं ह्रमच्छङ्गं विभिक्ष च ।

प शीर ।

बौद्धिवात् सरसो जातो बौद्धिवात्

स कामरूपमखिलं धीतभाज्ञाथ वार
गोधनं सर्व्वतार्थानि हृत्पुं ध्याति स
प्रागेव दिव्यसुतां संलब्ध्वा ब्रह्मणः सु

पुनः पतति और्ध्वतो गत्वा दादृशयोः
 मैत्रे मासि क्षिताश्विन्यां यो नरो नियतः
 ज्ञाति और्ध्वत्वतोयेषु स याति ब्रह्मण
 तेनानु सकलं मासं शुचिः प्रथममानसः

इति कालिकापुराणे २५ अध्यायः ॥
परम-सक-अभिष्ट । ॥ श्रीध्वजग

स्त्रियाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । स्त्र्यात्
इति रसाभायः । स्त्रियाति । इति दुर्ग
स्त्री, गि ग नद्याम् । इति भविष्यक्यद्रुम ।
पर०-सक०-अनिद् ।) वकारोपध

स्त्रीनाति स्त्रीसः स्त्रीतिः । गि, ति
स्त्रीनाति स्त्रीनः स्त्रीनिः । गिनैव प्र
सिद्धौ गकारणं प्रादित्वविकल्पायम् । इ
दासः ।

Figure 1

गण्यं चतुर्थवर्गस्य । कश्चिन्नारयणस्य
 श्लोकात् । इति आकरयन् ॥ (अथा,
 आम् । १८ ।

"निष्कान्तं तु पुः प्रोक्तं दन्तधारी व
 दन्तवकारः । स च कान्तः स्यवर्णः ।
 कान्तः स्यात्तुल्यवाः । इति क्व

रक्षम् ॥ अपि च ।
 "ततो ह्यक्षरमात्रायमखण्डमज्ञानज
 ष्यन्तःस्थोऽक्षरमार्गद्वयवर्तीर्वादिष्यताम्
 इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ३ अर्धे
 "अक्षरं ब्रह्म सच्चिदानन्दं ॥

वाह । अन्तःस्था य र ज वाः । उय
य स दाः । स्तरा अकारादाः ।
कादयो मावमानाः । इत्यादीर्घाश्च ।
आत्मन् । चित्तात्मात्मानम् । इत्येवम् ।

श्वरूपं यस्य तम् ।" इति तट्टीकायां
स्वामी ॥३॥ "ध्वरुजैववकारस्य प न
वा इत्येकदेशेना उत्पत्तिश्च नमोऽनु
कर्तार्यै च नमोऽपि नमोऽनु

इति भिन्नपदे पठितवान्। अथ स
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर इ
अनुस्वारस्य अकारो न स्यात्। वै
नस्योपनिष्ठात् इत्युपनिष्ठात्।

तद्वचो परम पद इत्याहौ तपेवोवाह
इति १०० या

वगला

भक्तिम मनुष्याय इय क रयेतन
यत्न तस्योप र न्यस्य त ल्केन विप्रिय च ॥
तत्र न य वनि चण्य पीतरज्जु त्रिषे गदे,
अर्चयेत् चतुष्कालं त्रिंशो पीतोपचारान्,
दुष्टस्य क्षमायकेन मुखं वाचयतेरधि ॥”

इति वगलापरिच्छेदः ॥ ३ ॥

विषयधारे ।

“काली तारा महाविद्या पीठप्री सुचनेभ्यः ।
भैरवी क्षिप्रमन्त्रा च विद्या प्रभावनी तथा ॥
वगला सिंहविद्या च मातङ्गी कन्यात्मिका ।
यता एष महाविद्याः सिंहविद्याः प्रकी-
र्तितेः ॥”

अथ वगलासुखीकोशम् ।

“मन्त्रे सुधास्थिमणिमण्डपरस्वदेदी
विंष्टास्त्रोपरिगतां प्ररिपीतवर्णां ।
पीताम्बराभरणमालाविभूतिप्राङ्गी
दर्शनी भणानि धृतसुहृदवैरिजिह्वा ॥
विष्ठापमाराध करेण दर्शनी
धामिने प्रजुं परिपीठ्यन्तीम् ।
गदाभिधातव्य च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां दिव्यतां भजामि ॥
अलङ्कितकङ्कुलोन्नचितपादागुरुस्थलीं
लङ्कितनक्षत्रम्यकद्रुतिमदिष्टुषिभाभनाम् ।
गदाद्वतविभक्त्यां कालिज्जालिज्जालां
स्मरामि वगलासुखीं विमुखसम्पन्नः क्षीतिवैभवं ॥
विषयविभक्त्याः कलिज्जालोत्पले मन्त्रे
यन्निष्ठं त्वन्मौलिपातिविरुपेतिताम्राध्यासि-
नीम् ॥

सखाभिं कटपीडितारिरसनां भास्वद्वादि-
भम्भा
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विषयं सर्वोद्य
सर्वापराः ॥

देवि त्वचरणान् सार्धंनक्तते यः पीतपुष्पाक्षलीन्
भक्त्या वाभक्तेर निधाय च मन्त्रं भक्तौ सर्वो-
द्वाचरम् ।
पीठध्यापदोद्य कुम्भमध्यात् वीर्यं करेत्
पार्थिवं
तस्यामित्रमुखस्य वाधिं नृदये जायते भवेत्
तत्त्वयान् ॥

शरीरे स्मरति रक्षति स्मितप्रतिवेक्षणरः
श्रीतति
सोप्री धाम्बलि दुर्जनः सुजयति क्षिप्रप्रभः
अङ्गुलिः ।

अर्धे खर्चति सर्वविधं जहति सम्पन्नता-
यन्तिनः
तेनिलं वगलासुखि प्रतिदिनं अस्त्राणि सुभं
नमः ॥

नम्रावदनं विपचञ्चले क्षीर्षोपविजय ते
न वादिनियन्तव्यं विजयतां केवला चिचं
न ते

॥ श्रीपद्मेश्वरि नमः ॥ अथ वगला परमात्म

वगला

वगलापरिच्छेदः सख सुखकर्मो भवद्
व न म ॥

दुष्टसम्पत्तयुविप्रश्रमन दारिद्र्याविप्रश्रम
भूयस्त्रुप्रमनं वल्लभ्यमदृष्टां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्येकनिकेतनं मम इच्छोः कारुण्यपूर्णं स्त
स्त्रोत्तारणमापिरस्तु पूरतो भवत्स्वदीर्घं वयुः
भातभेज्जय मे विपचञ्चले जङ्गाचनो कीलय
मार्त्तौ सुन्दर नाशयान् विषयासुखीं मतिं

सम्भव ।

अत्रुं चूर्णय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे
विप्रोचं वगले हर प्रथमतां कारुण्यपूर्णं चय
मातर्भैरव भक्त्या विजये वाराह विद्या-

यये

कौवित्र्यं ससये महेष्टि वगले कामेष्टि रामे रमे ।
मातङ्गि विप्रुदे प्रहात्यरतरे खगपवर्गप्रदे
हाद्योद्ये शरमागमः कथयता विष्णुमरि

चाहि माम् ॥

चरमे चौरसङ्गे प्रहरश्चसमये यन्त्रन त्याघिमध्ये
विद्याधादे विवादे प्रकुपितशृणुते दिव्यकाले
निशायाम् ।
वयमे दा क्षमने वा रिपुवधसमये निर्जने वा

वने वा

गच्छेच्छिच्छिकालं यदि पठति शिव प्रामुख्य-
दासु धीरः ॥
निर्वां क्षीनमर्धं पवित्रमिह वी देवाः

पठतादरा-

कुला यन्मिहं तथैव समरे वाह्यै करे वा
गले ।
रात्रानो हरयो मदायकरिणः सर्पा म्हीन्त्रा-

द्विका-

को वे शान्ति विमोहितार रिपुगणैर लक्ष्मीः
क्षिराः सिद्धयः ॥
खं विद्या परमा त्रिलोकजयनी विप्रोच-

संक्षिपिनी

श्रीवज्रवैद्यकारिणी लज्जमनः सम्मोदयस्त्रासिनी ।
सम्मोदहारणकारिणी पशुमनः सम्मोदयं दायिनी
जिह्वाकीचयमेरुवी विषयते अस्त्रादिभक्तो यथा ॥

विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमादुः

दुष्टैः पीतैः सर्वैकात्म्यासक्तिः ।

मार्गं भोगो वज्रमारोखनीख

धामं तत्तद्वयवेक्षिन् नरेख

यत् त्वं जयसन्नाहं महितं परमेष्ठिनि ।
दुष्टायां निग्रहायां तद्व्यथाय नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मास्त्रमिति विद्यातं विप्रु जोनेष्टि विप्रुनम् ।
गुणभक्त्या दातव्यं न देयं यत्नं कथञ्चित् ॥

पीताम्बरां द्विजजात्र जिनिर्वागवकोज्ज्वलां ।
शिशुसुहृदरक्षाच करेतां वमडासुखीम् ।
प्रत्यक्षेष्टादुष्टादे कथयतवमदं कर्मैकविप्रदं

साम् ।

इति वगलापरिच्छेद परमात्म

वगला

वगला ॥ अथ + ग इ +
चलोप अवा ह इति सुभं
भरतश्च ॥

वङ्गः, पुं, (वङ्गि इति। वङ्ग + “वर्गेर्गं
इ। ३३। इति लुः शशाङ्कादेश्च
इति सिद्धान्तकोत्तरासुखादिहति
इति संविप्रसारोयादिहतिः ॥ (प्र
चरवेदे । ७। १०३। २।

“गवाभाहनमाधुवैविनीनां
मङ्गुलानां वयुरवाधमेति ।

“मङ्गुलानां वयुः प्रकृतः समेति ।
इति तङ्गाये सायणः ॥

वच, इ द गतिभिश्चाराभवेति । इति
हमः ॥ (भा०-आस०-वक०-वर्ष
सं० ।) इ, वक्षति । इ, वक्षति । जर्व
पक्षते । इति दुर्गादायः ।

वङ्गः, पुं, (वङ्गतीति । वङ्ग + अङ् ।)
द्वामरुडीकार्यं भरतः ॥

वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + टाप् ।) वङ्गाग्रम
पर्यायः । पश्यस्यम् २ । इति जिह्वा
वहिलः, पुं, (वङ्गति इति । वङ्ग +
कण्टकः । इति जिह्वाक्षयः ॥

वङ्गा, स्त्री, (वङ्ग + एङ् ।) “वङ्गे
इ। ३३। इति व्याकरणे कुल्लः ।
यथा, वङ्गा काष्ठम् । इति सुभवे
शम् ॥

वङ्गि, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि कौटिल्ये
प्राद्वयः ॥ ” उणा० ४। ३३। इ
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पाचोक्षि । त
पश्युं शम् २ । इति दैमन्तः । १। २।

वङ्गि, पुं, स्त्री, (वङ्गते इति । वङ्गि क
“वङ्गाद्वयः ॥ ” उणा० ४। ३३। इ
प्रत्ययेन निपातितः ।) वाचमेदः । इ
कीयः । गृहदाह । पाचोक्षि । इति ।
कौमुद्यासुखादिहतिः ।

वङ्गुः, पुं, (वङ्गति वङ्गती भवतीति ।
लुः । एवोदरादिवात् इम् ।) ऊर्ण
रत्नमरः । २ । ३३। ७३। क्वंकी इति
(यथा, सुसुते शरीरस्थानि ५ अथावे ।
“चतुर्दशासुधीं संवाचः । तयो जय
जोडवङ्गुयह ॥”)

वङ्गुः, स्त्री, (वङ्गतीति । वङ्ग + वाङ्गुका
लुक् ।) गङ्गाकोतोविश्वः । यथा,
“तस्या, खोववि सोता च अश्वमेधा च
क्षीति

यत्तव केतुमन्सर्वेष्टा गङ्गा । यथा
माल्यवन्निष्करानिभ्यन्तरी तत उप
केतुमन्समन्विष्टः । सर्वोकां दिशः सर्वा
प्रतिप्रति । इति श्रीमत्पर्व ५ स्क
अध्याय । उप च मप मारते १०१।

“मोदनी च विष्णु च तन्मन्त्रेण तप
क्षीति

० (पञ्चमीति वङ्गमती चक धातु
'व' इति भावः । तत्पञ्चमः चक
व्यञ्जम् ३ नागमोचनम् ४ खड्गम् ५ वङ्गम्
नमनम् ६ पिबटम् चक्रवर्त्तम् ७ तमरम्
नागजम् ११ कर्त्तारम् १० व्यालीनकम् १३
इतम् १४ । इति विसंख्यः । ४ । १०८ ॥
मम १५ नागम् १६ जपु १७ । इति शब्द-
वर्गी । अख्य गुणाः । तिङ्गणम् । मधु-
५ । मेदितम् । पाकितम् । क्षमिवान-
एवम् । खेडनम् । कश्चित्पित्तकारि-
। इति राजवङ्गः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
ययुषाः ।)

पङ्क जपु प्रोक्तं तथा पिबटमित्यपि ।
। मित्रकथापि द्विविधं वङ्गसूचने ॥
। खरकं तत्र मित्रकम्बुवरं सप्तम् ।
तद्यु नरं एतस्यैव मेदकपक्षिमेव ॥
न पाठ्यु सन्ध्यां चतुष्टय पित्तं सनाक् ।
निहो यथा हस्तिगर्भं तिङ्गति
तर्पणं वङ्गोऽखिलमेदवगम् ।
दृक्ख सौख्यं प्रशेषनिग्रहं
नरस्य पुष्टिं विशदयति धनम् ॥”

भाष्यकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गोधनस्यारण्यविधिर्वा, —

सूत्रादेकं खिन्नं यामार्त्तं वियुध्यति ॥
इति वङ्गसूत्रः ॥

। तालमर्कस्य पिष्टुं दुग्धेन संपुटितं ।
। नद्यपदेख्येः वङ्गशा भस्मना चयेत् ॥”

रसः ।
। परंकी मत्वा सुक्रीं संख्यायेत् सुधीः ।
। पुनस्तस्मिन् चण्डांस्त्रिणावि वःपयेत् ॥
। जनी-वर्गं क्षितौधे न थमान्ध्याः ।
। नारक-वर्गं लवणिकावगुण्डम् ॥
। खण्डोत्पन्नं चूर्णं तत्र विनि-

क्षयेत् ॥
। शक्ती वङ्गं क्षिपते वाच संघयः ॥
। क्षास्त्रं चर्चं क्षिप्त्वा तत्रकीपनम् ॥
। सधनश्च क्षिप्ति मेदनाशकम् ॥”

। मारणम् । इति वैद्यकरत्नचरन्धरे
। राजाधिकारी ।) कर्मवङ्गस्यैव ३५-
। मोक्षकम् । वैद्यविशेषे भू भूतिः ।
। नी । गे, २९ । (एकवचनान्तोऽपि) ।
। हामारव । १ । १०४ । ५० ।

। इति भवेद्देहो वङ्गा वङ्गस्य च
स्त्वः ॥”)

। वीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा, —
। मद्युरवा अन्तर्निर्वहक्षिप्राः ॥”

। ।
। मासमनोर्हः प्राचां जगपदाः
स्त्वः ॥”)

। इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
यथा, —

। मत्स्यपुराणवचनम् ॥
। मत्स्यपुराणवचनम् ॥

कविज्ञोऽ

वदभयवराय ॥”

इत योऽस्मात्तत्पञ्चमीचक वचनम् ॥

तस्य मीमांसा यथा, —

“रत्नकरं समारब्धं प्रकाशानामो शिवे । ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वविधिप्रदर्शकः ॥”

इति शक्तिवङ्गमन्त्रे ७ पटलः ॥
वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशेश्वरविराजपुत्रः । यथा, —
“वलिः सुतपसो वङ्गे चक्रवङ्गकानिज्जनाः ।
सुखपीक्षाश्च वासिषा जगन्नाथमथावृतः ॥”

इति शाकट १४ अध्यायः ॥ ३ ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस्य कौरवो वनेः सैन-
जस्य । यथा, महाभारते । १ । १०४३७-५११ ।
“ततः प्रसादावामास पुनःकन्यायचक्रम् ॥
वर्णिं सुदेष्टुं भाष्यो न्यो तस्मै ता शशिर्वातु-
पुनः ॥

तान् न दीर्घतमाज्जिषु सुता देवोमथावर्त्तुः ।
भविष्यान्ति कुमारार्त्तं नैजयादकनचैव ॥
वङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुष्टः सुष्ठव ते हुताः ।
तेषां देशाः समारब्धाः ख्यामप्रथिता सुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्वनः ।
कानिङ्गवपयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्तुतः ॥
पुङ्गस्य पुङ्गा प्रख्याताः सुता सुखस्य च
स्त्वः ॥

एवं वनेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै सदर्पिकः ॥”)
। वार्ताङ्गः । कापांशः । इति मेदिनी । गे २९ ॥
वङ्गः, कौ, (वङ्गाज धातुविशेषात् जायते इति ।
जन्-उ, ।) निन्दरम् । इति राजमाहा-
वङ्गदेशवाति, नि ॥

वङ्गः, पुं, (वङ्गोति । वङ्ग+ङ्युः ।) वार्ताङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली । वैशुम् इति भवा ॥
(गुणादवोरस्य वार्ताङ्गस्यैव ज्ञानत्वाः)

वङ्गका, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति ज्ञानावुधः ॥
वङ्गालीनं च नामान्तरम् ॥

वङ्गपुत्रकं, स्त्री, (वङ्गपुत्रस्यैव वङ्गात्माभ्यां
जायते इति । जन्-उ, ।) काश्यम् । इति
विसंख्यः । ४ । ११५ ॥

वङ्गसेनः, पुं, वक्रवृत्तः । यथा, —
“वङ्गस्येवमग्लिङ्गः सुकाशो सुनिहम् ।
कान्तः कुनकी ॥” इति त्रिकाश्वशेषः ॥

वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्ग-स्य + सेन-स्ये कन्) वक्रवृत्तः ।
यथा, —
“रत्नपुष्पो सुनितरगराक्षस्यैवमिन्द्रः ॥”

इति राजमाहा ॥
अख्य पुण्यगुणाः ।
“वानकस्य च पुण्याणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुप्राकारि निस्तपि कासश्चक्रकारि च ॥”

इति राजवङ्गः ॥
वङ्गादिः, पुं, (वङ्गस्य वङ्गात्तोऽरिः । अख्य वङ्ग-
धातुनादकत्वात् तथात्वम् ।) हरिताम्बुम् । इति
विसंख्यः ॥

वङ्गालः, पुं, मेरुवराजस्य पुत्रः । यथा, —
“वङ्गव पणम वने मयुरो वनवन्धवः ॥

देशाख्यो माधव चिन्मुरवपुष्पा पत्र
भतः ॥

अख्य ध्यावम् ।

“कञ्चानिविश्रुतकरणवरस्तपस्वी
भास्त्रक्षिप्तु नपरिमन्त्रितयामश्नतः ।
भस्मोष्णो निविण्डकटाकनापो
वङ्गाज इत्यभिहितस्तस्मात्कथम् ॥

यत्तुनो देवतङ्गालो यद्वाशब्दासमन्धसः
प्रक्षेपे पितृयन्त्रिणः प्रोक्तोऽयं सुनिवा स्वयम् ॥

इति सङ्गीतरत्नाकरः ।
वङ्गालो, स्त्री, मेरुवराजस्य रागिणीः । यथ, —
“मेरुवी कौशिको चैव भावा वनाजनी तथः ।
वङ्गालो वधि रागिण्यो मेरुवस्थेय वल्लभा
इति सङ्गीतदासोऽनरः ॥

अस्या सत्तेः ।
“मनोऽस्तुतायुगभूतिवाङ्गो
सुखं दधत्वा धरणीधरण्या ।
प्रांशुः कुमारी कमनीयस्यान्त-
अङ्गानिर्कथं सुनिमाङ्गुलीना ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ।
“वङ्गालो वीडवा जेवा गुहाशब्दासमवटः ।
भक्तः ।
अथवा वा न विज्ञेया कर्त्तव्या प्रथमा मताः ।
पूर्वा वा मध्यमपिधा कलिनायेन भाविना
इति सङ्गीतरत्नयथः ॥

वच, कौ वाचि । सन्देशः । इति कविकल्पम् ॥
(स्वा-पर-सक-व्यति ।) कौ, । त्वा
व्यर्थं सेम् (सेट्) इत्येकं । न चत्तपिथ तत्र
इति ज्ञानावुधः । इति दुर्गादासः ॥

वच, क सन्देशः । इति कविकल्पम् ॥ (पुरा
पर-सक-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः
क, वाचयत्यिव लो विप्रिमिति ज्ञानावुधः
इति दुर्गादासः ॥

वच, क कौ वाचि । इति कविकल्पम् ॥ (अद्
पर-सक-सेट् ।) क, वाचिः । कौ, प्रला
अस्मादस्तिवभक्तिर्गो प्रयोष्णा । इत्यादि
रिकाः । इति दुर्गादासः । यथा, —
“वचैरन्वयमुत्सृज्यः प्रयोषो वासिधौवते ।
जयतेवर्त्ति पञ्चस्या उत्तमः पुष्टः क्षणितः ॥”

इति वङ्गमन्त्रनम् ॥
वचः, पुं, (वचोति । वच् + व्यच् ।) कौरवप्रचो
इति मेदिनी । क, ६ ॥

वचः, [र्] कौ, (उच्यते इति । वच् + ‘सल्ले
धातुव्यासृज् । ” उणा० ४।२८ । इत्यमरः ।
वाचम् । इत्यमरः । १।५।१ । (यथा, रघु । ७।४१
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
स्वाधिराजस्य वनो निजस्य ।
प्रलाघतास्तो निरिजप्रभावा-
दात्मन्यप्यो मिथिलोचकारः ॥”)

वचः, पुं, (वचोति । वच् + ‘सृज्धातुव्यो
व्यासृज् । ” उणा० २ । ५२ । इति

वचनं

वचा

वचन

वचनं च वचनीय वच + "वचुवचिन्"
 २३ उच १ १ उचवच वचनूक
 उचन मेदिनी । १. २२७ ।

चक्षो श्री, शारिका । वचिः । शुक्लभेदः ।
 इति शुक्लरात्रयो । मेदिन्यां वचच्छा इति
 परच्छा इति च पाठः ॥

चचन कौ, (उचतेऽनेनेति । क्षीरानां शुक्लत्वाद्दृष्ट
 तत्वात्तम् । वच् + च्युट् ।) शुक्लो । इति शुक्ल-
 चान्द्रका । वाच्यम् । तथार्थायः ।

“इरा खरभ्वती अक्षी भाषा वाक्सी च खरहा ।
 गिरा गीक्ष गिरा द्वी गीर्द्वी भारती-
 चारी ॥”

वागवाचा वचसामीशा वागद्वी वर्णमाष्टका ।
 वचनं भावितं चोक्तियांशो कथितं वचः ।
 वागदेवीवचर्त्तरेव प्रथयाः परिकीर्तितः ।
 वधास्थानं वधयोर्व्यं भेद् अहोर्गमोर्धमिः ॥”
 इति शुक्लरात्रयो ॥ ३ ॥

(वधा, हितोपदेशः ।
 “अतस्मिन्वरदारमदृष्टविरहयथम् ।
 अमुक्तकोवचनं ध्वज कल्पेति वचनम् ॥”)
 तत्तु त्रिविधम् । वधा,—

वशिष्ट उवाच ।
 ‘वचनं त्रिविधं शैल कौक्षिके वैदिके तथा ।
 सख त्रयानि शास्त्रज्ञे गमेलज्ञानचक्षुषा ॥
 अलक्ष्मिहितं पद्माव चोपगतं सुनिगृह्यम् ।
 सुवृद्धिशुक्लद्विभं नृहं तर्षां कदाचन ॥
 आपदः प्रीतिनगकं परिग्रामसुखावहम् ।
 द्यागुर्धनशैलीलक्ष वीधयद्वेव वाच्यम् ॥
 सुनिमात्रान सुधातुल्यं सन्नेकायै सुखावहम् ।
 सख सारं हितकरं वचसां यन्ममोचितम् ॥
 यव न त्रिविधं शैल नीतिधारिणश्चितम् ।
 कथनानि त्रिमुपमौ किं नदामि वाक्चर्याम् ॥’

तम् ॥”
 इति प्रथमैर्वर्त्ते मौक्त्यज्जन्मलक्षणे ११ अर्थायः ॥
 निभक्तिः । वा तु स्थादित्वादिषु । वधा ।
 “तदकेन वचनं क्रमात् कृत्स्नवत्तं स्थातु ॥” इति
 ह्यमर्षोपधारायम् । तद्वैदिकपर्यायः । आकः
 १ भार २ दल्ला ३ गौः ४ गीरी ५ मान्यवर्त्तौ
 ६ गभीरी ७ गम्भीरी ८ मन्त्रा ९ मन्त्रावनी
 १० वाशी ११ वाजी १२ वाजीची १३ वाजः
 १४ पविः १५ भाहती १६ धमनिः १७ वाळीः
 १८ मेधा १९ मेळी २० स्त्रोता २१ खरखती २२
 निजित् २३ खाद्या २४ वधुः २५ उपप्लिः २६
 मायु २७ काकृत २८ जिह्वा २९ घोषः ३०
 खर ३१ शब्दः ३२ स्वनः ३३ कृक ३४ क्षीत्रा
 ३५ गीः ३६ राधा ३७ मयः ३८ मेधा ३९ याः
 ४० त्रयो ४१ वसा ४२ अथा ४३ निषज्जा ४४
 दी ४५ लाजरस ४६ मर्त्तौ ४७ चादितिः ४८
 प्रकीर् ४९ वाचक ५० अमुपु ५१ धेनुः ५२
 वधुः ५३ मज्जा ५४ वर ५५ सप्तर्षी ५६
 शक्रा ५७ रति

वचनययी [५], नि (वचन यज्ञातीति
 यच किम वचने क्वाप उचनरतीकाया
 रसानायः ॥

वचनीयः, चि, (वच् + क्योवर ।) कचनीयः ।
 इति वचघातोः कश्चिच्छरीवप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 (निष्पायां, क्ती । यचा, कुमारे । ४ । २१ ।

“मद्वेन विनः कृता रतिः
 चयमानं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयमिदं व्यवस्थितं
 रम्य । त्वामनुधामि यदपि ॥”
 “इति वचनीयं चिन्ता मे भम अवस्थितम् ॥”
 इति तद्वीवायां सज्जिनायः ॥

वचनीयना, क्ती, (वचनीयस्य भावः । वचनीय +
 त्त् ।) लोकापवादः । वधा,—
 “अमपवादः कौलोर्न विगानं वचनीयता ॥”
 इति हेमचन्द्रः । २ । १७४ ॥
 (तथा, ऋक्छाद्रिकनाटके हनीयाङ्कः ।

“कामं नीचमिदं नृदन्ति पुरुषः खने च
 विचक्षेपु च वचनापरिभवचर्यै” न श्रौत्यै
 इति च ।

साधोना वचनीयतापि हि वरं वदो न
 सैवाज्ञाति-
 मागौ ज्ञेय नरेन्द्रसौतिलक्षणे पुष्पं कृतो
 त्रौखिना ॥”

वचनेक्षितः, चि, (वचने निक्षिपि क्सीति । स्था +
 “गद्यर्थेति ।” २।४।३२ । इति कः । “तनुपुत्रे
 क्षिति वल्लभम् ।” ६।१।१४ इति वचस्था क्युक्तः ।
 वचने निक्षिपि यः । वचनस्थः । सत्यार्थायः ।
 विधेयः २ वनिवयाहो ३ क्वाप्रवः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । २४० । वधाः ५ प्रथेयः ६ । इति कैचि-
 दिति भरतः ॥

वचनीपक्रमः, पु, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्वा-
 रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । सत्यार्थायः ।
 उपप्लिः, पु, (वचनस्य प्रवृत्तयः २ । इत्यमरः ॥
 वचरः, पु, (अवाचने रचनीति । अव + चर +
 क्त्वा । अलोपः ।) कुमुदः । शठः । इति मेदिनी ॥

वचसुः, पु, श्रुः,—
 “युनि मन्युः क्षुपस्थुश्च वचसुर्जगत्सुता ।
 भरस्थुश्च शरस्थुः स्थादमिने स्तब्धिरविमि ॥”
 इति शुक्लमात्रा ॥

वचसांपतिः, पु, (वचसां वाचां पतिः ।) वृह-
 सातिः । वधा,—
 “जीवोद्विहाराः सुरशुक्लवचसांपतीष्वौ ॥”
 इति दीपिका ॥

वचच्छरः, चि, (करोतीति । क्त + चश्च । वचमः
 करः ।) वचने स्थितः । इति कैचित् ॥
 वचा, क्ती, (वाचयनीति । वच् + णच् + क्त्वा ।
 निपातभात् ।) वधा, क्तान्तर्भावविशेषात्
 वच् णच् + वीचयनिश्चिन् वच् इति माता
 सत्यार्थाय
 २४४

वीरवा २ चटिका ३ मङ्गल
 उवा १ रचोवी १ रच
 वचा १२ लोभधरा १३ । इा
 भवा १४ । अस्था गुणाः । आ
 कटुत्वम् । उवाचम् । वचांश्च
 ज्वरातिवारनादभूतवाग्निताम् ।

त्वष्टः इति राजनिघण्टुः ॥ ३ ॥
 “वचोऽगम्या मङ्गलस्था गोतोऽगो
 सुवपवी च मङ्गल्यो वटिलोऽगो
 वचोऽगम्या कटुका निक्षोऽगो च
 विवस्थाश्चानुगम्योऽगोऽगम्यश्चानुगम्योऽगो
 चयस्वारकपोत्पादभूतचन्दलिला
 अथ खरावानो वचा ।

“पारवीकवचा युक्ता मोक्षा हैमः
 हैमवदुदितो तद्वत् नृत्तं हस्तं दि
 क्वाप सङ्गाहरी वचा । वस्था लो
 इति वामाकरम् ।

“सुगन्धाद्यगन्था च विशेषान् जप
 मुखदन्तकरी वचा हृक्छाद्रिकमुखशी
 अपरा सुगन्धा स्मृत्यन्वित्येवञ्चा लो
 इति नाम ।

“सुलयायिः सुगन्धात्वा ततो वीजगुग
 अथ चोपचनीतीति लोके प्रसिद्ध
 गुणाः ।

“वोपान्तरवचा कक्षी तिकोणा वदि
 विवस्थाश्चानुगम्योऽगोऽगम्यश्चानुगम्योऽगो
 वातव्याधोपप्लव्वास्तुत्पादं तद्वदेवञ्चा
 यपोद्धति निगुलेय किरङ्गामयनाशि
 इति भावपकाश
 नपरम् ॥

“वचाधुव्या वातकक्षहृत्वाग्नी स्तुतिवा
 इति राजवल्लभ
 अन्वयः ॥

“व्यज्जिनां पञ्चव्याधिन मासिकेन सै
 वचा कुम्भाक्षरं प्राज्ञै सुनिधारक
 चक्षुस्त्वयश्च पीतं वनिनेकं प्रयोगान्न
 वचराजानुचक्षं कुम्भेऽमहापञ्चाग्नित
 इति भावकृ १६८ अः

वचोपहः, पु, (वचनीति ।) अह
 वचसो अहः ।) कर्तुः । इति राजनि
 मज्ज, गतौ । इति कविप्रकाशम् ॥ (भा
 सक-सेट् ।) वज्रति । इति दुर्गादाय
 वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविप्र
 (चुरा-प्र-सक-सेट् ।) अर्थं भार्गव
 इति शास्त्रः । मार्गगन्ध शरस्त्र य
 अंखादो मार्गगन्धश्चकारः । क, वाचस्य
 वाङ्मं काक्कारः । इति रमणाय
 संस्कारयोरेति कश्चित् । इति दुर्गादाय
 वच, पु, कौ, (वचनीति ।) वच गतौ +
 भ्रिप्रिणि “वच २ ८८

पीतु पवाजकञ्च य वनपञ्च मार्ये
 स इन्द्रमस्मिन्व तस्य वनपञ्चः ॥
 नित्यतश्च तथा पीतं भामरश्च तथोत्तमम् ।
 नजाम्येतानि सन्नामि ध्यायस्मिन्नेव महीभृता ॥
 गुणैर्गन्तिवद्वाणि जयारोम्यसम्पद्ये ॥

इति युक्तिरुक्ततः ॥
 तस्योत्तमपरीक्षास्तथादि चणः—
 'यन्मि परीक्षा रत्नाणां वनो नामासुरोभ-
 वन् ।
 इन्द्राद्या निर्लितास्मिन् निर्लिप्तुं तेन शक्यते ॥'
 इत्युक्तम् ।

'मद्यप्रभावे विषुधैर्वैष्णवैश्चमुद्राहृतम् ।
 वनपञ्चा परीक्ष्यं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तयते ॥
 तस्यास्थिरेशो निप्रपन्न वेधु
 ततः प्रदेशेषु लघुचिदेव ।
 वज्राणि वज्रावृष्टिनिर्गमिणीयो-
 भवन्ति नावाहृतमिन् तेषु ॥

सुम्मानह्वरीराष्ट्राः पीक्षकादिप्रकीर्णकाः ।
 वन्यातथाः मर्त्योरीरा वज्राद्यानिष्कारकाः ॥
 आनाम्ना हिमशैलकाश्च प्राग्भावेष्वा-
 तदौघाः स्तूपाः
 औशोरे तुपितास्मेववदृष्टास्मात्वाश्च औरा-
 दृशाः ।

नातिह्वाः जननवदानवचिराः पीतप्रभाः
 कोशले
 द्यामाः युद्धभवा मन्त्रविषये नात्यन्तपीत-
 प्रभाः ॥
 अक्षरं लघु वर्णतश्च युगवन् प्राग्बुध सन्त्यं
 समं
 रेखाः निष्कलङ्ककाः यदङ्गवासादिभिर्लज्जितम् ।
 लानरस्मिन् परमकुमारवर्मणि यत् वज्र लघिदु-

दृष्टव
 दास्तु देववनाश्रयो क्षत्रियस्त्रीक्ष्णायुधार्-
 वदि ॥
 प्रयुक्तं यद्वृक्षा देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः ।
 पञ्चम्यथा विभागः कायो वषांश्रयादिषु ।
 हारतसितपीतपिङ्गस्मानाः स्यात्सप्तवो-
 रचिराः ।

हरिवरश्च शत्रुतुल्यवह्निप्रतिमसर्पा सक्ता
 वर्णाः ॥
 विप्रश्च शत्रुहृदस्तटिकावदानः
 स्वात् चित्तियश्च शत्रुवधुविनीयनाभः ।
 वंशश्च धौतकरवाजसमागरीभिः ॥
 शूद्रश्च धौतकरवाजसमागरीभिः ॥
 दौ वज्रवर्णो ह्यश्वीपतीर्वा
 धन्विः प्रतिष्ठो न तु स्यात्कीर्णो ।
 वः स्वाप्नवाविदुमभङ्गश्रीर्वा
 यो वा हरिमारससत्तिकाशः ॥
 द्वैश्वान् सख्यवर्णां गुणवन् धान्यवर्णिकम् ।
 न मयो

— न सत्योऽन्यत् कथञ्चन ॥
 हि वाजश्च स्था
 वत सङ्घटो रथो यवानां यजुरो मत ।

न च मायेविमायमानवृष्टा
 निदुषा वज्रपरिपक्षो विवेच्य ।
 गुणवद्गुणसम्पदां विशुलि-
 क्षिपरीतो यस्योदवत्यश्च हेतुः ॥

एकमपि यश्च शङ्कं
 विरजितमधोकोकते विशीर्ष्य वा ।
 गुणवदपि तन्न धार्यं
 वर्यं श्रेयोऽर्थमिमेवे ॥
 स्मृतिनामिषिषोऽर्थशङ्कदेष्टं
 मलवर्णः पृथक् रयितमध्यम् ।
 नहि यन्मृतोऽपि यजुमाशु
 श्रियमन्यथायजालक्षं न कुर्यात् ॥

यस्तेकदेशः क्षतजामघातो
 यदा भवेत्क्षोभितवर्णचिन्म ।
 न तत्र कुक्काद्विषयमाशु
 सख्यन्वहरीरपि क्षीविनात्मम् ॥

कोष्ठाः पार्श्वानि धाराश्च यदृष्टौ ह्रदधेति च ।
 जनुह्रसलीक्ष्णाश्च वज्रस्कारजा युग्माः ॥
 यदृष्टौ तद्वह्नमनं स्फुटतीक्ष्णधारं
 वक्तुं विन्तं लघु सुपाथं संप्रवेश्यम् ।
 इन्द्राद्यां युक्लिङ्गुदिवानरीच-
 भेवंविधं भुवि भवेत् सुवर्णं य वज्रम् ॥

तीक्ष्णाश्च विमलमपेतसर्वदोषं
 धनो यः प्रयत्नतः नहि व वज्रम् ।
 दृष्टिस्तं प्रतिद्वेमेति यावदाशुः
 औषम्यतुल्यमध्वनायगोपयन्म् ॥
 जालवह्निविषयाप्रतस्कारामुभयावि च ।
 दूरात्तस्य निवर्त्यैव कर्माश्रयाज्यल्लेखनि च ॥

यदि वज्रमपेतसर्वदोषं
 विशयात्तुल्यविशुद्धं गुणम् ।
 मन्त्रिष्विष्टविदो वदन्ति तस्य
 दिशुर्वा रूपकालयययौ लक्ष्यम् ॥
 विभागहीनहृत्तद्वर्णं
 जयोदश्च जिह्वतोऽङ्गभागाः ।
 अश्लीलिभायोश्च श्रुतं प्रभासः
 सङ्गसभागोऽल्पसमानयोगः ॥

यत्तुल्यैर्द्वैश्वभिः क्षतस्य
 वज्रस्य लक्ष्यं प्रथमं म्रिदम् ।
 ह्याम्ना क्रमाहानिषुभागतस्य
 लिकावसानस्य विनिकयोऽयम् ॥

न चापि तद्वर्णैरेव वज्राणां धारणक्रमः ।
 अहामिः यद्यपि गेरिस्तुल्यं परिकल्पयेत् ।
 यत्तु सन्त्युर्ध्वैर्लक्ष्यं वज्रं शरति वारिश्च ।
 रजवर्णं समस्तं हि तस्य धारणमिष्यते ।
 अथवापि हि दोषितं लक्ष्यावस्थेन हूतम् ।
 सख्यन्वन् दृष्टं भासं वज्रं लभति मानवः ॥
 प्रकटनिकरीपस्य सख्यस्य महतोऽपि वा ।
 सख्यस्याक्षतशो भागो वषट्खं न विधीयते ॥
 युद्धोपदेयमह्वारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
 इन्द्राणां परिकल्प्यते यस्यां तस्य भवेत्तद्वत् ॥

प्रथमं
 प्रतिकर्षं यन्नेति तत्र नोपपन्न

वज्रम मरुतम तस्य रात्र
 मुखोर्ध्वोऽपि मन्त्रैर्गुहा
 नाश्या वज्रभाषार्थं गुणवदपि सु-

खत्यव नोर्वचपिदृष्टादृशुयोः
 खसमा युष्मादीयेन तथा गोमिद्वे
 वैद्व्यंस्मटिकाश्चाश्च काचेष्वपि
 प्रतिष्ठापयि कुञ्जन्ति वज्रस्य कु-
 परीक्षा तेषु कर्तव्या विद्वद्भिः ख-
 लारोक्षेखनशालाभिर्दृष्टां कार्ये
 दृष्टिस्तं वाणि रत्नाणि ये चाप्य-
 सन्नामि विलिखिद्वन् तस्य तेन ।

गुरुता सर्वरत्नाणां गौरवाभासक
 वज्रं तात्परीक्षेन करैः पश्चि-
 ज्ञातिरत्नाणि विलिखन्ति वज्रज्वर-
 वक्ष्यैर्वर्णं विलिखन्ति नास्ति तस्य
 वज्राणि सुता मययो ये स क्षीय-
 न तेषां प्रतिवज्राणां भा भवत्युर्ध्वं
 तेषु सख्यतान् केपाचिन्तं तथपि

निधेयातिष्ठमानानां सा धार्च्यत्वा
 यद्यपि विप्रोर्ध्वकोटिः
 सविन्दुरेखाश्रिनी विवर्णा व
 तस्यपि धनधान्यपुत्रान्
 करोति सेन्नायुधो वज्रः ।
 धौहामिनोर्विष्मृतिनाभिगाम
 राक्षा यथोक्तं कुलिशं दधान
 पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
 सख्यस्योत्तमस्यैव धनं तत् ॥

इति गारुड ६०
 वक्तव्यं वैदिकप्रयोगो यथा । विदुषा
 क्षितिः वः ॥ पविः ५ वः ६ वः ७ वः
 वज्रः ८ वः ९ वः १० वः ११ वः १२ वः
 १३ वः १४ वः १५ वः १६ वः १७ वः
 १८ वः १९ वः २० वः २१ वः २२ वः
 २३ वः २४ वः २५ वः २६ वः २७ वः
 २८ वः २९ वः ३० वः ३१ वः ३२ वः
 ३३ वः ३४ वः ३५ वः ३६ वः ३७ वः
 ३८ वः ३९ वः ४० वः ४१ वः ४२ वः
 ४३ वः ४४ वः ४५ वः ४६ वः ४७ वः
 ४८ वः ४९ वः ५० वः ५१ वः ५२ वः
 ५३ वः ५४ वः ५५ वः ५६ वः ५७ वः
 ५८ वः ५९ वः ६० वः ६१ वः ६२ वः
 ६३ वः ६४ वः ६५ वः ६६ वः ६७ वः
 ६८ वः ६९ वः ७० वः ७१ वः ७२ वः
 ७३ वः ७४ वः ७५ वः ७६ वः ७७ वः
 ७८ वः ७९ वः ८० वः ८१ वः ८२ वः
 ८३ वः ८४ वः ८५ वः ८६ वः ८७ वः
 ८८ वः ८९ वः ९० वः ९१ वः ९२ वः
 ९३ वः ९४ वः ९५ वः ९६ वः ९७ वः
 ९८ वः ९९ वः १०० वः

वक्तव्यं वैदिकप्रयोगो यथा । विदुषा
 क्षितिः वः ॥ पविः ५ वः ६ वः ७ वः
 वज्रः ८ वः ९ वः १० वः ११ वः १२ वः
 १३ वः १४ वः १५ वः १६ वः १७ वः
 १८ वः १९ वः २० वः २१ वः २२ वः
 २३ वः २४ वः २५ वः २६ वः २७ वः
 २८ वः २९ वः ३० वः ३१ वः ३२ वः
 ३३ वः ३४ वः ३५ वः ३६ वः ३७ वः
 ३८ वः ३९ वः ४० वः ४१ वः ४२ वः
 ४३ वः ४४ वः ४५ वः ४६ वः ४७ वः
 ४८ वः ४९ वः ५० वः ५१ वः ५२ वः
 ५३ वः ५४ वः ५५ वः ५६ वः ५७ वः
 ५८ वः ५९ वः ६० वः ६१ वः ६२ वः
 ६३ वः ६४ वः ६५ वः ६६ वः ६७ वः
 ६८ वः ६९ वः ७० वः ७१ वः ७२ वः
 ७३ वः ७४ वः ७५ वः ७६ वः ७७ वः
 ७८ वः ७९ वः ८० वः ८१ वः ८२ वः
 ८३ वः ८४ वः ८५ वः ८६ वः ८७ वः
 ८८ वः ८९ वः ९० वः ९१ वः ९२ वः
 ९३ वः ९४ वः ९५ वः ९६ वः ९७ वः
 ९८ वः ९९ वः १०० वः

वज्रं, क्षी, (गज गनौ + ऋषेर्लक्ष्मि
 वाक्कः । धात्वोः । इति मेदिनी
 कालिकम् । इति धर्तव्यः । वज्रयुध
 शब्दस्त्वान्तो । लौकिकशिरः । स न
 यथा । नीलपिङ्गम् १ अरुणाम्बरम् २
 नारंगमैश्वरम् ३ तिमिराजम् ४ स्या
 शैवालवज्रम् ५ श्रेयवज्रम् ६ रं
 काङ्कोलम् ७ यन्निवज्रम् ८ १ मृदु
 दद्यादि । तेषां नामाद्वक्ष्यं विष्णु
 पुराणम् ॥ अथविशेषः । तस्यो
 यथा,—

“पुरा वधाव सख्यः यथाया वज्रमुत्तं
 विष्णुलिङ्गास्त्वन्तस्य गगने परिचरिरे
 ते निवेष्टुमिच्छन्तः सख्यं वज्रं महीक्षत
 वेषा व वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

वज्रक नाम वज्राक्ष विहित ।
 प्राज्ञः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रप्राणिर्वाक्यः स्थान् वज्रं वज्रयन् स्तनम् ।
 वेद्यां वे दावज्राक्ष कर्मवत्ता शरीरधः ॥”
 वज्रपुत्रं, स्त्री, (वज्रमिव पुत्रम् ।) तिस्रपुत्रम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुत्रा, स्त्री, (वज्रमिव पुत्रं यस्याः ।) शतपुत्रा ।
 इति राजनिर्घटः ॥
 वज्रवीर्यकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं वीर्यमस्य ।
 कपः ।) अलाकलः । इति राजनिर्घटः ॥
 वज्रमन्त्री, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं स्थलं यस्याः ।
 ईश्वः ।) मातृपत्नी । इति राजनिर्घटः ॥
 (विवरण्यस्या मातृपत्नीशब्दे ज्ञातम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चित्रवः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ७१ । ५१ ।
 “वज्रपाविर्वाक्यः स्थातु वज्रं वज्ररथं
 स्तनम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) भूकरः ।
 इति चिकारप्रथः ॥ वज्ररुद्रनाम् ।
 वज्ररुद्रो, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वहरोः) अस्त्रि-
 चकारजला । इति चारानकी ।
 वज्रवाराही, स्त्री, मातृदेवी । तत्पर्यायः ।
 भारीयो ५ चित्तुहा ६ वज्रकानिका ७ विकटा ४
 गौरी ६ वीरिण्या ७ । इति चिकारप्रथः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रमिवारको वृक्षः ।) संहृष्य-
 त्तः । इति राजनिर्घटः ॥ (तथास्यायाः
 पक्षाथो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कुक्षौ कुक्षु च महावृक्षो वज्रवृक्षः सुधा-
 तुङ्गा ॥”)
 वज्रवर्षाः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शब्दं प्राच-
 योमशलाका यश्च ।) शब्दवर्षावामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घटः ॥
 वज्रवृक्षका, स्त्री, (वज्रवत् वृक्षस्य यस्याः ।)
 विद्रादेवी । इति हैमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
 वज्रवृक्ष्यः, पुं, (अस्त्रिसारवत्तान् वज्रमिव तेजसि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) वृद्धविशेषः । इति
 चिकारप्रथः ॥
 वज्रा स्त्री, (वज्रमिव शब्दोक्ति ।) वज्र मन्त्री +
 “कर्मज्ज्ञेति ॥” उभा ० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् । कुक्षीवृक्षः । शुद्धचो । इति मेदिनी ।
 २ ८२ । इमां । यथा,—
 “वज्राकुशकरी देवी वज्रा तेनोपग्रीवते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घटः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गुलि, कि ।
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः ।) डोव ।
 मनेधुका । इति शब्दचन्द्रिका । आस्था-
 चङ्करी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राम ई (वज्रवत् शीरकस्य आमा एव वज्रमा
 वज्र इति ।
 नि ।

वज्राक्षि ई वज्रम् । इति
 वज्राक्षिभक्त्या, स्त्री, कोकिलाचन्द्रवः । इति
 राजनिर्घटः ॥
 वज्रो, [वृ] पुं, (वज्रोऽथ्यस्त्रेति ४ वज्र + “अत
 इतिवर्गः ॥” ५ । २ । ११५ । इति इजिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २६ ।
 “यमकुनेरजनेश्वरवज्रिणो
 यमपुरं मधुराचितविक्रमम् ॥”)
 वृद्धः । इति मेदिनी । मे, १२६ ॥ (वज्र-
 विग्रहे, चि । यथा, महाभारते । १६ । १७ ।
 २८१ ।
 “पिनाकिर्न वज्रिणं वीर्यहृद्
 गुमाङ्गं बालयज्ञोपवीतम् ॥”)
 वज्रो, स्त्री, (वज्र + रक् ।) गौरादित्वात् डीप् ।
 कुक्षीमेदः । इति मेदिनी । २, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेतुकाः विहृतुकाः स्थावरी वज्रहमोऽपि
 च ।
 सुवासनमदुग्धा च कुक्षु विद्यां स्थातु कुक्षी-
 तुङ्गा ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वज्रकः, पुं, (वज्रवत् प्रसारयतीति । वज्र +
 णिप् + क्तुः ।) इमां । इत्यमरः । इत्य-
 वयुः । इति मेदिनी । कि, १५४ ॥
 वज्रकः, चि, (वज्रयति इति । वज्र + णिप् +
 क्तुः ।) अलाः । घूर्णः । इति मेदिनी । कि,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “अथा पुनः वज्रकाभिः सकलकलाङ्गद्वयचार-
 मतिक्रुतिवत् ।
 त्रयै भवन्ति वज्रिणः सख्यवचिचपलाः शियो-
 ऽप्यधनाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रमिव प्रसारयतीति । वज्र +
 “शीडशुपीति ॥” उभा ० २ । ११३ । इति
 अयः ।) घूर्णः । इत्युपादिहोषः ॥ वज्रनर ।
 कोकिलः । इति वज्रप्रसारोपादिहोषः ॥
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भावि क्तुः ।) प्रसारयम् ।
 इति हैमचन्द्रः । १ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनद्यापमावेष मतिमात्र प्रकाशने ॥”
 इति काव्यकर्मप्रथः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + णिप् + ड् + टाप् ।)
 प्रसारणा । यथा,—
 “त कांस्तं सुखयो दिशाः प्रेक्ष्य ज्ञेयमर्थं वृष्टम् ।
 खगामिषन्ति सुखतं पञ्चनामिव मेतिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवः । ६ । ४७ ॥
 वज्रित, चि, (वज्रयति स्त्रीति । वज्र + णिप् +
 क्तः ।) वज्रनामिश्रितः । प्रसारितः । तनु-
 पर्यायः । विप्रकम्पः २ । इति हैमचन्द्रः ।
 २ । १-६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १-४)
 वज्र वज्र वज्रि-
 वज्र

वज्रपु, चि, (वज्रमिव प्रसारयतीति ।
 उज्ज्वलः ।) प्रसारयतीति । तत्परः
 वज्रकः २ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 वज्रं, चि, (वज्र + णिप् + क्तुः ।) वज्रयति
 इति । इति कुलं न । मन्त्रीयम् ।
 वज्रचघातोः कर्मणि छान्दोग्ये
 इति सुप्रयोगशाकराभा ॥
 वज्रुल, पुं, (वज्रयतीति । वज्र मन्त्री +
 उज्ज्वलं तुम्ब ।) तिस्रपुत्रः ।
 पर्यायः ।
 “तिग्मः स्यान्मो नेमी रथद्वन्द्वं
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ॥
 इत्यमरः । २ ।
 इत्यमरः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 वज्रयः, इति वज्रयुधः ॥ वैनसव
 मेदिनी । मे, १२६ ॥ (अथ पर्यायो
 “वैनसो वज्रकः प्रोतो वारीरो वज्रु
 अथप्रथमं विदुको अथ प्रोतश्च को
 इति भावः
 यथा च दामायणी । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरविष्ठा मधुकाश्च वज्रुणा वज्रुणा
 वज्रुहमः, पुं, (वज्रलो हमः ।) अथ
 इति राजनिर्घटः ॥ (वैनसवृद्धादि
 वज्रुलशब्दप्रयोगः ॥)
 वज्रुलपियः, पुं, (वज्रुलश्च पियः । वज्रु
 स्त्रीति कर्मधारयो वा ।) वैनसहृष्टः ।
 “विदुको वैनसः प्रोतो वारीरो वज्रुल
 इति राजम
 वज्रुला, स्त्री, (वज्रुल + टाप् ।) वज्रुहम
 इति हैमचन्द्रः । ४ । १५५ । (नदीं
 यथा, मातृ । १११ । २६ ।
 “गोदावरो भीमरथो लयावैशी च वज्रु
 तुङ्गमन्ना सुप्रयोगा वाह्या कावेरी देव
 दक्षिणापयनयकाः सङ्गपादाङ्गिनि स्तन
 पट, वेष्टे । इति काव्यकर्मप्रथः ॥ (भा०
 धक०-सेट् ।) वटति वट्यं क्त्वा । इति
 दावः ॥
 वट, इ स्त्री । लौघातुरयम् । इति कवि
 हम् । (भा०-पर०-धक०-सेट् । इति
 वटकः । इति दुर्गादायः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविप्रथम् । (भा०
 पञ्च भा०-पर०-धक०-सेट् ।)
 विमामः । इ, वट्यते । कि, वट्यति च
 वटति च्छाटते यस्मात् प्राप्य विभः परच
 इति हलायुधः । अथै वुरादौ कोष्ठम प
 इति दुर्गादायः । इति दुर्गादायः ॥
 वट, तु क वेष्टे । भागे । इति कविप्रथम् ।
 (अर्धनपुरा०-पर०-धक०-सेट् ।) वट
 इति दुर्गादायः ॥
 वट भ वटो । इति कविप्रथम् । (भा०
 पर-धक०-सेट् ।)
 नि ।

पादद्विक्रिभोरक्षकीसाकिनीकाकिनी ।
 होक्षकीमीमालिनीपुत्रान् देशीपुत्रान्
 लान् रदपुत्रान् मालकापुत्रान् दक्षिण
 उर्ध्व ऊर्ध्वमुखपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
 तदक्षिरधपक्षिपु लोकेशान् वटुक-
 पूजयेत् । तद्वह्निः पूज्ये ७० व्रक्षायोगी-
 नम् । एवमीशानि माहेश्वरीपुत्राव ।
 शेषवीपुत्राव । अग्निलोमाहरीपुत्राव
 इन्द्रावीपुत्राव । नैकेते महाजघ्नी-
 । यार्थे वाराहीपुत्राव । अग्निले
 पुत्राव । तथा च निवर्धे ।
 गीपुत्रकं पूज्ये माहेशीपुत्रमेवरे ।
 तत्र चोत्थे कौमाहरीपुत्रमग्निले ।
 पुत्रक भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
 श्रीसर्प प्रक्षादक्षोद्दिष्ट वज्रसैव्यम् ।
 एवञ्च यार्थे वामुखापुत्रमावते ॥”
 पादद्विक्रिभोरक्षकीसाकिनीकाकिनी ।
 होक्षकीमीमालिनीपुत्रान् देशीपुत्रान्
 लान् रदपुत्रान् मालकापुत्रान् दक्षिण
 उर्ध्व ऊर्ध्वमुखपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
 तदक्षिरधपक्षिपु लोकेशान् वटुक-
 पूजयेत् । तद्वह्निः पूज्ये ७० व्रक्षायोगी-
 नम् । एवमीशानि माहेश्वरीपुत्राव ।
 शेषवीपुत्राव । अग्निलोमाहरीपुत्राव
 इन्द्रावीपुत्राव । नैकेते महाजघ्नी-
 । यार्थे वाराहीपुत्राव । अग्निले
 पुत्राव । तथा च निवर्धे ।
 गीपुत्रकं पूज्ये माहेशीपुत्रमेवरे ।
 तत्र चोत्थे कौमाहरीपुत्रमग्निले ।
 पुत्रक भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
 श्रीसर्प प्रक्षादक्षोद्दिष्ट वज्रसैव्यम् ।
 एवञ्च यार्थे वामुखापुत्रमावते ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥
वक्ष्येऽयम् ।
।सीने देवदेवे जगद्गुरुम् ।
॥ पात्येते परमेश्वरम् ॥
॥ पात्येद्वाच ।
।स सर्वज्ञानगमादिषु ।
॥ सर्वज्ञज्ञिप्रदे ह्यगम् ॥
।सि हितार्थं तं श्रुत्वा भवा
। ये स त्पितृपितृपत्ययम् ॥

अथ श्यामकरप्रसङ्गोऽथ श्यामभगोऽनन्तम् ।
 वस्तुमर्हति देशश्च मम सर्वप्रवर्धनम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 षष्ठ्य देवि मज्जमत्तमापदुद्धारहेतुकम् ।
 सविदुःखप्रशमनं सर्वशान्तनिपद्यकम् ॥
 अथ सारारहस्योपायां त्वरादीनां विशेषतः ।
 नाशानं त्वस्मात्तेषां मत्पराजमिमं प्रिये ॥
 यश्चाज्ञातमथावाज्ञं नाशानं सुखप्रदम् नृणाम् ।
 त्वेहाहृष्टास्मि ते मत्तं सर्वेष्वारमिषां प्रिये ॥
 सर्वेष्वारमिषां मत्तं हास्यान्ममप्रदं वृक्षाम् ।
 प्रथमं पुण्यं चाप्ये देवी प्रथममुद्वरेत् ॥
 वस्तुकायेति ते पञ्चादापदुद्धारोपायाः च ।
 कुरुह्यं ततः पञ्चादुद्धारोपायाः पुनः क्षिपेत् ॥
 देवी प्रणवसुहृदं मत्पराजमिमं प्रिये ।
 मत्तोद्धारमिमं देवि त्वेभ्योऽस्माभ्यं दनंभम् ॥
 अथ प्राक्यास्मि ममं सर्वशान्तनिपद्यन्ति तम् ।
 क्षारण्यं च मत्तस्य भुजप्रेतनिघ्रातकम् ॥
 निमग्नवत्तं भवार्थं च काणश्चक्षुषि प्रकाः ॥
 पठेद्वा पाठयेद्वापि पुण्यं वापि पुष्कलम् ।
 नामिचौरभयं वापि मज्जराजभयमन्या ॥
 न च भारोभयं तस्य सर्वेषु सुखदानं भवेत् ॥
 आधुरादौ व्यमेवार्थं पुनर्पौत्रादिसम्यक् ।
 भवन्ति वतनं न तस्य पुष्कलस्यापि पुत्रताम् ॥
 श्रीपादमुवाच ।
 य एष भैरवो नाम स्यादुद्धारको ममः ।
 तस्या च कथितो देव भैरवः कस्य उग्रमः ॥
 तस्य नामसहस्राणि व्यपुनास्युर्वाणि च ।
 स्वारहस्यं तेषां वै नामाष्टमत्तकं वरं ॥ ५ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 धनुस् संकीर्णवदेत्यम् सर्वमुद्रनिवर्त्तकम् ।
 सर्वान् कामादवाप्नोति साधकः क्षितिमेव च ॥
 षष्ठ्य देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य मन्त्रं त्वनः ।
 आपदुद्धारकस्यैव नामाष्टमत्तसुखमम् ॥
 सर्वपापहृदं प्रथमं सर्वप्रद्विनिवारकम् ।
 सर्वकामार्थदं देवि लाघवाभां सुखावहम् ॥
 देहाङ्गनयनचैत्रं पूर्वं कृत्वा च समाहितः ।
 भैरवं हृदि विन्यस्य जलादेर्भैरवदर्शनम् ॥
 व्यस्थीभूतयात्रं न्यस्य पदेषु लीलास्थं वन्द्यम् ।
 चैत्रं कर्णयोर्मध्ये चैत्रपदं हृदि वक्ष्येत् ॥
 चैत्राक्षं नाम देवेशं च कस्यो सर्वपापनाशनम् ।
 निमग्नवर्त्तविन्यस्य जलबो रक्षणाधिकम् ॥
 पादवर्द्धवदेष्टुं सर्वज्ञं वष्टुक्तं न्यसेत् ।
 सर्वं नामविधिं कृत्वा तदनन्तरं सुखमम् ॥
 नामाष्टमत्तकस्यापि हृत्पथेऽप्युद्वेष्टुमाह्वयम् ।
 ब्रह्महाराष्टको नाम कश्चित् यस्मिन्निवसितः ॥
 देवता कथिता चेत् सद्भिर्दत्तकर्मभः ।
 सर्वार्थकामलोक्षे क्षिप्रयोगः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 अर्चयितुं भूतयात्रं श्रुतात्मा भूतयाचनः ।
 शैवदेवः चैत्रपादश्च चैत्रजः चाग्निषो विराट् ।
 त्रैलोक्यवर्षो मांशश्चि खर्यराशो भवामृतकृत् ॥
 रत्नप्रायश्चित्तं विहितं चिन्तयित्वा ॥
 करान् भोज्यमदनं च चैत्रं

[illegible]

मुषप्रक्षेप देवः सप्तप्रद्विरोहम् ।
 दिग्भरं कुमारीशं वटुकालं महावलयम् ।
 खडाङ्गमिवाग्रं च शूलैश्च तथा ध्रुवः ।
 समस्त कपालश्च वरदं मुषमन्त्रां ।
 मौक्तिकमण्डपान् मौक्तिकमण्डपप्रभम् ।
 दृष्टाकरालवदनं नृपराङ्गदभूषितम् ।
 भ्रातृवधैर्ममोपेनसारमेव समन्वितम् ।
 ध्यात्वा जपेत् सुसंछदः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाटशमसुप्तम् ।
 मेरुवाय प्रकृष्टाभुत् स्वयं च सचेच्छरी ॥
 इति विश्वसरोहारात्मने आपटुहाराकण्य मेरु-
 क्तवराणः समाप्तः ॥ १ ॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
 श्रीभैरव उवाच ।
 “देवेशि देवराज्यं कारकं कथ्यतां ध्रुवम् ।
 निधनो वाधका धनं विना प्रशान्तमभूत्सु ॥
 दैतयु चातिधारेण महाबाहुजनेषु च ।
 शङ्खमकरवन्धे च्छराद्याधिपतिषु ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 कथयामि श्रद्धा प्राप्त वटोस्तु कवचं सुभम् ।
 गंगप्रयोगं प्रयत्नं मोक्षकारोपमं यथा ॥
 सख्यं ध्यानं दत्तार्थं चातिक्लेशप्रमेतः ।
 सात्त्विकं राजस्यैव नामसं देव तत्तु श्रद्धा ॥
 वन्दे वालं स्मटिकसदृशं कुङ्कुलीलाबिम्बं ।
 (इशाकवर्णनं वसुधामयेः किङ्किणीपुराटेः ।
 दीप्ताकारं विषवदनं सुप्रसन्नं चित्रं ।
 वसुधायाः वटुकमन्त्रं शूलखड्गौ
 दद्यात् ॥ १ ॥
 खड्गखट्वरक्षितं निवर्णं रत्नाङ्गरागसं-
 क्राराखं वरदं कपालमभयं शूलं दद्यात् करैः ।
 नीलपीतवह्नाभूषणश्रीं पीताम्बुधौल्यं
 वन्द्यकात्तयावसं मयह्वरं देव सदा भावये ॥ २ ॥
 ध्यात्वा त्रिकाङ्गिकान्तं शशिप्रकाशधरं सुखमालं
 संहर्षं
 दिव्यं विष्णुकीर्णं समस्तमयं हृदि खड्ग-
 म्भूषणमात्रि ।
 नाम धरणीं कपालं करस्त्रिचैर्विभवं
 भीमदंष्ट्रं
 सर्पाक्षं जिघेनं सज्जिभयविलसत्किङ्किणी
 नृपराक्षम् ॥ ३ ॥
 अथ वटुकभैरवकवचम् महात्मना श्रुतिपु-
 टपुस्तकः श्रीवटुकभैरवो देवता यं वीजं ह्रीं
 शक्ताराप्रदुहाराकायेति कीलकं मम सर्वामीश-
 मिहार्थं विनियोगः ।
 “ॐ प्रदो मे भैरवः पातु लकाटं मौक्तिकवाय ।
 नेत्रे च भूतजननः सारमेयादुभौ भुवौ ।
 मृतवायश्च मे कर्णौ कपोली प्रेतवाह्यः ।
 नासादुभौ लघोशौ च भस्माङ्गः श्वेतसुवर्णः ।
 मौक्तिकाखौ ममास्त्रश्च शक्तिश्च लो यलं मम ।
 स्कन्धौ देवदण्डः पातु भाङ्गं चतुश्चक्रमः ।
 पादौ कपालौ मे पातु सुखम कार्पाशं रुद्रम-
 पच शङ्ख तथा शूलं च रो र्णयं मम ।

चैवपात्रं पृथदेयं चैवामीशं नामितम् ॥
 कर्णौ पापीयवाग्रश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
 मुदं रत्नाकरः पातु कर्णं रत्नाकरः सदा ॥
 आतु च सुवर्णारावो अङ्गं रत्नतु रत्नम् ॥
 मुक्तौ च पात्रकासिद्धः पाददण्डं सुगन्धरः ।
 आपादमस्तु तच्चैव आपटुहाराकण्यथा ।
 सवसारे महापद्मे कर्पूरधवलौ मुखः ॥
 पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
 पुष्पेस्त्रामविताङ्गो मे दिशि रत्नतु सर्वदा ।
 कामियाश्च वरः पातु दक्षिणे चन्द्रमेरवः ।
 शैलेशो श्रीधरः पातु मातुश्चतुस्तु पश्चिमे ॥
 वायवा मे कपाली च जिह्वं पातु शरैश्चरः ।
 मौक्तिको भैरवः पातु त्रयं दिशि सर्वदा ।
 रत्नाकरमेरवः पातु दिक्षेष्टाणां सहेयवः ।
 ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताये नष्टिको विसुः ॥
 समीकान्तसु मां पातु च्छरी देवसेवितः ।
 वामदेवीवतु प्रीतो रणे चोरे तथावतु ।
 जले तन्मुषजः पातु खण्डे पातु मुखः सदा ।
 जाकिणोगुप्तकः पातु दारास्तु जाकिणोस्तुतः ॥
 पातु चाकतको आतुत्तु श्रियं मे सततं गिरः ।
 जाकिणीगुप्तकः पातु पञ्चमन्त्रास्तु क्षया ।
 महाकाशोऽवतु शूलं सेतुं वै काशभैरवः ।
 रात्र्यं रात्र्यश्रियं पातु भैरवो भरीति-
 हारकः ॥
 रक्षाहीनयु यत् स्थानं वलितं कवचैव च ।
 तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं वनः सर्वरक्षणकः ॥
 एतत् कवचमोशाव तव केहान् प्रकाशितम् ।
 नाख्येनं वरलोकेषु वारभूतश्च सुखिन् ॥
 यद्ये कले न दानयं कवचेषु सुदुर्लभम् ।
 य ईशं प्रश्रियेयः क्षययेयश्च शङ्करः ॥
 यो हराति निर्विघ्नैः स वै शरो भवेदुपवत् ॥
 अनेन कवचेशेन रक्षां काला हिजोनसः ।
 विवरन् यत्र कुजापि विभोचैः प्राप्यते न चः ।
 भल्लेयं श्रियते योगी कवचं स्रजं रत्नितः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापविवशम् ॥
 भूजे रत्नात्मने वापि लिङ्गिना विविधं प्रभो ।
 धारयेत् पातवेद्यापि सत्वेदेह्यापि निवृत्तः ।
 सम्यागपि प्रभवे वै कवचस्यास्य वर्णितम् ।
 गन्धो भवेदेवाय सारभूतश्च वै नमः ।
 नमस्कृतोक्तपाथाय बाधनायाय वै नमः ॥”
 इति विश्वसरोहारात्मने आपटुहाराकण्य मेरु-
 भैरवीयवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥
 वटुकवचं, श्री, (वटोः कवचम् ।) उपपद्यते ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 धन, श्रील्लो । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर-
 वक-०-सेट् ।) श्रील्लसिद्धिं यावन्तम् । वठति
 दाता दातुं समर्थः स्त्रादिष्यः । इति दुर्गादासः ।
 वठ, इ एकरचरेः इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 चाङ्ग कव सेट् इति ।) वठवर्णनपर
 कम् इ वठ इ इ वठने चौरचौरादिषु

वठरं ध्रु (वत्तोति ध्रु
 निश्च । ” उणा० ५ । १६ । दा
 तस्मान्नादिशः ।) वठोः । इ
 कवचः । इति विसंयतः । श्रद्धा
 इति सचित्तसरोशादिशः ।
 वठरः, वि, (वत् + चरः ।) व
 शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेष
 वठ, व्वादीचणे । धौनश्चातुर्यम् ।
 कल्पद्रुमः । (भा०-पर-०-क-०-स
 वडिप्रमः । इति दुर्गादासः ।
 वठ, इ क विभागः । इति कविशङ्कर
 पर-०-क-०-सेट् । इति ।) इ
 अर्थं केचित् प्रकृतेः । इति दुर्गा
 वठ, इ इ वेष्टे । विभागः । इति क
 (भा०-चाङ्ग-०-क-०-सेट् । इति ।
 इ, वठने । इति दुर्गादासः ।
 वड्भौ, श्री, (वड्भौ व्याख्येयः)
 लक्षान् व्यभिक् । प्रदिकाराद
 यद्वत्तुङ्गा । इत्यमरः । सुहृदि ।
 तत्पत्त्यायः । गोपनयौ १ । इति
 सुहृदि । वत्तुशालिका १ लूट
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 “वत्तुशाला च वड्भौ श्वातां प्राप्त
 इति
 विजाया वड्भौ वडा । इति वत्तु ।
 “वड्भौ वत्तुशालेति प्राधादादी च
 इति कीद
 “शुद्धात्मो वड्भौ वत्तुशाले कौशोद्धे
 इति
 वत्तुशालापि वड्भुः । तां कथांश्च
 सुप्रपारादायामिति । सचद्रुतम्
 वड्भुः वड्भौ वत्तुभिः वत्तुभौ चैत
 मिति वडाः । इति भरतः । (यथा,
 ५४ । ११ ।
 “सुवाचित्ता वपुश्चान् उपनीतोत्तुश्च
 क्रियन्तां मन्त्रवाटाश्च वड्भुश्चो वीथयश्च
 वडा, श्री, (वड् + व्यच् + टा ।)
 यथा,—
 “कवचोपाध्यायं तामेवैतुं यथाशक्तं ।
 विड् कथं वटो वडा । इति शब्दवि-
 ष्टः, जि (वड्ते इति । वड् + वड्
 पीति वड् ।) वड् । इत्यमरः ।
 ६१ । अथ भाषा वड् ।
 वत्तु, जह शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः
 पर-०-क-०-सेट् ।) अ, अवीचयत अ
 इति दुर्गादासः ।
 वठ, त् क मणिः । इति कविकल्पद्रुमः
 पर-०-क-०-सेट् ।) वड्भुयति वड्
 इति दुर्गादासः ।
 वट ध्रु (वटोः इति वड् + धन
 दास्यति । इति

शिका स श्रीमन्मोक्षप्रदीपः सन्निवृत्तिप्रदीपः
करप्रदीपः चामय्य चामय्यप्रदीपः चामय्य
वाहि संसारागुणप्रदीपः । सदावहं तमो-
गुणप्रदीपः बुद्धिप्रदीपः सक्तम् ।

“तदेव बुद्धिप्रदीपः तु प्राणद्वयं रसायनम् ॥
योगवाहि विदोषं दृष्ट्वा धीमत्तमम् ॥
ये दुर्गन्धा विदोषं ते सुगन्धिना विप्रोचनान् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(लीलेऽपि हृष्यते । यथा,—

“अन्नादि वृत्तसमाप्तिं मुक्तं हे प्रकीर्तिते ॥”
“धीदास्यस्यो वृत्तसमाप्तिं प्रीतिविभूतयेनता ॥”

इति सुसुति कथयन्त्याने द्वितीयेऽध्याये ।
तत्पत्तनं, ली, (वृत्तस्य वृत्तसारास्य पत्तनम् ।
भारतवर्षस्योत्तरे स्थितप्रदेशः । तत्पत्तनम् ।
कौशाक्षी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

तत्पत्तनः, पुं, (वृत्तस्य पालयनीति । वृत्त +
पालि + अण्) स्त्रीलङ् । वृत्तः । यथा,—
वृत्तवर्णं गोवर्णं वसुनापुनितानि च ।

वाच्यासीदुत्तमा प्रीतिं राममाधवयोर्नृप ॥
यत्र प्रगोक्तं प्रीतिं यच्छन्ती वालचेष्टिते ।
जलवाक्चैः सखास्येन वृत्तसारास्यो वभूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । २६ ॥

(वृत्तपालके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६०२४ ।

‘स तत्र वयसा तुल्यैर्नृपस्यैः सञ्जानवः ।
रमे वै निवर्तं ज्ञातः पुरा स्वर्गमनो यथा ॥”)

तत्पत्तनं, पुं, (वृत्तस्यस्यो अयनं समासपञ्चवार-
दय इति । वस निवास + “वसेच्च्” उणा०
३ । ७१ । इति सरम् । “सः स्याद्वातुर्ग” ।

७ । ४ । ४६ । इति सत्यं तः ।) द्वादशमासा
लङ्कालः । अयनप्रदीपः । तत्पत्तनम् ।
सवतसरः २ अक्षः ३ ज्ञानः ४ शरत् ५ समा
२ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्
८ वारवम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
“ब्राह्मणविनाहि च वृत्तपरिकल्पनमाहूरा-
चायाः ।

आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्व सदाह्ये तु ॥”

नौदशवदनाजलान्धमेदेन वृत्तविधौ वृत्तः ।
यथा चन्द्रोपनयनादिवृत्तं वर्षगणना साधनेन
समाप्तमगच्छन्तु सौरिण्यति विह्वलः । सवतसंवत्-
सरं एकदिनाधिकवृत्तसरो साधना भवती-
त्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चवृत्तधिकनिश्चय-
दिनेर्भवति । यथा,—

‘नेषादीनामहर्षं वसं सप्ताष्टचक्रम् ॥१८॥
तुलादीनामहर्षमष्टचक्रं लिखितम् ॥” १८॥
आन्धवत्सरोऽपि द्वादशमासैर्भवति । सप्तमास-
प्राप्ते तु त्रयोदशमासैर्भवति । तथा च स्मृतिः ।
द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्तयोर्दशमासाः
संवत्सर इति । त्रयोदशमासैः । स्मृतिः ।
यास्तस्मै द्वादशैकं यथ इति । ययो भास
इति । यथा भासाः समेकः संवत्सर इति
यथ-समेक

करप्रदीपः

“प्रकृतिप्रदीपः पृथगाहनि-२० जः

शराङ्गवन्द्यान्धियुगेः ४०६१ ससेनः ।

शराङ्गवन्द्यान्धियुगेः ४०६१ ज्ञतः सज्जः

वृत्तावशिष्टाः प्रभवादयोऽह्याः ॥

वर्षवर्णं वच्छेयं सूर्यः संपूर्णं खोन्मिभिः । १३०

ज्ञानप्रदीपः सखास्येन वृत्तसारास्यो भासकादयः ॥

व्यस्यार्थः प्रकृतिप्रदीपः प्रकराणाञ्चकालः ।

पृथक् आहनिष्ठः २२ द्वादशमासा पूरितः ।

शराङ्गवन्द्यान्धियुगेः रेकनवर्षाधिकप्रदीपः

चतुःसहस्रैः ससेनोऽहः । शराङ्गवन्द्यान्धियुगेः

पञ्चमप्रदीपिकादशप्रदीपवत्संख्यं हर्षं

प्रकीर्तयति वाचता ज्ञतः कर्तव्यः । सज्जः पृथ-

प्रकाशः शरेणादिना सख्यसंख्यायुत

कार्यः । वृत्तावशिष्टे प्रभवादयोऽहः पूर्ववत्

यद्वाह्नमल्लस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव

शेषे प्रभवः द्वादशमासा विभवादिः । वर्ष

वर्णं वच्छेयं वर्षान्तिरिक्तं शराङ्गवन्द्यान्धियुगेः

वशिष्टं तत् सूर्योद्गादशभिः संपूर्णं खोन्मिभि

वृत्ता ज्ञते युक्तमत इत्यनेन वृत्तज्ञताः

श्रिता अज्ञा दह्याः वृत्तज्ञतत्त्वांशुकी खानि-

ज्ञते निश्चिता ज्ञतेऽवशिष्टा अंशका ज्ञा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्वाह्ये द्वितीया त्रैष्वी

स्युता ।

द्वितीया त्रैष्वीत्या अष्टा मध्याधमा भवन् ॥”

अविष्यपुराणे ।

मेरव उवाच ।

“वृत्ताहं कथयाम्यत्र क्रूरः सौम्याश्च ये प्रिये ॥

संवत्सरकलं सुखं प्रभवदौ वरानने ॥

बहुतोयास्तथा मेवा बहुश्रुत्या च मेदिनी ।

बहुशीरास्तथा गावो खाधिरोगविचर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १।

सुभितं सैममारोग्यं सर्वं खाधिविचर्जिताः ।

प्रशान्ता मानवास्तच बहुश्रुत्या वसुधरा ।

वृत्तास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥२॥

रोगा बहुविधाश्चैव भवन्त्या वाजिकृजराः ।

सर्वे यव प्रगण्यन्ति शुक्रं वर्षे वरानने ॥ ३ ॥

उत्पन्नश्च जगत् सर्वं धनघात्यसमाकुलम् ।

निर्वीर्यतः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४॥

नीरीमाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विधाः ।

बहुशीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥५॥

विराटङ्गं जगत् सर्वं धनघात्यसमाकुलम् ।

वृद्धिरपि प्रजाः सर्वे निर्वीर्याश्च वरानने ॥६॥

सुभितं सैममारोग्यं वर्षाकां सुप्रोभवन् ।

श्रुत्वाहं विजानीयात् औमुखे सुरधन्वि ॥७॥

बहुशीरास्तथा गावो धान्यश्च वनवनम् ।

जायन्ते सर्वेऽश्वानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥

महावे जायते सर्वे धनतैरक्षरादिकम् ।

प्रजापत्ये भवेद्वृद्धिर्वापि संवत्सरे शुभे ॥९॥

निष्पत्तिं यन्नेष्टा ना भया पातरि कीर्तिता

न किं पीतायेह इति
कविप्रसन्नम् । पुरा पथि भा पर धन
धन-सिद्धः । किं, वाचयति वचति । अर्थं
कोच्छ्रमयते । इति दुर्गादायः ॥

न इ उ वाचे । इति कविकण्ठादयः ॥ (तना-
आत्म-दिक-मेतः । उदित्वा हविः । इ उ,
वदतः । उ, वनित्वा वलाः । इति दुर्गादायः ॥

न को स्त्री, (वनतीति । वन-पञ्चादयः । यदा,
वन्ते संयते इति । "मुनि संज्ञायां धः
प्राचयः ।" ॥ ११११८॥ इति चः ।) बहुवच-
नस्यत्वम् । (यथा, मनुः । ८ । १५६ ।

"परिच्छिद्यं योऽभिषेदनीयं रश्मि वनेषु धाः ।
वहीनां वापि यस्मिन् समग्रमनुमानम् ।"
स्त्रियानु यथा, साहित्यदर्पणे आर्यसङ्ग्रहा-
याम् ।

"काको मधुः कृपित एष च पुष्पधन्वा
घारा वहन्ति रतिखेदहराः समाराः ।
केलीवनीयमपि वज्रकुलज्जम्बु
हृदयैः कथय किं करुणोपमम् ।")

तत्पञ्चायः । अटवी २ अरयम् ६ विविगम् ४
गह्वरम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ।
दाव ८ दवः ४ अटविः ६ भौलकम् १०

अटम् ११ गुहिनम् १२ । इति अष्टरत्ना-
वली १ । प्रथम १२ समलम् १४ प्रान्तरम् १५
विक्रम् १६ । इति जटाधरः । काम्पादम् १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ५॥ गृह्यसमीपकर्षकवर्ण-
नम्,—

"शिविराभ्यन्तरे भद्रास्थामिवा तुलसी वृक्षाम् ।
धनपुष्पप्रशोचो च पुष्पला हरिमांकदा ।
प्रमानं तुलसीं दृष्ट्वा खर्यदानमलं लभतु ।
माजतो वृथिका कृन्तं माधवी केतकी तथा ।

नागधरं मल्लिका च काश्चनं वज्रको गुहम् ॥
अपराजिता च शुभदा वेदासुखमोक्षमम् ।
पुष्प च दृष्ट्वा चैव शुभं वाच संशयः ॥"
इति त्रुट्यवर्तनी श्रीधरजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ।

मयुरायां द्वादश वगाणि यथा,—
"रत्नं मधुवनं नाम विश्वस्थानमनुजम् ।
तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुवति ।
वनं तावदवश्यं देवित्यं वदतु ममम् ।

तत्र जाला नरो देवि जलहत्या हि जायते ॥
हनीयं क्रुद्धं नाम वनं चैवोत्तमं तथा ।
तत्र गत्वा नरो देवि जलहृत्को हि जायते ॥
एकादशीं कल्पये मासि भाद्रपदे चैव ।
तत्र खातो नरो देवि खननीको महीयते ॥

चतुध काष्ठावर्णं वनानां वनसुखम् ।
तत्र गत्वा नरो देवि मम लोकं महीयते ॥
वमलस्य च कृच्छ्रे तु सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।
वस्तु प्रसूयते प्राप्नुवन् मम लोकं च गच्छति ॥
पञ्चम बहुलवनं वनस्थानमनुजम् ।
तत्र गत्वा नरो देवि आभिलाषं च गच्छति ॥

परं वारे देवानामपि दुर्घमम्
च य मयवनं नाम वनम् ।

तत्र गत्वा तु मनुष्ये मङ्गलो
उपवस्य प्रभाषेय नास्त्योप च गच्छति ॥
सप्तमसु वनं भूमि खादिरं लोकविशुद्धम् ।
तत्र गत्वा नरो भद्रं मम लोकं च गच्छति ॥
महावनं चाष्टमसु वनेषु तु मम प्रथमम् ।
तस्मिन् जाला तु मनुजो इच्छको मही-
यते ॥

लोहवनं ध्वजं नाम जोहवकेन रक्षितम् ।
नवमसु वनं देवि महापातकनाशनम् ॥
वनं विश्ववनं नाम दशमं देवपूजितम् ।
तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोकं महीयते ॥

एकादशसु भास्वोरं योगिनां प्रसूतमम् ।
तच्छ दशमपञ्च शरो गर्भे च गच्छति ॥
भास्वोरं वनसुप्राय वनानां वनसुखम् ॥
वासदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्लभ्य न विदते ॥

हन्तावनं द्वादशमं हन्ताव परिरक्षितम् ।
मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥
हन्तावनसु गोविन्दं वे पश्यन्ति वसुधरे ।
न ते वसपुरं यान्ति वेकुलं प्रादुर्गुराः ॥

इति वाराहे मयुरातीर्थवद्वादशकवर्ण-
नामाध्यायः ॥ ५॥ वनविशेषं मरुतफलं
यथा—

"यदेव कथितं पुण्यं मया तत्सुखाकुलम् ।
तत् समर्थं भवितुम् चरस्वेषु वनेषु च ॥
चरस्यापि प्रस्तामि तथा चैवोत्तरादि च ।
स्वैव दृष्टकारणं नैम्यं कृत्वा ज्ञानम् ॥

उपलभ्यतमारुह्य ब्रह्मसामोक्षं पुष्करम् ।
हिममाधकनीरश्मि उत्तमः परिकीर्तितः ॥
नवश्वेनयश्चर्यते वस्तु प्राधान्यं परिचजेत् ।
जहाकोनातिथिर्मुखा वा यानि परमं पदम् ॥"

इति ऐवीपुराणे अरखीवरप्रश्नः ॥ ५॥
अरखी वर्णनं यानि यथा,—
"अरखी हिमरात्रिभूमिर्वाहिनी हमाः ।
शुककाकपोताया भिक्षुभद्रादेव ।
उदानी वर्णनीयानि यथा,—

"उदानी चरणिः सर्वफलपुष्पलताह्वराः ।
प्रियालिकेहिवाद्याः श्रीद्वाराद्यध्वरा-
स्थितिः ॥"

इति कविकण्ठवाद्यायां २ स्वयं ३ कुसुमम् ॥
(शङ्कराचार्यश्रियस्य हस्तामकस्य श्रिया-
नामुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणमोक्षिणा-
मवधूतप्रकरणी ।

"सुरस्ये निर्भरे देशे वने वासं करोति यः ।
आश्राप्राश्रितिर्मुक्तो वननामा च उच्यते ॥"
वनं, स्त्री, (वन्ते संयते इति । वन-+पुञ्चि
संज्ञायां घः प्राचयः ।" ३ । ३ । ११८ । चः ।
इति विश्वकोटी देवराजवल्गा । १ । १२ । ६ ।)
जम्बु । (यथा, रघुः । ६ । २२ ।

"वमयानं मय चैव वनसुखं
वनसुखं वनचररते प्रारम्भः ॥"
विषयः इति मेनिने ने १६ ।

चलनं यथा चरति २ १४ ।

"वचनवैयं कर्मणा मुदितस्योपमे
"वने संभजनौ वने उदके किं
श्रीधितं वामसुखयच्छन्तं नयनं
तदिकारे चमसे निपूतं दृष्टापाव
योमं वने चमसे उन्नयन्मम् ।"
वाचयः ।) प्रसवणम् । इति
(रश्मिः । इति निघण्टुः । १ । १ । १ ।)
वन्मको भूषादिः परस्मै पठे ।
चः । वन्ते संयते श्रीतारा
वन्ति वननिर्वाहः । वन्ते
तमः । यद्वा वनुवाचने तनादि च
वन्ते वाचते हृष्टप्रदानाव । य
भूषादिः परस्मै पठे वन्ते ३
कोष्ठमि ।" इति तत्र देवराजव
कविदे । १ । २४ । ५ ।

"अनुभू राका वन्मो वनस्य ।
वनकवली, स्त्री, (वर्णाङ्गाव कल
कलौ । इति राजनिर्घण्टः ।)
काउकदीशीर्ष्ये ज्ञातया ।

वनकवली, पुं, (वनजानः कलम् ।)
धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।
वनकापासी, स्त्री, (वनीङ्गाव कापा
ङ्गवकापासः । तत्प्रयोगः । । नद
हाजी २ वर्णाङ्गाव ४ । इति रत्नम
वनकोलि, स्त्री, (वर्णाङ्गाव कोल
वदरो । तत्प्रयोगः । । कर्कशिव
कर्कशा ३ । इति कोशान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो दी
याधः । इति कचिन् ।) (वनं
निवासस्थानं धन्व । नारायणः
वतटीकायां गौधरखानी । ३ । २८
कचिन् । यथा, भागवते । ३ । १ ।

"सुखान्तमच्छा खरचोक्त
जहाच चाहो वनगोचरो ॥
काननविहारी । यथा, मनुः । ८
"वामन्तानामभावे तु मांजादा सं

हमाद्यसु पुत्रैरेव पुत्रान् वनगी व
वन्मो, स्त्री, (वनस्य गोः ।) ग
राजनिर्घण्टः ।

वनचरन्मं, स्त्री, (वनजानं चरन्मम् ।
देवदासः । इति विश्वः ।

वनचरिजा, स्त्री, (वने चरिजा २
अक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ।

वनचर्यक, पुं, (वनजातचर्यकः । ।
वनं चर्याः ।) वनचर्यकपुष्पक
प्रयोगः । वनचर्याः २ दैमाङ्ग ३
चास्य गुराः । कटुत्वम् । उष्णत्वम्
वाशितम् । धरणीकन्दः । तत्प्रयोगः
रीर्यमम् । रिलच

विशेषः ॥

वनस्य

वनायु

वनोव

वनवाणी, [२] पुं, वनं वाचयति सुरभीकुरीति वाचि + णिनि, ।) कवभगामौषधम् । सुक्कक-
द्वयः । वाराहीकन्दः । शाकलीकन्दः । नील-
महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (वने वच-
नोति । वयु + णिनि, ।) वनवासकर्मैरि, नि ॥
। यथा, मनुः । ६ । २० ॥

“तापस्वये विप्रं वार्षिकं भैरवमाचरेत् ।
गृहमेक्षितं चार्णवु द्विजेषु वनवासिषु ॥”

वनजलाको, स्त्री, (वनस्य जलाको वार्णाकी ।)
दृष्टव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनग्रीहिः, पुं, (वनस्य ग्रीहिः ।) नीवारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २३२ ॥

वनमूलीक, स्त्री, (वनस्य मूलरीच रोमशालात्तु मूल-
कलात्) कपिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वनस्य मूलरीच) आरण्यवराहो च ॥

वनमूरणः, पुं, (वनजातः मूरणः ।) वनोद्भवजः ।
वन चोल इति भावः । तत्पर्यायः । चितमूरणः २.
वन्तः ३ वनकन्दः ४ आरण्यमूरणः ५ वनजः ६
श्वेतमूरणः ७ वनकण्डूलः ८ । अथ गृणाः ।

वचनम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिगुण-
शुभादिशोषवर्णरीचकनामिषश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वनशङ्खाटः, पुं, (वनस्य शङ्खाट इव कण्ठकावृत्त-
तात्) गौचुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

(अथ प्रयोगो यथा,—
“गौचुरः चुरकोऽपि स्थातु चिकण्टः स्नादु-
कण्टकाः ।

गौचुरकः गौचुरको वनशङ्खाट इत्यपि ॥
एतद्वाच्यं सङ्ख्या च तथा स्नादिलुग्निका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वनशङ्खाटकः, पुं, (वनशङ्खाट + स्वार्थे कन् ।)
गौचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनशोभनं, स्त्री, (वनं जलं शोभयतीति । शुभ +
णिच् + लुङ् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वनशोभनीकर्मैरि, नि ॥

वनश्या, [२] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुचुरः ।)
गजमन्तारः । यक्षकः । खट्वाः । इति मेदिनी ।
ने २०० ॥

वनशङ्खाटः, पुं, (वने शङ्खटो वाकुलं यक्षः ।)
मन्दुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वनसम्बद्धः, पुं, (वनानी सम्बद्धः ।) अरण्य-
संहतिः । तत्पर्यायः । वन्ता २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ ॥ वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वनसम्बद्धश्च ॥

वनसर्वाणिनी, स्त्री, (वनस्य सर्वोच्चिनी मयिनीव
श्रीभकरावती ।) वनकाम्परी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वनस्य, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।) खड्गः ।
इ व शब्दचन्द्रिका । (वनप्रस्थाः । यथा, मनुः ।
५ । २० ॥

“एतस्मै च यक्षशर्मा दिगुणं वन्द्यकरिणम् ।
निगुह्य यतीनाम् पद्मं वनम् ॥”

वनवासिनि, नि ॥ वना, हरिश्च १५२-२१

“प्रवृत्तचक्रो हृदयिवेनस्यान्
गजान् गजेः स्वेरिव वीर्यदीप्तान् ॥”

वनस्या, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + क्तः ।
टाप् ।) अन्वत्यीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनस्यतिः, पुं, (वनस्य प्रतिः । पारस्करादिवात्
सुट् ।) विना पुण्यं कलिद्रुमः । (यथा, मनुः ।
१ । ४० ॥

“अपुथाः पञ्चवन्तो येन वनस्यतः स्मृताः ॥”
दृष्टमात्रम् । इति मेदिनी । ने, २१६ ॥ (यथा,
महाभारतः । १ । १४१ । १६ ॥

“कथं नु शास्त्राक्षिप्रेरंजितव्रतं वनस्यतौ ॥”
स्वालीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ
प्रयोगो यथा,—

“मन्दीडकोऽप्यस्यमेदः प्ररोहो गजपादः ।
स्वालीदृशः चयतकः कीरी च स्थाङ्गनस्यतिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

वनप्रवृत्तं पुनर्विशेषः । यथा, भावप्रते । ५ ।
२०२ ॥ “आत्मा मधुरको मेघप्रवृत्तः सुधाभा
आजिहो लोहितवर्णः वनस्यतिरिति वृत्तप्रवृत्त-
सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तवर्णः शङ्खो न्ययोश्च स्थाङ्गको ध्रुवः ।
कीरो वैद्यव्याघ्रौ वधुपादौ वनस्यतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वनहरिदा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिदा ।) अर-
ण्यकहरिदा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका
३ वनारिदा ४ । अथ गृणाः । कटुत्वम् ।
मौल्यत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“अरण्यवृक्षदीकन्दः कुलवातनाशनाश्वनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“अरण्यवृक्षदीकन्दः कुलवातनाशनाश्वनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

वन्तावः, पुं, (वनस्य जाव इव प्रकाशकत्वात् ।)
शङ्खत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कुम्भप्रवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

(यथा, - - - - -)

“आजानेधेः सैन्धवेः प्राग
नैहीकाम्नीन वनायुवाणि

दानवविशेषः । यथा, महाभार
“गरिष्ठक वनायुस्य दीर्घजिह्वक
वनायुजः, पुं, (वनायौ दीर्घ जायत
कः ।) वनायुदेर्दीर्घजिह्वोदक ।

कर्तृ वनायुजः । इति शब्दरत्न
वनाहिरा, स्त्री, (वनजाता अ
हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनाञ्जका, पुं, (वनस्य अञ्जक इ
चायिवात् तथात्वम् ।) पुष्पक
कारः । इति जटाधरः ॥

वनार्जका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्जक
द्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ८
गुणौ रौक्थश्च द्रव्यौ ॥

वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूयस्व
लुक् । टाप् अल इत्यम् ।)
यथा,—

“वचनशालिन्वहारे कलिशुष्की
इति हारा

वनायधः, पुं, (वनमेव आनयो यस्
वाकः । इति जटाधरः ।) (अ
चि । यथा, मार्कण्डेयः । १६ ।
“वीरिध्यायस्त्रिषो लीकस्त्रिभूप

वनारिदा, पुं, (वनस्य आरिद
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनिः, पुं, कविः । खनि कवि अ
खनि अकि यन्त्रि दलिभ्यश्च ।
धातोः पुनराह्वय-इत्यधयेन नि
विद्वान्नीसौदायुतादिङात् । ॥

वनिनः, नि, (वन + क्तः ।) आचिन
इति मेदिनी । ने, १४६ ॥

वनिवा, स्त्री, (वन + क । टाप् ।) न
स्त्रीनामान्तम् । इति मेदिनी ।
(यथा, रघुः । २ । १६ ।

“वनिष्ठधेनोरुयायिन न
मावर्त्तमानं वनिता वनान्तः
पयौ निमेषालसमृद्धप्रवृत्त-
रुपेक्षिताभ्यासिध गोचरः ॥

वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीका
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।

“श्रीनीवनीयमपि वज्रकुलमङ्ग
वनी, [२] पुं, (वनं आयवर्षनाश्वस्ये
इतिः ।) वनप्रस्थाः । यथा,—

“यक्षमेधो ग्रहसन्तपोः ब्रह्मिण्या
वनी यवात् खामाकेरापमन्ते
तर्पेत् ॥” इति आह्वनिकामनी ॥

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वनीका, नि, वाचकः । इत्यमरटीका
वनीयकः । नि, (वनिं वाचयन्मिच्छते

वन्दनी

वन्दि

वन्दी

त्रि वाच्य

अथ एक वासमागो यमोरे हतमन्दरे ।
अपहोमनमस्कारान् न कुर्वान् केशवालये ॥
अपि च ।

‘सकलसौ विपनिनो न शक्तः प्रथमेऽसृष्टः ।
उत्पाद्योत्थाय वर्णयं दक्षवत् प्रणिधानवत् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्वान् भक्ता भगवतो हरेः ।
आमानि कौन्तेय शक्तौ ताव साक्षाद्भवन्-
नाम् ॥’

इति हरिमक्तिविक्रामे ८ विलासः ॥ ७ ॥
अन्यत् नमस्कारादर्थे प्रणामशब्दे च वक्ष्यम् ॥
(तद्विप्रयोगः) यथा, जगद्वे ॥ ७ ॥ ५१ ॥ २ ॥
“यद्विक्रामन् पश्यति वन्दनं सुवत् ॥”

असुरः ॥ रजोविप्रेयः । इति क्रमभाषो
नायकः ॥ ७ ॥ ५१ ॥ ५ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्दनायां नाला यच्च वा ।)
मोरणम् । इति ह्रस्वाः २ । १४ ॥
(वन्दनायां नाला इति कर्मधारये) । रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवेष्टितास्त्वपन्नरचितमाला । यथा,
‘कृपाहन्ममालां यो रम्भाकम्बोः सुशोभने ।
जतुल्योद्वेः पत्रैर्गम्ये नक्षपाणिनः ॥
दृग्गानि पञ्चवस्त्राणां लगे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूजते वाचवाद्यैश्च कीकृते पादरोदनः ॥’

इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
वन्दना, स्त्री, (वन्दनायां + नाला कर्त्तुः)
वह्निहोरोपरि दृग्भा माला । यथा,—
‘मोरयोर्होतुं मङ्गल्यं कामवन्दनमालिका ॥’
इति हंसचन्द्रः । ४७७ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + “वह्निवन्दनिदिभ्यस्तेति
वाच्यम् ॥” ३ । ३ । १०७ । इत्यस्य धातिलोका
लुच् । टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति निष्काक्षरप्रिये । ह्रीमसम्भवा निलकम् ।
यथा,—

‘शिश्यान्माहुरेहस्तं लुचा वाप शुभेन वा ।
वन्दनं कारयेन्नैव शिरः कर्णप्रलेखं च ॥
कश्चपत्यतिमन्त्रेण यथाशुकसमीपम् ॥’

इति निष्पादितस्ते वशिष्ठवचनम् ॥

वन्दी, स्त्री, (वन्द + क्युट् । ङीप् ।) वनिः ।
औवातुः । वटी । वाचनकम् । इति मेदिनी ।
ने ६७७ । अचित् पुनर्क वटीस्थानं कटौ वाचन-
कम्बेऽर्धे माचनकम् इति च पाठः । तच्च तु
पयस्यवकारादौ निक्षिप्येयं शब्दः । किन्तु
वदि ङ लुक्निमित्तादयोऽस्तिभक्तान् अनन्तरप्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्तःस्वकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, वि, (वदि + अनौयर् ।) स्तुतनीयः ।
वन्द्यः । वन्दितः । यदातीरनीयप्रत्ययेन
नञ्भ्यः । (यथा, मङ्गलारवि । ७५० ॥ १० ॥
“ततः जुष्टापसायाद्य जातुभ्यां भूतले स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिषेधं नगत्यात्मि ॥”)
वन्दनीयः, पुं, (वन्दते शेषार्थं क्युट्ते इति ।
वदि + अनौयर्) पीतवङ्गराजः । इति राज-
निषधः ॥

वन्दनीयः स्त्री (वद कर्मणि भाषोपर
टाप् ।) मोरीचनः । इति शिष्यकृतिः ॥
(विवृतिरस्या मोरीचनशब्दे विज्ञेया ।)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरत्रुक्प्रति । वदि +
अच् । टाप् ।) दृष्टोपरिदृष्टः । वाङ् इति
परग्राहः । इति च भाषाः । तत्पर्यायः । वृक्षा-
दनी २ । वृक्षवृक्षा ६ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ । शैखरी ६ । खेवा ७ । वन्दका ८ ।
इति भरतचतुष्टयः ॥ वन्दकः ६ नीलवर्णः १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाको १२ परवाचिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वन्दिनी १३ पुत्त्रिणी १४
वन्द्या १५ परपुष्टा १६ पराजय्या १७ । इति
शब्दचरिका ॥ जताविप्रेयः । भिन्नको । इति
मेदिनी । के. १० । अस्याः पर्यायान्तरं गुणाद्य

वन्दाकशब्दे वदकाः ।
वन्दाकः, पुं, दृष्टोपरिदृष्टः । वाङ् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपवृक्षा = शिखरी ६
तदरोहिणी ४ वृक्षदिनी ५ वृक्षवृक्षा ६ काम-
दृष्टः ७ शैखरी ८ कैशरपुष्पा ९ तदवृक्षा १०
तदवृक्षा ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तदवृक्ष १४ छाया १५ उमरी १६ । अख्य
गुणाः । निस्तलम् । गिरिशालम् । कणपित्त-
अमायचलम् । वज्रादिमिद्विलम् । दृष्टलम् ।
कषायलम् । रसायनलम् । इति राजनिषेधः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमिश्रितः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफगतारक्षरार्थान्नखविषाण्डः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतचतुष्टयः ॥
वन्दाको, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्द्या, वि, (वन्दते कौति अभिवाहयतीति ।
वन्द + “वह्निवन्दोरारः ॥” ३ । २ । १७३ । इति
आसः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वाहकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
वाह्यिनि ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अयुधे १ । ११४७ । २ ।
“पीयति त्वे अशुलो ययति वन्दारक्त
तमं वन्दे अये ॥”
कोत्ति, स्त्री, इति शब्दवेदभाष्ये वाचयः । ४ ।
७३ । १ ॥)

व(व)न्दि, स्त्री, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

व(व)न्दि, पुं, (वन्दते कौति वृषादिकं स्वसु-
त्तार्थमिति । वदि + “सन्धातुश्च इन् ॥” उष्वा०
४ । ११७० । इति इन् ।) व्याघ्रतन्मसुखवादिः ।
कथेरी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रयत्नः २
उपयहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ भोगानकः । इत्य-
वदिकोऽर्थः ॥ (खद्यः । यथा, भारवते । ६ ।
१ । २२ ।
“वन्द्योः केतव्योऽर्थोर्गर्हितौ वृत्तिभाषितः ॥”
पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
१०० ॥

महावर्षो वया

“महोद्वाना महावर्षा तद्वाग्वान्तप्रोभितान् ।
प्राकारगृहसन्धाधामिन्स्त्रिवामरावतौम् ॥”
महान् वर्षो यस्याः ।

‘प्राकाराधारभूता कृत्तिमोक्षिता भूमि-
स्त्र्यसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ ४ ॥
वपति बौजमत्र । स्तेन इति भाषा । तन्-
पणायः । केदारः २ स्तेचम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वमजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, इहन्वर्षाद्वितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीकूमद्यपि धरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वलप्रथः परिपूर्णवशा ॥”)
रेणु । तटः । इति मेदिनीकरहमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराति । ७ । ११ ।

“तन् पूर्व प्रतिविन्दे सुराप्रगाथा
वपान्तस्त्रलितविषर्जनं पयःभिः ॥”
प्रपन्नसाधुः । यथा, किराति । ५ । १६ ।

“नानारत्नभ्योनिधां सन्निपाते-
श्चन्द्रवन्तः साधुवपान्तरु ॥”)

५ स्त्री, (वप + “वृषिप्रविभ्यां रुन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रुन्) सीसकम् । इति हिम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पयोयान्तरम् ।
“सीसं वपश्च वमश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
५ पुं, (वपति बौजमति । वप + रुन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, २२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संज्ञप्रसारी-
णाद्वृत्तिः ॥

वप्रा स्त्री, (वप + रुन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वपि, पुं, (वपति बौजमत्र । वप + “वृद्धका-
दयश्च ॥” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिप्रत्ययेन
साधुः ।) स्तेचम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणाद्वृत्तिः । दुर्गतिः । ससुदः । इति संज्ञिप्र-
सारीणाद्वृत्तिः ॥

वपी, स्त्री, (वप्नी + एष्टीवरादितान् साधुः ।)
धल्लीकः । इति जलानुधः ॥

व, पुं, एकान्तप्रकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरित्यः । तच्च विहितानि वधा,—
“पौष्टिकस्तिरप्युभानि ववाखी ॥”

इति श्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातकणम् ।

“वषाभिधाने जगज्जं हि वष्य
शूरोऽतिशूरो ममुजः कतो खातु ।
यद्वाजया तन्निलवे निवानं
करोति निलं सुविचित्रयः खातु ॥”

इति श्रीश्रीप्रदीप ॥

राप्ति ती अस्मा प्रपश्य प्रथमकरण
यवगीय प्रिपकारोऽनासक ॥

वयं वक्राम् रतिवपिश्चरुम् । म पर
सक्त--वेष्ट । । वकारादिः । आद्यनगपत्
प्रथः । वपति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, य, (उ + अ + म् ।) शिवपूजान्ते क्षपेण
वाद्यविशेषः । तत्तु उकाराकारमकारात्मक
शिवप्रथमवस्त्ररूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमर
डमरं वाद्यन् सूत्र्यनाद
वम् वम् वम् वम् ववम् वम् अमितदशशिरा-

स्तालमानेन हृतम् ।
कर्पूरासिक्तभभापटिनपटुजटाकलिरुदाच-
मालो

माशायोगी दशास्थी रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलातत्त्वकाव्यम् ॥ ४ ॥

वमजबौजम् । यथा । नासापुटौ धृत्वा वमिति
धरुणबौजस्य चतुःपट्टिवाचनेन कुम्भसं कृत्वा
तस्मान् ललाटस्थचन्द्राङ्गमितसुधया मातृका
वर्णात्मिकाया वमस्तं देहं विरचय्य तमिति
पृथ्वीबीजस्य द्वाविंशदारचनेन देहं सुदृढ
विचिन्त्य हस्तिबीजं वायुं रचयेत् । इति भूत
शुद्धिप्रकारश्चै तन्मन्त्रः ॥

वम, य कु टु उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुम् ।

(भा०-पर०-सक्त०-वेष्ट ।) वकारादिः । य,
वमत्तुः वमत्तुः । अर्न्तं तु तत्तुकार्यगिधायक
सुत्रे प्रणादीं वमं न पठन्ति तेषुश्च कैचिदधिर
मित्रादिषाधनाय तन्मन्त्रे दम्भवकारादिवर्ज्येन
स्थावित्यतां स्वीकृन्ति । कैचित् पुनर्वर्त्य
वकारादिषात्पन्तरमप्यस्ति इति प्रणयन्ति ।
ज, वामः वमः । स, वमिता वाम्ना । टु,
वमयुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अन्नमजोर्गं
वान् । अमन्तत्वेऽपि औ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य द्रव्यविकल्पनान् घोषसंगस्य निज
ह्रस्वः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमधृत्तोरुपग्रहवैभ

नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणाद्वृत्तिः ॥

वमयुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “दिनोऽयुच् ।”

३ । ४ । ५६ । इति अथुच् ।) वमिः । (यथा

मुष्पुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दौर्लभ्यथात्तकाप्रज्वरवमधुमदाः प्राणतः
दाहस्तच्छः ॥”)

इतिगुह्यनिर्गतजलकणा । तत्पर्यायः । कर
श्रीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा

नेत्रधे । १६ । ६ ।

“रचनिवमण्प्रापेयामः कणक्रमसंभवेः

कुम्भकिश्लकस्याच्यैरनेप्रयेरुद्विभूमिः ॥”)

वमनं, स्त्री, (वम् + नावे ष्यट् ।) कर्हणम् ।

(यथा, मुष्पुते । १ । १२ ।

“मत्तुराखौ रसौ वपि वमनय प्रसाधयेव ॥”

मपि ववा अयस्य रतुयामरे

१४ १७

[illegible][illegible][illegible]

हात एवाद्चूकम् ॥ ८ ॥

“अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निव्यासितं जले ।
तत्पत्रं पानभावेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥८॥
प्रय्याचिकदधान्याकबीरकाणां रजो निहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमस्त्वयश्चिदोषजाम् ॥१०॥
अश्वत्थो गुडश्चा वा काथः चैत्रेण संयुतः ।
हृदि चिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तकां

तथा ॥११॥

आश्वास्यत्रिखनिर्युद्धः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात् हृद्योत्तोरारं वैश्वानर इवाह्वयति ॥”
इति निर्वृद्धकाथः ॥१२॥

“जम्बामपक्षवद्धतं लाकरजःसंयुतं शीतम् ।
प्रमयति मधुना युक्तं वमिसलिवारं हृदार्ति-

सुग्राम् ॥१३॥

वीमक्षजां हृद्यमैरिष्टैर्दुर्दभां फलेः ।
लङ्घनेरामजां हृदि जयेत् साक्षोरसाम्रा-

जाम् ॥१४॥

लामहृद्गोमधुह्वनात् नमिं लामिसमुन्नवाम् ।
तत्र तत्र यथादोषं त्रिषां कुम्भान् चिकित्-

सकः ॥”१५॥

इति हृद्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमि, पुं, (वमति उद्धिरति घृमादिकमिति ।
दु वम उद्धिरति + “इत् लयादिभ्यः ।” इतीक् ।)
अभिः । इति मेदिनी । मे, २६. । घूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

रामत वि, (वम् + क्तः ।) वाक्तः । (यथा,—

“नमिन् लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने ज्ञेयवाङ्मुखात् हृत्वाङ्गनकर्षितम् ॥”
इत्युद्धतः ॥”

इत्युद्धतः ॥”

वमनलानवस्तु । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

वम पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

वम्रीकूटः, पुं, वल्लीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वध ६ मयाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०—

आत्म०-सक०-सद ।) क, वयने । इति दुर्गा-

रासः ॥

वय त्रि, अकदादिः । आमहा इति भाषा ।

असच्छब्दस्य वयादेशो अवि रूपोऽयम् । इति

आकरणम् । (यथा,—

“एको भवामि स भवेद्द्विमादौ
वारैरयोभौ स भवाव आवाम् ।
वयं भवामो वृद्धः स पुत्रे-

स्त्वामयथाद्यापि विभो मयीद् ॥”

इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

वय [सु] क्री, (वयने वेति अजतीति ग । वय

६ गतौ वीगतौ अजगतौ वा + अमुन् । अजति-

र्गभावः ।) पची । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

५ । ४६ ।

“ततः सच्छब्दमोऽन्याभि वयांसि वयसो-

ऽब्जम् ॥”

१ १ २२२ । (यथा

१ ६० २१

“तुल्यशीलवयोपुत्रा तुल्यमिबनर्महताम्
नेषधोऽहति वेदमौ तच्चयमावगच्छता ॥”

अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन्न विद्धि धृग, प्रभरामहे वाज्यु-
र्नरधम् ॥”

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ । ५ ॥ वयो
विशेषे कर्मयानि यथा,—

“श्रेष्ठवेऽभ्यस्तविद्यायां यौवने निघट्टेयम् ।
बाह्वे सुविहृतीयां योगेनान्ते लघुत्वजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ धर्गः ॥३॥

अपि च ।

“प्रथमेनार्णितः विद्या द्वितीये नार्णितं धनम् ।
तृतीये नार्णितं पुण्यं चतुर्थे त्रिं करिष्यति ॥”

इति आश्वमेधप्रतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्नं यौगण्ड्यं दशमावधि ।
केशारमापन्नदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्राक्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ॥ ३॥

अपि च ।

“आयोऽश्वशङ्खवेहालक्ष्मस्तस्य उच्यते ।

दृढः स्थातु सप्ततर्कं वयोऽयम् गवतैः परम् ॥”

इति भरतहृता स्तुतिः ॥ ५॥

अथ च ।

“बाष्ठां वृद्धिर्वयो रूपं चतुष्कम् ओचरेतसी ।
दृष्टेन निर्वर्तते मनः सर्वान्निवाणि च ॥”

इति मञ्जुभारतम् ॥ ५॥

(“आलक्ष्मणविशेषापरिष्कृणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । सप्तवयो यथा स्थूलमेदो

त्रिविधम् । बालं मध्यं वीर्यमिति । तत्र बाल-

मपरिपक्वातुगुणसजातयज्ञनं लङ्कामाराक्षेण

सहसम्पूर्णवत् स्नेहपातुप्राथं आवीकृष्टद्वयम् ।

विवर्तमानधातुयुक्तं पुनः प्रायेणानवस्थिततत्त्व

भान्निष्ठद्वयसुपरिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत

वक्तव्यैषौषधपराक्रमयज्ञस्मरणवचनविज्ञानं

सर्वधातुगुणं पितृपातुप्रायमापचिर्वर्तुहिष्टम् ।

अतः परं परिहृयमानवधातिप्रियवलीषौषधपरा

क्रमयज्ञस्मरणस्मरणवचनविज्ञानं भग्नमान

धातुगुणं वातघातुप्रायं क्रमेण प्रचीर्यस्तुत्यते आ

वर्षेष्टम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽध्याये ॥

“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तच्चोद

योऽश्ववर्षा बालास्तेपि त्रिविधाः क्षीरपा

क्षीरान्नादा अज्जारा इति । तेषु संवत्सरपरा

क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो

२३३३ इति । योऽश्वसप्तव्रीरन्तरे मध्यं वय

स्त्वस्य विकल्पो वृद्धिर्वायवः सन्पूर्णता ह नि-

रति । तत्राविश्रुतेऽह्विराविश्रुतो यौवनमा

चत्वारिंशतः सर्वत्राविश्रुतयज्ञवीर्यसम्पूर्णता ।

अतः ऊर्ध्वमीश्वरविद्याविद्यापत् सप्ततिरिति ॥

सप्ततर्कं शीवमाणवातिप्रियवलीषौषध

अथ

५

उत्तर १६ इति उत्तरत्रयं यथा च
 चरित्रभाष्ये आत्मनः परम
 द्वाभ्याम्भिरुच्यते इति पाठकोट्यनुवादे-
 निन्द आत्मनिष्ठित्वमुदरः (आत्ममात्रेण तद्वत्) ।
 इति श्रीभागवत १० स्कन्धे ८ अध्याये ॥
 १६ यथास्मिन् अल्पनिष्ठित्वद्वयोः वृत्तं त्रार्ज-
 न्यमनः इति तद्वृत्तयोः शीघ्ररम्याः ।
 उत्तर १७ (वीर्येण गन्धने रजनिः । अत्र गतो +
 गन्धनः) इतिनागरम् । इत्युपाधिकोऽर्थः ।
 (अन्तर्यं क्रीडन्निह । इति उत्पन्नत्वस्यः ।
 ० । ६६ । दिव्यामगन्धनः । प्रकाशश्च पुनः ।
 यथा, भागवते १६ । ६ । २० ।
 " अशशोभिर्दिवा भाष्यादां धनर्तुमश्वीयवत् ।
 विषयशोभे इति शब्देन वचनं वृत्तं ननुम् ॥ ")
 यथा, [सु] १०, (यो यौवनं दधानीति । वयम् +
 दा + "इदमिच्छामः ।" उवाच १ । १२२ ।
 इति अर्थः । स च हितुः ।) वृत्तः इत्युपाधि-
 कोऽर्थः । (अन्तम् । यथा, वाचस्पत्यर्थहिता-
 याम् १५ । १ ।
 " वयोधराशोभितवर्धनं चित्तम् ।"
 " वयोधरा वयोः दधानि पुण्याति वयोधरा अस्म-
 न्नाश्रितनाश्रयमायोपेक्षिताशोभं चित्तम् ॥"
 इति तत्त्वार्थे सहीधरः । आहुदांपरि, जि ।
 यथ वाचस्पत्यर्थहितायाम् १२० । १७ ।
 " अक्षिपन् वयोधरम् ॥"
 " ऐशो होता अस्मि वयोधरमिच्छन् वयम् वय-
 म्प्राप्यैषाति वयोधरास्मादुयोः वातारं वारवि-
 तार वा ।" इति तत्त्वार्थे सहीधरः ।)
 शयङ्ग, जीः, (वयसा वयमिहः) वयस्कम् ।
 इति राक्षसिर्बद्धः ।
 , न ना ईष्ये । इति उच्यते । (अद्वय-
 पुरा-पर-भक्त-हेतुः ।) इति पदः । वयसाति
 इति दुर्गादावः ।
 जीः, (वयसि इति । वृत्तं कर्मणि अण् ।
 वृत्तम् । मन्त्राङ्गप्रथमः । इत्यमरः । मन्त्रां च
 " वरवाचस्पत्याद्या न च शिष्टा वनाष्टैश्चभिरति-
 र्भरन् सौमं कार्यं न च वयमस्तुतं यद्वृत्तम् ।
 वरजीव्यं भाष्यं न च परकलनाभिगमनं
 वरमिच्छांशिवं न च परवर्तनां चिह्नं चरम् ॥"
 इति वाचस्पत्यादि ५६ अध्याये ॥
 लघुपदः परलक्षम् । आहंलक्षम् । इति हा-
 नर्गवद्धः ।
 [सु] अ. मन्त्राङ्गप्रथमः । यथा,—
 मन्त्राभिर्वरं जीव्यं क्रीडां वृत्तं चरम् ॥"
 इति मेदिनी । व, हे ॥
 वरा, जीः, (वरं लघुनीति । वृत्तं चर-
 म् ।) चरुपरी । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शङ्कामिदं इति भाष्यं ।
 , सु, (वृत्तं चरम् ।) वरपदः । तत्त्वार्थार्थः
 इतिः २ । वरपदः । १६ । २ । ७ । ये वृत्त-
 राशेनादिभिरेव इत्यर्थः इति नरदः । देवास्तु
 १ । १६ । वरपदस्य वाच्यः । चरम्

तप भिरिन्धये यस्तु दवेभ्यः य वरो मतः ॥
५ य मरतः ॥
जामाता । (यथा, वसुः । ६ । ८२ ।
“प्रसूदितवरपञ्चतेजसस्तत्
“सिन्धुपानिमज्जन्मन्मनो वितानम् ॥”
विज्ज, । इति मेदिनी । ३, ६०७ गुल्गुलुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ घनिः । इति वैमलिकः । ३१८
(नियतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।
“न यो वराय महेतामिव स्वः सेवेव वृष्टा,
इत्या यथाश्रितः,
“योऽभिर्नराय वरणाय निषहाय श्रुतो
भरति ॥” इति तद्वाच्ये नायकः ॥
, जि, (व + अप् ।) श्लुः । इत्यमरः । ३ । ३
६०७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ३ । १२ । १८
“राजाशर्न राजकृष्णं वराणां वरवराणाः,
मस्तु युवागानि तस्तेव मन्वेतुं शान्तिं पुनश्च ॥”
क, की, (त्रियते अयनः । व + अप् । तन
संज्ञायां क्त्वा ।) पोताच्छादनम् । इति हारा
श्रुतो । ६६ ॥ धौताधौताक्षारण्यवश्चम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
क, पु, (त्रियते कीकरोति । व + अप् । त
कम् ।) वक्तुः । इति वैमलिकः । ४ । २६६
पथी टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ह्यधश्चत्तमेऽ
धौता इति माहा । तत्पठ्यायः । स्तककृत्
कृत्वाः ३ ह्यलपिबहुः । ३ । व्यस्य रागाः । मा
रन्मन् । कृत्वात्मन् । कथायत्नम् । धामनिक
कारिलक्ष् । इति राजनिर्घण्टः । (वर + खा
कन् । प्रार्थनानिश्चयः । यथा, महाभारते
५ । १०७ । ५३ ।
“न वने वरुडं तप प्रथमं यज्ञकारुण्यम् ।
क्षित्यं वरकं वने प्रियुषां पावनं वृथा ॥”
रक्तुः, डे, (वराः अष्टाः कतयो यत्न श्रुत
अधेक्षित्वा तयालम् । यथा, वरः कतुर्विंशति
पुनक्तुल्लान् तयालम् । १ । इत्यः । इति वि
दम्भः । २ । ८७७ ।
चन्दनं, की, (वरं अष्टं चन्दनम् ।) कार
यम् । देवहारः । इति मेदिनी । न, २४९
इटं, की, (त्रियते इति । ट + “श्राकादिभ्य
टट्ठन् ” उभ्याम् । ४ । ८१ । इति णट्ठन्
कृन्त्यप्ययम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वरा, पु, (वरति सेवेव वरतिरभिति । व
सेवायाम् + “श्राकादिभ्योऽट्ठन् ।” उभ्याम् ।
८१ । इति णट्ठन् ।) वरं । इति मेदिनी ।
५१ । कोटविंशतिः । गोलता इति भाष
तत्पठ्यायः । भव्योली २ वरटा ३ । इत्यमर
गव्योलिः ४ वरच ५ । इति शब्दरत्नावली
वरणी ६ । इति णटाधरः ॥ स्त्रा ७ कुरा
वृत्तवन्मेषा ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरा, खी, (वरट + टाप् ।) वंशी । (यथ
वेद्ये । १ । १२२ ।
“मद्विषयुषा जननी जगुसुरा
ववपुर्गर्भिनरटा तपस्विनी ”)

वरटा रत्नमर २ १ २५ । कुटुम्ब
पोलम् इति । अस्मा गुण
वशाः—
“वरटा मधुरा विमला रक्तपिक्ककापह्ला ।
कषाया प्रीतिना गुर्वीं स्वादृश्यानिनापह्ला ॥
इति भावप्रकाशश्च सूक्ष्मखले प्रथमे भागे ।
वरटी, स्त्री, (वरट + जाते इति) । जमी ।
इति मेदिनी । (व, ५२) गन्धोनी । इति त्रिकाण्ड
शेषः । (यथा, शश्वते कल्पम्यानि च अश्यानि ।
“सुप्रसुतोऽपि दृष्टवरोऽथ वरटी शूकपल
मिकाहृद्गीधमराः शुकतुष्टविशः ॥”)
वरटिका, स्त्री, कुटुम्बधीजम् । तत्पर्यायः ।
वरटा २ । अस्मा गुणाः । मधुरत्वम् । क्लिप्त-
त्वम् । रक्तपिक्ककापहलत्वम् । कषायत्वम् ।
प्रीतिलक्षम् । गुणत्वम् । अहृद्यत्वम् । अस्नि-
पहलत्वम् इति भावप्रकाशः ॥
वरहः, स्त्री, (व + भावे ह्युट्) । कषादिवरखम् ।
(यथा, महाभारते १ । १६० । ७ ।
“न च विप्रमहीकारो विदित् वरहं प्रति ।
सर्व्ववरः क्षत्रियायामितोऽर्थं प्रयति श्रुतिः ॥”)
वैद्यम् । इति मेदिनी । वी, ६५ । पूजनादि । इति
शब्दरत्नावली ॥ ३० ॥ अथ वरहविविधः । तथा
माचार्यादीनां शोभनाथी कर्मणि ह्यंसा
रस्यात् पूर्व्वमागत्यर्थं यत्रमादेन स्वयं गरहा
कार्यम् । दागषायाद्यारस्यावरणतत्प्रमाख्य
यत्रमार्त्तं प्रतीयान् । इति हरिश्चर्य्येष्टतत्कात्या
यनरुचान् । तत्र व्रजवरहं प्रथमम् । क्वात्त
डोमे । वज्रोहाडहोत्रज्ज्यैः आदिक्रमदृष्टे-
ष्वान्यमाकाश्या हृष्टदिकल्पनाया न्याय
स्यात् । इमपितोपागप्रश्नयोऽप्येवम् । वरगन्तु
। तत्वाविदानद्वारा प्रीतिस्तथाय कर्मकारय व
शेरगम् । तत्र च । सर्व्वत्र प्राशुस्तुदो दाता
वहीता च उदहस्तुः । इति उचनान् यन्-
मानश्च प्राशुत्वम् आचार्यादीनामुदहस्तुत्व
प्रतीयते । वरगन्तिमात्रं कालायनः । आभग-
नहास्यं चाह साधु भवान्तामनैविश्यामो
भक्षन्मिति । आसवमाह्वारीगोच संख्यायाह
साधु भगवत्तामिति । साहज्यसाह इति
प्रतिवचनम् । वरहैविश्यामी मवन्मिति पुन-
रुक्ते अर्थय इति प्रतिवचनं सामधानं ।
इति हरिश्चर्य्ये । इति वंक्षारतत्त्वम् ॥ ३० ॥
मेदिनीमन यमार्थयकारादिशब्दोऽयम् । किन्तु
अन्तःश्लेषकरादिद्वयतोऽरशब्दप्रत्ययेन निवृत्ता
तादृच निवृत्तिः ॥
वरहः, पुं, (व्रिषमि अनेन हृकोतीति वः । वृ +
“सुप्रसुतोऽपि इत् ।” उभा ० २ । ७३ । इति
हुक्) प्राकारः । वरगन्तुः । रत्नमरः २ ।
२ । २ । (यथा, किराति ५ । २५ ।
“इह विनयव वरहवराहः ।
करिणी सुदे सनराजनीताः ॥”)
उद्गः । इति वरहवकी ॥ ५१ ॥ संक्रमः ।
इति वराहव ॥ संको इति माहः ।

य य कश्च शब् इति न श्री के
 यु मु रत वैमल्यम् ॥
 क उ जल्प भक्षित ॥ ३
 १३ । इति याचतु । शोषनीयः । इति
 निशः । के, १६६ । अवरः । इति शुद्ध-
 भाषा ॥ विषयः शुद्धभाषायासु । १७ ।
 मणि श्रीधर्मोत्तमै विजयनामैकाधिपै वितथा
 ज्यै स्थल पट्टस्थ दानदि परं नागयथै तिलनि
 क चम् पुत्राग्रसं कतिपययामैश्रमण्याधे
 उवादे मगयामहे वरमहो कदा वरका
 वयम् ॥
 श्री, (वरमङ्गलान् ।) मस्तकम् । गुडम्
 वरमः । १ । ३ । २६ । गुडवत् । धीनिः ।
 द द जिक्काच्छेय, ॥ येडावयव, ॥ (वरा-
 म्प्राज्ञास्त्व) मनुजै, वि । (श्रीधर्मः यथा,
 वरदत्तवत् वरः ॥ खादुष्टस्त्रीषां मणो-
 कटम् ॥
 द न भावप्रकाशश्च गुणैस्त्वै प्रथमै भागै ।)
 इ पु, (वरानि स्थानानि वरानि वरानि)
 हन्ती । इति निक्काच्छेयः । विष्णुः । यथा,—
 सुवर्गवर्गौ वैभ्राज्ञौ वराङ्गच्छास्त्रौ ॥
 इति तस्य वरसमानस्तोत्रम् ॥
 श्री, श्री, (वरमङ्गलम् । कटम् ।) गुडवत्
 वरमः । १ । २ । ३६ । येडावयवयुक्ते वि ।
 ह्ना, श्री, (वरा मङ्गलम् वरम् ।) अति
 प्रकाशः शुद्धा श्री । यथा,—
 “ विराः नम्यै वरनी सुप्रजिवै
 वराङ्गनातेनवममर्षी वरम् ।
 वरममर्षाविलम्बमर्षमैपुनै
 दिप्रमहो विषमालयानि वरम् ॥
 इति लज्जाविरचितम् ॥
 वरदत्तपौत्रः, वि, (अत्रानां रूपानि अत्र-
 रूपानि । वराणि वररूपानि निरूपितः ।
 येडवत्पुस्तः । सुन्दर दृश्यः । तत्प्राप्तः
 वरवत्वनरः २ । इत्यमरः ॥
 श्री, श्री, (वरमङ्गलम् वरम् वरम् वरम् ।)
 वरिता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्री [ग] पु, (वराङ्गमवस्थितिः । इतिः
 मङ्गलवत्तः । वराङ्गमवस्थितिः इति द्वा प्रकः
 इति इत्यमरः । येडावत्पुस्त, वि ।
 द पु, (वरं मङ्गलम् । अट् + कर्मणि
 प्रथम् ।) कर्मकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 अथ शोषनादिनिधौ यथा,—
 भूर्गो च चमे शुद्धै यत्नैर् न्यापयेत् सुधाः ।
 वेणु पूरयेत्तथाः किञ्चिन्नै विवदः ।
 रादौः पूरितं यथां तत्त्वै विनिवृत्तम् ।
 रागैर्वापि नतो दद्यात् पात्रिका यत्नतः-
 मम् ॥
 श्वेद्विक्ते नृणं वराटः वर्योर्गावितु ॥
 निशः ॥

पञ्चादशस्य प्रश्नाश्च यद्यपि च वरदत्तकम् ।
 एत वरदत्तशुद्धम् ॥ ३ ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारस्ये हि जगन्मरणादि
 कारे ॥ रज्जुः । यथा ॥ रज्जुः शुद्धा वराटो
 ना । इति स्त्रीतात्पर्ये रत्नकोशः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 वराटकः, पूं स्त्री (वराट् + खार्ये कत्) कप-
 टकम् । इत्यमरः ॥ कटि इति भाष्यः । तस्य
 संज्ञाभेदेन संज्ञामिदा यथा,—
 “वराट्कानां दृक्कटयं वत्
 सा काटिकी ताच गच्छन्मखः ।
 ते योद्वा द्रव्यं दवावगच्छो
 द्रव्येच्छया योद्वाभिच्छ विज्जः ॥”
 इति लीलावती ॥ ३ ॥
 अथि च । नास्तिकः कारिकः प्रथः । इति
 याज्ञवल्क्यवचनेन युष्माः पञ्चाध्यायकस्य
 योद्वाशब्दः कर्मा स्त्री । इत्यमरनिर्णोतेन च
 अश्रौत्सिक्तिकापरिमिततायां यद्यशब्दः सङ्घ-
 तिनः स च तावन्तस्यकारादिकैश्चस्वते इति
 वराट्कस्यपि तथा व्यवहारः । एतच्छब्द-
 भविष्यमश्वत्थकवोर्लक्षणेन यथा,—
 “क्षत्रीतिभिर्बराटोः पक्ष इति भिधीयते ।
 ते, दोडुर्धः पुराणं आश्रयन्तं समभित्तु ते ॥”
 इति प्रारब्धतत्त्वम् ॥ ३ ॥
 ते च दक्षिणार्धं विधीयन्ते । यथा,—
 “हस्तमधीर्जितं हानं हनी यश्चक्षद्विज्जः ।
 तस्मान् यर्णं काटियो वा फलं पुण्यमयापि
 वा ।
 प्रदद्यान् इतिहायं यच्च तथा न सख्यो भवेत् ॥
 इति श्रुतिवृत्तम् ॥
 वराटकः, पूं, (वराट् एव + खार्ये कत्) रज्जु-
 पशुशीर्षम् । इति वैदिकी । कै, २०२ ॥
 वराट्करताः, [स्त्री] पूं, (वराटक इव द्रव्यं
 अत्र) नगरकेशरत्नयः ; इति शब्दसागः ।
 वराटिका, स्त्री, (वराट् + खार्ये कत् । टाप्
 अत इत्यच्) कण्टकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः राजनिर्णयश्च ॥ (यथा, नैषधे ॥२८०
 “बहुकमुगान्धर्वराटिका
 मयवाटस्तरककटोत्तुकरः ॥”
 तुष्कगानिका च । यथा,—
 “यथापि रूपसि चेच तस्य गङ्गा वराटिका ॥”
 इत्युद्धतः ।
 वराट्यः, पूं, (जिह्वे इति । ट + युच्) एषो
 दद्यान् दीर्घः । इत्यः । इति त्रिकाश्रयेण
 पञ्चमशुद्धः ; इति शब्दकारावली ।
 वराट्यो, स्त्री, (वराट्योर्ध्वी धर्मादित्यस्य धात्व-
 काप्रो) यथा,—
 “काशे वराट्यो वादट्योश्च शिवपुरौ न
 सा ॥”
 इति योगशास्त्रे ।

वराभिषु पु अश्वमेधस इतर ज मचण्ड ॥
 वरा आभिष यख अडन भ च
 वर ख पु (वर अर अश्वमेध रस्य
 लम्मु ।) करमदः । इति वरमाता ॥ वराख
 इति वा पाठः ॥
 वरारक्तं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं कच्छति गच्छति ।
 अरु + खलु ।) हीरकम् । इति ऐमचन्द्रः । ४ ।
 १३१ । (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दं ज्ञानया ।)
 वरारोहः, पुं, इतिन उच्यतां व्यायतएक
 लाख वरारोहो यमः । वरारोहः । यम
 रोहः । इति विश्वः ।
 वरारोहा, स्त्री, (वर वारोहो जितस्त्री यस्या ।)
 उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । ४ । (यथा,
 महाजिष्वांशकम् । ४ । ४७ ।
 "यदा तु वैदिकी वीसा वीचा पौराणिकी
 तथा ।
 न स्थासति वरारोहि । नवैव प्रकलः कलि ॥"
 कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वरानिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जवादि
 यस्याः ।) दुर्गा । इति विक्रान्तः ॥
 वराधिः, पुं, खल्वनखी । मोडा कापड इति
 भाषा । तस्य भाषाः । खलुशाटकः १ । इत्य-
 मरः ॥ वराधिः १ खलुशाटकम् ३ खलु
 शाटिका ५ । इति लट्टीकायां भरतः । खलु
 पट्टाका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराधि ३ ।
 कौवमिति जटाधरः ॥
 वराचर्न, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्सति लिप्यै
 हीयते इति धावत् । अस् + लुट् ।) कौट-
 पुयम् । इति शब्दभाषा ॥ (वरमाचनमिति ।
 उत्तमाचनम् ॥
 वराचनः, पुं, (वरं स्त्रीयां वारीं अस्सति अच
 रीति । अस् + लुट् ।) विष्णुः । (वरानमि
 जनान् अस्सति दूरीकरोतीति ।) वारराज
 इति विश्वः ॥
 वरान, पुं (वरैः सहैः अस्सते पिप्यते इति ।
 अस् + लुट् ।) खलुशाटकः । (वरानिर्गस्य ।)
 खड्गधरः । इति भरविः ॥
 वरावी, स्त्री, खलानाम् । इति शब्दमाता ॥
 वराहः, पुं, (वरात् आह्वति इति दुर्गा
 कृतं ४ । २ । ४६ । अस् + हः ।) पशु
 विशेषः । वरा इति भावः । तत्पत्न्याय ।
 अकरः २ छत्रिः ३ कोलः ४ पीकी ५ जिह्र ६
 कटिः ७ ह्रस्वै च घोषी ८ अक्षरोमा १०
 कोटः ११ शूराः १२ । इत्यमरः । (कर १३
 सुभादः १४ सुखलाङ्गुलः १५ । इति जटा-
 धरः ॥ सुनानाधिकः १६ दत्ताष्टयः १७ वक्र
 वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आश्विनिकः २०
 पूषित् २१ बहुलः २२ । इति शब्दरत्ना
 वली ॥ लख मास्य सुयः । द्रव्यसम् ।
 वातप्रवम् । वसवर्द्धनश्च । इति शब्दसम् ।
 इति तथम्
 अन्त
 इत्यम् ॥

तस्मात् विष्णवे न देयम् यथा "वामर्ष
नेत्रेणैव भक्त्यवधामाहोरीर वामदे
न । अथ तत्त्ववराहमासिनिमित्तम् । इत्याहिक-
तत्त्वधृतविष्णुधृतम् ॥ * ॥ वराहमासं सुद्धा
वामपूजादिनिषिद्धो यथा, —

वराह उवाच ।

"सुद्धा वराहमासस्तु यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि । ॥
वराहो दश वशोऽपि भूत्वा तु चरते वने ।
बाधो भूत्वा भद्राभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
सप्तमभूत्वा समाः सप्त विष्टते तस्य पुष्कले ।
अधोऽधोऽधो भूत्वा वषाणाश्च सप्तदश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानश्च जायते ।
शततन्वाद्यवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आज्ञास्ति शतवर्षाणि जायते प्रशिताश्वः ।
एव संचारिताह्वया वाराहमिव भवत्कः ॥
जायते विष्णुः सिद्धे कृते भागवतस्तथा ।
हृषीकेशश्च सः श्रुताः सर्वसम्यक्फलक्षयम् ॥
शिरसा आञ्जलिं कृत्वा वाक्येन्दुमुवाच ह ।
एतस्मै परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वराहमासमभ्यास्तु येन सुखं किञ्चि-

यतु ॥

वाराह उवाच ।

नरान् मानवा वेन निर्वृत्तसंसारमागतान् ।
शोभयेन दिनं पञ्च कथाहारेण सप्त वै ॥
यावद्युक्तं ततो सुद्धा निष्ठेन सप्तदिनं ततः ।
अक्षरलवणं सप्त शतभिश्च तथा जयः ॥
ततश्च नो दिनान् सप्त सप्त यावत्तन्महत्तमः ।
परो सुद्धा दिनं सप्त क्षरयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
शान्तशान्तपराः क्षत्वा अष्टक्षरविवर्जिताः ।
दिनान्मोक्षोपवासाश्चरेत् क्षतनिश्चयः ॥
प्रमुक्तः सर्वपापिभ्यः सर्वज्ञो विगतज्वरः ।
क्षत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥
इति वाराहमासमभ्यासपराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥

वामवराहमासं आह्वयौ विहितम् । यथा
अञ्जलीयुद्धौ हारीतः । महारण्यवालि-
मश्च वराहस्तथेति । एवञ्च विवर्तते अया-
म्यभुक्तारोऽपि वशिष्ठोक्तं श्रुताश्चैतवा अव-
स्थितम् । कल्पतरुस्तु । आह्वे नियुक्तानि युक्त-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवद्वक्त्रम् ।

"भुक्त्वा वाराहमासस्तु यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥"
इत्येकादशैतन्मम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।
"ह्यवस्थाप्येन वै मासं पापसेन च वक्ष्यते ।
मास्यहारेण कौरभप्राज्ञनिष्कारपापतेः ॥
रेखभोरववाराहशरीरमास्येयं पापमम् ।
मास्यहृष्टाभिष्टयान्ति दत्तेनैव पित्राभद्राः ॥"
इति अष्टमस्कन्धम् ॥ * ॥

सप्त च

"युज प्रजा यः स्रज्ज न एषिषी तापत् प्रलय
कवे ममः सस्त्रा उद्धरसे यत्र कुरु । इति मुक्त
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य वासा
विवरान् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहोऽतो निर्गतः ।
स च आकाशस्थः सन् दृग्मात्रेण पर्यलोपमो
बभूव । तं विष्णुं सत्त्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रत्ययार्थवचनमधी प्रविष्ट इत्यादिग
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त
र्हितो बभूव । ततः पृथिवीं राजा साधन्मुच
मदुरानीन् ।" इति श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ * ॥ तद्
वतारकर्मकहिरण्याक्षवधो यथा, —

"वराहपद्मतो बाल यः पुरा हरिनिर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमश्रुताच्छतशतम् ।
सहस्रारं तनूजं कृत्वा विष्णुसमपन्नम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राध्यामन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्धो योऽविदुषां धो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वं यज्ञं प्रसादेन सधनस्या द्विर्लोकः ।
आर्यं महर्षिभिर्हैनमनुवन्ति सुधाकृतम् ॥
ततो देवद्रवकरं पुराणं शक्तसुतमम् ।
वक्त्रेण हृषी वेगेन विस्त्रिप्तं वैद्यजीविनम् ॥
ततः संरक्तगन्धो हरिण्याक्षो महासुरः ।
कीदृशमिति वदन् दौघाक्षरायणमुद्देशत ॥
वाराहकृपिणं देवं स्थितं पुरुषविषयम् ।
शङ्खचक्रोद्यतकरं देवादामार्तिनाशनम् ॥
रराज शङ्खचक्राभ्यां ताभ्यः ससुरसदनः ।
सर्पाचन्द्रमसोर्मधी पीठेमाख्यातिवास्तुदः ॥

ततो हरिण्याक्षसुखाच्च सर्वं
समाश्रयन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहस्रं वराहं
शरीतशृङ्गा बलपूर्वदर्पा ॥
तैर्बध्यमानोऽतिशयेन शङ्ख-
दैर्हामुद्देशान्पुङ्गवैश्च ।
नासौ यथावा सुरवृन्दश्च वै
मेवेः सुदृष्टा इव भन्दरादिः ॥
देवस्ततोऽसौ गुवराहमाहवे
निपातवामास कथा अलक्ष्मीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमायु कूर्मं
प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गवयापमेधः
प्रोवाच देवं गुवराहम्भर्तुः ।
प्रजापतेः भुतमिमं निहत्य
व्रजेच्च क्व खल्वि यथा सुरेन्द्रः ॥
वत्सं समासाद्य परैरेज्यं
विनाशयिष्याम्यहमेदमाजौ ।
देव्यान्वया साकमतो हि देवान्
हृतस्त्रकौवान् सुनयपपन्नाम् ॥
संस्थापयिष्यामि तं संशयोऽव
हैर्हैर्दृष्टः क्व सु मन्मथीपे ॥

यत्नं कुरुते यत्नञ्च विष्णुर्वेचस्पष्टयत्नम् ।
स प्रपञ्चयत्न एव ।

रीयान् पुं पिबन्त्या इषप्रतिप्रतिभोग्यान्तजता
 टारश्चोमः । स च जातफलम् ।
 “शता श्वानः सुतरां सुवेधः
 सक्तमैकशो मयुरस्वभावः ।
 नरो वनीयान् धनवान् जवाजो
 योगो वरीयान् यदि जन्मकावे ॥”
 इति कीर्त्तयदीपः ॥
 (पुत्रस्त्य पुत्रः । इति भागवते ॥ १ । २४४)
 रीवर्द्धः, पुं, वलीवर्द्धः । इत्यमरटीकायां रसा-
 नाथः ॥
 रीवृ पुं, कामः । इति विकारख्येयः ॥
 वट पुं, लोच्छ्रान्तिविशेषः । यथा,—
 “पुत्त्रिणा नाहला निहताः प्ररता वटटा भटाः ।
 भासा भिजाः क्रिराताश्च वर्ज्येति स्त्री-
 जातयः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 वट, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—
 “रजकश्चमैकारश्च वटो वटश्च यत्नः ।
 कैवर्त्तमेव भिजाश्च भवेति चात्यथाः स्मृताः ॥”
 यथां स्त्रीगमनादीं दीवो यथा,—
 “यतवाणु स्त्रियो गत्वा मुक्ता च प्रतिमुक्ता च ।
 पतव्यज्ञानो विप्रो ज्ञानान् साम्यम् गच्छति ॥”
 इति प्राथञ्चित्तलपुत्रविवरणम् ॥
 आख्योपनिषदा,—
 “कैवर्त्तश्च च कथायां श्रील्लिकादेव चौचिकाः ।
 चौचिकान् प्रील्लिकाणां नटो वरुणः
 एव च ॥”
 इति पराशरपद्धतिः ॥
 वरु, पुं, (वृणोति सन्त्येति अन्ते इति वा ।
 वृ—“लृट्कारिण उतम् ॥” उणा० ३ । ५३ ।
 इति उतम् ।) देवताविशेषः । स च कश्यप-
 पत्न्य अदितिनामि प्रजायां जातः । तस्य चतुर्थयां
 प्रजायां मयुरास्त्रीकौ पुत्रौ जातौ । इति
 श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-
 दिक्पालश्च । तत्पुण्यायः । पविताः २ पाश्री ३
 पाश्चात्पतिः ४ अत्यतिः ५ । इत्यमरः । याए-
 शात् ६ अर्थापतिः ७ । इति तट्टीकायां
 भरतः ६ जम्बुकः ७ मेघनादः ८ जलेश्वरः ९
 परब्रह्मणः १० देवदेवः ११ जीवनायासः १२
 नन्दपालः १३ । इति शब्दरत्नावली । वारि-
 षोमः १४ बुद्धयः १५ रामः १६ सुखाग्रः १७
 इति जटाधरः ॥ * । जलाशयोत्सर्गादीं अस्त्र
 पूजाविधिर्यथा । हृष्टप्रशोपपञ्चरात्रे ।
 “अथ वायामनः कुर्यात् कश्चरमादिनिर्मि-
 तम् ॥
 द्विचक्रं चतुष्टयं दक्षिणीनामयपदम् ॥
 वासिष्ठं भास्वपाशुन् धारयन् लभोगिनम् ॥
 कलिं वासनाभोगं कारयेद्युधश्चापंतिम् ॥
 यामे तु कारयेद्युद्धं दक्षिणं पुष्करं शुभम् ॥
 गार्गीर्नदीनिर्वाहीनिः । सन्तुष्टैः परिधातुम् ॥
 जमेव वरुणं देवं प्रतिधापिनाथंयेतु ॥”
 पुष्करं वज्रपुत्रम् । वलो अत्रिम्

यौम (जगद्गुरुपुत्रमिमम्
 सधामरुचमयुक्तं सख्यत्वं कथयितुम् ॥
 किरणैः प्रीतलैः सौम्यैः प्रीयमानमनस्त्रिणम् ।
 जावश्यान्तवाराभिरुपवन्तमिव प्रजाः ॥
 राजहंसममाकृष्टं पाशयश्चरं शुभम् ।
 पुष्करादीर्गैः चतुर्भिः समन्तात् परिवारितम् ॥
 गौर्वा काम्या भातुगर्तं नदीभिः परिवारितम् ।
 नागैर्वादीर्गैर्गर्तं जलाशयं वापरम् ॥
 वृष्टिर्वाहकसैः वारायणमिवापरम् ॥”
 इति श्यामा पूजयेत् । यद्यनम्योत्तराशु तत्रैव ।
 “वाहर्वाशान्तवीजैर्न यतुर्हृष्टस्वरं च ।
 जहन्कृत्स्नयुक्तेन प्रयतोर्दीपितेन च ॥”
 इति वी । इति मन्त्रः ।
 “प्रतिमायां स्थितिं जला पञ्चवेन नियोजयेत् ।
 पूजयेद्भक्त्यादीः चार्त्तार्थं पाशुसन्ध्या ॥”
 स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गताङ्कुर-
 मुत्तिभ्यां निरोधयन्तां दृश्येत् । रमस्कारमन्त्रम्
 “वरुणो धनको जित्वाः पुत्रयो निम्नमाधिपः ।
 पाशहन्तो महाबाहुकस्ते निर्वा रभो नमः ॥”
 इति जलाशयोत्सर्गमन्त्रम् ॥ * ।
 वृष्टार्थं अस्त्रा कपनोयमन्त्रा यथा,—
 “पुष्कराण्यैकैर्गौर्वाः प्रावचनं वसुधाराम् ।
 विद्युज्जितसमर्थं संयात्राभं गमाम्बहम् ।
 वरुणं केशव् जीमनी वटः सखाद्रवस्थिपु ।
 कुक्षौ सतुकाश्चलारक्तसौ तोषात्माने नमः ॥”
 इति श्यामा मानवेवपचारैर्बन्धनं आराध-
 नमन्त्रं अर्पेत् । प्रजापतिर्नृसिंहयुग्मं कृष्टौ
 वरुणौ देवता एतावन्नाहुमभिवाद्य सुट्टार्थं
 अथ विनियोगः । मन्त्रस्तु गुप्तमुखात् ज्ञेयः ।
 स यथा । ७ । वृष्टिर्वाहानाश्चरयो मरुता-
 न्मुपृतां गच्छ वशापथिहंला दिवं गच्छन् ततो
 वृष्टिमावह ॥ इति मन्त्रस्य वरुणनपात्रमन्त्रं
 वृष्टिभूमिती वसुमती भवतिः अथ सन्देशो न
 कार्यः ॥ * । मन्त्रान्तरम् । कूर्चं जह्यो नपा
 मायां तेन हू श्री ह्री इति त्र्यक्षरमन्त्रं क्षाभि-
 माचजन्तमथे प्रविष्टश्च यदि जपति तदा अना-
 रुद्धं हरति महाहृष्टभवेति । अष्टवक्षरवपः
 संख्या चतुर्गुणा तेन हार्त्तश्रुतधर्म्मवपः ।
 दिनचयानन्तरं चतुर्वेदिने जपसमाप्तिः ।
 “नाभिमात्रवले स्थित्वा अनेकमन्त्रं प्रसन्नधीः ।
 वसुसहस्रं जपेन्नक्तं निदिनं आद्यं यततः ॥”
 अथवा ।
 “वट्सहस्रं जपेन्नक्तं तदा वृष्टिर्भवेत् शुभम् ॥”
 इति वट्सहस्रदीपिका ॥ * ।
 पुष्करास्त्रैर्बं इति यन्त्राचारमन्त्रोऽपि जप-
 त्वेन लिखितः । * । महापातनिको दक्षधनं
 सहीला राजा वरुणश्च प्रतिप्रादयेत् । यथा,—
 “वाहदीतं वृषः वायुर्महापातनिको धनम् ।
 याह्वाणस्तु तन्मोक्षेण दीर्घायुं लब्धयेत् ॥
 अप्सु प्रवेष्टेत् तं दक्षं वरुणो योपादयेत् ॥
 अतश्चोपपन्नं वा वाक्कवे प्रतिप्रादयेत् ।
 दक्षो दक्षश्च वरुणो राजा रक्षयरे वि य

रेव सन्त्येव जलो भास्वको वीरः
 इति भागवते ६ अ
 स्त्रनामख्यातवृत्तः । तत्पुण्यायः ।
 सेतुः २ तिस्राश्रिताः ३ कुमाराश्च ५
 २।३।२५ । प्रारीयश्चः ६ सेतुका
 शिखिमण्डनः ७ । इति शब्दरत्नाव
 टवः १० अन्तद्वयः ११ वायुपुत्रः,
 १३ मारुतापदः १४ । अस्त्रा नृ
 तम् । उज्ज्वलम् । रत्नदीवगीतव
 लिख्यत्वम् । हीपनत्वम् । निवधिर
 इति राजनिघण्टुः ॥ अथ य ।
 “वरुणः पितृको भेदी स्रक्षल्लुह
 निहन्ति गुह्यकृतायस्त्रिभौकांशोऽ
 कवायो मयुरस्त्रिजः वटुको कृष्ण
 इति भा
 आत्वम् ।
 “वरुणोऽनितमूलप्रो भेदी चीम्यो
 पुत्र्यं वरुणं प्राहि पितृन् आमन
 इति राजवल्
 लम् ॥ इति मेदिनी । ये, ६५ । ३
 विष्णुः ४ । यथा, सखाभारवि । १ ।
 “शाना मित्रोऽर्थसा शश्री वरुणश्च
 अग्रे पविशन्तु पूषा च वविता ह
 सुदिगर्भं वातकश्च पुत्रविशेषः । इति
 पुराणः १ । ६५ । ३२ ॥)
 वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य नन्द
 लङ्गवत्यान् ।) मद्यम् । इत्यमरः
 (विदग्धमन्त्रा मद्यश्चन्द्रे ज्ञेया) ।
 वरुणाची, स्त्री, (वरुणस्य प्रजा वर
 वरुणभवेति ।) ४ । १ । ३६ । इति
 गायमयः । वरुणप्रहरी । इति
 (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २२ । १५ ।
 “इत्येनायोहृष्टपुष्टे वरुणायां सख्ये
 अयायी सोमपीथितम् ॥”)
 वरुणं, स्त्री, (वृणोति आहूकोदनेने
 “आश्रुचादिथ दक्षीकौ । ” उणा०
 इति उणाः ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
 प्रवक्षेन निम्नम् । इति धिष्ठा
 सुवादित्तिः ॥
 वरुणः, पुं, (वृ + उलः ।) संस्रः । ६ ।
 सरायादित्तिः ॥
 वरुणं, स्त्री, (त्रिवले प्रारीमनेनेति ।
 “जृष्टम्यामधुम् । ” उणा० २ ।
 जयन् ।) तद्वक्ष्यम् । इति हेमचन्द्रः
 इति मेदिनी । ये, २१ । तत्र प्रवर्गा
 यत्थितार्थं शब्दः । (मयम् इति
 ३ । ४ । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ ।
 “भवा वरुणं यजते विभालो
 भवा शयवन् सववङ्गाः प्रसन्ते ॥
 सैवम् । यथा, भागवते । ६ । १० ।
 “प्रोक्ष्यन् रज्जुं सैव सैव
 इव पञ्चव नरोये

पञ्चोत्र च

लक्षः त्रिकुलरिखिष गुणैः स्वात्मन्नादात्मैः ।
 नृपादौ, जैन धर्मस्य तत्समं शास्त्रं चैव ॥
 जन याजनं वाच ब्राह्मणस्य प्रणिग्रहः ।
 मध्याह्नं चाध्यायनं वदन्तः कर्माणि त्रिविधानि ॥
 शास्त्रमध्ययनं यज्ञो धर्मः चातिथिश्चैव योः ।
 श्रद्धाया च जितस्य ह्यतिथिर्नश्यत् श्रद्धया ॥
 पशुपते विजानीयां यद्राकां धर्मसाधनम् ।
 ५ शस्त्रमन्त्रधर्मीयः पावनहोत्रिणं वसन्तः ।
 नृणां चतुष्टयं शुश्रवां गुरोः स्वाध्यायं यथं च ॥
 तस्याकर्म्मभिराशौचं च यमोऽयं वसुधाविरचः ॥
 तर्हिहासमभागात्तु द्वे विधसु च ह्यजिज्ञम् ।
 तस्य चायुःपञ्चमयो नैरिहो ब्रह्मनमरः ॥
 गीर्ष्णं विधिवदन्तु यस्याश्मसाश्रयेण च ।
 उपकुर्वीत्यहो ज्यौ नैरिहो मरणान्नातकः ॥
 पश्यथो विधिभूजान् यत्रो हानं सुरावेननम् ।
 हृदयस्य समालेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमः ॥
 उदावीर्य वाचकश्च यदसौ हिमिहो भवेत् ।
 तत्कुलमस्यैव ब्रूतः शत्रुकोऽसौ यद्वै भवेत् ॥
 यथा नैव्युपाकृत्य स्यात्तान् भाग्यधना-
 दिकम्

॥ आजां यक्षु विप्रेन उदासीनः स मौनिकः ॥
 मूर्ध्नि मङ्गप्रसादितं स्वाध्यायस्तप एव च ।
 विज्जामो वधावायं धर्मार्थं ननुवाविनः ॥
 मन्त्रप्राप्तं योऽरण्ये वनेऽवाप्तं कुक्षीति च ।
 शाश्वतं चैव निर्दले मन्त्रास्त्राप्रयो मतः ॥
 पत्रकविनोऽथैव यन्मुखायनमैव भवत् ॥
 स्त्राघोषं च विविधो वागप्रकाशमे स्थितः ॥
 गेह भ्यासरतो गन्धमाकचकुजितप्रियः ।
 शनाय वनैते भिक्षुः प्रोचते धारमेष्टिकः ॥
 श्वाश्वरतिरेव स्वाभिख्यतो मङ्गानुविः ।
 भ्यक् च इमस्मरः ॥ योर्गरे भिक्षुरव्यते ।
 तेषु श्रुतश्च मौनिकं तपोधनं विप्रधनः ।
 त्वक् च ज्ञानवेदायं धर्मोयं भिक्षुर्गते मतः ॥
 गानवस्थासिन्धुः केचिन् वैचस्थासिन्धुऽपरे ।
 नैचस्थासिन्धुः केचित्प्रविधुः धारमेष्टिकः ॥
 गेहो न चिच्छिद्यो योऽपि मौनिको मोक्ष एव च ।
 तपोयोग्यायामो गेहोऽपि योगक्षेत्रमाप्रिनः ॥
 भ्रमा भगवा पूर्वं मोक्षे त्वत्परभाषवा ।
 गौतमे चान्तिमा प्रोक्ता भाषया धारमेष्टिकः ।
 म्यान् च ज्ञाते मोक्षः अयोन् कामोऽभि-
 नायते

हस्तस्य निवृत्तस्य विनाशं यस्मै वैदिकम् ॥
 शान्तपूर्वम् निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तस्य हि वैदिकम् ॥
 यस्मा दमो हस्तः दत्तमनीमोऽभ्यास सधु च ॥
 प्रज्ञेयश्चानुसृत्य च तौ शीतुमर्हतां तथा ॥
 तस्य सन्तोषो वाञ्छितः तथा वैदिकनियमः ॥
 यत्तत्समर्थं पूजा श्राद्धागारां विधेयतः ॥
 प्रज्ञया प्रियवाद्द्वयमौशुक्यं सत्सु यता ॥
 न भूयः श्रमिकः क्षमोऽप्यनुसृत्यं कृती यतः ॥
 राजस्य च वाचस्यार्थं कृतं स्यात् प्रियवात्तान् ॥
 श्रुतयेन यत्किञ्चन

वक्ष्यामि माहात्म्यं स्वामिनां सप्तर्षीणां पुरातनम्
आत्मन्तं भूदजातीनां परिदारं च दर्शयाम् ॥

इति गारुड २६ अध्यायः ॥ ३॥

[illegible]

सुखे प्रसवाय ।
 "विद्यायां चातुराग्र्यं विश्वरान्मे तपोधनाः
 आचक्षन्त्यं मे ते ह्यग्निः क्षण्यतः प्रतिविद्यते ॥
 तस्यैव जन्तुः ।
 ह्यतो यवयवः ससक्तं तक्षत्रादौ गुरौ वनम् ।
 तत्र वर्मोऽस्त्रस्य यत्तस्य कण्ठस्थानं विप्र्राग्र्यम् ॥
 स्वाद्याद्योर्वीरिण्युद्युना क्षन्तिं भिक्षाटनमथाः ।
 गुरौ निवेश्य तस्माद्भुजं तस्यैव निवृणुः ॥
 क्षमोत्तमास्तमोऽस्मात् । अथर्कं प्रमुखापद्वभूः ।
 प्रयासं प्रत्येव तत्तरोर्युष्मद्विषम् ॥

अथवाच्यं भक्त्यान् वेदान् ब्राह्मणं पाप्यं सुरो

ॐ स्वाहा

ततो वराहमुदा दृष्टाद्गुरवे रक्षित्वात्मनः ।
 गार्हस्थ्यश्रमकामस्तु गार्हस्थ्यश्रमसम्भवेन ॥
 भाग्यश्रद्धाभिरुच्या चतुर्थं स्वेच्छया वसेत् ।
 तथैव च गुरोर्गैत्रं दिवा निशमामुप्रायान् ।
 गुरोरभवि मयुतं तद्वदेव विवेचयेत् ॥
 एष त्रयति शृल्लुः स दिनः शास्त्रदृष्टदृष्टः ।
 उपाद्रवक्षतस्तस्मात् गृहस्थाश्रमभाष्यम् ।
 व्यसनामकुला कस्याप्यस्य भविष्यति गृहाचारः ॥
 स्वस्मिन्ना धनं लब्ध्वा प्रहृष्टत्वातिथीतपि ।
 भव्यकं संवीर्यैकल्ला सदाचाररतो हिज्ज ॥
 गार्हस्थ्यं दक्षचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमा
 क्षत्रियव्याधि गार्हस्थाश्च श्रद्धाचारान्निवस्य हि
 वैशाखमसलं गार्हस्थ्यमाश्रमहित्यं विष्टः ।
 गार्हस्थ्यश्रमं त्वं शूद्रस्त्वत्तहाचारः ॥
 खानि वश्याश्रमोक्तानि कस्मिंशीष्ट व ह्यापयेत्
 यो ह्यापयति तस्याः कौ परिक्रुष्यति भास्करि ॥
 इति वामनपुराणि १६ व्याध्यायः ॥ १६ ॥

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਤਬਾਧ ।

[illegible]

६ अ ब ग ङ ख घ ङ
 च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ
 ण त थ द ध न प फ ब भ म
 य र ल व श ष स ह ळ
 ण ण ण ण ण ण ण ण
 ण ण ण ण ण ण ण ण

॥ त्रयमिन्द्रियाधारमाहृत्य तन्मयाश्नतः ।
 वयनावाप्तिं कतिचित् वयान्मि विदुषां मते ॥
 ॐ तस्य वयं जन्मसरो वसन्त एतच्छास्त्रम् ।
 भगवान् : प्रणयः सत्यं विदुषां प्रतिषेधनम् ॥
 नञ् १३ योवाक्वच्य ग्रन्थेनो ध्यातव्यः ।
 भाष्यस्य विधायो मन्त्र विदुषो युगवैतकः ॥
 व्याख्यौ वैदिकसरो वैदर्भात्मनः परम् ।
 मन्त्रसंस्मृतेषु च विभवे भवशासनः ॥
 भावस्योक्तयथाशौ मन्त्रनामसु : प्रभुः ॥
 शब्दस्य साक्ष्यमाह्वयविदुषो मन्त्रोक्तो ॥ ॐ
 नमो श्रीकृष्णः मुरध्वजः ललाटेकमालिकः ।
 पुष्पोदरो हृदिमधो वारखनः प्रियंवदः ॥
 भगवानाहो वासुदेवो धनेशः केशवोऽष्टमभुः ।
 कर्तृवृत्तिर्वासीशो करकारिर्हरो मन्त्रः ॥
 नमो वासुदेवो ह्रस्वः वरहः प्रणवपदकः ।
 प्रजापतिः कामरूपश्च कामेशो वाशिष्ठी विद्युत् ॥
 विजयः श्रीविष्णुकृतो यतिरक्षितधरोऽशिशोः ।
 अर्यमखलवर्माशौ ब्राह्मणः कामरुचिर्लो ॥ ५ ॥
 व्याकारो विप्रपणक्तो हार्दिकधो विद्वान्मन्त्रः ।
 कर्तृवृत्तिः प्रमोदकः पाशो हृद्योऽष्टमभुः ॥
 १. पञ्च एकस्यो रतो नारायण इत्येतत् ॥
 ब्राह्मण एवसो कान्तो विद्यालक्षणात्मकः ॥
 प्रियमस्यो विद्वान् ॥ ६ ॥ क्रिया दान्तश्च
 सन्मयः ।
 द्वितीया सप्तधा कार्या विपराकाः कुलो रिवत् ।
 स्यान्मन्त्रश्च लुब्धमनुजो भगवानिषी ॥ ७ ॥
 १. छप्पा दान्तस्यो विद्वान् ॥ ७ ॥ पुष्पा सुसुद्धाः ।
 लाम्बं सुन्दरी वीरः शोदरः काटरः पयः ॥
 भूमयो माधवस्तुष्टैकमेवञ्च वासिका ।
 भान्तः लान्तः कामिषो च कामो विप्रविवा-
 न्तकः ।
 नैर्द्वयो भद्रयो वनो निध्या क्रिष्ण च पायकः ॥

हैं । स्वस्तिर्भक्त्यामाया लीला । धीरा वामनो जयम् ।
 भोवन्मः शंखराः शुद्धिः सुभक्षरं दक्षयं शक्तः ।
 विदुर्लक्ष्मीः प्रहाराय वाक्मिथुनः प्रहामरः ।
 लज्जोत्तरीयो मेगन्धरा रतिवध शैलवधुवधुः ।
 द्विजोत्तमः शिवा तुष्टयतुर्व्यो विदुर्भालिनो ।
 वेङ्कटो वेङ्कटो जिह्वा क्षामकला मयादका ।
 मावन्तः कोटरः कोष्मिर्भविनी कावकायिका ।
 कुवदन्तं सञ्जयी च शान्तस्मिपुत्रसुन्दरी ।
 अथ शङ्करो वसुधाधो भूतः कलशधवाश्रयः ।
 जम्बरीयो वज्रकलोः शङ्खप्रको मोक्षधः शिवाः ।
 उग्रः यमुर्मुनिर्विद्युर्दिव्यशक्ती मन्देश्वरः ।
 अथ दक्षप्रतिष्ठा शृष्टिः प्रथमो विद्वाधिवनी ।
 सौ दक्षप्रतिष्ठा शृष्टिः प्रथमो विद्वाधिवनी ।
 अथ शङ्करो वसुधाधो भूतः कलशधवाश्रयः ।
 जम्बरीयो वज्रकलोः शङ्खप्रको मोक्षधः शिवाः ।
 उग्रः यमुर्मुनिर्विद्युर्दिव्यशक्ती मन्देश्वरः ।
 अथ दक्षप्रतिष्ठा शृष्टिः प्रथमो विद्वाधिवनी ।
 सौ दक्षप्रतिष्ठा शृष्टिः प्रथमो विद्वाधिवनी ।

एतत् इति कथञ्चित् पठेत्
 ५ एतत्कीरनं प्रकृतं न मनुष्येन
 मरुतं बुधशशमहेशो मन्त्रक
 कण्ठस्थानि कण्ठक इति वा पाठः ।

अधोर्धो भवेत्तः सन्धौ दोषघोषा चरसन्ती ।
 त्रिनाभिनी विप्रजन्ता सन्धौ रूपकर्त्रिणी ।
 महाविदेधरी यष्टा यष्टौ भूः कान्तकुञ्जकः ॥
 ॥ अ. ॥
 सः पुनर्वसुखी बभौ देवमाता चित्रकभः ।
 भाद्रपदः क्रिया क्रूरारक्षिका नासिका धृतः ।
 एकपादशिरो माला मखणा श्रान्तिनी जन्मदः ।
 यवः कनकसा मेघो विजृम्भगङ्गायकः ।
 रोहिणी शिववृत्तौ च पूर्वगतिरश्च सप्तमी ॥
 मेघः स्थानं मेघ इति च पाठः ॥ अ. ॥
 कृत्स्नः क्रोधोत्तिग्धौ वायो वामनोर्ध्वोऽथ
 शीघ्रजितः ।
 जलसुखी शिशुपाचः पद्ममाला विप्रधृष्टः ।
 शशिसा मोचिका केशा दैतमाता प्रतिहिता
 एकदन्ताग्रयो माला हृष्टिना मिसुनोद्वा ।
 माला स्थानं माया इति वा पाठः ।
 कोमलः श्यामका मेघो प्रतिष्ठा पतिरश्मौ ।
 ब्रह्मस्थमिव कौलाके प्राक्को गन्तव्यिणी ।
 मयस्थाने मदेति वा पाठः ॥ अ. ॥
 छः स्थाणुः क्षीरधरः मुडो मेघा धूमो चको विजृ
 देवयो विन्दुगङ्गा यष्टः कोष्ठा यष्टकौ ।
 वहेष्टस्थाने वाह्यङ्ग इति वा पाठः ।
 विषयचरो दोषनिष्ठः सदैवो बह्मजितः परा ।
 चन्द्रिका पाथिवी धूम्रा हितला कामवह्वरः ।
 पुनर्हिता च नयनी वासिष्ठायातकिन्दरः ।
 चित्ताङ्गिणी काशचक्षुः क्षीरकुसुमधरी ।
 चित्ताङ्गिणी स्थाने चित्ताङ्गिणी इति वा
 पाठः ॥ अ. ॥
 लङ्कादः कनका हर्षा हृष्टोक्षो समुद्रजः ।
 धूम्रा कान्तिवामनगो बभ्रुः कामोद्गो मुद्रा
 श्रान्तिङ्गु खलिका शूलो मायाधौ कोलुगो
 विजृम्भः ।
 कुशलो सुखिनी माला शीघ्रपति गङ्गायकः
 कामिनी विद्यारा कामी निवाह मुद्रः स्थानः

विश्वशास्त्रे विश्वा इति वा पाठः ।
 सूर्यां चैवाकारंश्च य एकाकी द्रव्यप्रभः ॥ इ
 गवांश्चो वासवः ॥ प्रतिक्रिष्टांशोऽष्टौ भवन् सव
 स्यात् भूतोऽर्कश्चैव चोत्पन्ना अथा प्रसहैव
 भूतस्यैव ज्ञत इति वा पाठः ।
 भवन् ज्ञानं ज्ञायां घोरं अज्ञा सन्निभसुदृढः ।
 पञ्चिविभुर्भगवती कुसली मौलिनी भवः ॥
 योविदाधारश्चैव चिकीर्षा ईशश्चक्रः ।
 घनिरैकादशो भद्रा पञ्चतमः कुलाचलः ॥ इ
 ऐर्ष्या मौलिकः कान्धा वायवी मौलिनी
 विश्व
 दवा दामोदर प्रमोदगरी
 पि इ
 समस्तोऽयं जगदयोगः परः परनिवोपयत

॥ अथ कथं श्री गणेशाय नमः ॥
 निवृत्तः । हतः रक्षी व गन्धर्वः । अकः स
 महेश्वरः । दृष्टी च वमनः चरस्वती
 कामकाटो वामनादुरशुभः । वज्रः । जट

श्रीकारः सद्योपैवै प्रथमाष्टः शुनिःस्थिरा
 सत्योवातो वासुदेवो गायत्री दीर्घवद्भक्तः ।
 व्याप्यायनी सौमदनी सत्योवातो मुखो ह्रजः
 उद्वेखदर्थकस्तौरः क्रीनां वसुधाचरः ।
 प्रथमांशो ब्रह्मलज्जमेषः सत्वमज्जना ।
 अयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिग्गम्भरा ॥
 ज्योतिषाविजया प्रथा प्रतीर्त्ताजार्दकविषो ॥
 श्री ॥
 श्रीकारः शक्तिर्नाशकश्चैवो वासुदेवकः
 समुद्रवृषपैश्चैव शत्रुकर्षः सदाशिवः ।
 व्यधोदलक्ष कान्धोनी सङ्गप्रदाः सदाकृतः ।
 व्याघ्रा चाँडसुखो ग्यानी व्यापिनी प्रलतः
 प्रथ १

यन्मना ज्वलितो योमा चतुर्थो रत्नप्रभ
 नैवसात्तात्त्विको च ज्वालामाग्निकाश्च
 योमास्तान् रोमा इति वा पाठः । ज्यैः ॥
 चङ्कारचतुर्थो दन्तो वटिका समस्तस्रजः ।
 प्रत्युः शूलखी भावितामघोदिवधपथः ॥
 दन्तखनं दन्त इति वा पाठः ।
 परं ह्यग्नी प्रमाथीशः कोमविक्रः कर्त्तारमघि
 चङ्कारचतुर्वा गायतुर्या दुःखचरः शिखः ॥
 शिरः शम्भुरेन्द्रश्च ह्यहोदयः समप्रसेकः ।
 पूज्यमा रथयो युद्धः कण्ठाः परविजयिनि ॥
 यन्मनात्त्विको नृत्वं निदिना कोमत्त्विको
 कंदारो रत्नप्रभश्च कृमिना येन जुहुवद् ॥

यः कथंवा मज्झिमे वत्ता पूर्णच्छा चार
 इत्था भन्ना मग्गेश्च रत्तिविद्वात्तां सुखम
 विविद्वरुणा वोसोऽनिच्छा इ, सख, चक ।
 (विजिज्ज, कुण्डल वद्ध, गयोः शक्तिनिश्चासक ।
 सुन्दरो सुप्रसन्नो भवता भवो मग्गेश्च भव
 क, क्रोधीर्धो महाकालीर कामदेव, प्रजापतिश्च
 क्षणशील शिवश्च । श्वाभिवांसुदेवी जवानल ।
 चक्री प्रजापति, खट्विदेव स्वर्गाय विष्णवेत्यत
 च्छान्तः पार्श्वे वा (रक्षसाभिर्धो परमात्मक
 देवस्त्वन्मथान इत्यर्थो इति वा पाठ ।
 वदन्त्याश्च सुखी भवता सुखाद्योभयः शिवो
 भवन्म ।

मो मारी मारी मारा मारी मोमारी
मो मारी मारी मारा मारी मोमारी

मति ।

मन्त्रिभट्टः प्रसाधनः दिवाकरः शिवदत्तः ।
विद्यात्मा गौः पृथग्प्रा वाचवद्विखलोचनः ।
भीत भस्वरी विद्या भोगिनी नन्दनी धरा ।
भोगवती च हृदयं चान्नं जालनरी खवः ।
लवण्याने नर इति वा पाठः । मः ।

घ खङ्गी धुङ्गी धुङ्गी धुङ्गी धुङ्गी धुङ्गी धुङ्गी
नतकः ।

वाहु शिवोत्तमः सत्या किङ्करी घोरभायकः ।
मरीचिर्वरणी मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बीरा जालननं नन्दो जलनं धनिः ।
नीलोत्पला संहर्षा कामाख्यमरुधामयः ।
ह शङ्गी भैरवच्छो विन्दुतंसः शिशुप्रियः ।
एकद्वी दत्तनखः खपरो विषयसृष्टा ।
कालः जेताङ्गी घरी द्विजाला जालिनी
विषयः ।

मन्त्रशक्तिः मदनो विष्णो जालनायकः ।
एकद्वी मज्जनन्दो दुर्द्धरश्चक्रमा यतिः ।
शिवभोगा नीलकण्ठः कामेशो च मयाशुक्लौ ।
हः ।

च पुष्करो जगौ वाणी जालशक्तिः सुदर्शनः ।
जम्भसुखरो भूत्वा महिषाचारमणिनी ।
भूलास्थानं भौम इति च पाठः ।

एकद्वी रविः कूर्मचासुखा दीर्घबाहुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्नैसर्गप्रिया ।
दक्षिणश्च द्विनेत्रश्च जम्भीरस्ततधलोचनः ।
चन्दनं चक्रमा देवसेतनी वृत्तिको बुधः ।
देवी केतुसुखेष्टात्मा कौमारपूर्वफलशुनी ।
अनङ्गमेखला वाहुर्मदनी च ललापनी ।
हः ।

हृन्मन्दनं सुधुम्मा च यः पशुप्रतिमन्त्रिः ।
नमोज्ञं तरल वृद्धिभूतमात्रा विनाशिनी ।
एकनेत्रश्च वृषली द्विजिरा वामजुपैरः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकामसत्ता रक्षाशिवः ।
माता निशाचरः पाशुभिर्चितः स्थितिशब्दकः ।
हः ।

ज शरी वागरः मूली भोगदा विनया स्थिरा ।
कलदेवो जयो जेता घातकी सुमुखी विषुः ।
सम्भारदी स्तुतिः प्राया सुप्रभा कर्तुका धरा ।
बीषनाकृ रविर्हंसो नन्दी मेवाः सुराधिपः ।
जवनी वेमिलो वामो भानवाचः सदात्मकः ।
हन्वाकेश्वरी देवी चामोदा मदविजलः ।
भो मङ्गलारी गुह्यो भक्तावाधु सखः गुरुजतः ।
अजिगी दाविनी नादः पाश्री जिज्ञा चर्च
स्थितिः ।

विराजेन्द्रो धनुर्हन्ताः कर्कशी नादजः कुजः ।
दीपवाहुवज्रो खम्भाकन्दितः सुचक्रकः ।
दुर्मुखो नष्ट व्यासा वान् विकटा कुचमण्डलः ।
कजहंसप्रिया वामा वाङ्मजीमथपर्वकः ।
दक्षिणाक्षरश्च पायात्मा खड्गनः खरः ।

मकारो रोषयो विष ककली मकारो विषय
कौमारो वागविज्ञानी यणाङ्गुलमयरो रक्त ।
यककोक ने पुष्कली मद्यदक्ष ने सुखर इति
मः पाठः ।

सर्वशक्तिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरश्चक्रि ।
धर्मिकपादौ सुमुखौ विरजा चन्दनेश्वरी ।
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने स्वर्ग इति वा
पाठः ।

गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
चिणी । मः ।

टङ्कहारः कपाली च सोमवाः खेनरी ध्वजः ।
सुखन्दो विनदा पृथ्वी वेणवी वाङ्मयी नव ।
सोमवा स्थाने संमेश इति ज्ञचितु पाठः ।
दक्षार्जकार्जवन्त्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
हृत्स्थानिधुश्चिचा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्भद्राधुर्जालात्मा सुमुखी
मरुतः । ट ।

टः मूयो मङ्गरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
चया ।

धनजो नन्दो जिज्ञा सुनङ्गवृत्तक सुधा ।
वर्तुलः कुण्डली वद्विरम्भतं चन्द्रमण्डलः ।
दक्षजानुसभावश्च देवमण्डो हृद्द्विजः ।
एकपादो विभूतिश्च खलाटं सर्वमिषकः ।
हृद्द्विजो गलिनी विष्णुर्भवेष्टी वामाश्रीः
शशी । ट ।

हः कृतिर्हाकरो नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्कराशक्तिरश्मो नन्दो ज्वनि ।
दुर्द्धो जटिली भौमा दिाजकः पृथिवी कर्ता ।
कौरगिरिः चमा कान्तिर्नाभिः खानी च
जोचनम् ।

जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति
रिति वा पाठः । हः ।
टो टका निर्वयः पूर्वा यज्ञेशादनवेश्वरः ।
यज्ञेश्वरीश्वरकोयमीश्वरी निशिखी मम ।
यज्ञेशादनवेश्वर इत्येव यज्ञेश्वरी धनद्वर
इत्यपि पाठः ।

दक्षपादाङ्गुलैर्नलं सिद्धिदक्षो विनायकः ।
ग्रहावा विदेरा जह्निर्गुह्यो निघरी धनि ।
ग्रहावा स्थाने ग्रहाच इति वा पाठः ।
विष्णुः पालिनी लक्ष्मणारिणी कोङ्कपुष्पक ।
शलाघुरं वामात्मा च विशाखा कीर्तनी इति ।
तन्त्रस्थाने लक्ष्मि इति वा पाठः । टः ।
खो निर्गुणं रतिज्ञानं जम्भकः पश्चिवाहन ।
नव्य शम्भो नरकजिन् विष्कला योगिनीप्रिय ।
दिसुखं कोटवी अत्रं सन्तुष्टिर्गोधनी मता ।
निनेचो माङ्गली योमदक्षपादाङ्गुलैर्मुखम् ।
माधनः शङ्किनी वीरो नारायणश्च निर्गय ।
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः । यः ।
यः पुनना हरिः शुद्धिः शरीरं शक्तिर्जटौ अजा ।
वामस्थिकवामस्थी च कामिनी मध्य-

पर्यन्त

वर्णध

वर्णध

नमाना दति सन्नाह्वाये वर्णधः

वर्णधिका स्त्री (वर्णाणां वृषिदेव) वेद्यनी

विदितान् प्रतिपद्यन्निष्पद्यवर्णधः

इति वा पाठः ।

चित्रपाशो मन्त्राद्योभो मातृकात्मनश्चयः ।

मुखं शयनवर्णान्ता काशविष्ठा गच्छिष्यः ।

आवापुत्रश्च संघातो मलयः श्रीलङ्काटकाः ॥” अथः

इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं समाप्तम् ॥

वर्णकः, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्तृत् ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाषा ॥ शांतातुल्यपुनर्योयं
प्रिष्टं छटं वा सुमन्विदश्च ॥ इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + खार्थे लङ्गात् वा कन् ।)
विष्टपत्रम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
२५२ ॥ (यथा. मन्त्राभारते । २३ । १२११ । ०७ ।
“वर्णनादींस्तथा मन्त्राखोरविषेष्ट मानवः ।

क्षुब्धस्त्रिलमाप्नोति राजतुः । जीभपरायणः ॥”)

वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयते रण्यतेऽनेनेति । वर्ण +
क्तृत् । खार्थे कन् ।) शिबुकहरितानजकाशनीली-
कादिः । इत्यमरभारते । (यथा. आभ्यामन-
प्रत्ययम् । २८६ ।

‘कस्तो विन्दति सुमतिः कः खरपलकस्य वर्णकं
सुखः ।

को भवति रत्नकण्टकमन्त्रे कस्यावचिचरेति ॥”)

वर्णकः, पुं, (वर्णयति दृष्टादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्तृत् ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णकविः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति जिकार-
धैवः ॥

वर्णकपिका, स्त्री, (वर्णाणां कूपिदेव ।) मन्त्रा-
धारः । यथा,—

‘मन्त्राधानी मन्त्रिमयिन्मातृवर्णधैवपिका ॥”
इति जिकारधैवः ॥

वर्णचारकः, वि, (वर्णां नौकादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + (चल् + क्तृत् ।) चिच्-
कारः । इति शब्दमाषा ॥

वर्णधैवः, पुं, (वर्णधैवः सत्यं धैवः प्रथमो-
पमान्मु मुनोत्कण्ठश्च ।) ब्राह्मणः । इति
जिकारधैवः ॥

वर्णधैवः, वि, (वर्णेन व्योतिषोक्तवादिभाषिक-
वर्धनं धैवः, धैवः ।) खरणां पक्षोद्यमार्थः ।
गारभाषिकहीनवर्णकचक्रपादिभाषिकवर्ण-
धैवकम्भाविवाहजिधो यथा,—

“मीनकर्मदृष्टिकप्रियाः

विहृतुकाग्रतः अन्विष उक्तः ।

कुम्भनरहस्यमेष्टिः स्तु-

मीकरतयस्त्री कथितावर्णातिः ॥

वर्णधैवः वा वा नारी वर्णधैवश्च यः पुमान् ।

तयोन्विषाष्टः स्तुः स्तान् पञ्चासाम्नाञ्च

वर्णधः ॥”

इति व्योतिषधैव वर्णधैवः ॥

वर्णधिका स्त्री वर्णाणां वृषिदेव वेद्यनी

वर्णधिका स्त्री वर्णाणां वृषिदेव वेद्यनी

वर्णधिका स्त्री वर्णाणां वृषिदेव वेद्यनी

इति हारविकी ॥ २१२ ॥

वर्णधैवः, स्त्री, (वर्णाणां वृषिदेव ।) वेद्यनी । इति
जिकारधैवः ॥

वर्णधैवः, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
रनुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णधातरि, वि ।

वर्णधात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + क्तृ +
ङीप् ।) हरिमा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
धातरि, वि ।

वर्णदूतः, पुं, (वर्णां एव दूता यन् ।) सिपिः ।
तत्त्वार्थः । वेद्यः २ पाणिन्युद्धारकः ३ खलि-
सुखः ४ । इति जिकारधैवः ॥

वर्णधैवः, पुं, स्त्री, (वर्णाणां मातृकादीनां धर्मैः ।)
मातृकाचन्द्रिधैवः ॥ वर्णधैवः, कर्त्तव्यं कर्म । तदु-
पधा,—

“यत्रानं यत्रानं हानं ब्राह्मणस्य प्रतिपद्यः ।

आध्यापनं चाध्ययनं घटकमीति द्वितीयमाः ॥

दाहमध्ययनं धर्मो धर्मं चन्द्रिधैवः ॥

दक्षो युक्तं चाध्यापनं चन्द्रिधैवः ॥

युक्तमेव द्विजातीनां मृत्पात्रां वर्णवाधनम् ।

आध्यापनं नचाधीयः पाकयकोऽपि धर्मैवः ॥

अन्नाद्दो दद्याद्दाहमनोभ्रमस्तान् एव च ।

आर्जवे चाध्यापनं च नौपातुवद्वयं तथा ॥

मन्त्रं नक्तोप आस्तित्वं मन्त्रा वेन्दिवद्वयः ।

देवनाम्न्यैर्न पूषा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥

आर्जवे प्रियवादिभ्योऽपेक्ष्यमकल्यता ।

समाधिकमिदं धर्मं चातुर्वर्ण्यैर्वैष्णवैः ॥

प्राजापत्यं चारुणानां कृतं स्यात् क्रिया-

वताम् ।

आर्जवे च चन्द्रिधैवः वर्णधैवः ॥

वैष्णवां मातृत्वं स्यात् खधर्मैस्तुवतीतम् ।

मातृत्वं श्रुतजातीनां पञ्चारे तु वर्णनाम् ॥”

इति कौर्म्ये २ आध्यायः ॥ ३॥

अपि च ।

आर्जवे च चन्द्रिधैवः ॥

“हारीतस्तुवाचाय तैरेनं चोदितो सुविः ।

खधस्तु सुवधः कर्त्तव्यं धर्मैस्तु वक्ष्यामि प्राश्न-

तान् ॥

पञ्चाङ्गात् सुवधो विद्यं सुवधे कलकम्पनाम् ।

ब्राह्मणां ब्राह्मणैरेव उत्तमो ब्राह्मणः कृतः ।

तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं धर्मं देशमेव च ॥

ब्राह्मणस्यो धर्मो यन् सभावापु प्रवर्तेते ।

तस्मिन् देशे धर्मं धर्मं कृतं ब्राह्मणोत्तमः ॥

आध्यापनं चाध्ययनं यत्रानं यत्रानं यथा ।

दानं पतियज्यश्चैव कर्मपदकमिधोष्यते ।

आध्यापनश्च चित्रिधैवः कर्त्तव्यं नालकारणम् ।

प्राश्नपाकारणजैति विविधं पञ्चोत्तमम् ।

वेदाभ्यस्तमो वा पञ्चोत्तमं वा आध्याप-

नस्य पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

विदितान् प्रतिपद्यन्निष्पद्यवर्णधः

पदमवाप्यनामस्य सुवर्णं देशे मन्त्रादि

यजेद्वर्णं यथाश्रया दद्याद्द्विजातुषां

मित्रा नेमान्तं धर्मं कर्म कुषात प्र

मुखसुप्रवृत्तये यथाश्रयायमन्त्रित ।

आयं प्रातःप्रासीन विप्रनायि तज्ज

क्षतखानः प्रजुर्वीतं वैश्वदेवं दिने ।

अतिथिश्चागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तितो

अन्त्यायामागतं विप्रान् पूजयेद्विप्र

खद्वारिभिरनो मित्रं परदारविचरिष्यन्ति

सतवादी जिनश्रोत्रः खधर्मैर्निरनो

अधर्मैश्च यत्रापि प्रसादे नैव रो

धिया हितं वर्णधैवः परजोकादिरो

एव धर्मैः वसुहृष्टो शास्त्रवत्स समा

धर्मैरेवमु यः कुषोत्तमं वाति ब्रह्म

हारीत उवाच ।

आध्यापनं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वम्

येन येन प्रवर्णनं विप्रिना चन्द्रिधैव

दाहा च चन्द्रिधैवः प्रजा धर्मैश्च

कुषोत्तमैश्च धर्मैश्च युगहृतो यथापि

दद्याद्दानं द्विजानामो धर्मं युद्धिधैवः

देवनाम्न्यैर्न पूषा ब्राह्मणानां विशेषतः

धर्मैश्च वै यथाकाद्वी अधर्मैश्च विप्र

उत्तमो मन्त्रिमाप्नोति चन्द्रिधैवो नृपमा

नोरचं चाध्यापनं कुषोत्तमो य

दानं धर्मं यथाश्रया द्विजसुप्रवृत्तं

नोमधर्मविभिन्नाः नयवागानस्यक

खद्वारिभिरनो दानः परदारविचरिष्यन्ति

अधर्मतः खधर्मैश्च वृत्ते देवपानावा

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

पञ्चापः पञ्चापः ॥

“रथो निग्रहं दमयोजसुतः क्षणीव ।
 दुःखाय ह्यङ्गागुणयुक्तं जातममम् ॥
 जन्त्याय वा कुम्भिमहा ह वहस्त्वमवै
 संशयवन् भगवन् प्रवक्ष्यामि ॥”
 विश्वरथम् । शुक्लादिबर्णयोग्यम् । दौर्जनम्
 इति प्रपञ्चतोऽभिहितप्रख्येन निग्रहम् ॥
 रथोऽयं, रथी, (वयोऽपि) + युञ् । ठाण ।
 गुणकयम् । तथोऽयम् । इङ्ङा इ स्तव
 स्तोत्रम् ४ स्तुतिः । तथ इति, इति वा
 प्रप्रसङ्गोऽप्येवादि ५ । इति हेमचन्द्रः । २
 इङ्ङा इ (यथा, कथयसिद्धान्तमो) । ३
 इङ्ङा ।
 “विदम्याऽपि वगैर्येन विदम्यन्तया विद्ये ।
 शैवीयं, ईध, (मर्थो) + कर्त्तव्यं क्षणीव ।
 कर्त्तव्यं दामयजम् यथा स विदम्या
 इति च ।

॥ राजाश्वत्थिनीस्य सः शत्रोः प्रथमसाधने ।
 ॥ शुभाश्वत्थाने कान्तः क्रूरस्तेन कौशित्तः ॥
 ॥ चतुर्धा विप्रशुल्लं पतितं शत्रुतोषणः ।
 ॥ सः कौटिकसंशोतस्यो जयतोषते ॥
 ॥ नक्षत्रशर्मा वैश्याश्वत्थोः प्रथमसाधने ।
 ॥ तस्य पुत्रो मेषादशुल्लंवाच धनुर्धरः ।
 ॥ दक्षार वासोतस्य क्षत्रियो वपितस्तथा ।
 ॥ न जातो स पुरुषः वागमिनः धर्माश्रितः ॥
 ॥ नक्षत्रार्थं मृदाश्वत्थोऽपि पापतः ।
 ॥ तस्यो दृष्टाश्च बहुदुर्लभस्ततः ॥
 ॥ स वज्रकर्णः क्रूरश्च निर्भयो शत्रुदुर्लभः ।
 ॥ गौतमादश्वत्थिनीस्य दृष्टोऽपि धर्मवर्तिनः ॥
 ॥ शम्भुश्वत्थः कर्णः शोकाज्जातिमशुभश्च ॥
 ॥ शनः न क्षुब्धस्त्वयाधो ब्रौह्मणः परिकौशित्तः ।
 ॥ त्वत्क्रूरविषेन बभूवुः शत्रुजानघः ॥

१। धा नाभाणि नखाश्च तौ वा वस्तु ॥ द्विज
खरः ॥
द्विजिनौकुमारिण कान्तश्च विप्रयोषिति ।
दवांश्चैव मुदायां वस्तुव्यञ्जकौ कलाः ॥
च यान्त्युगञ्जाश्च वस्तुव्यञ्जकपराङ्मयाः ।
भवन्ताताः सुखायां ते यान्ताद्विजयो
सुवि ॥
इति प्रह्वैर्वत्तं वस्तुव्यञ्जक १० अथाथः ॥
द्विज ।

अथ हिमैर्नि विदग्धः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मध्याह्नमपि प्रीतो वैरी रात्र्यं प्रधातवः ॥
 मण्डपमित्राणि मुञ्चन् राजर्षिपत्नयः पुरा ।
 गर्गां लङ्करां चक्रे कामोपमनयेनसः ॥
 २ प्रत्यति यो भीहस्तं प्रसीतमति कां विषमम् ।
 यान्नपुण्यमार्गं नै हि रात्रौ निशेधः साधवः ॥ ३ ॥
 'अथः शशिर्वै वैश्वज्यो वैश्वी हिजातवः ।
 तर्प्यं दक्षवर्तिसु भूमीं शक्तिं सु पञ्चनः ॥
 अथैषं तुकाक्षु पञ्चीज्यवतयोनिम् ।
 इत्युज्ज्वलं मन्मदा काया भोधात्स एव हि ।
 ईश्वरकल्याणतः हि विद्वत्प्रादित्वात् सुताम् ।
 पशवित् राजाकुम्भं हिरोरुविमर्शिताम् ।
 नमस्कारः सातारां विहारेषु भवतः ॥
 कामदासु श्रुतार्तां दध्यं विद्यासु'

निधिम् ।
 भूमात् वैशक्त्यायामसन्नो माम् भवति ।
 इति, मृतकमायां य. पारश्व उच्यते ।
 'सत्याश्चक्रमायां क्रराचरविचारवान् ।
 अमृजयानुसृष्टयो माम् प्रजायते ।
 प्रिय वर्ये वर्ये कृतमित्येवोद्भवोः ।
 वर्ये वर्ये चैकस्मिन् वदेतिपदस्यः स्मृतः ।
 अयाहिप्रजयायां सतो भवति जातिवः ।
 गन्धामधवेदेवै रात्रिप्रियाङ्गनासुतौ ।
 दाहोभवः जाया प्रकृत्यायामो गृह्यम् ।
 द्राक्षामिदिपासु भावते वर्येचक्रराः ।
 दामरे वागुन्मोदस्योवयो वर्ये सन्तौ ।

पुनर्विचार के लिये
प्रतिपक्षीय विचारणा

॥ अथ साधनेषां प्रथमम् ॥
 प्राज्ञान् दुष्टकल्याणसाधनौ बालं वाचते ।
 न्यायोपदेशस्तथयापारायोग्यान् धिक्त्वः ॥
 पायोपवचं चक्षुषं च खड्गान् चक्षुषीं ब्रूवाम् ।
 पातलोत्थेन चाग्नेन श्रुदामपरास्त्वयः ॥
 वैश्वानराग्नेयेरेहौ चरिष्याथ श्वेन श्वतः ।
 प्रतीपमेतौ तारुण्यं परिरक्ष्यपराश्रयः ॥
 जानो निपाटाः कृद्वायो आत्मा भवति पुङ्गवः ।
 श्रुदोऽङ्गते निपाद्यान्सु स वै कुक्कुटः स्तुतः ॥
 चक्षुर्वातस्तयोध्यायो श्वपाव इति कौर्मते ।
 देहे हनेन स्वमन्त्रात्सुतो वैम उच्यते ॥
 दिशानयः सवशोऽयं नयन्वध्वान्तो वायुः ।
 मान् सार्वभौपरिभ्रष्टाः श्लाघा इति विवि-
 दिर्ज्ञेः ॥
 ब्राह्मन् चाग्नेन विप्रान् धामाह्ला भुङ्क्तेऽम्बकः ।
 चातन्वयावधानी च पुष्यः शैल एव च ॥
 भक्तो भज्यते राजमान् दायाभिष्टिर्विद एव ॥
 प्रपञ्च करसाक्षेव क्षत्रो प्रविष्ट एव च ।
 वैश्यान् चाग्नेन ब्राह्मन् सुहृदाणां च यवः ।
 चक्षुषश्च विज्जना च मेघः साधन एव च ॥
 अग्निवायेन वृणां गानधेयाः देहेन च ।

स्रक्मैत्रास्य आग्रेव जायन्तं वर्षसङ्कराः । ३३॥
 सङ्कराद्योनयो श्रेष्ठं प्रतिजोषामुक्तोन्मत्ताः ।
 अष्टौचतुर्विंशत्याश्च मातृं घवस्थाश्च त्रैयवः ॥
 सप्तौ त्रैलोक्येष्वेव सङ्कलप्य वराधमः ।
 भागधमः स्रज्जातिश्च सृष्टाष्टौगव श्व च ॥
 इतः षट् सङ्कलप्य वर्णांश्च जवयति स्रजोविश्व ।
 मातृजायां प्रमथ्यते ध्वरास्तु च योनिवृत् ।
 यथा चधामां यवर्णां ह्वरांराक्ष नायते ।
 आनसर्मायां चयोन्मातुं तथा शङ्खस्थिं प्रमातुं ॥
 ते चपि शास्त्रात् सुखं ह्यलौकिकमिदं कृतं
 वान् ।

परस्परस्व दानेन जन्मयन्ति विमर्शितान् ॥ ३३ ॥
 अथेवं युवो ब्राह्मण्यो वाचं बभूव प्रकथयते ॥
 नचा ब्राह्मणो ब्राह्मण्यस्यै प्रथयते ।
 प्रणिदूतं वर्षमावा ब्राह्मण्यस्वराणं पुनः ।
 हीना हीनान् प्रथयन्ति बहूनां पण्डितोपतु ।
 प्रवाक्षीमिष्वारहन्तः सः हासकीववम् ।
 कीरन्तु वागुदाहिनं हन्ते वधुदधोवाय ।
 मितेककलु देदेष्टो माघनं वं प्रकथयते ।
 कुरु प्रशंसस्यन्तः यो सपहानाडोरुद्योदते ।
 निषादो भार्यवं कृते हासं लोकैर्नैवोपिगम् ।
 तैवेकैर्मित्रि यं प्राहुराथैवमैनिवाचिनः ।
 नृपतस्त्वहं त्म भारीयु भर्हिनात्राश्रमासु च ।
 भवन्नाशोमावेलेते आनिहीनाः सधक्कचवः ।
 कारावरो निषादासु धर्मैकरः प्रकथयते ।
 देदेष्टाकलुदेष्टो दक्षिणोपप्रतिप्रयो ।
 सधक्कानां साधुतोषास्यक्कचवःसधक्कचवान् ।
 आर्क्षिणोऽपि त्रिषादेन वैकुण्ठस्योप चायते ।
 सधक्कानेन तु सीर्योको स्यन्तसधक्कज्ञानान् ।
 पुण्ड्रान्मा चारते वागं सदा ब्रह्मन्महेश्वरं ।
 निषादानीं तु ॥ ३३ ॥

[illegible]

मान ई. वनव दन. दनु + मानम्, सुम्, प्रयोगाधिकृत्योन्मूलकः। इति नैयायिकाः। नकाचवर्ण, जि। नयोः प्रयोगः। व्युत्पन्नः २. कपुतावनः २। इति राजनिघण्टुः। वेदान्तजगत्संस्तुः। चारुत्पापरिमितानिष्कसंयमः कः। यथाः। महाभारते यदन्तः। अतु चतुर्विधः। यथा,—

“पञ्चमीपरश्वेव दृष्टाविरत एव व।
निक्षपट्टः सामीप्यो यस्मान्मथुनिधुः।”

ब्रह्मोद्वाहकश्चाति। मन्वं न खारति धादी प्रत्यतं सांचभोजनं विवर्तयति इत्यर्थः। इक्षु कुमाराः। श्रीङ्गित लक्ष्मीनन्दनकोङ्कनाभाविष्टि पूज्यकोङ्कानां बुद्धौ वर्तमानत्वात्। यस्मान्निष्ठान्तं निक्षपट्टसत्त्वात्। किञ्च यस्मान्नां श्रितत्वं वर्तमानत्वेति भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धिवत्तया यस्मान्कस्तुः। अस्त्यन्ति इत्यपि च। सामीप्यो द्विविधः। भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यः। भूतसामीप्ये यथा। कदा आगतो-
ति इति प्रश्ने व्यत्ययेनादित्यर्थो मानत्वात् यथो-
द्देशमाश्रित्य इति आगतोऽपि वदति। भवि-
ष्यत् सामीप्ये यथा। कदा गमिष्यति इति प्रश्ने
यथोद्देशं गच्छामि इति समनन्तरियमासीदमो-
धमि वदति। इति सुखबोधोपायाः समाप्तः।
रुक्मः, पुं. (वर्त्तौ वर्तनं राति यत्कान्ति।
रा + बाहुलकान् रुक्मः।) वहीमेरुः। काक-
नाक्षः। कजावटः। इति मेदिनी। कै. ११२।
“रामानः। यथा,—

मन्त्रा यद्यङ्गाराभाषो वाःस्थितौ वैश्वधारकाः।
तो वाचिनी वर्तन्त्यो गन्धवा दग्धवाचिनि।”
इति ऋकाक्षरः।

नीहं, स्त्री, (वर्त्तते इति। दनु + अच्।
त्य. कर्त्तव्यारयः।) वाचिविशेषः। विदुर्नि-
ति भाषा। इति कैचित्। तत्प्रयोगः। वर्त-
नायाम् २ वर्तकम् ३ लोचनद्वयम् ४ नौस-
म् ५ गौतमोद्यम् ६ नौसकम् ७ वर्तलोच-
नम् ८। व्यञ्ज गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
ज्वरारवम्। कफदाहपित्तकाश्रमम्। मधु-
नम्। पित्तदाहशमनत्वम्। इति राज-
नसौख्यः।

वर्त्त, स्त्री, (वर्त्तते इति। दनु + कृपिणि-
हृत्तिर्वाचिहृदिर्लोकेत्यञ्।) उभा० ४।
१८। इति दनु।) मेवगविस्मायम्। वधना-
वम्। वेखः। गजाग्रथेपनी। दीपदशा।
यथा, भागवते। ५। ११। ८।

“यथा प्रदीपौ धनधर्मिभूम्
शिखाः सधुमा भवति त्र्ययदा खम् ॥”
पे। इति मेदिनी। ऐ. ५५। ४१। वार्त्त-
प्रयोगो यथा,—
कनकश्यामलं श्रुः सेव्यं वृषकं यथा।
नीरदशमं चौमं विहङ्गानि सन्तप्रिया।
“वा वर्त्ततेना वासो तमिरं यदन्तं तथा।”
इति वाचरे १८।

वर्त्ततेनावेति। दनु + “वृत्तेत्यञ्।” उभा-
४। १४०। इति इः। वाहुल्यान् जोषेति।
योगकर्मज्ञम्। दनुवृत्तलक्षणः।)

वर्त्तिका, पुं. पार्थिवविशेषः। उदर इति हिन्दी
भाषा। तनुपर्थायः। वार्त्तिकाः २ वर्त्तौ २।
माञ्जिकायः ४। अस्व सानगुकाः।
“तद्वच्च वाचकं सार्चं विद्विषं वीक्ष्युष्टिम्।”
तद्वत् गिनिरवत्। इति राजनिघण्टुः।

वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपथोः। इत्यमरः। वर्त्तनि
वर्त्तन इत्यञ्च वर्त्तः। आर्थे कः वर्त्तकः। भारद्
इति दन्तः। इतिवर्त्तिकां तिकः वर्त्तिका
क्रीडिका। पाटभार इति खाना। नाम-
द्वयमिदं निक्षमरीयिका। वर्त्तिकेति खिया-
मोचपतिवर्त्तिका इत्युपपत्तिरिति साधवी।
रूपवैषम्यद्वयं वाच्यमिति राधतुङ्गः। इति
तर्कीका साहसुन्दरी। धा च वट्टे पञ्ची इति
नामा खाना। अस्या भावयुधा।

“वर्त्तिका मधुरा खन्दा दक्षमाननवाग्रिणी।”
इति राजवर्त्तिकाः।

अववर्त्तिकाः इति राजनिघण्टुः। (वर्त्त +
कर्त्तृ कम्। टाप्।) वर्त्तिकाः। वाणि इति श्रुतिता
इति प्रणिता इति च भाषा। इत्युपादि-
कोयः ॥ कः वा प्रवर्त्तिका। यथा,—
“प्रवर्त्तकमवा दर्भगर्भसुधमवायथा।
आजका वादी नापि पलकोपीववायथा।
वर्त्तिका दीपकस्तु यथा प्रवर्त्तिता खन्ता।”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः।
वर्त्तिका, स्त्री, (वर्त्तते इति। दनु + “अनङ्कृ-
तिराद्यमन्त्रनीयचोत्पन्नकदम्बपत्रतुष्टु-
वचनर इत्यञ्।” ३। २०। १३३। इति
इत्यञ्।) वर्त्तनशीलः। तनुपर्थायः। वर्त्तनः।
इत्यमरः। १। १। २३३। वर्त्तौ। इति विस-
मन्त्रः। ३। ५३३। यथा, भट्टो। २। १।

“निराकरिण्य पत्निकं बह्विज्य परितो रक्षम्।
अततिव्य वक्षिण्य च परितुः खट्वयौ ॥”
वर्त्तियमायः, जि. (दनु + अतिव्यति स्माम-
प्रत्ययः।) भविष्यत्कारादिः। वर्त्तमावप्राग-
भावाग्रहः। इति राजनिघण्टुः। (यथा,
वाहिलक्षणेति। ६। ३०८।
“वृत्तवर्त्तियमायानां कथाशानां निदधकः।
वर्त्तियमायानां विष्णुम् आश्वद्वयस्य दधितः।”
वर्त्तौ, स्त्री, (वर्त्त + कर्त्तृकारादिति डीङ्।)
वर्त्तः। इत्यमरटीका। (यथा, महाभारते।
४। २१। २३।
“वासीदधयिका वास्य स्त्रीः अर्थं यमु-
मुत्तः।
निर्लाजकाश्च दीपका वर्त्तौमिव दिधत्तः।”
वर्त्तौ, [व] (वर्त्तते इति। दनु + कर्त्तृः।)
वर्त्तिकाः। इति विसमन्त्रः। ३। ५३३।
वर्त्तुषं, जि. (वर्त्तते इति। दनु + वाहुल्यकान्
उत्तञ्।) गौतमोद्यः। तनुपर्थायः। विस-
मन्त्र २ इत्यम् ३। इत्यमरः १। १। २३३।

मन्त्रकायमन्त्रः ४। इति इत्यमरटीका ॥ ३
(यथा, भागवते। ५। १६। ५।
“यो वा अर्थं दीपः कुवतपक्षमलोपाश्वस्त-
निष्पन्नवीचनविशालः समवर्त्तौ यथा प्रवर्त्त-
पत्रम् ॥” सम्यगुभावेत्ताणि यथा,—
“सम्प्राप्तोभवेत्ताणि सुखपदं कुटुम्बिका।
मजावपदृतिनकदम्बद्वयपुटप्रायकाः।
आवर्त्तः कमठो लतायुधं क्चमपूपकम्।
आजकायमप्रीवालचर्मकं प्रायकाद्यः ॥” ३०
वृत्ताणि यथा,—
“वृत्ताणि वाकुवारं हस्तस्य प्रनिमित्तमीरका।
यथा जलवकककुम्भकुम्भिकुम्भाश्चकाद्यः।
कर्मपाशुसुपापापा कटपापटानम्।
सुद्विजापरिमार्थगपटुहाराश्चकाद्यः ॥”
इति कविप्रकाशनायाम् २ चोपपत्तौ ३ कुतु-
मम् ४

वर्त्तौ, स्त्री, यद्वनम्। इति राजनिघण्टुः।
वर्त्तलं, पुं. कलाविविशेषः। बाटुका। इति भाषा।
यथा,—
“कलावस्य त्रयो मेदा खिपुदो वर्त्तलोऽङ्गी।”
इति शब्दसागरः।

वर्त्तला, स्त्री, (वर्त्तलं + टाप्।) तर्त्तुपाटी।
इति चारवर्त्तौ। २। १३। टर्त्तोर बाटुल इति
भाषा।

वर्त्तली, स्त्री, (वर्त्तलं + गौरादिवत् डीङ्।
गणपिपली। इति राजनिघण्टुः। (विदग्ध
मन्त्रा गजपिपलीशब्दे ज्ञानयन् ॥)

वर्त्त, [व] स्त्री, (वर्त्ततेनेवास्मिन् वेति। वृत्त +
मादृक्।) यस्याः। इत्यमरः। १। १। १५३।
(यथा, अमरः। १। ५५। ३३।
“मीमांसरो यच्चुमन्त्रो अङ्गिभि-
कान्नु सुभा हविरे विवक्तवः।
वाचनं विषमभिमतान्नमप-
वर्त्तान्तिनामधुरीयते धृत्म् ॥”
“वर्त्तानि मागानुवृत्तः ॥” इति तन्त्रार्थ-
सायकः। यथा च रघौ। २। २०।
“पुरस्त्रुता वर्त्तनि पार्थिवेन
प्रकुम्भता पार्थिवधर्मिणः।
नरदत्तं वा विरराज धनु-
र्विचपदाध्यमस्य वन्ता ॥”
वेखकः। इति मेदिनी। ऐ. १५८। (यथा,
अथर्ववेदाङ्गः। १। १०।
“सिताचित्तं नमश्च वेखोर्ध्वं हितं तत्।
पञ्चादनं भवेद् वर्त्तं पार्थिवदमतः परम् ॥”
वर्त्तनि, स्त्री, (वर्त्तते इति। दनु + “वृत्तेत्यञ्”
उत्तञ्। २। १०७। इति अजिः। पत्तारात्
सुडुगमोऽप्युत्तंति केचित्। वर्त्तनिर्दिष्टं गोव-
दोः। इत्युत्पन्नजसोक्ता वाहुः।) यस्याः।
इत्युपाधिकारः।

वह, क पूर्त्तिच्छेदोः। इति कविप्रकाशम् ॥
(पुरा + पर० सञ् + छेत् ॥ क वर्त्तते तप
च योगादिभवेन पूर्त्तौच्छेदो पाठारिहिका

वहनी

वहमा

वर्प

वहमा रात्रिदिवसो नरनिहारा रोधयति ।
तत्र कदाचित् नरेन्द्रादी यमानी उच क इत्यस्य
उपाने दद्यादि अन्त्य तु वर्हते दद्यादिमरः ।
इति दुर्गादावः ॥

वह नी, (वर्हयति पूरयतीति । वर्ह + क्त्वाच् ।)
नैसकम् । इति ऐमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥

वह, पुं, (वर्हते इति । वृध् क्षिप्ते + क्त्वाच् ।)
जाड्यायधिका । इति जटाधरः । पूर्णिः ।
क्षेपः । इति वर्हधात्वर्थदर्पनात् ॥

वहक पुं, (वर्हते इति । उध् + क्त्वाच् ।)
जाड्यायधिका । इत्यमरः । २ । ३ । २० ॥

(वर्हयतीति । वह् पूरति क्षिप्ते च + क्त्वाच् ।)
पूरणे क्षिप्ते च, वि ॥

वहकि, पुं, (वर्हते क्षिप्तोति । वर्ह + क्त्वाच् ।
वह् कवतीति । कव चिंसाद्यो + बाहुलकात्
कि ।) लघा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

(यथा, रामायणे । १ । १६ । ७ ।
“कर्मनिर्वाहकान् शिष्यकरान् वर्हन्तीन् खन-

कावपि ।
गणज्ञानं शिष्यमन्त्रे तथैव नटनर्तकान् ॥”)

वहकी [न] पुं, (वर्हन्ती वर्हन्तीति अस्मिन्नि ।
वह् क + इति ।) ययसङ्करातिविशेषः ।
यद्वर इति हन्ती भाषा । तनुवर्ध्याः । लघा २

वहकिः २ तया ४ स्तनधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ क्रासतल्ल + कासतल्लकः ८ । इति
प्रह्लादराजवर्गी । (यथा, उद्बृत्तचिन्तायाम् ।
३३ । २२ ।

“अरभञ्जे वलमेदो
मेध्या नाधो वलस्य विज्ञेयः ।
अवर्णयोऽरभञ्जे
सधामिभञ्जे च वर्हकिः ॥”)

वहनी, स्त्री, (वर्ह् क्स्तेष्टुतीति + क्त्वाच् ।) क्षिद्वनम् ।
(यथा, मयः । २ । २६ ।

“प्राद्वारभिरवर्हन्तां पुंषो जातकर्मि पिथीयते ॥”)
हाहः । इति मेदिनी । ने, १०३ ॥

वहनी चि, (वर्हयतीति । उध् + नन्वादिस्वात्
क्त्वा । यद्वा, वर्हते तच्छोक इति । उध् पूर्णो +
“अनुवृत्तत्वेति । ” ३ । २ । १८६ । इति
सुच ।) वर्हयुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
“यसो हि त इन्न वर्हन्तो भूदुव प्रयः सुवसोमो
मिधोऽ”)

वहनी, स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
सामार्जनी । इति ऐमचन्द्रः । ३ । ८२ ॥

सवालपात्रविशेषः । यद्वा इति भाषा । यथा,
“आतुः स्त्री ककरोदारी वहनी च लज-

निका ॥”
इति जटाधरः ॥ ३ ॥

प्रतिपक्षिर्हन्ति तत्प्रथोवर्णं यथा,—
‘प्रतिपक्षं यस्तु देवस्य तदास्त्रं कृत्वा चरति ।
येनास्त्रं पूरयेदुपमा अस्त्रं च वत्तं

नी ॥

वहय वह नीयेव गद्यात् बाकोयार्थं सया
आनने तानि सन्धिं प्रणवाभ्यं नपेदुगुः ॥
कनयोव रसगर्भे वल्लगुम्भे वेष्टितम् ।
सध्विषीमन्त्रिणं पूजयेत् कलवं गुरुः ॥
देवतु कर्मि पूष्य वर्हत्या वल्लसुतम् ।
वर्हत्या तु समायुक्तं कलवं आमवेदसु ॥
वहनीं धारया सिधस्यमो धारयेतनः ॥
अध्वर्यो वर्हनीकुम्भं खाक्षिणे देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ८८ अध्यायः ॥

वहमायः, पुं, (वर्धते इति । उध् वर्हो + प्राणच् ।)
एरुवृत्तः । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥ (अथ
प्रायोपेयं यथा,—

“सुखं यथा क्त्वा अमन्त्रिणे गोमन्त्रेष्टकः ।
पञ्चाङ्गुली वर्हमागो दीर्घेष्टोऽप्यष्टकः ।
वतारिस्तुक्वापि वृक्वाङ्गुलिगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पशुमेवः । प्रारावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १८ ।

“तथा माः कपिला दीर्घाः सवत्याः पाख-
नन्वः ।
सैमग्र्यौ रुधिरा दद्यात् पञ्च प्रदक्षिणम् ।
स्त्रिकान् वहमायान् नन्वापरीक्षं काश-

नाम् ॥”
अस्मिन्नेष्वीवनिष्ठेति वक्ष्यते । यथा, तच्चैव ।
१३ । ६४ । १२ ॥

“मवातु तिलपूर्णां वहमायानि मानवः ।
प्रदाय पुत्रपुत्रमानिह प्रेक्षं च भोक्ते ॥”
तथा च सुसुते रुद्रस्थाने २८ अध्याये ।

“स्त्री पुत्रिणी सवत्या गौर्वहमायनसङ्क्रान्ता ।
कन्या मत्ताः कलं चामं स्त्रिस्तं भोक्ता दक्षिणं
विक्षुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १८६ । ३१ ।

“वहनी वर्हमायश्च विविक्षः सुतिसागरः ।
जिवविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमतीर्ष-
क्षत् २ सञ्जावीरः देवायः ५ अज्ञातनन्वः ६ ।
इति ऐमचन्द्रः । १३ । ३० ॥ धनिर्ना सृष्टविशेषः ।
यथा,—

“स्त्रिस्तो वर्हमायश्च नन्वापरीक्षोऽपि च ॥”
इति कलाश्रुयः ॥

(यथा, उद्बृत्तचिन्तायाम् । ५३ । १३ ।
“हारानिन्दोत्पन्नगतः प्रदक्षिणोऽन्यः सुमस्तव-
चायः ॥”
तत्रच वर्हमाने हारस्तु न शक्तिं कार्यम् ॥”)

स्त्रिस्तमस्तवदेशः । यथा,—
“प्राक्षां भाग्यप्रदोऽपि च वारिणीगौडराट्काः ।
वर्हमायनमोलिपद्माग्न्यासिधोऽप्यधमः ॥”

इति न्योतिसूक्तं कूर्मचक्रम् ॥
(भाग्यवर्धकं कुलधन्यवर्धकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५६ । १२२ ।

“विप्रायाः सन्ध्याः क्षयां अयमो हरिपन्नतः ।
विप्रोको यमसि कुलधन्यता ॥
उद्दिभिष्ट वि ॥”

वहमानश्च, वि, (वर्हमान + कर्त्तव्यं
कम् ।) उद्दिभिष्टः । पुं, प्राराव
२६ । ३२ । यथा, महाभारते । २
“अङ्गाराणि कटाक्षानि कलसान्

स्त्र्यां कप्रथये एरुवृत्तश्च ॥ (उ
इति महाभारतटीकायां नीलका
महाभारते । ७ । ५५ । ॥

“वटनर्षीकगन्धर्वः पूर्णवैष्णवमानव
निर्लोकोऽपि श्रीउद्दिभिष्टश्च स पति
वर्हापन्नं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा

“अर्हन्ति वसोधारीं पापघट्टगु
तसौ वर्हापन्नं घटो नामदेव कश्च
कर्मस्य तत्सुखायान्तर्धौ प्रभाते नवम
यथा मम तथा काव्यो भगवन्नाम
वर्हापन्नं नाडीच्छेदनम् । इति नि

वर्हिनं, वि, (उध् + क्तः ।) प्रवृत्तः
पुरितम् । इति मेदिनी । त १ ।
पूर्वम् । यथा, मयः । ३ । २२३ ।

“पातिथ्यान्पन्नं यथा कृष्णमस्तस्य
विप्राप्तिकं पितृन् आद्यन् प्रवृत्तं कर्मा
“अन्तर्हन्ति हन्तीयार्थं यष्टी । वर्हो
राष्ट्रिणाश्च ॥” इति तन्नीकायां

उध् + यिच् + क्तः । इति ॥
प्राप्तिः । भारवने । ३ । २२ । १६ ॥

“उद्बृत्तान् पञ्चरुमेकदा वेणु का
कात्मना वर्हितामिषखाहुसर्गं प्रथ
वर्हियुः, वि, (वर्हते इति । हा
निति । ” ३ । २ । १२६ । इति

वर्हणशीलः । तत्पर्यायः । वल्लभ
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा न
“विराकरिष्य दक्षिणं वर्हियुं प्रति
उभयतियुं वर्हियुं च चैरुतः खरदू

वह्, स्त्री, (वर्हते दीर्घाभवतीति ।
वर्धिष्यां रच् । ” लघा ० २ । १०७
चर्म्म । इत्युणादिकोवः । (यथा,
१४ । १ । ६० ।

“लघा पिपेक्ष मध्यनीऽनुवृत्तान्त्या
स
वह्नी, स्त्री, (वर्ह् + गौरादित्वात् ली
रच्युः । वदी इति भाषा । तत्पर्या
वचरा ३ । इत्यमरः । वह्नी ४ ।

वर्पः, [न] स्त्री, (वर्धते अष्टकं भवत
“उद्बृत्तौ च स्त्रिस्तपुद्बृत्तः पुट ८
४ । २०० ॥ इति अश्वत्थ पुद्बृत्तगम्य
इत्युणादिक ॥ (यथा, कवेदि ।

“या त आसन्नतो हृद्ये
हृद्योऽपि मन्त्रि वर्मः करिष्य
स्तोत्रम् । यत्तु चिव । १ । २६ ।

“कस्य कस्य ३ । ३ कस्य वपेया ३
वर्ष
कसा क्रपुपा ३

षष्ठ

वचायस्त्वम एवेकमित्तकमेवाधिपतिं विन्दी
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

‘प्रियव्रतज्जन्तं कर्म्म कोऽनुकुर्याद्विश्वरम् ।

यो नेमांश्चरकरोच्छावांश्च सप्तवारि-

भौन् ॥”

इत्यांश्च तमो निरस्यत् ।

भूयस्मान् कृतं येन सरिद्धिरिवनादिभिः ।

सीमा च भूतनिर्वाणे द्वीपे द्वीपे विभागश्च ॥”

एव पितरि संप्रवृत्ते मदनुश्रुतान्ने वर्त्तमान

आत्मीयो जस्यद्वीपौकसः प्रजा औरखवदुर्मा-

विजसाणः पर्यगोपायन् । ननुपलभ्य भगवानादि-

पुण्यः सप्तसि गायन्तीं पूर्णचित्तिं नामाश्वरभ-

माभयापयामास । तस्यामुह वाक्त्रजान् स

राजवर्ष्य आत्मीयो नाभिकिंपुण्यहरिवर्षका-

द्वारम्यका-हिरण्य-कुरुभद्राश्चेतुमासंज्ञान्

नय द्रुक्षानजनयन् । आत्मीयसुनास्ते मातु-

रमुमहादौतृपत्तिकेनैव संहननवजोपेनाः पिषा

विभक्ता आत्मसुखमासानि यथाविभागे जमु-

र्त्तपवर्षाणि वृमुजु । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-

धेजननहस्यामासानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः

सुवभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-

एत नामाभ्यन्तरवयस्य नामाभ्यन्तरमिनः

मज्जनः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायाम-

समुद्राहः कर्मिकाभूतः कुलवयसकमलस्य मर्द्धनि

चात्रशतुषष्टस्योवनविततो मूले षोडश-

साहसं तावतान्तर्भूत्वां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-

यलावतं नीलः श्वेतः श्वश्रुवान् इति त्रयो

रम्यकहिरण्ययजुस्तृणौ वर्षाणां मर्यादागिरयः

प्रासायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्र-

योजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरो-

त्तरो दशांशाधिकीयेन दैर्घ्यं एवाद्वसन्ति ।

एव दक्षिणेनेलावतं निवधो वैमज्जूटो हिमालय

ज्ञान प्रासायता यथा नीलादयः । अथुतयोज-

नोतसिद्धा हरिवर्षाकिंपुण्यभारतानां यथा-

संख्यम् । तथैवेलावतमपरेण पूर्वैश्च च माल्य-

वन्नन्धमाज्जनावासीनविषधावनौ द्विवहसं प्रप्र-

चतु केतुमालभद्राभयोः सीमानं विदधाते ।

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेदाः सन्ति बहवः ।

मत्तयो मङ्गलप्रस्यो मेनाकस्त्रिकूट आगभः

कूटकः कोयः सख्या देवगिरिर्षण्ड्यभृकः श्रीशैलो

वैकुण्ठो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमामृच-

गिरिः पारिपाचो शोणश्चक्रूटो गीवर्द्धो

दैवमकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः

कामगिरिरिति शान्ये ज्ञानमहस्रश्चः शैलास्तेषां

नित्यप्रभवता नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ।

एतास्तामपो भारतः प्रजानासमिरेव पुनस्ती-

नामात्मनः (चोयस्युजन्ति) सन्धवशा तान्तरपूर्वा

अपटोदा जलमाला वैद्यायसी कावेरी देखा

पत्रकिरी शर्करावर्त्ता तुल्लभद्रा कण्ठसेखा

भौमरथी मोदाधरी क्षिप्रिन्ध्या पयोणी तापी

रेव सुरपाः नदीसा चर्मस्तनी चन धोनाच

नदी महावदी भद्रस्तुतिविजुला नयामा

षष्ठ

कौशिकी मन्द किरी वसुना भरस्तनी दशवती

गोमती नरयुरीववती षष्ठवती सप्तवती सुभोमा

शतद्वयश्रुभागा भरद्वधा वितस्ता अमिकी

विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेर्षभ

जन्मभिः सुल्ललोहितवर्णावर्णन स्वारश्चिन

कर्म्मणा विष्णुमाधुषनारकगतयो वज्र पातन

आतृपूर्वैश्च सर्वे जिव सर्वेषां विधेयन्त ।

यथार्थविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ ४ ।

अतः परं ब्रह्मार्दीनां प्रमाथनप्रयसंस्थानतो

वर्षविभाग उपवर्ग्यते । प्रद्यो जञ्जुप्रमाया

द्वीपाभ्यानिकरो हिरण्यय उत्तिमो यथाभि

हृपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज

इन्द्राजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष

नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमात्मयोगे

नोपरराम । अश्विं वर्षसं सुभद्रं शान्त

सैमभन्तमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो

नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट

हस्तसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णां हिरण्यकुटीरो

मेघमान इति सप्तशैलाः । अरुणा नुमणा

आङ्गीरसो सावित्री सुभाना जहन्मरा

सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ सप्तशु

समानेनचुरसोदेनावृत्तो यथा तथा द्वीपोऽप

प्राज्ञालो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना

वृतः परिहृत्ते । यत्र ह वै प्राज्ञालो ज्ञा

यामाः तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यत्र

वाहः स्वसुर्षभ्यः सप्तभ्यक्तमासानि सप्तवर्षाणि

व्यभजन् । सुरोचर्न सौमयस्यं रमणकं देववर्चं

प्रारिभद्रमाथायवसमभिज्ञातमिति । तेषु वर्षा

जयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतद्वय

वामदेशः कुन्दः कुन्दः पुष्यवर्गः सहस्रशत

रिति । अशुमती सिनीवाली सरस्तती कृह

दशनी मन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-

दाद्वचिस्तद्विगुणः समानेनावृत्तो हतः देन यथा

पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तस्यो देवकत

स्तद्वीपाभ्यापनो ज्वलन इषापरः सुश्रव

रोचिषा रिशो विराजयति । तद्वीपः तिस्रः पय

व्रतो राजन् हिरण्यरेता वाम स्तं द्वीपः सप्तभ्य

श्चपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तं आति-

ष्ठन् । वसुवस्तदानद्वपुत्रिनाभिगुणः सप्तशत

शामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमा ग

व्यभिज्ञाताः सप्तैव । वसुश्चतुः सप्तैव प्रक

श्चिन्त्रकूटो देवानौक ऊर्ध्वरोमा तिस्रः तिस्रः

रसकुला सधुकुला भिवविन्द

देवगर्भा वृत्तयुता मन्त्रमालेति ॥ ४ ॥ यथा

बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन चुरोदेना

वृत्तः परिहृत्ते । इतो यथा कुश

देन । यास्मान् क्रौञ्चनामा पूर्वैः सप्तैव

वासनिर्भक्तं आस्ते । तस्मिन्नधिपतिः

पृष्ठो नामाधिपतिः खे द्वीपे त्रयो

द्विष पृथगमसु सप्त चक्रवर्तान्

स्वयं भवमान् परसु

उत्पात । अभाव च ।
 कथमाभं महापात्रं ॥ १० ॥
 सङ्गता विजय भद्रा शिवा शान्तिवृत्तिः तमा ।
 ऋद्धिर्दुःखमितिः सिद्धिस्तुतिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
 दीप्तिः कान्तिर्विशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्त्तिना ।
 विप्रनाथोत्तमा देव्यः मन्त्रभाषणवस्थिताः ॥
 प्रथमं संस्थिता वक्षः । सर्वसिद्धिप्रदायिकाः । १० ॥
 ब्राह्मी जयावती शास्त्री अजिता चापरा-
 जिना ॥
 जरस्ती मानसी माया हितिः श्वेता विमो-
 हवी ।
 शरण्या कौशिकी भौरी विमला ललितालमा ।
 अरुणवती शिवा दुर्गा राजसा इति बाधुना ।
 मध्यभागे स्थिता देव्यो युगानामष्टभाषणा ॥ २० ॥
 काली रौद्री कपाली च चण्डाकर्णा मयुरिकी ।
 बहुरूपा सुहृदा च त्रिनेत्रा रिपुहानिका ॥
 मातृशरीरं कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
 वैष्णवी तथा चोरा कराली विकटादिभिः ॥
 पञ्चिका चेति धातुस्था देव्यस्तैर्लोकावस्थिताः ।
 पूजितया सुनिश्चिह्ना । मन्त्रकामप्रदायिकाः ॥ २० ॥
 त्र्यम्बकानुरागवन्धनचरजोगैर्देवताः ।
 भावकालाभयाः कार्यत्रयरूपप्रदायाः ॥
 प्रसन्नकः समस्ता वा कर्त्तव्या सुविसत्तमा ॥
 अथवा युगभेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥
 इति देवीपुराणे संवत्सरदेव्याविष्णुनिविधि-
 नामाध्यायः ॥ (वर्षके, वि । यथा, भागवते ।
 ३ । २१ । २० ।
 “नमाम्यभैक्षुं नमनीयपादं
 मरीचमल्लोचसि कामवर्धम् ॥ ”)
 वैकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
 तीति । वर्ष + कृ + टः । डीप् ।) भिक्षिका ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥
 वैकेतु, पुं, (वर्षस्य दृष्टेः केतुरिव । सति वर्षं
 भूरिष्ट उत्पन्नत्वात्स्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वश्रीवैकेतुमनः
 पुत्र । यथा, हरिवंशः । ३२ । ४० ।
 “क्षेत्रस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥ ”)
 वैकोपः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोप इव । सर्ववर्ष-
 ज्ञानवशात् तथात्वम् ।) देवज्ञः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोप
 इव कोपः ।) भासः । इति शब्दमाला ॥
 वर्ष, ञ, (वर्षात् जातमिति । अन् + ञः ।) दृष्टि-
 जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
 द्वीपप्रजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
 पूर्वजन्मधातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 वर्ष, स्त्री, (वृत् + क्युट् ।) दृष्टिः । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१ ।
 “समेध सुचतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
 रूपमाध्यायकं भाखलस्ते मेधाथ ते नमः ॥ ”)
 वै, स्त्री । वर्ष + अन्ति । नर्तनम् । इति ।
 रत्नसारकोशः । कस्य वर्षेणम् इति
 अर्थप्रधारादीदृशम् ।

वर्षपर्वत पुं (वर्षाणी मारुतादीनां विभाजनं
 पर्वत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
 जकश्चिः । कथा, —
 “हिमवान् हेमकूटश्च निवधी मेरुरेव च ।
 चैत्रः कर्णौ च शङ्खौ च सर्पते वर्षपर्वताः ॥ ”
 इति चारावली ।
 वर्षपाकौ, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकौऽभ्यस्येति ।
 वर्षपाक + ङङिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (यथास्य पर्याय ।
 “आम्नातको वर्षपाकौ । ” इति वैद्यकरत्न
 माताटाम् ॥)
 वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्या ।)
 सहृद्द्वेष्टका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहृद्देवी-
 लताशब्देऽस्या चित्तिर्देया ॥)
 वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चानक
 यक्षी । इति जिक्राख्येयः ॥
 वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
 वर्षस्य रेतोवर्गणस्य वर आवरणकः ।) वरह ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
 (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
 “नष्टं वर्षपरैर्मनुष्याणामावाद्यास्य जपः
 मन्तः कक्षुस्तिकक्षुक्तस्य विप्रति त्वादायं
 वामनः ॥ ”)
 वर्षदृष्टिः, स्त्री, (वर्षस्य दृष्टिराधिक्यं यज् ।)
 जम्बुनिधिः । इति स्मार्तत्याख्यादर्शनात् ॥ अथ
 जम्बुनिधिब्रह्मम् । तन्मज्जमासं न कर्त्तव्यं चान्न
 भासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य मौर
 भासीयत्वं तथात्वे तन्मासं मत्तियेः कदाचिद
 प्राप्तौ तद्वर्तेतत्तत्त्वानुपापने । न चेष्टापत्ति
 प्रतिबन्धनरन्तर्दिशनात् । यथा ब्रह्मपुराण
 शर्माच ।
 “सर्वे च जम्बुद्विपे ज्ञानैर्मङ्गलप्राणिभिः ।
 गुरुदेवामिविष्ठाञ्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्ववत्तच्च पित्रौ तथा देवप्रजापतिः ।
 प्रति संवत्सरस्यैव कर्त्तव्यं स महोत्सवः ॥ ”
 खानैस्त्रिजम्बुभिः । प्रजापतिर्नृणां । तथा च
 तत्तिथिसमिञ्जल ।
 “तिळोद्वर्त्तौ तिलस्त्रापी तिलक्षोभी तिलप्रह ।
 तिलमुक् तिलवापी च वृत्तितनी नाप्रसीदति ॥
 मङ्गलप्राणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वेत्तु-
 तथा गोरोचनाजिकमपि मङ्गलं तेन हृत
 गुग्गुल्लादिप्राणिभिरित्यर्थः । तथा च जल
 चिन्तामयो ।
 “गुडदुग्धपित्तानद्यान्वस्यस्यैव वत्सवम् ।
 गुग्गुलुं विममिहार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
 संपूज्य मानुविशेशौ सज्जि प्रार्थयद्विहम् ॥
 तिरचीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुते ॥
 रूपवान् वित्तवान् चैव शिखरं वृत्तश्च सज्जेश ॥
 मार्कण्डेय भद्राभाज सप्तकलात्तनीवन ।
 आशु रसार्थचित्तं धर्मं च वरदो भव ॥ ”
 य तर्तव्यम्
 तथा दर्शयाम्यस्य

मददहसिचयम्, कङ्क कारिकायां माहात्म्या-
निकसानवासी इति शङ्काते । इति निश्चयि-
तत्त्वम् ॥ वर्षेनौ वषांनोवाणि यथा,—
“वषांसु वषाग्रिस्त्रयस्यसमसाः प्रकृष्टलो-
हैरौ ।

जातीकहमकेतयभाञ्जानि निम्नगहानि-
शीतः ।”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

(यत्कालावधायिकं यथा,—

“वषागवारिहारिभञ्जला
निखिलतः प्रसौलसपूरिता ।
समद्वानकरा विदिष्टो दिष्टो
समिपकोट्टिमिपमवा मज्जी ॥
नीलशस्त्ररितोन्मुखा मज्जी
अत्यकासनिर्गतता सरित् ।
इत्यगोपकिराजिता धरा
प्रकृष्टभूषणभूषिता च सा ॥

मज्जी जलति कान्ते च सरती स्नानास्पृष्टा तया
ज्वा मागयमात्रजानि कमलाभ्यान्वता यानि
च ॥

गजमेघवद्विजकन्दरदरीप्रसूताहता प्रामला
माक्षिण प्रवन्धः कोपनकरो वर्षाकृतः शोभिगः”
“काचदृष्टमी भवेद्वषा शस्त्राणि दृष्टान् भवेत् ।
मदृष्टा भवेद्वाधो वारिपूर्य सरित्तुङ्गः ।
मदृष्टाधरा मेघा मदृष्टा वषाकलाः ।
एव गूयममात्रता वर्षा श्रेया मनुजलाः ॥
तस्य वातकमौ क्रौञ्चौ जायेते हि दृष्टां शृङ्गम् ।
इति ज्ञात्वा भिवन् मिथः क्रुमादृष्ट प्रवि-
क्रियाम् ॥

खेदं मर्दं पथं निर्वृते ग्रहगन्तथा ।
गौरामारतं शस्त्रं आधामः कमनिजमः ॥
कदम्बकारद्वराः सखा वातकमापहाः ।
निष्कृष्टा वसिष्ठस्याः कथयन्तकामपहाः”
इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“आदानुखानवयुगामनि, समीपेण वीरितः ।
वर्षस्य दोषैर्बभूवित सिन्धुनस्याम्बुदेवरे ।
समुपारेण मरुता सङ्घवा शीतलेन च ।
भूवाभ्यान्वप्राशेन मलिनं च वारिका ॥
दृक्कैव च मन्देन तेष्विहभ्योऽनूविषु ।
भजेत साधारणं सन्मनुग्रहखेननच यत् ॥
आस्थानं श्रुतसुगौर्यं धाम् रक्षन् क्षत्रात् ।
आङ्गलं पिप्रितं युवान् मङ्गरिं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु धौवचैर्भागां या पयकोलावर्त्तनम् ।
इत्यत्रौ प्रतक्षामौ भोगमन्वतिदुर्दिनं ॥
यत्कालावधायिकं यथा,—
“आपारचारी सुरभिः सततं धूमिनाम्बरः ।
हस्त्यष्टे वसेद्वायुशैलश्रीक्षरवर्त्तितः ।
नदीजलोदमत्याहः सप्राधातमाम्बुजेत् ॥”
इति वाभटे खजस्थाने छतीयेऽध्याये ॥

प्र. पुं (वर्षस्य वषाञ्च वर्षा) भाषा-
प्रति

वर्षाजोप, पुं, (वषासु जोपो महात्मा मज्जीकृतः) ।
महामहकः । इति राजनिघण्टुः ॥
वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वषाञ्च व्यङ्ग्यम् । अविधानात्
पुंल्लम् ।) भावः । इति हारावर्कः । २८ ॥
वर्षाङ्गी स्त्री, (वर्षासु व्यङ्ग्यं यस्याः । तत्र जाता-
दुरवर्त्तनादस्त्रायत्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातव्यः) ॥

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+वृक् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्वत्स वा ।) रत्नपुनर्नवा ।
इति राजनिघण्टुः ॥ वर्षाजानि, जि ॥
वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू+क्तिप् ।)
मेघः । इत्यमरः । १ । २० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“महकः जवगो मेको वर्षाभूश्चन्द्रो हरिः”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इत्यगोपः । इति राजनिघण्टुः ॥ भूतता । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू+क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुति खजस्थाने ४५ अध्याये ।
“तिलपार्थिनावर्षाभूषिचभञ्जकमोतिकाजगुन-
पञ्चाङ्गुकावायप्रसूतौनि ।”) मेको । इति भरत-
धनकन्दकावर्कः ॥ वर्षाभवे, जि ॥

वर्षाभी, स्त्री, (वर्षाभू+भीप्) । मेको । इत्यमरः ।
१ । २० ॥ पुनर्नवा । इत्यमरमात्रा भागुरिच ॥
वर्षाभेदः, पुं, (वर्षासु भावतीति । भेद+अच् ।)
मयूरः । इति कैचित् ॥

वर्षाभः, पारव्यञ्जतः, पुं, (वर्षाभी इतिजन्तं तस्य
पारथं उपवासान्ते पार्तं त्रतमिव यस्याः) ।
आनकपञ्चो । इति कैचित् ॥

वर्षारानः, पुं, (वर्षायां राविः । ततः, सप्ताक्षानो-
२च् ।) वर्षाकालीनराविः । इति पुलिङ्गस्यञ-
टीकायां भरतः ॥

वर्षाङ्गिः, [सु] पुं, (वर्षासु व्यङ्ग्यैर्हीनिरस्य ।)
मङ्गलपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्षाङ्गविका, स्त्री, पृष्ठा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाकालवसानमत्र ।) शूरतु-
कायः । इति राजनिघण्टुः ॥
वर्तिक, जि, वर्षावसन्ति । वर्षवसन्ति । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण धाकप्रत्ययेन नियमम् ॥

वर्षिः, जि, अतिप्रचण्डः । अयमनकोरतिप्रत्ययेन
लङ्गः इत्यर्थे लङ्गस्थाने वर्षादेशे इङप्रत्ययेन
नियमः ॥

वर्षाशब्दः, [सु] जि, (अयमनकोरतिप्रत्ययेन लङ्गः ।
लङ्ग+इङसुन् । वर्षादेशः ।) अतिलङ्गः । तत्-
पण्याथः । इत्यमरः २ व्यादान् ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २४४ ॥ (यथा,—

“आयोधशब्दं भवेद्वालसकयस्तत ऊचते ।
लङ्गः स्त्री चतुर्थेर्द्धं वर्षायां नवते भरम् ॥”
इति स्मृतिः ।

वषाञ्च, जि, वषात सञ्जीव इति
पतयदस्याभूत्पचनकमममभूत् ८
२ । १५४ । इति उक्तम् ॥) वर्षाञ्च
धातोर्मुकप्रत्ययेन नियमः ॥ (व
२ । ३७ ।

“जम्भः प्रभादं द्विजमानवा
द्वौर्वर्षका पुष्पपत्रं बभूव ।
निर्वाजनिष्ठा वृते वत्स
भूयो वभावे सनिना कुमार

वर्षाशब्दः, पुं, (वर्षाञ्चञ्चौ शब्द
धारयः ।) वर्षाश्रीजमेघः । इति
वर्षेजः, जि, (वर्षे जायते इति ।
सप्तम्या अयुक्तः) । वर्षाकालजा
जातः । सप्तम्यन्तपदशब्दपूर्वकञ्च
येष गन्धतः ॥

वर्षोपका, पुं, (वर्षागासुपकाः) । मे
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १०
उक्तं चिन्तायाम् । ८१ । ७४ ।

वर्षोपलब्धत्वात् वायुस्थानाच्च सप्त
द्विषते किञ्च खद्विषेत्तद्विषम मेघ
वर्षः, [न] स्त्री, (वर्षति लङ्गत्वं वे
मनिम् ।) शरीरम् । (यथा, कथार
३ । ५ ।

“दृष्टं च समीपेऽस्या पिप्रान्तावा
वायुभूतं पिप्रान्तं वषाणा शाल
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५
मकोजतिरिति खामी । (यथा,
१ । ३१ । ८ ।

“कथापप्रवर्तनी स्त्रियान् अङ्गुली
पञ्चलङ्गुलिकाभेको वज्रतः खल्ल
इयता । इति भरतः ॥ अतिस्तु
इति मेदिनी । मे, १२८ ॥ (उक्त
जि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ ॥

“सरोधवद्वृषमक्षिमाप्रज्ञो
वर्षा लक्ष्यो वारिमन्ना उपयत् ।
“वर्षाशब्दः सप्तम्यन्तः स्त्रियः
इति लक्ष्यो वायव्यः । वर्षायात् ।
वते । ५ । १८ । ३० ।

“७३ वमो मसवतेऽङ्गुपाराथ सञ्ज
वशाच्च समीपुलपञ्चलक्ष्यामाय
नमो भूम्ने नमोऽवस्यामाय नमस्ते
वर्षायेते ।” इति सङ्गीतार्वा श्रीधर
वर्मा, स्त्री, शरीरम् । इति द्विकल्पी
वर्षे, क वषे । शीरो । इति कां
(चुरा०-पर०-वषे लक्ष०-शीरो उ

देशोपका । का, वषेयति । इति ड
वर्षे, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुम
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, वर्षते
स्यादित्यर्थः ॥

वर्षाङ्गि, स्त्री, (वर्षायाति शीघ्रति इ
अच) । मगरिपञ्चम् । इत्यमरः
वषा १२ १५

वस्त्रकं

वस्त्रगर्ग

वस्त्रिका

मन्त्राय वस्त्रपुनस्तमन्त्र

मोक्ष करोष्यस्तमन्त्र निवार्य ।
तं सर्वथेवापनिवार्य धीर्यं
विबुधैर्गोत्रं वलयं वदन्ति ॥” ५ ॥

अथ गत्तरीमाणां चिकित्सा ।
‘कण्डहरीश्वरदुष्कोषोक्तौ ज्ञानं गत्तादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलोऽन्यथाधरेत् ॥
साध दद्याच्च दार्ढ्यं हनिस्तत्स्थोक्तिलक्षणम् ।
हरीतकीकायधो वा हितौ माचिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादादपाठास्तुक्तलक्षणिकाः ।
गोत्रज्वरधत्ताः पीताः कण्डहरीगोविताश्च ।
कडोका कटुका आवा दार्ढ्यं लम्ब चिकित्सा
चतस्रः ।

पाठा रत्नाञ्जनं हृत्वा तिलोहेति सुच्युतितम् ॥
सौदशुक्तं विधातव्यं मलरीगे सद्योवधम् ।
योगं क्षेत्रे चयः मोक्षा वातघ्निकापापहाः ॥
जवायजं तैक्वर्णं खपाटां
रत्नाञ्जनं दातु विधातं सक्त्याम् ।
चौत्रैश्च कुण्यां मुटिकां मुखेन
तं धारयन् सर्वभोगामवेधु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ५ ॥

विना । कण्डहम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डशुद्ध-
विधिः । यथा, कामन्दकीये गौतिसारे ।
१६ । ४५ ।

‘सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डमिराः सुदुर्लभः ॥”
लघित, जि, (वलयवत् कवचमिति । वलय +
तपश्रोतीति जिन्वुततः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाक्षतितौल्यमस्मिन् । वलय + दण्डच् ।) वडि-
तम् । इत्यमरः । (यथा, गौतमीयव्ये । ११२६ ।
“नीलनक्षत्रमिव पीतपरागपटलभरवलयित-
मूलम् ॥”

यथा च, पैरागिमज्जये ।

“हन्वभलात्तलघयितवाहूः
परघनहरयो वाचात्राहूः ।
हन्वाद्यौवनभञ्जनवीरः
कौर्मगयते सन्नशरीरः ॥”

लिर, जि, (वलते संवृणोति चक्षुस्कारामिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) कैकरः । इत्य-
मरः ।

व)लज्ज, कौ, (वज्रिना गन्धद्वज्ज्यामुपहारिण
अथा वज्रिना सन्नामिति । धा + कः ।) वडि-
शम् । इति शब्दरत्नावली ।

व)लजि, कौ, (वज्रना आहारोपहारिण
मन्त्रादीन् अस्ति विनाशयतीति । शी + बाहु
लकान् किर ।) वडिशम् । इति शब्दरत्ना-
वली ।

व)लज्जी, कौ, (वज्रिणि + क्रादिकारादिति
डीप ।) वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ।

व)लूक, कौ, (वलते इति, वल संवरणे + “वल-
स्त्वक् ” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पञ्च-
शब्दम् इति विश्वे पुं इति -
सुक् निवृत्ति कर्त्ताकोमच ।

व)लक नि वलवान् वलवन्तश्च मोक्षयेत्
दिवा कलप्रख्येन निष्पन्नाः इति सुप्रसोपयत्त-
रगम् ॥ अथ पदार्थव्यवहारादित्येव तत्रा-
खितितलादत्र लिखनम् ॥

वल्ल, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर०-मक०-मेट् ।) क, वल्लयति । भावकं
कथयम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, कौ, (वलते इति । वल संवरणे + “भूक-
वल्कोल्लाः । ” उणा० ३ । ४२ । इति कथय-
यास्यो निपातितः ।) वल्लनः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुह्यवत् सुतरोपितथिवः
परिणामे हि दिव्योपवर्धनाः ।
पदवीं वल्लवल्कावसर्गं
पयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”)

शल्लः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली । अल्लम् ।
इति विश्वः ॥
व(व)ल्लं, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकाभाषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लनः, पुं, (वल्लप्रधानास्तदिति मध्यलोपी
नमायः ।) पूगपुञ्जः । इति राकनिर्घण्टः ॥
वल्लकम्, पुं, (वल्लप्रधानो ह्रमः ।) भूर्जपुञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातयम् ॥

व(व)ल्लं, कौ, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः । डालचिनि इति भाषा ।

व(व)ल्लनः, पुं कौ, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) टनलम् । वाकल इति
भाषा । तत्तयोदाः । लल्ल २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लचा ४ लचम् ५ चोत्रम् ६ चोत्रकम्
७ शल्लम् ८ लल्लकम् ९ इति; १० लल्लौ ११
चोत्रकम् १२ इति शब्दरत्नावली । (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वैश्च काश्चिन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
सुविप्रपादापरिभ्रातां जटावल्लकधारिणौ ॥”

वल्लना, कौ, (वल्लक + टाप् ।) शिलावल्लना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लकोषः, पुं, (वल्लप्रधानो कोषः ।) पट्टिका-
कोषः । इति राकनिर्घण्टः ॥
वल्लवान् [न] पुं, (वल्लः शल्लोत्पल्येति ।
वल्ल + मनुप् । मन्त्र यः ।) मन्त्रः । इति
चिकित्साशेषः ॥ वल्लपुस्त, जि ॥

वल्लनः, पुं, (वल्कोल्लास्तीति । वल्ल + दण्डच् ।)
कट्टयः । इति शब्दरत्नावली ।

वल्लनं, कौ, वल्लनः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वल्लं, मत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पार०-
आक०-मेट् ।) वल्लति । अयं सुतगदाधिति
भट्टमन्त्रः । इति दुर्गादासः ।

वल्लं, कौ, (वल्ल + क्लृट् ।) सुतगमनम् ।
वल्गुगवम् पद्मगदाधितिं नैमटपल्लवं
निचलम् ।

वल्गया कौ (वल्गवते २०७२नेति
करले घम् टाप् ।) वल्गालिका
इति भाषा । तत्तयोदाः । अ
रल्लिः ६ ल्लुषा ४ । इति हेमचन्द्र
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४४५ ।

“वल्लगमन्त्रेऽथवाहाणां वृद्धते वाभ्यः
वल्लगाम्निगोद्वल्लगमं शिखरं वाभ्यः
वल्लगिनं, कौ, (वल्गु + भावे लृट्
विशेषगमनम् । तत्तु वेगेन वल्लिप्रोप
इत्यमरभरतौ ।) सुतगमनम् । (यथा,
यथे । २ । ४५ ।

“अनिर्गोहितकार्यस्य वागञ्जाल धावि
निनितादपराक्षिपोर्धोत्पल्लस्येव वल्गो
वल्गुभाष्यश्च ।
व(व)ल्गुः, पुं, (वलते इति । वल प्राणने
क्वच् । ” लणा० १ । २० । इति
सुगाममञ्जु आनीः ।) ल्लगः । सु
इति मेदिनी । मे, २५ । (यथा रघु
“सल्लगुवा युगपदुत्क्रियितेन ता
सदाः परस्परतुलाप्रक्षिरीहता हि
प्रसन्दमानपकवत्तनवारमन्त्र
सल्लस्तव प्रचलितभ्रमरश्च प्रसूय
व(व)ल्गुर्व, कौ, (वल्गु + संज्ञाया
क्त् ।) चल्गम् । विपिनम् । प्रथम
इति । इत्यणयः । तत्र पदार्थव्यवहारा
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु चर्त्तालि
लिखितः ॥

वल्लगुप्रच, पुं, (वल्गु मनोर्ध्वं पर्व
वनसुतः । इति शब्दचन्द्रिका ।

वल्लगुजा, कौ, (वल्गु लातीति ।
टाप् ।) वाङ्मयी । पञ्चविधेन
पञ्चायः । चक्रविहारा २ दिवाक्ता
चारी ४ लैरिणी ५ दिवाक्तापा ६ ।
मात्रवाचिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः
वल्लगुलिका, कौ (वल्गुल + सङ्गा
टापि अत इत्यच् ।) तेलपायिका ।

“वल्लगुलिका मुखविहारा प्रदीप्यो लेप
इति हेम
(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७६ ।
“ततो वल्गुलिकानस्य धाक्ता पदमदश
व चित्रकलां चित्रकलां राज्ञे मदनसुन्द-
रल्ल, ड भचये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
आल०-मक०-मेट् ।) वल्गते अल्ल
इति दुर्गादासः ॥

वल्लं, कौ, (वल्ल सञ्चये + भावे क्लृट्
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वल्लिका, पुं कौ, वल्लीकाः । इति शब्दर-
वल्गिकः, पुं कौ, वल्लीकाः । इत्यमर-
भरतः ।

व)ल्लिक, पुं, कौ, (वलते इति । वल +
“वल्कोल्लादयच् ” उणा० ४ २५
वलतेत्यसमञ्जसि

“व” पीवरकानो
पञ्चा-
निरौचित्यं नोपश्रमय वक्ष्यो-
रभिप्रेतवत् इव वारयतिनः ॥”
वक्षि, स्त्री, (वक्षते संवृणोति तृचादीनि ।
वक्ष + “सन्धातुश्च इत्” उणा० ४।१२७।
रनीत् ।) जता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, मङ्गलभारते । १२।१८०।१३।
“वक्षिरेष्यते तृचं संवृणोति व गच्छति ॥”)
तृचिणी । इति शब्दभाषा ॥
वक्षिकण्टिका, स्त्री, (वक्षिण्या कण्टकारिका ।)
अभिदमनीकृपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिजून्, स्त्री, (वक्षिण्या जून् ।) मास-
जून् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिप्राकटोपलिका, स्त्री, (वक्षिप्रधाना प्राकट-
पोलिका ।) मूलपोली । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षिस्वरणः, पुं, (वक्षिप्रधानः स्वरणः ।) आत्म-
स्वरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षी, स्त्री, (वक्षि + डीव ।) जता । इत्यमरः ॥
या च भूमिप्रसारा वर्षमानस्थायिनी कुशा-
खादा । (यथा च ।
“विदारोपरिवाजनीगुह्यकोजघ्नद्वीपेतिवक्षी-
कज्ञः ॥” इति सुश्रुते खचस्थाने २८ अध्यायः ।
यथा च, रामायणे । २।८०।६।
“जतावक्षीश्च गुहाश्च स्थानुनज्जन यव च ।
जगत्क्षी चक्षिरे मार्गं द्विष्टको विविधान्
हुमान् ॥”
अथमोदः । इति मेदिनी । ले, २८० । केवलिका ।
वक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षीगङ्, पुं, (वक्षीरूपो गङ् ।) मन्त्रविषयः ।
भोला इति वल्लिकङ्गा इति च भाषा । अण्ड-
गुणाः । कुलत्वम् । कृचत्वम् । अगमिष्यन्-
त्वम् । मन्त्रकत्वम् । सत्यत्वम् । कथनाश्र-
तत्त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
वक्षीज, स्त्री, (वक्ष्यां जतायां जायते इति ।
जग + जः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्टः-
शब्दचन्द्रिके । (यथा, हठसंहितायाम् । ५।१३।
“भाद्रपदे वक्षीजं निष्पत्तिं याति पूज्यस्वच ॥”)
वक्षीवररी, स्त्री, (वक्षीरुपा वररी ।) मूवररी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षीसुत्रः, पुं, (वक्षीषु जातः सुदृढः ।) मञ्जुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षीवृक्षः, पुं, (वक्षीवृत् दीर्घो वृक्षः ।) वानवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षुर, स्त्री, (वक्षति आश्रयये जसादिनेति ।
वक्ष + वाङ्मूलात् उरश्च ।) कुक्षम् । मङ्गरी ।
क्षेत्रम् । निर्जनस्थानम् । प्राद्वजः । इति कैम-
न्दनः ॥ गङ्गधम् । इति मेदिनी । रे, २१०॥
विक्षधररावशीलु वक्षरमिति पाठः ॥
वक्ष, वि, (वक्षति वक्षिष्येति इति । वक्ष + “वक्षि-
पञ्चादिभ्य करोश्चौ” उणा० ४।६०॥
इति वक्षश्च

वक्षरं २ ६ ६२। ()
मन्त्रः ५।५३
“विमृशन्तश्च मन्त्राणां चौरं वक्षुरमेव च ॥”
“वक्षुरं मुञ्चमानम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्ल-
भट्टः ॥) अकारसंज्ञम् । इति मेदिनी । रे, २१०॥ वक्षिष्यम् । वाच्यम् । अवशम्भिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वक्ष्या, स्त्री, (वक्ष + भावे वच् । वक्षाय संवरकाय
साधुः । वक्ष + वच् ।) धात्रीवृत्तः । इति
हारावली ॥
वक्षिष्य, पुं, (वक्षि प्रवृत्ते जायते इति । जन्
+ वक्षिः ।) उत्पन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
खानदहम् । इत्यमरः ॥ वक्षते भुवं वक्षयति
विश्रादितान् वक्षयते वक्षः प्रवृत्तः तत्र ज्ञाना
वक्षत्राः इत्यने । अभाषात् बहुलि वक्षत्राः ।
यसौ वक्षत्र इति भाष्यकारवचनादिकृत्यमपि
अन्ये वक्षत्राः प्रोक्तवन्त्यादिर्ज्ञेति पाश्चात्-
बहुलाय क्षमरीवक्षत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८।४३।
“सुजातार्थं तु कथंयाः कुशाशान्तकवक्षत्रैः ।
वृत्तना पश्चिमेकेन चिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)
वक्षिष्य, स्त्री, (वक्षि प्रवृत्ते जायते इति । जन्
+ वक्षिः । टाप् ।) वक्षिप्रवृत्तिः । यावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रायः । इट्प्रवृत्तिः २ वक्षिष्यः
इत्यमरः ॥ ४।४३। १। ४३। १। ४३। १।
प्राचीयाया ४ इट्प्रवृत्तिः २। अस्मा गुहाः ।
मधुरत्वम् । दीप्तत्वम् । पितृदाहहृद्यपहृद्यम् ।
वातप्रकोपघ्नत्वम् । कथ्यत्वम् । कथ्यशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वक्षि, क लिङि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृत्ता-
पर-अक-सेट् ।) ज, वल्हति । लिङि
लौरी । इति दुर्गादासः ॥
वक्षि, इ सेट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अक-सेट् ।) इ, वल्हते धवी श्रुतः
स्वादिकथः ।
वक्षि, लु वृद्धिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वृत्ता-
पर-अक-सेट् ।) लु, वक्षि धनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
वक्षि, स्त्री, (वक्ष + “वक्षिप्रवृत्तिपञ्चस्थानम्” ।
३।३।५८। इत्यस्य वार्तिकोक्ता अप् ।)
इच्छा । प्रसुत्वम् । आद्यत्ता । इति शब्द-
रत्नावली । (यथा, मङ्गलभारते । १२ ।
१३३। ७।
“वक्षि वक्षयति धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)
वक्षिष्य, वि, (वक्षि तवाहं वक्ष इति वाक्यं व-
र्ततेति । वक्ष + वट् + “प्रियवष्ये वटः खच्” ।
३।२।२८। इति खच् । “वक्षिष्येवन्दनश्च
हम्” ३।३।६७। इति सुम् ।) वक्षि वरति
यः । आद्यवक्ष्यवाक्यवक्षः । इति सुप्रबोध-
आकरम् । (वक्षिभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
न्याम् । ४।३६५।
“वक्ष्यारो मय्यत्

वक्षि ति (वक्षोति वक्ष + भावे वच्
नी । यथा वक्षायति
“गुहापटोमि तदाकथं कथं खिद
वक्षः, पुं, (वक्ष + भावे अप् ।) इ
संकोचवर्गे अमरः ॥ (उद्धृते इ
वक्ष + कर्मणि अप् ।) वक्ष्यश्च
ततः । प्रसुत्वम् । इति त्रिकाश्रय
इति हेमचन्द्रः ।
वक्षका, स्त्री, (वक्षन् व्यावृत्ततया का
इति । कै + काः ।) वक्ष्या भारी ।
रत्नावली ॥
वक्षक्रिया, स्त्री, (वक्षस्य क्रिया करणा
करकम् । तत्प्रायः । संवदनम् २
अगमिष्यतीत्येवंशीकरणां संवदनं क
क्षेत्रीकरणे भावेऽनट् । संवदना
कैचित् । करणेऽनट् वक्षक्रियास
मन्त्रादायि । जयप्रियः संवदनं
रघुः । संवदनं इति पाठान्तर
तट्टीकायां भरतः ॥
वक्ष्या, स्त्री, (वक्षं गच्छतीति । ग
वक्षीभूता । इति शब्दरत्नावली
उद्धृतं चितायाम् । ४२।३२॥
“गङ्गादिवाजरत्नान्तरावक्ष्य
धानीं सप्तवर्षां वक्ष्यां करो
अक्षिप्रवृत्तिं वाचालङ्कृ यवायं प्र
महाभारते । ३।६।१२॥
“वक्षान्ते हन्ता वरं धर्मच्छि
प्रशान्तिं सन्धातु वक्षगोस्माह
वक्ष्या स्त्री, (वक्ष्य वृद्धि + लप् । टा
रम्योपसंस्थानम् ।) इति अप् व
(अस्मा धनं राजा रक्षितवम् । ३
८।२८॥
“वक्ष्यापुत्राय चैवं स्थापयितुं निष्
पतिव्रतास्तु च स्त्रीषु विधवास्तु रा
जता । योवा । स्त्रीमयी । करिणी । ३
शे, १३॥ (यथा, कथसरित्सागर
“अविद्यतं स नाभिश्च वक्षामिदं
वक्ष्या मयी । इत्यमरः । (यथा, अमर
“तं नो अवि भारतस्मि वक्षामि
“वक्षामिजन्मभोगिभिः” इति वज्रा
वक्षीभूता । यथा, मातङ्गै । १८३
“वक्षमिन्मन्त्रितं ज्ञत्वा करवीरस्य पु
क्षीयामि कै भामयेन चन्द्रः इति या वक्ष
वक्ष्यापुत्राय, पुं, (वक्ष्या अपाटक ।
वक्ष्यात् तत्वात् ।) शिष्टमात्र ।
रत्नावली ॥
वक्ष्यापयी [नृ.] पुं, (वक्ष्यां पिबती
निजः ।) कुक्षुरः । इति शब्दमात्र
वक्षि, स्त्री, (वक्ष + भावे इत् ।) वक्षि
शब्दभाषा ॥
वक्षि वि वक्ष्य इत्यमरः १२